

✓ 316.861

IX. 1
↓

1977
TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1977/1

4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Taksás Imre

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Schmidt Péter</i> : Szocializmus és államiság - - - - -	3
<i>Hülvély István</i> : A technokrata-fogalom értelmezéséről és szerepéről - -	26
<i>Kovács Ferenc</i> : A mai magyar munkásosztály kialakulása és jellemzői - -	47
<i>Patkós János</i> : Az ipari termelés társadalmasulásának új formái - - - -	56
<i>Lengyel Zsuzsa</i> : A mezőgazdaság szocialista átszervezése és társadalmi-politikai következményei - - - - -	68
<i>Simó Tibor</i> : Az anyagi tényezők szerepe a termelőszövetkezeti elnökök mobilitásában - - - - -	83

VITA

<i>Kolosi Tamás</i> : Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái -	96
---	----

TAJÉKOZÓDÁS

A társadalmi aktivitás metodológiai kérdései a szovjet szakirodalomban (<i>Lövei Emil</i>) - - - - -	118
A KISZ KB ifjúságkutató csoportjának tevékenysége (<i>Schiffer Péter</i>) - -	132
Nemzetközi tanácskozás a békes egymás mellett élés és az ideológiai harc néhány kérdéséről (<i>Balázs József</i>) - - - - -	138
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK: - - - - -	142
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK REPERTÓRIUM- MA (1971-1976) - Melléklet	

Szocializmus és államiság

A nemzetközi munkásmozgalom történetében mindig központi helyre került az államhoz való viszony. Marx és Engels az anarchizmussal szemben az államiság mellett foglalt állást. A szocialista állam igenlése párosult náluk az állam elhalásának tételével. Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat megelőzően a forradalomnak az államhoz való viszonyát tartja az egyik leglényegesebb kérdésnek, és ezért írja meg „Állam és forradalom” című művét. A szocialista társadalom fejlődése is minden szocialista országban szinte állandóan napirenden tartja az állam szerepét.

Érdemes és szükséges tehát történetileg vizsgálni a munkásmozgalomnak mint politikai mozgalomnak az államhoz való viszonyát. Ezt tűzi ki célul a jelenlegi tanulmány is. Egy tanulmány keretei nem engedik meg a téma történetének teljes vállalását, hiszen az egész köteteket tehetne ki. A tanulmány készítője a mai magyar államiság fejlesztésének útjait kutatja, de ennek kutatása közben eljutott ahhoz az igazsághoz, hogy a téma történetének elemzése nélkül nem lehet a ma számára megnyugtató válaszokat adni. Ez a tanulmány a ma kérdéseinek megválaszolása érdekében foglalja össze a történeti fejlődésnek azokat az elemeit, amelyeket ebből a szempontból a leglényegesebbnek tart.

A HATALOMELMÉLET POLGÁRI MEGKÖZELÍTÉSE

A téma megközelítését a polgári hatalomelmélet összefoglalásával kell kezdeni. Itt is csak azokat az elemeket emelem ki, amelyeket a mai államiság megközelítése szempontjából alapvetőeknek tartok.

1. A polgári hatalomelmélet a feudális abszolutizmusban megjelenő királyi hatalom bírálataként fogalmazta első tételeit. Olyan, az államra vonatkozó jogi, szervezeti megoldások keresése jellemezte – különösen a korai felvilágosult irodalom időszakában –, amelynek segítségével ezt a konkrét abszolút hatalmat korlátok közé lehet szorítani. Így jön létre az állam és a társadalom elhatárolásának gondolata, a hatalommegosztás koncepciója, az „emberi jogok” fogalomrendszere stb. A hatalomgyakorlás módja szempontjából különösen a társadalom más mozgásformáitól elhatárolt állam gondolatának volt nagy jelentősége. A feudális társadalomban az „állam” és a „magán”, a „közhatalom” és a feudális úr „magánhatalma” nem válik külön. A feudalizmus korában maga a gondolat is értelmetlenül hat. A hűbéri állam éppen a hűbéri tulajdonnal rendelkező „magánosok” egyesülése, és ez a

„magán” – polgári fogalomrendszert alkalmazva – úgy teremt „közhatalmat”, hogy annak a feudális úr, a „magán” is részese marad (pallosjog, jobbágyközségek stb.).

Ezen a társadalmi berendezkedésen a feudális abszolutizmus nem változtat, hiszen a társadalmi berendezkedés alapjainak változatlanul maradása mellett a király, mint a legerősebb „hűbérúr” elnyomja, korlátozza „hűbéreseinek” mint „magán”-nak a hatalomban játszott szerepét. Ennek érvényesítési módjaként azonban kénytelen egy olyan államapparátust kiépíteni, amely elválik nemcsak a nemesek „magán” igazgatásától, hanem többé-kevésbé a királyi magánbirtok igazgatásától is. Ez az első olyan államgépezet, amely magán viseli a polgári értelemben vett „közhatalom” jellemző vonásait.

A hatalom polgári gondolata ezen a ponton kezdi kialakítani a politikai állam gondolatát. Ezt az államot már el akarja választani a „magán”-tól. Az elválasztás legdöntőbb ismérveként a polgári tulajdon szentségét és sérthetetlenségét fogták fel. Azt követelték tehát, hogy a „közhatalom” (ami az államhatalommal szinoním fogalom) ne avatkozhasson be az „alattvaló” (ami egyre inkább a közhatalommal szemben jogokat hordozó állampolgárrá válik) tulajdoni viszonyaiba. A „magán”-nak a tulajdonnal való rendelkezés szabadsága csak úgy valósulhatott meg, hogy a tulajdonnal való rendelkezés érdekében a „köz”-nek megtiltják a tulajdon igazgatását, döntési jogait, azaz az egész termelést „magán”-nak tartják. Kezdetben még azt is megtiltják, hogy a „köz”, az állam „magán”-ná, tulajdonossá változzon. A gazdálkodás egész szférája „magán”, és ezzé a „magán”-ná az állam ilyen minőségében sem változhat. A közhatalomnak ugyanakkor feladatává teszik, hogy a magántulajdonnal való rendelkezés jogát harmadik személyekkel szemben is védje meg. Ez egyenlő a magántulajdonon alapuló polgári társadalom államvédelmével.

A közhatalmat gyakorló állam és a termelést megvalósító „magán” elválasztását beillesztették az emberi jogok koncepciójába. A hatalomgyakorlás polgári gondolatának megértése szempontjából ez azért sorsdöntő, mert ezzel nem egyszerűen a termelés és a közhatalom elválasztásáról van szó, hanem az állampolgárok minden olyan tevékenységének leválasztásáról, amely beleillik az „emberi jogok” rendszerébe. A termelés mint magánszféra elméletileg így azonos elbírálás alá esik a sajtószabadsággal, a személyi sérthetlenséggel, a lakás- és a levéltitok sérthetlenségével, a lakóhely megválasztásának szabadságával, a gyülekezési joggal, a vallásszabadsággal stb. A közhatalom korlátozása nemcsak a termelés síkján, hanem más, az állampolgárok „magán” tevékenységét érintő körben következik be.

A polgári hatalomelmélet további fejlődését illetően talán annyit jegyeznek meg, hogy a felvilágosult irodalom merev hatalomkorlátozó felfogásával szemben az állami beavatkozás fokozatosan növekszik. A termelés, a gazdálkodás síkján az állam egyrészt fokozatosan „magánként” jelenik meg, a termelés részesévé válik (az állami tulajdon növekedése különösen a XX. században), másrészt az állam politikai eszközökkel is egyre nagyobb mértékben avatkozik be a termelés magánszférájába.

Az államhatalmat korlátozó „emberi jogok” tekintetében a fejlődés ugyanilyen sajátosságokat mutat. A XIX. század második felében a nem tevékeny államot követelő emberi jogok helyett kialakult az állampolgári jogok koncepciója, amely nem a közhatalom tevékenysége korlátozásában keresi a jogok érvényesülésének biztosítékait. Jogilag szabályozzák például a sajtó tevékenységét, a gyülekezési jogot, a választási szervezeteknek az államhoz való viszonyát stb.

A közhatalmi beavatkozás tehát mind a termelés, mind az állam elé állított más

korlátok vonatkozásában növekszik. Az állam negatív korlátozása azonban mégis napjainkig megmarad abban a formában, hogy a jognak pontosan körbe kell határolni a beavatkozás lehetőségét és mértékét. Nem a szabályozás tilalma, hanem a szabályozás maga teremti meg az állam tevékenységének korlátaát.

A polgári hatalomelmélet kezdetben tehát végsősoron a hatalom és közhatalom közre egyenlőségelet tett. Így a hatalom és államhatalom szinonim fogalmakként kerültek alkalmazásra. A „magán” az államhoz képest volt magán, és ennek léteben látták a demokrácia elsődleges biztosítékát. A „magán” önlétében demokrácia az államhoz képest. Hatalom csak közhatalomként létezik, és ahol ez a közhatalom hiányzik, az állam hiányzik, ott nincs hatalom, azaz valamiféle demokrácia van.

A munkásmozgalom ideológusai a megelőző kor elméleteihez képest a legerőteljesebben bizonyították, hogy a termelés, a tulajdon „magán jellege” nem hatalom nélkülség, hanem a hatalomnak csak más formája. Azzal, hogy a munkás „magánként” kénytelen eladni munkaerjét, a termelési eszközök tulajdonosa „hatalmat” kap felette. A közhatalom nem szinonim fogalma a hatalomnak, a polgári társadalom valóságában lépten-nyomon találkozni lehet az alávetettséggel, a hatalommal, nemcsak a közhatalom formájában.

A mai polgári politikai és szociológiai irodalomban erősödnek a hatalomfelfogás ilyen irányai. A hatalom jogdogmatikai felfogása Európában is és a porosz út hatása alá került közép- és kelet-európai hatalomfelfogásban is veszt az egyeduralmából. Ennek okai között az amerikai politikai irodalom térhódítása is szerepet játszik.

2. A korai polgári felvilágosult irodalom szinte kizárólagosan a hatalom, az akkor létrejövő abszolút királyi hatalom korlátaiban vélte felfedezni a despotizmus, az önkény megszüntetését. Bár a polgári képviselőlet gondolata már akkor sem ismeretlen, de még ezt is a hatalom korlátozásának gondolatába helyezték el. A képviselőlet lényege ebben a felfogásban még elsődlegesen nem az, hogy a társadalom befolyást gyakoroljon az államhatalomra, hanem az, hogy ennek segítségével korlátozzák a királyi hatalmat. Elméletileg az állam törvényhozási funkcióját vette volna el a királytól a képviselőlet, amely kezdetben távolról sem jelentett általános, minden állampolgárra kiterjedő képviselőletet.

Az elmélet világosan mutatja, hogy a korai felvilágosult irodalom a meglévő „hatalom” megreformálását akarta elérni, és elméletileg a polgárság politikai kompromisszumra törekvését fejezte ki az ideológia síkján.

A XVII. század végén és a XVIII. században radikalizálódó polgárság megteremti az önálló, a feudalizmussal leszámolni akaró hatalom-elméletét is. Ennek középpontjába a „népszuverenitás” gondolata került, amely már nem a királyi hatalom megreformálása útján akar haladni, hanem ezzel a hatalommal a „népfenség” elvét állítja szembe. A hatalom a népből ered, a király a nép szolgája és nem parancsolója, a népnek jogában van fellázadni az uralkodó ellen, mert az nem istentől, hanem a néptől kapta hatalmát (társadalmi szerződés), a nép akaratától függ, hogy a királyságot fenntartja, vagy más államformát teremt meg stb.

A népszuverenitás elméletének megvalósítási módját tekintve az elképzelések igen különbözőek. Az elmélet egyik legkövetkezetesebb megteremtőjének és védelmezőjének tartott Rousseau elképzelései szerint a népszuverenitás csak akkor valósulhat meg, ha a nép közvetlenül maga gyakorolja a hatalmat. Szerinte a képviselőlet mint a nép szuverenitását közvetítő szervezet már eltorzíthatja a nép igazi akaratát, és ezért vagy egyáltalán nem, vagy csak kivételesen fogadható el. Szerinte ezért ér-

telmetlen minden olyan elméleti törekvés, amely a közhatalmat korlátozni akarja. Ha a népfeltség elve érvényesül, akkor ez a garanciája a demokratikus hatalomnak és nem a hatalom korlátozása. A hatalom korlátozhatatlan, ennek korlátai csak a nép akaratából alakulhatnak ki. Az ember jogai a nép akaratából keletkező társadalmi tények és nem a hatalom elé elméletileg felállítható korlátok.

Az európai polgári átalakulás különböző politikai kompromisszumokkal terhes útjai ilyen elméleti, ideológiai bázis alapján próbálja a közhatalom szervezetét és működését kialakítani. A fő törekvések tehát a következőkben foglalhatók össze:

1. Elfogadta, és többé-kevésbé máig megőrizte a hatalom korlátozásának gondolatát. Nagy változásokon ment át a hatalommegosztás elmélete, de megmaradt a végrehajtói hatalomnak a képviselő, a parlament útján való korlátozása, az az elv, hogy a közigazgatás nem kaphat igazságszolgáltató feladatokat stb. Elméletileg a XIX. században vereséget szenved az emberi jogok koncepciója, de napjainkban megmarad az állampolgári jogoknak az a felfogása, hogy az állam valamilyen indok alapján köteles állampolgárai számára bizonyos jogokat megadni, s ezek biztosítása érdekében az államszervezet tevékenységét jogilag korlátozni.

2. Elfogadta és máig is hirdeti a népszuverenitás elvét, amelyet az államhatalom társadalmi ellenőrzöttségében próbált megvalósítani. Míg a hatalomkorlátozás az állam tevékenységét szűkíteni akarta, addig a népszuverenitás elmélete a meglévő közhatalmat a társadalmi akarattól kívánta függővé tenni. Megőrizte ennek két szervezeti formáját is:

a) A közvetlen demokratikus formákat, amelyeket létrejötté idején – széles értelemben – a népszuverenitás egyetlen helyes megoldásának tekintettek, és széles értelemben éppen ezért fogták fel. Az idők folyamán a közvetlen demokrácia a képviselő mellett kiegészítő megoldássá degradálódott, és a népszavazásra, a népi törvénykezdeményezésre szűkült le. Ma a polgári jogtudomány a közvetlen demokrácia kifejezés alatt csak az állampolgárok közvetlen döntési jogát érti olyan kérdésekben, amelyek egyébként valamely állami szervnek vannak fenntartva. (Meg kell jegyezni, hogy a politikológiai irányzatok megerősödésével ma a közvetlen demokrácia fogalom kiterjesztésének irányzatai erősödőben vannak. Így például ma már beszélnek a közügyekben való részvétel jogáról.)

b) A képviselői demokrácia formája, amely az állampolgárok szavazatai alapján létrejött képviselői szervek (az államszervezetbe beépülő képviselői szervek) befolyását jelenti az állami életre. Rousseau és követői másodlagosnak tekintették a képviselőt mint közvetettséget; a polgári állam gyakorlata a képviselői demokráciát a társadalom befolyásának fő intézményévé tette. A fejlődés itt is változatos. Kezdetben az akaratkijelentés szervének tartották, később csak az ellenőrző szerepét hangsúlyozták, s elméletileg a végrehajtói hatalom szerveit a képviselőnek kívánták alárendelni. A valóságban a képviselői demokráciának ez a szerepe soha nem tudott teljességében megvalósulni.

A kritikai megjegyzéseket tovább lehetne folytatni, de ezt azért nem tesszük, mert a fogalom meghatározással a fő célkitűzést teljesítettük. A polgári hatalomelmélet a demokratikus eszményeket ebben a fogalmi keretben helyezte el. A szocialista hatalomelmélet pedig a demokratikus formák keresése kapcsán ilyen történeti-elméleti előzményekkel rendelkezett, olyanokkal tehát, amelyeknek társadalmi tradíciói is voltak, ezért számolnia kellett velük.

A HATALOMELMÉLET MARXISTA MEGKÖZELÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETI GYÖKEREI

Amikor a munkásosztály ideológusai a hatalom jelenségeit megközelítették, mindenekelőtt a polgári társadalom intézményeit elemezték, megmutatva valóságos társadalmi tartalmukat és korlátaikat. Ennek kapcsán több oldalról vizsgálták a hatalmat reprezentáló intézményeket is.

1. A polgári hatalomelmélet a társadalmi jelenségek lényegévé tette a demokrácia vagy diktatúra ellentétpárt. Ebben a felfogásban a hatalom, a közhatalom egy társadalom feletti erő, amely szükségszerűen létezik az emberek együttműködésének biztosítása érdekében, és amely akkor jó, ha közérdeket fejez ki. Közérdeket kifejezni pedig akkor tud, ha ez a közérdek szabadon tud kifejeződni, a hatalomra hatást gyakorolni, illetőleg a hatalom tartalmává válni.

Marx és Engels a polgári hatalomelmélettel szemben bizonyították, hogy a társadalomban a hatalom, az alávetettség jelenségei osztálygyökerűek, vagyis a demokrácia csak a hatalom gyakorlásának módját és nem annak lényegét jelenti. A hatalom lényege, hogy a hatalom milyen érdekekből fakad, milyen társadalmi osztályok és rétegek érdekeit fejezi ki, védi meg. A társadalmi együttélésből adódó problémák ugyan általános, emberi eredetűek, de a társadalom antagonisztikus elmentmondásai következtében feloldásuk osztályérdekektől meghatározott, a polgári társadalom hatalma végső fokon csak a polgári osztályok, társadalmi rétegek érdekeit fejezheti ki. Az állam szervei útján a társadalmi együttélésből adódó igényeket elégítik ki, de annak tartalmi meghatározója a gazdaságilag uralkodó osztály érdeke. A demokráciának tehát nem önmagában van értelme, hanem csak a hatalom gyakorlásának módjaként. Ebből következően nem elég a demokratikus formákért küzdeni, mert a hatalom lényegének, osztálytartalmának változása nélkül annak csak az adott társadalmi rend keretében lehet értéke. A demokratikus formák változásai az állam osztálytartalmát nem képesek minőségileg megváltoztatni. A polgári demokráciának a polgári társadalmi rend keretében van szerepe, annak változásai a szocialista társadalmi rendet bevezetni nem képesek. A szocialista demokráciának csak a termelési eszközök társadalmi tulajdona keretében van értelme és elméletileg létjogosultsága.

Ezeket a tételeket Marx és Engels a különböző kispolgári mozgalmakkal szemben igen gyakran és sokféle módon húzták alá. Ezzel helyezkedtek szembe mindazokkal a munkásmozgalomban is jelentkező politikai elképzelésekkel, amelyek mennyiségi fejlődéssel kívánták a szocialista társadalmat elérni, és ezzel tulajdonképpen az állam osztályfelettségét fogadták el.

E tétel hangsúlyozása mellett Marx és Engels nem becsülték le a polgári társadalomban a demokrácia intézményeit. A munkásmozgalom feladatává tették a demokratikus formákért, eszközökért (képviselő, állampolgári jogok stb.) való harcot, mert ezek megvalósulása elősegíti a munkásmozgalom szabad szervezkedését a polgári társadalomban. Egyes megjegyzésekben arra is utaltak, hogy az olyan társadalomban, ahol a centralizált állami bürokrácia nem uralja az egész társadalmat, ott a demokratikus formák elősegíthetik a hatalom megragadását is. Ilyennek tekintették a XIX. század második felében az angol és az amerikai társadalmat.

A polgári állam keretében megjelenő demokratikus formák ilyen értékelése erősödik meg az SZKP XX. kongresszusán, amely a szocializmus további elterjedéseként vetette fel a békés átmenet lehetőségét. A viszonylagos békés átmenet a kapi-

talizmusból a szocializmusba alapvetően az osztály-erőviszonyoktól, a kizsákmányoló nagytőke társadalmi elszigeteltségének mértékétől, valamint a dolgozó osztályok szövetségének erősségétől és tartalmától függ. Az osztály-erőviszonyok módosulásában szerepet játszhatnak azok a demokratikus formák is, amelyek képesek a társadalmi többséget felsorakoztatni a munkásosztály köré. Az SZKP XX. kongresszusa fenti állásfoglalása eredményében hasonló az előbb elemzett marxí-engelsi állásfoglaláshoz, okai azonban mások, mert a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változásokon, a szocialista világrendszer létrejöttén alapszik. Az állásfoglalás kialakításában jelentős szerepet játszottak a második világháború után kialakult népi demokratikus országok politikai tapasztalatai is.

2. Marx és Engels a demokrácia abszolutizálásával a proletariátus diktatúrájának szükségességét helyezte szembe. Bár az utóbbinak konkrét formáit nem dolgozhatták ki, néhány nagyon fontos következtetésig eljutottak. Témánk szempontjából alapvető következtetésük, hogy a szocialista hatalom vagy diktatúra (a kettő szinonim fogalom ebben az értelemben, és így nem jelentette feltétlenül a diktatorikus hatalomgyakorlás eszközeinek feltétlen elfogadását, de visszautasítását sem), nem létezhet állami formák, intézmények nélkül. Ez az állásfoglalás elsődlegesen a munkásmozgalomban is megjelenő anarchista elképzelések ellen irányult, amelyek nemcsak az állam létét, de gyakran a társadalmi szervezethez, centralizáltsághoz szükségességét is tagadták. Állam nélkül, állami típusú kényszerített gyakorló apparátus nélkül a munkásosztály képtelen lesz hatalmát megtartani. Egyszerűen a társadalom szabad szervezkedésére bízni azt a politikai hatalmat, amelyet a munkásosztály meg fog szerezni, nem lehet. A munkáshatalom segítségével tudja csak a proletariátus a termelési eszközöket társadalmisítani. Ez a folyamat a hatalom megragadása előtt nem mehet végbe. A termelési eszközök társadalmisítása jelentős társadalmi ellentmondásokat okoz, a volt uralkodó osztályok végsőig vitt ellenállásába fog ütközni. A jelentős kispolgári rétegek magántulajdonának szocialista átalakítása társadalmi ellentmondások nélkül nem mehet végbe. Ennek formájaként már Marx és Engels is tanulmányozza a szövetkezeti mozgalmat, amelynek majd Lenin Oroszország viszonyai között különösen nagy jelentőséget tulajdonít.

Ilyen és más tények figyelembevételével foglalnak állást a klasszikusok a proletárdiktatúra állami formáinak megteremtése mellett, és harcolnak az anarchizmus gyakran naivan forradalmi, de végső soron a munkásosztály érdekeivel szemben álló elképzelései ellen. Marx és Engels annak elvi leszögezése mellett, hogy a szocialista állam a társadalmi ellentmondások felszámolásával, az osztály nélküli társadalom megvalósulásával elhal, megfogalmazta a szocialista állam létrehozásának szükségességét is.

Az állami formájú hatalomgyakorlás elfogadása azonban nem új, addig nem létező intézményrendszer kialakítását jelentette Marxnál és Engelsnél. Amit ők államin értettek, az megegyezett a társadalom addigi fejlődése során ismert állami, jogi jelenségek elfogadásával. Természetesen nem a polgári állam vagy különösen az azt megelőző feudális állami formák átvételét sürgették az állami formát öltő hatalomgyakorlás szükségessége mellett állásfoglalással, de azt igen, hogy az államot általánosan jellemző sajátosságok érvényesüljenek a szocialista társadalomban létező államban is.

Ebből a szempontból emelték ki az állam több jellemvonását. Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című művében összegezi – az öskommunista társadalommal szembeállítva – az állam sajátosságait. Így például kiemeli, hogy az

állam az embereket nem vérségi, hanem területi elv alapján szervezi, a társadalomtól elkülönülő apparátust tart fenn, kényszerítő eszközökkel rendelkezik stb. Ezek a jellemvonások általában az állam sajátosságai is. Ha az állam létének szükségességét a szocialista társadalomban elismerjük, úgy e jellemvonások ennek az államnak a sajátosságai közé is fognak tartozni.

Témánk szempontjából az államnak két általánosan jellemző vonására kell rámutatni:

a) Az állam nem létezhet külön, a társadalom más szervezeti formáitól elkülönülő szervezeti rendszer nélkül. Ha az állam szerveit feloldom a társadalom létezését, élését jelentő más szervezeti rendszerekben, ha az állam szervezeti különállását megszüntetem, és a társadalomnak úgy rendelem alá, hogy ezzel elveszti elkülönült jellegét, megszűnik állam lenni. A hatalomgyakorlás közvetlen társadalmi, politikai eszközeinek léte, például a forradalmak idejében, nem jelenti az állam létezését. A hatalom és az állam nem szinonim fogalmak. Hatalom létezik az állami formációkon kívül is, a hatalom kimutatható léte nem jelenti az állam jelenlétét. Az államot a különálló szervezet, a kényszerapparátus jellemzi.

b) Az állam tevékenységét jogi eszközökkel kell szabályozni. A politikai hatalomnak az állami típusú kényszert gyakorló apparátus létrehozásakor meg kell határozni, hogy hol, a társadalom életének milyen területein kívánja ezt az apparátust felhasználni. Ez egyet jelent az állam korlátozásával, de nem a politikai hatalom korlátozásával. A politikai hatalom, mint a társadalmi erőviszonyok realitása, jogilag korlátozhatatlan. A politikai hatalom „korlátai” megjelenhetnek a jog nyelvén – például a földtulajdon sorsa politikai erőviszonyok következménye, de a tulajdonjog útján jelenik meg. Ez azonban (mármint a jog) következménye a politikai hatalomnak, de nem korlátja annak. Ezzel szemben az állam, az államgépezet útján testet öltő politikai hatalomnak a jog korlátja. A politikai hatalom ugyanis a jog eszközével határozza meg a társadalom állami vezetésének határait, más oldalról a társadalom politikailag „szabad” (mármint a joghoz, az államhoz képest szabad) olyan mozgását, ahol az állam cselekvése, beavatkozása tilos. A hatalomgyakorlás demokratikus formáinak ez fontos része.

Az állam a politikai hatalomnak fontos (a mai szocialista szervezeti feltételek között talán legfontosabb) része, ugyanakkor ennek az államnak a korlátozása jogi eszközökkel (nemegyszer az állam szerveinek akaratából) olyan ellentmondás, amelyet a szocialista társadalomnak fel kell oldania. Ez ugyanis igen gyakran teremt belső ellentmondásokat. A feloldás útja csak az lehet, hogy a társadalom valóságos erőviszonyait jelentő, kifejező politikai hatalom más szervezeti formáit, a társadalom és szerveinek közvetlen cselekvését erősíteni kell a bürokratikus vonások terhére. Ezek a bürokratikus vonások nemcsak az állami szervezeti formákat uralhatják el éppen elkülönült jellegük következtében, hanem a társadalom más szervezeti formáit is.

A marxizmus–leninizmus klasszikusai ezt az ellentmondást felismerve keresték a társadalomnak az államgépezetre vagy még inkább az államigazgatási gépezetre gyakorolt hatása növelésének lehetőségét. Az államgépezetet el kell különíteni a társadalomtól, ugyanakkor minél inkább alá kell rendelni annak – ez az az ellentmondás, amely a klasszikusokat foglalkoztatja. Ebben a körben kutatják a polgári állam szervezeti megoldásait, és adják annak kritikáját (például a parlamentarizmus bírálatát), és figyelnek fel az új megoldások eredményeire. Marx és Engels a párizsi kommun tapasztalataiból éppen ezeket az új vonásokat emeli ki. (A kép-

viseletnek alárendelt igazgatás, a hivatalnoknak nem lehet több bére, mint az átlag munkásbér, a hivatalnokok elmozdíthatósága és felelőssége, az állandó hadsereg helyett a nép felfegyverzése, a képviselők felelőssége és visszahívhatósága stb.) Lenin ezért üdvözli olyan kitoró örömmel a szovjet forma felfedezését, amellyel megítélése szerint túl lehet jutni a polgári parlamentarizmus „hibáin” stb.

Az állam sajátosságai oldaláról megközelítve a szocialista demokráciának történetileg tehát több oldala bontakozik ki:

– Hol kívánja a politikai hatalom állami típusú beavatkozással a társadalom fejlődését, életét befolyásolni, illetőleg hol tiltja meg az állami kényszert. Ez az állami típusú beavatkozás a jogi szabályozás eszközei útján valósul meg. Ahol a jog akár kifejezetten (különösen az állampolgári jogok biztosítása útján), akár jogi szabályozás hiányában tiltja az állami beavatkozást, ott a politikai hatalom a társadalom „szabadabb” mozgásával, állami típusú kényszer nélkül, a társadalomra gyakorolt politikai meggyőzéssel, az érdekelemekkel való politizálással érvényesíti a munkásształy érdekeit. Ez az érdek az állam szervező tevékenysége útján is érvényesülhet, azonban állami típusú kényszerítő eszközök nélkül. A társadalomban az érdekek nyílt, állami típusú kényszerítő eszközök nélküli (ebben az értelemben az adminisztratív beavatkozás nélküli) megjelenése és összeütközése a hatalomgyakorlás demokratizmusát jelenti. Mértéke nem független természetesen attól, hogy az állami típusú kényszer nélküli hatalomgyakorlás az állam formalizált szervezetén keresztül, a társadalmi szervek révén, vagy szervezeti formák nélkül valósul meg.

– A szocialista demokráciának más síkon történő megvalósulását jelenti, hogy az állami kényszert gyakorló apparátus felett a társadalomnak milyen közvetlen befolyása van. Mint már említettük, ennek mértéke elvileg egészen a „teljes” alárendelésig terjedhet, ami természetesen az állam megszűnésével egyenlő. Az alárendelés szervezeti formájaként a polgári társadalom két módszert alkalmazott, és ezen jelentősen a szocialista állam sem tudott napjainkig túljutni. Az egyik a képviselői szervek léte, a másik a közvetlen demokratikus formák, mint ahogyan erről már az előbbiekben szoltunk.

Marx és Engels, de az októberi forradalomig Lenin is a szocialista állam sajátosságaira vonatkozó megállapításait a polgári állam gyakorlatából és a párizsi kommun vizsgálatából szúrta le. Természetes, hogy a demokratikus intézményekre vonatkozó gondolataik is a polgári állam gyakorlatához tapadtak, még akkor is, ha az eljövendő szocialista társadalom államára vonatkoztak. Ennek megfelelően ezek a megállapítások alig törík át azt a „kettősséget”, amelyet a polgári demokrácia elméletét illetően a tanulmány elején leszögeztem. 1. Mi az állam funkciója a társadalomban, a hatalom és az állam viszonya, lehet-e korlátozni az állam hatalmát? 2. A társadalom milyen módon tud hatást gyakorolni az állam szerveire a képviselő útján és a közvetlen demokratikus intézményeken keresztül?

A szocialista államelmélet kezdetein a polgári államhoz való tapadást tehát két dolog is magyarázza, és indokolja. Egyrészt az, hogy ismeretlenek azok a konkrét társadalmi erőviszonyok, amelyek a szocialista átalakulást meghatározzák. Másrészt az, hogy az állami típusú hatalomgyakorlás szükségességét a marxista hatalomelmélet feltétlen elismerte. Állam azonban az első forradalom idején az a polgári állam volt, amelyet egyrészt a proletariátusnak szét kellett zúzni, másrészt újból a maga számára fel kellett építeni. Ennek az államnak egyfelől államiségéből folyóan hasonlítani kellett a polgári államhoz, másfelől osztálytartalma miatt különböznie kellett ettől.

A GYŐZTES SZOCIALIZMUS HATALOMSZERVEZETE ÉS AZ ÁLLAM

Az államnak a hatalomgyakorlás rendszerében játszott szerepét új, a szocialista átalakulás konkrét erőviszonyainak ismeretében kellett meghatározni a bolsevikoknak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom időszakában. Ezeknek a feladatoknak megoldását vállalja elméletileg Lenin „Állam és forradalom” című művében. Elemzései két irányból táplálkoznak: 1. a munkásmozgalom hatalomelméletének addigi, főleg a polgári állam bírálatához kapcsolódó megállapításaiból és 2. az orosz valóságos társadalmi erőviszonyok és szervezetrendszerek ismeretéből.

Az új tulajdonképpen az utóbbiban van, hiszen a párizsi kommüntől eltekintve ez volt az első valóságos társadalom, ahol a marxista hatalomelmélet elvi tételeit alkalmazni lehetett. Ez a társadalmi valóság egyrészt fő vonásaiban igazolta a polgári társadalom erőviszonyai ismeretére épülő elméleti tételeket, másrészt a valóság nagyon is konkrét feltételei, körülményei között valósult meg. Ezek közül tárgyunk szempontjából a következőket emelném ki:

1. A proletariátus politikai hatalmát megtestesítő politikai szervezeti rendszert olyan társadalomban kellett felépíteni, amely egyrészt főbb vonalait tekintve Európához tartozott (tehát a társadalom fejlődésének fő tendenciáit tekintve hasonló folyamatokon ment át, mint Európa, vagy legalábbis ez volt a jellemző Oroszország európai területeire), másrészt azonban ahhoz a Kelet-Európához, ahol a polgári átalakulás következtelenül ment végbe.

Ez utóbbinak két szempontból volt jelentősége:

a) A társadalomban létező ellentmondások felszámolása szempontjából elevenen hatnak azok a polgári demokratikus nézetek, amelyeket a polgári alkotmányosság néven szoktak emlegetni. Ez a társadalom még nem ismerte a polgári társadalom intézményeinek valóságos társadalmi szerepét, a demokráciával kapcsolatos polgári eszmények (amelyeket az előzőekben próbáltunk összefoglalni) még jelentősen hatnak. Ezt a hatást még csak növeli az a tény, hogy ebben a társadalomban nagyon széles paraszti, kispolgári tömegek vannak. A cári rendszer elnyomja nemcsak a munkásmozgalmat, hanem a polgári demokratikus, alkotmányos előlőkön nevelkedett kispolgári politikai mozgalmakat is. A forradalom sodrában ezek az erők gyakran szövetségesként találkoznak, legalábbis a cári államhatalommal szemben.

b) A polgári demokrácia ugyanakkor olyan, elsősorban az értelmiség előtt ismert berendezkedés, amelynek nincsenek mély társadalmi gyökerei, nincs társadalmi gyakorlata. Az állampolgári jogok európai gyakorlata, a politikai állam elválasztása a magánszférától, a politikai képviselő hatása az államgépezetre – mindezek olyan polgári demokratikus követelések, amelyekkel az orosz társadalom gyakorlatilag az Októberi Forradalomig csak részben találkozott, amelyeknek társadalmi tradíciói alig vannak. A jogilag korlátozott államigazgatás, bár eszméileg a Nyugat-Európa eszméjével lépést tartó, elsősorban értelmiségi rétegek előtt ismert, a társadalom mélyében tradíció nélküli.

2. A feudális abszolutizmus államgépezetére emlékeztető cári állam szétverésének gondolata az állam megsemmisítésének gondolatát is sugallja. A forradalom folyamatában jelen vannak az anarchikus nézetek, amelyek a szervezett állam, a szervezetekben megjelenő társadalom ellen lépnek fel. Ezek az erők az államot a félf feudális cári állammal azonosítják, ennek az államnak szétverését az állam megsemmisítése forradalmi programjának tartják, és ellenzik az állam mindenfajta felelevenítését. Így tagadják a polgári alkotmányosság eszméjét valló állam és a szocialista állam felépítésének szükségességét is.

3. A munkásmozgalomban a szervezethez vezető erők, a bolsevikok a marxista hatalomelmélet, a proletárdiktatúrára vonatkozó marxi-lenini tételek alapján szükségesnek tartják az állami típusú hatalomgyakorlást is. A hogyanra azonban történelmi példák nélkül keresik a választ. A szovjet forma Lenin által történt felfedése az első lépés ebben az útkeresésben. Ugyanakkor a szervezeti formák kutatását az előbbieken már említett nézeteken túl (polgári demokratikus formák, anarchikus erők) más körülmények is befolyásolták.

Az egyik ilyen körülmény a szocialista forradalom további világméretű sorsa, illetőleg az arra vonatkozó elképzelések. Októbert követően még több évig lassan csökkenő tendenciával élnek a világforradalom bekövetkezését váró politikai elképzelések. A bolsevik párt és Lenin politikai állásfoglalásaiban többször tér vissza az orosz forradalom további sorsaként a más országok munkásmozgalmának perspektívája. Ez annak ellenére van így, hogy Lenin az imperializmus szakaszáról írt műveiben már bizonyította, hogy ebben a korban a szocialista forradalom nem lehet végbe a világon egyszerre, hogy a szocialista forradalom először azokban az országokban fog győzni, amelyek a leggyengébb láncszemek a kapitalista világrendszerben, és ezért nem feltétlenül a legfejlettebb kapitalista országok munkásosztályának adatik meg először a hatalom megragadásának lehetősége.

Az első világháborút követő politikai krízisben elsősorban a háborút veszített országokban volt várható a munkásosztály hatalomra kerülése. Lenin ezért kíséri nagy figyelemmel a német munkásmozgalmat, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését, a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttét. A magyar forradalmi eseményekkel kapcsolatban két lényeges pontot emel ki. 1. A magyar forradalom bizonyította, hogy az orosz forradalom nem az orosz társadalomra méretezett esemény, hanem a proletárforradalomnak a része, az egész európai helyzetet meghatározó erőviszonyok terméke. 2. Itt még az oroszországi eseményeknél is jobban bebizonyosodott, hogy a XX. században a nemzeti érdekek hordozójává a munkásosztály válik, hiszen Magyarországon a polgári radikalizmus ezt önként és látványosan ismerte be azzal, hogy a hatalmat önként a munkásmozgalomnak, a munkásosztálynak adta át.

Szovjet-Oroszország gazdasági blokádba zárása, majd a fiatal szovjet állam eltiprására indított katonai intervenció ellen az európai munkásmozgalom fellép; s éppen a munkásmozgalom térhódítása jellemzi az első világháborút követő időszakot. Ennek ellenére a proletariátus más országokban nem jut hatalomra, illetőleg az adott történelmi feltételek mellett nem volt képes ezt a hatalmat megtartani.

A bekövetkezett fejlődés természetesen jelentősen befolyásolta a hatalom gyakorlására vonatkozó elképzeléseket is. Ezt látványosan jelzik Lenin műveiben a hatalom gyakorlási módja értelmezésének a változásai. Míg a forradalom első két évében a hangsúlyt a szovjet rendszer társadalmi oldalára helyezte, és a hatalom fő eszközét a közvetlen demokráciával megerősített (minden szakácsnőt bevonni az igazgatásba) szovjetekben látta, addig 1920-tól kezdve a hangsúlyt egyre inkább a határozatokat végrehajtó, egyéni felelősséggel tartozó apparátusra helyezte műveiben.

A változás okait aligha lehet az államszervezési tapasztalatokkal magyarázni. A döntő ok – ha nem is kizárólagos ok – a nemzetközi erőviszonyokban és ezzel a szovjet társadalom belső erőviszonyaiban bekövetkezett változás, illetőleg a változások elmaradása volt. Ezt jelzik egyébként azok a viták, amelyek a munkásmozgalomban belsőleg is bekövetkeztek. Ennek egyik végleteként az az álláspont fogalmazódik meg, hogy a szovjet forradalom nemzetközi elszigetelődése miatt egy elma-

radott (a nyugat-európai társadalmi viszonyokhoz képest elmaradott) társadalomban vagy lehetetlenné válik a szocializmus felépítése, vagy legalábbis egy sor olyan formáció kialakítását kényszerítheti ki, amely a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából hátrányos. A megoldás e szerint az álláspont szerint egy olyan koalíciós politikai rendszer létrehozása, amely nagyjában-egészében megmarad a polgári demokrácia talaján.

A bolsevikok a nemzetközi munkásmozgalom elárulásának bélyegezték ezt az álláspontot, kimutatva egyrészt, hogy a nemzetközi munkásmozgalmat ez az álláspont megfosztja a hátszágától, létező, kivívott bázisától, másrészt az orosz forradalom belső erőviszonyai sem teszik ezt a lépést lehetővé. A végsőig kiélezett társadalmi ellentmondások a földkérdésben, a béke elérésének módjában, a szovjetek szembekerülése a polgári állam és társadalom szervezeti formáival legalábbis gátolta az ilyen kompromisszumok elérésének lehetőségét. Lényegében ez játszódik le az Alkotmányozó Gyűlés körüli politikai vitákban is, hiszen a bolsevikok az Alkotmányozó Gyűlés összehívásával lépést tettek egy esetlegesen szélesebb politikai koalíció létrehozására, amely azonban megbukott a polgári politikai erők ellenállásán.

A fenti, röviden érintett események és a mögöttük meghúzódó politikai erőviszonyok voltak meghatározói az első, szocializmust megvalósítani akaró politikai rendszer hatalmi szervezetének és benne az államnak. A kiépülő hatalmi szervezeti rendszert a következők jellemezték:

1. A társadalmi tradíciók hiányában nem válik határozottan külön a politikai hatalmi szervezetben az állami és nem állami, tehát ehhez képest társadalmi szervezeti rendszer. A nyugat-európai polgári demokratikus fejlődés által kialakított társadalmi szervek rendszere, hálózata a cári Oroszországban nagyrészt hiányzik, vagy jelentéktelen szerepet játszik. A szovjet forradalom hatalomra juttatja az addig nagyrészt föld alá kényszerült szocialista szervezeteket, elsődlegesen a munkáspártot és a szakszervezeteket. Ezzel párhuzamosan a szovjetek szervezetéből elindulva lassan épülni kezd a szovjet állam szervezete. A két szervrendszer között azonban nagyon bizonytalanok a határvonalak és ebből eredően az is, hogy a párt vezető szerepének hangsúlyozása s biztosítása mellett mi legyen az államszervezet és a társadalmi szervek szerepe a hatalomgyakorlás rendszerében.

A forradalom első éveiben – többek között a világforradalom eseményeinek várása miatt is, amely természetesen új feltételeket szabott volna az orosz társadalom számára – nem is látszik határozott törekvés az államszervezet és a társadalmi típusú szervezetek elhatárolására. Ellenkezőleg; a szovjet rendszer előnyeit Lenin éppen abban látja, hogy össze tudja kötni a társadalom állami mozgásformáit a társadalom más mozgásformáival. A szovjetek a társadalom legszélesebb tömegszervezetei és egyben az állam vezető hatalmi szervezetei – ebben látja Lenin a szovjet rendszer új, az addig ismert államszervezethez képest jellemző vonását. Ilyen értelemben emeli ki azt is, hogy a szovjetek mint képviselői szervek egyben a közvetlen demokratikus formák hatalmas felelevenítői is lesznek. Itt a közvetlen demokrácia-fogalom nem a leszűkült polgári fogalom (a nép hoz döntést az állam valamely szerve helyett), hanem a társadalom közvetlen részvétele az állam feladatainak kitűzésében és megvalósításában. Ezzel a szovjet rendszer túlhaladja a polgári parlamentarizmus képviselői szerveinek erősen korlátozott szerepét.

A hatalmi szervezeti rendszer első jellemvonásaként tehát azt emelhetjük ki, hogy az állami és társadalmi szervezeti rendszerek között alig áll fenn a polgári államban ismert elválasztás, és kialakulatlanok az állam funkciói is. Az első években ez össze-

függ egyrészt a szovjet forradalom nemzetközi helyzetével, másrészt az orosz társadalomban az ilyen irányú igények társadalmi tradíciójának hiányával is.

2. Ha most már közelebbről az állami berendezkedést vizsgáljuk, úgy a képviselői szervek messzemenő vezető szerepének garantálását emelhetjük ki. A kor szocialista államelmélete minden hatalom kiindulópontját a dolgozókat reprezentáló szovjetekben látja. Ebben a tekintetben követik Marxnak az államépítésre vonatkozó, a párizsi kommun tapasztalataiból levont tanulságait is. Az államnak minden egysége – beleértve a bíróságokat is, amelyek a polgári társadalomban elméletileg függetlenek a képviselőtől is és az igazgatástól is – felelős a képviselőnek és visszahívható. A szovjet a társadalom politikai berendezkedésének az alapja, mind az állami, mind a nem állami szervezetrendszer vonatkozásában. Munkamódszere is ehhez a jelleghez igazodik – a szovjet rendszer eszményképe e korban sem a jogilag korlátozott igazgatás, hanem a társadalom erőire, pontosabban a munkásosztályra és a szövetségeseire közvetlenül támaszkodó politikai szervezetrendszer.

Szovjet-Oroszország sajátos helyzete, nemzetközi körülményei, a gazdasági nehézségek a fenti kiindulópontot jelentősen befolyásolták. Ha csak az előzőekben jelzett két fő tendencia sorsát vizsgáljuk, akkor is a következő megállapításokig kell eljutnunk:

Az állami és nem állami szervezetrendszer differenciálódása elindul. A társadalom forradalmi átalakulása során felszámolódnak azok a törekvések, amelyek a társadalom irányítására állami kényszerítő eszközökkel is fellépő társadalmi szervezeteket kívántak létrehozni. Így a szakszervezetek – az ellenkező törekvések ellenére – nem váltak a termelés irányításának szervezeti bázisává, a társadalomra gyakorolható hatásukat csak politikai eszközökkel valósíthatták meg. Ugyanígy alakult a Komszomol szervezete is. Ez a két szervezet egyre határozottabban és világosabban elkülönül az államgépezettől, az államra gyakorolt hatásuk is csak politikai eszközök útján realizálódott. Ennek megfelelően elhatárolódnak a szovjetektől a legszélesebb társadalmi mozgalmakat átfogó szervezetek. Amennyiben vizsgálják a szovjetek és más társadalmi tömegszervezetek kapcsolatát, ezt csak a politikai, társadalmi kapcsolatrendszerben helyezik el (nem az alá- és fölérendeltségben).

A párt politikai vezető szerepe a szocialista társadalom irányításában egyértelmű, és elméletileg az orosz munkásmozgalomban lefolyt politikai viták során tisztázódott. A munkásosztály vezető szerepe nem képzelhető el élcsapatának, a marxista-leninista pártnak irányító szerepe nélkül. Ennek az irányító szerepnek megvalósítása azonban többfajta úton képzelhető el. Egyik végtelként jelentheti azt, hogy a párt csak politikai eszközökkel valósítja meg vezető szerepét, a másik végtel szerint a párt vezető szerepe azt jelenti, hogy a társadalom minden kérdése kötelező határozatok útján a párt fórumain dől el.

A társadalom szervezetrendszere tehát három pólusú:

- áll a pártból mint a társadalom vezető szervéből;
- az államból, mint az állami típusú kényszerített megvalósító és a párt által vezetett szervezetrendszerből;
- a társadalmi szervekből, amelyek el vannak választva az államtól, s a párt vezetésével politikai eszközökkel oldják meg feladataikat.

A társadalom vezetésének állami eszközei két irányba növekedtek:

a) az állam szerepének általános növekedése, az állam, az állam szerveinek kezébe mind több, a társadalom életét érintő kérdés kerül, többek között azért is, mert az állam válik a termelési eszközök döntő többségének birtokosává, a nemzeti jövedelem az állami költségvetésbe folyik be, és onnan kerül szétosztásra;

b) az államszervezetben előtérbe kerül a fizetett apparátus, a szovjetek szerepe nemcsak a társadalmi szervezetrendszerben változik (amire már utaltunk), hanem előtérbe kerül az állami típusú képviselői szerepük és ennek megfelelően az ellenőrző tevékenységük. A szovjeteknek az államszervezetben játszott szerepe csökken az államigazgatási gépezet szerepéhez képest.

A NÉPI DEMOKRATIKUS ÚT SAJÁTÓSÁGAINAK HATÁSA A SZOCIALISTA ÁLLAMRA

A szovjet fejlődés osztály-erőviszonyaitól eltérő politikai erőviszonyok jellemezték a népi demokratikus úton fejlődő európai, pontosabban közép- és kelet-európai országokat. A társadalmi ellentmondások fő vonala, a kapitalizmus vagy szocializmus ellentmondása, természetesen változatlan, de ennek az ellentmondásnak a társadalmi körülményeiben jelentős eltérések vannak.

A nemzetközi erőviszonyokból két körülményt érdemes kiemelni:

a) Ezekben az országokban a társadalom szocialista átalakulása olyan körülmények között mehet végbe, amikor az első szocialista ország, a Szovjetunió nemzetközileg elismert nagyhatalom, amelynek tekintélye a második világháború alatt és után jelentősen megnövekedett. Míg a szovjet út jellemző vonása a nemzetközi elszigeteltség, sőt az ellenséges kapitalista környezet volt, addig a népi demokratikus utat bejárt országok nemzetközileg nem elszigeteltek (ezeket a kapitalista államok szuverén államoknak ismerik el), és a kapitalista országok ellenséges magatartását velük szemben a Szovjetunió léte, illetőleg a nemzetközi jog érvényesülése erőteljesen korlátozta.

b) A nemzetközi erőviszonyok szempontjából is jelentős körülmény a fasizmussal szemben létrejött olyan nemzetközi politikai koalíció, amely szocialista és kapitalista államokat is átfogott.

A belső erőviszonyokat tekintve a legjelentősebb különbség az, hogy Szovjet-Oroszországban a kapitalizmus vagy szocializmus alapkérdése körül végsőkéig kiélezett politikai ellentmondás alakult ki, amely egészen a polgárháborúig jutott el. A nemzetközi munkásmozgalomnak a fasizmussal szemben kialakított népfrontpolitikája az ellentmondások minden irányú egyszeri kirobbanását megakadályozta. A szocialista politikai hatalom nem robbanásszerűen, minden előző tagadásaként jött létre, hanem fokozatosan, a társadalom ellentmondásainak egyenkénti megoldása útján (a földkérdés megoldása, a legjelentősebb termelési eszközök állami tulajdonbavétele a szocialista politikai hatalom megteremtése előtt stb.). Ez tette lehetővé az úgynevezett viszonylagos békés átmenetet a kapitalizmusból a szocializmusba.

Ezeknek a sajátosságoknak jelentős befolyása volt a politikai hatalom megszerzésére, többek között az állam szerepére is.

A politikai hatalom osztálylényegeként a népi demokratikus fejlődés első szakaszát munkás-paraszt demokratikus diktatúrának szokták jellemezni. Ebben a szakaszban a fasizmusellenes politikai erők koalíciója úgy valósul meg, hogy a munkásosztály és a parasztság mellett a politikai koalícióban minden olyan politikai erő részt vehetett, amely a fasizmussal, annak maradványaival szemben állt, s hajlandó volt harcolni az ország demokratikus átalakulásáért és gazdasági újjáépítéséért.

A hatalmon levő politikai koalíciónak ez a népfrontpolitikát kifejező platformja a politikai rendszer szervezeti, jogi formáját tekintve csak polgári demokratikus lehetett. A politikai hatalom osztálytartalma ugyan túlmutatott az addig ismert pol-

gári államok tartalmán, de ennek a politikai szervezetrendszerre nem lehetett közvetlen befolyása. Ha a magyar népi demokratikus fejlődést nyomon kísérjük, több tényezővel tudjuk ezt bizonyítani.

A politikai szervezetrendszerben messzemenően érvényesül az állami és nem állami, ehhez képest társadalmi szervezetrendszer különválása. A nem állami szervezetrendszerben a pártok álltak a mechanizmus középpontjában, de más típusú szervezetek is jelentős szerepet játszottak. A pártok és más társadalmi szervezetek a politikai hatalom megvalósításában döntő szerepet játszottak. Ehhez erejüket a tömegekre való támaszkodásból, az osztályoknak és rétegeknek a társadalmi problémák megoldásába való beavatkozásból, politikai véleményük alakításából merítették. Éppen ezért az egyes pártok tényleges társadalmi súlya nemcsak attól függött, hogy az emberek hány százaléka értett egyet politikai elképzelésükkel, hanem attól is, hogy a támogató tömegek mennyiben voltak társadalmilag aktívak, mennyiben támogatták a pártok politikai programját az osztályharc kiélezett feltételei között. Így a munkáspártok politikai erejét nemcsak az őket támogató tömegek számszerű aránya adta, hanem az is, hogy ezek a tömegek társadalmilag a legaktívabb tömegek voltak, akik a pártok által kifejezett politikai célokért az utcán tüntettek, s ha kellett, fegyveresen harcoltak. A polgári erők egységét – számarányukhoz képest – az magyarázza, hogy tömegeik nagy részben nem aktívak, soraikat állandóan megosztja a munkásszervezetek mindennapos politikája, amely ellentéteket eredményez a különböző polgári politikai elképzelések között.

A politikai rendszer társadalmi szervezetrendszerének jellemzését tovább lehetne folytatni, de célunk szempontjából talán már a fentiek is bizonyítják, hogy ez a szervezetrendszer a valóságos társadalmi ellentmondásokra, érdekkonfliktusokra épül, ezeket fejezi ki a politika eszközeivel.

A kiépülő államszervezet ennek a politikai rendszernek feltétlen része, de a társadalmi típusú szervezetrendszerrel való elkülönülését az uralkodó politikai ellentmondások még inkább indokolják. A társadalom politikai szervei két oldalról kívánják az államgépezetet politikai hatásuk alá vonni. Az egyik eszköz a képviselői szervezetben minél több mandátumot szerezni, a másik az államgépezet, a megvalósító apparátusban a döntő szerepköröket képviselőikkel betölteni.

Az ilyen irányú törekvések azonban nem törték át a polgári forradalmak által kialakított államszervezeti koncepciót. A pártok befolyásuk növelésére irányuló törekvései ellenére nem kívánták az állami és nem állami szervezetrendszert összeolvasztani. A befolyás eszközei a polgári társadalom által legalizált eszközök maradtak: döntően a képviselőletben és az apparátusban a megfelelő politikai összetétel biztosítása. Ehhez járultak elsősorban a baloldali erők időnként felelevenedő olyan akciói, amelyek arra irányultak, hogy a jobboldali politikai elemektől terhes apparátussal a néptömegek akaratát vagy népi bizottságok szervezését helyezték szembe. Ez gyakran közvetlen demokratikus formák felelevenítésével járt együtt (nemzeti bizottságok, termelési bizottságok, üzemi bizottságok, földosztó bizottságok stb.).

A népi demokratikus út első fejlődési szakaszában a politikai hatalmi rendszer kiépítése során a szovjet rendszerből ismert szocialista megoldásokig nem jutnak el, a megoldások a polgári demokrácia keretei között maradnak. Ez szükségszerűen van így. A népfront típusú politikai koalíció az ország demokratikus átalakításán azt érti, hogy a fasizmust, annak maradványait fel kell számolni és meg kell szüntetni azt a feudálkapitalista politikai szervezetrendszert, amely nem tudott eljutni a polgári demokratikus megoldások következetes megvalósításáig. A társadalom adott problémáit kell megoldani, a XX. században ezek valóságos megoldása a szocializmus

felé visz. A köztársasági törvény 1946-ban Magyarországon polgári demokratikus parlamentáris köztársaságot teremt. A polgári demokratikus talajon lehetséges olyan politikai koalíció kialakítása, amely az adott nemzetközi feltételek mellett elkerülhetővé teszi a mély társadalmi kríziseket, a polgárháborút.

A népi demokratikus út első szakaszában ilyen politikai erőviszonyok között a politikai rendszer szervezeti megoldásai nem juthatnak túl a polgári demokratikus kereteken. Ezt a megoldást támogatta a Szovjetunióhoz képest az is, hogy ezekben az országokban a polgári demokratikus szervezeti megoldásoknak nemcsak az értelmiség között volt nagy politikai bázisa, de a társadalmi gyakorlatban sem volt az ismeretlen.

A NÉPI DEMOKRATIKUS ÚT MÁSODIK SZAKASZÁNAK POLITIKAI RENDSZERE

A politikai erőviszonyok változásai, a munkás–paraszt szövetség, a munkásosztálynak más dolgozó rétegekkel kötött szövetségének megerősödése, a polgári társadalom restaurálását megvalósítani akaró politikai erők fokozódó elszigetelődése egy ponton annak megállapítását eredményezte, hogy az adott politikai rendszer a proletariátus diktatúráját valósítja meg. Magyarországon ennek a ténynek a leszövezésére 1948-ban került sor.

A politikai rendszer osztálytartalma változásának ilyen meghatározása felvetette a politikai szervezetrendszer módosításának igényét mind az állami, mind a nem állami szervezetrendszerben. A kiindulópontokat a Szovjetunió és a népi demokratikus országok politikai rendszerének összevetése szolgáltatta, hiszen a kettő között az osztálytartalom alapvető közossége mellett különbségek is mutatkoztak.

A munkáspárt vezető szerepének szervezeti elvként való elfogadása az első jele az új igények jelentkezésének. A párt vezető szerepe tartalmilag ugyanis ezt megelőzően is megvalósult már a politikai folyamatokban. Szervezeti megerősítése 1949 februárjában nem egyszerűen a tényt szögezi le, hanem az új igények jelentkezését tükrözi.

1949 után a politikai rendszer társadalmi szervezetrendszerében módosulások következtek be. A nem pártjellegű szervek (szervezetek, ifjúsági szövetség, nőmozgalom stb.) a népfront keretében tevékenykednek. A népfront olyan politikai mozgalommá válik, amely a nemzeti egységet a maga létével, programjával reprezentálja.

A politikai rendszer ilyen irányú változásai módosították a népi demokratikus fejlődés eddigi szervezetrendszerét. Nemcsak arról van szó, hogy a politikai erőviszonyok változásai következtében módosult a politikai hatalom osztálytartalma (ez már 1948–1949-ben bekövetkezett), hanem minőségében más, az előzőekből nem feltétlenül következő politikai szervezetrendszer is született.

A politikai rendszer állami szervezeti formáiban is hasonló folyamatok játszódnak le. A központi államszervezetben ugyancsak a szovjet fejlődésnél ismert hármas szervezet jön létre (képviselőlet-prezidium-kormány), megszüntetve a Magyarországon egyáltalán nem mély társadalmi hagyományokkal rendelkező köztársasági államformát és annak fejét, a köztársasági elnököt.

Még jelentősebb szervezeti módosulásnak látszik a tanácsrendszer bevezetése 1950-ben. A tanács – végrehajtó bizottság – a szakigazgatási szervek (az állandó bizottságok véleményező szerepével) a Szovjetunióban alakultak ki az 1936-os alkot-

mány létrehozásának idejére. Magyarországon 1949 előtt nagyjában-egészében a régi önkormányzati szervezetrendszer élt. A tanácsrendszerre áttérés az önkormányzati rendszer tagadásaként, a régi tradíciók felszámolásaként jött létre.

Az 1949-es magyar alkotmány – amely az állami berendezkedés új szisztémáját hozta létre – a Szovjetunió 1936-os alkotmányát tekintette példaképének.

AZ ÁLLAMMAL, AZ ÁLLAMIGAZGATÁSSAL SZEMBEN TÁMASZTOTT ÚJ IGÉNYEK AZ ELMÚLT HÚSZ ÉVBEN

Az állami és társadalmi szervek viszonyával kapcsolatos törekvések

A politikai hatalom gyakorlásában a társadalmi szervezetek szerepének problémája a politikai gondolkodás egyik központi kérdésévé vált az ötvenes évek végén. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok azt emelik ki, hogy a társadalmi szervek szerepét, súlyát növelni kell. Ez az irány egyben annak a kritikáját is magában foglalta, hogy a szocialista hatalomgyakorlás során az adminisztratív eszközök túlsúlyba jutottak, vagy legalábbis a hatalom gyakorlásának társadalmi-szervezeti formái ehhez képest háttérbe szorultak.

A társadalmi szervek szerepének növelésére irányuló politikai elképzelések az 1950-es évek második felében a társadalmiasításnak nevezett gondolatban öltöttek testet. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy az állami igazgatás által megoldandó feladatok egy részét át kell adni a társadalmi típusú szervezeteknek, és ezzel kell megnövelni szerepüket a politikai hatalom gyakorlásában. Mindez egy sor konkrét intézkedésben, jogszabályban jutott kifejezésre, többek között Magyarországon is.

A társadalmiasítás gondolata azt kívánta elérni, hogy a politikai szervezetrendszerben az addig kialakult viszonyok fenntartása mellett az állami és a társadalmi szervek tényleges szerepében eltolódás következzen be a társadalmi típusú szervek javára.

A társadalmiasítás jegyében született döntésekkel kapcsolatosan Magyarországon viszonylag hamar felmerült az a kérdés, hogy milyen típusú ügyek átadására kerülhet egyáltalában sor, mikor indokolt az adott feladat társadalmiasítása. Világossá vált ugyanis, hogy a feladat átadása önmagában nem teremt változást a feladat jellegében. A társadalombiztosítás – miután annak megvalósítása jogilag szabályozott és állami típusú kényszerrel kikényszeríthető döntések nélkül elképzelhetetlen – állami feladat marad annak ellenére, hogy azt a SZOT útján oldják meg.

Ebben a felfogásban születtek nálunk azok a politikai elhatározások, amelyek a társadalmiasítás lehetőségét nem tagadva a szocialista demokrácia fejlődésének fő útját a képviselői demokrácia fejlesztésében határozták meg. Így került sor a sportigazgatás, a szakszervezetek szerepének más oldalú megközelítésére, így merült fel a társadalombiztosítás állami szervekre bízása.

A társadalmiasítás ilyen elképzelése, az állami és nem állami szervezetrendszer ilyesfajta elhatárolása nem erősítette, hanem gyengítette, a határokat még feltételetesebbé tette.

A társadalmiasítás kérdésére adott nemleges válasz azonban nem ad pozitív programot az 1950-es évek nagy kérdésére – hogyan lehet és kell a hatalomgyakorlásban a szocialista demokráciát növelni, a társadalmi szervek súlyát emelni. A fenti álláspont ugyanis csak egy megoldási módot tagadott anélkül, hogy a kibontakozás

irányát meghatározta volna. Ez a „nem” azonban magában hordta a pozitív válasz lehetőségét is – nem a döntés jogát kell a társadalmi szerveknek átadni, hanem az utóbbiak súlyát, szerepét más eszközökkel kell növelni. Ezek pedig csakis politikai eszközök lehetnek, vagyis a társadalmat, illetve annak részeit érintő kérdések eldöntésében szélesben biztosítani kell a társadalom szerveinek befolyását. A politikai eszközökkel történő befolyásolás szorosan kapcsolódik a társadalmi szervek érdekeket kifejező szerepköréhez is.

A jogilag korlátozott igazgatás

Az 1950-es évek második felében Magyarországon többek között az állami eszközökkel történő hatalomgyakorlás tradíciói miatt felelevenedik a jogilag korlátozott igazgatás gondolata. Szó volt már róla, hogy a kezdeti időszak egyik sajátossága volt, hogy a szovjeteket a társadalom közvetlen politikai szerveinek fogták fel, és ezek alá rendelték az állami feladatokat megoldó igazgatási apparátust. A társadalom befolyása az igazgatásra közvetlen politikai eszközökkel történt a szovjetek útján, az államigazgatási apparátus cselekvését tehát elsősorban nem központi jogi eszközökkel korlátozták, hanem a helyi politikai erők befolyása révén. Azaz az igazgatási szervek tevékenységének lehetőségeit nem jogi, hanem politikai eszközök útján korlátozták. A jog ebben a körben a központi akarat, irányítás eszköze, és nem az igazgatás korlátozását megvalósító eszköz.

A tanácsrendszer 1950-ben történt bevezetésével Magyarországon ezt az államigazgatási koncepciót kívánták megvalósítani. Nem érintve vagy elhanyagolva most a képviselői szervek valóságos szerepét (ennek hiányában a demokratikus garancia korlátait), megállapíthatjuk, hogy ehhez igazodott a tanácsi szervek központi irányítása – amelyben az irányítás direkt eszközei játszottak uralkodó szerepet –, és csökkent a jog szerepe az igazgatási munka gyakorlatában.

A polgári demokratikus tradíciók alapján – amelyek, mint láttuk, Magyarországon nem egyszerűen a felszabadulás előtti tradíciókat, hanem a népi demokratikus út első szakaszának hagyományait is jelentették –, amikor felmerült a szocialista demokrácia kiterjesztésének gondolata, ezzel szinte egyszerre jelentkezik a jogilag korlátozott igazgatás gondolata is. Eszerint az igazgatás demokratikus működésének biztosítékai közül csak az egyik ág vezet a képviselőhöz. A feudálkapitalista átalakulás ezt sem tudta Magyarországon következetesen megvalósítani, hiszen a választójog erőteljes korlátozásával, a virilizmus intézményével a nincsteleneket kirekesztette ebből a képviselőből. Reális politikai program tehát a képviselő szerepének növelése. A biztosítérendszer másik ága – talán a képviselő korlátozott volta miatt nálunk még erőteljesebb ága – a jogilag korlátozott igazgatás volt, amely messze a polgári átalakulás kezdetén jelentkező hatalmi ágak megosztásáig nyúlik vissza. Lényege az volt, hogy az államigazgatás csak akkor cselekedhet, ha azt a jog számára megengedi. A jogszabály tehát nem egyszerűen a központi akarat, irányítás direkt eszköze, hanem egyben – a normák betartásán keresztül – cselekvésének korlátja is. Ha a jog megtiltja a cselekvést, vagy valamely társadalmi viszonyt nem szabályozva nem ad hatáskört, úgy az államigazgatás tétlenségre korlátoztatott, még akkor is, ha tisztviselői a cselekvést szükségesnek tartanak.

A jogilag korlátozott igazgatás gondolatának jegyében jön létre az államigazgatási eljárási törvény (1955. évi IV. tv.), amely az államigazgatás cselekvését eljárási oldal-

ról közelíti meg. Ennek jegyében határozottabb törekvések bontakoznak ki a hatáskörök körülírására és elhatárolására. 1957-ig inkább a feladatkijelölés jellemezte a jogalkotást és kevésbé a hatáskör meghatározása, vagyis inkább célok tűztek az államigazgatás szervei elé, mint korlátokat kifejező hatásköröket. Az államigazgatás jogi korlátozásának jegyében ismerik el egyes államigazgatási döntések bíróság előtti megtámadásának lehetőségét.

Ezek a változások nem mehetnek végbe politikai viták nélkül. Egyesek az igazgatás cselekvésének jogi korlátai növelését látva a proletárdiktatúra szilárdságát féltették, mások az előrehaladást, a szocialista demokrácia biztosítékát látták ezekben az intézkedésekben.

Az ezt követő időszakot az államigazgatás „kétarcúságának” időszakaként lehetne jellemezni, amikor is az államigazgatás egyik oldalról a Szovjetunió igazgatási rendszerének egyes korábbi jellemvonásait is magán viselte, másik oldalról azonban a jogilag korlátozott igazgatás intézményeit is megvalósította.

A kettő együttes jelenléte gyakran zavarokat okoz az igazgatás konkrét menetében. Egy sor szervezeti megoldás az igazgatás korlátlan társadalmi ellenőrzöttségét hangsúlyozta. Ilyenek a tanácsstagok évenkénti kétszeri beszámolási kötelezettsége, gyakori testületi ülések, a tanácsok államhatalmi és tömegszervezetként való jellemzése, az, hogy az állandó bizottságok tevékenysége szinte minden szakágazat mellett megtalálható (igaz, hogy csak javaslattevési joggal), a tanács hatáskörének elvileg korlátlan volta (ami a hatáskör szabályozatlanságát is mutatta) stb. Másik oldalról azonban egyre növekszik az igazgatás cselekvésének jogi szabályozása. Ez a szabályozás természetesen módosította a képviselő szerepét is, hiszen ha a képviselő alá tartozó igazgatás csak akkor cselekedhet és csak úgy cselekedhet, ahogyan azt a jog előírja, akkor a képviselő szerepének is változnia kell. Az igazgatás társadalmi ellenőrzöttsége a jogilag nem vagy csak részben korlátozott igazgatás felett a demokrácia egyik jelentős biztosítéka. A jog minél inkább behatárolja az igazgatás cselekvésének lehetőségét, annál inkább veszít a képviselő szerepéből. Ezért gyakran fordult elő, hogy például a tanácsok állandó bizottságait aktivizálni akarták, de a jog szerepének növekedésével ezek egyre kevésbé találták meg a helyüket és szerepüket.

A kettősséget és az ebből eredő ellentmondásokat az új tanácstörvény (az 1971. évi I. tv.) próbálta felszámolni. Anélkül, hogy ennek részleteit most akár csak érintenénk is, csak utalásszerűen állapíthatjuk meg, hogy ennek volt kifejeződése a tanácsok jellegéről folytatott vita (nem államhatalmi és nem tömegszervezeti jellegű szervek stb.); a képviselői szervek hatáskörének új megközelítése; a jogi és más szakszerűségi igény növekedésének elismerése; a testületi ülések csökkentése; azok a törekvések, amelyek a bírói út kiszélesítését akarták; az állandó bizottságok számának csökkentése; a hatósági és nem hatósági jellegű feladatok szétválasztása és ehhez képest a képviselői szervek tényleges szerepének új megközelítése. A képviselő esetében a tanácstörvény a hatáskört nem a hatósági feladatokban keresi, hanem a kommunális fejlesztési kérdésekben való döntések körül.

A jogilag korlátozott igazgatás gondolatának és tradíciójának más területen is érezhető hatása volt. A jog államhatalmat korlátozó szerepe más területen is megfogalmazódott. Elvi jelentőségük ennek kapcsán az állampolgári jogok felfogásának változása. Ennek lényege – az előzőekhez kapcsolódóan – az, hogy az alkotmányosan elismert jogok az államilag gyakorolt hatalmat módosító tényezők.

A két tendencia (a társadalmi szervek szerepének növelése és a jogilag korlátozott igazgatás) eredményeként az államigazgatás korlátlanságának eszméje elméletileg két elv kimondásával módosult. Az első az, hogy a hatalom gyakorlásában a politikai,

társadalmi eszközöket erősíteni kell az állami adminisztratív eszközök rovására, nagyobb szerepet kell biztosítani a politikai hatalom megvalósulása során a társadalmi tömegszervezeteknek; a második a jogilag korlátozott igazgatás gondolata, amely az igazgatási szervek cselekvése elé állít korlátokat éppen a társadalom védelme érdekében.

Változások a gazdaságirányítási rendszerben és az állam

Utaltunk már arra, hogy a társadalmiasítás gondolatának háttérbe szorulása Magyarországon egybeesik a gazdaságirányítás továbbfejlesztésével. Az államigazgatási tevékenység oldaláról megközelítve ennek az volt a lényege, hogy tagadták a termelés irányításában az államigazgatás jogosítványainak korlátlanságát, azt, hogy az állam igazgatási eszközökkel kizárólagosan irányíthassa a gazdálkodást. Az ezzel kapcsolatos viták azt igazolták, hogy az állam adminisztratív igazgatási eszközei már elégtelenek a gazdaság szervezéséhez, az irányítás rendszerében a közgazdasági szabályozóknak megfelelően nagyobb szerepet kell kapnia a termelt javak árjellegének, biztosítani kell a vállalati és más részérdekek figyelembevételét, vagyis a közgazdasági törvényszerűségek ne csak az igazgatás irányításán keresztül, hanem a gazdasági törvényszerűségek sajátos eszközrendszerén keresztül is érvényesüljenek. A gazdaságirányítás régi rendszerében az államigazgatási beavatkozás ugyanis gyakran eltorzította ezeknek a gazdasági törvényszerűségeknek az érvényesülését.

Míndezek pontosították, továbbfejlesztették az állami, pontosabban az államigazgatás túlzott méretű szerepét a termelés irányításában. A régi tervutasításos rendszer elvileg a termelés igazgatásának egészét direkt eszközökkel az államszerveknek vindikálta. A minisztériumoknak és más szerveknek, mint az állam tulajdonosi reprezentánsainak minden jogot fenntartott, a vállalat csak az irányító szerv konkrét beleegyezésével kaphatott döntési lehetőségeket azzal, hogy azt bármikor vissza is vonhatták tőle, és helyette az államigazgatási szerv hozott döntést. A gazdaságirányítás továbbfejlesztése különbséget kívánt tenni az állami igazgatás direkt és indirekt eszközei között. Ilyen indirekt eszközként fogta fel az állami szervek útján megvalósított gazdaságpolitikát, árpolitikát, hitelpolitikát és más döntéseket. Ezek az úgynevezett indirekt eszközök is a gazdálkodás irányítását jelentik, de nem közvetlenül direkt utasításokkal, hanem általában döntési alternatívákat teremtenek, amelyben érvényesülhet, kifejezésre juthat a vállalati érdek is.

Anélkül, hogy módunkban lenne a gazdaságirányítási alapelv céljainak és eredményeinek, valamint problémáinak minden irányú elemzése, megállapítható, hogy az jogi eszközök nélkül végrehajthatatlan. Ez azt jelenti, hogy jogilag kell kifejezni, melyek azok a vállalati ügyek, amelyekben fenn kell tartani a termelést irányító igazgatási szervek, mint hatóságok direkt döntési lehetőségeit, és hol kell azt megtagadni. Itt ismételen a jog – már tárgyalat – megváltozott szerepe kerül előtérbe.

A jog most már itt sem a vállalat irányításának direkt eszköze, nem parancs osztogatása, hanem az igazgatás korlátozásának eszköze is, vagy fordítva – ha úgy tetszik – a vállalat önállóságának jogi garantálását is jelenti. Ebben az értelemben a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése az államigazgatás korlátozásának konkrét kifejeződése volt a gazdaság állami irányításának területén.

Hozzá kell tenni, hogy ennek kisugárzó hatása volt nemcsak az állami vállalatokra – bár a koncepció ebből indul ki –, hanem a népgazdaság más területeire is. Így növelte a termelészövetkezeti tulajdon önállóságát, eldöntötte azt a kérdést, hogy a szövetkezeti tulajdon nem válik az államigazgatási eszközök növekedése útján állami

1

tulajdonná. E korszak vetette fel a tanácsi tulajdon önállósításának, mint az állami tulajdon különálló típusának kérdését is. Bár a vita nem dőlt el, konkrét intézkedésként megtiltották, hogy a tanácsi tulajdonban lévő vagyontárgyak ellenszolgáltatás nélkül minisztériumi irányítás alá kerülhessenek. Olyan gondolatok is születtek, hogy a hozott intézkedésekkel az állami tulajdonnak annyiféle formája, fajtája alakult ki, ahányféle irányítási rendszert valósítunk meg. Az irányítás pedig természetesen a népgazdasági ágak szerint differenciálódik, hiszen más az állami dotációval termelő szénbányaszatban, mint a nehéziparban, más a kohászatban, mint a könnyűiparban.

Törekvések az államigazgatási eszközök korlátozott alkalmazására

A termelés irányításában a direkt államigazgatási eszközök csökkentése felvetette a társadalmi felhasználás síkján az államigazgatási eszközök csökkentésének perspektíváit. Ezt a gondolatot eredményesen továbbvinni azonban csak egyes államigazgatásivá vált fogyasztási ágazat konkrét felismerésével lehet. Példaként megpróbáljuk ezt néhány területen végigkövetni.

a) A lakásügyi igazgatásban világosan kirajzolódik, hogy a felszabadulás előtti magyar államigazgatás – az állam polgári jellegéből eredően szükségszerűen – csak társadalmi kényszerűségből avatkozott be a lakásgazdálkodásba. Az első jelentősebb beavatkozás az első világháború idején kialakult lakásügyi helyzetben volt, amikor az állam a felmondás korlátozásával és bizonyos lakásbérek maximalálásával korlátozta a tulajdonos és a bérlő polgári jogi szerződésszabadságát. Ez a korlátozás részben csak igazgatási eszközök növelésével volt elérhető. Világos tendenciaként rajzolódik ki az is, hogy a korabeli jogszabályok kifejezetten ideiglenes jellegűnek fogják fel a területen az igazgatási beavatkozást. Erre mutat az is, hogy az 1920-as évek közepétől – lakástípusonként differenciálva – fokozatosan feloldják az igazgatási beavatkozás lehetőségét, és végül 1933-ban az igazgatási korlátozásokat teljesen feloldják. A beavatkozás jogalapjának azt az 1912. évi LXIII. tc.-et jelölik meg, amely hivatkozva a háborúra, kivételes hatalmat ad a kormánynak, illetőleg a közigazgatásnak.

A második világháborúra való előkészület jegyében születik az 1939. évi II. tc., amely ugyancsak a kivételes hatalomról rendelkezik. A lakásügyek vonatkozásában a felhatalmazás alapján először az a korlátozó szabály lát napvilágot, hogy a katonai szolgálatot teljesítőnek és azok családtagjainak a lakásbérletet nem lehet felmondani. Ezt további korlátok követik.

A világháborút követően kialakult nehéz lakáshelyzet, különösen a városokban az állam igazgatási úton történő beavatkozását addig soha nem látott mértékben növelte meg. Ez az adott körülmények között nemcsak a kényszer-lakásbérlet szerződéseikig, hanem az államigazgatási szervek lakáskiutaló jogosítványáig jutott el. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a fordulat évéig az államigazgatási beavatkozást átmenetinek, szükséges rossznak fogták fel. Megváltozik bizonyos értelemben a helyzet a házak államosításáról szóló rendelkezésekkel. Az állam jelentős lakásalapozó jut, elsősorban a városokban, és a lakáskiutalás, illetőleg más igazgatási jogkör alapja a tulajdonban bekövetkezett változás lesz. Az állam igazgatási cselekményei tehát azon alapulnak, hogy az államigazgatási szervek játsszák a tulajdonos szerepét. Ezzel természetesen együtt jár az is, hogy az állam jogszabályok útján, jogi eszközökkel szabályozza az egész lakásgazdálkodást is (igényjogosultság, hatáskör, bérmegállapítás, felmondás stb.). Ennek ellenére az 1950-es évek elején még alig tesznek jogilag különbséget az állami és nem állami tulajdonban levő lakások között.

A lakásgondok kapcsán világossá vált, hogy az egész társadalom erőinek mozgósítása nélkül nem lehet megoldani azt. A falvakban az állam által támogatott magántulajdonú családi házak, a városokban a lakásszövetkezetek létrejötte jelzi ezeket a törekvéseket. A társadalom erőit azonban csak úgy lehetett felsorakoztatni, ha az államigazgatási beavatkozást csökkentik, ha a tulajdonos rendelkezési joga nő. Az 1956 utáni időszakban ezért fokozatosan feloldják a nem állami tulajdonban levő lakások igazgatási korlátait, nem változtatva azonban az állami tulajdonban levő lakások direkt hatósági igazgatásának koncepcióján.

A témában két végletes álláspont csap össze. Az egyik védi az államigazgatási direkt, hatósági eszközöket a nem államigazgatásinak nevezhető eszközökkel szemben, állítva, hogy társadalmi igazságot csak ilyen eszközökkel lehet elérni. A másik álláspont egyrészt, tényekre hivatkozva, tagadja a lakásgazdálkodás mai „igazságosságát”, másrészt a lakásgondok nem elég gyors felszámolásának egyik okozójaként éppen az igazgatási eszközök és nézőpontok eluralkodását, a gazdasági ösztönzők kis szerepét jelölte meg.

Anélkül, hogy a probléma megoldására lehetne most vállalkozni, a fenti példa is mindenképpen bizonyítja, hogy az államigazgatási cselekmények korlátozásának gondolata itt is világosan kivehető.

b) Lényegében hasonló a helyzet iskolairányítási rendszerünket illetően is. Az iskolák államosításával az állam „tulajdonosává vált” az iskoláknak, és ebből következően, erre alapozva jogilag korlátlanul magának vindikálta az iskolák egész igazgatását.

A felszabadulás előtt az állami beavatkozás mértékét és módját a tulajdonjog alapján differenciálták. Az iskolák államosításával az oktatási intézmények egésze (eltekintve néhány egyházi kézben maradt középiskolától) az állam irányítása alá került. Ez nagymértékben növelte, és egységessé tette az oktatást, nagyrészt megszüntette azokat a felszerelésbeli és más különbségeket is, amelyek a különböző tulajdonban levő iskolatípusok között fennállottak. Ez azonban azzal a következménnyel is járt, hogy a közgondolkodásban az államosítás és annak eredményei jogilag összekapcsolódtak az állami irányítás növekedésével. Az iskolák államosítása és az államigazgatási szervek útján történő direkt irányítása látszólag okozati összefüggést mutat.

Napjainkban több oldalról merül fel az oktatási intézmények önállóságának növelése, a társadalomnak más úton megvalósítandó fokozottabb befolyása az iskolákra. Az oktatás állami jellegének elismerése, és ebből eredően államigazgatási eszközökkel is történő igazgatása mellett felmerül tehát a fokozott önállóság. Ez az önállóság azonban csak jogi eszközökkel garantálható, vagyis jogszabályok révén határozható meg, hogy milyen esetben és milyen feltételek mellett avatkozhat be az államigazgatás – annak különböző szintű szervei – az iskolák ügyeibe. Ez az igény azonban ismételtén a jogilag korlátozott igazgathoz vezet el bennünket, aminek végkövetkezménye az a politikai állam, amely el van választva a társadalom más mozgásformáitól.

NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉS

A szocialista társadalom politikai szervezetszerének – benne az államszervezet fejlődésének – ilyen rövid áttekintése is alkalmas néhány olyan következtetés levonására, amelynek nem történelmi igazságok megállapítása a célja, hanem a fejlődő

dés perspektíváinak meghatározása. A dolgozatban gyakran elnagyolt történelmi tényeket nem önmagáért idéztem, hanem azért, hogy a jövőre nézve levonhassunk néhány következtetést.

1. Az első és legáltalánosabb következtetés annak a marxi tételnek az igazolása, hogy a proletárdiktatúra Európában kialakított politikai rendszere eddig sehol nem tudta nélkülözni az állami formákat, sőt a fejlődés során ezek az állami formák és eszközök különböző okok miatt állandóan erősödtek.

A szovjet fejlődés első éveiben a politikai rendszer szervezeti felépítésének keresései kísérleteztek ugyan az állami formák, eszközök erőteljesebb korlátozásával, ezeket azonban a konkrét történelmi fejlődés nem igazolta.

2. A szocialista állam lassan átveszi a polgári államfejlődés során kialakult politikai állam jellemző vonásait. Ez azt jelenti, hogy a szocialista állam is elválk, elkülönül a társadalom más mozgásformáitól. Így először a szovjet fejlődés során alakult ki a proletárdiktatúra két elkülönült szervezeti rendszere, valamint a társadalmi szervek rendszere.

Ezt a ma már egyértelmű és mindenki által hangsúlyozott – de nem minden vonatkozásban végiggondolt és alkalmazott – következtetést azért is érdemes kiemelni, mert a szovjet fejlődés kezdetein többféle ok miatt – útkeresés, a cári Oroszország társadalmában élő tradíciók stb. – más koncepciók is kifejezésre jutottak. Hozzá kell tenni, hogy ezek egyike-másika a politikai szervezetrendszer mai megoldásaiban is érezhető (a helyi képviselői szervek szerepének megítélésében, a párt vezető szerepének konkrét megoldásában stb.). A kettő közötti ellentmondás azért vet fel problémákat elsősorban a népi demokratikus országok politikai szervezetrendszerében, mert itt a történelmi tradíciók (a polgári demokratikus fejlődés erősebb hatása, a viszonylag békés átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba) a politikai szervezetrendszer felépítését módosították.

3. Az államnak a társadalom más szervezeteitől való elválasztása az állami tevékenység további szervezeti differenciálódását is maga után vonta. Ez a szocialista államokban is az államszervezet egymástól elválasztott négy szervtípusának, a képviselői, az államigazgatási, a bírói és az ügyészi szervek elkülönülését eredményezte.

Ez az államszervezeten belüli elkülönülés a polgári politikai állam kialakulásával együtt fejlődött ki. A polgári államelmélet ehhez a hatalom megosztásának elméletét fűzte hozzá. A szocialista állam kialakulásának kezdetein ez az elhatárolás még nem egyértelmű (például az igazságszolgáltatás és az igazgatás összeolvadása, a képviselő minden irányú vezető szerepének hangsúlyozása stb.), és ennek hatása a mai államszervezetben is érezhető.

4. A társadalmi szervek és az államszervezet elhatárolásának problémái, az egyes állami szervtípusok elválasztásának kérdései elsősorban az igazgatási szervek funkcionálásában okoznak ellentmondásokat. Napjaink államfejlődése ezért az igazgatási szervek szerepét módosítja elsősorban. Ennek jellegzetesebb mutatói:

- a társadalmi szervezetrendszerek politikai szerepének növekedése, és ehhez képest az igazgatási szervek feladatainak vagy méginkább funkciójának módosulása;

- az államigazgatási eszközök csökkentése a termelés irányításában, illetőleg ezek eszközeinek módosulása (ami ismét jogi eszközökkel, a jog cselekvést korlátozó szerepével valósítható meg);

- az elosztási viszonyokban az igazgatási eszközök felváltása más, gyakran állami, de nem direkt igazgatási eszközökkel (ismételten a jog útján).

A felsorolás a dolgozatban tárgyalt törekvéseken kívül más jelenségek felsorakoz-

tatásával tovább lehetne folytatni. Ilyen például az az elméletben és gyakorlatban is érezhető törekvés, hogy a helyi tanácsok feladatait kettébontsák. Így történnek a helyi szervek feladatait illetően kísérletek két csoport létrehozására. Az egyik csoport a központi irányítás alá tartozó államigazgatási, főleg hatósági feladatokra vonatkozik, a másik azokra az ügyekre, melyek a helyi közösségi élettel úgy függenek össze, hogy azoknak központi igazgatási érdekeltsége kicsiny, vagy teljesen hiányzik. Ezek a feladatok gyakran jogilag nem is szabályozottak. Ezek államigazgatási feladatjellege is vitatható (lásd a Német Demokratikus Köztársaság alkotmányában is kifejezett községgkonceptiót). Az ilyen és ehhez hasonló tendenciák mindegyike az államigazgatás korlátozása felé mutat, ami egyenlő a szocialista demokrácia növekedésével. Ez az utóbbi azonban nem az állami feladatok átadásán át vezet, hanem annak követelésén és megvalósításán, hogy mindegyik szervezetrendszer sajátos funkciójának megfelelően vegyen részt a társadalom ügyeinek intézésében.

*

A szocializmusnak az államisághoz való viszonya több más kérdés felvetését is igényelheti. E tanulmány szerzője ezeket a tapasztalatokat tartja azonban olyanoknak, amelyeknek nagy jelentősége van a szocialista államfejlődés további meghatározása szempontjából.

A technokrata-fogalom értelmezéséről és szerepéről

Napjaink társadalomtudományi és publicisztikai irodalmában nemegyszer megfigyelhető, hogy új fogalmakkal gyarapszik a szókészlet. A *technokrata* jelző, mint egyre gyakorrabba váló minősítés bizonyára ezek közé a fogalmak közé tartozik. De vajon mit is érthetünk e fogalmon? Kordivat-e csupán, amelyet fokozatosan túllép a vele kapcsolatba hozott jelenségek mélyebb, tudományosabb értelmezése, avagy az „ismeretelméleti jelentőség” rangjára emelkedve olyan fontos kategóriát kell látnunk benne, amely tartalmilag különít el (illetve segít elkülöníteni) felszíni azonosságokat és megkülönböztethetetlennek vélt átfedéseket? De egyáltalán: vannak-e ilyen azonosságok és átfedések, s ha vannak, nem történt-e meg ezek leleplezése az ideológiai konfrontációknak a társadalomtudományok területén folyó korábbi elhatárolódásaiban?

A látszat ellentétes vélemények számára szolgáltathat érveket. Már csak azért is, mert – a fogalomhasználat jelentőségét elutasító válaszlehetőségnél maradván – a kifejezetten, *expressis verbis* megfogalmazott technokrata nézetek valóban tudományos jelentősége ezek vulgarizáltan technicista jellege miatt már a kezdeti vizsgálatoknál is megkérdőjelezhető. De hasonló kétségeket támaszthat e fogalommal szemben a pejoratív-megbélyegző jelzőként való alkalmazás kétes értékű, nemegyszer ellentétes pozícióból ösztökélt formája is. Persze, amennyire tagadható a technokrata fogalom fontos tudományos kategóriakénti értelmezése, objektíve legalább annyira igényként is felmerülhet a fogalom tisztázása. Hiszen végül is csak a fogalom tisztázása, a mögötte meghúzódó tények, összefüggések valóságos és elméleti-ideologikus összefüggéseinek a konkrétabb-szisztematikusabb feltárása adhat megnyugtató választ a mai szóhasználattal kapcsolatban felmerült kétségek jogosságára, avagy jogtalanságára.

Ez az ismertetés és elemzés annak bizonyításához kíván hozzájárulni, hogy a technokrata kifejezés bizonyos területeken fontos elméleti-ideológiai funkciókat tölthet be – és tölt is be – napjaink társadalmi folyamatainak értelmezéseiben és értéklésében. Ez a lehetősége azokból a társadalmi változásokból vezethető le, amelyeket a tudományos-technikai forradalom teremtett a legfejlettebb tőkés társadalmakban, átalakítva és lényegesen befolyásolva a tőkés áruterelés működési mechanizmusait, technikai munkamegosztási rendszerét, továbbá megindítva (és kikényszerítve) egy olyan „repolitizálódási” folyamatot, amelynek eredményeként az állami intervencionalizmus soha nem tapasztalt lehetőségei, technikai és módjai nyertek teret.

Miközben azonban a tudományos-technikai forradalom konkrét társadalmi folyamatai lehetőséget teremtettek arra, hogy egy konkrétabb-történelmileg kiéleződött

ellentmondásrendszer társadalmi-politikai töréssé fejlődését megakadályozzák, egyúttal olyan új ellentmondásokat és feszültségcöccokat eredményeztek, amelyek a maguk részéről még határozottabban világítanak rá a tőkés árutermelő gazdaság válságának globális és egyetemes jellegére. Elég itt olyan jelenségre utalni, mint az ökológiai probléma, a környezetszennyeződés, a szegénység és gazdagság nemzetközileg és politikailag is kiélezett és a tőkés világ gazdaság mai működési feltételei mellett feloldhatatlan ellentmondásai. A felvetődő új ellentmondásokra és problémákra a válasz – a politikai és ideológiai küzdelmek bonyolult közvetítőcsatornáin keresztül – tendenciaszerűen a még több beavatkozás, a még több tervezés követelményét állítja előtérbe. A „crisis-management” így vált fokozatosan a modern tőkés állami tevékenység jellemzőjévé, kifejezve egyúttal a válságstratégiák elégtelenségét is a fennálló ellentmondások végső leküzdésében. Az összefolyamat válságküszöb-alatt tartása olyan új tevékenységi formákat honosított meg és intézményesített, mint a szociálpolitika, az iskolapolitika, a várostervezés, a hosszabb távú gazdasági tervezés stb., maga után vonva az ideológiai reagálások özönét is. A hagyományosabb liberális szemlélet szocializmust kiált, nemzetközi összefüggésekben pedig előtérbe léptek a konvergencia elméletek, mint a modern polgári ideológiák korszerű formái, amelyek a „public sector”, a tervezés, a szociálpolitika stb., azaz általában az állami beavatkozás növekedésében az iparosodási-indusztriális korszakok túllépő társadalmi fejlődésnek, mint általános civilizációs trendnek a belső követelményeit látják.

Kétségtelen, hogy az elmúlt évtizedeknek a tudományos-technikai forradalom hatására bekövetkezett, nemegyszer alapvetőnek nevezhető változásai – részben akceptáltan, részben egyre újabb és újabb nehézségeket támasztva a fejlett kapitalizmus gazdasági, politikai és kulturális rendszereiben – morális kopásnak látszik kitenni a kategorikusan fogalmazó, sarkítottan a tervszerűtlenség-tervezés, szociális létbizonytalanság-szociálpolitika, magántulajdon-köztulajdon stb. ellentétpárokkal operáló marxista érvelést is. Nem abban az értelemben természetesen, hogy valamikor is megszűnne elméleti és gyakorlati elhatároló jellege a fenti kategóriáknak a kapitalizmus és a szocializmus vonatkozásában. Hiszen akár a gazdasági tervezést, akár a szociálpolitikai tervezést nézzük, a lehetőségek és arányok rendszer-jellemző tényezőként őrzik meg döntő szerepüket a fejlődés valamennyi újabb stádiumában. Mégsem állíthatjuk azonban, hogy tendenciájában – a belső és külső tényezők bonyolult összefüggésének kényszerítő hatására – a rendszer fenntartó követelmények és egyéb, gyakran nagyon is egyedileg értelmezhető okokból következőleg nem bontakozna ki egy átfogóbb tervezési folyamatra való törekvés a tőkés viszonyok megléte mellett is. A svéd „modell”, ha nem is tipikus, mindenesetre a meggyőző példa erre a lehetőségére. Hasonló igényekkel lépnek fel ma már más szociáldemokrata pártok is, míg másutt – mint például Franciaországban – a nacionalista tendenciák és egy, a megszűnt múltba nyúló ateista tendencia megléte együttes erőként vezetett és hat ma is egyfajta átfogóbb nemzetgazdasági tervezés megvalósítására.

Növekszik tehát azoknak a területeknek a száma és nagysága, ahol ma már nem nevezhető jellemzőnek a fenti ellentétpárokkal való pusztá operálás, s ahol a tervezés hiánya helyett vagy a tervezés különböző lehetőségeinek konstatálása mellett *a tervezés tartalma és értékrendszere* válhat csak a kapitalizmus és a szocializmus elvi és gyakorlati különbségének alapjává. Következésképpen, csak egy tartalmi elemzés alapján dönthető el, hogy egy adott „természetadta” állapot tudatosított-intézményes meghaladása valóságosan is a szocializmus felé tett lépésként értékelhető-e avagy sem.¹

Döntő kérdéssé válik tehát a kapitalizmus és a szocializmus alternatívájának a

szempontjából a mindenkori társadalmi-politikai orientáció és tevékenység *tartalmi minőségének* a megítélése. A technokrata jelző – a társadalmi fejlődés mai, magas szinten technicizált formái mellett – ekként válhatott és válhat az említett alternatívák szempontjából vízvonalzó, globális jellemzést nyújtó ideológiakritikai kategóriává. Ebben a minőségben azonban alapvető tartalmi és funkcionális változáson ment keresztül egy hagyományosabb és szűkebb-közvetlenebb értelmezéshez képest, miközben megszűnt ez utóbbi pusztá pandanja lenni. A következőkben az így adódó kettős értelem és a köztük levő összefüggés alakulásának folyamatát kíséreljük meg – ha vázlatosan is – rekonstruálni.

I. A TECHNOKRATA ELMÉLETEK KIALAKULÁSA

A technokrata elméletek szűkebb értelme a technokrácia-probléma körül kristályosodott ki. Egy politikatudományi kézikönyvben² a technokrácia fogalmon olyan tant vagy nézetet kell értenünk, amely a társadalom struktúráját és szervezetét a technika, illetve egy technikai szervezet elvei alapján kívánja alakítani. Továbbá: jelentheti egy tan vagy nézet tényszerű realizálásának folyamatát is, amelyben a technikával közvetlenül kapcsolatba lépő társadalmi rétegek, munkamegosztási csoportok (technikusok, mérnökök, rendszeranalitikusok stb.) hatalmi vagy legalábbis irányítói pozíciókra tesznek szert. A technokráciáról szóló tanokban a hatalmi és irányítási pozícióknak a fenti rétegek által történő „meghódítása” egyúttal normatív követelményként lép elő a jövő társadalom sikeres formálása szempontjából is.

Az értelmezésnek ezen a síkján maradván Sain-Simontól Galbraith technostruktúrájáig, illetve Daniel Bellnek a tudás involválta hatalmi pozícióval kapcsolatos nézetéig, továbbá napjaink „társadalom-mérnökeiig”, humán-technikusaiig és részben kibernetikusaiig tágíthatjuk azt a történelmi sort, amelyben a fenti értelemben vett nézetek markánsabb kifejezést nyertek. Bár kétségtelen, hogy ebben a kérdéssel foglalkozó irodalom által legkonvencionálisabbként kezelt sorban van bizonyos önkényesség (Saint-Simon például csak a történelmi összefüggésekből kiragadva, tanításainak elmélet- és társadalomtörténeti háttérét elhanyagoló absztrakció révén válhatott „atyjává” e modern technokrata elméleteknek), mégis figyelembe kell vennünk, hogy a határok és a tudományelméleti előzmények rendkívüli elmosódottsága, illetve variálhatósága maga is arra utal, hogy a technokráciáról szóló fenti elméletek csak rossz közvetlenségét jelentik egy általánosabb alapnak, amelyből maguk is kitermelődnek, s amelybe végül is mindig visszatérni kényszerülnek, mihelyt vulgáris, közvetítés nélküli technikai determinusukat rájuk bizonyították, vagy pedig a kiformalásukhoz hozzájárult társadalmi-politikai problémák valamilyen módon feloldást nyertek.

Függetlenül azonban – legalábbis egyelőre – ezektől a problémáktól, két csomópont kínálkozik a technokrata elméletek konkrétabb jellemzésére.³ Az egyik az Egyesült Államokban a huszas években és a harmincas évek elején virágzó mozgalmak, a második a hatvanas évek német szociológiájának, mindenekelőtt Hans Freyer és Schelsky nevével fémjelzett irányzata. Az előbbi legfontosabb szellemi inspirátora, Thorstein Veblen szemében a fejlett amerikai társadalom számára a forradalmi mozgalom bázisul csak egy elsődlegesen technikailag képzett réteg jöhet számításba.⁴ Annál is inkább, mivel az „üzleti rendszer” és az „ipari rendszer” dualisztikus szembeállításával annak gyakorlati érvényrejutása az előbbi meglétéből adódó társadalmi ellentmondásosságot, improduktivitást és a rendelkezésre álló lehetőséggel szemben

pazarló magatartást is megszüntetheti. A társadalmi ellentmondások megoldására olyan technológiai-szervezeti jellegű forradalmat feltételezett, amely – kiküszöbölve a tulajdon és a pénz társadalmi eszményeit – egy nem-profitorientált koordináció révén, az ipari rendszer technikai irányítóapparátusának vezetésével és irányításával mehetne végbe. A korabeli szindikalizmus hatására vall, hogy a közvetlenül önirányított ipari szervezet racionális elvein nyugvó társadalmi döntések alapján (amelyek a termelő, a szállító és az elosztó ágazatok részlegi folyamatos konzultációinak eredményeképpen születnének) maga a politika szférája is feleslegessé válna. De szintén szindikalista vonásként értékelhetjük azt a törekvést is, hogy a mozgalom általános sztrájkokkal hívja fel magára a figyelmet.

A problémák szocio-technikaiá vá nyilvánításából következik a társadalmi munkamegosztásbeli technikai elem önálló szerepének ideológiája a korabeli technokrata mozgalom egészének számára is. Ahogy a Technical Alliance-nek, a New School for Social Research keretében működő szervezetnek egy akkori Manifesztumában megfogalmazódik: „Az az igazgatási csőd és káosz, amely szükséges velejárója ennek az ipari mechanizmusnak, s amelyet (a funkció) idegen érdekek önkényes hatalma testesít meg, addig a pontig fejlődött, hogy sok technikus eljutott annak felismeréséig, hogy erejét egy olyan ipari koordináció programjába kell egyesítenie, amely nem hitten, hanem egzakt tudományokon alapul. A technikusok mint ilyenek nem léphetnek be a politikába, mivel nevelésük őket olyan helyre állította, ahol döntéseik a tudás bizonyosságán alapulnak, nem pedig önkényes személyes véleményen. Hasonlóképpen nem képesek megélni a pénzügyek világában sem, mivel törekvéseik az energiaforrásoknak és a termelésnek a hasznosításával függnek össze, míg a pénzügyi világ a pénzre és a profitra orientálódik. Szakszervezetekben sem működhetnek, mivel a mai szakszervezetek politikai jellegűek, amelyekben az egyéni tagság semmilyen összefüggésben sincs az egész ipari funkciójával. Az ipari probléma számára adódó megoldás elsődlegesen szociáltechnikai (engineering); ezért lényeges, hogy a technikaiak olyan szövetsége jöjjön létre, amely az ipar jelenlegi, nem technikai jellegét konstatálja és a publikum számára világossá teszi, s végül az ország technikai tudását a népesség szolgálatába állítja, hogy az ipar az önkényes uralomtól megszabadítható legyen.”⁵

A technokrata elméletnek ez a „technikus” formája ily módon lényeges pontokon kötődik a múlt század Marxék által bírált utópisztikus és kispolgári szocializmuskoncepcióihoz. Az ipari rendszer „belső logikájának” szabadjára engedése mint osztársadalmi problémamegoldó tényező Saint-Simonra utal vissza. A tőkés áruterelő rendszer egészének említett dualisztikus szétválasztása üzleti és ipari elemre viszont azt teszi lehetővé, hogy az előbbit – a politikával egyetemben – pusztán tévhitelen alapuló önkényes rendszerré redukálja (amely mögött persze egyfajta, ma már történelmileg indokolatlannak nevezhető pesszimizmus is rejlett, miszerint a tőkés „üzleti rendszer” már az akkori szinten is képtelen lett volna a technikai fejlődés eredményeit saját érdekkörébe vonni). A rendszer „megtisztításának” javasolt módszereiben ezzel követik a kispolgári áramlatoknak azokat az elemeit, amelyek egy részterület ellentmondásos társadalmi hatásainak a rendszer egészétől függetlenített értelmezésével a „rossz oldal” leválaszthatóságának dogmájához folyamodtak. Tárgyszerűen is egyértelmű az összefüggés: Howard Scott, aki az egész mozgalom egyik legmarkánsabb figurája, a politikai szervezetnek ipari szervezettel való helyettesítése mellett a pénzrendszer – a korábbi kispolgári antikapitalisták illetve szocialisták egyik legfőbb ellenségének! – reformját is meghirdeti: az aranyat olyan pénznek kell helyettesítenie, amelyet sem felhalmozni, sem pedig ellopni nem lehet, amely csak

annak a személynek hasznos, akinek a számára megteremtették. Hogy a pénzmechanizmust most a korábbi munkapénz helyett egy energia-egységeken mért mértékre cserélnék fel, az nem annyira az előbbivel szembeni újszerűség, mint inkább a fizikalista alapszemlélet következménye. Mindenesetre hasonló feladatot látna el: a munkanélküliség és a túltermelés, egyszerűen a társadalmi bajok kiküszöbölését.

Végül, nemcsak visszafelé, hanem „előre” is mutat az a tudományfelfogás, amely egy, a kvantifikáció növelésével egzakttá váló társadalomtudomány segítségével hívásával kívánja az adott rend ellentmondásait és pazarlásait meghaladni. Az „Energy Survey”-ben, a korabeli technokrata csoport első tudományos tervében a termelési egységenkénti munkaerő-felhasználás, az egy termékre eső energiafelhasználás, az összefoglalkoztatottság fejlesztése, a termelési volumen, a gazdasági növekedési ráta emelése stb. kerül figyelmük középpontjába. Vizsgálataikat – az akkori körülmények között szokatlan módon – grafikákkal és statisztikákkal illusztrálják. Végkövetkeztetésként pedig arra az eredményre jutnak, hogy az adott technikai feltételek jobb kihasználása mellett 600 órás évi munkaidő mellett is nagyobb jövedelem lenne biztosítható a munkások számára. Olyan utat járnak ezzel, amely – egyrészt – egyre nagyobb szerepet kap a válságtüneteket menedzselő gyakorlati tudomány alkalmazásában, másrészt pedig normatív ranggal rendelkezik minden, a társadalomtudományt világnézetileg értékmentesíteni és a kvantifikációnak alávetni kívánó, úgynevezett pozitivistikus-szcientista társadalomfelfogás számára.

A „Technological Army of the New Amerika” nagyobb hatása azonban csak a korabeli gazdasági válság múlásáig tartott. Befolyásának csökkenéséhez az is hozzájárult, hogy szervezeti formájában a titkosság, a konspiráció révén, a szektajelleg kerkedett felül.

A technokrata elmélet magasabb szinten újul meg a hatvanas évek elején a német szociológia konzervatív szárnyán.⁶ Amerikai elődjénél nemcsak tartalmában átfogóbb, de társadalmi státusa is különbözik attól. A rendszer olyan átalakulása mellett áll ki, amelyben döntő szerepet kap a „crisis management” (vagy: Vermeidungsstrategie) mégpedig egy megalapozott, a legjobb megoldást („one best way”) kiválasztó tudományos-technikai cselekvés és intézményrendszer alapján. A kérdések tehát korántsem a rendszerrel szemben fogalmazódnak meg (hiszen benne már sok vonatkozásban lezajlott a korábbi korszak amerikai kritikusaival még kétségbevit TTF-integráció), ellenkezőleg: ez az elmélet inkább a rendszer legitimálásának új lehetőségét kínálja fel, amennyiben – szerintük – ma maga a modern társadalmak működésének legalizálása követheti meg a technikai érvelést.

Ebben a felfogásban a tudományos-technikai fejlődés, a társadalom „eltudományosulása” (Verwissenschaftlichung) olyan civilizációs trendként érvényesül, amely maga alá rendeli a társadalmi tevékenység valamennyi szféráját, így a politika területét is. E trend tartalmi jellegzetessége Schelsky szerint abban jelölhető meg, hogy a tudományos-technikai fejlődés eredményeképpen a természeti kényszertől megszabadult ember immár „második fokon”, saját tudományos-technikai eszközrendszerének rendelődik alá.

A modern tudományos civilizáció és technikai apparátusa e szerint olyan dologian megalapozott kényszerítő logikával (Sachzwang) rendelkezik, amely az állam eddigi lényegét is áthatva kiküszöböli a politikai tevékenység működési szféráját. A politikus megszabadul a döntési kényszertől, tevékenységének köre „technicizálódik”, funkciója pedig a társadalom technikai lehetőségeinek realizálásában merül ki. Értelmüket veszítik a politikusra jellemző olyan meghatározások, mint „döntést hozó”,

„uralkodó” stb. Helyükre technikai jellegű meghatározások („analitikus”, „konstruktőr”, „tervező”, „megvalósító”) lépnek.

De nemcsak a politikus és „szociál-technikus” tartalmi különbsége mosódik el ilyesformán: a Sachzwang azt is jelenti, hogy a társadalomban fokozatosan egy egységesítő-homogenizáló uralommentes szféra alakul ki, amelyben egyúttal kiüresednek azok a tartalmak is, amelyek – a weberianus uralom-felfogásától a modern politikai szociológiáig – mint alapvető meghatározottságok szerepelnek. A „civilizációs trendként” értelmezett szükségszerűség érvényrejutása ugyanis párhuzamosan halad az érdekszerűen struktúrálódó társadalmi tagozódás, s ezzel együtt az ehhez kötődő normatív értékelés (mint jó-rossz, helyes-helytelen stb.) elhalványodásával. E normatív, a politikai küzdelmek erőcsoportosulásait meghatározó értékrendszer helyét a funkcionalitás, a „dolgok igazgatásának” az elve veszi át. (Mondanunk sem kell, hogy a „dolgok igazgatásának” ez a felfogása tartalmilag már csak azért sem eshet egybe a marxizmus értelmezésével, mert itt a technikai fejlődésből adódó, spontán folyamatról van szó, míg a marxizmusban a tökéletes árutermelő társadalom politikai, forradalmi megszüntetésével előálló lehetőséget értjük e fogalmon.) A modern állam (s ezért „technikai” állam!) ezzel megszűnik – ellentétben a korábbi tevékenységével – a „népakaratt”, a nemzet, az emberiség vagy akár egy-egy osztály eszköze lenni. Az államnak most már egy optimális funkció és teljesítményképesség maximáját kell szolgáltatnia. Schelsky számára a vasút, a repülőgépipar, az atomipar államosítása gyakorlati bizonyítékként szerepel „modellje” igazolásához: az államosítás révén az állam technikai nagyüzemek működtetőjévé válik, s ezzel gyakorlati szükségletként lép fel számára, hogy tevékenységét alárendelje e területek dologi kényszerűségének.

A posztulált radikális változások természetesen katasztrófális következményekkel járnak a polgári demokratikus berendezkedés egészére is. Maga a demokrácia válik fokozatosan illúzióvá. A technikai állam, anélkül, hogy antidemokratikussá válna, elvonja az utóbbi szubsztanciáját. Minden, ami a liberális gondolkodásmód számára életbevágó érték volt, most devalválódik idológiáival egyetemben. A technikailag működő-működtetett intézményrendszerrel és ezek sikerességével szemben a társadalmi réteg-törekvések, pártharcok és ezekkel összefüggő ideológiák menthetetlenül partikulárisnak bizonyulnak. S ha nem is halnak el, maguk is a technikai racionalitást követő állam manipulációjának tárgyává válnak. Sőt, fennmaradásuk elsősorban éppen a technokratikus alapon működő állam szempontjából kívánatos: azokat a közvetítő elemeket jelenthetik, amelyek hozzájárulnak a technikai érvelés elfogadtatásához, a „tömeghűség” biztosításához.⁷

Ez utóbbi azonban már a technokrata modell „radikalizmusának” gyakorlati-politikai határait is utal. Az elmélet modelljellegét meghaladni kívánó, vagy éppen a modern kapitalizmus gyakorlati uralmi rendszerében – akár e modelltől függetlenül is – érvényesülő technokrata tendencia számára ugyanis a mégiscsak struktúrált (azaz érdekellentéteket hordozó) társadalom közege olyan áthidalhatatlan problémákat és ellentmondásokat jelent, amelyeknek „megbékítése” feltételezi a technokrata tendenciák részéről a túlzó radikalizmusról való lemondást, a politika hagyományos intézményeivel és ideológiáival szembeni anarchisztikus magatartás helyett megelégedve a hagyományosabb-liberalisztikusabb felfogással való szakítással. Akárcsak az integrációs szándékú rendszerelméletben, a kevésbé „ideáltipikus” technokrata tendencia homogenizáló törekvéseiben is a politika szférájának értelmezése – Offe-vel szólva – azonosul az összrendszer számára nyújtott, funkcionálisan megkövetelt teljesítmények meghatározott típusával; s ebben a felfogásban a politikai befolyási csoportok mindenkor artikulizálódásai csak a rendszerfenntartó tevékenységek

eredményképpen értelmezhetőek. E leszűkített értelmezés gyakorlati-politikai összefüggéseiről Offe a következőket írja: „Mihelyt azonban a nyilvános bürokrácia döntési viselkedését már nem a konszenzuson alapuló cselekvési orientációk, hanem a technikailag értelmezett elkerülési követelmények határozzák meg, újból felmerül az a kérdés, hogy milyen funkcionális összefüggés van azon intézmények között, amelyek – bármilyen korlátozott formában is – az akaratkialakítás folyamatát hordozzák, és azon hatalmak között, amelyek a stabilitás biztosításával kapcsolatos feladatokat ellátják. Kézenfekvő az a feltevés, hogy az olyan politikai intézmények, mint a pártok, szövetségek, szakszervezetek és a parlament és maguk a választások is messzemenően funkció nélkülivé váltak; akkor miért nem hálnak ki ténylegesen is? Azt a funkciójukat, hogy szeizmografikusan jelzik a látens konfliktuslehetőségeket, kis költséggel közvéleménykutatással is helyettesíteni lehet. Az effajta nézet természetesen figyelmen kívül hagyáná azokat a kiegészítő funkciókat, amelyekkel ezek a szervezetek, amelyek megnyerő önábrázolásukat mégiscsak a gyakorlati szándékok kategóriáiban fogalmazzák meg, az elsősorban az elkerülés követelményeire orientált végrehajtott szektorral szemben rendelkeznek. Az elkerülés követelményei ugyanis, ahol kizárólag és bevallottan meghatározzák az igazgatási cselekvéseket, romboló társadalmi követelményekkel tűnnek ki: közvetlenül felvetik azt a kérdést, vajon ők maguk nem lennének-e elkerülhetők. Az ilyenfajta végtelen represszus lavináját csak olyan intézmények képesek feltartóztatni, amelyek a technokraták értéksemleres követelményét konszenzusra képes politikai szabályokká stilizálják át.

A feltétlen technikai-stratégiai racionalitás csak az ideológiái rögzítés féllárnékában bontakozhat ki: létrehozása, Luhmann nyomán az „ideológiai tervezők” feladata. A pártok és parlamentek egyik lényeges feladata vélhetően abban rejlik, hogy a nyíltan technokrata döntési séma dezintegráló következményeit azáltal előzzék meg, hogy azt, ami egyébként is megtörténik, népszerű nézetek eredményeként magyarázzák. Ha egy lépéssel tovább követjük ezt az interpretációs javaslatot, akkor kiderül, hogy a politikai pártok és a parlamentek, csakúgy, mint az általános választások intézménye a legfontosabb állami eszközök a stabilitáshoz szükséges tömeghűség fenntartására.”⁸

2. A TECHNOKRATA ELMÉLETEK ELMÉLETI-MÓDSZERTANI HÁTTERE

Túl azonban a viták helyi jellegén, a technokrata elméletek jellegzetességeit most már általánosabban is megfogalmazhatjuk. Elméleti-módszertani szempontból ezek a nézetek lényegében egy elvont, dualisztikusan felépített értelmezési sémával dolgoznak, s ennek segítségével kívánják értelmezni a modern társadalmi folyamatok tendenciáit. E séma szerint egyrészt adottak az egyre bővülő és átfogóbbá váló célracionális rendszerek a maguk belső ökonómiaikkal, másrészt a társadalmi életnek azok a hagyományosabb szokásokon és konvenciókon alapuló intézményei, amelyek az előbbi racionalitásával szemben mint irracionális hátráltató tényezők vehetők csak számításba. Ha vannak a modern fejlődésben minőségileg különböző szakaszok, akkor ezek a tudományos-technológiai fejlődés, a személytelenített racionalizált igazgatási rendszerek különböző fejlődési stádiumai alapján jelölhetők csak meg. Egyfajta technikai determinizmus helyettesíti be a társadalmi termelési viszonyok ellentmondásainak konkrétabb-történetibb rendszerét. A tőkés áruterelés „természettadta”, dologi mechanizmusainak történelmi formák szerint alakított és

meghatározott dinamizmusát ebben az interpretációban az ebből „kiszakított” célracionális alrendszer dinamikája váltja fel, s közben történelmileg idejétmúlnak nyilvánítja a kapitalizmusnak és szocializmusnak korábbi ellentétét, vagy legalábbis ennek átfogó, egyetemes jellegét.

Ismeretes, hogy ez az alapséma számos előnyével és hátrányával együtt Max Webernél nyert először alaposabb átgondolást, s járult hozzá különböző társadalmi-történelmi folyamatok értékeléséhez. A kapitalista társadalom bürokratizálódási folyamata már nála olyan konzekvenciákkal jár, amely megkérdőjelezi a bérmunkatókeviszony marxista értelemben vett primátusát a társadalmi folyamatok komplexitásának következményeképpen előálló, illetve módosuló ellentmondások értelmezésében, vagy éppen feloldásában. A társadalom működését egyre inkább átható racionalitás azonban itt még formális, amely a politikai uralom tartalmával szemben közömbös, ennek csupán technikai oldala. A politikában érvényesülő racionalizmus kérdése még azonos azzal a követelménnyel, hogy határozott munkamegosztás alakuljon ki részben az objektíve tájékozott és technikailag iskolázott civilbürokrácia és katonai bürokrácia vezető stábjai, részben pedig a hatalmi ösztönrel és erős akaratral rendelkező vezetők között. Ezzel a Hobbes-ig visszavezethető tradíció érvényesül, amelyben a technikai tudás létrehozása és kivitelezése világosan elkülönül az érdekek által meghatározott politikai döntéstől. Max Webernél azonban e tradíció érvényesítése egyúttal a decizionisztikus uralmi modell jelenlétét is jelenti.⁹ Mivel a formális racionalizmus „értékmentes” tudományfelfogással is párosul, az értékek szerinti döntés végső soron túlesik a racionális interpretáció lehetőségén, s így mindig szubjektívistikusan önkényes mozzanatokat is magában hord.¹⁰

A racionalizálódás további előrehaladása, a politika szcientifikálódásának modern jellegzetességei azonban időközben az ellenkező értelmezést helyezte előtérbe: „Ma az a kérdés merül fel, vajon ez a *decizionisztikus modell* megfeleljenek tekinthető-e az uralom racionalizációjának második fokán. Abban a mértékben, ahogy a rendszerkutatás és mindenekelőtt a döntésemélet nem csupán csak új technológiákat tesz hozzáférhetővé, hogy ezzel a hagyományos eszközöket megújítsa, hanem a választást is racionalizálja a kalkulált stratégiák és automatikus döntéseljárások révén, egyre inkább úgy tűnik, hogy a specialisták dologi kényszere felülkerekedik a vezér döntésén. Ezért annak a tradíciónak a következtében, amely Saint-Simonon át Baconig nyúlik vissza, ma a *technokrata modellt* részesítik előnyben a szaktudás és a politikai praxis viszonyának decizionisztikus meghatározásával szemben.”¹¹ Ellul és Schelsky technokrata modellje azonban ebben a formájában vitát váltott ki. Részben mert továbbra sem látszott igazoltnak, hogy a technikai folyamatok immanens szükségszerűsége értelmezhető lenne a benne működő társadalmi érdek nélkül; részben pedig, mert továbbra sem tűnt meggyőzőnek a technikai és a gyakorlati, érdek-motiválta cselekvés összemosása egy mindkettőt átfogó racionalizmus folytonosságába.

Ily módon azonban, az alkalmazott fogalmi sémában maradvá (tehát ragaszkodva a racionalitásnak technikai-stratégiai értelméhez), mindig adódik egy szűkebb-szélesebb terület, amelyik nem racionalizálható tovább. Nem oldható fel ugyanis a decizionisztikus modell korábbi dualizmusa. Mégis: a decizionisztikus és a technokrata modellek ellentétességét ugyanannak a tételezett dualizmusnak – ellentétesen kihangsúlyozott – kiemelése okozza, miközben egyikben sem áll helyre a közvetítés és kapcsolat a technológiai racionalitás és a társadalmi praxishoz kötődő értékrendszerek problémája között. Míg a decizionizmusban mindig megindokolatlan marad, hogy miért vonhatná ki magát akármilyen leszűkített terület is a további reflexió

alól, a technokrata modellben eltűnnek azok a potenciális feszültségek, amelyek az érdekszerűen strukturált gyakorlati szükségletek ellentmondásossága és a technikai kielégítés között szükségszerűen fellépnek. A döntés racionális be nem fedhetősége a decizionizmusnál hasonlóképpen találkozunk a technokrata modell állításával, miszerint a technikai behatolás a gyakorlati szférák területére egyúttal ezek semleges-ségét is jelentené – mindkettőnél a kölcsönös kizárás alapján.

A közös nevezőre visszavezethető belső ellentmondásosság – és ezzel együtt a decizionizmus potenciális „technokrata” jellege avagy a technokrata modell objektíve adott decizionizmusa – nemcsak a polgári gondolkodásban messzemenően érvényesülő történelmietlenségre és pozitivizmusra utal, mint bármikor megtalálható és megnevezhető elméleti háttérre, hanem egyúttal arra a nehézségre is, hogy a technokrata-fogalom használatának szigorú egyértelműséget biztosítsunk. Az egyértelműség – a technokrata jelleg mint mindenre alkalmazható és vonatkozatható globális jellemző – tulajdonképpen csak a szigorú értelemben vett, a technikai determinizmus álláspontján álló nézetek esetében érvényes (J. Ellul, H. Schelsky, W. W. Rostow stb.). Ezek a nézetek azonban ma már többé-kevésbé háttérbe szorultak. Helyettük azok a szemléleti módok kerültek előtérbe, amelyekben a technikai determinizmus elveszti globális erejét, s a társadalmi egész rész-tényezőjeként értelmeződik. Az utóbbiak ráadásul elhatárolják magukat az előző nézetektől. Így – hogy újabb példát hozzak – Daniel Bellnél, aki a technokratizmus hibáját abban látja, hogy nem korlátozódik pusztán meghatározott problémák technikai módszerek alkalmazásával történő megoldására, hanem egy olyan, mindent átfogó etosz és világnézet igényével lép fel, amely minden más formát (legyen az esztétikai, vallási vagy szokásokra épülő) alárendel a racionalizmus egy redukált, funkcionalitásként értelmezett formájának. Bell világosan látja, hogy e magatartásnak, ti. „a dologhoz való közeledés logikus, gyakorlati, problémamegoldó, instrumentális és fegyelmezett módjának”, valamint „a kalkulusba, a precizségbe, a mérésbe és a rendszerelméletbe való hitnek”¹² a hiányosságai ott válnak nyilvánvalóvá, ahol nincs előzetes megegyezés az eljárás és a racionális cselekvés értelmét és célját illetően: „A nehézség mindenesetre akkor támad, ha valaki egy lépéssel tovább megy és megkísérli feltárni – a költség-hatékonyasági technikák szűk gazdasági kalkulusán belül – egy programnak egy másikkal szembeni társadalmi értékét . . . De mi történik olyan esetekben, amikor nincs ilyen egyezés – mint a tudománypolitika, a társadalompolitika vagy a szociálpolitika esetében? Hogyan lehet dönteni ekkor? Ha az egyének különbözőképpen értékelnek, hogyan választ valaki. Erre a technokratikus nézet nem ad feleletet.”¹³

Az elhatárolódás ellenére azonban a technokrata elméletek legújabb variánsaihoz mégis a posztindusztriális társadalomelméleteket sorolják ma sokan. Így Anthony Giddens¹⁴ szerint a posztindusztriális társadalomelmélet Bell, illetve Touraine-féle variánsaiban a technikai elem túlhangsúlyozottsága – s ezzel együtt az elmélet technokrata jellege – abban nyilvánul meg, hogy a technikai fejlődés függvényében idejét múltnak és irracionálisnak nyilvánítják az eddigi modern fejlődésre jellemző politikai és társadalmi harcokat, kiiktatva ezzel a kapitalizmus és a szocializmus problémáját mint legalapvetőbb kérdést. Ezzel a fejlődés mércéjévé, Brzezinski szavaival élve: „a világ társadalmi laboratóriumává” a technikailag legfejlettebb ország, nevezetesen az Egyesült Államok válik. Másrészt, ezekben az elméletekben a tudomány funkcionális nélkülözhetetlenségének kérdése azonosul a „tudás hatalom” tételével, s vele együtt a társadalom uralmi elrendeződésének korábbi osztályszerű meghatározottsága a szakelem, a technokraták előretörésének átstrukturálódást eredményező trendjével kereszteződik és veszíti el jelentőségét.

Az arányeltolódások általánosabb következményekkel is járnak azonban. Mutatják, hogy önmagában nem elégséges az elhatárolódás a technikai determinizmus átfogó érvényességét hirdető nézetektől, amelyek globálisan megkérdőjelezzik a nem a „technikai racionalizmus” alapján formálódó elvek és értékek jelentőségét. Az elméleteket minősítő technokrata jelző eszerint nemcsak a technikai értékeknek a más értékek feletti kizárólagosságát és ennek messzemenő következményeit hirdető nézetekkel szemben szignifikáns, hanem felvethető az autonóm érvényességi körrel rendelkező nem technikai jellegű értékek és érdekek *helyének, érvényességi körének, társadalmi eredetének és funkciójának értelmezése* szempontjából is. Hiszen ez utóbbi értékek érvényességi köre, illetve érvényességi körük elismerése, valóságos társadalmi helyének kijelölése döntően függ a társadalmi folyamatok összetételmezésének irányaitól és tartalmaitól. Márpedig a posztindusztriális társadalomelméletekre feltétlenül igaz, hogy a tudományos-technikai forradalom társadalmi hatásának egyetemességével párhuzamosan a kapitalizmus–szocializmus ellentéte egyre inkább partikuláris részkérdéssé redukálódik.

A tudományos-technikai fejlődés társadalmi hatásainak általánosítására, össztársadalmi értelmezésre tett kísérletek a polgári társadalomtudományban ebben a vonatkozásban azonban újra visszatérnek a weberianus vonal általánosabb logikájához. Daniel Bellnél ez *expressis verbis* is megnyilvánul a „protestáns etika” magyarázó elvként való felhasználásában. Míg azonban Webernél a szkepszis a szocialista mozgalomra vonatkozik elsősorban, Bellnél a modern polgári társadalmakat is mélyen érinti, annál is inkább, mivel a mai társadalmi válságok forrásaként visszamenőleg a kapitalizmust jelöli meg. Igaz, ez a kapitalizmus a múltban a weberi értelemben vett, a protestáns etika alapján működő intézmény-rendszer, amely azonban – paradox módon – „... a tömegtermelés és tömegfogyasztás révén szétrombolta a protestáns etikát, buzdogn támogatva egy hedonisztikus életvitelt. A huszadik század közepére a kapitalizmus a maga igazolását nem a munkában és a tulajdonban kereste, hanem az anyagi birtoklás státusjegyeiben, és a szabad idő támogatásában. A növekvő életszínvonal és az erkölcsök fellazulása a személyes szabadság definíciójaként váltak öncéllá.

Az eredmény: szétválás magán a társadalmi struktúrán belül. A termelés és a munka szervezetében a rendszer takarékos magatartást, iparkodást és önkontrollt, karrierhez és sikerhez való kötődést követel. A fogyasztás területén viszont a *carpe diem*, a pazarlás és fitogtatás, valamint a szórakozás kényszerű keresésére irányuló attitűdöt támogatja. De a rendszer mindkét területén tökéletesen evilági, mivel mindenféle transzcendens etika hiányzik belőle.”¹⁵

A munka és a szabad idő modern ellentmondásai, a tulajdon személyhez való kötődésének oldódása (deperszonifikációja) Bell szemében szétrombolja a modern társadalom totalitását, s az egymás ellen dolgozó „axiális elvek”¹⁶ állapotában a posztindusztriális társadalom közösségi jellegének követelménye szinte megvalósíthatatlannak, utópisztikusnak tűnik: „A döntéshozatal politizálódása – a gazdaságban és a kultúrában – elkerülhetetlenül egyre több csoportkonfliktust vált ki. A kritikus probléma egy közösségi társadalom számára abban rejlik, vajon létezik-e az értékeknek olyan közös formája, amely irányíthatja a közösségi politika berendezését. Az egyik fő impulzus jelenleg a korrigálás, az orvoslás impulzusa – amelyet a kedvezőtlen hatások kiküszöbölésére, a társadalom bevételi arányainak újraelosztását keresve, ajánlanak. Bizonyos fokig – mint méltányosság – ez kielégítheti az igazságosság kritériumát. De nem hozza létre az egyén semmiféle olyasfajta ideálját, amelyre a társadalomnak szüksége van. Az a leegyszerűsítő elmélet, miszerint valaki akkor

szabad, ha követheti saját individuális impulzusait, konfliktusba kerül azzal a közösségek számára adódó növekvő nyomással, hogy szabályozzák életük anyagi feltételeit – beleértve az újratermeléshez, a tapasztalatokhoz és a természetes területekhez való hozzájutás növelését, vagy azt a sokféle módot, amelybe az élet növekvő kölcsönössége kényszerít minden egyént, hogy alárendelje vágyait, ha ezek ellenséges hatást váltanak ki másoknál. Politikailag egy közösségi társadalomról, ennek szükségletéről lehet szó: de létezik-e közösségi erkölcs? És lehetséges-e?”¹⁷

Bell egyrészt konstatálja a technokrata-elitista módon kibontakozó tudományos-technikai forradalom társadalmilag ellentmondásos hatását, másrészt viszont keresi azt a közösségi magatartást, amely alapján az ellentmondások feloldást nyerhetnének, vagy legalábbis a politika közvetítésével aktív egyensúlyban tarthatók. Elméletének „paradigmatikus” keretében azonban csak egy dualisztikusan értelmezett ellentmondásosság feltárására futja az erejéből. Az egyik oldalon korunk általános jellegzetességévé stilizált, szinte már-már egzisztencialista nyitottság adódik, a másik oldalon lehetséges ajánlatként a tudományos-technikai forradalom tőkés módon érvényesülő általános trendjének, mint a posztindusztriális társadalom megteremtésének a követelménye, s ezzel az elmélet végső konzekvenciája szerint adódó technokrata mag: az ember alkalmazkodó, adaptív funkciójára tevődik át a hangsúly az ellenőrzésén túlvő objektív összefüggésekkel szemben.

Az érték és a racionalizáció ezzel azonban végül ismét összemosisdik. Az analízis belli szintjén a részekre széthullott valóság összcillesztésének követelménye csak technikai lehet. Nem alternatíva számára, hogy visszatérve a társadalomtudománynak egy konkrétabb, történelmibb kategóriarendszeréhez, az ellentmondások hordozóinak és a fejlődés valódi társadalmi ágenseinek (a tőkés áruteremelés belső ellentmondásainak mai közvetlen és közvetett formáinak, a TTF következtében beállott mobilizációnak és struktúramódosulásnak, s a történelmi konfrontáció mai vonalainak stb.) konkrétabb megjelölésével gondolja végig az elmélete által felvetett, a korunk „nyitottságának” problémáját is magába foglaló kérdéseket.

3. TECHNOKRATA TÖREKVÉSEK A TÁRSADALMI ÉRDEKVISZONYOK RACIONALIZÁLÁSÁBAN

Az a tény azonban, hogy a marxizmusnak egyre inkább egy technokrata jellegű elmélettel kell konfrontálnia, aligha marad érthető pusztán az elmélet síkján maradva. *A modern technokrata elméletek akkor jönnek létre, amikor egy természettörténeli módon adódó társadalmi-intézményesülési folyamatban fordulat áll be, s megkezdődik a folyamatok intézményes tervezése, illetve ez a tervezés a társadalmi valóság fontos területein kiindulóponttá válik.* A tudományos-technikai fejlődéssel kapcsolatos polgári társadalomelméletek mozgásterének és belső ellentmondásainak említett elemzésén túl ezért a technokrata elméletek mai formáinak konkrét megértéséhez a „társadalmi megbízatás” aktualitása is hozzátartozik. Ez azonban azt is jelenti, hogy a technokrata elméleteknek e társadalmi megbízatáshoz közvetlenül is kapcsolódó formái szűkebb értelemben is ideologikus funkciót nyernek: bennük a társadalomelmélet reflexív-megvilágító mozzanatai közvetlenül egybeesnek a rendszeren belüli korrekció, a „társadalmi technológiák” tudományon kívüli követelményeivel, illetve ezek igazolásával. A rendszer-szemlélet, az egészből való kiindulás párosul bennük a rendszer pozitivistikus elfogadásával. A tőkés társadalmak előtt álló gyakorlati feladatokhoz kötődés követelményével, ily módon megszűnik az a nyitott-

ság is, amely az elmélkedés, a jövő-anticipáció szintjén még megjelenik, s átadja helyét a gyakorlati problémák technikai megoldásának, illetve a megoldás ideológiai elfogadtságának. A tudomány és a technika ebben a vonatkozásban és ezekben a leszűkített formáiban valóban ideológiává válik.

Visszatérve azonban a társadalmi háttérre, mint magyarázó tényezőre, mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalom és a tőkés árutermelői társadalom összefonódásának történelmi tényéből kell kiindulnunk. Annál is inkább, mivel a tudományos-technikai forradalom tőkés adaptációja, illetve kibontakoztatása – mint már szó volt róla – radikális változásokat eredményezett a tőkés társadalom működési mechanizmusában, átalakította technikai munkamegosztási rendszerét, továbbá olyan „repolitizálódási” folyamatot indított el, amelynek eredményeként az állami intervencionalizmus soha nem tapasztalt lehetőségei, technikái és módjai nyertek teret. A tőkés árutermelés önműködő mechanizmusába vetett hit, a „láthatatlan kéz” rendszert fenntartó erejének ha nem is ideológiája, de gyakorlati szem előtt tartása már rég a múlté. A tőkés árutermelés intézményrendszere, a katonai organizmus és a mindkettővel összefüggésben álló tőkésállam az elmúlt időszakban komoly lépéseket tett a tervezés fokozására, azoknak a hiányosságoknak a megszüntetésére, amelyek a rendszer önfenntartó erejét csökkentik. Az irányító központok aktív tevékenységi körébe kerültek korábban a cselekvők háta mögött, „természetadta” módon érvényesülő összefüggések. Egy olyan tendencia bontakozott ki ezzel, amelynek illetékessége a rendszer számos különös-konkrét problémájának menedzselésére kiterjedhet, de érintetlenül hagyja és „természetadta” módon kezeli a viszonyok végső alapját, magát az árutermelő formát mint olyant. Mégpedig kettős értelemben is. Mindenekelőtt az anonimabb nemzetközi szinten, amelynek összefüggései egyébként is az illetékességi kört meghaladó alkalmazkodásai kényszerként jelennek meg mindenféle nemzetgazdasági vagy szűkebb államok feletti tömörüléssel szemben. Másrészt, ezzel szoros összefüggésben a konkrétabb érdek- és politikai viszonyokhoz is kötött „bel”-gazdaságban, ahol a tőkeértékesülési folyamat biztosítása az előbbihez való alkalmazkodás elengedhetetlen feltételének is tűnik.

A „repolitizálódás” – bármennyire belül marad is a rendszeren – ily módon mégiscsak azt jelenti végső logikája szerint, hogy a rendszer arra kényszerül, hogy önmagával mint totalitással nézzen szembe. Ezzel azonban megnő a központi irányítási centrumok jelentősége, kiépülnek szervezeti és testületei, a hagyományosabb jogi és katonai állami hivatalnokhad kiegészül a szakelem („technokraták”!) újabb és újabb csoportjaival, akik immár az állami tervező szervezetben, a tervtanácsban vagy másutt – sokszor a parlamentarizmus közvetítőcsatornáit megkerülve, s ezek tényleges hatalmát gyengítve, vagy akár olyan „karizmatikus” formátumú személyiséghez kapcsolódva, mint Charles de Gaulle – dolgoznak a tőkés nemzetgazdaság modernizálásán. A változás azonban még radikálisabb: közvetve vagy közvetlenebbül minden bizonnyal elképzelhetetlen az intézményes fordulat, s ezzel a rendszer rugalmasabbá és korszerűbbé tétele nélkül a szociáldemokráciának a kormányzópárt funkciójába emelkedése, s a modern tőkés társadalomban vállalt aktív krízis-menedzselése is. Újrarendeződik hát maga az uralmi struktúra is. Új rétegek és csoportosulások kapnak benne előkelőbb helyet, miközben hanyatlík mások beleszólási és döntési hatalma. Az ösztöke érdekének a partikuláris tőkeérdektől való leválása és intézményesülése leszűkíti az utóbbiak mozgáskörét, s rákényszeríti a „társadalmi érdek” politikai kompromisszumokkal is messzemenően megterhelt követelményét, miközben szabályozza mozgásterét. Bár az itt felsorolt tényezők korántsem egy síkon helyezkednek el, a megnövekedett lehetőségekhez csatlakozó vagy éppen ezek alapján

kibontakozó konjunkturális időszakokban úgy tűnhetett, hogy lehetségessé válik a rendszer immunizálása, s a társadalomirányítás tudományos és technikai-kibernetikai rendszerének kidolgozásával és finomabbá tételével végre kézben lesz a tudomány is, amelynek a segítségével az „osztálybékét”, a társadalom integrálódását véglegessé lehet tenni, a társadalmat feszítő korábbi ellentmondásokat fel lehet számolni.

A *látszat* általánosabb értelemben is egy ilyen megoldás mellett szól. A modern munkamegosztási rendszerek rendkívüli bonyolultsága és összetettsége miatt a tevékenységek értelme leoldódik a közvetlen tevékenykedők számára létező áttekintési horizontról, s egy általánosabb, beleszólási lehetőségüket és kompetenciájukat meghaladó racionalitásból látszik eredni. A nagyvállalkozásokká szerveződött társadalmi termelés a célracionalitás technikai és stratégiai elvei alapján működik, olyan formát öltve tehát, amely egy dologi kényszer, s ezzel egy autonóm és semleges tudomány követelményeit látszik követni. Ezt a látszatot még az sem oldja fel, hogy ez a „civil társadalmon” belül maradó racionalizált intézményrendszer a „repolitizálódás” következtében maga is egyre inkább alárendelődik egy globális állami beavatkozásnak és szabályozásnak, mert az összefüggéseknek ez a második köre szintén a racionális belátás szempontjait látszik közvetíteni, immár a társadalmi „összérdek” szempontjából. Hiszen ennek is megvan a „technikai” oldala: a partikuláris-különös érdektér szerű önszabályozásának csődjét egy kívülről közvetített, magát az érdektér szerű egészet mint különöst szem előtt tartó intézményes tevékenység ellensúlyozza. A mai fejlett tőkésországok polgári demokratikus rendszereinek „nagy kalandja” éppen itt érhető tetten: abban a vállalkozásban ugyanis, hogy az érdekösszegegyeztetések politikájának stabilizáló folytonosságot biztosítson.

A modern tőkés társadalmak maga belső átrendeződését, mai működési mechanizmusainak a kialakulását – mivel egybeesett a rendszer bizonyos belső ellentmondásainak időleges feloldódásával, fellendülési periódusaival – bizonyos optimizmus kísérte. Az említett konkrétabb-történetibb célkitűzés nem kis mértékben a racionalizáció sikeres kibontakozási folyamatának egyetemességében és visszafordíthatatlanságában vélhette megtalálni alapját, tápot adva olyan technokrata illúzióknak is, hogy a folyamatot a rendszer belső magjának, az érdektér problémáknak a feloldásáig lehet előrevinni. A technokrata szemléletnek ebből a társadalmi összefüggésből kinövő illúziója abban az implicit szándékában nyeri el csúcspontját, hogy megszűntetve a civilszféra belső önmozgását s a politikai szférában megjelenő transzformációját, tartalmainak problémáját feloldja a racionalizáció folyamatának technikai egyetemességével. Így merül fel konkrétan újra az a fajta pozitíviztikus tudományeszmény,¹⁸ amely a társadalmi praxis kikapcsolásával vállalná magára az „ipari társadalmak” összproblematikájának menedzselését, igazgatását és orvoslását.

A „repolitizálódás” szociológiai fogalmát a mai fejlett tőkés viszonyok között így nagyon is ellentétes tartalmak befolyásolják. Egyrészt szükségszerűen beletartozik a társadalmi érdektér szerű egyfajta kirajzolódásának, artikulációjának a tendenciája, azaz a politika klasszikus értelmű tartalma; másrészt az a törekvés, hogy ezt az artikulációt és klasszikus tartalmat a racionalizáció kiegyenlítő, homogenizáló formalizmusával ellensúlyozzák, illetve tendenciájában kiküszöböljék.

C. Offe korábban idézett elemzéséből láthattuk: ez a két tendencia – a rendszer melletti elkötelezettség végső pozíciójában – szükségszerűen feltételezi egymást. Ez a szükségszerűség (amely egyszerűen levezethető a tőkés formációnak az egyéni, pontosabban „magán”-érdekeltségre támaszkodó bázisából, valamint abból a szükségletéből, hogy ezt az érdekeltséget saját dinamizmusa érdekében a racionalizáció és az állami intervenció korszakában ha más formában is, de újratermelje) azonban a

„repolitizálódás” második, az elsővel korántsem azonos szükségletét is kiváltja. Ez pedig az a szükséglet, amelyet Hans Peter Dreitzel modernségjelenségnek nevez.¹⁹ Eszerint a tevékenységorientációk meghatározásainak különböző szintű leválásai a társadalom racionalizálódásának növekvő trendjében, s ezzel az előbbieket magától értetődőségének a megszűnése specifikusan modern problémaként veti fel az értékrendszerek társadalmi reflexiójának a lehetőségét és egyúttal szükségességét is. Annál is inkább, mert a társadalmi történések világa legfeljebb csak ideológiailag interpretálható közvetlenül a piaci mechanizmusok dologi törvényszerűségeivel, de a gyakorlatban különböző, felülről jövő döntések közvetítenek a partikuláris érdekek szempontjából ellentétes hatású tartalmakat. A kérdés politikai, de ezzel együtt – a dinamizmus kritikussá váló kérdése értelmében gazdasági is.

De vajon az igazgatni kívánt társadalom tartalmául és érdekül nyilváníthatja-e önmagát a racionalizáció immanenciájában bízó, ezt kiteljesíteni kívánó tudás? A feltétel az lenne, hogy olyan alapértékre redukáljuk az emberi praxist, amely maradék nélkül besorolható saját racionalizmusának formalizmusába. Ez azonban – ahogy Dreitzel a maga „privatizáló” módján megfogalmazza – empirikusan-szociológiailag bizonyítatlan marad, mert „. . . az instrumentális és stratégiaileg orientált technológián belül semmi lehetőség nem nyílik a reflexió stádiumában levő orientációs mezők megítélésére. A tudathelyzetek és szükséglet-helyzetek, amelyeknek megvan a maguk társadalmi objektivitása, valamint megismerésérdekeink és nem utolsósorban egzisztenciánk fizikai feltételei megkövetelik a maguk jogát. Nem emancipálhatjuk magunkat ezektől a technológiai stratégiák által anélkül, hogy egy időben ne tagadnánk egy ilyen emancipáció lehetőségének a feltételeit is: Az a paradoxon, hogy a racionalitás folyamatát csak meghatározott tudathelyzetek alapján kelthetjük életre, ám másrészt ugyanez a folyamat éppen oda tendál, hogy ezeket a tudatállapotokat eliminálja, mutatja a racionalizáció egyik hatását . . . A technikai rendelkezésgondolat hipertrófiája ott fordul szembe saját racionalitásával, ahol a rendelkezésre nem állót jelentőség nélkülűnek tartja csupán, mert az magát nem bocsátja rendelkezésre.”²⁰

A technokrata nézet dilemmája most már így adódik: instrumentális és stratégiaileg orientált racionalizmusának egy külső mozgatóra van szüksége, amelyet csak a társadalom érdekviszonyaiból adaptálhat. Enélkül egyszerűen nem létezik, életképtelen. Hogy valóban reális és „evilági” legyen, feltétlenül a rajta kívül fekvő társadalmi szférára kell támaszkodnia, mint hordozójára, s az utóbbi érdeke és szükségleteként kell igazolnia magát. Léte és tételezettsége tehát maga is indoklásra és racionális megvilágításra szorul. Adottnak véve azonban közvetlenségének látszólagosságát, lelepleződik e racionalizáció folyamatának tendenciózus jellege is. Politikai semlegessége ugyanis feltételeznél, hogy tételezhető a társadalmi összérdeknek egy olyan, a különös érdektől elvonatkoztatott és ezek felett álló objektivitása, amelyben az egymással konfrontáló érdekek és értékek végül is egyaránt kielégülést nyernének. A tőkés árutermelő mechanizmus fenntartása mellett azonban az érdekek általánossága kimerül a társadalmi „játékszabályok” általánosságával; vagy más oldalról közelítve: a tőkés árutermelő társadalomban, ahol a társadalmi érdekstruktúra óhatatlanul partikuláris érdekekre esik szét, a társadalmi-közösségi érdek végső soron, a mindenkor kompromisszumok ellenére maga is csak különös érdekeknek más különös érdekekkel szembeni érvényesítési formájaként léphet fel. A modern társadalmi problémák így sokkal konkrétan és történelmiben – ha tetszik: „hagyományosabban” – vetődnek fel, mintsem az a technikai kategóriák elsődlegességére és általánosságára hivatkozó technokratizmusból következnek.

4. TECHNOKRATA ELMÉLETEK ÉS A POLGÁRI DEMOKRÁCIA POLITIKAI RENDSZERE

A modern tőkés társadalmak valóságos, szociológiailag értelmezhető folyamataihoz kapcsolódó technokrata nézetek azonban az utóbbi pontokon szükségszerűen átcsapnak technokrata jellegű strukturális tagozódásba és gyakorlatba is. Ha elfogadjuk a társadalmi racionalizáció folyamatának érdekekhez és feltételekhez kötődését, eddigi sikereit nem értelmezhetjük a konfrontáló érdekek együttműködésétől függetlenül. Egyszerűen annak a megkülönböztetésnek a magától értetődősége alapján, hogy a történelmileg tudatosított érdekek és a társadalmi rendszer által működtetett érdekelkülönülések csak határesetként esnek egybe, s korszakokon keresztül objektíválódhatnak az előbbi olyan konkrét problémákra, amelyeknek megoldására „alternatívát” ígérhet az adott uralkodó rendszer is. A tudományos-technikai forradalom tőkés folyamataival kapcsolatban annál is inkább indokolt erre utalnunk, mert a társadalmi termelőerő és vele a társadalmi gazdagság megsokszorozódása fellazított néhány – részben a közvetlen szegénységen és pusztá egzisztencia gondokon, részben pedig a mobilizáció szempontjából is szegényesebb és zártabb helyzetben konkretizálódott – tradicionális érdekértelmezést. A „fogyasztói társadalom” állapotába jutó tőkés rendszer ebből következőleg már-már megoldottnak vélhette legkényesebb problémáit. A közös nevezőt maga a tudományos-technikai fejlődés, s az alapján végbemenő növekedés látszott jelenteni. Az „egyensúlyozó hatalom” (Galbraith) pluralisztikus demokratizmusa – mint a modern polgári demokráciák ideálképe – mintha kezdett volna valóságra válni. Úgy tűnt, van elégséges kötődési pont a különös érdekek számára a társadalmi gyarapodás útján. A „technikai determinizmus” a szabadság látszatát hordta magán.

A formális racionalizmus szélsőséges követelményével szemben ily módon megvalósuló „szankcionált racionalitás” (azaz a cél-eszköz relációnak társadalmi értékekre és érdekekre orientáltságának megvalósult módja) azonban nagyon is labilis egyensúlyon alapszik. Először is, mert egymással ellentmondásban álló követelmények együttes teljesítését feltételező, felülről kialakított egyensúlyt jelent, mely mindig magában rejti a demokrácia veszélyeztetettségét, az alapjául szolgáló érdekkompromisszumok stabilitását, bomlásának szükségszerűségét. C. Offéval szólva, három alapvető rendszerprobléma megoldásának együttes követelményével áll szemben a mindenkori hatalom: az elsőt a gazdasági stabilitás komplexuma (a foglalkoztatottság és kiegyensúlyozott gazdasági növekedés), a másodikat a külpolitikai, külgazdasági és katonapolitikai kapcsolatok komplexuma, a harmadikat pedig a tömegjólátás, azaz a lakosság integrációjának biztosítása jelenti. Ez a három feladatkomplexum azonban szorosan feltételezi egymást. Az egyik aktualizálódása maga után vonja a többiek problematikussá válását is.²¹ A „szankcionált racionalizmus” megvalósult formája így állandóan zártességgel fenyeget, s hogy ezt a rendszer elkerülje, egymással ellentétben álló követelményeket kell egy időben teljesítenie. A növekedési ütem, a társadalmi termelés dinamizmusának a gyakorlati és elméleti programozásában például biztosítani kell mind a tőkeértékesítés követelményének érvényesülését, mind pedig a „jóléti” politikával kapcsolatos elvárásokat. A kérdés mindig az, vajon lehetséges-e ezt megtennie, azaz rendelkezésre állnak-e azok az eszközök és rendelkezésre áll-e az az idő, amely szükséges az ellentétes követelmények egyidejű teljesítéséhez.

A „szankcionált racionalizmus”²² rendszerének a fenntartása így állandóan beleütözik a tőkés árutermelés belső és külső követelményeinek, ellentéteket élező hatásá-

nak a következményeibe. Az „általános társadalmi érdek” ideologikus kifejezés ezzel azonban egyrészt állandóan veszít értékéből, másrészt pedig az ellentmondásokkal már előre számotvető irányítás elé azt a feladatot tűzi, hogy az adódó új feladatoknak és körülményeknek megfelelő formában kísérelje meg ennek az érdekeknek az újjáfogalmazását, biztosítva a realizáláshoz szükséges társadalmi támogatást, lojalitást is. Napjainkban azonban, amikor a lojalitás megteremtéséhez a tőkés gazdasági növekedés többé-kevésbé meghatározott, s így előre megadható üteme képezi a talán legfontosabb alapot, az uralmi rendszer szempontjából kritikussá válik, hogy a hagyományos értelemben vett polgári demokratikus intézmények közvetítő mechanizmusai minél inkább kikapcsolhatóvá váljanak a gyorsabb reagálás növelésének érdekében. Annál inkább nő ez az igény, minél kevésbé lehetséges az ösztökés érdeknek a kialakult politikai konszenzusrendszerbe való közvetítése. A rendszert kényszerítő határeset itt – legalábbis elvileg, más kérdés, gyakorlatilag keresztül vihető-e? – a demokratikus formáknak a felszámolásával egyenlő: „Amíg a demokratikus játék funkcionál, a politikailag semlegesített tömegek nincsenek abban a helyzetben, hogy az objektíve meglévő osztályérdekeket politikailag láthatóvá tegyék, és mivel a kapitalista ipari rendszer így nincs komoly funkciótöréseknek kitéve, olyan látszat adódik, hogy egy demokratikusan funkcionáló társadalmi rendszer van dolgunk. A veszély csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a fizikai értelemben erőszakmentes társadalomformálás többé nem jár eredménnyel, ha a gazdasági „összüzem” megszűnik súrlódásmentesen működni. Akkor arra kényszerül az összüzem menedzsere, hogy a szükségállapot legélesebb eszközeihez nyúljon, hogy nyílt erőszakot alkalmazzon, hogy a reglementált pluralizmust kényszerrel elhallgattassa és a demokratikus intézmény-rendszert formálisan is eltüntesse. A veszély csak növekszik, minél kevésbé sikerül az ellentmondásokat egy ésszerű, demokratikus tervezés hiányában leküzdeni.”²³

Nyitva hagyva azonban a totalitárius uralmi forma J. Hirsch által felvetett lehetőségének a kérdését, nyilvánvaló a fentiek alapján, hogy a parlamentarizmus és a polgári politikai szféra érdekképviselőten alapuló hasonló formái nem egyszerűen a „szakelem” megnövekedésének, a politika „tudományossá” válásának az objektív logikája alapján veszítenek erejükből és jelentőségükből. Sokkal inkább azért, mert a tőkés uralmi rendszerek – az érdekegyeztetések radikális megoldási lehetőségeinek híján – csak a korábban említett ellentmondásos módon érdekeltek a „repolitizálás” második értelmében vett folyamatában. Az általános égisze alatt így mindig nagyon is konkrétan egyenlőtlen érdekérvényesülések törnek utat. J. Hirsch diagnosztikája ezért tűnik magyarázóbb értelműnek: „A magasan koncentrált kapitalista gazdasági rendszerek hétköznapihoz tartozik, hogy a fontos döntések már a bürokrácia, a nagykonszernek és szövetségesek közötti belső tárgyalások során megszületnek: a parlament elé már csak formális elfogadás kedvéért terjesztik őket, amely híján van azoknak az információknak, amelyek segítségével ezekkel szemben egyáltalán hatékony döntési alternatívát tudna kidolgozni. A parlament ezáltal egyre inkább pusztán regisztráló helyé degradálódik, amely a politikai funkció látszatát is csak olyan esetekben őrizheti meg, amikor propagandaeszközként használják fel a hasonlóképpen uniformizált nyilvánossággal szemben.

Válóságos erejének és autonómiájának megőrzése a gazdasági hatalmi csoportosulásokkal kollaboráló bürokráciával szemben független pártok és a kritikusan szemlélődő nyilvánosság támogatását feltételezi. Erre azonban kevés a lehetőség: a pártok egyre inkább a legfontosabb gazdasági csoportosulások toleranciájára, finansziális segítségére és propagandisztikus támogatására vannak utalva. A közvéleményt viszont a tömegkommunikációs eszközök manipulálják.”²⁴

S ha most tekintetbe vesszük, hogy ez az egész történet egy technicizált társadalom objektívalódott közegében megy végbe, közvetlenül is belátható és értelmezhető az eredmény: a politikai struktúrában is önálló hely illeti meg a szűkebb uralmi érdekek szempontjából legadekváltabbnak tűnő érdekkifejezést. A technokraták politikai uralomra törésének szociológiai leírása ezért kaphatta meg a maga artikulárizálódását. Személyes jellemzésül szolgáló „felvilágosultságuk” (a tudományos-technikai fejlődéshez, konkrétan: a tőkés növekedés általános érdekéhez kötődésük) és általánosabban társadalmi funkciójuk azonban éppen ezért maga sem „szakelem” mivoltuk alapján értelmezhető egyszerűen, hanem a tudományos-technikai forradalom szakaszába jutott tőkés társadalom „önérékének” gyakorlatilag és ideológiakusan is adekvát kifejezése, illetve e kifejezés képességének az alapján. Olyan korszak figuráiként jelennek meg, amelyben az ösztöke társadalmi érdekei egyre kevésbé hozhatók a korábbi értelemben adott módon összhangba a partikuláris érdekartikulációval, s amelyben a „politika új, technokratikus fogalma válik irányadóvá, amelynek szándéka már nem helyes és igazságos életformák megvalósítása, hanem a társadalmi viszonyok konzerválása, amelyek inkább funkcionális megfelelést, mint igazolásuk alapját igénylik”.²⁵ Az ehhez szükséges ideológiát részben a látszólag semleges, dologi összefüggéseket érintő technika és tudomány szolgáltatja, másrészt a nemzeti kereteket tradicionálisan nacionalista módon eltűző, vagy éppen tekintélyelvvel operáló antidemokratizmus maradványaiban és felerősítésében leli meg. Jelentőségüket csak növeli, hogy az érdekegyeztetések nyilvános, a hagyományosabb demokratikus intézményrendszerekben folytatott módjainak nehézségei, illetve nemegyszer megoldhatatlansága miatt a „parlamentariizmus”, a pártharcok tehetetlenségével szemben (ahogy jobbról nemegyszer megfogalmazódik!) és átütő erejű szocialista program híjával, vagy egy ilyen út átmeneti járhatatlansága mellett – az adott rendben belül teljesítményekre is képesek. Olyan többlet teljesítmény és áldozat – akár erőszakeszközök alkalmazásával történő – kiszorítására képesek, amely nehéz pontokon segítheti át magát a fennálló uralmat is.

Szükségszerűen vetődik fel ezen a ponton a kérdés: meddig terjedhet a technokrata jellegű „crisis management” lehetősége? Válságát több ponton is nyomon követtük. Láttuk: a „technikai determinizmus” eszméje csak a konjunktorális, a felfelé ívelő szabadságban ígérhette a szabadság lehetőségét. Úgy tűnik, a mai időszak gazdasági és politikai nehézségei közepette, az „aranykornak” vége. Vele a tevékenységorientáció nyitottsága, s az ebből következő „repolitizálódási” igény is megnő. Ez azonban – legalábbis a ma kikristályosodott uralmi viszonyok számára – csak tradicionálisan örökölt és megújított ideológiákkal (nacionalizmus, nagyhatalmi ambíciók, antikommunizmus stb.) párosuló dologi kényszerekkel ellensúlyozható. De célszerű lesz-e ez a növekvő mértékben kielégületlenül maradó csoportérdekkel szemben? Nem morzsolódnak-e fel a válság elmélyülésével a felülről kialakítható kompromisszumos érdekközegyeztetések általánosabb feltételei is? Kétségtelen, a válság menedzselésére orientálódó politikai uralomnak a demokratikus formákat kiüresítő törekvéseivel szemben megerősödhetnek a tiltakozó, a rendszer egészét megkérdőjelező erők, amelyek – szembefordulva a technokrata törekvések különböző formáival – még a felülről kialakított érdekkompromisszumok fenntartásában aktív szerepet vállaló egyes politikai pártokat is válasz elé állíthatják, s akár a radikális oldalról megfogalmazott „strukturális reformok” híveivé is tehetik. (Napjaink szociáldemokráciája ebben az összefüggésben tűnik kritikus pontnak a válsághól való kilábalás alternatíváinak szempontjából.) A rendszer számára nyíló lehetőségek és ezzel kapcsolatban megfogalmazható kérdések – át tud-e törni a megerősödő és egy-

ségre jutó baloldal a tőkés társadalom létezésének mai feltételein, vagy ennek híján, ha az ezt sürgető „dologi kényszer” megéri, s így rákényszerül, milyen messze mehet maga a kapitalizmus önmaga történelmi felszámolásában? stb. – azonban a társadalmi gyakorlat kérdései elsősorban. Így megválaszolásuk végül is az osztályharcra, a nagy történelmi érdekellentétek harcára tartozik napjainkban is.

*

Bárhogy történik is, úgy gondolom, hogy a fenti elemzések alapján megismételhető a bevezetőben megfogalmazott állítás, mely szerint a *technokrata* jelző fontos ideológiai-kritikai kategóriaként lehet jelen a kapitalizmus mai formáival, működési mechanizmusával és ideológiáival szemben. A technokratizmus tartalma ugyanis, mint láttuk, valóban nem merül ki egyszerűen a technicizált társadalom automatizált apoteózisában, nem is néhány fanatikus „szakelem” önérdékű követelménye. Ezen túl, a modern tőkés társadalmak alapproblémájaként vetődik fel. A tudományostehnikai forradalom korszakában a tőkés társadalom politikailag intézményesült igazgatási formájának fontos tartalmi összetevőjét jelenti vagy jelentheti. Mégpedig olyan szükségszerű tartalmi összetevőjét, amely minden vonalon visszavonni kényszerül az elmélet fellelhető túlzásait, de mégsem mondhat le arról, hogy az általa hozott döntéseket bizonyos szinten túl ne technikai szükségszerűséggel, dologi kényszerrel indokolja. Mivel azonban a „dologi kényszer” mögött az adott rendszer túlélésének, s így végső soron a tudományos alapokra helyezett termelés tőkés formájának megőrzése rejlik ideológiai tartalomként, a polgári ideológiával és politikai rendszerrel konfrontáló marxizmus alapvető feladatává válik, hogy leleplezze ezt a történelmileg, a modern tőkés társadalom működése révén adódó természetszerűséget. Csak e leleplezés folyamatában kaphatnak nevet azok a konkrét társadalmi erők és strukturális érdekek és feszültségek, melyek az egész modern tőkés fejlődési folyamatot végső soron és lényegében meghatározzák. Az elemzés és kritika annak a feltárására fut ki, hogy továbbra is a tőkés árutermelés „rossz végtelenjének” és dologi kényszerének megőrződéséről és újratermelődéséről van szó, s a civilizációs fejlemények, a tudományos-technikai forradalom nem változtatta meg ezt az irányt, csupán újabb, módosult formákat adott neki. Az emberiség általános problémái így korántsem hullottak bele a technikai fejlődés névtelenségébe. Ellenkezőleg, ez a „névtelenség” ideológiai ködkép a politikai néven nevezhetőség követelményének elaltatására.

JEGYZETEK

¹ Egyébként ennek a tartalmi különégtételnek fontosságára hívja fel a figyelmet – más összefüggésben – már Engels is, amikor az egyik korabeli liberális burzsoá „szocializmuselmélettel” polemizálva, a következőket írja E. Bernsteinhez: „A manchesteriánus burzsoá merőben érdeksugallta hamisítása az, ha »szocializmusnak« minősíti az államnak a szabad konkurenciába való minden beavatkozását: védővámokat, céheket, dohánymonopóliumokat, iparágak államosítását. Seehandlungot, királyi porcelángyárat. Nekünk ezt *bírálnunk* kell, nem pedig *elbinnünk*. Ha az utóbbit tesszük és elméleti fejtegetést alapozunk rá, akkor ez feltételeivel együtt dől meg, tehát annak egyszerű bebizonyításával, hogy ez az állítólagos szocializmus nem egyéb, mint egyrészt feudális reakció, másrészt ürügy pénz kisajtolására, azzal a mellékcéllal, hogy minél több proletárt változtassanak az államtól függő hivatalnokká és nyugdíjassá, hogy a fegyelem alá vetett katona- és hivatalnoksereg mellé még egy mun-

kássereget is szervezzenek. Gyárfelügyelők helyett állami feljebbvalók utasítására szavazni – szép kis szocializmus! De ide jut, aki elhiszi a burzsoának, amit az maga sem hisz, hanem csak állít: állam= szocializmus.” (MEM 35. köt. Bp. 1976. 159. old.) A kapitalizmus és a szocializmus alternatívája már eszerint sem különíthető el egyszerűen a tervezés hiánya és a tervezés ellentétpár alapján. Ellenkezőleg, a klasszikus kapitalizmus meghaladásának útja – a tervezés, az állami beavatkozás különböző formáinak és módjainak alapján – eleve két irányban történhet: egy „refeudalizációs”, a tőkés áruterelés kitermelte társadalmi hierarchiákat módosítottan fenntartó és újratermelő reformista úton (jőjön ez a fentről, mint például a bismarcki politika esetében, vagy „lentről”, egy akár szociáldemokrata program keretében), avagy az alapvető társadalmi ellentmondások és hierarchiák tényleges kiküszöbölésére irányuló forradalmi program keretében. Nyilvánvaló, hogy ma már messze e két alternatíva konfrontációja került előtérbe.

² Handlexikon zur Politikwissenschaft (Hrsg. Axel Görlitz) Ehrenwirth KG. München 1972. 448. old.

³ Ezeknek a csomópontoknak a kiválasztásában – noha szervesen beleillenek a cikk logikájába – kétségtelenül van némi önkényesség. A cikk terjedelme azonban nem tette lehetővé, hogy érdemben foglalkozzam olyan nézetek és tendenciák ismertetésével, amelyekre feltétlenül sort kellene keríteni egy átfogóbb és teljesebb elemzésben. Az ideológiakritikai vizsgálódás mégis lehetővé teszi, hogy utaljak itt olyan előzményekre, mint amilyen például a technokrácia szerepéről folytatott francia vita volt a negyvenes években, vagy a Burnham nevéhez kapcsolódott menedzserprobléma, továbbá a II. világháború utáni években a „tervezéshez” fűződő olyasfajta illúziók hátterére, amelyek például a kései Mannheimnél is megtalálhatóak.

⁴ „... Amerikában és bármely más iparilag fejlett országban a forradalmi átalakulás kérdése a gyakorlatban annak a kérdése, hogy mit fog tenni a műszaki szakemberek céhe. Ez valójában annak a kérdése, hogy az ország iparának irányításában megnyilvánuló hatalom és felelősség a pénzügyi emberek kezéből – akik a Szerzett Érdekek szószólói – átmegy-e a műszaki szakemberek kezébe, akik viszont a működő ipari rendszert képviselik. Nincs olyan harmadik párt, amely elfogadható ajánlatot tehetne, vagy amely képes lenne igazolni igényeit, amennyiben tenne ilyen ajánlatot... Ha tehát Amerikában van esély valamifajta szovjet megjelenésére, akkor ez a Műszaki Szakemberek szovjete lesz. Th. Veblen: A dologtalan osztály elmélete (válogatás Veblen műveiből) Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1975. 377–378. old.

⁵ Idézi Dieter Senghaas: The Technocrats: Rückblick auf die Technokratiebewegung in den USA, in: Texte zur Technokratiediskussion (Hrsg.: Claus Koch és D. Senghaas) Europäische Verlagsanstalt, 1970. Frankfurt a.M. 287. old.

⁶ Ebben a megújulásban többek között a következő művek játszottak alapvető szerepet: Helmut Schelsky: Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation (Cologne-Oplanden, 1961.); Auf der Suche nach Wirklichkeit (Düsseldorf 1965.); Hans Freyer: Über das Dominatwerden technischer Kategorien in der Lebenswelt der industriellen Gesellschaft (Wiesbaden 1960.); Arnold Gehlen: Die Seele im technischen Zeitalter (Hamburg 1957.). Ebbe az irányba mutatott Jacques Ellul: La Technique on l'enjeu du siècle, Paris 1954. és The Technological Society, N. Y. 1964. című művei is.

⁷ A tömeghűség és legitimitáció közti különbséget C. Offe a következőképpen jellemzi az általa „későkapitalizmusnak” (Spärkapitalismus) nevezett társadalom politikai rendszerével kapcsolatban: „A tömegek lojalitása akkor adott, ha tartósan nem lépik át az egyes érdekcsoportok közötti konfliktusküszöbököt, és rendelkezésre áll az *apatikus követnikészség* megfelelő mértéke a politikai rendszer hatalmaival szemben. A tömeghűség annyiban különbözik a *legitimitás* hagyományos fogalmától, hogy nem a biztos hit valamilyen adott rend érvényességében, hanem ellenkezőleg, általában a legitimitás követeléséről való lemondást jelenti. A rendszert veszélyeztető potenciális konfliktusokat a politikai cselekvés területén kárpótlások osztogatásával, integráló szimbólumok és ideológiák hirdetésével, az ellenőrizhetetlen motívumképződések és a politikai szükségletek eltérő értelmezésének erőszakos

elnyomásával fegyvelmek.” Claus Offe: Politische Herrschaft und Klassenstrukturen Zur Analyse spätkapitalistischer Gesellschaftssysteme in: Politikwissenschaft (Hrsgs: Gisela Kress és Dieter Senghaas) Fischer Taschenbuch Verlag, 1972. 157. old.

⁸ Uo. 161–162. old.

⁹ V. ö.: J. Habermas: Technik und Wissenschaft als Ideologie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1968. 120. old. és a következők.

¹⁰ A tudományos-technikai fejlődésből eredő változásoknak a marxizmustól eltérő értelmezése ebben a sémában bizonyos nyelvi nehézségeket okozhat. Ezen talán a következő rövid magyarázattal enyhíthetünk: a *racionalizáció* tartalma a tőkés iparosítási folyamatból értelmezhető elsősorban. Közismert a tőkés árutermelői mechanizmus követelménye, a minél olcsóbban minél többet, a cél eléréséhez vezető legrövidebb és leggazdaságosabb út megtalálásának, az eszközök felhasználásának leghatékonyabb módja stb. formájában. Ez a folyamat azután a fejlődéssel párhuzamosan egyre inkább áthatja a társadalmi igazgatás valamennyi területét. Az említett követelmények érvényesítésére szerveződik meg a bürokrácia (mint az ügyintézés korszerűsítésének és a szakmai ismeretekkel rendelkező hivatalnok-elemnek az intézményesülése), és merül fel végül a társadalom igazgatásának a történelmileg egymással harcoló érdekellentétek „rendezésére” is kiterjedő igénye. Formális ez a racionalizmus, mert 1. közömbös a minőséggel, a sajátlagossal, a „materiálissal”, a „használatiértékkel” szemben (s ennyiben kétségkívül nem mond ellent a marxista értelmezésnek); 2. közömbös azokkal a konkrétabb ösztönzésekkel és motivációkkal szemben, amelyek alapján történelmileg kibontakozik, s amelyekkel szemben végül is önállósult, belső dinamikával rendelkező mozgatóerővé válik. A marxizmustól eltérő tartalmi értékelés az utóbbi ponton a következőkben nyilvánul meg: a) abban, hogy a racionalizációs folyamat kiteljesedésével veszít erejéből vagy éppen másodlagossá válik a kapitalizmus–szocializmus ellentét, és b) abban, hogy egy olyan leszűkített tudományfelfogás lép fel, amelyből az értékek mint nem racionalizálható, tehát „irracionalis” elemek kívülrekednek. Ez a felfogás azonban óhatatlanul odavezet, hogy nem vehető fel tudományosan egy társadalmi rendszer végső lényegének az értelme vagy értelmetlensége. A társadalom megjavításának ettől leválasztott programja viszont csak *pozitívista*, azaz a fennállót végső soron elfogadó lehet, mely társadalmi programjában csak a fennálló megjavítását (innen a racionalitás „technikai-stratégiai” jellege) tűzheti ki célul. A társadalomtudomány értelmezése viszont „szcientista” lesz, ami a leszűkített értelmezésen túl olyan felfogást jelent, amely a társadalmi ellentmondások értelmezését és megoldásuk lehetőségeit és módját kiszakítja a társadalmi gyakorlatban felmerülő értelmezések, konfliktusok és küzdelmek összefüggéséből, s az egész problémát és megoldását egy állítólag ettől függetlenül is rendelkezésre álló „kész” tudomány illetékességi körébe utalja. Végül, a tudománykörben két szélsőség merül fel. Az egyik szerint az értékek világa mindig „önkényesen” lép be a racionalizáció világába, s a mindenkorai politikai vezér vagy egyéb elem pusztán döntésén (decízió!) alapul, ami maga nem racionalizálható. (Ezért szubjektivistikus, s a benne feltételezett lényitottságot a mindenkorai társadalmi tekintélyre hagyatkozó, egzisztencialista jellegű „decizionisztikus” tett, döntés fedi be. A másik szélsőség – az előbbi decizionisztikussal szemben a technokrata – arra törekszik, hogy az értékeket és a mögöttük rejlő érdekek világát is alá vessék a racionalizáció „belső” követelményének mint öncélnak.

¹¹ Uo. 122. old. Habermas egyébként itt Ellul és Schelsky nézetére utal.

¹² Daniel Bell: The Coming of Post-Industrial Society Basic Books, Inc. Publishers N. Y. 1973. 349. old.

¹³ Uo. 358. old.

¹⁴ V. ö.: Anthony Giddens: The Class Structure of the Advanced Societies Hutchinson University Library. London 1973. Különösen a *Classes in Contemporary Society* című fejezet 253. old. és következők.

¹⁵ Daniel Bell: Id. mű. 477–478. old.

¹⁶ „Analitikusan a társadalom három részre osztható: a társadalmi struktúrára, a politikára, és a kultúrára. A társadalmi struktúra magában foglalja a gazdaságot, a technológiát és a foglalkoztatottsági rendszert. A politika szabályozza a hatalom elosztását és dönt egyének és csoportok ellentétes igényeinek, követelményeinek az ügyében. A kultúra az expresszív szimbolizmus és jelentések birodalma. Azért hasznos a társadalom ily módon történő felosztása, mert mindegyik aspektust különböző axiális elv irányítja. A modern nyugati társadalomban a társadalmi struktúra axiális elve a *takarékosság* (economising) – az erőforrások elhelyezésének a legkisebb költség, a behelyettesíthetőség (substitutability), az optimalizáció, a maximalizáció és hasonló elvek alapján történő módja. A modern politika axiális elve a néha mobilizált vagy ellenőrzött, néha alulról követelt *részvétel* (participation). A kultúra axiális elve az *egyén* (self) *gazdagítása és kiteljesedése*. A múltban a három területet közös értékrendszer (és a polgári társadalomban közös jellemstruktúra) kapcsolta össze. De napjainkban növekvő szétválás állott be a három terület között . . . , amely tovább szélesedik.” Uo. 12–13. old.

¹⁷ Uo. 482–483. old.

¹⁸ V. ö.: pl. Tóth Tamás: A tudomány szerepe a fiziokraták doktrínájában MFSZ. 1971/5–6. sz., továbbá Tény, érték, ideológia (Gondolat 1976.)

¹⁹ Hans Peter Dretzel: „Rationales Handeln und politische Orientierung” in: Texte zur Technokratiediscussion, Europäische Verlagsanstalt, 1970. Frankfurt a.M. (Hrsgs: Claus Kosch, Dieter Senghaas).

²⁰ J. Habermas négyes racionalizációs fokot különböztet meg egymástól. Eszerint az első fokot a történelmi fejlődésnek az a szakasza képviseli, amelyben a tudomány által produkált és rendelkezésre bocsátott technika segítségével érnek el cselekvési célokat. Ebben a situációban a céltételezés és a tevékenységjeljesítés módja még egy olyan értékrendszerrel van összefüggésben, amely a maga részéről politikai kritikának lehet alávetve. A második szint akkor lép érvénybe, amikor az eszközök közötti választás is racionalizálódik. A döntésemélet racionalizálása itt olyan formalizáltságban funkcionál, amely az értékeket irracionális adatokká teszi, s ezek kivonják magukat a racionális reflexió kötelezettsége alól. Ezen a szinten olyan látszólag objektív, a valóságban azonban szubjektív érték-szabadság adódik, amely maga is a döntésemélet előfeltételévé válik. A racionalizáció következtül szintjén az előrelépés oly módon történik, hogy megindul a közvetlenül irracionálisként értelmezett értékeknek a technikai tapasztalatok alá történő rendelése. A racionalizáció pedig önmagából kezd értékrendszert felállítani. Ha, továbbá, most már a „tevékenység-stratégia” arra következtetésre jut, hogy az ellenfél is racionálisan tevékenykedik, akkor olyan kalkuláció adódik, amely szerint az interakció területén is világos tevékenységi szándékok állíthatók fel. Jó példa erre a játékelmélet, amely az interakció területén a döntésemélet értékrendszerét például az önfenntartás és a pusztta túlélés értékére redukálja. A negyedik fokozat, s egyúttal a racionalizálási folyamat egyáltalán lehetséges utolsó szintje, amikor az egész döntésprobléma egy gépre vihető át. Habermas szerint nem elképzelhetetlen, hogy a tanuló gépek minden, a társadalmi praxisban felmerülő problémát átvesznek, s ezzel valamennyi, a politikailag releváns társadalmi területek szervezeteit is annak a technológiai racionalitásnak vetik alá, mely maga az értékrendszerek redukációján nyugszik. Ebben a situációban a politikai cselekvés értékorientációjának a racionális megvitatása éppen olyan felesleges, mint azon medítálni, hogy lehetőség szerint éppen a túlélés és a biológiai reprodukció értékén állás csökkenti a túlélés lehetőségeit. (Az ismertetés Dretzel alapján az idézett helyen.)

²¹ Claus Offe, Id. mű 150–157. old.

²² A problematikának az itteni kereteket messze meghaladó, árnyalt elemzését adja Papp Zsolt: Alapvonalak egy érdekelmélethez című tanulmánya, 1976. Kézirat.

²³ Joachim Hirsch: Zur politischen Ökonomie des politischen Systems in: Politikwissenschaft . . . 161. old.

²⁴ Uo. 180. old.

²⁵ C. Offe: Id. mű, 161. old.

A mai magyar munkásosztály kialakulása és jellemzői*

„Történelmünknek új korszaka kezdődött, amikor a Szovjetunió a második világháborúban kivívott győzelmei során felszabadította hazánkat a fasiszmus elnyomása alól, és megnyitotta a magyar nép előtt a demokratikus fejlődés útját. A dolgozó nép a Szovjetunió baráti támogatásával újjáépítette a háború sújtotta, romokban heverő országot. A régi rend urai és védelmezői ellen folytatott küzdelemben a magyar munkásosztály – szövetségben a dolgozó parasztsággal, együttműködve a haladó értelmiséggel – kivívta és megszilárdította a dolgozó nép hatalmát.

A forradalmi harcokban megedződött munkásosztály vezetésével, az 1919. évi Tanácsköztársaság tapasztalataival gazdagodva, a szocialista országok közösségére támaszkodva népünk lerakta a szocializmus alapjait. Hazánkban uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. A régi helyén új ország született, amelyben az államhatalom a nép érdekeit, az állampolgárok alkotóerejének szabad kibontakozását és jólétét szolgálja. A magyar nép nemzeti egységbe tömörülve, a szocializmus teljes felépítésén munkálkodik.”¹ A Magyar Népköztársaság Alkotmányának preambulumban olvasható eme sorok maximális tömörséggel, pontossággal és világossággal ábrázolják legújabbkori történelmünk utolsó három évtizedét, amely a munkásosztály jegyében telt el, és soha korábban nem tapasztalt mértékű és jellegű gazdasági és politikai, kulturális és morális fellendülést hozott népünk, országunk életében.

A mai magyar munkásosztály lényegében már *ennek a három évtizednek a szülötte*: az aktív munkások 2,9 milliós létszámából (1973) csak 200 ezrenyi, vagyis körülbelül 7⁰/₀ volt 55 éves vagy idősebb, aki felnőttkori személyes tapasztalatából ismerhette a kapitalista Magyarországot. 1 millió 200 ezer mai munkás, vagyis a munkásosztály tagjainak 38⁰/₀-a már a felszabadulás utáni években született, tehát számukra a fasiszmus és az antifasiszmus harca, a második világháború, a népi demokratikus kibontakozás, majd a szocialista fordulat évei – történelem.²

A mai magyar munkásosztály mindennapos jelenléte és aktivitása már nemcsak a nagyvárosok gyárnegyedeiben, hanem a távoli falvakban is érződik; ez az osztály ezer szállal kötődik a társadalom minden rétegéhez. A családok 54⁰/₀-át a munkáscsaládok, illetve az olyan vegyes összetételű családok képezik, amelyeknek aktív munkás tagjuk is van. Ezekben a családokban él a lakosság 64⁰/₀-a. A munkások 52⁰/₀-a községekben lakik.³ Az utóbbi tíz évben jelentős mértékben csökkent Buda-

* A Szerző több tanulmányában foglalkozott a magyar munkásosztály helyzetével, fejlődésével, politikai-közéleti aktivitásának, tudati állapotának jellemzőivel. Az alábbi cikk vázlatos áttekintést ad a mai magyar munkásosztályról.

pest túlsúlya az ipar területi elhelyezkedésében: 1965-ben 100 ipari foglalkoztatott közül 40 dolgozott a fővárosban, 1974-ben pedig már csak 30, vagyis kevesebb, mint az iparral korábban alig rendelkező 11 mezőgazdasági megyében, ahol a lakosság mintegy 50⁰/₀-a él.⁴ 1959-ben minden 100 gépipari dolgozó közül 66 Budapesten dolgozott, a vegyipariak közül 53, a textilipariak közül 56, az élelmiszeripariak közül 33. 1973-ban az arányuk ugyanebben a sorrendben már csak 47, 9, 10, 8.⁵ Tovább csökkentek az ezzel összefüggő, jórészt a kapitalista korszakból örökölt aránytalanságok is; a városfejlődés, a közműellátás, a szállítás és közlekedés, a hírközlés, a kereskedelmi, az egészségügyi, az oktatási és a kulturális szolgáltatások mind területileg, mind pedig az egyes társadalmi rétegek között egyenletesebben oszlanak meg. Többnyire egy-egy új ipari bázis kiépítésével új szocialista városok keletkeztek (Dunaújváros, Komló, Kazincbarcika, Leninváros, Százhalombatta). A szinte teljes rekonstrukció nyomán régi kisvárosok újultak meg (Salgótarján, Tatabánya, Vác, Oroszlány, Várpalota, Paks, Szolnok stb.), szintén a területükön és a vonzáskörzetükben keletkező és rekonstruált iparral összefüggésben. Az előbbieket és az utóbbiakat a megújuló magyar munkásosztály centrumai, a forradalmi munkástradíciók őrzői és megújítói.

A három évtized során létszámát és összetételét tekintve szinte teljesen újjászülött a magyar munkásosztály. Az aktív lakosságon belüli aránya ugyan nem változott lényegesen, (1941-ben 57⁰/₀, 1973-ban 58⁰/₀), a kapitalista és a szocialista Magyarország társadalmi-gazdasági struktúrájának gyökeres különbsége azonban mélyreható átalakulást idézett elő a munkásosztály összetételében, belső strukturáltságában is. Az 1941-es 2,2 milliós munkásosztálynak ugyanis mindössze 30⁰/₀-a volt ipari és építőipari munkás, 70⁰/₀-a mezőgazdasági bér munkás, cseléd, illetve kereskedelmi és szolgáltatási, közigazgatási és egyéb ágak alkalmazásában állt. 1973-ban a 2,9 milliós létszámú munkásosztálynak már mintegy 58⁰/₀-a volt ipari és építőipari munkás. Az 1941-es 40 százaléknyi mezőgazdasági bér munkás, cseléd-réteghez képest 1973-ban az állami gazdaságok munkásainak 8–9⁰/₀-os aránya a munkásosztályon belül önmagában is tükrözi a két agrárforradalom mélységét.⁶ Az 1941-ben regisztrált csaknem egymillió agrárproletár nagy része az 1945-ös földreform során földet kapott és kisparaszttá vált, majd többsége a szövetkezeti mozgalom áramlatába került, más része pedig az állami gazdaságok, illetve az ipar felé orientálódott.

Jelentősen változott az ipari munkásság *ágazati struktúrája és koncentrációja is*. 1938-ban 723 ezer ipari dolgozó közül mindössze 400 ezer dolgozott a gyáriparban, a többi a kisiparban (több mint a felük önálló kisiparos volt). 1943-ban a háborús konjunktúra következtében az ipari munkásság már elérte az 1 milliós létszámot, s ennek 60⁰/₀-a a gyáriparban dolgozott. A szocialista iparosítás tovább növelte a gyáripari munkásság részarányát: 1965-ben a kisipari (tanácsi és szövetkezeti) ipari dolgozók az ipari munkásságnak 17⁰/₀-át, 1974-ben pedig mintegy 11⁰/₀-át tették ki, a magánkisiparban alkalmazott munkások és tanulók aránya az 1⁰/₀-ot sem érte el.

Az iparágak súlya a munkáslétszám alapján a korszerűsödés irányában módosult. 1938-ban a kisipar nélkül számított megoszlás a következő volt: bányászat 12,3⁰/₀, nehézipar 39⁰/₀, könnyűipar, vegyipar, élelmiszeripar 48,7⁰/₀, 1943-ra a bányászok 13,1⁰/₀-ot, a nehézipariak 53⁰/₀-ot, a könnyű- és élelmiszeripariak 33,9⁰/₀-ot értek el. 1974-ben az arányok a következők: bányászat 7,8⁰/₀, nehézipar 57⁰/₀, könnyű- és élelmiszeripar 41,7⁰/₀.⁷

Az ipartelep koncentrálttság 1938-ban átlagosan alacsony vagy közepes fokú volt: a 400 ezer gyári munkás 4100-nál több ipartelepen dolgozott, vagyis 97 munkás

jutott egyre. 1965-ben a minisztériumi iparban egy ipartelepre 316, 1974-ben 310 munkás jutott, vagyis a telepi koncentráció mintegy háromszorosára emelkedett. Természetesen a felszabadulás előtt is voltak nagyüzemek, a munkások 39⁰/₀-a 1000 főnél nagyobb munkaslétszámú telepeken dolgozott. Ez az arány 1960-ban 41⁰/₀, 1965-ben 45⁰/₀, 1973-ban 44,2⁰/₀.⁸ (A vállalati-szervezeti koncentráció ennél természetesen jóval magasabb fokú.)

Hasonló folyamatok zajlottak le az ipar által megteremtett technikai bázison az építőiparban, a szállítás- és hírközlés, és részben a kereskedelem területén. Az építőipar, amely sokáig döntően kézműves jellegű ágazat volt, az utóbbi 10-15 évben modern szerelőiparrá válik; a szállításban tért hódított a tehergépkocsi és a rakodógépesítés, a hírközlésben elterjedtek a modern technikai eszközök. A kereskedelem – viszonylagos elmaradottsága mellett is – a kisáruházak hálózatának kiépítésével, a modernebb raktározási és kiszolgálási, vevőszolgálati törekvéseivel tűnik ki. A szervezettség, a fegyelem, a technikai bázis tekintetében ezek az ágazatok is közelednek tehát az ipari jellegű tevékenységhez. Dolgozóikat méltán tekinthetjük a mai munkásosztály rétegeinek.

A szocialista korszak munkásosztályának jellemzője, hogy a nők egyenjogú munkatársai a férfiaknak, s a hátrányos megkülönböztetésük törvényellenes. A dolgozó nő anyai és munka-hivatásának összeegyeztetésében állami és vállalati, társadalmi intézkedések rendszere segíti, a férfiak növekvő figyelmessége és megértése támogatja. Ennek ellenére a ténylegesen azonos társadalmi helyzet biztosítása nem megy automatikusan, ezt még a beidegződött rossz szokások, szemléleti és vezetői hibák akadályozzák – nemcsak a férfi-társadalom részéről. A nemenként kombinált egészséges munkakollektívák kialakítása részben még megoldatlan feladat.⁹ A nőknek a munkásosztályon belüli nagy aránya egyébként nem a szocializmus terméke. A magyar gyáriparban a nők aránya már 1913-ban elérte a 23⁰/₀-ot, 1938-ban pedig a 32⁰/₀-ot. A szocialista átalakulás, az iparfejlesztés csak később növelte ezt az arányt: 1949-ben a munkásosztály tagjainak 26, 1960-ban 29⁰/₀, majd 1970-ben 35, 1973-ban 36⁰/₀-a volt nő.¹⁰

A technikai fejlődés, a szocialista társadalom építésének szükségletei megkövetelik és megkövetelik a munkásosztály iskolai végzettségének és szakmai képzettségének a növekedését. 1930-ban az ipari foglalkoztatottak még 3,4⁰/₀-a analfabéta volt, 32⁰/₀-a legfeljebb 5 elemi iskolai osztályt végzett, s csak 10⁰/₀-a rendelkezett 8 osztályos végzettséggel. 1960-ra a legalább 7 osztályt végzettek aránya elérte a 40⁰/₀-ot, majd 1970-re a 8 osztályt végzettek a 40⁰/₀-ot.¹¹ Az egész munkásosztály iskolai végzettségét jellemző adatok: 1949-ben a munkások 18⁰/₀-a rendelkezett 8 osztályos végzettséggel, 1973-ban 56⁰/₀-a. Az érettségizettek (12 osztályt végzettek) aránya 2⁰/₀, illetve 8⁰/₀. Mérhető nagyságú a felsőfokú végzettség is: 1949-ben 0,1⁰/₀, 1973-ban 0,4⁰/₀.¹² Ezek az átlagszámok azonban jelentős különbségeket takarnak. Az empirikus vizsgálatok és a részletes elemzések jellegzetes eltéréseket mutatnak ki a népgazdasági ágazatok, a különböző iparágak, a nemek és korcsoportok, a városi és falusi munkások, a kisüzemi és a modern nagyüzemi szakmák dolgozóinak iskolai végzettségében és általános műveltségében.¹³

A munkások szakmai képzésének egységes állami iskolarendszere a szocializmus vívmánya, bár voltak előzményei már a kapitalista korszakban is. Hazánkban 1950 óta működik a szakmunkásképző iskolák rendszere, amely egymilliónál több szakmunkást képzett ki a népgazdaság különböző ágazata számára. Az 1972. évi párt-határozat – az általános iskola mellett – a szakmunkásképzés tartalmi és szervezeti korszerűsítését tekinti a legfontosabb feladatnak.¹⁴ 1972 óta funkcionál a szakmun-

kások továbbképzési rendszere is.¹⁵ Ezek a tények azt mutatják, hogy a munkások szakképzési rendszere – az óriási eredmények ellenére sem – elégti ki a jelen, s még inkább a közeljövő szükségleteit. A magyar munkásosztály szakképzettség szerinti összetétele – az iparfejlesztési stratégia és az iskolázottsági bázis függvényében – a következőképpen alakult:¹⁶

	1938*	1943*	1949**	1960**	1973**
szakmunkás	30	27	29,5	31,8	39,6
betanított munkás	42	39	13,7	27,1	30,7
segédmunkás	24	31	53,8	38,1	24,5
tanonc	4	3	–	–	–
a termelés közvetlen irányítója	–	–	3,0	3,0	5,2
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*= csak gyári munkások

**= egész munkásosztály

Természetesen az évtizedek során a technikai-technológiai fejlettséggel és a munkás konkrét munkafunkcióival összefüggésében változott az azonos elnevezésű szakképzettség fokozatok technikai és kulturális tartalma, ezért ezek az azonos elnevezések sok különbséget takarnak szakmánként és ágazatonként is.

Mindezek a változások egy erősebb, szervezettebb, koncentráltabb, műveltebb és magasabb szakképzettségű, nagyobb teljesítményekre képes, korszerűbb összetételű, a tudományos-technikai forradalomra felkészültebb és a társadalmi vezető szerepének ellátására alkalmasabb, egyszóval: egy megújult, újjászületett munkásosztályt hoztak létre Magyarországon.

Mindez azzal járt, hogy – ha nem is mindig egyenletesen és arányosan – jelentősen megnőtt a munka termelékenysége, alapvetően megjavultak a munka- és életkörülmények, a lakás, a táplálkozás, a ruházkodás színvonala, az oktatási-kulturális, az egészségügyi és szociális ellátás.¹⁷ A munkásosztály – termelési és szakmai, valamint politikai-közéleti aktivitása útján, osztályszervezeteinek és mozgalmainak segítségével, a testvéri szocialista országok, mindenekelőtt a Szovjetunió támogatásával és velük együttműködve – képes volt a hatalom megszerzésére és megvédésére, a dolgozó parasztság szocialista útra való vezetésére, a demokratikus értelmiség megnyerésére, majd az új, szocialista értelmiség kinevelésére.¹⁸

Magától értetődik, hogy a munkásosztály eme képességéhez elengedhetetlen volt és maradt a szocialista tulajdonviszonyok győzelme, s ezen belül a szocialista gazdaságpolitika, a szocialista politika győzelme, és rendszeres megújulása hazánkban. Ez legalább két dolgot követelt meg: a mainál jóval kisebb létszámú, de a tőkés rendszer, a faszizmus és az antiszovjet háború elleni harcban megedződött és politikailag iskolázott, tekintélyes és fegyelmezett réteggel és marxista-leninista párttal rendelkező munkásosztály politikai vezető szerepét és elszántságát a szocialista hatalom megteremtésére, a kizsákmányolás felszámolására, valamint politikai szövetségét a dolgozó parasztsággal és más dolgozó rétegekkel.

A 25–30 évvel ezelőtti magyar munkásosztály – a Tanácsköztársaság alatti helyzetének emlékére, a Horthy faszizmus elleni osztályharcban tanúsított áldozatkészségére és osztályszervezeteinek, kádereinek, elsősorban a kommunisták és a baloldali

szociáldemokraták tapasztalataira, fegyelmezettségére, politikai iskolázottságára és elszántságára támaszkodva¹⁹ – úgy szerezte meg a politikai vezető szerepét, hogy számszerű kisebbségben volt a lakosságon belül, a fasisztáktól szétvert és megtizedelt osztályszervezeteit talpra kellett állítania, s közben a fokozódó infláció elsősorban munkásokat sújtó következményeivel dacolva gyakorlati példát kellett mutatnia a háborús romok eltakarításában, az élet beindításában, az újjáépítésben. Az eközben tanúsított tömeges proletárhősiesség és fegyelmezettség, valamint a kommunisták programja és szervező munkája a töke elleni harc alapkérdéseiben, amelyet a munkástömegek gyakorlati támogatása kísért, kétségbevonhatatlanná tették ennek az osztálynak a politikai vezető szerepét, s fő tényezői voltak a demokratikus, majd a szocialista átalakulásnak hazánkban.²⁰

A hatalomért és a hatalom megszilárdításáért folyó harc, illetve az újjáépítés és az első öt éves terv időszakában jelentős mértékben átalakult a forradalmi változások fő szubjektuma, a munkásosztály is. Először is, a szocialista hatalom szerveinek és intézményeinek vezető káderezéséért minden szinten elsősorban a munkásosztály elégitette ki, tízezzrel küldve legképzettebb, legaktívabb, a politikailag leginkább öntudatos és fegyelmezett fiatalokat, az igazgatás, a honvédelem, az államosított vállalatok, a terebélyesedő osztályszervezet vezető posztjaira és apparátusaiba, összesen mintegy negyedmillió embert.²¹ Így ezeknek a forradalmi munkástradíciókat és mentalitást leginkább képviselő tízezreknek a hatása dominált a közéletben, de hiányzott a munkahelyeken.

Másodszor, a gyors iparfejlesztés – és a korabeli agrárpolitika – hatására százekrével kerültek a munkásosztály soraiba parasztszerek, az önállóságukat feladó kisiparosok, kiskereskedők, háztartásbeli nők, továbbá ezerszámra a volt kizsákmányoló osztály deklasszált elemei is. Például az állami iparban a foglalkoztatottak létszáma az államosítás befejezése utáni 568 ezer főről 1950-ben 666 ezer főre ugrott.²² Az 1950–1954-ben első ízben iparba, építőiparba került több százezer munkás zöme korábban kistulajdonos, háztartásbeli vagy kizsákmányoló volt.

Az új munkásrétegek adaptációja, integrálódása a munkásosztályba hosszadalmas folyamat, amit a korabeli politikai és gazdaságpolitikai hibák is megnehezítettek. Így részben ezzel is magyarázható, hogy az 1956-os válság, majd ellenforradalmi lázadás idején egyes helyeken, néhány nagyüzemben is, átmenetileg visszhangra talált az ellenforradalmi demagógia. A munkásosztálynak az 1945–54 közötti említett „félhígulása” azzal a következménnyel is járt, hogy kialakult egy „félhivatalos” szemlélet, amely nem bízott a munkásosztályban, az osztály politikai vezető szerepét lecsúszította az osztály hivatalos szervezeteinek és ezek apparátusainak a tevékenységére, s ezzel lebecsülte az osztály mindennapos „személyes” politikai aktivitásának a jelentőségét. Ezzel le is mondott arról, hogy komolyabb erőfeszítéseket tegyen az új munkásrétegek nevelésére, a forradalmi munkástradíciók átadására.

Paradox, hogy ugyanennek a szemléletnek a képviselői viszont ezzel egyidejűleg direkt politikai jelentőséget tulajdonítottak a közvetlen szakmai tevékenységnek, a munkának, azt állítva, hogy az osztály tagjainak helyállása a termelésben, a munka frontján nemcsak belpolitikai, hanem egyenesen világpolitikai jelentőségű. Ebben természetesen volt igazság-mag, de az akkori tartalma arra szolgált, hogy leplezze az osztály politikai aktivitásának lebecsülését és elsorvasztását.

Az 1956-os ellenforradalmi lázadás leverése után – amelyet a munkásosztály újjászervezett forradalmi erői szovjet fegyveres segítséggel valósítottak meg –, a szocialista politikai konszolidációnak egyik legfontosabb tényezője az 1958-as párthatározat előkészítése, elfogadása és végrehajtása volt, amelyben a munkásosztály helyzeté-

nek értékelése, az osztály és hivatalos szervezetei közötti bizalom új alapokon való helyreállítása tükröződött és realizálódott.²³ Aligha véletlen, hogy e határozat végrehajtása során rövidesen olyan új folyamatok indultak meg magában a munkásosztályban is, amelyek kihatottak, és hatnak máig is az osztály politikai szervezeteinek, elsősorban a pártnak és a szakszervezeteknek a tekintélyére is – nemcsak a munkásosztály előtt, hanem a szövetségeseik, a parasztok és az értelmiségiek között is. Mint legfontosabbat említhetjük a szocialista brigádmozgalom „alulról jövő” kezdeményezését, amely a szovjet munkások példája nyomán 1958 végén indult, és gyorsan elterjedt. 1965-ben a brigádvezetők II. országos tanácskozása idején már mintegy 60 ezer brigádban 600 ezer munkás dolgozott, a munkásosztálynak körülbelül 25⁰/₀-a. 1969-ben, a brigádvezetők III. országos tanácskozásán mintegy 87 ezer brigádról és 1 millió résztvevőről számoltak be, vagyis a munkásosztálynak mintegy 37⁰/₀-ára terjedt ki a mozgalom.²⁴ Az MSZMP XI. kongresszusa is hangsúlyozza a munkásosztály társadalmi-politikai vezető szerepének az osztály mindennapos gazdasági és politikai tevékenységében való megnyilvánulását: „A szocialista építés alapvető követelménye – és a soron levő feladatok végrehajtásának feltétele –, hogy a munkásosztály vezető szerepe a társadalmi élet egészében érvényesüljön. Tagjainak céltudatos eszmei nevelésével, általános és szakmai ismereteinek bővítésével növelni kell politikai felvérteztségét, közéleti aktivitását. Gondoskodni kell megfelelően felkészített utánpótlásról. E feladatok megoldásában is nagy segítő erő az országossá vált szocialista brigádmozgalom.”²⁵

A szocialista brigádmozgalom tömeges népszerűségéből, valamint más tényekből, például a munkás-közvélemény alakulásából, a politikai-ideológiai oktatás fejlődésének adataiból stb. arra lehet következtetni, hogy a szocialista iparosítással a munkásosztályba áramló százezres tömegek adaptációja sikeres volt, és a hatvanas évek közepére lényegében befejeződött.²⁶

Azóta mind mennyiségi mind minőségi értelemben még tovább fejlődött a mozgalom. 1975 végén 136 ezer brigád 1,5 millió tagja vett részt a szocialista címért folyó versenyben. Ez már meghaladja a munkásosztály tagjainak 50⁰/₀-át. Sok brigád mögött van már évtizedes múlt, 15 ezer brigád már arany brigád-jelvényt is kapott.²⁷

A szocialista brigádmozgalom hatalmas gazdasági és politikai, kulturális és morális jelentőségét – a mozgalom mai méretei mellett elkerülhetetlen formalizmusok ellenére – nem lehet elvitatni. Olyan új, a szovjet munkások példája nyomán más szocialista országokban is bevált formája, módja ez a munkástömegek önkéntes és rendszeres politikai, gazdasági és kulturális aktivitásának, amely – bár hivatalos elismerést és támogatást kap, közvetlenül a szakszervezetek irányítják – nem válik hivatalos szervezetté, öntevékeny mozgalom marad, amelyben formálódik és megnyilvánul a munkások szocialista közvéleménye.

A szocialista brigádmozgalom fontos fóruma, kerete és eszköze az új munkások adaptációjának, amely akkor sem problémamentes, amikor már nem jönnek százczrével felnőtt korban először a gyárba az emberek, hanem az osztály utánpótlása túlnyomórészt a munkások saját, többnyire szakmunkásképző iskolát végzett gyermekeiből, történik.²⁸ Nem kevésbé fontos a szocialista brigádmozgalom, mint az üzemi, munkahelyi demokrácia egyik fóruma, fejlődésének egyik eszköze és formája. A vállalatoknak és vállalati kollektíváknak az új irányítási rendszerben megnövekedett önállósága a felelősség növekedésével jár, ez fokozza a követelményeket a helyi párt-szervezet, szakszervezet tevékenysége iránt, növeli a munkások öntevékeny politikai aktivitásának a jelentőségét.²⁹ A megfelelő tartalmú és színvonalú politikai aktivi-

tásnak pedig a politikai-ideológiai művelődés, a szocialista értékek, eszmék és alapelvek megismerése, a marxista-leninista világnézet tanulmányozása a feltétele.³⁰ Az MSZMP Programnyilatkozata leszögezi: „A fejlett szocialista társadalom olyan emberek munkáját és aktivitását igényli, akik társadalmi céljaink megvalósításában fegyelmezett, jó munkájuk mellett a közügyekből is kiveszik a részüket, ismerik és megtartják a szocialista erkölcs normáit, akik számára szocialista hazánk szeretete elválaszthatatlanul összefonódik a nemzetköziséggel.

El kell érni, hogy a javuló anyagi feltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb, erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása . . . A szocialista tudat, és életmód közösségekben alakul ki és fejlődik tovább. Ezek sorában meghatározó szerepük van a munkában létrejövő közösségi kapcsolatoknak, amelyeknek legbiztatóbb formája a szocialista brigádmozgalom. El kell érni, hogy a »szocialista módon dolgozni, tanulni és élni« szemlélet általános társadalmi norma legyen”.³¹

Nem kétséges, hogy a megújult és továbbfejlődő magyar munkásosztálynak a fejlett szocialista társadalom építésében, a szocialista tudat és életmód általánossá tételében is vezető szerepe van.

JEGYZETEK

¹ A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, Kossuth Könyvkiadó 1972. 7–8. old.

² A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. Személyi és háztartás adatok az 1973. évi mikrocenzus alapján. KSH. 1975. 32–33. old.

³ Ibid. 88–89., 95. old.

⁴ Területi idősorok, 1965–1974. KSH. 1976. 67. old.

⁵ Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1961. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1961. 197. old. Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1975. Statisztikai Kiadó Vállalat 1975. 325. old.

⁶ Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH. 1974. 110–111. old. A társadalom osztályszerkezete . . . , 8. old.

⁷ A magyar forradalmi munkásmozgalom története, 2. köt. 148. old. Kossuth Könyvkiadó 1967.; Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944). Tanulmányok a munkásosztályról. Kossuth Könyvkiadó 1973. 36–42. old.; Nyitrai Ferencné: A magyar ipar huszonöt éves fejlődése, 25 év. Ipar, mezőgazdaság, életszínvonal, kultúra. Kossuth Könyvkiadó 1970. 17–18. old. Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1975. 113. old.

⁸ Nyitrai Ferencné: id. mű. 29., 69. old., Területi idősorok, 94. old., Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1975. 112. old.

⁹ A nők politikai, gazdasági és szociális helyzete. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18–19-i ülése. Kossuth Könyvkiadó 1970.; Kádár János: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának beszámolója. Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 87. old. 115–116. old.; Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa: az ipari munkások munka- és életkörülményei, in: Tanulmányok a munkásosztályról.

¹⁰ Lackó Miklós: id. mű. 37–38. old. A társadalom osztályszerkezete . . . 12. old.

¹¹ Csernok Attila – Ehrlich Éva – Szilágyi György: Infrastruktúra. Korok és országok. Kossuth Könyvkiadó 1975. 137., 142–143. old.

¹² A társadalom osztályszerkezete . . . 14. old.

¹³ A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971.; Pest megye munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971.; A munkásműveltség és a szakszervezetek. Szakszervezetek

Elméleti Kutató Intézete, 1971.; Dr. Szpirulisz Ildikó: A vasutas dolgozók társadalmi helyzete. Kossuth Könyvkiadó 1972.; Kamarás István: A munkások és az olvasás. Népművelési Propaganda Iroda, 1969.; Köpeczi Béla: A magyar kultúra harminc éve, 1945–1975. Kossuth Könyvkiadó 1975.; Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa: id. mű.

¹⁴ Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. június 14–15-i ülése. Kossuth Könyvkiadó 1972.; Kardos József–dr. Kornidesz Mihály: Szocialista társadalom – korszerű iskola, Kossuth Könyvkiadó 1975.; Pápai Béla: Munkás-képzés – munkásnevelés. Kossuth Könyvkiadó 1975.; Gázsó Ferenc–Csákó Mihály–Havas Gáborné: A szakmunkásképzés néhány társadalmi összefüggése. Társadalomtudományi Intézet, 1975.

¹⁵ Pápai Béla: id. mű. 172–173. old.

¹⁶ Lackó Miklós: id. mű. 41. old. A társadalom osztályszerkezete... 15. old.

¹⁷ Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1975. 13. old.; Az ipari munkások munka- és életkörülményei. Szerk. Huszár István. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.; Dr. Jávorka Edit: Életszínvonal a mai társadalomban, Kossuth Könyvkiadó 1970.; Szociálpolitikánk két évtizede, Kossuth Könyvkiadó–Táncsics Könyvkiadó 1969.; Berend T. István–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó–Központosított Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972.; Mód Aladárné: Az életszínvonal alakulása hazánkban.; Molnár János: Művelődéspolitikánk huszontöt éve. 25 év...; Köpeczi Béla: id. mű.

¹⁸ A magyar forradalmi munkásmozgalom története, 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970.; A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve; Dr. Garamvölgyi Károly: Mezőgazdaságunk szocialista átalakulása. Kossuth Könyvkiadó 1965.; Erdei Ferenc–Fazekas Béla: A magyar mezőgazdaság huszonöt éve, in: 25 év...; Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon, Akadémia Kiadó 1972.; Molnár János: id. mű.; Köpeczi Béla: id. mű.

¹⁹ A magyar forradalmi munkásmozgalom története, 2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967.; Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. 1936–1945. Kossuth Könyvkiadó 1965.; Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. 1939 szeptember–1945 április. Szikra Könyvkiadó 1955.; Kővágó László–Pintér István: Munkássors-munkás gond 1919–1944. A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára, 5. 1962.; Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Szerk. Erényi Tibor és Rákosi Sándor. Kossuth Könyvkiadó 1968.

²⁰ A magyar forradalmi munkásmozgalom története, 3. köt. A munkásosztály az újjáépítésért, 1945–1946. Dokumentumok. Kossuth Könyvkiadó, 1960.; Legyőzhetetlen erő...; Interjúk a munkásegységről. (1945–1948) Az interjúkat készítette Sánta Ilona. Kossuth Könyvkiadó 1973.; Habuda Miklós: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban, 1944–1948. Táncsics Könyvkiadó 1971.; Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949) Szikra Kiadó 1949.

²¹ Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon, 1956–1957. Kossuth Könyvkiadó 1976. 226. old.

²² Nyitrai Ferencné: id. mű. 28. old. 46–47. old.

²³ Az MSZMP KB határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról. (1958. október 16.) A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962. Második kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1973.; Kádár János: Szilárd népi hatalom: független Magyarország. Kossuth Könyvkiadó 1958. Szenes Iván: id. mű.

²⁴ Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Az 1960–1970-es évtized tapasztalataiból. Kossuth Könyvkiadó 1976. 149. old.; Fábri Tibor–dr. Jandek Géza–Tóth Tibor: Szocialista brigádmozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1965.; Fábri Tibor–Tóth Tibor: A szocialista brigádmozgalomról. Kossuth Könyvkiadó 1973.

²⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975. 59. old.

²⁶ Kovács Ferenc: id. mű. 145–176. old.

²⁷ Szakszervezetek Országos Tanácsa Szervezési és Kádérosztályának Statisztikai Tájékoztatója, 1976 június.

²⁸ Pápai Béla: id. mű. A munkásifjúság ma. Tanulmányok. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1974.; Statisztikai adatok az ifjúságról. Statisztikai Kiadó Vállalat 1976.

²⁹ Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve; Gáspár Sándor: A magyar szakszervezetek szerepe a szocializmus építésében. Táncsics Könyvkiadó 1968.; Láncoş János: Szakszervezetek Magyarországon, Kossuth Könyvkiadó–Táncsics Könyvkiadó 1973.; Dr. Molnár László–Nemes Ferenc–dr. Szalai BÉláné: Ipari munkások politikai aktivitása. Kossuth Könyvkiadó 1970.; Búza Márton: Az üzemi demokrácia. Kossuth Könyvkiadó 1969.; Búza Márton: Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1976.; Fábri Tibor–Tóth Tibor: id. mű.; Mód Aladárné–Kozák Gyula: A munkások rétegződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia a Dunai Vasmű két gyár részlegében. Ipargazdasági Értekezések. 6. Akadémiai Kiadó 1974.; Kovács Ferenc, id. mű.

³⁰ Kovács Ferenc: id. mű.

³¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Programnyilatkozata. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 512., 515. old.

Az ipari termelés társadalmasulásának új formái*

(Ipari kombinátfejlődés az NDK-ban [1967–1975] és gazdaságtörténeti előzményei)

1973 májusában az ipari termelési koncentráció felerősödésével kapcsolatos, akkor mintegy ötévnyi tapasztalatot értékelve Erich Honecker, az NSZEP KB első titkára rámutatott, hogy „Az NDK-ban is beváltak és megszilárdultak a kombinátok, mint az újratermelési folyamat irányításának stabil formái.”¹

Annak idején a hazai közgazdasági és tudományos irodalomban nem fordítottunk kellő figyelmet az NDK-ban kibontakozó gazdaságpolitikai folyamatokra és azok tapasztalataira. Tájékozódásunk főként az NDK-beli partnervállalataink gyakorlati tapasztalataira korlátozódott. Miután nálunk is előtérbe kerül az intenzív fejlesztés meggyorsítása, mind nagyobb jelentőségűvé válik a korszerű technika módszercivel termelő nagyvállalatok példája, mivel a leginkább ezek válhatnak az integráció alap-egységeivé.

Az NDK-ban a fejlődés során kialakult ipari kombinátok működésének tanulmányozása ily módon segítséget nyújthat a korszerű szocialista nagyvállalat kifejlesztéséhez.

A továbbiakban – e cél szolgálatában – az NDK-ban működő ipari kombinátok fejlődésének konkrét anyagán megvizsgáljuk az ipari termelés társadalmasulásának és nemzetközi jellegűvé válásának a tendenciáit. A történelmi előzményekre csak annyiban térünk ki, amennyiben az a tárgyalási mód szempontjából szükséges.

I. A KOMBINÁT TÍPUSÚ IPARI NAGYVÁLLALATOK TÖRTÉNETI EREDETE ÉS LENINI ÉRTÉKELÉSE A SZOCIALISTA IPARFEJLŐDÉS TAVLATAI SZEMPONTJÁBÓL

A kombinátforma történeti eredete a századforduló körüli évtizedekre, a német monopolkapitalizmus kialakulási időszakára nyúlik vissza. A kombinát a termelési koncentráció monopoltökés formáinak egyike volt, és a gyártási folyamatok kombinációjára épült. A klasszikus kombinátok a nyers- és alapanyagtermelés alsó vertikumaihoz tartozó vállalatokat foglalták magukba.

* A szerző a társadalmasulás és társadalmasítás, a nemzetköziesedés és nemzetköziesítés marx-lenini fogalomkörét tanulmányozza. Elmélet-történeti vizsgálódásaival végső soron a szocialista gazdasági fejlődés távlati lehetőségeinek feltáráshoz igyekszik szemléleti és módszertani segítséget nyújtani a két világgazdasági rendszer versenyének feltételei között. Az NDK ipari kombinátjairól mint a társadalmasulás új formáiról készült feldolgozás ezekbe a kutatásokba illeszkedik.

A kombinátfejlődés abban az időben a vas- és acéliparban tört leginkább előre. Az acélipari vállalatok kombinációja a csupán egyetlen vertikumra kiterjedő acélművekhez képest jelentős fajlagos költségmegtakarítást eredményezett. A fő gyártási ág kiegészítése melléküzemágakkal a vertikális kombináció mellett a klasszikus kombinátfejlődés másik útját jelentette. Itt elsősorban a gyártási hulladékokat dolgozták fel melléktermékeké; például vas-portlandcementet, burkolatköveket állítottak elő kohósalakból. A nyersanyagok komplex feldolgozásának útján létrejöttek a vegyipari kombinátok.

A termelés koncentrációjában és kombinációjában a magasabb termelési vertikumokon a villamosiparnak volt úttörő szerepe. Ez a viszonylag új és rendkívül kutatás- és fejlesztésigényes iparág igen kis számú vállalatban centralizálódott. Gyártmányait magas fajlagos költségek terhelték. A villamosipari tőke korán felismerte a kombinált nagyvállalatokon belüli gyártmányszakosítás előnyeit. Ennek megfelelően a kutatási és fejlesztési kapacitás célszerű összpontosítására, a szerkesztési és tervezési munkálatok párhuzamosságainak elkerülésére törekedett. Ez iparág tőkései a piacok áttekintésére és a termékeik értékesítésére közös intézményeket létesítettek.

A kombinált nagyvállalatokban és a monopolizációs koncentráció más formáiban kezdett kialakulni a részt vevő vállalatok közös műszaki és beruházási politikája is, amelynek végrehajtásához megfelelő számviteli és nyereségmegosztási megoldások váltak szükségessé.

A monopolizációs nagyvállalatok nemzetközi kapcsolatait a tőkeösszefonódás és a területi piacmegosztás jellemezte. Ez maga után vonta az ipari munkamegosztás és kooperáció új formáit is (például szabadalmi szerződések megkötését), amelyek kihatottak a felek gyártmányfejlesztésére és struktúrájára, az alkalmazott gyártási eljárásokra.²

A monopolizációs koncentráció előrehaladásával a nagyvállalatok uralomra jutottak a kis- és középvállalatok felett. Tőkeerejük, a termelés magasabb műszaki színvonala, a vevők szélesebb köre, a forgalmuk nagysága és más tényezők következtében sokkal versenyezősebbnek bizonyultak az utóbbiaknál, és magukba olvasztották, vagy függőségükbe kényszerítették őket.

A tőketulajdon monopolkapitalista formáiban az ipari termelés társadalmosulása és nemzetközivé válás tendenciája tört utat. Lenin ezért tekintette az ipari kombinációt a monopolizációs termelési koncentráció „rendkívül fontos sajátosságának” a kapitalizmus imperialista szakaszán, és látta a kombinátokban és más monopolizációs formákban – főleg az állammonopol-kapitalizmus kialakulásában – a szocializmus anyagi és műszaki előfeltételeit.

A szocialista forradalom győzelme után – a szovjethatalom soron levő feladatait áttekintve – Lenin különös figyelmet szentelt a gépi nagyipar fejlesztésének, a „termelés *tényleges* társadalmosításának” a szocializmusban. Szükségesnek tartotta azt is, hogy a szocialista iparfejlődés folyamatában megismerjük a monopolizációs iparszervező tevékenységét, és továbbfejlesszük a termelési koncentrációjának a monopolkapitalizmusban kialakult módszereit és formáit. Lenin ezekben a megállapításaiban is dinamikusan fogja fel a termelőerők és a termelési viszonyok, a társadalmosulás és a társadalmosítás egységét a szocializmusban.

Előre látta, hogy a termelés további társadalmosulása, nemzetközivé jellege és a társadalmosított gazdaság mindenkor szervezeti formái között is keletkeznek ellentmondások. A szocialista iparfejlődés magasabb szintjein ugyanis a termelés új formákban társadalmosul, nemzetközivé válik, és ezeknek megfelelően természetesen új megközelítések és megoldási módok szükségesek.³

A szocialista iparfejlődésben döntő jelentőségű az extenzív és az intenzív szakasz elkülönítése. Az alapvető termelőeszközök államosítását a szocialista országok többségében a gépi nagyipar megteremtése követte. A szocialista iparfejlődés extenzív szakaszában a Szovjetunió és más szocialista országok a monopolkapitalizmusban kialakult klasszikus kombinált típusokból indultak ki. Tervszerű, központilag elhatározott és finanszírozott – elsősorban nehézipari – beruházásokkal új szocialista „kombinátokat” hoztak létre.

Az NDK önálló szocialista nemzetgazdaságának megteremtése. Az extenzív és az intenzív vonások sajátos összefonódása

A szocialista építés NDK-beli útja különbözött az extenzív iparosítás tipikus szakaszától. Ezzel kapcsolatban két körülményre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik a munkaerő probléma, a másik az önálló nemzetgazdaság megteremtése. Ez utóbbi annak a következménye, hogy a Német Demokratikus Köztársaság az egykori Németország egyik részén jött létre.

Az NDK iparfejlődésében az „extenzív” szakasz legszembetűnőbb jellegzetessége az, hogy az ipari és az építőipari munkaerőállomány erőteljes növekedése a kezdettől fogva hiányzott, a gazdaság általános munkaerőhiánnyal küzdött. Éppen ezért nem beszélhetünk a szó igazi értelmében vett „extenzív” iparosításról.

Ugyanakkor az ország kettészakítása – és nem a gépi nagyipar kifejeletlensége – miatt újra napirendre került a kellően diverzifikált iparszerkezet létrehozása, ami össz német méretekben történetileg egyszer már kialakult. Az NDK mint ipari ország, olyan struktúrájú ipari fejlettséget örökölt, amelyből hiányoztak a megfelelő teljesítő-képességű alapanyag- és energiatermelő, valamint az ezek termelőeszközeit előállító nehézipari ágazatok. Az NDK-nak így módon ezekre az ágazatokra kellett a beruházásokat összpontosítania, teljesen új ipari nagyvállalatok egész sorát megalapítva, megépítve, felszerelve és munkaerővel ellátva.

Az eredetileg meglévő iparágak a kezdettől fogva készen álltak, érettek voltak a korszerű nagyvállalati fejlődésre, az új típusú, a műszaki-tudományos haladás korszerű követelményeinek megfelelő kombinátok létesítésére, az ágazaton belüli differenciáció és kooperáció újabb szintjeinek kiépítésére, és végül arra, hogy belőlük valóban új, korszerűbb ágazatok különüljenek el. Mindehhez azonban nem lehetett addig érdemben hozzáfogni, amíg a működésük előfeltételeit jelentő iparágak hiányoztak, vagy nem voltak elég teljesítőképesek.

Az ország kettészakítása és az NDK-val szembeni tőkés embargó és diszkrimináció egy másik fontos vonatkozásában is viszonylag tartósan rányomta bélyegét a szocialista ipari termelés koncentrációjának és centralizációjának alakulására. A potsdami megállapodásnak a monopoltőkés koncentráció megszüntetésére irányuló rendelkezését a Német Demokratikus Köztársaság területén következetesen végrehajtották. Ez az ipari vállalatok bizonyos fokú decentralizációját is jelentette.

A potsdami megállapodás fenti és más – így az össz német gazdasági kapcsolatokra vonatkozó – rendelkezéseinek nyugatnémet részről történt megszegése azzal a következménnyel is járt, hogy szétfőrtöztek a monopolkapitalizmusban kialakult iparszerkezet azon formái, amelyek korábban Németország egészére kiterjedtek. Számos hagyományos ipari nagyvállalat rendelkezett telephelyekkel a kettészakított ország egyik részében, miközben a többi telephely és a vállalat központja a másik ország-részben működött. Az ország kettészakítása erőteljesen megváltoztatta a vállalat-

közi kapcsolatok kialakult rendszerét. Ezért hosszú évekre egy olyan vállalati struktúra és vállalatközi együttműködési rendszer fokozatos kiépítése maradt a közvetlen feladat, amely biztosította, hogy az NDK gazdasága önálló szocialista nemzetgazdaságként konszolidálódjék, és egyensúlyba kerüljön. Ez az ötvenes évek végére – az 1960-as évek elejére lényegében megvalósult.

Az újratermelés népgazdasági összefolyamatának kiépülésével mindinkább indokoltabbá vált a korszerűsítési törekvések erősítése. Egyre inkább előtérbe kerültek a népgazdasági hatékonyság, a műszaki haladás, az anyag- és élőmunka-megtakarítás, valamint a szocialista nemzetközi munkamegosztás követelményei.

Az ipari szabványosítás, szakosodás és a koncentráció előrehaladása (1958–1967)

A NSZEP már az 1950-es évek végén felismerte annak szükségességét, hogy az ipar fejlődésének lépést kell tartania a világméretben kibontakozó tudományos-technikai forradalom követelményeivel. Ezt fejezi ki a párt V. kongresszusának 1958. július 15-i határozata is, amely szerint: „Nem tartható fenn a termelés szétaprózottsága. Mindenütt, ahol csak lehetséges, arra van szükség, hogy a termelés nagy sorozatok gyártásában koncentrálódjék és ezzel megteremtődjenek a teljes gépesítés és a részleges automatizálás, részben pedig már a teljes automatizálás alapjai.”⁴

Az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől – a határozat szellemében – eredményes erőfeszítéseket tettek a gyártott típusok számának szűkítésére és a szabványosított gyártmányok részarányának az emelésére. (A tervek szerint a termelt görgöscsapágyak választékát 3050-ről 815 típusra kellett csökkenteni. Eközben a szövőszékekénél 30-ról 72⁰/₀-ra, a turbináknál 15-ről 60⁰/₀-ra, a rádióvevő-készülékekénél 15-ről 80⁰/₀-ra, a háztartási hűtőszekrényeknél 50-ről 100⁰/₀-ra tervezték növelni a szabványosított gyártmányok részarányát.)

Felerősödött a koncentrációs folyamat is. Ezt most már nemcsak a hazai feltételek sürgették. Napirendre került a KGST-n belül is a szakosodás, az együttműködés új formáinak a keresése. Várható volt, hogy az NDK, e közepes nagyságrendű, fejlett szocialista ipari ország számára feloldhatóvá válik a szélesedő összipari gyártmányválaszték és a gazdaságos előállítás közötti ellentmondás. A nemzetközi szocialista ipari szakosítás és kooperáció előnyeinek kiaknázása megszilárdíthatja a további iparfejlesztés perspektíváit, a szériagyártás és a folyamatszerű tömeggyártás részarányának lényeges növelésére irányuló célkitűzéseket.

E felismerések és célkitűzések már elvileg új módon közelítették meg az ipari termelés társadalmasulásának és nemzetközivé válásának előrehaladó folyamatát és e folyamat távlatait az NDK gazdaságának fejlődésében.

A Néptulajdonú Vállalati Egyesülések megváltozott szerepe

A Néptulajdonú Vállalati Egyesülések (Vereinigungen der volkseigenen Betrieben, VVB) az államosítás óta léteznek az NDK-ban. Szerepük többször módosult, történetük tárgyalása azonban kívül esik dolgozatunk tárgyán. Érintenünk kell azonban azokat a tendenciákat, amelyek a Néptulajdonú Vállalati Egyesülések kialakult kezei között törtek utat.

Az Egyesülések és az iparági minisztériumok hagyományosan lineáris és homogén szervezeti irányítást biztosítottak. A termelővállalatokat az ágazati minisztérium

irányítása alatt profiljuk hasonlósága, közelsége szerint szervezték irányítási egységekbe. Az iparon belüli munkamegosztás korábbi szintjének szükségleteit fejezték ki, amikor az ipari termelés belső tagoltsága, műszaki változása és a vállalatközi kapcsolatok hálója viszonylag stabil, egyszerű és könnyen áttekinthető volt. Ennek megfelelően különültek el a vállalatok újratermelési folyamatainak (termelési-elosztási-forgalmi, (csere)-fogyasztási) mozzanatai, és ezek a folyamatok a szellemi (kutatási-fejlesztési) újratermeléstől.

A népgazdaság szocialista és tőkés exportképességének fokozása, a nemzetközi szocialista ipari munkamegosztás elmélyülése az 1960-as években lényeges változásokra vezetett az ország iparán belüli munkamegosztásban, különösen a termelés magasabb vertikumain. A gyártmány, részegység, alkatrész és technológiai szakosodással; a materiális és szellemi újratermelés egyre közvetlenebb összekapcsolódásával mind mélyebben és összetettebben tagolódt az ipari termelés konkrét rendszere. A korszerű végterméktermeléssel megnövekedett a termelő vállalatok egymásrautaltsága, és újratermelési folyamataik mind intenzívebben áthatották egymást. Ugyanilyen tendenciák törtek utat a termelővállalatok és a kutatási, fejlesztési, valamint az értékesítési intézmények kölcsönös kapcsolataiban is. Az ipari termelés ily módon átalakuló konkrét rendszerében új koncentrációs góccok kezdtek kialakulni. Az ugyanazon végtermék-gyártmánycsoportok kutatásában, fejlesztésében, termelésében és értékesítésében ténylegesen együttműködő önálló vállalatokból és intézményekből új nagy vállalatközi újratermelési rendszerek formálódtak ki.

Megjelenésük ténye, illetve megteremtésük indokoltsága új megközelítéseket igényelt társadalmasított termelés intézményrendszerében.

Az 1960-as években, a gazdasági reform megvalósításának többlépcsős folyamatában a Néptulajdonú Vállalati Egyesülések középfokú iparfelügyeleti jellegének szükségülése volt az egyik legnagyobb jelentőségű iparszervezeti változás. Az Egyesülések olyan iparirányítási egységekké alakultak át, amelyek egyre inkább közelebb kerültek a vállalatokhoz, a termeléshez és a fejlesztéshez. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a vállalataik koncentrációja, szakosodása és kooperációja haladt előre, hanem olyan üzemszervezeteket, kutatási, fejlesztési, tervezési, adatfeldolgozási központokat is létesítettek, amelyek az Egyesülés egész termelési területét kiszolgálták. Amennyiben a termelés néhány fontos és egymással szorosan összefonódott vállalatban összpontosult egyazon Egyesülés területén, már elkezdődött egy új típusú kombinát-vállalat kialakulása.

Az esetek túlnyomó többségében azonban ez a folyamat sokkal ellentmondásosabban tört utat. Amikor olyan vállalatok között kellett kibontakoztatni a sokoldalú szoros együttműködést, amelyek más és más Egyesülés keretében működtek, akkor rendkívül nehézkesnek bizonyult a hagyományos irányítási rendszer. Mindegyik vállalat saját terve teljesítésében volt érdekelt. A vállalatok és a kooperációs szállítók közötti együttműködés gondjai jórészt a végterméket termelő vállalatokra, illetve iparfelügyeleti szerveikre maradtak.

Közben a kutatás, fejlesztés és kooperáció iránti igény növekedése az élen járó gyártmányoknál mindinkább kirajzolta a nemzetközi szocialista gazdasági együttműködés potenciális előnyeit. Az említett előnyök kiaknázására mindenekelőtt belsőleg kellett felkészülni. Az ipari tapasztalatok szerint a végtermék-centrikus vállalatközi együttműködés új formái és módszerei váltak szükségessé ahhoz, hogy a szabványosítás, a szakosítás és koncentráció gazdaságpolitikailag és tudományosan felismert előnyei a végtermék-termelők fokozódó teljesítőképességében, szocialista és tőkés világpiaci versenyképességében realizálódjanak. A lépéstartás a nemzetközi

jellegű termelés követelményeivel, és a belső felkészülés a termelés intenzívebb nemzetközivé válására olyan megközelítést igényelt, amely nemcsak módosítja a homogén és lineáris szervező elvek alkalmazását, hanem – az átalakult konkrét termelési rendszer szükségletei szerint – át is hatol az intézményrendszer belső tagoltságának keretein. Erre utal a kooperációs egyesülések elterjedése az 1960-as évek közepétől kezdődően.

A kooperációs egyesülések fejlődése 1965 és 1967 között

A kooperációs egyesülések még éppen úgy nem új típusú kombinált vállalatok, mint azok a Néptulajdonú Vállalati Egyesülések, amelyek területén már jelentkeztek a kombinátfejlődés tendenciái. A kooperációs egyesülések a különböző Néptulajdonú Vállalati Egyesülésekhez tartozó vállalatok együttműködésének új formái voltak, amelyek teret engedtek a kombinálttá váló fejlődésnek is. Miután hosszú távra kötött szerződésekkel sokoldalúan rögzítették a vállalatok kölcsönös kötelezettségeit, mégpedig a végtermék-termelő vállalat kötelezettségeinek figyelembevételével, eleve kedvezőbb feltételek teremthetők a korszerű végtermék-termelés biztosítására. Hasznosnak bizonyultak a kooperációs partnerek között ekkor kiéleződött árviták is. A megállapodások már tükrözték az új, realisabb árvetéseket. Nem tudunk arról, hogy a szerződésszegés milyen szankciókat vont maga után. Az azonban ismert, hogy a fejlesztési, kutatási tevékenységet a végtermék-termelés szükségleteiből kiindulva hangolták össze.

A stabil és perspektivikus végtermék-struktúrából kiindulva a kooperációs rendszerek résztvevői összehangolhatták vállalataik gyártási kapacitásainak igénybevételét és bővítési lehetőségeit, gyártmány- és gyártásfejlesztési programjaikat. Biztosíthatták a gazdaságos végtermék-értékesítésnek megfelelő önköltség és ár alakulását az előállítás különböző kooperációs láncszemein, valamint eszközeik egymás közti átcsoportosítását az összehangolt célkitűzések szerint.

A továbbfejlődésnek ez az útja önként adódott abból, hogy a sokoldalú kooperációs rendszerek gócait képező végtermék-termelő vállalatok mindegyike átfogta a közvetlenül együttműködő vállalatok teljes körét. Leginkább az előbbi vállalatok voltak érdekelték abban, hogy szorosabban magukhoz kössék kooperációs partnereiket, és kölcsönös érdekeik mozgását stabilan és sokoldalúan intézményesítsék. Végtermelői, értékesítői pozíciójukból eredően a kooperációs rendszert egészében tekinthették át. A végtermék népgazdasági szükségességének, külgazdasági versenyképességének, perspektivikusságának ismeretében kezdeményezhették az új, sokoldalú kooperációs szerződések megkötését, közös szervezetek létrehozását.

Az NDK iparában 1966–1967-ben a kooperációs egyesülések egész sora alakult meg. Mindkét említett tendencia: a Néptulajdonú Vállalati Egyesülések szerepének megváltozása, és a kooperációs egyesülésének elterjedése az 1960-as években az ellentmondás érelődését jelzi az ipari termelés társadalmasulása, nemzetközivé válása és a társadalmasított termelés konkrét intézményrendszere között. Mindkettő az említett ellentmondás feloldásának megközelítési módja, és az új típusú kombinált nagyvállalatok létrehozása irányába mutat, közvetlen előzményei, illetve kísérői az 1960-as évek végi kombinátalapítási hullámnak, az újonnan alapított kombinátok kiépülésének.

A két megközelítési mód közül a kooperációs egyesülések azért az új típusú ipari kombinátok sajátosabb és közvetlenebb előzményei, mert ezek ott léptek előre a

nagy vállalatközi újratermelési rendszerek intézményesítésében, illetve ilyen kiformalásában, ahol a Néptulajdonú Vállalati Egyesülések jellegének átalakulásából adódó lehetőségek már kimerültek.

II. ÚJ TÍPUSÚ KOMBINÁLT NAGYVÁLLALATOK ALAPÍTÁSA

Az első új típusú ipari kombinátok 1967 elején kísérletképpen alakultak meg az NDK iparában. Közéjük tartozott a Ruhilai Órakombinát NV, az Oberspreeci Kábelművek NV, a Jénai Karl Zeiss NV és a Rostocki Lakásépítő Kombinát. Az 1960-as évek végére mintegy 120 újonnan alapított önelszámolású kombinált nagyvállalat működött.⁵

Az 1960-as évek utolsó harmadától az új típusú kombinált nagyvállalatok az NDK iparszervezetének kulcsszereplőivé váltak, és azok maradtak a továbbiakban is. Nagy horderejű változás történt tehát az NDK iparszervezetében. Kiválasztódott az a korszerű szocialista nagyvállalati forma, amely a legkedvezőbb megoldásnak bizonyult ahhoz, hogy az ország ipara – történelmileg kialakult struktúrájának figyelembevételével – megfelelhessen a hatékony kutatás, fejlesztés, a termelés és értékesítés mindkét világgazdaságban növekvő követelményeinek.

Az utóbbi követelmények felismerése – mint jeleztük – még az 1950-es évek végére, az 1960-as évek elejére nyúlik vissza. Az 1960-as évek végétől azonban a külső körülmények mind nagyobb mértékben határozták meg a gazdaságpolitika célrendszerét és lényegesen megváltozott az NDK népgazdaságának – mind szocialista, mind pedig tőkés – nemzetközi gazdasági környezete.

A szocialista nemzetközi gazdasági együttműködési rendszer az 1960-as évek végétől lép túl ténylegesen a kölcsönös külkereskedelemnek és gazdasági segítségnek a keretein. Elkezdődik a szocialista nemzetközi gazdasági integráció kibontakozása. Megváltozik a nemzetközi munkamegosztás struktúrája, amelyben az NDK mint fejlett szocialista ipari ország továbbra is sajátos szerepet tölt be. Szerepének fontossága és sajátossága abból is következik, hogy a korszerű végtermékek gazdaságos előállításához kedvezőbb belső feltételekkel rendelkezik. A termelés magas fokú társadalmassulása az ország kifinomult és mélyen tagolt ipari munkamegosztási rendszerében megalapozza mind szervezettebb bekapcsolódását a szocialista gazdasági integrációba.

Ugyancsak az 1960-as évek utolsó harmadában felerősödött az NDK és a szocialista közösség egészének küzdelme az ország önálló nemzetgazdaságának és állami szuverenitásának általános nemzetközi elismeréséért. Ez az együttes harc az 1970-es évekre történelmi jelentőségű sikert hozott. Jelentősen kibővült az ország külgazdasági mozgástere is. Az ipari termelés nemzetközivé válásának tendenciája nagymértékben előrehaladt és intenzifikálódott az NDK tőkés külgazdasági kapcsolataiban is. A közvetlen tőkés világpiacon konfrontációval nagyobb hangsúlyt kapott az a programos célkitűzés, hogy az NDK ipara elérje a világszínvonalat, és részt vegyen annak meghatározásában.

Az 1960-as évektől fokozódott az ipari koncentráció az ország mindkét – szocialista és tőkés – fő piacán, a Szovjetunióban és a Német Szövetségi Köztársaságban.⁶ Az NDK ipara külgazdasági kapcsolatain keresztül egyre közvetlenebbül érzékelte a termelési volumenek, üzemnagyságok, vállalati nagyságrendek, valamint a minőségi és korszerűségi követelmények növekedésének általános tendenciáit a műszaki-tudományos forradalom mindkét világgazdaságban előrehaladó folyamatában.

A korábbiakban az ipari termelés fokozódó szabványosítása, szakosodása, koncentrációja és kooperációja az NDK kialakult iparszervezetének keretei között voltak belső iparfejlődési problémának számított. Most az ipar szükségyszerűen alkalmazkodott kibővült és megváltozott külgazdasági mozgásteréhez, felmérte annak potenciális előnyeit, és belső teljesítőképességét egyre közvetlenebbül ezekhez viszonyította. Az ipari termelés társadalmasulásának és nemzetközivé válásának kölcsönös áthatása, feltételezettsége és egysége reális, konkrét, mindennapi, érzékelhető módon jelent meg az iparvállalati és -irányítási gyakorlatban.

Paradoxnak tűnhet, de mégis természetes: a legérzékenyebben a leginkább teljesítőképes és versenyképes nagyobb termelővállalatok reagáltak az optimális vállalatnagyság növekedésének mindkét világgazdaságban utat törő általános tendenciájára. Azt tapasztalták, hogy az optimális vállalatnagyság növekedését és növelésének szükségességét különösen a következő alapvető tények igazolják:

- a műszaki-tudományos haladással növekszik a gazdaságos termelés minimális volumene és a termelés állóeszköz szükséglete, ami miatt a korszerű szakosított tömegtermelés csupán nagyvállalatokban valósítható meg gazdaságosan;

- a gyártmányok és gyártási technológiák kutatás- és fejlesztésigényességének növekedése és a K+F ciklusok időszükségletének csökkentése a vállalati kutatási és fejlesztési kapacitások olyan összpontosítását és magának a K+F tevékenységnek olyan prognózisokon alapuló és termelészakosított és kooperációját igényli, amelyre csupán a nagyvállalatok képesek;

- a korszerű ipari újratermelési folyamatban a materiális és szellemi termelés közvetlenebb és előrelátóbb összekapcsolása legtöbbször csak nagyvállalatban valósítható meg hatékonyan, mert ez biztosítja, hogy az új termék áralakulásának kedvező szakaszán kezdhesse meg értékesítő tevékenységét és értékesítési eredményéből finanszírozza újratermelési rendszerének továbbfejlesztését.

Ezeknek a tapasztalatoknak az elemzése arra a felismerésre vezetett az NDK-ban, hogy létre kell hozni a korszerű szocialista nagyvállalat megfelelő formáját: az új típusú ipari kombinátot.

Az új típusú ipari kombinátok konszolidálódása és tartalmának kibontakozása

Az újonnan alapított kombinált nagyvállalatokat a korábbiakban is szokásos vállalatösszevonásoktól elsősorban nem az egyesített vállalatok együttesen igen nagy volumenű erőforrásainak az összpontosítása különböztette meg. A nagyvállalati jellegük nemcsak a lekötött termelési feltételeik, a termelésük összvolumenében nyilvánult meg, hanem gyártmányaik minőségében, korszerűségében és versenyképességében. A kombinátfejlődésben a nagyvállalati koncentráció előnyei és lehetőségei attól függően érvényesültek, hogy mennyiben épült ki az egyes kombinátok új típusú integrált kutatási, fejlesztési, termelési és értékesítési rendszere.⁷ A kombinátalapítási döntések új kiindulási helyzetet, új típusú intézményes kereteket és ennél fogva tágabb mozgásteret biztosítottak ehhez. A kombinátok integrált működési rendszerének a kiépítése közvetlenül az adott kombinátok belső tevékenységén múltott. Közvetve elválaszthatatlannak bizonyult attól, hogy az adott kombinát hogyan kapcsolódott és kapcsolódhatott be az ipari munkamegosztásba az NDK népgazdaságán belül, illetve a nemzetközi szocialista gazdasági integrációba. E folyamat egyes alapproblémái jobban érzékelhetőek néhány kombinát konkrét tapasztalata alapján.

A Ruhlai Órakerék kombinát NV (VEB Uhrenkombinat, Ruhla) 1967 elején kísérlet-

képpen jött létre. Működése sikeresnek bizonyult. Tapasztalatai közvetve szinte valamennyi kombinátalapítási és -fejlesztési döntésre befolyást gyakoroltak. A kombinát három vállalatot egyesített (VEB Uhren- und Maschinenfabrik, Ruhla; VEB Feingewerke, Weimar és VEB Glashütter Uhrenbetriebe). A termelési rendszerét oly módon képezték ki, hogy mindhárom kombinátvállalat meghatározott termékek végszerelője és ugyanakkor horizontálisan szakosodott központi alkatrészgyártó is. A szakosított alkatrészgyártás raktárra termel. A kombinátméretekben megszervezett raktárgazdálkodás tölti be az ütköző szerepét a korszerű tömeggyártási technológia és a mindenkori piaci igények szerinti gyors szerelés között.

A kombinát termelési rendszere világszintű, 1967 áprilisában indult meg a világ első teljesen automatizált óragyártó üzem, a „Kaliber 24” karórák automatizált gyártása. Azért került sor éppen ennek a gyártmánynak az automatizált termelésére, mert ennek az értékesítési lehetőségei voltak a legkedvezőbbek. A termelés fele exportra került és ezen belül magas volt a tőkés export részaránya.

A Ruhlai Órakombinát tapasztalatai általában arra hívták fel a figyelmet, hogy az automatizálás műszaki megoldásához akkor lehet hozzákezdeni, ha a feltételek, a gazdasági érdekek tisztázottak. A ruhlaiak egyébként az elsők között tértek rá az elektronikus adatfeldolgozásra. Arra a következtetésre jutottak, hogy ennek döntő előfeltételeként az egész vállalati szervezetet alkalmassá kell tenni az elektronikus adatfeldolgozásra.

Az óraszerelés automatizálásában, a kvarcórák kifejlesztésében, a minőségellenőrzésben és más kérdésekben szoros együttműködés alakult ki a Ruhlai Órakombinát és a Második Moszkvai Óragyár között.

A másik példánk a Berlini Csiszológép Kombinát NV (VEB Schleifmaschinen Kombinat, Berlin). Megalapításával (1968 június) az NDK egyik világszintű gyártmánycsoportjának a fogprofilcsiszológépeknek hosszú évek óta formálódó új típusú vállalatközi újratermelési rendszere kapott önálló vállalati formát. A későbbi kombinát törzsvállalata, az „Október 7.” Nagyfűrőgépek Gyára NV, amely valamikor a Niles konszernhez tartozott, már az 1950-es évek végén élenjáróan kapcsolódott be a műszaki-tudományos haladásba. Olyan fogprofilcsiszológépeket fejlesztett ki, amelyek világszínvonalon állottak. Exportképességénél fogva a vállalat feltétlenül érett volt a közvetlen világszintű konfrontációra.

A világszintű konfrontáció a vállalatot arra ösztönözte, hogy – a pontossági követelmények betartása mellett – részegység kooperációt alakítson ki a szomszédos Berlini Szerszámgépgyár NV-tal. A két vállalat mind szorosabb és átfogóbb együttműködése előbb egy kooperációs egyesülés, majd új típusú kombinált nagyvállalat magva lett.

A kombinátalapítással a kialakult vállalatközi termelési rendszeren belüli érdekek mozgása új formát kapott. Ez a forma szükségesnek bizonyult ahhoz, hogy mielőbb megkezdjék a korszerű és versenyképes fogprofilcsiszológépek újabb típusainak gyártását és exportálását, amelyek iránt hosszabb távon is népgazdasági szükséglet mutatkozott.

Az a körülmény, hogy a KGST-országok közötti szerszámgépipari szakosodásban az NDK lett ennek a termékcsoportnak a szállítója, nagyban megnövelte és meghatározta külgazdasági jelentőségüket. A termékek jelentős része nem szocialista exportra került. A felvevőpiacai közé olyan országok tartoztak, mint Franciaország, Olaszország, Hollandia, Svédország, az NSZK, az Egyesült Államok és Törökország. A kombinát termelési együttműködést alakított ki az indiai állami szerszámgépgyárakkal.

A Ruhlai Orakombinát és a Berlieni Csiszológépkombinát – mint látható – stabil gyártmányszerkezetből indulhattak ki. Jóval kevésbé kifejlett népgazdasági és nemzetközi munkamegosztásra támaszkodhatott az újonnan alapított Oberspreeci Kábelművek Kombinát NV (VEB Kombinat KWO), amely az NDK egész kábeliparát, villamos kábel- és vezetékgyártását összpontosította egyetlen új típusú ipari kombinátba.

Ez a körülmény komoly dilemma elé állította a kombinát kollektíváját, szakembereit, vezetőit. A kérdés úgy vetődött fel, hogy koncentrálni, de hogyan? Az volt a kiindulópont, hogy az ország kábel- és vezetékgyártásának problémáit magában a KWO-ban kell megoldani. Ha gyökeresen átorientálják a termelési és fejlesztési profiljukat, akkor igen széles (ötszámjegyű!) diapazonban csökken a kombinát szállítóképessége. Márpedig a KWO termékei lényeges összetevői minden, az országban készülő – közismerten magas műszaki színvonalú – elektrotechnikai berendezésnek és azok exportjának.

A KWO az új típusú nagyvállalati újratermelési rendszerének kiépítésére csak a szállítóképességének sértetlen megőrzése, a hazai- és exportigények kielégítése mellett gondolhatott. Ennek a kombinált nagyvállalatnak is ki kellett építenie a saját működési rendszerét, s ezt csakis oly módon tehetette, hogy adottnak tekintette és nem szűkítette le a szükséges gyártmányválasztékot. A kombinátforma ilyen behatárolt feltételek mellett is új lehetőségeket nyitott meg az össztermelés további társadalmulása előtt, az újonnan alapított, a kábelipar egészére kiterjedő, és ennek megfelelően a Néptulajdonú Vállalati Egyesülési jogkörrel is felruházott kombinált nagyvállalatban.

Lehetővé vált a kombinát összkapacitásának gazdaságosabb kihasználása, mégpedig elsősorban azért, hogy megkezdtek a gyártmány-főcsoportok szerinti szakosítás következetes végigvitelét a kombinátvállalatok között. A kombinát termelési rendszerében a kombinátvállalatok összességét kiszolgáló hengerdei és gumigyártó kapacitás a vertikális technológiai szakosítás és kooperáció elemét képezte. Hamar felismerték, hogy a készletgazdálkodás kombinátméreteken történő centralizációja is hozzájárul a KWO alapproblémájának a megoldásához.

A kombinát kutatási és fejlesztési politikájában az első lépéseket a kombinátlaboratórium létesítése és az elektronikus adatfeldolgozás bevezetése jelentette. Az értékesítési árbevétel centralizált kezelése lehetővé tette, hogy a kombinát központilag szervezhesse meg és finanszírozhassa a vállalatainak termelését érintő kutatásokat és fejlesztéseket. A kutatás és fejlesztés összpontosítását nem mechanikusan oldották meg, hanem helyet adtak a termeléshez közelebb álló kutatásnak és fejlesztésnek is.

Említést kell tennünk még egy tapasztalatról. Az NDK-ban 1970-ben egyesült a mezőgépgyártás és az élelmiszeripari gépgyártás. Az egyesült élelmiszergazdasági gépgyártó ágazat termelése az 1970-es évek közepére néhány nagy új típusú ipari kombinátban (VEB Kombinat Fortschritt, Weimar, Nagema, Impulsa, Ascobloc) összpontosult.

A kombinátok korszerű újratermelési rendszereinek kiépítése ma már a teljes élelmiszergazdasági összefolyamatokat egységesen átfogó gépek rendszereinek szakosításán alapszik. Ezek a géprendszerek például a vetőmagelőkészítéstől kezdve egészen a sütőipari feldolgozásig terjedően oldják meg a gabonagazdaság komplex gépesítését. Hamar felismerték, hogy ennek az élelmiszergazdaságot modern termelési eszközökkel ellátó ágazatnak – mint több más ágazatnak is – ma már nemzetközi ágazatként kell újjászerveződnie.

Az NDK teljesítőképes mező-, illetve élelmiszergazdasági gépgyártó kombinátjai

az elsők között léptek a különböző szocialista népgazdaságok nagyvállalatai közötti részegységek szerinti kutatási, fejlesztési együttműködés, gyártásszakosítás és kooperáció útjára. Ilyen jellegű termelési együttműködés alakult ki például a VEB Weimar Kombinat és a Harkovi Traktorgyár között korszerű cukorrépabetakarító kombájnok kifejlesztésében és gyártásában.

A két szocialista nagyvállalat az említett új típusú nemzetközi újratermelési rendszerbe fonódott össze. A cukorrépa-kombájnok mezőgép-részegységeinek kutatása, fejlesztése és gyártása a VEB Weimar Kombinatban történt, a hidraulikus elemeket bolgár kooperációs partner szállította, a hajtómű-részegység kutatását, fejlesztését és gyártását, valamint a kombájnok végszerelését a Harkovi Traktorgyár végezte. A közösen kifejlesztett és előállított végtermék értékesítése az NDK-n és a Szovjetunió mellett több más KGST tagországára, köztük hazánkra is kiterjedt.

*

Az 1960-as évek végén újonnan alapított mintegy 120 ipari kombinát közül csak néhányuk konkrét tapasztalata alapján érzékeltettük az ipari termelés előrehaladó társadalmasulásának és nemzetközi jellege erősödésének egyes alapproblémáit. A kombinátfejlődési folyamatban a kombinát-struktúrák jóval gazdagabb sokfélesége bontakozott ki, és a folyamat a nagyvállalati koncentráció eltérő szakaszosságát mutatja. Általánosan jellemző azonban, hogy a kombinátokkal nagy gazdasági-műszaki teljesítőképességű újratermelési alapegységek jöttek létre az NDK iparának azokon a területein, amelyek „vívó” jelentőségűek a tudományos-technikai forradalom megvalósításában, a szocialista nemzetközi gazdasági integráció kifejlődésében, és általában az ország külgazdaságában. Az új típusú kombinált nagyvállalatok önálló vállalatokat (és intézményeket) egyesítenek, és nagyvállalati egységük a kombinát integrált újratermelési rendszerével épül ki. Az ipari kombinát a szocialista nagyvállalat új formája, amely megfelel az NDK adottságainak.

A korszerű szocialista nagyvállalatnak az NDK iparában kialakult, megszilárdult és továbbépülő formája, valamint a többi testvéri szocialista ország nagyvállalatainak a fejlődése figyelemre méltó tapasztalatot adnak, és behatóbb tanulmányozást érdemelnek. Az ipari kombinátok hatékony működési rendszere, nemzetközi együttműködési gyakorlata, a kombinátfejlődés belső és külső feltételeinek megteremtő-dése hasznos információkat szolgáltatnak népgazdaságunk vállalatfejlesztési perspektíváinak a mérlegeléséhez is. Az NDK új típusú ipari kombinátjai elméleti szempontból tekintve nemcsak a termelés társadalmasulása és nemzetközivé válása marx-lenini felfogásának újabb igazolásául szolgálnak, hanem egyúttal az új tapasztalatok konkrétabb és tartalmasabb általánosítását is feladatuk állítják gazdasági és társadalomelméleti kutatásaink elé.

JEGYZETEK

¹ A Politikai Bizottság beszámolója a NSZEP KB 1973. május 28–29-i ülésén. Neues Deutschland, 1973. május 29–30.

² Ezzel már a mai multinacionális vállalatbirodalmak forrásvidékén járunk, amellyel kapcsolatban elsősorban Ádám György munkásságára irányítjuk az olvasó figyelmét. A „multik” további tanulmányozást igényelnek a két világgazdasági rendszer versenyének és együttműködésének és az antimonopolista erők nemzetközi összefogásának szempontjából.

³ Napjainkban a szocialista nagyvállalati fejlődés már kirajzolja a szocialista multinacionális nagyvállalat perspektíváit is, és annak közvetlen előfeltétele. Olyan kérdéskomplexum ez, amely méltán váltja ki nemcsak a szakközgazdászok, de a társadalom- és gazdaságelmélet kutatóinak érdeklődését is.

⁴ A NSZEP V. kongresszusának jegyzőkönyve. Dietz Verlag, Berlin, 1959. II. köt. 1358. old.

⁵ A jelenlegi statisztikai rendszer nem teszi lehetővé a kombinátfejlődés folyamatának számszerű értékelését.

⁶ A mai tőkés „nagyvállalati kihívás”-sal, illetve a szovjet ipari egyesülésekkel írásunk nem foglalkozik. Az olvasót ezekben a kérdésekben is a szakirodalomra utaljuk.

⁷ Írásunkban az ipari kombinátokat integrált működési rendszerük kiépülése szempontjából vizsgáljuk. A kombinátokkal mint gazdálkodó egységekkel, illetve a szocialista gazdaságirányítási rendszer elemeivel más szerzők tanulmányai foglalkoznak. Lásd erről például Lévai János: A vállalati kollektíva anyagi ösztönzési rendszerének főbb vonásai néhány szocialista országban című tanulmányát (MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Budapest 1971.). Lévai tanulmánya azonban az NDK kormányának 1973. évi rendelete előtt íródott, amely helyreállította a kombinát-vállalatok jogi személyiségét, és általában szervezesebb összhangot teremtett az önelszámoló kombinátok és a szintén önelszámoló vállalatok érdekei között.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka.

Lenin: A szovjethatalom soron levő feladatai és vázlatai ehhez a műhöz.

W. Koch: Die Konzentrationsbewegung in der deutschen Elektroindustrie. München–Berlin 1907.

A NSZEP V–IX. kongresszusának publikált jegyzőkönyvei.

G. Kohlmeier: Vergesellschaftung und Integration im Sozialismus. Berlin 1973.

Der Industriebetrieb in der sozialistischen Volkswirtschaft. Berlin 1974. (NDK–szovjet szerzői kollektíva.)

Ökonomische Gesetze in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. Berlin 1975. (A NSZEP Pártfőiskolájának kézikönyve.)

Lévai János: A vállalati kollektíva anyagi ösztönzési rendszerének főbb vonásai néhány szocialista országban. Budapest 1971. (MTA KGI Közleményei.)

Az európai szocialista országok gazdasága. Budapest 1975. (Magyar szerzői kollektíva.)

Az NDK 1966–1975. évi kiadású közgazdasági szakszótárainak megfelelő címszavai.

Az NDK politikai és szaksajtójából (Neues Deutschland, Berliner Zeitung, Die Wirtschaft, Gesetzblatt der DDR, Wirtschaftswissenschaft, Einheit, Staat und Recht) az 1967–1975-ös évfolyamok megfelelő hír- és cikkanyaga.

Obst, W. DDR – Wirtschaft. Modell und Wirklichkeit. Hamburg 1973.

Schnitzer, M. East and West Germany: A Comparative Economic Analysis. New York 1972.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése és következményei*

Az előttünk álló évtizedekben – ahogy az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott határozatok és dokumentumok leszögezik – meg kell teremtenünk a fejlett szocialista társadalmat hazánkban, újabb jelentős lépést kell tennünk a kommunista társadalom felépítése feltételeinek létrehozása útján.

Ez a célkitűzés életünk minden területén bonyolult, összetett feladatok elvégzését írja elő számunkra. Különösen szerteágazó, sokrétű munkát kell végezni a mezőgazdaság és a szövetkezetek fejlesztése érdekében.

Mezőgazdaságunknak egyszerre kell leküzdenie a múlt maradványait, régi elmaradottságának még ma is megtalálható és ható elemeit, kiküszöbölnie a legmodernebb termelési rendszerek és egyes ágazatokban még túlsúlyban levő régi, gyakran kézi munkára alapuló módszerek és eszközök egymás melletti funkcionálásából adódó ellentmondásokat, nehézségeket és egyre teljesebben kell megfelelnie a fejlett szocialista társadalom növekvő követelményeinek, elő kell segítenie a kommunizmusba való átmenet feltételeinek kibontakoztatását.

A feladatok – összetettségük, a még létező régi maradványok hatása, az azokból eredő nehézségek ellenére – ma már elsősorban a kialakult, megszilárdult és uralkodóvá vált szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztésével, a nagyüzemi gazdálkodás erősítésével kapcsolatosak. Ezt az új helyzetet az tettené lehetné, hogy sikerült megvalósítanunk a mezőgazdaság szocialista átszervezését.

Az elért eredmények, az eddig megtett út tapasztalatai lehetővé teszik, hogy jobban, a maga teljességében megvizsgáljuk a mezőgazdaság szocialista átszervezésének lényegét, tartalmát, összetevő elemeit, valamint következményeit. E forradalmi jellegű átalakulás jelentőségét csak úgy érthetjük meg a maga egészében, ha a mezőgazdaság szocialista átszervezését nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létrehozásának aktusaként, hanem *folyamatként is* fogjuk fel, mégpedig a termelőerők, a termelési viszonyok és a parasztság gyökeres, egymással szoros kapcsolatban álló átalakulási folyamataként értelmezzük. Ezt támasztja alá az MSZMP Központi Bizottságának a XI. pártkongresszuson előterjesztett beszámolója is, mely értékelve a szövetkezetek fejlődését, megállapítja: „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szocialista jellege az elmúlt négy évben tovább erősödött. Az általuk használt földterületnek ma már csaknem fele a szövetkezetek tulajdona. Nagy sikere rendszerünknek, hogy *a szövetkezeti tulajdon alapján termelőszövetkezeteinkben kifejlődött a modern, szocialista nagyüzemi gazdálkodás.* A mezőgazdasági termelőszövetkezetek

* F. tanulmány egy készülő nagyobb monográfia része.

felzárkóztak az iparhoz, a népgazdaság más ágaihoz, s ezzel a magyar népgazdaság minden területén a szocialista termelési viszonyok váltak uralkodókká.”¹

A mezőgazdaság szocialista átszervezésében a szocialista világrendszer országaiban – és előreláthatóan a jövőben is az országok többségében – az első, és egyben forradalmi jelentőségű, az egész további folyamatot megalapozó lépést a kollektivizálás, a parasztság termelészövetkezetekbe tömörülése, tehát a legalapvetőbb termelési eszközök közös, szocialista tulajdonba, illetve használatbavétele képezi. Ennek a lépésnek a megtétele hazánkban is a szocializmus alapjai lerakásának befejezését eredményezte.

A szocializmus építése egymással szoros összefüggésben álló, egymásra kölcsönösen ható és épülő gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális feladatok végrehajtását teszi szükségessé. Különösen bonyolult, nehéz – és hosszabb időt is igénylő – e feladatok megoldása azokban az országokban – és ilyen volt Magyarország is –, amelyek viszonylag elmaradott termelőerőket örököltek a kapitalizmustól, s amelyekben a kapitalista termelési viszonyok, a gazdasági, társadalmi, politikai struktúra a forradalmat megelőző időben feudális maradványokkal volt átszöve, s ahol a hatalom megragadása előtti időben a népgazdaság egyes ágaiiban – köztük a mezőgazdaságban – nem bontakozott ki teljesen a modern tőkés nagyüzemi termelés. Ezekben az országokban a forradalmi átalakulás menetében a feudális maradványok felszámolását – politikai és gazdasági okok következtében – földszántással, azaz olyan megoldással kellett összekötni, amely önmagában átmenetileg a nagyüzemi termelés kibontakozásával szemben lassító hatást is gyakorolt, és mind létszámában, mind arányában megnövelte a földtulajdonnal rendelkező kisárutermelő parasztságot.

A szocializmus építése, a mezőgazdaság szocialista átszervezése során ezekben az országokban a szocialista tulajdon állami formája mellett meg kellett teremteni a mezőgazdasági termelészövetkezetek széles hálózatát, amely a kistulajdonos parasztság számára lehetővé teszi és egyben biztosítja a legkönnyebb, a legkevésbé fájdalmas átmenetet a szocializmusba, illetve a kommunizmusba. A széles szövetkezeti hálózattal, a szocialista tulajdon két formájának egymás melletti létezésével még hosszú ideig számolnunk kell, nemcsak a szocializmus, hanem a kommunizmus építésének körülményei között is.

A mezőgazdasági termelészövetkezetek rendszerének kiépítése egyben létrehozta a legmegfelelőbb kereteket a kisüzemi, a családi alapokon folyó (naturális és) kisárutermelő mezőgazdaságnak a nagyüzemi gazdálkodás alapján működő szocialista mezőgazdaság útjára történő átvitelére, lehetőséget és feltételeket teremt a szocialista jellegű, modern mezőgazdaság kiépítésére és fejlődésére. A mezőgazdasági termelészövetkezet ilyenképpen nemcsak a volt kisárutermelők szocialista útra vitelének legjobb formája, hanem egyben a mezőgazdaság és a mezőgazdasági munka jellege gyors ütemű átalakulásának is egyik jelentős eszközt képezi, amely tartalmát, formáját, működési elveit tekintve maga is szakadatlan fejlődésen megy át.

A MEZŐGAZDASÁG KOLLEKTIVIZÁLÁSÁNAK NÉHÁNY VONÁSA

A Magyarországon 1961-ig lejártszódot és befejeződött folyamat, azaz a parasztságnak a termelészövetkezetekbe való tömörülése az alapok, a feltételek megteremtését eredményezte, az új, a szocializmusnak megfelelő mezőgazdaság és a szövetkezeti parasztság kialakulásának előfeltételeit és kereteit adta meg.

A mezőgazdaságban a szocialista viszonyok megteremtése számos fontos tényezőben eltér az iparban lezajlott folyamattól.

Ismeretes, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele önmagában még nem jelentheti és nem eredményezheti a szocializmusnak megfelelő ipar megteremtését. A nagyüzemek államosítása ugyanis csak feltétele és kiindulópontja a szocialista iparosításnak és iparfejlesztésnek. A szocializmusnak megfelelő szint elérése és arányok kialakítása az államosítás aktusa után még megoldásra váró feladatként áll a munkásosztály és állama előtt. A termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele az iparban ugyanakkor modern gépi, nagyüzemi gazdálkodás alapján álló gyárak államosítását jelenti, amely biztosítja, hogy a nagyüzemekben a társadalmi termelésnek megfelelő társadalmi elsajátítás uralkodóvá váljék.

A proletariátust vizsgálva pedig megállapíthatjuk, hogy – objektív helyzete és tulajdonságai következtében – e folyamat önmagában is olyan változást eredményez, hogy joggal és egyértelműen ettől az időtől kezdve beszélhetünk a munkásosztály szocialista jellegének kialakulásáról és fejlődéséről.

Az ipar területén végbement szövetkezetesítés, a kisiparosok termelőszövetkezetekbe tömörülése jellegében és eredményeiben számos, a mezőgazdasági kisárutermelők kollektivizálásához hasonló jellegzetességet mutat. Ugyanakkor több vonatkozásban el is tér attól.

A kisiparosok – és a náluk alkalmazásban álló munkások – többségükben szakképzett dolgozók voltak. A kisipari termelőszövetkezetek tagságának összetétele ezért szakmai szempontból kedvezőnek mondható. A továbbfejlődés, a nagyüzemekre jellemző munkamegosztás, a vállalati struktúra megteremtése szempontjából a tagságnak ez az összetétele már a szövetkezet megalakulásának pillanatában kedvező alapul szolgált. A kisiparosok szövetkezetesítése egyben teljesen megszüntetheti a korábbi kistulajdonosok kisárutermelő tevékenységét, s annak minden magántulajdonosi és magántevékenységbeli jellegzetességét.

A mezőgazdasági kisárutermelők gazdaságainak kollektivizálása természetesen csak kiindulópontként szolgál a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek megteremtéséhez. A termelés társadalmisításának megfelelő szintre emelése, a nagyüzemi gazdálkodás létrehozása szocialista átszervezés utáni időszakra váró feladat. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a mezőgazdaságban egyszerre hoztuk létre a termelés szükséges társadalmisítási foka és a társadalmi elsajátítás megteremtésének az előfeltételeit, sőt a kollektivizálás végrehajtásának eredményeként a társadalmi elsajátítás terén még előbbre is haladtunk, mint a társadalmi termelés tekintetében.

Míg az iparban a szocializmus megvalósítása érdekében a kapitalizmusban kibontakozott társadalmi termelésnek megfelelő társadalmi elsajátítást kellett uralomra juttatnunk, a mezőgazdaságban éppen ellenkezőleg, *a társadalmi elsajátításnak nébány alapvető elemét volt szükséges megteremtünk*, hogy a társadalmi termelés a népgazdasági ágban is a nagyüzemi fokra emelkedhessék.

A kisárutermelő parasztság termelőszövetkezetekbe tömörülése a szocialista termelési viszonyok alapvető elemeit teremtette meg, a szocializmus irányába mutató tendenciák hegemoniáját biztosította. (A földet közös használatba vette, a paraszti termelőeszközök és az állatállomány egy részét közös tulajdonná tette, az előállított termékek jelentős része felett a közösség rendelkezik, a tagok részesedésének nagyságát és arányát növekvő mértékben a végzett munkájuk határozza meg.)

A szocialista viszonyoknak, a társadalmi elsajátításnak ezek az elemei tehát létrejöttek, uralkodókká váltak, mielőtt a termelésnek a társadalmi elsajátítást megköve-

telő társadalmisítottági foka uralkodóvá vált volna a mezőgazdaságban; nem a modern termelőerők alapján, hanem a „hagyományos” parasztsaládi termelés körülményei között.

Míndez nem is történhetett másképpen. A kisárutermelésből a koncentráció és centralizáció eredményeként spontán módon csak a kapitalista nagyüzem következhet. Ezt a folyamatot azonban a szocialista állam Magyarországon is tudatosan megakadályozta, nehogy újjászülessen a kapitalizmus és a tőkés kizsákmányolás. A sajátos paraszti módon, de tőkés kizsákmányolást folytató kulákságot pedig Magyarországon is felszámoltuk.

A mezőgazdaságban a termelési viszonyoknak a termelőerőkkel szembeni „előreugrását” egyrészt a munkásosztály hatalmának és a szocialista iparnak a megléte, másrészt a munkásosztálynak és államának a termelőszövetkezetek számára nyújtott állandó segítsége tette lehetővé – és egyben szükségessé is.

A termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang törvényének működése, a termelőerők fejlődésének elsősége és meghatározó jellege egyébként sem külön-külön népgazdasági áganként érvényesül, hanem a gazdasági-társadalmi formáció egésze jellegét meghatározó viszonyok vonatkozásában. A társadalmi termelőerők és a termelési viszonyok tekintetében Magyarországon megeléledtek, adottak voltak a szocializmus, a szocialista termelési viszonyokra való áttérés előfeltételei, a népgazdaság ágainak többségében már végbe is ment a forradalmi átalakulás. Ez a tény lehetővé tette az egyes, a termelőerők tekintetében „lemaradt” területeken is a szocialista viszonyok megteremtését, a termelési viszonyok tudatos átalakítását.

Az így kialakított, tudatosan megtervezett és létrehozott új termelési viszonyok azután – lényegüknek megfelelően – nem passzívák a termelőerők irányában, hanem ösztönzőleg hatnak rájuk, gyorsítják azok fejlődését, mint ahogyan ezt a magyar mezőgazdaságban is tapasztalhatjuk.

A kollektivizálás eredményeként megszületett új viszonyok és az arra az időre jellemző paraszti gazdaságok termelőerői közötti különbség még igen jelentős volt. A szövetkezetesítés végrehajtása előtti időben a kisárutermelő paraszti gazdaságok túlsúlya miatt – az állami gazdaságok hálózatának kiépítésén túl – csak arra volt lehetőség, hogy a kisárutermelő gazdaságokon kívül, állami szektorban létrehozzunk és üzemeltessünk bizonyos nagyságú gépparkot (gépállomást), amely azonban csak néhány munkafolyamat részleges gépesítését tette lehetővé. A nagyüzemekre jellemző gépesítés, az „ipari jelleg” szűken és a kisárutermelő parasztságon kívül valósulhatott csak meg.

Míndennek következtében a nagyüzemi termelésre jellemző munkamegosztás kialakítása hazánkban nem a mezőgazdasági munka zömét végző parasztságon belül ment végbe. A kisárutermelő gazdaságokon belül csak a kor és nem szerinti munkamegosztás tudott érvényesülni. A paraszti kisárutermelés lényege ellentmond a munkamegosztásnak, amely a termelő és egyéb tevékenységeket különböző foglalkozási ágakká, szakmákká választja szét, különíti el, s lehetővé és szükségessé teszi a specializációt.

Ennek következtében a mezőgazdaságban a szövetkezetek megalakítása olyan, szinte kizárólag – apáról fiúra szálló – empirikus ismeretekkel rendelkező szakképzetlen emberek tömörülése alapján ment végbe, akik családi keretek között, nagyrészt kézi munkával végezték termelő tevékenységüket.

E helyzetet még nehezítette az is, hogy a családi keretekben, a generációk által egymásnak átadott ismereteken alapuló termelés folyamatos vitelében és biztosítá-

sában az iskolában szerzett ismeretek szerepe háttérbe szorult. Egyéb tényezők mellett ez is közrejátszott abban, hogy Magyarországon az iskolai végzettség szintje a kollektivizálás megvalósulásának idején is a parasztság körében volt a legalacsonyabb.

A KOLLEKTIVIZÁLÁS EREDMÉNYEKÉNT KIALAKULT VISZONYOK

A parasztság szövetkezetekbe tömörülése a szocialista tulajdon meghatározott, sajátos vonásokkal rendelkező formáját hozta létre. „Az állami és szövetkezeti tulajdon egy típusú szocialista tulajdon, de különbség van közöttük a munka társadalmisításának fokában, az irányítás, a jövedelemelosztás módjában.”²

A kollektivizálás befejezésével még nem zárult le a termelési viszonyok átalakításának folyamata, viszonylag hosszabb időn keresztül élnek, hatnak és még napjainkra sem tűntek el teljesen a korábbi viszonyok maradványai.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megteremtése természetesen önmagában is már gyökeres változást eredményez, alapjaiban átalakítja a termelési viszonyok jellegét. A tulajdonviszonyok területén ettől kezdve a szocialista jellegűek játszanak meghatározó szerepet. A termelőeszközök mennyiségileg és minőségileg egyaránt fontos része közös tulajdonná válik. A föld – bár megmaradt a tagok tulajdonában – közös használatba kerül. Az utóbbi években pedig egyre növekvő része – napjainkban már kb. a fele – szövetkezeti tulajdonná vált. A háztáji gazdaságokban található eszközök, és maga a termelés folyamata is, a közös tulajdon befolyása, irányítása alatt áll. (A föld, melyen a háztáji munka folyik, többségében nem a tag tulajdona, hanem a közös használatba vett földnek a szövetkezet által e célra átengedett része, a munka egy részét a szövetkezet végzi el a közösség tulajdonát képező gépekkel, az állatállomány egy része is a szövetkezet tulajdona stb.)

A kollektivizálás befejezése óta eltelt időszakban tovább fejlődött a szövetkezeti tulajdon és erősödött szocialista jellege. A szövetkezetek kialakították a saját tulajdonukat képező gépparkjukat, megteremtették és fejlesztették a fel nem osztható alapjukat, jelentősen megnövekedett az egy szövetkezetre eső földterület stb. A szövetkezetek közös tulajdona mindennek eredményeképpen nemcsak mennyiségileg haladja meg jelentősen a tagság által a szövetkezetbe bevitt vagyont, hanem *minőségileg is mássá vált*. (Ez a folyamat új alapra helyezte a tagoknak a szövetkezethez és a szövetkezeti tulajdonhoz való viszonyát, tudatosította velük, hogy a szövetkezetbe lépés minőségileg újat jelent számukra, s véglegessé tette a korábbi tulajdonukkal és tulajdonosi voltukkal való szakítást.)

A kollektivizálás az elosztási viszonyok területén a munka szerinti részesedést, s annak egyre inkább alapvetővé válását eredményezte; egyben egyre nagyobb a súlya és szerepe a közösen végzett munkának. A tagság egyéb jövedelemforrásai is – a háztáji, a földjáradék stb – lényegében a szövetkezetben végzett közös munkához kapcsolódnak.

A termelőszövetkezetre jellemző tulajdon- és elosztási viszonyok az állami-össznépi tulajdonnal összehasonlítva számos sajátossággal is rendelkeznek. A mezőgazdasági termelőszövetkezet, mint minden szövetkezet, a csoporttulajdonra épül. A csoporttulajdon, a tagok jövedelmének függése a csoport eredményeitől, az állami szektornál jóval erőteljesebben tolja előtérbe a csoportérdekeket.

A csoportérdek a magánérdekkel szemben, amelyet a kistulajdonos parasztság is képviselt, minőségi változást hozott. Az állami tulajdon által képviselt ösztársadalmi

érdekkel szemben viszont visszahúzó, konzervatív vonásokkal is rendelkezik. A szövetkezeti parasztság nehezebben érti meg az osztályadalmi, a népgazdasági érdek lényegét és jelentőségét, az érdekek hierarchiájában nem mindig igazodik el helyesen, elsősorban a csoportérdekeket képviseli, hajlamos azokat előtérbe tolni, rajtuk keresztül alkot véleményt, ítélt, foglal állást.

A mezőgazdasági termelészövetkezetekben a csoporttulajdon lényegéből fakadóan sajátos kapcsolat alakul ki a szövetkezet, valamint az úgynevezett inaktívak és a nyugdíjasok között. A nyugdíjasok az aktív tevékenységük befejezése után továbbra is tulajdonosok maradnak, és ennek következtében a szövetkezet sorsát, továbbfejlődését érintő kérdésekben közvetlen döntési joguk is van. A nyugdíjasok száma már elérte, sőt, valamivel túl is szárnyalta a nem-nyugdíjas tagokét. Mivel e réteg érdekei nem mindenben egyeznek a szövetkezet és az aktív tagság érdekeivel, sőt esetenként annak alapvető érdekeivel ellentétesek is lehetnek, a csoportérdek érvényre juttatása nem teljesen problémamentes.

A kollektivizálással létrejött termelési viszonyok önmagukban is igen bonyolultak, nem teljesen homogének. A szövetkezetek tulajdon- és elosztási viszonyaiban nem csupán a csoporttulajdon és a szocialista elosztási viszonyok találhatók meg és érvényesülhetnek, hanem még régi kisáru-termelő maradványok is megtalálhatók benne.

A mezőgazdasági termelészövetkezet – és ez a vonása a lényegéhez tartozik – a közös és a háztáji gazdaságok sajátos egységére, összefogására épül. E kapcsolaton belül természetesen egyértelműen a közös gazdaság a meghatározó.

A háztáji gazdaságok rendszere és folyamatos termelésük biztosítása jelenleg és az elkövetkező években is szükségszerű. (Az általuk előállított termékek nélkül napjainkban nem lennének képesek sem a parasztság saját fogyasztását, sem a lakosság ellátását biztosítani. Segítenek egyes – elsősorban szakképzetlen – paraszti rétegek állandó munkával való ellátásában is, lehetőséget nyújtanak a parasztcsaládok tagjai egy részénél – pl. a nyugdíjasoknál – jelentkező „töredék-munkaidő” hasznosítására.)

Tudatosan szükséges ugyanakkor figyelembe vennünk a háztáji gazdaságok működésének hatásait, és a termelészövetkezetek szocialista vonásainak erősítése és minden lehetséges eszköz felhasználása segítségével csökkenteni kell azok helyenként tapasztalható visszahúzó erejét.

A mezőgazdasági termelészövetkezetek a megalakulásukkor a munkamegosztásnak első lépéseit tudták megtenni. A termelő munka magas hányadát még kézi erővel végezték, ezért a szövetkezetek a termelőerők vonatkozásában ebben az időben sok hasonlóságot mutattak a kapitalizmus kezdetén az iparban kialakult manufaktúrákkal. A sok hasonlóság természetesen távolról sem jelent azonosságot. A mezőgazdasági termelészövetkezetekkel kapcsolatban feltétlenül figyelembe kell venni, hogy gyökeresen más „külső” körülmények között tevékenykednek. (A kollektivizálás szocialista országban ment végbe, melyben a nagyüzemi ipar játszotta a vezető szerepet a népgazdaságban, s amelyben a mezőgazdaságban is léteztek már nagyüzemek – állami gazdaságok. Az állam segítette a szövetkezetek munkáját, s meghatározott nagyságú gépparkkal biztosítani tudta a szakképzés lehetőségeit és feltételeit stb.)

A *mezőgazdasági termelészövetkezetekre* alapján azonban mégis érvényesek voltak Marxnak a manufaktúrákkal kapcsolatban kifejtett gondolatai: „Sok munkásnak egyszerre való alkalmazása még változatlan munkamódszer mellett is forradalmasíthatja a munkafolyamat tárgyi feltételeit . . . A termelőeszközök használatában megmutatkozó gazdaságosság itt csak onnan adódik, hogy ezeket az eszközöket sok ember közösen fogyasztja el a munkafolyamatban. A termelőeszközöknek ez a jelleg-

zetessége pedig onnan származik, hogy eltérően az elszigetelt önálló munkás vagy kismester elaprózott és viszonylagosan drága termelőeszközeitől, előfeltételei a társadalmi munkának, vagy másképp társadalmi előfeltételei a munkának, még akkor is, ha a sok munkás csak együtt, de nem összeműködve dolgozik. A munkaeszközök egy része ily módon társadalmi jellegűvé válik, még mielőtt maga a munkafolyamat azzá válnék . . .”³

A munkafolyamat a szövetkezetek megalakulása idején „*sajátos keverékként*” jelent meg. Egyes műveleteit gépi erővel, de szövetkezeten kívüli eszközökkel és szakemberekkel, más elemeit változatlanul a régi, „hagyományos” paraszti eszközökkel és módszerekkel végezték el a szövetkezet tagjai, de az egyesülésből következően már bizonyos munkacsoportokban, a közösség érdekeinek megfelelő rendben stb., tehát a munka elvégzésének leginkább megfelelő kooperáció kialakításával.

Ennek – a korábbi kisárutermelői munka jellegétől gyökeresen eltérő megoldásnak – azonnal jelentkeztek a következményei, melyekre ugyancsak jellemzőek voltak Marx megállapításai. „A munka manufaktúra jellegű megosztása a kézművestevékenység elemzése, a munkaeszközök specializálása, a részmunkások kialakítása s azoknak termelői összegpezetté való csoportosítása és kombinálása révén a társadalmi termelőfolyamatok minőségi tagozódásához és mennyiségi arányosságához vezet, vagyis a társadalmi munkának bizonyos szervezetét teremti meg . . .”⁴

A társadalmi munkának ez a „bizonyos szervezete” a termelőszövetkezetek megalakulása után gyorsan és elkerülhetetlenül kialakult. Ennek a változásnak két – a munkamegosztással szorosan összefüggő – következménye szinte azonnal kibontakozott.

Egyrészt a szövetkezet működése érdekében azonnal önállósult a vezető, irányító funkció – annak mindkét: szakmai és politikai oldalával egyaránt – és ennek megfelelően, ha eleinte szűk létszámmal és az esetek nagy részében nem is a megfelelő tudásszinttel rendelkezők között, de kialakult az agrárértelmiségi csoport a szövetkezet tagságán belül is, amely funkcionálisan, a munkamegosztásban elfoglalt helyét tekintve gyors ütemben önálló, elkülönült réteggé vált. E réteg létszáma és átlagos tudásszintje az utóbbi években rohamos gyorsasággal megnőtt.

Ennek következtében – miközben országosan a szocializmus építése során egyre jobban csökkent, illetve eltűnt a fizikai és a szellemi munka közötti ellentét, megindult és előrehaladt a fizikai és szellemi munka egymáshoz való közeledése – a mezőgazdasági szövetkezetekben, illetve a szövetkezeti parasztságon belül ezzel ellentétes irányba mutató tendencia is kibontakozott, mégpedig a szellemi és a fizikai munka szétválásának tendenciája, amely egyben a fizikai és a szellemi munka magasabb fokon történő közeledésének a feltételeit is hivatott megteremteni.

Másrészt a tagok többségének, aki korábban lényegében résztvevője volt minden termelési folyamatnak és ciklusnak, a korábbi eszközök és módszerek változatlan alkalmazása mellett részmunkákat kellett végeznie. A részmunkák végzése viszont önmagában kevesebb szellemi erőfeszítést igényel, mint a korábbi kisárutermelői tevékenység. Ez a helyzet a szövetkezet tagságának viszonylag jelentős részére még ma is jellemző. A szövetkezet által nyújtott létbiztonság és magasabb jövedelem a volt kisárutermelők nagy részénél még napjainkban sem párosul a munkának értelmesebbé, alkotóbbá válásával, sőt a tagság egy része a korábbinál „egysíkubb” munkatevékenységet folytat.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése természetesen nem állt meg a manufaktúra jellegű munkamegosztásnál. Bár a mezőgazdaság egyes ágazataiban még ma is megtalálhatóak, esetenként még túlsúlyban is vannak a kézi munkával

végzett munkafolyamatok, a szövetkezeti parasztság egyes csoportjai, rétegei szinte kizárólag ilyen tevékenységet folytatnak, a szövetkezetekben – mint az egész mezőgazdaságban – már jelentősen előrehaladt a munkaeszközök forradalmasítása. A kézi szerszámok jelentős részét már kiszorította a gép, a termelőfolyamatok sok problémáját – Marx szavaival élve – „a természettudományok alkalmazásával oldják meg”⁵, felgyorsult a munkamegosztás fejlődésének folyamata.

Megváltozott a szövetkezetek irányítása, módosult az üzemi formája, megindult a szövetkezeti parasztságon belül az új, a modern viszonyoknak megfelelő rétegek kialakulása és fejlődése. A szövetkezetek és a szövetkezeti parasztság egyre inkább a modern nagyüzemeknek megfelelő szocialista tartalmat kezd öltetni.

A MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A kollektivizálás befejezése óta végbement átalakulás a termelőerők és a termelési viszonyok együttes fejlődésének az eredménye. Ennek a változásnak a kereteit a szocialista bővített újratermelés folyamata képezi.

A mezőgazdaság a teljes kollektivizálás időszakáig – közismert és ezért most nem részletezett okok következtében – sajátosan vett részt a népgazdaság bővített újratermelésében, elért eredményei többségükben nem a mezőgazdaság termelésének bővítésében realizálódtak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek hálózatának kiépülése és megszilárdulása, valamint a szocialista állam alapjaiban helyes gazdaságpolitikája tette lehetővé, hogy a mezőgazdaságban érvényesülni tudjon a bővített újratermelés és annak hatása.

Köztudott, hogy az újratermelés – már az egyszerű újratermelés is – két oldallal rendelkezik, és ennek megfelelően kettős következménnyel jár. Az újratermelés folyamatában mind a társadalmi – termelési és fogyasztási – termékek, mind a termelési viszonyok újratermelődnék. Ennek következtében az egyszerű újratermelésnek fő következménye, hogy egyfelől biztosítja a termelés folytonosságát, folyamatosságát, másfelől fenntartja és erősíti a termelési viszonyok jellegét, gazdasági eszközökkel alátámasztja azok viszonylagos stabilitását. A bővített újratermelésben természetesen benne foglaltatnak, sőt megerősödve jelentkeznek az egyszerű újratermelésnek ezek az alapvető vonásai.

Ugyanakkor a bővített újratermelés mindezt – folyamatának mindkét oldalára vonatkozóan – valóban szélesítve és mélyítve valósítja meg. A „bővítés” kettős értelemben érvényesül, azaz egyaránt tartalmaz *menyiségi és minőségi elemeket*. Egyrészt növeli az előállított társadalmi termék mennyiségét, ennek érdekében több termelőerőt mozgósít, másrészt nemcsak több, hanem a korábbinál többféle, minőségileg is új termékek előállítását tartja kívánatosnak, és ennek érdekében változtatja, fejleszti a termelőerőket, azok összetételét. Az egyik oldalról tovább erősíti, halmozza az adott termelési viszonyok jellegének megfelelő, az azt stabilizáló elemeket, új tevékenységi területeket kapcsol be a termelésbe, a másik oldalról új vonásokkal is gazdagítja, minőségileg mind magasabb szintre emeli az adott termelési viszonyokat, elősegíti és biztosítja azok szakadatlan fejlődési folyamatát is. A bővített újratermelés így a termelőerők és a termelési viszonyok állandó fejlődésének kereteit adja meg.

Teljes mértékben érvényesül ez a folyamat mezőgazdaságunkban is. Nem véletlen ezért, hogy a MSZMP XI. kongresszusának dokumentumai a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szocialista jellege erősítésének, a szocialista termelési viszonyok fejlődésének kiemelt feltételeként és feladataként a modern, szocialista nagyüzemi gaz-

dálkodás megszilárdítását, kiterjesztését, a gazdálkodás új módjainak és szervezeti formáinak a további fejlesztését jelölik meg.

A bővített újratermelés – miközben relatív munkaerő-csökkenést eredményez – a gépesített nagyüzemek rendszerének megteremtése idején általában növeli a munkaerő iránti igényt, a foglalkoztatottak számát. A mezőgazdaságban viszont – részben egyéb, a mezőgazdaságon kívül álló okok következtében, részben a mezőgazdasági termelési és annak gépesítési sajátosságai miatt – a foglalkoztatottak számának gyors csökkenése a jellemző. A munkaerő gyors csökkenése elsősorban a mezőgazdaság aktív keresőinek mintegy háromnegyed részét foglalkoztató termelészövetkezetekre jellemző.

A termelőerők fejlesztése mezőgazdaságunkban sajátos helyzetben valósul meg. Egyszerre, egyidejűleg jelentkeznek a mezőgazdaság gépesítésének, tehát az ipari forradalom eredményei alkalmazásának és a kibontakozó tudományos-technikai forradalom vívmányai felhasználásának a feladatai.

A beállított gépek, a berendezések nagy része a mezőgazdaságban – a munka termelékenységének jelentős emelkedése mellett és ellenére is – nem a termelés bővítését, hanem a kiesett munkaerő pótlását célozza, – természetesen a korábbinál fejlettebb, gépesített munka segítségével.

A folyamat tehát egyrészt a korábbi lemaradást számolja fel, biztosítja a kézi munka felváltását a gépi munkával, kiépíti a gépi nagyüzemi termelést, más szóval a termelés társadalmisítását fokozza. Másrészt biztosítja a legmodernebb termelési eljárások bevezetését, vagyis továbblép, hanem bonyolult, több tudományág együttes eredményeit hasznosító korszerű eszközöket, technológiát honosít meg, alkalmazza a tudományos-technikai forradalom vívmányait, tovább formálva, gyökeresen átalakítva a mezőgazdasági munka jellegét.

Az új modern eszközök, gépek, berendezések alkalmazása, működtetése tanult, szakképzett munkaerőt igényel. A korábbi szakképzetlen, mindenhez tapasztalati alapokon értő és minden mezőgazdasági munkát elvégző parasztemberek helyébe *egyre inkább a szakosodott, már nem „mindenhez értő”, de az adott részterületen szakképzett – és tudását állandóan bővítő – alkalmazottak, szövetkezeti tagok válnak szükségessé.* A termelés társadalmisításának folyamata így természetesen maga után vonja a társadalmi termelésnek megfelelő munkamegosztás kibontakozását és fejlődését, az önálló szakmák, foglalkozások kialakulását a mezőgazdaságban, a szövetkezeti parasztságon belül pedig e munkamegosztással együtt járó rétegek létrejöttét.

A fejlődés természetesen csak fokozatosan valósul meg. Ez a fokozatosság a mezőgazdaságban az ágazatok s az alágazatok fejlesztésének időbeli egymásutániségában is testet ölt, a növénytermesztés és az állattenyésztés különböző termékeinek termesztését és állatfajtáinak tenyésztését sorban, egymás után érinti. Ennek következtében mezőgazdaságunk napjainkban is igen vegyes képet mutat. A legkorszerűbb zárt termelési rendszerek, a legmodernebb állattenyésztési telepek mellett még megtalálhatóak a régi, kisüzemi eszközök és módszerek, a korszerű géprendszerek mellett a kézi munka és a kézi szerszámok, a magas tudású szakképzett dolgozók mellett a minden képzettség nélküli úgynevezett „gyalogmunkások” még népes csoportja.

A fent említett változások hozzájárultak és hozzájárulnak a szövetkezetekben a szocialista tulajdon- és elosztási viszonyok megerősödéséhez és fejlődéséhez is. A szövetkezeti tulajdon jelentősen megnőtt, az összetétel gyökeresen megváltozott, átalakult, elvesztette a „bármikor könnyen szétosztható” jellegét. A szövetkezet tagjai,

akik tulajdonosai a szövetkezet vagyonának, ma már egyre kevésbé viselnek – és éreznek – „résztulajdonosi” vonásokat, egyre inkább erősödik – és ez tudatukban is tükröződik – a „kollektív tulajdonosi” voltuk. Ezzel párhuzamosan a szövetkezet tagjai a tulajdonosi jogaikat, az irányító funkciójukat egyre kevésbé érvényesíthetik és érvényesítik a napi munka szervezésének kérdéseiben, és egyre inkább a szövetkezet egészét, sorsát, további fejlesztését érintő kérdésekre szükséges koncentrálniuk.

Tovább erősödött, új fejlődési szakaszba lépett a szocialista elosztási elvek érvényesülése is. A szövetkezetek a megalakulásuk óta biztosították a munka szerinti részesedés elvének bevezetését és hegemóniáját, az állam pedig – ugyancsak a szocialista elosztási elveknek megfelelően – az igényjogosultságnak, illetve a rászorultságnak megfelelően kiterjesztette a parasztságra is a társadalmi juttatások meghatározott körét.

Az utóbbi évtizedben mindkét területen jelentős fejlődés ment végbe. A korábban részben – vagy nagyrészt – természetbeni jövedelmet felváltotta a pénzbeli jövedelem. A munka szerinti elosztás elve kiegészült a garantált jövedelem biztosításának elvével. A munka szerinti elosztás a szövetkezetek megalakulása utáni első időkben csaknem kizárólag a végzett munka mennyiségének összehasonlítását, tehát annak figyelembevételét jelentette, hogy ki mennyit, hány órát, illetve munkanapot teljesített. Az utóbbi években a munkamegosztás fejlődése, az azzal összefüggő képzettségi szintek kialakulása következtében a mezőgazdaságban, a szövetkezetekben is egyre inkább előtérbe került a munka minősége szerinti összehasonlítás, az egyszerű és az összetett, a képzetlen és a szakképzett munka figyelembevétele, a közöttük levő különbségeknek a bérekben, jövedelmekben való érvényre juttatása. Tovább fejlődött a szövetkezeti parasztságnak a társadalmi juttatásokban való részesedése is.

A MEZŐGAZDASÁG SZOCIALISTA ÁTSZERVEZÉSÉNEK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

A mezőgazdasági munka jellegének változása, a szocialista termelési viszonyok fejlődése felgyorsította a parasztság átalakulási folyamatát, nyilvánvalóvá tette a szövetkezeti paraszti osztály létét, szocialista jellegét, jellemző vonásait.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének teljes folyamata, a szocialista mezőgazdaság létrejötte lényegét, fő vonásait tekintve befejezte a szövetkezeti paraszti osztály kialakulásának folyamatát.

A szövetkezeti parasztság önálló osztályként való létezését nem teszi kétségessé, sőt alátámasztja a parasztságon belüli rétegek kialakulása. Egységes társadalmi osztály létrejötte, az osztállyá válás folyamata soha, egyetlen osztály esetében sem eredményezett teljes homogenitást. Minden osztályra rányomja bélyegét az a társadalmi formáció, melyben megszületik, illetve melyben működik, a hely, melyet az adott társadalmi alakulatban betölt. Ugyanakkor minden társadalmi osztály rendelkezik a rá jellemző viszonyokból következő rétegeképző tényezőkkel és az ezeknek megfelelő rétegekkel is. Ezek a tényezők és rétegek az osztállyá válás folyamatában, annak részeként jönnek létre. Ez az általános szabály érvényesül a szövetkezeti parasztság esetében is.

Ez a társadalmi osztály természetesen egy sor átmeneti jellegű vonást is hordoz, maga is átmeneti jellegű osztálynak tekinthető. Fő vonásai, a már említett – sajátos tulajdon – és elosztási viszonyokból eredő lényegbeli kritériumai, s részben ezzel, részben a társadalmi termeléssel, a kibontakozó nagyüzemi gazdálkodással összefü-

gő rétegeképző tényezői és rétegei ma már láthatóak ugyanúgy, mint fejlődési tendenciája, a munkásosztályhoz való közeledésének vonásai és tényezői is.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése a mezőgazdaság átformálása és a parasztság objektív társadalmi helyzetének, jellegének gyökeres átalakítása mellett más területeken is mélyreható változásokat eredményezett és eredményez.

A szocialista mezőgazdaság jelentős szerepet tölt be a *nők teljes és valóságos egyenjogúságának a megteremtésében*, bizonyos értelemben új fejlődési szakaszt nyitott e fontos társadalmi kérdés megoldásában. A gépesített, korszerű nagyüzemi termelés elterjedése és uralkodóvá válása ugyanis olyan változásokat idézett elő, amelyek a nők helyzetének további javulását alapozhatják meg. A hozamok, a termékek mennyiségének növekedése már önmagában is javíthatja az ellátás szintjét, ezzel segíti a ma is még zömmel a nők vállán nyugvó háztartás ellátását. A korszerű termesztési és tenyésztési eljárások bővítik a további feldolgozásra alkalmas termékek mennyiségét és választékát, és ezzel elősegítik a háztartási munkát tovább könnyítő félkész- és késztermékek mennyiségének és körének a szélesítését. A mezőgazdasági munkák gépesítettségi fokának emelkedése, a munka termelékenységének növekedése tovább csökkenti a mezőgazdaságban szükséges munkaerő mennyiségét. (Különösen az iparszerű növénytermesztési rendszerek rohamos terjedése segíti elő ezt a folyamatot.) A felszabaduló, illetve a jövőben a mezőgazdaságban már nem szükséges, a nem oda belépő új munkaerő viszont a nők helyzetének további javításához szükséges szolgáltatási ágazatok gyorsabb fejlődéséhez és szélesítéséhez járulhat hozzá.

E fontos eredmények mellett a nők helyzetének változásában még további, bizonyos értelemben még fontosabb következményekkel is számolnunk kell.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével, a korszerű gépesített mezőgazdasági nagyüzemek megteremtésével gyakorlatilag megszűnik minden olyan népgazdasági ág, melyben a régi, a szakképzettséget és a megfelelő iskolai végzettséget nem igénylő termelő tevékenység az uralkodó. Befejeződik a kisárutermelő és családi patriarchális formákat, hagyományokat és tudatot legtovább és legmakacsabban őrző parasztság felbomlási folyamata, azé, a gazdaságé, amely a lényegéből, az alapvető jellemzőiből következően elkerülhetetlenül bezárta a nőt a zömmel családi alapokon folyó termelés és a háztartás keretei közé. Megkezdődött tehát a nők széles körére kiterjedő „bezárt” helyzet utolsó gazdasági-társadalmi bázisának felszámolási folyamata.

A parasztnők a múltban nagyon sajátos helyzetben voltak. A mezőgazdasági termelésben mindig részt vettek, a parasztságok termelő tevékenysége nélkülük elképzelhetetlen lett volna. Ugyanakkor csak „családtagnaként” tartották számon őket, és életüket, szinte minden tevékenységüket beszorították az egyébként is szűk kapcsolatokkal rendelkező parasztszalád és gazdaság keretei közé.

A felszabadulás után eltelt másfél évtizedben jelentősen kitágult a látókörük, megindult a közéletbe – s elsősorban a politikai közéletbe – való bekapcsolódásuk is. De helyzetük alapvető, gyökeres megváltoztatása csak úgy és csak azok számára vált lehetségessé, akik kiléptek addigi tevékenységi körükből, más társadalmi osztály vagy réteg tagjaivá váltak.

A szocialista mezőgazdaság létrejötte és fejlődése ad először módot és lehetőséget a parasztnőknek arra, hogy a saját társadalmi osztályukon belül maradva, annak fejlődési folyamatában, az egész osztály változása útján és azzal párhuzamosan felzárkózzanak a többi dolgozó nőhöz, azok általános helyzetéhez és a társadalom valóban egyenjogú tagjaiként élhessenek, dolgozhassanak.

Bár különböző okok következtében a nők egy része ma még csak kiegészítő családtagként kapcsolódik a szövetkezetekhez, jelentős részük a termelőszövetkezet egyen-

jogú tagjaként, elismert dolgozóként, önálló keresőként vesz már részt a termelés folyamatában, jogai és kötelességei most először azonosak a férfiak jogaival és kötelességeivel. Személyük értékelésében egyre inkább tért hódít a munkájuk, a közönségben tanúsított magatartásuk, a közös ügyek intézésébe való bekapcsolódásuk alapján kivívott megbecsülésük.

Az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben az alkalmazottak és a tagok között – bár még kis létszámban, szűk arányban – *a nők körében is megtalálhatók már a szakmai képzettség valamilyen fokával rendelkezők, az utóbbi években megjelentek a szakmunkások.* A mezőgazdaságban dolgozó nők között – ha lassan is – növekszik a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma.

A mezőgazdaságban dolgozó nők helyzetének, életkörülményeinek változása – részben a hosszú ideig tartó paraszti helyzet, a magyar falvak sok évszázados és a mai napig még teljesen le nem küzdött elmaradottsága miatt – csak lassan, fokozatosan bontakozik ki. Az elmúlt néhány év természetesen nem volt elegendő ahhoz, hogy a mezőgazdaság és különösen a nők helyzetében kialakult lemaradást felszámoljuk.

Tapasztaljuk, hogy a mezőgazdaságban is „férfi” és „női ágazatok” különülnek el egymástól, hogy a technika és technológia fejlődésével nem tart lépést a nők alkalmazása a modernebb, fejlettebb munkaterületeken, sőt, ahogy a gépek bevonulnak egy-egy ágazatba, úgy szorulnak ki onnan a nők. Ezzel összefüggésben a bérezés, a jövedelmek színvonalában is egyre nő a különbség, a nők átlagkeresete egyre jobban lemarad a férfiaké mögött.

A nők szakképzettsége – mind az iskolai, mind a munka melletti – létszámban még alacsony, a választott és a választható szakmák tekintetében pedig túlságosan szűk. A már szakképzettséget szerzett nők többsége – zömükben nem a saját hibájából – jelenleg nem a szakmájában dolgozik. A mezőgazdaságban a legalacsonyabb a vezető munkakörökbe beállított nők száma és aránya.

A további előrehaladás e területen sem könnyű. Nehezíti a falvaknak a városoknál közismerten gyengébb ellátottsága a gyermekintézmények, a szolgáltatások terén; a háztáji gazdaságokban feltétlenül elvégzendő munka nem kis mennyisége, melynek jelentős hányada a nőkre hárul; nehéz áttörni a gondolkodásban és a magatartásban meglevő, esetenként megmerevedett gátakat, a gyermekek neme szerint elkülönülő szülői elképzeléseket stb.

Mindezeknek a problémáknak, nehézségeknek az ellenére ma már világosan látszik, hogy a parasztnők felszabadulása, egyenjogúsága, helyzetének gyökeres változása már jelentős részeredményeket ért el, és feltartóztathatatlanul bontakoznak ki a további lépések feltételei és egyben a szükségszerűségük is. A mezőgazdaság szocialista átszervezése ezzel egy igen jelentős osztálytársadalmi probléma teljes megoldásának egyik feltételét teremtette meg.

A nők helyzetében bekövetkezett változásokhoz hasonló átalakulás ment végbe a *parasztfiatalok helyzetében is.* A kollektivizálás előtt a parasztfiatalok életét, lehetőségeit természetesen a parasztgazdaságok keretei határolták be, melyek termelési folyamatában már a gyermekkorban be kellett kapcsolódniuk. A parasztgazdaságok már korábban említett jellemzői a határaikon kívül rekesztették a gépekhez, a modern technikához való kapcsolódás lehetőségeit, szükségtelenné és ezzel lehetetlenné tették a szakképzettség megszerzését. Értelmetlenné és ezzel kivételessé tették a kötelezőnél magasabb iskolai végzettség elnyerését, sőt a kötelező nyolcosztályos általános iskola értelmét is erősen megkérdőjelezték.

Ha vonzódtak a technikához, ha bármiféle ismeretet, tudást kívántak szerezni, ha

szakmai képesítést kívántak elnyerni, a parasztfiatalok számára nem maradt más út, mint hogy a népgazdaság más ágába, vagy – ha a mezőgazdaságban akartak tovább maradni – az állami-szocialista szektorba menjenek dolgozni, kilépjenek a paraszti sorból. A parasztfiatalok túlnyomó többsége – különböző indításból, de nagyrészt érthető okokból – ezt az utat választotta.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése ad először a parasztfiataloknak lehetőséget, arra, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek fejlődésével együtt haladva kapcsolódjanak a modern termelő berendezésekhez, szakmát tanuljanak, képezzék magukat, tanult, képzett, szocialista emberré válhassanak. Az adott gazdasági-társadalmi viszonyok által nyújtott lehetőségek és egyéni érdekük ebben, a számukra is alapvető kérdésben először esik egybe. Szükségessé és értelmessé válik az iskolai és a szakmai képzés, növekszik a megszerzett ismeret és tudás rangja. A parasztfiatalok számára új perspektívák nyílnak és válnak egyre inkább valósággá. (Ennek érzékeltetésére megemlítjük, hogy az utóbbi években csökkent a termelőség-szövetkezeti tagok átlagos életkora, emelkedett a 30 év alattiak – és ezen belül is elsősorban a magasabb szak-képzettséggel rendelkező férfiak – aránya.)

A fiatalok a népgazdaság minden ágában magasabb iskolai és szakképzettségi átlagszinttel rendelkeznek, mint az idősebb korosztályok. A mezőgazdaságban – különösen a termelőség-szövetkezetekben – még erősebben tapasztalható ez a jelenség. Kis túlzással fogalmazhatunk úgy is, hogy elsősorban a fiatalok, illetve azok egy része képezi a szakmunkás és technikus végzettséggel rendelkezők rétegét, legalábbis annak túlnyomó többségét – a zömmel képzetlen idősebb termelőség-szövetkezeti tagokkal szemben.

A fiatalok számottevő része a gépesített, modernizált ágazatokban (ahol gépeket kezelhetnek, vezethetnek stb.) található meg, nagy hányada pedig nem hagyományos mezőgazdasági ágazatokban, hanem az iparban tekintett területeken és szakmákban (a mellék- és segédüzemágakban, a gépjávitó részlegekben, illetve gépjárművezetőként stb.) dolgozik. Egy részük – és ez általában is jellemző a 40–45 év alatti szak-képzettekre – nem egyenesen az iskola padjaiból került a szövetkezetbe, hanem az iparban, az állami gazdaságokban, a gép- és traktorállomásokon dolgozott korábban, és magával hozta az ott szerzett ismereteit, tapasztalatait, és a munkahellyel szemben ott kialakult igényeit, elvárásait is.

(A fiatalok nagy része – az elnevezéshez korábban tapadó lenéző, becsmérlő mellékíz miatt – nem is szereti, ha őt „parasztnek” nevezik vagy tekintik. Ebben nyilván közrejátszik az a körülmény is, hogy – elsősorban a szegényparasztok régi gondolkodásmódjának megfelelően még ma is él a termelőség-szövetkezeti parasztság és gyermekei tudatában az az elképzelés, hogy az ipari munka és az ipari szakképzettség biztosítja a „felemelkedést”, tehát aki elérte az ilyen vagy ehhez hasonló képesítést és munkát, az „kiemelkedett” a parasztság soraiból.)

Ezek a parasztfiatalok már más szemmel nézik, másképpen is kapcsolódnak a szövetkezetekhez, mint az idősebb – a szövetkezetet alapító, megteremtő, az annak első korszakát végigélő és végigdolgozó – társaik. Soha nem volt földjük, nem élték át – nem is igen érzik – az ahhoz való ragaszkodást, a többségük elképzelhetetlennek tartja a maga számára a hagyományos paraszti életet, nagy részük nem akar – nem is hajlandó – régi típusú paraszti munkát végezni. Sokan közülük még a háztáji gazdaságok munkáinak is csak meghatározott szűk körével hajlandó foglalkozni, azt is inkább csak a saját ellátásának biztosítása céljából.

A fiatalok egy része – a fentiek miatt – és természetes mozgékonyaságuk következtében is – nem kapcsolódik még teljes és végleges elkötelezettséggel a szövetkezetek-

hez. A szakmai képzettsége nagyobb mozgási lehetőséget is biztosít számára. Ezzel is összefügg, hogy viszonylag nagy számban és arányban találjuk meg őket a termelőszövetkezetek alkalmazottai között. Bár a társadalmi juttatások kiterjesztése, a ma már az állami szektorban dolgozókéval e vonatkozásban csaknem teljesen azonos helyzet valamit változtathat a jelenlegi képen, a szakképzettséggel rendelkező fiatalok jelentős része az alkalmazotti viszonyt közelebb érzi magához, elképzelt életmódjához, nagyobb „mozgási szabadságot” lát benne, mint a tagsági viszonyban. (Az alkalmazotti viszony felmondását, megszüntetését, más munkahelyre történő átlépést a fiatal szakmunkások és a fiatal agrárértelmiség számottevő hányada egyszerűbbnek és természetesebbnek tartja, mint a szövetkezetből való kilépést.)

De akár tagként, akár alkalmazottként dolgoznak a fiatalok a termelőszövetkezetekben, többségükben már gyökeresen mások, mint a korábbi parasztfiatalok voltak, a helyzetük, az életük, a tevékenységük alapjaiban különbözik azokétól, a mezőgazdaság szocialista átszervezése új lehetőségeket, és új perspektívákat nyitott számukra.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése nyitotta meg az utat ahhoz, hogy a parasztságra is kiterjesszék a társadalmi juttatások, szociális és egészségügyi kedvezmények rendszerét. A parasztság számára *először vált lehetővé és valóvá a társadalombiztosítás* és ezzel a kulturált, szocialista életnek megfelelő orvosi, egészségügyi ellátás, a társadalom anyagi hozzájárulása a gyermekek felneveléséhez, az anyák részére a fizetett szülési szabadság, a gyermekgondozási segély stb. biztosítása. Mindez a korábbi paraszti helyzettől teljesen eltérő, új körülményeket alakított ki, egy csapásra megszüntette a korábbi gondok, problémák egy részét.

A parasztság egész élete, helyzete, élet- és gondolkodásmódjának alakulása szempontjából különösen nagy jelentősége van a nyugdíjrendszer szövetkezeti parasztságra történő kiterjesztésének, és ezzel együtt a kollektivizálás idején a szövetkezet tagsága számára biztosított átmeneti megoldásoknak (az öregek számára széles körű szociális juttatások, a nyugdíjjogosultság eléréséhez szükséges idő méltányos rövidítése stb.) és napjainkban a nyugdíjrendszer teljes egységesítésének.

A kistulajdonos paraszt számára az öregedés nemcsak biológiai változásokat, hanem az esetek jelentős részében a gazdasági-társadalmi helyzete romlását, katasztrofát is jelentett. A földje – melyet már nem tudott megművelni – tulajdonához való ragaszkodása gyakran szembefordította családjával, az arról való lemondás, az annak hiánya pedig – ahogy a munkacereje csökkent – a feleslegessé válás, a „kegyelemkenyéren élés” érzetét – és sokszor valóságát is – kiváltotta.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése teremtette meg a parasztság számára a nyugodt, az anyagilag megalapozott öregkor lehetőségét, a szövetkezeti tagok élete végéig biztosított rendszeres juttatást, az önálló jövedelem biztonságát, és ezzel az öregek számára a gazdaságilag független helyzetet is. Ez a vívmány nemcsak az idős termelőszövetkezeti tagok számára jelentős. Az egész szövetkezeti parasztság életét módosítja, megváltoztatja a jelenére és a jövőjére vonatkozó elképzeléseit, megteremti számára a teljes létbiztonságot, és megszünteti a jövőtől való félelmét.

A szövetkezeti parasztságot érintő társadalmi juttatások részben a szocialista állam eszközeivel, a költségvetés terhére valósulnak meg, s maga a szövetkezet is jelentős támogatást nyújt tagjai részére, szociális-kulturális igényeik kielégítésében. Ezért a szövetkezetek fejlődésének, a nagyüzemi gazdálkodás kiszélesítésének, eredményessége fokozásának ebből a szempontból is nagy a jelentősége.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése képezi az alapot és a kiindulópontot a *parasztság tudata és életmódja gyökeres átalakulásának is*. A szövetkezeti parasztság

tudatára és életmódjára igen nagy hatással van magának a falunak a változása és a parasztszaládok átalakulása is.

A szövetkezeti parasztság tudatának és életmódjának változása már megindult és jelentősen előrehaladt, s mind erőteljesebben érvényesülnek bennük a szocialista vonások. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a leginkább még ott keveredik a régi és az új; a szövetkezeti parasztság világnézetére, értékítéleteire, és erkölcsére még hatást gyakorolnak a korábbi paraszti nézetek is.

E problémák ellenére is joggal állapíthatta meg pártunk XI. kongresszusa: „Nagy utat tett meg a munkásosztály szövetségese, a szövetkezeti parasztság. Munka- és életkörülményeiben, szemléletében közeledik a munkásokéhoz, a termelési és közéleti tevékenységében a szocializmus építésének aktív részese. Az elmúlt években tovább erősödött érzés- és gondolatvilágában a közös tulajdonosi és gazdálkodói felfogás. Emelkedett a mezőgazdasági dolgozók műveltsége, képzettsége, politikai tudatosága . . .”⁶

*

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése a lényegét, a fő vonásait és a következményeit tekintve valóban forradalmi jelentőségű. A népgazdaság utolsó ágában, a mezőgazdaságban is uralomra juttatta a szocialista termelési viszonyokat, megteremtette az alapjait és megvalósította a szétaprózott kisüzemi mezőgazdaság átvitelét a nagyüzemi szocialista gazdálkodás útjára; mindezzel a népgazdaság, a társadalom egészében biztosította a szocialista termelőerők és a szocialista termelési viszonyok, a társadalmi termelés és a társadalmi elsajátítás fejlődését; szocialista útra vitte, szocialista jellegű önálló osztállyá fejlesztette a parasztszaládot.

Mindezek mellett számos más, össztársadalmi jellegű probléma végleges megoldásához is új alapokat és feltételeket hozott létre. Ezek között említettük meg a nők teljes és valóságos egyenjogúságának megteremtését, az ifjúság számára az egyenlő fejlődési lehetőségek és perspektívák biztosítását, a dolgozók teljes, minden területre kiterjedő egyenjogúságának, egész életét befolyásoló és átható létbiztonságának, a szocialista életmód és tudat hegemoniájának fokozását, a város és a falu közötti különbségek csökkentését, felszámolását stb. szolgáló törekvéseket.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének egész eddigi folyamata a fejlett szocialista társadalom megteremtésének egyik fontos feltételét hozta létre.

JEGYZETEK

¹ Az MSZMP XI. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975. 78. old.

² Az MSZMP XI. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 157. old.

³ Marx: A tőke I. Szikra 1949. 350. old.

⁴ Ugyanott, 394. old.

⁵ Ugyanott, 499. old.

⁶ Az MSZMP XI. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975. 159. old.

Az anyagi tényezők szerepe a termelőszövetkezeti elnökök mobilitásában*

A termelőszövetkezeti elnökök társadalmi mobilitásával összefüggésben konkrét vizsgálatot folytattunk a termelőszövetkezeti elnökök anyagi helyzetéről, lakáskörülményeiről, fogyasztási szokásainak főbb jellemzőiről. A vizsgálatból egyértelműen kiderült, hogy a szövetkezeti vezetők „mesés” jövedelmeiről szóló általánosítások a legendák műfajába tartoznak. E tanulmánnyal szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy reális kép alakuljon ki a termelőszövetkezeti elnökök anyagi helyzetéről.

A vizsgálataink során abból indultunk ki, hogy amennyiben az emberek mobilitási esélyei a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetüktől függenek, úgy azok nem lehetnek függetlenek az *anyagi* viszonyaiktól sem. Az „anyagi világ” – az emberek életét körülvevő, és életmódját alakító tárgyak – szerves részét képezik a társadalmi viszonyoknak. Az „anyagi világ” termelése, elosztása, tulajdonlása, illetve birtoklása, a társadalmi viszonyok alapvető oldalát képezik, amelyek megfelelnek a termelőerők és a gazdaság fejlettségének és színvonalának. A társadalomban kedvezőbb helyzetben levő emberek csoportjai több anyagi javakkal rendelkeznek, s a jobb anyagi helyzet kedvezőbb *feltételeket* teremt a társadalmi mobilitáshoz. A magasabb jövedelem, nagyobb, összkomfortos lakás, a háztartási gépek, közlekedési eszközök stb. megléte civilizáltabb életkörülményeket jelenthetnek, amelyek kedvezőbb feltételeket biztosítanak a képzéshez, a pihenéshez, a szórakozáshoz, a táplálkozáshoz, sporthoz stb. A társadalomban élő egyének tehát a jobb anyagi körülmények között, nagyobb mobilitási eséllyel rendelkeznek.

Érthető, hogy bizonyos anyagi színvonalig az *elemi létviszonyok* biztosítása, újratermelése nagymértékben lekötí az energiákat és az egyének már kevesebb ideje és ereje marad ahhoz, hogy „kitörjön” helyzetéből, elmozduljon a társadalomban elfoglalt helyéről, és kedvezőbb társadalmi helyzetbe jusson. A jobb anyagi viszonyok természetesen kedvezőbb helyzetet teremtenek az utódok neveléséhez, „indulásához”, és a generációk közötti (intergenerációs) mobilitáshoz is, mint a rosszabb anyagi körülmények. Éppen ezért úgy gondoltuk, hogy szükséges feltárni az anyagi, tárgyi világ (anyagi ellátottság) hatásait a termelőszövetkezeti vezetők társadalmi mozgásával összefüggésben. A személyi javak birtoklása ugyanis szocialista körülmények között sem elhanyagolható része a társadalmi viszonyoknak.

* A Szövetkezeti Kutató Intézetben felmérést végeztek a termelőszövetkezeti elnökök társadalmi mobilitásáról. Ebben a vizsgálatban a szerző, Intézetünk munkatársa is részt vett. Az alábbi cikk az anyagi tényezők szerepét elemzi. Folyóiratunk 1975/1–2. számában közöltük a szerzőnek e vizsgálat alapján írott tanulmányát.

A TERMELŐSZÖVETKEZETI ELNÖKÖK JÖVEDELME

Ha statisztikai adatok alapján összehasonlítjuk a termelőszövetkezeti elnökök, vezetők fizetését az állami gazdaságok igazgatóinak, vezetőinek fizetésével, akkor a következő képet kapjuk:

1. sz. táblázat

A termelőszövetkezeti és az állami gazdasági vezetők havi átlagos jövedelme 1972-ben¹

Megnevezés	Termelőszövetkezet		Állami gazdaság		TSZ vezetők fizetése (%) Áll. gazd.
	Létszám	Havi átlag jövedelem	Létszám	Havi átlag jövedelem	
Igazgató Elnök			180	7286	82,4
Igazgatóhelyettes Elnökhelyettes	2355	6004	386	6377	77,1
Műszaki, forgalmi, áruforgalmi vezető (gazd. vez. I.)	5584	4916	684	5542	73,3
	4061	4061			

A táblázat tehát azt mutatja, hogy a termelőszövetkezeti vezetők havi átlagos jövedelme elmarad az állami gazdaságok vezetőinek jövedelmétől, s az köztudott, hogy jóval alacsonyabb, mint az ipari stb. vállalatok vezetőinek a jövedelme. Mi az egy főre eső jövedelmet is vizsgáltuk, mert a jelen viszonyaink között az jobban illusztrálja a tényleges jövedelmi helyzetet, mint más mutató. Ugyanis az *eltartottak*, illetve *keresők száma* minden másnál jobban befolyásolja a család jövedelmi helyzetét.

A szövetkezeti elnökök egy főre jutó havi jövedelmét a következő táblázat mutatja:

2. sz. táblázat

A termelőszövetkezeti elnökök egy főre eső jövedelmének megoszlása (0/0)

A kérdezett	500 és 1000 Ft között	1000 és 1500 Ft között	1500 és 2000 Ft között	2000 és 3000 Ft között	3000 Ft felett	Összesen
Elnök	2,1	21,6	33,9	34,5	7,9	100

Ugyancsak a termelőszövetkezeti vezetők vizsgálatából ismerjük, hogy a kétezert forinton felüli egy főre eső jövedelmi kategóriába való jutásra az általános iskola 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek közül kb. hozzávetőlegesen minden hatodik, az általános iskola 8 osztályát végzettek közül minden ötödik, a középiskolai végzettséggel rendelkezők közül pedig körülbelül minden negyedik és a felsőfokú végzettségű vezetők közül minden harmadiknak van esélye. *A magasabb iskolai végzettségű vezetők tehát magasabb egy főre eső jövedelemmel rendelkeznek.*

A kor szerinti megoszlás már nem mutatott ilyen egyértelmű képet. A kétezer forinton felüli jövedelmi kategóriába a legmagasabb arányban a legidősebb (42,5⁰/₀) és a legfiatalabb (35,5⁰/₀) vezetők tartoztak. Az 51–60 éves vezetőknek mindössze 3⁰/₀-kal nagyobb aránya ért el 2000 Ft-on felüli egy főre eső jövedelmet, mint a 31–50 éves vezetőké. A falusi környezetben, mely jobban preferálja a kort, a termelőszövetkezeti vezetők egy főre eső jövedelmére *kisebb hatással van* a vezetői hierarchiában elfoglalt hely, illetve az iskolai végzettség. Ez egyrészt azért van így, mert a legfiatalabb korosztályú vezetők *még* nem, a legidősebbek pedig *már* nem élnek együtt nagyobb számú eltartottal (gyermekkel), másrészt az elnökök házastársai között a legnagyobb a házastársi foglalkozású, önálló keresettel nem rendelkezők aránya. Az elnökök keresete és az iskolai végzettsége között feltehetően nagyobb lenne az ellentmondás, mint az egy főre eső jövedelem esetében.

A SZÖVETKEZETI ELNÖKÖK VAGYONI HELYZETE

A szocialista jogrendszer elismeri és lehetővé teszi, hogy korlátozott számú és nagyságú *ingatlanok* (családi ház, illetve öröklakás, telek, víkendház, gyümölcsös stb.), továbbá – csaknem korlátlanul – *tartós fogyasztási javak legyenek az állampolgárok tulajdonában*. Ugyanakkor ideológiai, politikai kritériumként tekintí, hogy azokat csakis a végzett munka alapján lehessen megszerezni.

Az ingatlanok forrása általában a végzett munkáért kapott fizetés (munka utáni jövedelem), továbbá családi örökség, valamint egyéb források, például nyeremények, ajándékok (esetleg külföldi rokontól) stb. Vizsgálatunk csak az ingatlanokra és a tartós fogyasztási javakra korlátozódott, és nem terjedt ki az egyéb értékekre (például az ékszerre, a takarékbetétre stb.).

Vizsgálatunkban nem intim ismeretekre, hanem a mobilitással kapcsolatos reális helyzet megismerésére törekedtünk. Nem vizsgáltuk az anyagi ellátottság forrását sem, jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy az örökölt viszonyok kedvezően, vagy kedvezőtlenül befolyásolhatják a mobilitási esélyeket, az indulást. Ugyancsak további kérdés, hogyan lehetséges egyenlő esélyeket teremteni például a lakás, víkendház stb. öröklése mellett. Ez a vagyoni különbség már nemegyszer okozott vitát, s ma már bizonyos adóztatásra sor kerül öröklés esetén. Ugyanakkor más családok az idegen nyelvek ismeretét, magasabb műveltséget, kiterjedtebb kapcsolatokat stb. hagyományoznak gyermekeikre, amelyek igen nagy mobilitási esélyt jelentenek. Ezeket természetesen lehetetlen egalizálni, „megadóztatni” stb. Másrészt az örökségek túlzott adóztatása a családi összetartozást is gyengítheti. E területen tehát csak a józan, pozitív megoldások vihetik előbbre a mobilitási esélyek növelését.

A SZÖVETKEZETI ELNÖKÖK LAKÁSHELYZETE ÉS EGYÉB INGATLANAI

A lakás a családi, a társadalmi, a szexuális élet, a tanulás, a pihenés stb. színtere és feltétele, az önálló életvitel kialakításának nélkülözhetetlen eszköze. Azt mondhatjuk, hogy a lakás az emberi lét feltétele, s az önálló lakás, az önálló élet, a pálya indulásának feltétele. Az 1971. évi jogi szabályozás óta egy családnak „egy lakás (családi ház) és egy házhely-telek lehet a tulajdonában”, illetve használatában. A

gyermek akkor válhat önálló tulajdonossá, amikor már nagykorú és önálló keresettel rendelkezik. A lakásépítés mennyiségét és minőségét a gazdasági, társadalmi tényezők, a társadalom technikai, gazdasági színvonala, a közlekedés, az építőanyaggyártás, az építési technológia, a városiasodás, a tervezés színvonala, a nemzetközi jövedelemből a lakásépítkezésekre fordított összeg aránya, a családok jövedelme, fogyasztási struktúrája, a demográfiai mozgások, a területi mobilitás, a társadalom viszonyai, értékei stb. befolyásolják. Érthető, hogy a lakás, és a lakásmód fejlődését az emberiség fejlődésének, a társadalmi rendszerek és intézmények „önéletrajzának” tartják. Mint ahogy Engels írja *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében: „A materialista felfogás szerint a végső soron meghatározó tényező a történelemben: a közvetlen élet termelése és újratermelése . . . a táplálkozás, ruházkodás, lakás tárgyainak létrehozására, valamint az ehhez szükséges szerszámoké.”²

A lakáskérdés – azzal összefüggésben, hogy az emberiség történelme az osztálytársadalmak története – az emberiség *lakásszükséglete osztályjellegű kielégítésének a története*. A várkastély és a jobbágykunyhó, a városi slum és a városkörnyéki kertesházak nemcsak a lakóterek, hanem a társadalom osztályszerkezetének, ellentéteinek, különbségeinek, a társadalmi viszonyok kifejezői is. Nem véletlen, hogy a marxizmus klasszikusai is nagy teret szenteltek a lakáskérdésnek.³

A lakással kapcsolatos igények a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint különböznek. Más az igénye az alföldi és a tanyasi termelősövetkezeti tagnak, mint a városi szakmunkásnak, és más a tudományos kutatónak, mint a faluból városba, vagy a fővárosi agglomerációba került segédmunkásnak. A család szerkezte, jövedelme is meghatározza a lakással kapcsolatos igényeket s a lehetőségeket is.

Nem tartjuk fő feladatunknak, hogy a lakáskérdést vizsgáljuk, hiszen ma már mintegy 8 ezer tudományos kutató foglalkozik a világon ezzel a témával. Mindössze arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy az emberi szükségletek – így a lakásszükségletek – kielégítése is a társadalmi termeléstől függ. A jobb lakásviszonyok jobb feltételeket teremtenek az emberek pihenéséhez, családi, baráti, társadalmi életéhez. A jól kondicionált emberek eredményesebben látják el szerepüket a társadalmi termelésben és az alkotásban, s ezáltal közvetve vagy közvetlenül a lakásépítés fejlesztésében is.

A vizsgálatunkban elsősorban azt kutattuk, hogy a vezetők lakásviszonyai milven összefüggést mutatnak a társadalmi mobilitással. A termelősövetkezeti elnökök lakáshelyzetét a következő táblázat szemlélteti.

3. sz. táblázat

A lakás nagyság szerinti megoszlása (0/0)

A kérdezett beosztása	Másfél szobáig	Másféltől két és félszobáig	Kettő és félnél több szoba	Nem válaszolt	Összesen
Elnök	3,4	53,1	43,5	–	100,0

A termelősövetkezetek elnökei közül minden második másféltől két és félszobás, több mint negyven százalék pedig két és félszobásnál nagyobb (három és több szobás) lakásokban lakik. A lakásnagyság ilyen arányú megoszlása jobb az országos arányoknál. 1970-ben országosan a lakások csaknem fele (46,60/0-a) egy- és másfél szobás, 43,40/0-a kétszobás, és 100/0-a három- és több szobás volt.

A szövetkezeti elnökök kedvezőbb arányban laknak 2,5 szobásnál nagyobb lakásban (43,5⁰/), mint a szövetkezeti vezetők (30,9⁰/), a vidéki értelmiség (32,7⁰/), de alatta maradnak például a vidéki orvosok 44,9⁰/-os arányának.

A kedvező lakáshelyzet azonban nem mindenben olyan kedvező, mint a szobák száma esetében. Hazánkban az átlagos lakásnagyság 2,6 szoba, az egy szobára jutó lakók száma 1,2 fő.⁴ A szövetkezeti elnökök egynegyedénél szobánként két vagy több lakó jut, míg egy fő alatt csak 11,6⁰/, s 1–2 fő között 61,6⁰/. Ebből elég nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy az elnökök az átlagosnál több szobás lakásban, az átlagosnál nagyobb szobánkénti lakósűrűség körülményei között laknak. Ez azzal magyarázható, hogy magas az egy lakásban lakók száma, ami miatt a *szobák nagyobb számának az átlagosnál magasabb aránya nem érvényesül*. A lakásban élő személyek számát a következő táblázat mutatja:

4. sz. táblázat

A lakásban lakó személyek száma szerinti megoszlás aránya

A kérdezett	1 személy	2 személy	3 személy	4 személy	5 személy	6 személy	Összesen
Elnök	–	8,6	19,2	42,8	20,5	8,9	100,0

Az elnökök, akik a szobák számát tekintve jobb helyzetben vannak, mint a szövetkezeti vezetők, az egy lakásra jutók számában viszont kedvezőtlenebb helyzetben vannak azoknál. Míg a termelőség-szövetkezeti vezetők között 25,5⁰/, addig az elnökök között 29,4⁰/ azoknak az aránya, akiknek lakásában öten vagy annál többen laknak. Vizsgáltuk azt is, hogy a szűken vett családon (két generáción) kívül kik laknak a lakásban. Bár az elnökök 71,2⁰/-a egyedül lakik (a szövetkezeti vezetők 67,8⁰/-a), az egy lakásra jutó személyek számát az emeli, hogy az elnökök 74,4⁰/-nak két vagy több gyermeke van, míg a vezetőknel ez az arány csak 57,4⁰/. Az egy szobára jutók létszáma azonban kedvezőbb az elnököknél, mint a szövetkezeti vezetőknel. Az egy szobára jutó személyek száma szerint a főagronómusok vannak a legjobb helyzetben (szobánként két fő alatt lakik 81,6⁰/).

Összegezve a termelőség-szövetkezeti elnökök lakáshelyzetét, az egy szobára jutó lakók száma alapján minden kilencedikét jónak, 61,6⁰/-át közepesnek, minden negyedikét kedvezőtlennek tarthatjuk. A lakás nagysága a vezetői hierarchiával szoros összefüggést mutat, azaz a magasabb beosztású vezetők nagyobb lakással rendelkeznek, ami egyben azt is jelenti, hogy a pihenés, a fizikai, szellemi kondicionálás lehetőségei a magasabb beosztású vezetőknel kedvezőbbek. A lakás nagysága és az egy szobára jutó lakók száma közötti ellentmondás pedig az elnökök népesebb családjával magyarázható.

A lakás komforttal való ellátottságát az alábbi táblázat szemlélteti:

5. sz. táblázat

Az elnök és vezetők megoszlása a lakás komfortja szerint

A kérdezett minősége	Komfort nélküli	Félkomfortos	Összkomfortos	Nem válaszolt	N	Összesen %
Elnök	23,3	50,0	26,0	0,7	292	100,0
Vezetők	33,5	44,0	21,5	1,0	1023	100,0

A szövetkezeti vezetők közötti vizsgálatból ismerjük, hogy a felső szintű vezetők nagyobb arányban (27,8⁰/₀) rendelkeznek összkomfortos lakással, mint a középszintű vezetők (19,7⁰/₀), illetve az Ellenőrző Bizottságok elnökei (8,6⁰/₀). A komfort nélküli lakásoknál fordított a helyzet. A felső szintű vezetők 21,4⁰/₀-a, a középszintű vezetők 36,4⁰/₀-a, és az E. B. elnökcinek 65,6⁰/₀-a lakik komfort nélküli lakásokban. A szövetkezeti vezetők a lakáskomfortban elmaradnak a fogyasztási szövetkezetek vezetői és a vidéki értelmiség mögött. A termelőszövetkezeti elnökök közül alig több mint minden negyedik (26,0⁰/₀), a termelőszövetkezeti vezetők közül körülbelül minden ötödik, a fogyasztási szövetkezetek vezetői közül 39,2⁰/₀, a pedagógusok 61,7⁰/₀-a, a műszakiak 63,9⁰/₀-a, az egészségügyiek 85,8⁰/₀-a lakik összkomfortos lakásban.

A különböző vezető és értelmiségi rétegek, valamint a termelőszövetkezeti vezetők és elnökök lakáskultúrája közötti különbségek azzal magyarázhatóak, hogy falun elmaradottabbak a kommunális szolgáltatások, alacsony az összkomfortos lakások száma. A közművek stb. hiánya miatt *egyénilag* rendkívül magas költségeket jelent a lakás összkomfortjának (hideg-meleg víz, korszerű fűtés stb.) a biztosítása. Ezt erősíti az az adat is, hogy a főkönyvelők, akik a legkevésbé származnak mezőgazdasági foglalkozású szülőktől, s a legkisebb arányban kezdték pályájukat a mezőgazdaságban, csak 2-3⁰/₀-kal nagyobb arányban rendelkeznek összkomfortos lakással, mint más felső szintű vezető rétegek a termelőszövetkezetekben.

A LAKÁSHASZNÁLAT JOGCÍME

A kutatásaink során azt is megvizsgáltuk, hogy a szövetkezeti vezetők milyen jogcímen használják a lakásukat. A lakáshoz való jutás módja ugyanis lényeges szerepet játszik az egyén anyagi helyzetében. A vizsgálat még azt a helyzetet tükrözi, amikor az állami (tanácsi) bérlakás kiutalása anyagi hozzájárulás nélkül történt. A vizsgálat során azonban mint kiderült, ennél is lényegesebb, hogy a lakáshasználat jogcíme szoros összefüggésben van a vezetők mobilitásával.

A szövetkezeti elnökök a lakáshasználat jogcíme szerint a következőképpen csoportosíthatók:

6. sz. táblázat

Az elnökök lakáshasználatának jogcíme

A kérdezett	Tanácsi bérlakás	Egyéb bérlakás	Szolgálati lakás	Saját tulajdonú lakás	Szülőkkel lakik	Nem vásárolt	Összesen
Elnök	6,5	1,4	15,1	74,0	2,7	0,3	100,0

A szövetkezeti elnökök csaknem háromnegyed része saját tulajdonú lakással rendelkezik (ebből 1,4⁰/₀-a szövetkezeti lakás). A bérlakással rendelkezők legnagyobb arányban (15,1⁰/₀) szolgálati, 6,5⁰/₀ pedig tanácsi bérlakásban lakik. A szövetkezeti vezetők 66,9⁰/₀-ának saját, 19,1⁰/₀-ának állami bérlakás, vagy szolgálati lakása van, s 10,0⁰/₀ lakik együtt a szülcikkkel.

Az országos helyzethez viszonyítva a szövetkezeti vezetők, közöttük az elnökök is, *kevesebb állami bérlakással rendelkeznek, mint az átlag*, ugyanis 1970-ben országosan a lakások 25⁰/₀-a volt állami bérlakás.

A vidéki értelmiség 51,3⁰/₀-a, azon belül az államigazgatási dolgozók 48,6⁰/₀-a, a gazdasági vezetők 44,5⁰/₀-a, az egészségügyi dolgozók 61,4⁰/₀-a, a pedagógusok 50,1⁰/₀-a lakik tanácsi bér-, illetve szolgálati lakásban. A gazdasági vezetőknek 38,6⁰/₀-a, a műszakiak 28,2⁰/₀-a lakik saját tulajdonú lakásban.⁵ *A szövetkezeti vezetők tehát a vidéki értelmiséghez és az egyes értelmiségi rétegekhez viszonyítva kedvezőtlenebb helyzetben vannak.* A vidéki értelmiség 2,6-szer jobb arányban rendelkezik tanácsi, és szolgálati bérlakással.

A felső szintű vezetők 27,2⁰/₀-a, a középszintű vezetők 16,3⁰/₀-a, és az Ellenőrző Bizottsági elnökök 6,8⁰/₀-a rendelkezik tanácsi bérlakással, illetve szolgálati lakással. A felső szintű vezetők 61,1⁰/₀-a, a középszintű vezetők 65,1⁰/₀-a és az E. B. elnökök 89,0⁰/₀-a saját tulajdonú lakásban lakik. Hasonló helyzettel találkoztunk a fogyasztási szövetkezetek vezetőinek vizsgálatánál is. Az elnökök 24,1⁰/₀-a, a felső szintű vezetők 20,0⁰/₀-a, a középszintű vezetők 17,3⁰/₀-a, az alapegységvezetők 11,1⁰/₀-a lakott tanácsi bér-, illetve szolgálati lakásban.

Megállapíthatjuk, hogy *a magasabb szintű szövetkezeti vezetők nagyobb arányban rendelkeznek tanácsi, illetve szolgálati bérlakással, és kisebb arányban saját tulajdonú lakással, mint az alacsonyabb szintű vezetők.*

A lakás megszerzésének fő módjai: megvenni a lakáspiacon (magánosoktól, városban esetleg OTP-öröklakást), magánépítkezés, tanácsi bérlakás-kiutaláshoz,⁶ illetve szövetkezeti lakáskiutaláshoz jutni.⁷

Miután a teljesítmény nem váltható át bérlakásra (magántulajdonú lakás bérbeadásával nem számolhatunk, tehát csak tanácsi kiutaláson keresztül történhet), a saját tulajdonú lakás ára körülbelül 15–20 évi átlagkeresetnek felel meg, a lakóhelyváltoztatás feltétele, a lakás megszerzése lényegében attól függ, hogy az egyén bérlakás-kiutaláshoz tud-e jutni.

Nem feladatunk, hogy értékeljük a lakáselosztást, szükségesnek tartjuk azonban, hogy megértsük a lakás birtoklásának jogcíme és a társadalmi mobilitás közötti összefüggést. A lakásmechanizmusból tehát az következik, hogy a lakóhelyváltoztatásnál nagyobb esélye annak van, aki bérlakás kiutalásához tud jutni. Miután a szövetkezeti elnökök 6,5⁰/₀-a, a vezetők 4,4⁰/₀-a jutott tanácsi bérlakáshoz, s a szövetkezeteknek egyre több szakemberre, magasabb képzettségű vezetőre, s ezért több lakásra volt szükségük, a szövetkezeteknek több szolgálati lakást (14,7⁰/₀) kellett biztosítaniuk.

Ennél is többet mond azonban a lakáshasználat jogcíme, és a születési, illetve munkahely közötti összefüggés, amelyet a következő táblázat szemléltet:

A lakásbhasználát jogcíme, a születési és munkahely szerinti megoszlás (szövetkezeti vezetők)

A kérdezett vezető lakásbhasználátának jogcíme	Szül. helye, az első és jelenlegi m. helye meg-egyezik	Szül. helye és a jel. m. helye megegyezik (közben volt másutt is)	Szül. helye és első m. helye megegyezik, de jelenleg nem ott dolgozik	Szül. helyén nem vállalt munkát	Szül. helyén is vállalt munkát, de nem dolgozik	Összesen
Tanácsi és szolgálati bérlakással (N=195)	5,1	2,6	12,8	74,9	4,6	100,0
Bérlakás nélkül (N=828)	29,0	12,0	12,4	40,2	5,4	100,0
Vezetők összesen (N=1023)	25,2	10,2	12,5	46,8	5,3	100,0

A bérlakással rendelkező vezetők 92,3⁰/₀-a, a bérlakással nem rendelkezők 58,0⁰/₀-a nem dolgozik születési helyén. A bérlakással rendelkezők 74,9⁰/₀-a, a bérlakással nem rendelkezők 40,2⁰/₀-a soha nem vállalt munkát születési helyén. Ezek az arányok arról tanúskodnak, hogy lakóhely és munkahely változtatására nagyobb esélye van a bérlakással rendelkező vezetőknek.

Megvizsgáltuk, hogy a munkahelyváltogatás gyakorisága hogyan függ össze a lakásbhasználát jogcímével. A megoszlást a következő táblázat mutatja:

A lakásbhasználát jogcíme és a munkahelyváltogatás átlagos ideje

A lakásbhasználát jogcíme	2 évnél kevesebb	2-4 év között	4-6 év között	6-8 év között	8-10 év között	10 éven felül	Nem változtatott munkahelyet	N	Összesen %
Tanácsi, szolgálati bérlakás	4,1	43,1	28,3	10,2	—	—	14,3	195	100,0
Bérlakás nélkül	2,7	14,1	18,5	13,1	6,8	20,6	24,2	828	100,0
Összesen	3,0	19,6	20,3	12,6	5,6	16,6	22,3	1023	100,0

A táblázat azt mutatja, hogy a bérlakással rendelkező vezetők 14,3⁰/₀-a (minden 7.), a bérlakás nélküliek 24,2⁰/₀-a (minden 4.) nem változtatott munkahelyet. A 10 éven alul munkahelyet változtatók közé a bérlakással rendelkező vezetők 85,7⁰/₀-a,

a bérlakás nélkülieknek pedig 55,2⁰/₀-a tartozik. Az elnökök közül a bérlakással rendelkezőknek 38,4⁰/₀-a változtatott tíz év alatt munkahelyet. Miután az eddigi vizsgálatok azt igazolták, hogy a magasabb szintű vezetők nagyobb, az alacsonyabb szintű vezetők kisebb arányban tartoznak a lakó- és munkahelyet gyakrabban változtatók közé, megállapíthatjuk, hogy a *bérlakás* a lakó- és munkahelyi változtatáshoz, *mind a vertikális, mind a horizontális mobilitás*hoz nagyobb esélyt biztosít.

A SZÖVETKEZETI VEZETŐK „EGYÉB” INGATLANAI

A szövetkezeti elnökök a lakáson kívüli egyéb ingatlanokkal a következő arányokban rendelkeznek:

9. sz. táblázat

Az „egyéb” ingatlanok megoszlása

A kérdezett beosztása	Nincs „egyéb” ingatlana	Hétféligi ház	Telek, gyümölcsös	Nem válaszolt	Összesen
Elnök	58,9	4,5	32,2	4,4	100,0

Az adatok birtokában érdekes összehasonlításokat tudunk tenni más vezető és értelmiségi rétegek „egyéb” ingatlantulajdonával kapcsolatban. Például a *fogyasztási szövetkezetek* vezetőinek 36,1⁰/₀-a rendelkezik „egyéb” ingatlanal. Minden hetedik vezetőnek telke, körülbelül minden hetediknek gyümölcsöse és hozzávetőlegesen minden tizenharmadiknak vikendháza van. A vezetői hierarchia és az „egyéb” ingatlanok megoszlása azt mutatja, hogy a felső szintű szövetkezeti vezetők 40,8⁰/₀-ának, a középszintű vezetők 36,6⁰/₀-ának van „egyéb” ingatlantulajdona⁸.

A *vidéki értelmiségnél* is hasonló tendenciákat fedezhetünk fel. A felső szintű vezetők 29,9⁰/₀-a, az alsó szintű vezetők 25,0⁰/₀-a, a beosztott értelmiségiek 21,6⁰/₀-a rendelkezik föld (telek) ingatlanal.⁹

A termelőszövetkezeti elnökök 36,7⁰/₀-ának van „egyéb” ingatlana. Ez meghaladja a termelőszövetkezeti vezetők arányát (32,8⁰/₀). A felső szintű termelőszövetkezeti vezetők nagyobb arányban (35,1⁰/₀) birtokolnak „egyéb” ingatlant, mint a középszintű vezetők (30,1⁰/₀). Bár a termelőszövetkezeti vezetők kötődnek jobban a földhöz, mégis a fogyasztási szövetkezetek vezetői képviselnek nagyobb arányt az „egyéb” ingatlanok tulajdonosai között.

Az ingatlanok szerzését és birtoklását különböző dolgok motiválhatják. Egyrészt a jövedelem-kiegészítés „kényszere”, a fizikai leterhelés, a kikapcsolódás, a hobby, az aktív pihenés vágya (hétféligi ház, nyaraló stb.). Másrészt vannak olyanok is, akik azért vásárolnak ingatlant, mert jó befektetésnek tekintik, mivel a városi és üdülőkörzeti telekárak, illetve ingatlanok értéke az árindexnél és a kamatlábnál gyorsabban emelkednek.

Közhelyszerű igazság az, hogy az emberek a létviszonyaiknak megfelelően cselekszenek. Nem szabad megfélemednünk arról, hogy a társadalom nem tudott még megoldani számos kérdést. Közismert a szakszervezeti üdülőfőrhelyek alacsony száma,

a szállodák magas árai és zsúfoltsága, a tömegsport feltételeinek nem kielégítő volta stb. Mindez nemcsak a víkendet, a tömegsportot, de még a rendszeres nyaralást is megnehezíti.

Napjainkban, amikor a lakás a legnagyobb gondok egyikét jelenti, nem remélhető, hogy a társadalom az eddigicéknél nagyobb mértékben fog tudni üdüloket és víkendházakat építeni. Ezért valószínű, hogy minden egyéni kezdeményezés, amely nem ellentétes a törvényeinkkel, beleértve a társadalom tagjainak takarékoságát is, a létviszonyok által kiváltott tevékenység: nem jó, vagy nem rossz, hanem *egyik alternatíva hosszú időre*.

KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK, TARTÓS FOGYASZTÁSI JAVAK

Valamely társadalmi csoport életkörülményeiről, a reprodukció feltételeiről – így közvetve a mobilitási feltételekről is – sokat elárulnak a közlekedési eszközökre és a tartós fogyasztási cikkekre vonatkozó adatok.

A kutatás során a saját közlekedési eszközök mellett azt is vizsgáltuk, hogy milyen arányú a személyi használatú szövetkezeti (vállalati) gépkocsik aránya. Nem tértünk ki a lófogatú járművekre – jöllehet az útviszonyainkat tekintve számos területen az egyetlen közlekedési eszköz –, mert a termelőszövetkezeti tagnak nem lehet ló a saját tulajdonában.

A járművek megoszlását a következő táblázat szemlélteti:

10. sz. táblázat

A kérdezett	Gépkocsi	Motorkerékpár	Kerékpár	Személyi használatú hiv. gk + saját gk.	Személyi használatú gk.	Nincs közl. eszköze	Össz.
Elnök	52,1	14,0	20,9	2,1	2,7	8,2	100,0

A fenti adatok azt mutatják, hogy az elnökök közül körülbelül minden második gépkocsival, minden hetedik motorkerékpárral és minden ötödik kerékpárral rendelkezik. Hozzávetőlegesen minden huszadiknak van személyi használatú gépkocsija, s ezek közül csaknem felének saját gépkocsija is van. A személyi használatú gépkocsi száma feltűnően alacsony, az elnököknek mindössze 4,8⁰/₀-át öleli fel. A korábbi vizsgálataink azt mutatták, hogy a főagronómusoknak több személyi használatú gépkocsi áll rendelkezésükre (5,1⁰/₀), mint az elnököknek, s a középszintű vezetőknek (0,8⁰/₀) is van ilyen jogosultságuk, amit – úgy tűnik – racionális okok (távoleső területek stb.) indokolnak.

Az elnökök az országos átlagnál nagyobb arányban rendelkeznek saját személygépkocsival. Magyarországon 1971-ben 33 személygépkocsi jutott 1000 főre, amely Európában alacsony arány. Jugoszláviában 43, Csehszlovákiában 63, az NDK-ban 74, Spanyolországban 82, Finnországban 161, Ausztriában 178, Dániában 232 gépkocsi jut 1000 főre. Csak néhány európai ország (Lengyelország, Görögország stb.) van mögöttünk. Az átlagos fogyasztási struktúrához képest a szövetkezeti elnökök gépkocsi tulajdonának aránya magasnak és korszerűnek tekinthető. Egy évvel korábban a fogyasztási szövetkezetek vezetői 38,5⁰/₀-a rendelkezett saját gépkocsival.

A termelőszövetkezeti vezetők közötti vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy a felső szintű vezetők nagyobb arányban (55,3⁰/₀) rendelkeznek saját tulajdonú gépkocsival, mint a középszintű vezetők (37,5⁰/₀). Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy az életkor is hatással van a gépkocsi számának alakulására. Legnagyobb arányban a 31–40 éveseknek (56,5⁰/₀), valamint a 41–50 éveseknek (42,8⁰/₀), legkisebb arányban a 60 éven felülieknek (18,2⁰/₀) és az 51–60 éveseknek (27,0⁰/₀) van gépkocsijuk.

Felméréseink kiterjedtek annak vizsgálatára is, hogy milyen tartós fogyasztási cikkek vannak a termelőszövetkezeti elnökök birtokában. A tartós fogyasztási cikket egy értékskálával láttuk el.¹⁰ A háztartások gépesítetttsége és a háztartásokkal kapcsolatos szolgáltatások azáltal, hogy a hagyományos háztartáshoz képest a szabad időt növelik, kedvezőbb helyzetet teremtenek a mobilitáshoz is.

A mi körülményeink között ez meglehetősen nagy jelentőségű, miután az össznépesség a házimunkára csaknem annyi időt fordít, mint a kereső tevékenységre.¹¹ A házimunka mellett nagyon nehéz, csak rendkívüli erőfeszítésekkel lehetséges a „szellemiek” újratermelése. E nélkül pedig nem lehet hatékony szellemi, vezetői munkát végezni.

A tartós fogyasztási cikkek; a háztartási gépek, a televízió stb. megléte önmagában nem ad arra választ, hogy „ki dolgozik” és „ki nézi”, vagyis a családon belüli munkamegosztásra, s arra, hogy kinek marad el a szellemi újratermelése. Itt csak azt tudjuk jelezni, hogy több vagy kevesebb gép „dolgozik” a szabad idő növeléséért, illetve a házimunka megkönnyítéséért. Ez ugyan nem közvetlen, hanem közvetett összefüggés a mobilitással. Azt azonban nem téveszthetjük szem elől, hogy a mobilitás társadalmi feltételeiben ezek a tényezők is szerepet játszanak.

Az értékskála figyelembevételével a szövetkezeti elnökök az alábbiak szerint rendelkeznek tartós fogyasztási cikkekkel:

11. sz. táblázat

A tartós fogyasztási cikkek megoszlása

A kérdéselt beosztása	0 pont	5–30 pont	31–50 pont	51–70 pont	71–90 pont	91–100 pont	Összesen
Elnök	–	1,7	5,5	8,2	67,9	16,8	100,0

A termelőszövetkezeti vezetők 84,7⁰/₀-a rendelkezik 71–100 pont értékű tartós fogyasztási cikkel. Ez nagyobb arány, mint a termelőszövetkezeti vezetőké (63,2⁰/₀). A termelőszövetkezeti vezetők birtokában kisebb arányban található tartós fogyasztási cikkek, mint a fogyasztási szövetkezetek vezetőinél, jöllehet ez a vizsgálatunk egy évvel korábbi.

Vizsgálatunkban azt tapasztaltuk, hogy mind a fogyasztási, mind a termelőszövetkezetekben a magasabb beosztású vezetők nagyobb arányban rendelkeznek tartós fogyasztási cikkekkel, mint az alacsonyabb beosztású vezetők. Hetven pont értékű tartós iparcikk van birtokában az elnökök 84,6⁰/₀-ának, a felső szintű termelőszövetkezeti vezetők 80,6⁰/₀-ának, a középszintű vezetők 57,7⁰/₀-ának. A termelőszövetkezeti elnökök legnagyobb arányban rádióval (88,1⁰/₀), mosógéppel (81,9⁰/₀), és tv-vel (68,6⁰/₀) rendelkeznek. Hűtőszekrény az elnökök 12,1⁰/₀-ának van.

1971-ben a tartós fogyasztási cikkek elterjedtségében következő volt az országos

sorrend: *a)* rádió, *b)* mosógép, *c)* televízió, *d)* hűtőszekrény, *e)* porszívó. A termelőszövetkezetek vezetői az országos átlagnál valamivel több tv-vel, mosógéppel rendelkeznek, de *elmaradnak* a fogyasztási szövetkezetek vezetői mögött. A hűtőgéppel *jelentősen alatta maradnak* nemcsak az országos átlagnak (1,3 millió hűtőgép 1971-ben), hanem a fogyasztási szövetkezetek vezetőinek egyébként is alacsony arányától is, ahol körülbelül minden ötödik háztartásban található hűtőgép, a termelőszövetkezeti elnökök között pedig csak minden nyolcadikban.

Ez a meglepően alacsony arány nem magyarázható azzal a körülménnyel, hogy a tsz-elnökök a gazdasági vezetők között viszonylag az alacsonyabb jövedelműek közé tartoznak. Ebben a kérdésben feltehetően leginkább a *falusi életmód* játszik szerepet. A falusi háztartások hűselltátását a baromfiudvar és a házi sertésvágás (fűtölt hús, szalonna) biztosítja, mivel a falvakban csak ritkán árusítanak húst a boltokban. A friss zöldséggel, gyümölcssel, állati termékekkel többnyire a háztáji gazdaságok látják el a falusi háztartásokat. Az elnökök háztartásának csaknem fele (49,7^{0/0}) háztartásbeli. Mindezek nagyobb hatással vannak az életformájukra, mint az iskolai végzettség szintje, amelyben nemcsak az országos átlagot, hanem a fogyasztási szövetkezetek elnökeit is meghaladják.

CÉLKITŰZÉSEK A KÖVETKEZŐ IDŐSZAKRA (3-5 ÉVRE)

Kérdést intéztünk a szövetkezeti elnökökhöz, hogy a következő években mit tervez a családjuk anyagi helyzetük fejlesztésében. A válaszok a következő táblázat szerint csoportosíthatóak:

12. sz. táblázat

Az anyagi célkitűzések megoszlása (0/0)

Kérdett minősége	Lakás-vétel, házépítés	Lakber. tart. fogy. cikkek vásárl.	Autó, motor vásárlás	Hétfélig ház, telek vás.	Gyermek-nevelés, iskolázt.	Egyéb	Hitel törl.	Nem vászolt, nincs terve	Összesen
Elnök	36,3	13,4	15,4	7,2	6,2	2,7	5,1	16,1	100,0

A táblázatból kiderül, hogy a megkérdezettek a közeli években elsősorban (36,3^{0/0}) a lakásvételre, házépítésre, másodsorú gépkocsi és motorvásárlásra koncentrálnak az erejüket, ezt követi a lakberendezési és tartós fogyasztási cikkek vásárlása. Ez megegyezik a korábbi vizsgálataink tapasztalataival is.¹² A fogyasztási szövetkezetek vezetőinél azt tapasztaltuk, hogy a felső szintű vezetők kisebb mértékben szándékoznak lakást venni, vagy házat építeni, mint az alacsonyabb szintű vezetők. Ez a termelőszövetkezeti vezetőknél fordított tendenciájú, ami összefügg azzal is, hogy az előbbieknél lényegesen kisebb arányban kapnak szolgálati lakást.

A termelőszövetkezeti elnökök közül körülbelül minden harmadik lakás, illetve családi ház, minden hatodik-hetedik autó vagy motor, minden hetedik-nyolcadik lakberendezés, minden tizenegyedik hétfélig ház vagy telek vásárlását, továbbá minden tizenhatodik a gyermekei iskoláztatását és minden huszadik a hitele törlesztését tervezi a nagyobb anyagi célkitűzések között.

Összegezve, azt mondhatjuk, hogy a termelőszövetkezeti elnökök tartós fogyasztási cikkeinek aránya néhány területen (például a gépkocsik számában) igen kedvező, a lakáshelyzete közepes, a tartós fogyasztási cikkekből, például hűtőszekrényből igen alacsony arányban részesül.

A vezetők társadalmi mobilitását – a társadalmi gyakorlat alapján – elsősorban a lakás és a gépkocsi biztosítja (a magasabb szintű vezetők nagyobb arányban részesednek lakásból és gépkocsiból), de feltehetően a tartós javak mindegyikének – például a magnetofonnak, amely a nyelvtanulás, a kikapcsolódás (zene) stb. eszköze is – megvan a maga közvetett szerepe.

JEGYZETEK

¹ Mezőgazdasági adatok. KSH. 1972/2. Megjegyezzük, hogy a tsz-elnökök és vezetők jövedelmi helyzetét tükröző adatok az 1971/72-es állapotot mutatják. Azóta jelentős mértékben módosultak az ismertetett adatok, beleszámítva például a háztájiból származó jövedelmet is.

² Marx–Engels Művei. 21. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 25. old.

³ Lásd például: Engels: A munkásosztály helyzete Angliában.

⁴ Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH. Budapest 1974.

⁵ A vidéki értelmiség helyzete. II. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest 1971. 21–23. old.

⁶ 1972-ig ingyenes a tanácsi lakáskiutalás, ettől kezdve már az egy főre eső jövedelemhatárhoz és bizonyos térítéshez van kötve. Vizsgálatunk idején még ingyenes volt a lakáskiutalás.

⁷ A szövetkezeti lakást is a tanács utalja ki. Nem térünk ki az „öröklés” stb. lehetőségeire, mert az a mobilitás szempontjából marginális jelentőségű.

⁸ Bognár L. – Simó T.: Hétszáznyolcvanegy. Szövetkezeti Kutató Intézet. Budapest 1973. 205. old

⁹ Vidéki értelmiség II. köt. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest 1971. 115. old.

¹⁰ Rádió= 5, lemezjátszó= 5, magnetofon= 10, televízió= 20, mosógép= 15, centrifuga= 10, porszívó= 10, hűtőszekrény= 20 pont.

¹¹ Fülöp Gábor: Gazdaságunk és a KGST. Kossuth Könyvkiadó 1974. 55. old.

¹² Bognár L. – Simó T.: Id. m. 222. old.

KOLOSI TAMÁS

Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái*

A Magyar Szocialista Munkáspárt kongresszusán elfogadott programnyilatkozat a következő 15–20 évre strukturális fejlődésünk alapvető irányára is rámutatott. Eszerint társadalmi szerkezetünk jövőbeni fejlődésének fő tendenciája a még meglévő osztály jellegű, illetve osztály eredetű különbségek csökkenése, amelynek „eredményeként jutunk majd el arra a szintre, ahol fokozatosan létrejönnek az osztálykülönbségek teljes és végleges megszüntetésének feltételei”.

Ez az iránymutatás különösen aktuálissá teszi azt a feladatot, hogy részletesebben is megvizsgáljuk társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciáit. Az ezzel kapcsolatos vizsgálódások hazánkban eddig általában két szinten jelentkeztek. Egyfelől a távlati gazdasági-társadalmi tervezéshez kapcsolódva a foglalkozási szerkezet, a munkaerő-szerkezet előrejelzésére történtek kísérletek. Másfelől pedig a filozófiai általánosítás szintjén a kommunizmus perspektívájában fogalmazódott meg az osztály nélküli társadalom bekövetkezése, mint a történelmi fejlődés szükségszerű következménye. Ezen a két póluson túlmenően a hazai szakirodalomban csak egyetlen vonatkozásban találkozhatunk a strukturális fejlődés várható tendenciáinak előrejelzésével. Nevezetesen a társadalmi mobilitás jövőbeni alakulásával kapcsolatos vitákra gondolunk.

FOGLALKOZÁSI SZERKEZET ÉS MOBILITÁS

A foglalkozási szerkezet előrejelzése a távlati népgazdasági tervezés integráns része. E munka az Országos Tervhivatalban jórészt a „Munkaerő és Életszínvonal Bizottság” keretei között indult meg nagyobb intenzitással.¹ A távlati tervek arra a következtetésre jutottak, hogy 1985-ben a mezőgazdaság az aktív keresőknek mintegy 15⁰/₀-át, az ipar és az építőipar mintegy 47⁰/₀-át és a terciér szektor körülbelül 38⁰/₀-át fogja foglalkoztatni. Ez a koncepció tehát a mezőgazdasági keresők csökkenésével, az ipari keresők minimális, és a terciér szektorban foglalkoztatottak jelentősebb növekedésével számol. Az 1990-re készült előrejelzés a mezőgazdasági

* Társadalmunk szerkezetéről és fejlődésének tendenciájáról rövidebb és hosszabb távú, széles körű kutatómunka indult. Az alábbi cikket – amely vitatható és vitatandó értelmezéseket, álláspontokat is tartalmaz – műhelytanulmányként közöljük. Szeretnénk, ha az e kérdésben kialakuló polémia előbbre vinné a tudományos elemzést, ezért folyóiratunkban szívesen helyet adunk vitacikkeknek és hozzászólásoknak.

aktív keresők arányát 8–10⁰/₀-ra, az ipari és építőipariakét 48–50⁰/₀-ra, a terciér szektorban foglalkoztatottakét 40–44⁰/₀-ra becsli.

A távlati terv továbbá azzal számol, hogy a fizikai dolgozók száma lényegében nem változik az elkövetkező időszakban, és az aktív keresők mintegy 400 000 fős növekedése a szellemi dolgozókat fogja gyarapítani. Így 1985-re a fizikai-szellemi arány várhatóan a jelenlegi 76–24⁰/₀-ról 70–30⁰/₀-ra fog változni. Hozzátehetjük ehhez, hogy a terv készítői szerint is a nem fizikai állomány tervezett 30⁰/₀-os aránya „a nemzetközi tapasztalatok alapján minimálisnak tekinthető”,² és így valószínűleg ennél magasabb arány várható.

A fizikai dolgozókon belül jelentősen módosulni fog a szak-, betanított és segédmunkás arány is. A szakmunkások 1970-ben az aktív keresők 21,5⁰/₀-át adták, az 1985-re tervezett munkaerő-szükséglet 25,1⁰/₀, a valószínű állomány 30,6⁰/₀ lesz. A betanított munkások aránya a szükségletet tekintve lényegében az 1970. évihez azonos (29,6⁰/₀), a valószínű állomány azonban várhatóan ennél kisebb lesz (24⁰/₀), és az 1970. évi 25,4⁰/₀-ról várhatóan mintegy 15⁰/₀-ra csökken a segédmunkások aránya.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy eleve az is kérdéses, hogy az elkövetkező időszakban mennyire marad releváns a szak-betanított-segédmunkás megkülönböztetés, és problematikusnak tűnik a munkaerő-szükséglet ilyen típusú előrejelzése. Például sok szakember a betanított munkások arányának emelkedését várja ellentétben a fenti adatokkal. Ez azonban nem változtat azon, hogy a tendencia feltételezhetőleg ténylegesen a szakmunkás arány dinamikus növekedése, a betanított munkás arány és a segédmunkás arány csökkenése lesz.

A távlati terv a képzettség vonatkozásában a felsőfokú végzettségűeknek 5,4⁰/₀-ról 8,3⁰/₀-ra való emelkedésével számol, és a középfokúnál alacsonyabb képzettségűeknek 61⁰/₀-áról 46⁰/₀-ra történő csökkenését feltételezi.

Végül ezt a gondolatmenetet érdemes még azzal is kiegészíteni, hogy megnézzük az aktív keresők jelenlegi korcsoportok szerinti megoszlását.³

	15—19	20—24	25—29	30—39	40—49	50—54	55—59	60 év főltt	Össze- sen
s z á z a l é k b a n									
Szaktmunkás	34	40	32	27	21	17	17	7	26
Betanított munkás	26	19	16	20	21	20	18	10	20
Egyéb fizikai	22	13	13	20	25	28	33	46	21
Nem fizikai	16	27	36	30	27	28	22	12	27
Segítő családtag	1	—	1	1	2	2	3	6	2
Önálló és segítő családtagja	1	1	2	2	4	5	7	19	4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bennünket elsősorban a 25–29 és a 30–39 éves korosztály érdekel, hiszen ezekben a korosztályokban már jórészt teljesen kialakult a foglalkozási szerkezet, és közülük a legidősebbek is 15–20 év múlva még aktív keresők lesznek, a jelenlegi 25–39 évesek pedig 15–20 év múlva az aktív keresők gerincét fogják alkotni. Jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy az ilyen típusú becslés mennyire bizonytalan, a 25–29 éves korosztály adatainak az idősebbek adataival való összevetése alapján

mégis úgy tűnik, hogy a távlati tervnek immár csak 10 évre szóló előrejelzéseiben jelentkező tendenciák az elkövetkező 15–20 évben is folytatódni fognak. Az életkor csökkenésével ugyanis teljesen egyenes arányban áll a szakmunkások arányának növekedése és a segéd munkások arányának csökkenése, és így igen valószínűnek tűnik, hogy ez a tendencia nemcsak rövidebb távon fog érvényesülni, hanem hosszú távon is hatni fog.

Összességében tehát a foglalkozási szerkezetben az elkövetkező 15–20 évben a következő főbb változások várhatók.

a) Tovább folytatódik a mezőgazdasági keresők csökkenése és arányuk a kilencvenes évekre valószínűleg 10⁰/₀ körül fog alakulni.

b) Az iparban foglalkoztatottak arányának növekedése rendkívül lelassul, majd stagnál, sőt kisebb mérvű csökkenés is elképzelhető. Arányuk az aktív keresőkön belül 45–50 ⁰/₀ között stabilizálódik.

c) A tercier ágazatokban felgyorsuló létszámnövekedés várható, és még az sem tűnik kizártnak, hogy az ezredfordulóra a foglalkoztatottak közel fele a harmadik szektorban fog dolgozni.

d) A fizikai-szellemi arányban folytatódik az utóbbi kategória felé az eltolódás. Valószínű, hogy 15–20 év múlva az aktív keresőknek már több mint egyharmada nem fizikai munkát fog végezni, és a felsőfokú végzettségűek aránya az aktív keresőkön belül megközelíti vagy el is éri a 10 százalékot.

e) A fizikai munkán belül is jelentősen nőni fog a szakképzettség, és még az ezredforduló előtt – a mai kategóriákban gondolkozva – a szakképzettek kerülnek többsébe a fizikai dolgozókon belül.

Ezek a várható tendenciák egyáltalán nem tűnnek túlbecsültnek, hiszen a nemzetközi összehasonlításoknak nagyjából megfelelő képet mutatnak.⁴ A foglalkozási szerkezet várható átalakulása – természetesen – a társadalmi átrétegződésre is hatással lesz.

Nem feladatunk kitérni azokra a vitákra, amelyek a mobilitás csökkenésével vagy növekedésével függenek össze. Számunkra igen megalapozottnak tűnik Andorka Rudolfnak és Miltényi Károlynak az a hipotézise, hogy a kilépési mobilitási arányszámok az 1963-as adatokhoz képest várhatóan lényegesen nem fognak megváltozni.⁵ Annál is inkább, mert a nemzedékek közötti mobilitásban változatlan kilépési arányszámokat feltételezve a jövőre vonatkozóan nagyjából ugyanolyan foglalkozási szerkezethez jutottak el, mint a távlati tervezés, amelynek előrejelzéseit mi is elfogadtuk.

Jelentős változások következnek azonban be a belépési mobilitás arányszámait vizsgálva. Ez természetesen következik az egyes társadalmi rétegek arányainak megváltozásából, hiszen például egy lényegesen lecsökkent parasztság minden rétegbe kevesebb fiát tudja küldeni. Éppen ebből következően az egyik leglényegesebb változásnak az tűnik, hogy a nem mezőgazdasági munkásságon belül lényegesen csökkenni fog a parasztszármazásúak aránya. Míg jelenleg a szakmunkások egynegyede, a szakképzetlenek kétharmada parasztszármazású, addig az előrejelzés szerint a szakmunkások között 13⁰/₀-ra, a betanított munkásoknál 25⁰/₀-ra, a segéd munkásoknál 33⁰/₀-ra fog csökkenni a parasztszármazásúak aránya.

Ez azért tűnik lényeges változásnak, mert a mezőgazdaságból az iparba történt átrétegződés az eddigiekben ugyan egyfelől e két osztály közeledésének része volt, másfelől azonban jelentősen hozzájárult a munkásság sajátos belső rétegződésének kialakulásához. Napjainkban ugyanis a legélesebb különbség az ipari munkásságon belül a munkásszármazásúak (s ennek következtében jórészt szakképzett, többség-

ben városlakó és csak az iparhoz kötődő) és a paraszti származású (nagyreszt szak-képzetlen, falun élő, ingázó, a mezőgazdasági termeléssel családján illetve a háztáji és kiegészítő gazdaságon keresztül kapcsolatot tartó) munkások között van. A társadalmi mobilitás várható tendenciái – úgy tűnik – nem fogják az ilyen típusú réteg-ződést erősíteni, hanem éppen ellenkezőleg, csökkentik.

Még világosabban látható ez a tendencia, amennyiben – az eddigiekhez hasonlóan – az előrejelzést a fiatal és a dolgozóknak 15–20 év múlva derékhadát jelentő korosztály vizsgálatával is kiegészítjük. Az 1963 és 1967 között munkába álló fiatalok intergenerációs mobilitását vizsgálva⁶ – eltérő módszerekkel, ahol a legnagyobb különbség, hogy a vizsgálat tárgya nem az apa–fiú, hanem általában az apa–gyermek viszony – némileg nagyobb kilépési mobilitási arányszámokat kapunk, mint az 1963-as reprezentatív vizsgálat alapján.

E vizsgálat adatai szerint bár a segéd- és betanított munkások s az egyéb szellemi dolgozók valamivel nagyobb arányban öröklik apjuk foglalkozását, mint az előző generáció, azonban a szakmunkás, értelmiségi és különösen a mezőgazdasági fizikai apák gyermekei sokkal nagyobb arányban hagyják el apjuk foglalkozását, mint korábban. Így például míg 1963-ra a szakmunkás apák gyerekeinek 47⁰/₀-a szakmunkás maradt, addig a pályakezdőknél a szakmunkás apák gyerekeinek 30⁰/₀-a egyéb szellemi dolgozóvá vált, és 32⁰/₀-uk lett szakmunkás. Ez a különbség jórészt abból adódik, hogy az előbbi vizsgálatnak az apa–fiú, az utóbbi pedig az apa–gyerek viszonyt vizsgálja, márpedig a szakmunkások lányai nagy arányban lesznek szellemi dolgozók.⁷

Másból fakad azonban a mezőgazdasági fizikai származásúak kilépési mobilitásában mutatkozó különbség. Változatlan kilépési mobilitási arányokat feltételezve a jövőben a parasztszármazásúak fele mezőgazdasági fizikai dolgozó, egynegyede betanított és segédmunkás, 15⁰/₀-a szakmunkás és 7⁰/₀-a szellemi dolgozó lenne. A pályakezdők kilépési mobilitását vizsgálva 20⁰/₀-uk marad a mezőgazdaságban, 30⁰/₀-uk válik betanított és segédmunkássá – ezen belül is, az előzővel ellentétben, megfordul a betanított és segédmunkás arány, egyharmaduk szakmunkás lesz és több mint 16⁰/₀-uk szellemi dolgozó. Vagyis feltételezhetjük, hogy nagyobb lesz a parasztszármazásúak kilépési esélye a jövőben, mint korábban volt. Ennek magyarázata pedig valószínűleg abban rejlik, hogy megváltozott a mezőgazdasági fizikai helyzete, ma már nem ők vannak a „stratifikációs hierarchia alján.”⁸

A pályakezdők adataiból a következő belépési mobilitási arányok tűnnek elének (Az adatok forrását lásd a 6. lábjegyzetben.);

Apák nemzedéke (⁰ / ₀ -ban)	Értel- miségi	Egyéb szellemi	Szak- munkás	Bet. munkás	Segéd- munkás	Mg.-i fizikai	Összesen
Értelmiségi	29	26	24	4	4	13	100
Egyéb szellemi	12	24	32	9	11	12	100
Gyerme- kek nem- zedéke (⁰ / ₀ -ban)	Szakmunkás	3	13	30	12	18	100
Betanított munkás	3	8	32	13	19	25	100
Segéd- munkás	2	4	23	11	40	20	100
Mezőgazda- sági fizikai	—	1	6	4	25	64	100

Ezek az adatok még egyértelműbben arra utalnak, hogy a társadalmi mobilitás jövőbeni tendenciái várhatóan csökkentik a paraszt- és munkásszármazású munkások közötti rétegződési különbségeket, és inkább a munkásság alsó rétegeiben – elsősorban a segédmunkásoknál – várható egy jelentős rétegződési elválás a munkások belső rétegződésében. Erre mutat az is, hogy a jövő segédmunkás nemzedékének várhatóan közel háromnegyede szakképzetlen apák gyereke lesz. Feltehetőleg jelentős lesz a szakmunkások különböző csoportjainak származás szerinti különbsége is. A jelenlegi pályakezdőknél ugyanis a divatos ipari szakmákban és a tercier ágazatban dolgozó szakmunkások egyharmadának az apja szakképzetlen fizikai dolgozó, míg ugyanilyen származású a nem divatos ipari szakmunkások kétharmada.

A társadalom szerkezetében várható mennyiségi változások tehát azt mutatják, hogy az elkövetkező 15–20 évben továbbra is dinamikusán fog növekedni az értelmiség és a szellemi dolgozók csoportja, tovább folytatódik a parasztság számszerű csökkenése, a munkásosztály belső szerkezetében pedig megkezdődik az eltolódás az iparból a tercier ágazatok felé. A társadalmi mobilitás fő tendenciái lényegesen nem fognak megváltozni, inkább csak a munkásság belső szerkezetének átalakulásában jelentkeznek majd – a származás szerinti összetétel szempontjából is – új jelenségek.

Mindezek a mennyiségi változások azonban sok tekintetben új megvilágításba kerülnek, ha társadalmi struktúránk fejlődésének minőségi oldalait is megvizsgáljuk.

AZ OSZTÁLYKÜLÖNBΣÉGEK MEGSZÜNÉSÉNEK ŰTJA

A marxizmus egyik sarkalatos tétele – és Marx maga is ezt emelte ki az osztályviszonyok elemzésében –, hogy „az osztályok létezése csak a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve”, és ennek következtében a proletárdiktatúra „csak átmenet az összes osztályok megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz”.⁹

Ennek a folyamatnak konkrét előrejelzése legtömörebben Lenin néhány, a forradalom után született munkájában található meg. Érdemes két gondolatmenetet idéznünk, jöllehet mindkettő elég erőteljesen benne él a marxista közgondolkodásban. Az egyik a „Nagy kezdeményezés” című brosrában közvetlenül az osztályok közismert meghatározása után áll: „Világos, hogy az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és a kapitalistákat kell megdönteni, nemcsak ezek tulajdonát kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök mindenféle magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget.”¹⁰ Ugyanebben az időben (néhány hónappal később) nagyjából hasonló gondolatokat fejteget Lenin a „Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában” című munkájában: „A szocializmus az osztályok megszüntetése. Hogy megszüntessük az osztályokat, először is meg kell dönteni a földbirtokosokat és a kapitalistákat. A feladatnak ezt a részét végrehajtottuk, ez azonban a feladatnak csak egy része, mégpedig nem is a legnehezebb része. Hogy megszüntessük az osztályokat, másodsor meg kell szüntetni a munkás és a paraszt közötti különbséget, mindenkit dolgozóvá kell tenni.”¹¹

Ezek a lenini gondolatmenetek különböző elméleti interpretációkra adtak lehetőséget. Lenin ugyanis a következő elemeket említi meg az osztályok felszámolásában.

Elsőként a volt uralkodó osztályok osztályként való megszüntetését. Ez az a pont, ahol nem alakultak ki eltérő nézetek, és ez az, amit a jelenlegi szocialista társadalmak már egyértelműen teljesítettek. Összetettebb a helyzet a többi momentumnál.

Második elemként az vetődik fel, hogy meg kell szüntetni a termelési eszközök mindenféle magántulajdonát. Itt nyilvánvalóan a kisárutermelők magántulajdonáról van szó. Erre vonatkozóan pedig Leninnek konkrét gyakorlati programja volt, a szövetkezeti terv. Ez azonban már mindjárt egy vitapontot érint: hogyan kell értékelni a kisárutermelők szövetkezetekbe tömörülését az osztálykülönbségek felszámolása szempontjából?

Tegyük ehhez mindjárt hozzá a másik idézetnek azt a részét, hogy „meg kell szüntetni a munkás és a paraszt közötti különbséget, mindenkit dolgozóvá kell tenni”. Bár ezzel kapcsolatban is különböző interpretációs lehetőségek adódtak, számunkra azonban egyértelműnek tűnik, hogy a munkás és a paraszt között itt abban jelentkezik a döntő különbség, hogy a paraszt mint nem dolgozó, pusztán mint tulajdonos is bizonyos kiegészítő jövedelemre tehet szert, vagyis a döntő különbség itt is a parasztság kisárutermelő létéből fakad.

Ehhez kapcsolódik a város és a falu közötti különbség felszámolásának igénye is. Ezt sokan a falu urbanizációjával kívánják összekapcsolni, jöllehet az osztály jellegű különbségek nem a két településformából és azok civilizatorikus ellátottságából, hanem e két településformán uralkodó termelési viszonyok eltéréseiből fakadnak. A félreértések elkerülése végett – s erről később még lesz szó – egyáltalán nem becsüljük le az urbanizáció társadalmi jelentőségét azzal, ha ezt nem kötjük közvetlenül az osztályviszonyok problematikájához. Úgy tűnik tehát, hogy a falu–város közötti különbség is elsődlegesen a munkásosztály és a parasztság közötti különbséget fejezi ki.

Végül a legtöbb eltérő interpretációt az a momentum eredményezte, hogy az osztályok teljes felszámolásához meg kell szüntetni „a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget”. Az egyik interpretáció ezt mint a fizikai és szellemi munka különbségének felszámolását értelmezte, ezen belül is három alternatívát hordozva. Egyrészt mint a két munkafajta tényleges különbségének felszámolását, vagyis a fizikai munka megszünését. Másrészt mint a két munkatípus eltérő társadalmi értékelésének felszámolását, vagyis a fizikai és szellemi munka azonos anyagi és erkölcsi honorálását, a kettő által eredményezett életviteli különbségek felszámolását, a fizikai és szellemi munka presztízse közötti különbség megszüntetését. Harmadrészt mint az embereknek e két munkafajta közötti egyenlőtlen elosztásának megszüntetését, vagyis a fizikai és szellemi tevékenységek rotációját.

A későbbiekben még ezeknek az alternatíváknak a vizsgálatára is visszatérünk, egyelőre azonban az a fontos a számunkra, hogy a fizikai és szellemi munkának, mint az eltérő jellegű munkáknak a különbsége általában nem eredményezett osztály jellegű elválást. Így az osztálykülönbségek felszámolása szempontjából sem a munka jellegében levő különbségek megszüntetése az elsődleges tényező. Éppen ezért az a másik interpretáció tűnik elfogadhatónak, amely a fizikai és szellemi munkát végző emberek termelési viszonyokkal kapcsolatos eltéréseinek, és ennek következtében eltérő társadalmi helyzetüknek megszüntetésében látja az osztálykülönbségek felszámolásának egyik lényeges feltételét.

A lenini gondolatmenetnek ez az interpretációja teszi világossá, hogy a húszas évek elején a társadalmi struktúrával kapcsolatban a következő gondolatmenet tűnt elő. „A szocializmus az osztályok megszüntetése.” A szocialista társadalom szerkeze-

tét az osztályok megszüntetése szempontjából kell vizsgálat tárgyává tenni. Itt az első lépés, a volt uralkodó osztályok megdöntése, megtörtént. A következő lépés egyfelől a kisárutermelés – és ez tömegében a parasztságot jelenti – szövetkezetesítése, a munkásosztály (a város) és a parasztság (a falu) közötti osztálykülönbség megszüntetése, másfelől pedig a fizikai munkát végzők és a szellemi munkát végzők közötti osztály jellegű különbség, az értelmiség társadalmi elkülönülésének felszámolása.

Nézzük tehát meg e két relációban a megtett utat és a várható tendenciákat.

A PARASZTSÁG FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI

A parasztság osztályjellegének megítélése a marxizmus történetében mindig is jelentős viták tárgya volt. A két szélső álláspontot lényegében az jellemezte, hogy egyesek a parasztságot a tőkés társadalomban is osztálynak – Buharin kifejezését a marxizmus köztudatába bevívve nem alapvető, nem a tőkés termelés lényegéből levezethető osztálynak – tartották és tartják, míg mások arra hivatkozva, hogy a tőkés fejlődés a parasztságot felbontja egyrészt falusi burzsoáziára, másrészt falusi proletariátusra, harmadrészt pedig paraszti kisárutermelői rétegre, tagadták és tagadják a tőkés társadalomban a parasztság osztálylétét.

A kelet-európai fejlődés vonatkozásában e két véglételet sajátos történelmi dialektikával haladja meg Leninek az a gondolatmenete, amely a parasztság osztályhelyzetének megítélésében az orosz tőkés fejlődés feudális korlátozottságából indul ki: „*Amennyiben* falvainkban a »modern« (polgári) társadalom kiszorítja a hűbéri-jobbági társadalmat, *annyiban* a parasztság nem osztály többé, felbomlik falusi proletariátusra és falusi burzsoáziára (nagy-, közép-, kis- és legkisebb polgárságra). *Amennyiben* még fennmaradnak a hűbéri-jobbági viszonyok, *annyiban* a parasztság még továbbra is osztály, vagyis ismétlem, nem a polgári, hanem a hűbéri-jobbági társadalom osztálya marad.”¹²

Ennek az elemzésnek logikus konzekvenciája, hogy mivel egyrészt a forradalom időszakában még közel sem az volt a jellemző, hogy az orosz faluban a polgári társadalom kiszorította a hűbéri jobbági társadalmat, másrészt pedig a forradalom győzelme után a parasztság polarizációját szélső rétegeinek nivellálódása váltotta fel, a parasztságot a forradalom győzelme után egyértelműen osztályként kezelték.

Magyarországon a marxisták ezzel kapcsolatos állásfoglalását jó néhány tényező bonyolultabbá tette. Egyfelől rendkívül ellentmondásos volt a parasztság objektív helyzete a kiegyezés után meginduló magyar tőkés fejlődésben. Jól mutatja ezt Erdei Ferencnek a magyar paraszttársadalomról adott elemzése, amely az elparasztiatlanodó rétegek – Erdei tipológiáját használva a „romlott parasztok”, „menekülők” és „már nem parasztok” – mellett a „még parasztok” egyúttal egységes és differenciált helyzetét jól adja vissza. „A magyar társadalomnak e nagy tömegét képviselő paraszttömbje csak a fejlődés fokát tekintve mondható annyira amennyire egységesen parasztnak. Annyiban képviselnek ezek egységes szerkezetet a magyar társadalomban, hogy megközelítően egyformán parasztok. Mint parasztok azonban éppen nem ugyanazt a társadalmi formát képviselik. A parasztságnak minden jellegzetes formaváltozását megtaláljuk soraik között. Nagy tömegük uradalmi cseléd, másik jelentékeny részük fele életét egy-egy uradalomban, másik fele életét falujában leélő summásság; egy másik számottevő hányaduk falusi munkásparaszt, a szellé-

reknek a falusi közös haszonvételekből kikopott utóda és csak a fönmaradó, szám szerint igen kis hányad képviseli a telkesjobbágyok utódait, a parasztagzákat.”¹³

Másfelől – ezzel összefüggésben – a megítélést bonyolultabbá tevő tényező volt az is, hogy Magyarországon szinte egyedülállóan nagy volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottakon belül az agrárproletárok aránya. Az 1930-es népszámlálás szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak között fele-fele arányban (az összes aktív keresőknek mintegy 23–24 százaléka) voltak kisárutermelő parasztek és agrárproletárok, márpedig ennek az utóbbi rétegnek a helyzete meglehetősen ellentmondásos. Eredetében egységesen paraszti származású, és nem is a tőkés fejlődés következtében proletarizálódott, hanem a feudális társadalomszerkezetből továbbélő csoport osztályhelyzetében – teoretikusan – egységesen bérmunkás. A valóságban élethelyzetet tekintve szélső rétegei jelentősen különböznek egymástól. Az uradalmi cselédek és a mezőgazdasági napszámosok erőteljesebben kötődtek a parasztsághoz, a közmunkák felfutásával összefüggésben növekvő számú kubikosság inkább a proletárok felé orientálódott, és talán jogtalan is agrárproletárnak nevezünk. Tovább bonyolította azonban a helyzetet, hogy 1945-ben a földosztás következtében az agrárproletárok többsége „visszapasztosodott” (a földhöz jutott 600 000 család több mint 90⁰/₁₀-a korábban agrárproletár volt), viszont a mezőgazdaság állami megszerítésének fokozódásával éppen ők hagyták ott viszonylag leggyorsabban a földet, s az iparba mentek dolgozni, vagy elsőként léptek be a termelészövetkezetbe.

Harmadrészt politikai tényezők is szerepet játszottak a parasztság osztályhelyzetének ellentmondásos megítélésében. A felszabadulást követő időszakban, – bár a fentebb látott okok következtében ellentmondásosan – a parasztság osztályként való tételezésére indította a marxista kutatókat. Ugyanakkor az aktuálpolitikai tényező erőteljesen ez ellen hatott. A Kiszgazdapárt ugyanis a parasztság egységes osztálylétére alapozva fogalmazta meg a parasztegység követelését, és állította ezt szembe a kommunisták által megfogalmazott munkás–paraszt szövetség gondolatával. Ebből következett, hogy a Kommunista Párt teoretikusai és szakírói a kiszgazda parasztegység koncepció alól azzal is ki akarták húzni a talajt, hogy rámutattak a parasztság osztályhelyzetének differenciáltságára, és így még az ötvenes évek első felében is igen gyakoriak voltak az olyan publikációk, amelyek a parasztságot nem tartották osztálynak.¹⁴ Másfelől azonban a összstruktúra elemzésekor a „munkásosztály–paraszt osztály–értelmiség” struktúramodell megalapozásakor a parasztság mindig mint osztály jelent meg az elemzésekben, legfeljebb az osztály belső differenciáltságáról esett szó.

Ezek az egymásnak és sokszor önmaguknak is ellentmondó interpretációk az ötvenes évek végén, a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején részben egységesültek, részben azonban egy újabb problémakörrel bővültek. Nevezetesen egyre inkább dominanciára jutott az a gondolat, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése egy egységes paraszti osztály kialakulását eredményezi.

Ez a koncepció jórészt nyitva hagyta azt a kérdést, hogy a kisárutermelő parasztság korábban osztályon belül vagy különböző osztályokra bomlottan volt differenciált, és csak azt emelte ki, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése a parasztság tradicionális differenciáltságát megszünteti és egy egységes paraszti osztályt hoz létre. Természetesen e nézetnek is voltak bírálói, akik a termelészövetkezetek közötti és a szövetkezeteken belüli különbségekre hivatkozva tagadták – aktuálisan jogosan – az egységes paraszti osztály létét.

Ezzel a vitával kapcsolatban Orbán Sándor meggyőzően mutatja be, hogy a szövetkezeti mozgalom kezdeti szakaszában minden differenciáltsága ellenére az adott jogosultságot az „egységes paraszti osztály” koncepciójának, hogy a mezőgazdaság

szocialista átszervezése, a nagyüzemek fejlődése fokozatosan, és napjainkra szinte már teljesen lezárultan valóban megszüntette a parasztság tradicionális (szegény- és gazdag-, kis- és középparasztt stb.) tagozódását, és ezek a differenciáltságok ma már lényegében nem hatnak. Ugyanakkor azonban a szocialista nagyüzemek, a termelőszövetkezetek fejlődése újabb differenciáltságokat hoz létre, amelyben a legjelentősebb a tradicionális értelemben vett parasztság és a lényegében iparszerűen, munkásként dolgozó szövetkezeti tagok és alkalmazottak elkülönülése.¹⁵

Mindez pedig most már a parasztság osztályhelyzetének, osztály-elkülönülésének és az elkülönülés megszűnésének új megközelítését is lehetővé teszi. A „klasszikus” tőkés fejlődés a paraszti osztályt a falusi proletariátusra és a falusi burzsoáziára – tegyük ehhez még hozzá, hogy ezen kívül egy kisárutermelői paraszti rétegre – való felbomláson keresztül szünteti meg. A parasztságnak ez a felbomlása a magyar tőkés fejlődésben csak korlátozottan érvényesült és torzó maradt. A folyamatot egy más útvonalon a szocialista fejlődés, a szövetkezeti mozgalom fejlődése teljesíti ki. Itt azonban nem a tőkés típusú felbomlás érvényesül. Ellenkezőleg, e tőkés tagozódás egyre erőteljesebben érvényét veszítette, és a parasztság felbomlása a még tradicionális parasztság és a már a munkásosztályhoz közeledő rétegekre való differenciálódáson keresztül valósul meg, és az elparasztiatlanodás folyamata lényegében a parasztságnak a munkásosztályhoz közeledését, és az abba való beolvadását jelenti.¹⁶ Ez a folyamat a parasztság elmúlt harminc évben lezajlott átalakulásán és jelenlegi helyzetén keresztül is jól figyelemmel kísérhető.

1949-ben Magyarországon az aktív keresőknek közel 40%-a kisárutermelő parasztt volt. A szocialista fejlődés során ez a réteg felbomlott, két irányban is átalakult. A továbbra is egyénileg gazdálkodó paraszttok kicsiny és egyre jobban előregedő rétege mellett a paraszti kisárutermelők egy része ipari munkássá, másik része termelőszövetkezeti taggá vált.

A mezőgazdaságból az iparba vándorlás folyamata azt eredményezte, hogy a parasztság egy hányada a munkásosztályhoz integrálódott, bár lakóhelye nagyrészt továbbra is a falu maradt. Így egy sajátos paraszti származású munkásréteg alakult ki, amely ma a segéd- és betanított munkások túlnyomó többségét és a szakmunkások egyharmadát alkotja, ingázóvá vált és főfoglalkozású munkaidején túl a háztáji és kiscsigító gazdaságokban a mezőgazdasági termeléshez továbbra is kapcsolódik.

A korábbi kisárutermelő parasztság másik része megmaradt a mezőgazdasági termelésben, de ezt a szocialista termelési viszonyok közepette mint szövetkezeti tag végzi. A magyar parasztság történetében alapvető mérföldkövet jelentett a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a kisárutermelő gazdálkodásról a szocialista nagyüzemi termelésre való áttérés. Ezzel azonban egyáltalán nem zárult le a parasztság átalakulásának folyamata. A termelőszövetkezetek fejlődése a szövetkezeti tagság megváltozását is eredményezte.

Míg 1963-ban a termelőszövetkezetekben teljesített fizikai munkaidő háromgyede volt a hagyományos paraszti munkaidő, addig napjainkban már csak ezeknek a munkaóráknak a fele. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek aktív tagjainak és alkalmazottainak ma már alig több mint a fele dolgozik a növénytermesztésben, az állattenyésztésben és a takarmányozásban, tehát végez kifejezetten mezőgazdasági tevékenységet. Sőt e tevékenységek egy része is ma már sokszor közelebb áll az ipari munkához, mint a hagyományos paraszti tevékenységhez. Azt mondhatjuk tehát, hogy ma már minden második termelőszövetkezeti dolgozó nem paraszti munkát végez, és ebből több mint 60 000 fő a szellemi foglalkozású.

A termelőszövetkezetek vállalati gazdálkodásának erősítése, a garantált munka-

bérré való áttérés, a szociális juttatások egyre erőteljesebb kiterjesztése, a szövetkezetek anyagi-technikai bázisának és a dolgozók jövedelmének emelkedése, a falu infrastrukturális és kulturális ellátottságának javulása mind azt eredményezték, hogy a termelés és az életmód tekintetében egyaránt a szövetkezetek dolgozói közelebb kerültek a munkáléthez. Lenin kifejezését egy más szituációra alkalmazva azt mondhatjuk tehát, hogy a parasztság átalakulásának az „elparasztatlanodás” a legjellemzőbb vonása.

A termelőszövetkezetek tagságán belül négy jellemző csoport különböztethető meg: a szellemi dolgozók, a nem kifejezetten mezőgazdasági tevékenységet folytatók, a termelőszövetkezethez erőteljesen integrálódó, többnyire bonyolultabb mezőgazdasági munkákat végzők és a szövetkezethez lazábban kapcsolódó, megélhetését nagyrészt a háztájiból biztosító tagok csoportja. A hagyományos paraszti lét elsősorban ennél az utóbbi rétegnél él tovább, és a négy csoport aránya a szövetkezeten belül erőteljesen függ a termelőszövetkezet gazdálkodási módjától és eredményességétől.

A másik, a hagyományos paraszti létet sok vonatkozásban továbbörökítő – gazdaságilag és társadalmilag még hosszú időn keresztül szükséges – tényező a háztáji és kiegészítő gazdaság. Ezekkel azonban nem egyszerűen a termelőszövetkezeti tagság, hanem sokkal inkább a falusi lakosság – és egy bizonyos városi népesség – van kapcsolatban. Márpedig ma már a falu és a parasztság korántsem azonos tartalmú kifejezések: a falusi lakosság több mint fele nem a mezőgazdaságban dolgozik.

A Központi Statisztikai Hivatal mezőgazdasági kisüzemi összeírása alapján Magyarországon 1 681 076 mezőgazdasági kisgazdaság van és ezekben – természetesen különböző rendszerességgel – 2 210 404 aktív kereső dolgozik, akiknek csak 24,5 százalékáa termelőszövetkezeti tag. 1 302 057 a nem mezőgazdasági főfoglalkozásúak száma, ebből több mint egymillió a fizikai dolgozó. Tehát azt lehet mondani, hogy a mezőgazdasági kisgazdaságokban a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók közel negyven százaléka is érintett. Sőt a kifejezett tsz-háztáji gazdaságokban érintett aktív keresők közül is csak 50% a termelőszövetkezeti tagok aránya.¹⁷

Mindezeknek a társadalom egész szerkezetét érintő átalakulásoknak a következtében ma már csak az aktív keresőknek mintegy 8–10%-a sorolható egyértelműen a parasztsághoz¹⁸, és így nemcsak a mezőgazdasági keresők száma csökkent jelentősen, hanem a termelőszövetkezeti tagok között is egyre kevesebb a tradicionális értelemben vett paraszt. Ezzel szemben növekszik a termelőszövetkezetekben azoknak az aránya, akik bizonyos társadalmi jellemzőket tekintve már nem nevezhetők parasztnak.

Ez a folyamat a legjellemzőbben a paraszti származású nem mezőgazdasági munkásoknál mutatható ki, akik származásuk, tradícióik, falusi létük, családjuk, a háztáji és kiegészítő gazdaságok révén még kötődnek a parasztsághoz, ők maguk azonban már munkássá váltak. A falun élő családok jelentős részénél az a helyzet, hogy a család egyes tagjai – többnyire a férj és a gyerekek egy része – ipari munkásként dolgozik, míg mások – legtöbbször a feleség és az idős nagyszülők – a termelőszövetkezet tagjai. (Az utóbbi években jelentkezik egy más típusú folyamat is, amikor a fiatalok egy része főként szakmai képeket szerezve a termelőszövetkezetben marad.)

Ez azonban már az „elparasztatlanodás” másik útjára utal. A termelőszövetkezetekben egyre bővül azoknak az értelmiségieknek, egyéb szellemi dolgozóknak, nem mezőgazdasági foglalkozásúaknak az aránya, akik már nem paraszti tevékenységet végeznek. (Napjainkban a termelőszövetkezetekben a szakmunkások száma mintegy 80 000, a traktorvezetőké megközelíti, a vezetésben és adminisztrációban dol-

gozóké pedig meg is haladja a 60 000 főt és ez összesen a nem nyugdíjas tagoknak és alkalmazottaknak több mint az egynegyede.)

Végül sajátos típusként figyelembe kell vennünk a mezőgazdaság állami szektorában dolgozókat is, akiknek egy része szintén a kisárutermelő parasztságból származik, részben paraszti tevékenységet végez, más társadalmi jellemzőik alapján azonban a munkássághoz tartozik.

A parasztság átalakulásának folyamata természetesen az ország különböző részein nem azonos ütemű. Vannak olyan területek – például kiterjedt tanyavilág, gyengén működő termelészövetkezetek –, ahol ez a folyamat lassúbb az országos átlagnál. Mindez azonban nem változtat az általános tendencián. Ma már jelentős társadalmi rétegek vannak, melyekben részint az egyének, részint a családok egésze tekintetében arról beszélhetünk, hogy a paraszti lét és a munkáslet kettőssége figyelhető meg, sőt egyre jelentősebb azoknak a rétegeknek az aránya, amelyeknél ma már egyértelműen a munkáslet dominál.

Az elkövetkezendő 15–20 évben várhatóan tovább fognak folytatódni az itt jelzett tendenciák. Mint arról már szó volt, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a felére, az aktív keresőknek mintegy 10⁰/₀-ára fog csökkenni,¹⁹ és ennek is csak egy része sorolható a parasztsághoz.

A valóságban feltehetőleg mind a gazdasági szervezet, mind a tevékenység-szerkezet, mind pedig az összes mezőgazdaságban dolgozó munkája és életmódja jelentősen megváltozik. A mezőgazdasági termelés technikájának várható fejlődése a vizsgált időszak végére a nagyüzemi gazdálkodásból jóformán teljesen ki fogja szorítani a hagyományos paraszti tevékenységet. A falu civilizatorikus fejlődése és a következő generációváltás (20 év múlva a 60 évesek is legkorábban 1950 körül léptek először munkába) a tradicionális paraszti életmódot is teljesen fel fogja bontani.

Mindebből tehát levonható az a következtetés, hogy a *vizsgált időszakban felgyorsul a parasztság felbomlása, a munkásosztály és a parasztság közeledése, a közöttük levő osztálykülönbségek felszámolása.*

A munkásosztály és a parasztság közötti osztálykülönbségek felszámolása azonban nem jelenti feltétlenül minden osztályjellegű különbségek megszűnését. A parasztság osztályjellegű elkülönülésének maradványa feltehetőleg még 15–20 év múlva is érzékelhetőek lesznek.

AZ ÉRTELMISÉG FEJLŐDÉSE

Az értelmiség és a munkásosztály közeledését a szakirodalom igen gyakran mint folyamatos és fokozatos egybeolvadást értelmezi, amelynek alapján a szellemi és fizikai munka közötti különbségek és ezzel együtt a sajátos értelmiségi funkciók elkülönültségének a megszűnése adja. E koncepció elméleti alapja az, hogy az értelmiséget az értelmiségi funkcióból vezetik le. Ennek a megközelítésnek azonban az a leg-problematikusabb eleme – s erre már expressis verbis Gramsci²⁰ is rámutatott –, hogy ezek az ún. „értelmiségi funkciók” az emberiség egész történetét végigkísérik az első varázslóktól, sámánoktól, a szakrális funkciók megjelenésétől kezdve, mindez azonban nem jelentette az elkülönült értelmiség létrejöttét.

Az ókorban az értelmiségi funkciókat rabszolgák vagy szabadok, plebejusok vagy patriciusok gyakorolták és nem értelmiségiek. Az indiai kaszttrendszerben – mint Celestin Bouglé²¹ rámutat – az orvosi kaszt, a három írnoiki kaszt, a brahminok kasztja egymástól el volt választva, a kaszttrendszerbe tagozódott be, és szóba sem jött

valamiféle értelmiségi integráció. A kínai bürokrácia sem értelmiségként funkcionált, jóllehet itt már az értelmiségi előkészítés hagyományos vizsgarendszere is kialakult vagy az európai papi rendek is rendként tételezték magukat. Az arisztokrácia számára a tanító, az orvos, a művész elsősorban szolga volt, és a dzsentri igazgatás tagjai is nemesnek és nem értelmiséginek tartották magukat.

Természetesen az előbb tárgyalt kategóriák az értelmiség előtörténetét jelentik, a polgári átalakulás során ők alkották az értelmiségi réteg specializációjának alapját és bázisát. Mindez azonban mitsem változtat azon, hogy ők maguk még nem értelmiségiek, legjobb esetben „pre-értelmiségiek” voltak. Az értelmiség kialakulása abban a strukturális átalakulásban történt csak meg, amelyet a polgári társadalom hívott életre.

Ennek a strukturális átalakulásnak a lényegét a rendi különbségek helyére lépő, a tőkeviszony által determinált különbségek kialakulásával, illetve a polgári társadalom és a politikai állam elválási folyamatával írhatjuk le. A „pre-értelmiségnek” értelmiséggé válása is ennek keretében, ennek hatására történik meg, mégpedig két úton.

Egyrészt a tradicionális értelmiségi funkciókat teljesítő „szolgák” felszabadulnak rendi kötelekeikből, azonban a tőkeviszonynak sem vetődnek alá, tevékenységükben ugyanis nem válik el egymástól a termelés anyagi és személyi feltétele.

Ez a szféra az, amelyet Marx az „Értéktöbblet-elméletek”-ben mint nem anyagi termelést jellemez, és amelyről kimutatja, hogy a tőkeviszony – legalábbis ekkor még – nem hajtotta uralma alá.²²

Másrészt a polgári társadalom és a politikai állam elválási folyamatában létrejön a bürokratikus szakigazgatáson alapuló modern politikai állam és ez létrehívja az értelmiség másik nagy kategóriáját, a hivatalnok-értelmiséget. Sőt a tőkés társadalom további fejlődésében a tőketulajdon és a tőkefunkció elválásával ez a hivatalnok-értelmiség az állami-politikai szférán kívül a gazdasági életben, az anyagi termelés szférájában is megjelenik mint „menedzser”-értelmiségi.

A polgári társadalom tehát két speciális réteget hívott életre, amelyek a tőkeviszonynak nem vetődtek alá, a szabadfoglalkozású értelmiséget és az állami hivatalnokot. E két réteg sajátos helyzetét pedig éppen az adta, hogy náluk a termelés anyagi és személyi feltételei nem váltak el, mert termelésük kizárólag szellemi termelés volt, amelynek alapját szaktudásuk adta.

Nem arról van szó, hogy a szakismeret credményezte az értelmiség létrejöttét, hanem a polgári fejlődés strukturális keretei tették lehetővé, hogy a szakismeret egy társadalmi réteget integráljon.

A polgári fejlődés azonban még egy sajátos szakembertípust termelt ki, a mérnököt. A technikai-gazdasági fejlődés ugyanis a gazdaság szférájában is sajátos szakismereteket követelt meg. Ennek a szakembertípusnak azonban jelentős részét a tőkeviszony szinte megszületése pillanatától maga alá rendelte. Marx éppen ezért a mérnökökről, mint a bérmunkások magasán kvalifikált rétegeről beszél vagy Gramsci éppen a tőkeviszonyhoz való tartozás alapján tartja a mérnököt organikus értelmiségnek. Azonban éppen ez a magas kvalifikáció eredményezi egyrészt azt, hogy a mérnök képes kiszakadni a tőkeviszonyból – akár mint szabadfoglalkozású tervező, akár mint hivatalnok –, amire a munkásnak nincs lehetősége, másrészt pedig azt, hogy szakismerete alapján a mérnök magát mindinkább értelmiséginek tartja és fogadtatja el.

Így a polgári fejlődésben kialakul az értelmiség mint réteg, amely a polgári fejlődés sajátja, ő maga is polgár – nem mint burzsoá, hanem mint citoyen –, amely

szakértelme alapján konstituálódik, saját magát mint szakembert tételezi, és a tőke racionalitása jórészt megengedi és lehetővé teszi, hogy szakemberként funkcionáljon.

A későbbi tőkés fejlődés az önálló értelmiségiek jelentős részének önállóságát megszünteti, alkalmazottá teszi őket. Az alkalmazott értelmiség pedig – sok tekintetben – közel áll a bérmunkásokhoz, azonban részint az, hogy egy részük a tőkefunkció megszemélyesítője, részint a többi értelmiségi típussal való közösségük nem eredményezi az alkalmazott-értelmiségi és a munkásosztály egybeolvadását, hanem egy kettős kötődésű réteg jön létre, amely az értelmiséghez és a munkásosztályhoz vagy az ellenkező póluson az értelmiséghez és a tőkéshez egyaránt kötődik, egyrészt értelmiség, másrészt „betagozódott” a tőkés társadalom alapvető osztályviszonyaiba.

Így az értelmiség helyzete és fejlődése nem érthető meg pusztán az értelmiségi funkciókból, egyedül a szellemi és fizikai munka különbségéből, hanem csakis a tőkés fejlődés történeti-strukturális tényeinek figyelembevételével. Ezek a történeti-strukturális tényezők ugyanakkor még erőteljesebben hatottak Kelet- és Középkelet-Európában és így Magyarországon is.

A kelet-európai polgári fejlődés feudális-rendi korlátozottsága közismert tény, így ennek részletes taglalására nem kell kitérnünk. Milyen következményei voltak azonban ennek az értelmiség kialakulására és fejlődésére?

Az értelmiség kialakulását a polgári társadalomban – mint láttuk – a tőkés struktúra létrejöttének két alapvető ténye: a polgári társadalom és a politikai állam elválása, illetve a rendiségnek a tőkeviszony által meghatározott struktúrával való felváltása eredményezte. Csak hogy Kelet-Európában a tőkés fejlődés korlátozottsága éppen e két tényező nem teljes megvalósulását jelenti.

Kelet- és Középkelet-Európában – és így Magyarországon is, ami elsősorban vizsgálatunk tárgya lesz – nem következett be a polgári társadalom és a politikai állam teljes elválása, nem jött létre a szakszerű bürokrácia, az államvezetés a polgári átalakulás idején továbbra is nemesi, úri államvezetés maradt. Az ezt gyakorló, Magyarországon úgynevezett történelmi középosztály – mint Erdei Ferenc kimutatta – „se nem igazi értelmiségi, se nem igazi hivatalnokrend abban az értelemben, ahogy az az európai társadalomfejlődésben kialakult. Nem olyan pedig azért, mert úri értelmiség, tehát egyenes útoda és örököse a régi nemesi vezető rendnek. Éppen ezért nem az értelmiségi hivatások szakszerűsége adja meg lényegét, hanem az úri társadalomvezetés hagyománya.”²³ Ebben a szférában tehát nem jött létre értelmiség sem a polgárosodás, a citoyenné válás, sem pedig a szakszerűsödés, a szakemberré válás értelmében.

Mi a helyzet azonban a tradicionális értelmiségi pályákkal? Míg Nyugat-Európában ezek részben a kézművesekből, részben pedig a korán kialakult nemzeti polgárságból, illetve polgárosodott nemességéből rekrutálódtak, és a rendi kötelékek alól felszabadulva fejlődtek értelmiséggé, addig Kelet-Európában két másik akkumulációs forrásuk volt. Egyrészt az elszegényedett, lecsúszott nemesség, másrészt pedig az idegen – német, zsidó, francia, olasz stb. – betelepülők. Értékkorientációjuk alapja sem a hazai polgárság volt, amely jóformán nem létezett, hanem vagy a nemesi-úri társadalomvezetés, vagy Nyugat-Európa, és mindkét orientáció azt eredményezte, hogy az értelmiség elsősorban társadalmilag-politikailag artikulálódott.

Így a kelet-európai és közelebből a magyar értelmiség egyik jellegzetes típusaként jelentkezett a *nemesi-úri értelmiség*, amely az értelmiség egészének legszámosabb csoportját alkotta. Mindezt Kelet-Európa kisebb országaiban még bonyolította a nemzeti függetlenség hiánya, amely a nemesi-úri társadalomvezetést is megosztotta. Magyarországon például a kurucmagatartás és a labancmagatartás a Rákóczi-sza-

badságharcon túl is a nemesség két fő magatartástípusát adta, és így egyrészt a tradicionális értelmiség orientációját is befolyásolta, másrészt pedig idegen származású értelmiség-ellenességet is kialakított.

A másik póluson pedig az ettől a társadalomvezetéstől elforduló, azzal szembe-kerülő értelmiség különböző orientációjú csoportjai alakultak ki.

Mindenekelőtt a *népi-paraszti* orientációra, a nyugat felé forduló *polgári* orientációra, és a munkásmozgalommal együtt születő – számarányát tekintve az előzőeknél kisebb – *proletár* orientációra kell utalnunk.

Már ezekben a sajátosan értelmiségi „népies” és „polgári radikális-demokratikus” mozgalmakban benne rejlik az a lehetőség – s ez később valósággá vált –, hogy az értelmiségként önálló társadalmi erőt tulajdonítson magának, ami a sok országban jelentkező felvilágosító törekvésekben éppúgy felmutatható, mint a Mannheim-féle szabadon lebegő értelmiségben, Max Weber gazdaságtól független értelmiségében, vagy a Németh László tételezte minőség forradalmában.

A szakszerű bürokratikus értelmiség tehát csak részben alakult ki, az állam és társadalomirányítás jórészt „úri csalafintaság”, illetve „történelmi jog” maradt, és amennyiben az „államapparátus” tagjai felsőfokú – jóformán kizárólag jogi – végzettséget is szereztek, nem váltak értelmiségivé, hanem nemcsak, urak maradtak. A tradicionális értelmiség pedig – vagy ahogy magát szívesen nevezte: a lateiner értelmiség – elsősorban társadalmi-politikai formában tételezte és szervezte meg magát.

Más a helyzet a tőkés termeléssel együtt születő alkalmazott-értelmiségiek – mindenekelőtt mérnökök – esetében. Ők olyannyira a tőkés fejlődés „gyermekéi”, olyannyira organikusan azzal együtt járnak, hogy rájuk a kelet-európaiság kevésbé hatott. A tőkés üzemben értéküket szakember mivoltuk szabta meg, és a tőke racionalitása számukra „engedélyezte” leginkább a önmegvalósítást szakemberként. Így éppen a mérnökök között találkozhatunk a nyugat-európai alkalmazott-értelmiségi típusához legközelebb álló értelmiségi csoporttal. Csakhogy a társadalmi struktúra egészének hatása alól ők nem vonhatták ki magukat.

A tőkés fejlődés korlátozottsága egyfelől azt eredményezte, hogy arányuk és számuk az értelmiség egészén belül jóval kisebb volt, mint nyugaton. Másfelől az üzemben ugyan szakemberként tételezhették magukat, azonban a politikai szférában éppúgy, mint a személyes magánélet szférájában, számukra is ugyanazok a magatartásminták voltak adva, mint a többi értelmiségi réteg számára. Azt is mondhatnánk, hogy vagy vállalkozóvá kívánt válni és ez részleges lemondást jelentett az értelmiségi létről, vagy értelmiségként tételeződött, és ez a nemesi-úri társadalomvezetés által kialakított magatartásmintákkal kapcsolatos állásfoglalásra készítette. Harmadrészt pedig a tőkés fejlődés korlátozottságának mélysége ciklikusan jelentkezett. Azokban az időszakokban – például Oroszországban²⁴ a reform idején, Magyarországon a kiegyezést követően –, amikor a tőkés fejlődés dinamikusabb volt, az alkalmazott értelmiség szakember mivoltának érvényesülése is erőteljesebben jelentkezett, mint a tőkés fejlődés lelassulása, korlátozása idején, amikor az alkalmazott értelmiség társadalmi-politikai affinitása – jobb- és baloldali radikalizmusa – növekedett.

A kelet-európai értelmiség tehát a nyugat-európai értelmiséggel összehasonlítva a szakemberként megszerveződés terhére sokkal erőteljesebben artikulálódott társadalmilag-politikailag, és ez – természetesen országonként különböző módon – az értelmiség *sajátos* helyzetét is meghatározta, a szocialista fejlődésben is hatással volt az értelmiség útjára, jóllehet a szocializmus építése az értelmiség számára is új fej-

lődési szakaszt jelentett. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a társadalmi struktúra egésze és így abban az értelmiség helye is átalakult. Ennek a strukturális átalakulásnak két alaptendenciája az osztálykülönbségek elmosódása, és egy, a kialakuló szocialista termelési viszonyokon felépülő – nem osztályjellegű – struktúra kifejlődése.

Az osztályviszonyok homogenizálódása témánk szempontjából első lépésként a feudális-rendi struktúra maradványainak végleges felszámolását, és így a nemesi-úri orientáció strukturális bázisának megszűnését jelentette. A második lépés a tőkés magántulajdon megszüntetése volt, amely a tőkés orientáció gazdasági alapját számolta fel. Harmadik lépésként pedig a kulturális monopóliumok visszaszorítását és a gyors ütemű szocialista iparosítást jelezhetjük, amely egy részről a szakképzés kibővülését – az értelmiség számának és arányának hihetetlen gyors növekedését –, másrészt az értelmiségivé válás útjainak kiszélesedését, az értelmiség társadalmi eredetének megváltozását eredményezte, harmadrészt pedig az értelmiség szakmai szerkezetét is jelentősen átalakította.

Részben még az osztályviszonyok homogenizálódásával, részben azonban már az új struktúra kialakulásával is kapcsolatos, hogy az értelmiség túlnyomó többsége – csekély és országonként változó kivételekkel – alkalmazott értelmiségivé, mégpedig az egységes szocialista tulajdon rendszerében alkalmazott értelmiségivé vált. Ezzel együtt pedig – s erről későbbiekben még szó lesz – alapvetően megváltoztak azok a strukturális viszonyok, amelyek az értelmiség mozgását meghatározták, e mozgás kereteit adták.

Mindezekkel a folyamatokkal párhuzamosan ugyanakkor továbbra is hatottak az értelmiség kelet-európai fejlődésében kialakult orientációk és legalábbis a magatartásformák túlélték a gazdasági-társadalmi alapok megszűnését és átalakulását. Ebben egyrészt a tradícióknak volt jelentős szerepük, amelyek a régi értelmiségben is továbbéltek, illetve a kialakuló új értelmiségnek magatartásmintákat szolgáltatottak, részben pedig a szocialista átalakulás társadalmi-politikai orientáltsága is ebben az irányban hatott.

Magyarországon a felszabadulás pillanatában az értelmiségnek azokkal a típusaival találkozhatunk, amelyekről az előzőekben szó volt. Az 1945-től a népi demokratikus átalakulás keretében meginduló államkapitalista jellegű fejlődés (Berend T. Iván bizonyítja e kategória létjogosultságát)²⁵ az értelmiség helyzetére a nemesi-úri társadalomvezetés megszüntetésével volt a legnagyobb hatással. Már itt választott el a társadalmi pozícióit, vagy emigrált, vagy pedig szakszerű értelmiségi létét helyezte előtérbe –, elvesztette társadalmi bázisát, és orientációja is bizonytalanná vált. A tradicionális nemesi-úri értelmiség és a korábbi ellenzéki nem proletár értelmiség típusok között lényeges átcsoportosulások indultak meg: egy részük a munkásmozgalomhoz közeledett. Már itt kialakult tehát a társadalmi-politikai orientáció fő irányának megváltozása: a nemesi-úri társadalomvezetéssel kapcsolatos állásfoglalás helyett a szocialista fejlődéssel kapcsolatos állásfoglalás vált vízvonalstóvá.

A fordulat évét követően az értelmiségen belül két magatartástípus alakult ki: az egyik a szocializmus ügyéért való társadalmi-politikai orientációban kereste a megvalósulást, a másik a szakszerűség védelmében fellépve politikailag abban fejlődött ki, hogy a szakszerűséget féltette a politikától, a forradalomtól, a szocializmustól.

A félrcértések elkerülése végett nem azt mondjuk, hogy a szocializmussal azono-

suló értelmiségiek nem voltak jó szakemberek, és azt sem állítjuk, hogy a jó szakemberek között teljesen hiányzott a szocializmus igenlése, nem kívánjuk tehát a szakszerűséget és a politikát radikálisan szembeállítani. Itt csupán a fő orientációs tendenciákról van szó.

A másik lényeges tényező, amelyik ebben az időszakban az értelmiség átstrukturálódását elősegítette: az új értelmiség kiképzése, és így az új és régi értelmiség kettsége volt. A népi kollégiumok rendszere – a háború előtti kezdeményezésekre támaszkodva – rendkívül erőteljesen járult hozzá ahhoz, hogy új, munkás–paraszt származású értelmiség jöjjön létre, amely annak alapján, hogy társadalmi-politikai változások hívták életre, igen erőteljesen társadalmi-politikai elkötelezettségű volt, és történelmi kondicionáltságából eredően a forradalmi aszketizmust, a kuruckodást, a népies orientációt és a kollégiumi rendszer demokratizmusa következtében – az előzőeknél kisebb mértékben – a citoyenséget továbbörökítette a felnövekvő új értelmiségbe.

Nem arról van szó, hogy a régi és az új értelmiség különbsége egyszerűen nemzedéki különbségek alapján leírható, a régi és az új értelmiség nem azonos egyszerűen az 1945 előtt és azután értelmiségiekké váltak csoportjaival, hanem ezt legalább ilyen erősen motiválta a kétféle orientáció különbsége. A régi értelmiségnél a kezdeti időkben a szakmai orientáció dominált, és a politika is csak mint szakembereket fogadja el őket, az új értelmiségnél pedig igen erős a társadalmi-politika orientáció. Természetesen ez a kép csak a fő tendenciákat jelzi, és ez alól igen jelentős egyéni kivételek voltak. Azonban e két tendencia elkülönülésének későbbi megszűnését csak akkor érthetjük meg, ha itt a különbségeket hangsúlyozzuk.

Mindez pedig az értelmiségi szakmákat is erőteljesen differenciálta. Míg összességében – 1963-as országos adat szerint – az értelmiség 58⁰/₀-a eredetileg fizikai dolgozó volt, addig ez az arány a különböző értelmiségi területeken már igen eltérő. A politikai vezetők 90⁰/₀-a, a tanácsi értelmiségi dolgozók 75⁰/₀-a, a gazdasági vezetők, agronómusok, mérnökök 65–70⁰/₀-a fizikai származású, míg ugyanez az arány a középiskolai tanároknál 57⁰/₀, az orvosoknál 43⁰/₀.²⁶ Leegyszerűsítve – s a fenti adatok is erre utalnak – azt lehet tehát mondani, hogy a tradicionális értelmiségi pályákon a régi értelmiség túlsúlyával a szakmai; a politikai-gazdasági értelmiségnél az új értelmiség túlsúlyával a társadalmi-politikai orientáció volt kezdetben a domináló.

1956 után az új társadalmi, társadalompolitikai szituáció és ezen belül az értelmiségi politika megváltozásának hatására – ezeknek vizsgálatával ezúttal nem foglalkozhatunk – az értelmiség helyzetében is jelentős változások következtek be. A szakszerűség a társadalomirányítás, a politika és a vezetés szintjén is egyre erőteljesebben akceptálódott és ez az értelmiség egyre erőteljesebb bevonását eredményezte a vezetésbe. Képletesen azt is mondhatnánk, hogy míg a negyvenes évek második felében a vezetésben a szakmai és politikai vezető külön és egymás mellett volt jelen, az ötvenes évek elején a politikai vezető maga alá rendelte és „zárójelbe tette” a szakmai vezetőt, addig az ötvenes évek végétől a szakmai vezető részint emancipálódott, részint pedig a szakmai és politikai elem együttese egy személyben is a vezetés kritériuma lett. Így az értelmiségiek egy része vezetővé vált, illetve a vezetők értelmiségiek lettek, amit az is jelez, hogy ebben az időben jelenik meg a statisztikai, politikai, szociológiai nyelvezetben az értelmiségiek és vezető állásúak kategóriája.

Ezzel új elem lép az értelmiség meghatározottságába, amely most már nem elsősorban orientációs, hanem elsődlegesen pozicionális jellegű. Ez a pozicionális különb-

ség nem egyszerűen a vezető és nem vezető értelmiségiek között van, hanem a vezetéssel és az irányítással kapcsolatos közvetítésekre is kiterjed.

Így az értelmiség egyik típusát a funkcionális vezetők különböző érdekcsoportokra tagolódnó kategóriái adják. A másik jellemző típus azok az értelmiségiek, akik a funkcionális vezetéshez és irányításhoz kapcsolódnak, tehát a közvetítéses rendelkezésben vesznek részt a különböző intézmények értelmiségi előadói, a mérnökök, a közgazdászok, a vállalati értelmiség. A harmadik típus – s ez az előzőeknél sok tekintetben heterogénebb –, akik csak erős közvetítésrendszeren – a presztízszen, a közvéleményen, személyes kapcsolatokon stb. – keresztül kapcsolódnak a társadalom-irányítási mechanizmushoz. Ez a típus a tradicionális értelmiség örököse esetleg úgy is, hogy a szabadfoglalkozású lét bizonyos elemei fennmaradtak. Sőt azt is mondhatnók, hogy e típus szinte kettéválik abból a szempontból, hogy az ilyen „szabadfoglalkozású” lehetőségek az egyén számára adottak vagy nem.

Mindezek a folyamatok pedig azt eredményezték, hogy az értelmiség a szocialista fejlődés során a társadalmi struktúra általános kereteibe tagolódt be, és egyre erőteljesebben szakértelme révén kívánja és tudja megvalósítani önmagát. A korábbi orientációs típusok elsősorban mint magatartástípusok és tradíciók – esetleg mint látens politikai tagoltság – élnek tovább.

Az értelmiség és a munkásosztály közlekedése az eddigi szocialista fejlődésben nem egyszerűen az értelmiségi funkciók elkülönültségének megszűnését, a fizikai és a szellemi munka egybeolvadását jelentette, hanem csakis az osztálykülönbségek megszűnésének és a szocialista termelési viszonyokon felépülő társadalmi struktúra kialakulásának történeti-szociológiai elemzésével tárható fel.

Mindez pedig az értelmiség további fejlődésének kérdését is érinti, és nemcsak az értelmiség vezető szerepéről egyesek által hangoztatott nézetek cáfolatához járul hozzá, hanem az értelmiség munkássá válásáról vagy az egész társadalom értelmiséggé válásáról szóló tételek csak képletes értelmű érvényességére is utal.

Az értelmiség elkülönültségnek megszűnése csakis a strukturális átalakulások totalitásán belül, a szocialista fejlődés előtt létrejött osztályszerkezet és osztálykülönbségek megszűnésének, s a szocialista fejlődés által létrehozott új strukturális viszonyok kiépülésének folyamatában következhet be. Ebben a folyamatban természetesen nem elhanyagolhatóak a fizikai és a szellemi munka közeledésének a tényei. Egyes tradicionálisan fizikai munkaterületeken fokozatosan – bár nem egyenletesen – nő a szellemi igénybevétel, és fokozódik a magasabb képzettség igénye.²⁷ A másik oldalon a tradicionálisan értelmiségi pályákon dolgozók egyre nagyobb rétegei kapcsolódnak be újonnan – és a fejlődés logikájának megfelelően – szélesebben értelmezendő anyagi termelésbe. Növekszik azoknak a rétegeknek az aránya, amelyek „közbülső” helyet foglalnak el a munkásosztály és az értelmiség között.²⁸ Ez a folyamat azonban az elkövetkezendő 15–20 évben várhatóan nem fog radikálisan felgyorsulni.

A foglalkozási szerkezet fejlődésének vizsgálatakor utaltunk arra, hogy a vizsgált időszak végén még értelmes absztrakció lesz a fizikai és a szellemi munka megkülönböztetése. Várhatóan a foglalkoztatottaknak mintegy 10–12⁰/₀-a lesz értelmiségi, valamivel a 20⁰/₀ fölött lesz az egyéb szellemi dolgozók aránya és 65⁰/₀ körül alakul a fizikai munkát végző foglalkoztatottak aránya. Nem számolhatunk tehát az értelmiségi funkciók elkülönülésének megszűnésével. Viszont reális az a célkitűzés, hogy az e funkciót végzők társadalmi csoportjának a kelet-európai fejlődésre visszavezethető elkülönültségét igen sok vonatkozásban megszünteti a következő 15–20 esz-

tendő. Már ma is nagyon vitatható, hogy a beosztott üzemi mérnök társadalmi struktúrában elfoglalt helye az automata gépsoron technikai tevékenységet végző munkáshoz vagy az ügyvédi munkaközösségekben dolgozó értelmiségihez áll-e közelebb. A jövőben várhatóan azoknak a strukturáló mechanizmusoknak a szerepe fog növekedni, amelyek a szellemi és fizikai munka közeledésén túl a társadalom átstrukturálódásával fogják csökkenteni az értelmiség osztályszerkezetbeli elkülönülését.

EGYSÉGESÜLÉS ÉS DIFFERENCIÁK

Eddigi elemzéseink tehát azt mutatják, hogy az elkövetkezendő 15–20 évben további nagy lépéseket fogunk tenni az osztálykülönbségek teljes felszámolásának Lenin által megjelölt útján. A parasztság létszámában jelentősen csökkenni fog, és jelentősen felgyorsul a parasztság közeledése a munkásosztályhoz. A jövőben várhatóan gyengülni fog azoknak a strukturáló mechanizmusoknak a hatása, amelyek az értelmiség integrációját segítik elő, és egyre erőteljesebben fognak hatni azok a strukturáló mechanizmusok, amelyeknek következtében az értelmiség differenciálódik.

A kisárutermelés terjedelmileg ugyan feltehetőleg nem fog ténylegesen szűkülni az elkövetkezendő 15–20 évben, azonban lassú csökkenés itt is várható. Legalábbis e réteg fokozatos előregedése erre utal. Ezzel ellentétesen hathat, hogy egyes időszakokban az ellátási szolgáltatási keresztszint igényei a gazdaságpolitikát újabb ösztönzők beléptetésére készítetik. A társadalom osztályszerkezetében felerősödő egységesülési tendenciák azonban nem egy differenciálatlan társadalom kialakulását jelentik. Már eddigi elemzéseinkből is úgy tűnik, hogy a lakosság pusztán *tevékenysége jellege alapján* is legalább a következő főbb csoportokra fog differenciálódni.

Az aktív keresők mintegy 30⁰/0-át fogják alkotni azok, akik igen egyszerű, rutinszerű, könnyen betanítható munkát vagy a mai segédmunkás munkának megfelelő nehéz fizikai, kisegítő tevékenységet fognak végezni. Jóllehet ez a réteg keresetében meglehetősen differenciált lesz, tevékenysége, életmódja és – mint erről később még szó lesz – származása alapján eléggé egységes képet fog mutatni. Ők lesznek a jövő *egyértelműen fizikai* munkásai.

A másik, az aktív keresők mintegy 20⁰/0-át kitevő réteg az előzőnél lényegesen bonyolultabb szakirányú tevékenységet fog végezni. Napjaink munkaszociológiai kutatásai is rámutatnak arra, hogy a betanított munkások „felső” és a szakmunkások „alsó” rétege csak igen kevéssé válik el egymástól. Arra sem módunk, sem lehetőségünk nincs, hogy a jövő tevékenységszerkezetét a maga differenciáltságában felvázoljuk. Így csak a ma is létező rétegre való utalással jelezzük, hogy itt nagyjából milyen tevékenységekre gondolunk.

A harmadik, viszonylag egyértelműen felrajzolható, az aktív keresőknek szintén mintegy egyötödét adó csoportot az irodai dolgozók, alacsonyabb képzettségű szakalkalmazottak, kereskedelmi eladók²⁹ és hasonló tevékenységet végzők alkotják.

A többi – várhatóan 25⁰/0-nyi – aktív kereső tevékenység szerinti vizsgálata már sokkal nagyobb differenciáltságot mutat. A magas képzettségű szakmunkásoktól a technikusokon keresztül az üzemi mérnökig bizonyos szempontból igen hasonló tevékenységű csoportot kapunk. Másrészt azonban ezek egy része az üzemi hierarchiában irányító funkciót is el fog látni, ez pedig a többi vezetőhöz közelíti e kategóriába tartozók tevékenységét. A vezetők egy része ugyanakkor kifejezett szakirányú vezetővé

válik, és így tevékenysége alapján is nehezen lesz elkülöníthető a felső szintű szakalkalmazottaktól.

Az üzemi mérnök pedig sok tekintetben rokon tevékenységet végez a tervező és kutatómérnökökkel, akiknek tevékenysége viszont sok szempontból a tudományos kutatóhoz áll közel. E kutatók egy része egyúttal oktató is, és ezen keresztül a pedagógusokkal rokon tevékenységet is végez, más részük pedig például orvos, akit ugyancsak nehéz lenne különválasztani a praktizáló orvostól. A tevékenységszerkezet alapján tehát igen sok keresztbemetszéssel találkozunk.

Mindebből persze az sem következik, hogy itt mindenki hasonló tevékenységet végez. Hiszen ezeknél a hasonlóságoknál talán nagyobbak a tevékenységbeli tényleges különbségek a magas képzettségű szakmunkás és a pedagógus, az orvos és az államelnök, a mérnök és az óvónő között. E negyedik tevékenységtípus szociológiai értelemben tehát ténylegesen nem csoport, egyetlen valóban közös jegye, hogy tevékenysége képzettségben, presztízisben stb. „felfelé” különbözik az előző három tevékenységtípustól. Célunk azonban e helyütt nem is volt más, mint jelezni, hogy társadalmunk a jövőben is meglehetősen differenciált lesz.

Hogyan lehet azonban ezt a differenciáltságot közelíteni a társadalmi struktúra vizsgálatában? A Magyar Szocialista Munkáspárt programnyilatkozata az elkövetkezendő 15–20 év strukturális fejlődésének alaptendenciáját az osztályviszonyok homogenizálódásában, az osztályok közeledésében jelölte meg. E folyamatnak már Lenin által is jelzett két fő tényét a munkásosztály és a parasztság, illetve a munkásosztály és az értelmiség közeledését már az eddigiekben is megpróbáltuk értelmezni. Az osztályok közötti különbségek csökkenése, illetve majdani megszűnése gyorsabban lezajló folyamat, mint az osztályjellegű egyenlőtlenségek végleges felszámolása.

Az osztályjellegű különbségek egy része 15–20 év múlva is éreztetni fogja a hatását. Például a településszerkezetben, az oktatásban való részvétel esélyeiben, az életviszonyok különbségeiben, az életmód egyes elemeiben, az egyes társadalmi csoportok szubkulturájában és gondolkodásmódjában minden bizonnyal jelentkeznek hatások, amelyek eredetükben az osztályegyenlőtlenségekre, a korábbi osztályszerkezetre vezethetők vissza. Azonban ezek az osztály jellegű különbségek nem fognak osztályok közötti különbségekben megjelenni. Vagyis nemcsak az osztályok közelednek egymáshoz, hanem még a fennmaradó osztály jellegű különbségek is egyre kevésbé választanak el egymástól osztályokat.

Ennek a folyamatnak jó néhány példáját már eddigi fejlődésünkben is tapasztaltuk. Nyilvánvaló például, hogy a falu és város különbsége osztály jellegű különbség is. Ez azonban már ma sem választ el *egyértelműen* osztályokat. Már napjainkban is közel ugyanolyan arányúak a falu társadalomszerkezetében a munkások, mint a városban, és a munkásosztály közel fele falun él. A különbség inkább csak abban jelentkezik, hogy a szellemi dolgozók csaknem háromnegyede városokban, a parasztok közel kilenczede falun él. Nyilvánvaló az is, hogy a parasztság és a munkásosztály között osztály jellegű tudati eltérések is voltak, és ezek egy része napjainkban is továbbél. Az átrétegződés és az osztályok közeledése következtében azonban a paraszti tudat elemei egyáltalán nem biztos, hogy a szövetkezetbe tömörült és így paraszti létben átalakult rétegekben erőteljesebben élnek tovább, mint a munkássá vagy szellemi dolgozóvá lett és egy korábbi paraszti létet magában hordozó rétegekben. Az osztály jellegű és osztályok közötti különbségek elválását mutatja az is, hogy még a települési, életmódbeli, kulturális egyenlőtlenségek jelentős része a család közvetítésével hat, addig egyre több a vegyes osztályhelyzetű család. A két vagy több

aktív keresős háztartásoknak már ma is csak 57,7⁰/₀-a homogén osztályhelyzetű. E családok közel egynegyedében munkások és szellemi dolgozók, 12⁰/₀-ában munkások és parasztok élnek együtt, sőt a kisárutermelők családtagjainak is több mint egyharmadában más rétegekhez tartozók is élnek.

Az osztályok közeledésével együtt éppen ez a folyamat, tehát az osztály jellegű és az osztályok közötti különbségek szétválásának a folyamata teremti meg az osztály jellegű különbségek teljes és végleges felszámolásának előfeltételét. Éppen ezért kell már napjainkban is nagyobb súlyt helyeznünk azoknak a strukturális viszonyoknak az elemzésére, amelyek az osztályok közeledésével párhuzamosan jönnek létre, és amelyek éppen az osztályviszonyok homogenizálódásával párhuzamosan válnak domináns tényezővé társadalmunk szerkezetében.

JEGYZETEK

¹ A „Munkaerő és Életszínvonal Távlati-tervezési Bizottsága” hipotéziseit a Gazdaság című folyóirat 1969/3. számában publikálta. A bennünket érdeklő témával e bizottságon belül a „népesedés és foglalkoztatás-tervezési munkacsoport” foglalkozott. Az itt kialakult koncepciót „Népeség és foglalkoztatáspolitikai – program 1985-re” címmel Iván Pál és Mausecz Zsuzsa publikálta a Gazdaság 1971/3. számában. Ugyanebben a folyóiratban, az 1972/1. számban Ferge Zsuzsa és Rupp Kálmán a hipotézishez érkezett hozzászólásokat elemezte. A kialakult koncepcióhoz kapcsolódik Fekete György „A távlatilag várható munkaerőhelyzet és a vállalatok magatartása” című írása a Munkaügyi Szemle 1973. évi 1–2. száma Mellékletében. A foglalkoztatottság nemzetközi összehasonlításával foglalkozik Timár János elemzése „A foglalkoztatottság alakulása a KGST-országokban 1950-től 1990-ig” (Közgazdasági Szemle, 1973/3), amely azonban az eddigiektől eltérően nem 1985-re, hanem 1980-ra és 1990-re készít előrejelzést. Végül az Országos Tervhivatalban készülő távlati tervekben a legfrissebb publikáció – ismét 1985. évi előrejelzéssel – Cravero–Fekete–Iván: „A munkaerő-állomány szakképzettségi és iskolázottsági struktúrájának tervezett alakulása 1970–1985 között”. Közgazdasági Szemle, 1975/3. szám.

² Cravero–Fekete–Iván: idézett mű, 304. old.

³ Az 1973. évi mikrocenzus alapján.

⁴ Lásd erről Olajos Árpád: A foglalkoztatottság alakulása és szerkezeti változása, Nemzetközi Összehasonlítás, Gazdaság, 1973/1. Ezek a nemzetközi összehasonlítások például azt mutatják, hogy a mezőgazdasági keresők 1950 és 1967 közötti, önmagában igen jelentős csökkenése egyáltalán nem rendkívüli. A csökkenés ugyanebben az időszakban nemcsak az igen sok mezőgazdasági keresőt foglalkoztató Bulgáriában, hanem a nálunk fejlettebb foglalkozási szerkezettel rendelkező Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában, a fejlett tőkésországok többségében is nagyobb arányú volt. Tehát egyáltalán nem megalapozatlan a jövőben is hasonló arányú csökkenéssel számolni.

⁵ V. ö. Andorka–Miltényi: A társadalmi mobilitás alakulásának lehetséges irányzatai. Statisztikai Szemle, 1972/6.

⁶ Lásd: Lakatos–Surányi–Vita: A fiatalok bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba. Budapest 1971. Társadalomstatisztikai Közlemények, 1. sz. Számításaink e kiadvány 149. oldalán közölt adatokon alapulnak.

⁷ Az 1963-as mobilitásvizsgálat szerint a szakmunkás apák lányai háromszor nagyobb arányban válnak egyéb szellemi dolgozóvá, mint szakmunkássá. (Kulcsár Rózsa: A nők társadalmi mobilitásának vizsgálata. Szociológia, 1974/2.)

⁸ Jól mutatja ezt, hogy még az előző időszakban a segédmunkás származásúak 48⁰/₀-ából, a paraszt-

származásúak 75%-ából vált szakképzetlen fizikai dolgozó, a pályakezdőknél megfordul a helyzet. A segédmunkás származásúak 58%-a, a parasztszármazásúak 41%-a lett szakképzetlen fizikai dolgozó.

⁹ Marx levele Weydemeyerhez 1852. március 5-én. *Marx-Engels Válogatott Művek* II. köt. Budapest 1963. 418. old.

¹⁰ *Lenin Művei* 29. köt. Budapest 1953. 428–429. old.

¹¹ *Lenin Válogatott Művek* II. köt. Budapest 1954. 620. old.

¹² *Lenin*: „Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja”. *Lenin Összes Művei* 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 289. old.

¹³ *Erdei Ferenc*: „A magyar paraszttársadalom” Budapest, 1941. Franklin Társulat 64–65. old.

¹⁴ Lásd ezzel kapcsolatban „Társadalmi struktúránk a politikai sajtó tükrében” című tanulmányomat. (Kézirat.)

¹⁵ V. ö. *Orbán Sándor*: „Két agrárforradalom Magyarországon” (Akadémiai Kiadó, 1970), valamint Orbán Sándor hozzászólása a felszabadulás 30. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülés-szakon.

¹⁶ Jeleznünk kell, hogy az európai szocialista országoktól jelentősen eltérő lengyel agrárfejlődés ebben a vonatkozásban is más képet mutat és így a jövőben is az itt jelzettekől eltérő tendenciákra számíthatunk, ennél fogva a munkásosztály és a parasztság közötti osztálykülönbségek felszámolásának más útját vetítik előre. (Lásd: *Jan Szczeplanski*: „A társadalmi makrostruktúra várható fejlődése Lengyelországban”. *Szociológia*, 1974/4.) Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a munkásosztály és a parasztság közötti osztálykülönbség megszűnése a szocializmus közös, általános törvénye, ez azonban a konkrét történeti szituációtól függően különböző utakon mehet végbe.

¹⁷ Lásd: A kisüzemi gazdaságokhoz tartozó személyek száma foglalkozás szerint II. köt. Budapest 1972.

¹⁸ A KSH Társadalomstatistikai Főosztályának számításai szerint 1973-ban az aktív keresők 14,3%-a tartozott a parasztsághoz. Ez a szám azonban egyrészt tartalmazza a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alkalmazottait is, akiknek a parasztsághoz sorolása minden szempontból problematikus, másrészt a parasztsághoz sorol minden fizikai állományú tsz-tagot. Elemzéseink mutatják, hogy a tagok jelentős része kifejezett ipari-kereskedelmi-szolgáltatási tevékenységet végez, így véleményünk szerint őket sem lehet *egyértelműen* parasztnak tekinteni. Megjegyezzük továbbá, hogy számításaink 1970–1971-es adatokon alapulnak és az azóta eltelt időszak feltehetőleg tovább csökkentette az *egyértelműen* parasztok arányát.

¹⁹ Elképzelhető ugyan, hogy gazdaságpolitikai megfontolásokból az a napjainkban is jelentkező tendencia erősödni fog, hogy a mezőgazdasági ágazaton belül jelentős nem mezőgazdasági tevékenység-területek alakulnak ki, és ez az ágazati bontásban mérsékelni fogja a mezőgazdasági keresők csökkenését. Ez ugyan bizonyos statisztikai manipulációkat lehetővé tenné a parasztság arányát illetően, ténylegesen azonban a helyzeten nem változtatna.

²⁰ *Antonio Gramsci*: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 97–109. old.

²¹ V. ö. *Celestin Bouglé*: *Essais sur le régime des castes*, magyarul: „Társadalmi struktúra és rétegződés”, I. köt. (szerk.: Kolosi Tamás és Papp Zsolt) Tankönyvkiadó 1973.

²² V. ö. *Marx*: „Értéktöbblet-elméletek”. Első rész. Budapest 1958. 373. old.

²³ *Erdei Ferenc*: *A magyar társadalom*. Budapest 1943. 30. old.

²⁴ V. ö.: V. R. *Lejkina-Szvirszkaja*: *Intelligencija v Rosszii vo vtoroj polovine XIX. veka*. Moszkva 1971. 23–50. old.

²⁵ *Berend T. Iván*: *Újjáépítés és a nagytöke elleni harc Magyarországon 1945–48*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962.

²⁶ „A vidéki értelmiség mobilitása” Budapest 1972. Társadalomtudományi Intézet kiadványa. A budapesti értelmiség minden vonatkozásban zártabb a vidékinél, a fizikai származásúak az összes buda-

pesti értelmiséginek egyharmadát adják, de a rétegződési tendenciák itt is hasonlóak. E két nem reprezentatív vizsgálat adatainak megközelítő pontosságát mutatja, hogy a Központi Statisztikai Hivatal 1963-as mobilitásvizsgálata is a vezető állásúak és értelmiségiek közel kétharmadát találta fizikai származásúnak.

²⁷ „Kiszámították, hogy a villamos kemence mellett dolgozó acélolvasztároknál a szellemi erőfelesztés hányada 72 százalék, az autómotorosok gépbeállítóinál 93–95 százalék... A munkások munkájának olyan meghatározása, hogy az »főként fizikai«, jelenleg túlnyomó többségükre vonatkozólag helyes. Ez a meghatározás azonban nem veszi eléggé figyelembe azt a tényt, hogy az ellenőrző funkciók számos munkásszakmánál alapvető feladattá válnak. Ezért, mint már említettük, ezeknél a szakképzett fizikai munka összekapcsolódik a szakképzettséget igénylő szellemi munkával.” *M. Rutkevics: A fejlett szocialista társadalom szerkezete. Társadalmi Szemle, 1974/4. 76–77. old.*

²⁸ Ezek a jelenségek vezettek arra egyes kutatókat – főként a Szovjetunióban –, hogy bevezessék a „munkás-értelmiségi” kategóriáját.

²⁹ Bizonyára sokan ellenezni fogják a kereskedelmi eladók és az irodai dolgozók együvé sorolását, s érvként feltehetőleg az is el fog hangzani, hogy jelenleg az előbbieket a munkásosztályhoz soroljuk, az utóbbiakat pedig nem. Egyelőre azonban csak a tevékenységszerkezettel foglalkozunk, és az egyes csoportok osztályhovatartozásáról a későbbiekben lesz szó. A tevékenységszerkezet alapján pedig ez a besorolás indokoltnak tűnik. Hozzátesszük ugyanakkor, hogy több kutatás – így saját vizsgálataim is – azt mutatja, hogy az életmód, a származás, a nemek szerinti különbségek, az értékorientációk vizsgálata alapján is közelebb állnak a kereskedelmi dolgozók az „egyéb szellemiekhez” mint az ipari munkásokhoz.

TÁJÉKOZÓDÁS

A társadalmi aktivitás metodológiai kérdései a szovjet szakirodalomban

A társadalmi-politikai aktivitás vizsgálata, elméleti-módszertani oldalainak a feltárása egyik kiemelt témája a hazai országos ifjúságkutatási tervnek, s ennek részeként Intézetünk ifjúságkutató munkájának is. Az eddigi kutatási eredmények ismeretében úgy tűnik, hogy a fogalom értelmezésében sok még a bizonytalanság, ami nehezíti a kutatók munkáját. Az alábbi cikk megírásával arra vállalkoztunk, hogy a témával foglalkozó szovjet irodalom több figyelemre méltó munkájára támaszkodva számot adjunk az elmélet formálódásának néhány részeredményéről.

I. Az aktivitás mint filozófiai kategória

V. G. Mordkovics a latin *actus* szóból származó – tett, cselekedet, ténykedés jelentésű – aktivitás szót, illetve fogalmat igen szélesen értelmezi². Szerinte mind az élő és élettelen természetben, mind pedig a társadalmi életben – gyakorlatilag tehát mindenütt, ahol előfordul a hatás, a visszahatás és a kölcsönhatás jelensége – találkozhatunk az aktivitással, egyrészt mint az objektumok sajátosságával, tulajdonságával, egyszerűs mind a kölcsönhatásuk folyamatának mértékével. Az aktivitás minőségi aspektusa: az önálló reagálás képessége, a mennyiségi pedig: ennek a reagálásnak az ereje, intenzitása. *Az aktivitás immanens sajátossága az anyagnak*, és szoros

kapcsolatban van létezési módjával, a mozgással. „Az aktivitás és mozgás kategóriái nem ugyanazt jelentik; bár egyazon folyamatot jelölnek, jellemeznek, csak hogy más-más oldalról. Az aktivitás az anyag változásaként értelmezett mozgás mélyenfekvő alapját jelöli, a mozgás pedig az aktivitás megnyilvánulása, megjelenése. Az anyag aktivitása az, ami mozgásának alapját, feltételét képezi, s ami egyszersmind ebben a mozgásban mutatkozik meg és fejeződik ki. A mozgás pedig az anyag létezési módja, s egyidejűleg aktivitása megjelenésének a formája.”³

A mozgás egyik megjelenése a hatás, az akció, ez pedig mindig a változás fogalmával kapcsolatos. Valamely objektum akkor nyilvánít aktivitást, amikor egy másik objektumra hatva megváltoztatja azt, miközben maga is megváltozik, s akkor is, amikor elviseli egy másik objektum hatását és ennek következtében változik meg. Az aktivitás tehát egyrészt a külső környezetet megváltoztató erőként lép fel, másrészt mint tükröződés, mint a megváltozásra, a külső környezet hatására és e hatás megszilárdítására, rögzítésére való képesség.

Az élettelen természetben végbemenő kölcsönhatások elemiek, spontánul celszerűek, az élő természetben megnyilvánuló viszont biológiai eredetűek, jellegűek, s az elementáris szükségletek kielégítésére irányulóan ösztönösen célirányo-

sak. A biológiai szférában az aktivitás az objektumnak már legfontosabb létezési sajátossága, az élettevékenység lehetőségét jelenti. Az élő természet objektumainak „viselkedésére” jóval nagyobb viszonylagos önállóság, függetlenség jellemző, amely a környezeti hatásokra születtő válaszreakciókat illetően bizonyos válogató képességet eredményez.

A személyiség társadalmi természetének a társadalmi aktivitás jelel meg, amely a társadalmi szubjektum társadalmi minőségeként mint társadalmi ténykedésre, viselkedésre, cselekvésre való képesség mutatkozik meg. Az aktivitás fiziológiai momentumai részben szocializálódnak, részben – a társadalmi ténykedés fiziológiai mechanizmusaként – megőrződnek. Az ember bioszociális lény, fiziológiai és társadalmi akciókra és reakciókra is képes; társadalmi élete társadalmi cselekvés állapotaként fogható fel, amelyben az ösztönös indítékok lényegesen transzformálódtak. Az ember magasabb minőségű tudata következtében képes megválasztani, hogy miként viselkedjen és hogyan kormányozza magát, mint bonyolult rendszert; aktivitásának valamennyi megnyilvánulása kapcsolatban van a tudatával, ami lehetővé teszi a céltételezést, a tevékenység eredményeinek és a környezettel való kölcsönhatás következményeinek többé-kevésbé hű előrelátását, akárcsak e kölcsönhatás hatókörének és a tevékenység intenzitásának tudatos szabályozását.

Az ember azonban nem csupán alkalmazkodik a valósághoz, a társadalomhoz, annak adottságaihoz és viszonyaihoz, hanem inkább – a szükségletei és az érdekei által kiválasztott céljainak megfelelően – tervszerű, szervezett tevékenységekkel megváltoztatja azokat, és eközben önmagát is átalakítja.

Az aktivitás általánosabb, szélesebb jelentésű fogalom, mint a tevékenység. Az aktivitással az anyag valamennyi ismert fejlettségi szintjén megfigyelhető jelenségeket és folyamatokat jellemzik, a

tevékenységet viszont szinte kizárólag az emberrel kapcsolatosan, az anyag társadalmi mozgása szintjén használják, ahol tudattal van dolgunk. Mivel az aktivitás az anyag képessége a mozgásra, s a mozgás az aktivitás kifejeződésének formája, a tevékenység az ember létezésének módja és aktivitása kifejeződésének formája; kifejezi és valóra váltja az ember aktív viszonyát a környezethez, a környezettel való összekötő láncszemként szolgál.

Elvben, valamilyen viszonylatban az ember mindig aktív társadalmilag, a valósághoz való bármely viszonya lényegét tekintve, tevékeny viszony. „A szó szűkebb értelmében viszont tevékenységen és viselkedésen az ember valósághoz való viszonyának csak azon fajtáit értjük, amelyek folyamán és révén az ember *szubjektívizálja társadalmi lényegét* (a társadalmi átfordítása individuálisba) ill. objektívizálja azt (az individuális átfordítása társadalmiba).”⁴ A társadalmi tevékenységek során tehát két dialektikusan kapcsolódó folyamat megy végbe: az emberi alkotó erők és képességek tárgyiasulása az emberi tevékenység eredményeiben, valamint a már létező társadalmi valóság és tapasztalat gyakorlati, tevékeny elsajátítása. Az elvben társadalmilag aktív ember nem mindenütt, nem mindig és nem minden viszonylatban aktív, a konkrét egyes ember esetleg nem lesz szubjektumává valamely tevékenységfajtának, továbbá cselekedve is maradhat passzív, tevékenysége lehet kényszerített, nem szabad jellegű, így nélküli a személyes mechanizmusok bekapcsolódását.

Mordkovics Marxra hivatkozik, aki szerint az aktivitás nem bármely, hanem csupán meghatározott minőségű tevékenységben, *az öntevékenységben* nyilvánul meg. Öntevékenységen Marx, s az ő nyomán Lenin a nem kívülről erőszakolt, kényszerített cselekedeteket és ténykedéseket értették, amelyek továbbá nem is jogi vagy erkölcsi normák, előírások vak végrehajtásai, hanem belsőleg

szükségszerűek, az ember belső szükségleteiből fakadnak s egyszersmind azok megvalósítására, kielégítésére irányulnak.

Általános szociológiai értelemben az aktivitás kategóriájának kizárólag társadalmi jelentése van, s a társadalmi élet szubjektumainak – társadalom, osztályok, pártok, szövetségek, szervezetek, társadalmi csoportosulások, valamint a mindezeket alkotó személyiségek – a környezettel való tudatos, célirányos kölcsönhatásra, környezet- és önváltoztatásra való képességét és ennek mértékét fejezi ki. A társadalmi aktivitás elsődlegesen olyan, a társadalmi körülményeket, viszonyokat átalakító, s ezáltal az embert is megváltoztató tevékenységekben nyilvánul meg, melyeknek céljait a szubjektumok objektív szükségletei s az ezeket kifejező érdekek határozzák meg. Az aktivitás többé-kevésbé fejlett társadalmi képességként minden egyes ember tulajdonságának, személyiség-struktúrájának részét képezi, s az embereknek mint a munka, a politikai viszonyok, a megismerés stb. szubjektumainak viselkedésében, cselekedeteiben, tevékenységében fejeződik ki.⁵

Mordkovicstól eltérően, aki tehát az aktivitást, mint a mozgás és tevékenység alapját, kiváltóját elsődleges kategóriának tartja – és ezzel V. A. Szmirnov szerint a mozgás valamennyi formájának tényleges forrását kifejező „ellentmondások harca” fogalmat az „aktivitás” fogalmával váltja fel⁶ –, sok szerző az anyag aktivitását és mozgását azonosként értelmezi, színónimaként használja, mások pedig az aktivitást a mozgás következményének tartják. A társadalmi aktivitást illetően így nem ritka az aktivitás és az ember gyakorlati tevékenységének a teljes azonosítása. *Arefjeva* például azt írja, hogy a „szubjektum aktivitását tárgyi tevékenységként kell érteni, vagyis olyan tevékenységként, amelynek objektuma egy, a tudaton kívüli tárgy, . . . következménye és célja pedig e tárgy

átalakítása”⁷. Lényegében ezzel azonos *Bujeva*⁸ és *Volkov*⁹ felfogása.

Sztankevics szerint pedig az aktivitás nem a tevékenység mozgatója, nem is azonos a tevékenységgel, hanem a társadalmi tevékenység, s a benne megnyilvánuló személyiség fejlettségi szintjének¹⁰ a mértéke.

Szmirnov azt hangsúlyozza, hogy az aktivitás ugyan a társadalmi tevékenység mértéke, de azt, egyidejűleg mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban jellemzi, „kifejezi azon változások jellegét (társadalmi jelentőségét) és méreteit, amelyek ezen tevékenység folyamán és következtében a személyiséget (csoportot) körülvevő természeti és társadalmi környezetben, valamint magában az adott személyiségben (csoportban) végbemennek”.¹¹

Alapvetően az eddig említett „elemekből”, de részben eltérő értelmezésben építi fel definícióját *Benovszki*, aki azt írja, hogy „a társadalmi aktivitás a) a szubjektum szociálpszichológiai, ideológiai és erkölcsi készsége, készenléte a társadalmi cselekvésre, b) maguk a cselekedetek (melyeket objektumaik, társadalmi irányultságuk, eredményességük és jelentőségük sajátosságai szempontjából lehet megkülönböztetni), c) a tevékenységben megnyilvánuló kezdeményezés, az alkotó és tudatos hozzáállás foka és mértéke; szűkebb értelemben pedig: a szubjektumnak objektíve a társadalmi haladás hasznára irányuló, eredményre törő és kezdeményező tevékenysége”.¹²

Hrisztova szerint a személyiség társadalmi aktivitása a) objektív és szubjektív egységeként nyilvánul meg, amelynek objektív oldala a személyiség gyakorlati (termelői, politikai stb.) tevékenysége, szubjektív oldala pedig alapvető érdekeinek a felismerése, a valósághoz, a tevékenység objektumához való viszonya; b) a személyiség objektíve determinált szubjektív viszonya és szociálpszichológiai készsége (értékorientáció, motiváció, aka-

rat stb.), aktivitása megnyilvánulásához, az objektív valóságot és önmagát átalakító célirányos, alkotó társadalmi tevékenységhez, amely a személyiség szellemi-lelki világa objektivizálódásának, tárgyasulásának a realizálódása.¹³

II. A TÁRSADALMI AKTIVITÁS ÉS TEVÉKENYSÉGEK FAJTÁI

A társadalmi aktivitás tehát, mint a környezettel való kölcsönhatásra való képesség és készség, az ember általános és egyéni minősége, tulajdonsága, amely nem „általában” létezik, hanem sajátos tevékenységfajtákban és viselkedésekben, e képesség különböző oldalaiban nyilvánul meg. Ezek a tevékenységfajták – a személyiség struktúrájának elemei – nem létezhetnek tárgyi tartalom nélkül és a társadalom életének meghatározott szféráin, a termelési-társadalmi feltételeken és viszonyokon kívül, amelyek döntően befolyásolják, meghatározzák a tevékenységek jellegét és végső soron a szubjektív oldalt, a cselekvő személyiségek hajlandóságait, törekvéseit is. Hogy melyek a társadalom életének ezek a meghatározott szférái és a nekik megfelelő tevékenységfajták, erre a kérdésre a szovjet kutatók elég változatos feleleteket adnak.

Tugarinov három alapvető tevékenységfajtát különböztet meg: az anyagit, a társadalmi-politikait és a szellemi. „Anyagi az a tevékenység, amely révén előteremtődnek az ember és a társadalom életéhez szükséges eszközök; a társadalmi-politikai tevékenység a társadalmi rendszer formáinak átalakításával vagy megerősítésével kapcsolatos; a szellemi tevékenység pedig eszmék »termelését« jelentí különböző (tudományos, filozófiai, etikai és esztétikai, valamint vallási) formáikban.”¹⁴ *Tugarinov* eme sémáját – kisebb-nagyobb kifejezésbeli, terminológiai, vagy tartalmi módosításokat eszközölve – sokan használják ala-

pul. *Mordkovics* például munka- (szakmai), társadalmi-politikai és megismerő tevékenységekről beszél.¹⁵

Szmirnov – mivelhogy szerinte a megismerő elem feltétlenül jelen van mind a munka-, mind a társadalmi-politikai tevékenységben – a harmadik alapvető tevékenységfajta jelölésére „az oktatás, a kultúra és a mindennapi élet szféráiban való aktivitás”¹⁶ terminus használatát ajánlja. Egyes szerzők a művészi-alkotói, illetve egyáltalában az alkotó aktivitást is a társadalmi aktivitás önálló fajtájának tartják, de *Koval* szerint az alkotás, az alkotó jelleg – akárcsak a megismerés –, bár eltérő mértékben, de valamilyen aktív- és tevékenység-fajtának közös sajátossága.¹⁷

Komarov részletes felsorolással utal az egyes aktivitások tartalmára. *A termelési aktivitás* szerinte a végrehajtó jellegű munkatevékenységet és a szervező termelésirányítást foglalja magába. Konkrét területeik: a munkaverseny, a kommunista munkaviszony kialakítása, a védnökség, a szakmai körök, a termelékenység és minőség javítása, a gazdagság és takarékoság, a termelésirányítás; az ésszerűsítés és az újítómozgalom, a tervező, gazdasági elemző és normarendezői tanács; a tudományos-műszaki kör, illetve alkotó csoport, a munkaszervezés, az állandóan működő termelési bizottság, a népi ellenőrzés stb. *A politikai aktivitás* terei: a választott szervek (a központi és helyi hatalmi szervek, az állandó bizottságok), a politikai és társadalmi szervezetek, részvétel – társadalmi alapon – az államirányításban, a termelői és lakóhelyi kollektívák közügyeinek intézésében, irányításában; egyszóval: a politikai és szervezeti viszonyok tökéletesítése. *A szellemi élet szféráiban* (kultúra, oktatás, tudomány stb.) az aktivitás egyrészt az önfejlesztésben (ismeretek, értékek, szellemi-lelki arculat), másrészt a szerzett ismeretek, készségek, tapasztalatok továbbadásában nyilvánul meg.¹⁸

Benovszki azt írja, hogy „társadalmilag aktív lehet akár az ember összetevékenysége, akár a tevékenységrendszernek valamelyik eleme az anyagi és szellemi javak termelése s ezek fogyasztása, a tudás, az ismeretek kimunkálása, elsajátítása és felhasználása folyamatában, a társadalomirányításban, a politika, a kultúra, az ideológia, a művészet stb. szféráiban”¹⁹. A társadalmi aktivitásnak továbbá fontos eleme – teszi hozzá – a részvétel a személyek közti viszonyok és kapcsolatok új formáinak, a társadalmi szükségletek s a mindennapi élettevékenységek modelljeinek kialakításában.

A társadalmi aktivitás fajtáinak Volkov által javasolt struktúrája sokkal „lazább”, hat összetevőből áll: a) munkatevékenység; b) társadalmi alapon, a közvetlen munkakötelezettségeken túl alkotó aktivitás a termelési szférában (ésszerűsítés, tudományos-technikai alkotás stb.); c) aktivitás az ismeretek és a gyakorlati tapasztalat elsajátításában (pl. a tanulás mint felkészülés jellegű munkatevékenység); d) társadalmi-politikai aktivitás, részvétel a különféle politikai akciókban (választás, demonstráció, gyűlés), a társadalmi szervezetek tevékenységében, az államirányításban, továbbá a különböző negatív jelenségek (fegyelmezetlenség, erkölcstelenség, pazarlás, bürokratizmus stb.) megszüntetésében; e) katonai-honvédelmi-hazafias aktivitás; f) kulturális-alkotó aktivitás: társadalmi alapon aktív részvétel a szellemi kultúra értékeinek megteremtésében és terjesztésében.²⁰ Bogdanova még tovább megy, szerinte a társadalmi aktivitásnak annyi fajtája van, ahányféle gyakorlati tevékenység létezik, ez pedig a társadalmi munkamegosztás fejlettségének a függvénye.²¹

Eltérő kiindulást választ a társadalmi aktivitás osztályozásához Sztankevics. Szerinte a társadalmi aktivitást alapvetően a) az ember által átalakított objektumok (a természet egésze, illetve egyes tárgyai, a társadalom, illetve az egyes

emberek); b) az előidézett változások (a részleges társadalmi reformtól a társadalmi forradalomig); c) az átalakító-változtató tevékenység eszközei (szó, szerszám, fegyver) szerint különböztetik meg. A személyiség aktivitása függ továbbá d) a kitűzött, megoldandó céloktól, feladatoktól (pl. új gép alkotása vagy új ember nevelése), melyek meghatározzák a tevékenység jellegét; s aszerint, hogy gyorsítja vagy gátolja a társadalmi haladást, e) alkotó-termelő vagy romboló jellegű lehet.²²

Tyivo szerint Marx és Engels az emberi tevékenységnek két alapvető fontosságú szféráját különbözteti meg. Az első a természet, a második az emberek, a társadalom emberek által való megmunkálása; egyrészt tehát a termelés, a technika, a technológia, a munkaszervezés és az irányítás, másrészt a társadalmi viszonyok művelése, alakítása, tökéletesítése. E két, szerinte anyagi és szellemi tevékenységszféra alapján a társadalmi aktivitásnak két alapvető fajtája van: a munka- és a társadalmi-politikai aktivitás, amelynek megjelenési formái számok, de végső soron valamennyi tevékenységi fajta a munka és a társadalmi-politikai tevékenységekkel kapcsolatos, azoktól függ.²³ Jelmejev hangsúlyozza, hogy az anyagi-gyakorlati és a szellemi-elméleti tevékenységek ok-okozati összefüggésben vannak, s közülük a meghatározó jelentőségű az anyagi-gyakorlati tevékenység.²⁴

A társadalmi aktivitás megnyilvánulásának elsődleges szférája a munka, a termelés, mivelhogy az aktivitás lényege a környezet- és önváltoztatás, ennek alapja pedig a termelői munkatevékenység, az ember és a természet között végbemenő azon folyamat, „amelyben az ember saját tettével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét”²⁵, általa elégitve ki szükségleteit, mindenekelőtt alapvető, anyagi szükségleteit. Az ember szükségletei persze nem korlátozódnak csupán ter-

mészeti-anyagi szükségletekre, ezért társadalmi aktivitása sem merül ki ezek kielégítésében. A társadalmi aktivitás a szellemi szükségletek, az érdeklődés kielégítését is célozza, s nem csupán az anyagi-termelési szférában válik valóra, hanem a társadalom életének más szféráiban is, melyek mindegyikére a sajátosságainak megfelelő tevékenységfajták jellemzőek. Egyes szerzők úgy vélik, hogy a szellemi szükségletek kielégítése a társadalmi-politikai viszonyok és a megismerés szféráiban történik, de sokak szerint ez a felfogás merev és differenciálatlan, mivel mint már idéztük, az anyagi-gyakorlati tevékenységekből sem hiányzik a szellemi, sőt az alkotó momentum, másrészt a társadalmi-politikai viszonyok alakítása, sőt a megismerés sem csak, sőt nem is elsősorban szellemi, hanem gyakorlati tevékenység.

Azt valamennyi szerző hangsúlyozza, hogy a társadalmi aktivitás különböző oldalai, fajtái – bármiképpen is osztályozzák őket – egymással elválaszthatatlanul szoros kapcsolatban, kölcsönös feltételezettségben vannak, gyakran át is mennek egymásba, és mint öntevékenységek, viszonylagos önállósággal is rendelkeznek, az aktivitás valamely változata nem feltétlenül vonja maga után az aktív részvételt más tevékenységfajtában.

Az pedig, hogy az egyes személyiségek, társadalmi csoportok és osztályok számára mikor melyik aktivitásfajtanak, illetve tevékenységi formának van elsődleges jelentősége, történelmi szakaszok és helyzetek szerint változik.²⁶ A társadalmi aktivitás ugyanis *dinamikus jelenség*, tartalma és jellege, formája és irányultsága a személyiség változásával, az érintkezési szférája kiszélesedésével, s főleg a társadalmi viszonyok változásával és tökéletesedésével szinkronban – bárha nem automatikusan – szüntelenül változik.²⁷

III. A TÁRSADALMI AKTIVITÁS FELTÉTELEI, FŐ MEGHATÁROZÓI

1. Társadalmi feltételek és tényezők

Azok a marxi gondolatok, hogy az emberek az életbe lépve elkerülhetetlenül a társadalomban uralkodó társadalmi viszonyok és kötelékek rendszerébe kerülnek, de mindazonáltal maguk csinálják történelmüket, amely „nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége”²⁸, továbbá, hogy „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság”, hanem „a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”²⁹ – vezérfonalat jelentenek a társadalmi aktivitással foglalkozó szovjet kutatók számára. Kiinduló metodológiai alapelv, hogy a társadalom, a konkrét-történelmi körülmények, a társadalmi feltételek elsődlegesen a személyiséghez, az emberek egyéni-individuális életfeltételeihez és tevékenységéhez képest, hogy bármely osztály, s az azt alkotó személyiségek konkrét arculatát, típusát a társadalmi, végső soron termelési, gazdasági viszonyok határozzák meg.

Az objektív társadalmi feltételek és viszonyok, valamint a társadalmi csoportok, osztályok és az egyes személyiségek tevékenysége közti kapcsolat a szükségleteken és érdekeken keresztül jön létre. „Senki sem tehet valamit anélkül, hogy ne tegye egyúttal egyik szükséglete és e szükséglet szerve kedvéért is.”³⁰ „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt érdekek képében jelentkeznek”³¹, a különböző érdekek, mint a szükségletek tudatosultságai az emberi tevékenységek céljainak végső soron anyagi megalapozottságát tárják fel. Mivelhogy „azok a viszonyok, amelyekben az emberek az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló javak termelésében egymással lépnek, a termelőerők fejlődésétől függnék”³², a szükségletek és érdekek sokfélesége a munkamegosztás konk-

rét rendszerén, a munka jellegén, tartalmán és szervezettségén, körülményein alapul elsősorban.

A társadalmi-gazdasági viszonyokból, s az életfeltételekből fakadó érdekek, valamint a társadalmi aktivitás és tevékenységek egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódó, egymás létezési alapját képező társadalmi jelenségek. „A társadalmi aktivitás az azt meghatározó érdekek alapján fejlődik, az ember érdekei pedig éppen azon társadalmi aktivitás folyamán formálódnak és gazdagodnak, amely a társadalom és az egyének megérett szükségleteinek kielégítésére irányul.”³³ „A személyiség . . . szükségletei és érdekei a környezeti feltételek megváltozásával együtt változnak és fejlődnek. Meglevő szükségleteit és érdekeit kielégítve az ember valamely mértékben mindig megváltoztatja létezési feltételeit, ezen változások következtében viszont előbb-utóbb elkerülhetetlenül új szükségletek és új érdekek jelentkeznek, amelyek kielégítésüket követelik.”³⁴

Az aktivitás kategóriája elválaszthatatlan a szabadság kategóriájától – írja Mordkovics, *Ljubityin* felfogására építve. Mivel az aktivitás tevékenységben jelenik meg, ez pedig mindig meghatározott objektumra irányul – akár termelési, akár társadalmi-politikai vagy megismerő tevékenységről van szó –, a legáltalánosabb értelemben véve az aktivitás valami módon a szabadság egy meghatározott fokának az elérését eredményezi, a szabadság pedig, a maga részéről, az ember igazi aktivitásának feltételeként jelenik meg.³⁵ A szabadság, annak foka egyrészt tehát egyfajta eredmény, de egyszersmind szükséglet is, s így célja a további aktivitásnak, átalakító tevékenységnek. „Az akarat szabadsága . . . nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy tárgyismerettel dönteni tudunk”³⁶, az igazi szabadság ilyképpen a valóság – a természet, a társadalom s bennük az ember – fejlődési tendenciáit és szükségleteit, érdekeit alapvetően

meghatározó objektív törvényeik és működésük megismerésében, gyakorlati elsajátításában és felhasználásában, a tudatos aktivitásban rejlik. Az emberek, mint a társadalmi viszonyok termékei – gyakorlati társadalmi tevékenységeik révén, társadalmi osztályok vagy csoportok tagjaként – egyidejűleg szubjektumai, mozgatói is a fejlődésnek, a történelmi folyamatnak, az aktív ember maga termeli a személyisége lényegét jelentő társadalmi viszonyok összességét is. A szabadság ezért nem létezhet a valóságot a dolgozók érdekeinek megfelelően változtató forradalmi-gyakorlati tevékenységen kívül.³⁷

Az, hogy az aktivitást alapvetően meghatározó, konkrét helyzetekként megjelenő objektív általános és sajátos társadalmi körülmények és viszonyok – a gazdasági-termelési, az anyagi-szociális, a politikai, kulturális-technikai, jogi, erkölcsi, demográfiai, etnográfiai, pedagógiai, szervezeti stb. tényezők – éppen a szubjektumok aktivitása, tevékenysége révén változnak, azt jelenti, hogy az aktivitásnak éppen ezek a szükségletek és viszonyok képezik a kereteit, valamint ezeknek a szüntelen alakítása, változtatása – meghatározott szükségletek és érdekek által vezérelt célok alapján. A munkaszervezés, a gazdaságirányítás, a szocialista demokrácia stb. fejlesztése, az anyagi jólét és a képzettség, a műveltség emelése egyrészt tehát ösztönzője, segítője az aktivitás mind tömegesebb és mélyebb kibontakozásának, másrészt a jelzett területek gyorsabb fejlődése éppen a szélesebb körű és intenzívebb aktivitás eredménye.

Az objektív külső társadalmi meghatározók sorában, melynek elemei elválaszthatatlanul összekapcsolódnak és kölcsönhatásban vannak, a termelési-gazdasági-anyagi, továbbá a politikai és a szervezeti tényezők és viszonyok a legfontosabbak.

A szovjet szerzők a gazdasági-anyagi tényezőkhöz az aktivitást meghatározó

egész rendszerét sorolják. Ezek között a legfontosabbak: a társadalmi termelőerők (technika, technológia, munka- és üzemszervezés, technikai képzettség és kultúra) fejlettségi szintje; a termelési, tulajdon- és osztályviszonyok jellege; a munka jellege, tartalma és körülményei (foglalkozás, beosztás stb.); az embernek az elosztási viszonyok rendszerében elfoglalt helye (az anyagi ösztönzés rendszere és formái, a társadalmi juttatások, az egy főre eső jövedelem nagysága stb.) a mindennapi élet anyagi feltételei, körülményei (lakás, étkezés, közlekedés stb.); a szabad idő mennyisége és eltöltésének a lehetőségei stb.³⁸

A politikai-ideológiai tényezőkhöz szintén egész sor aktivitás-meghatározó tartozik: a politikai-hatalmi viszonyok; az uralkodó politikai eszmék (értékek, normák, hagyományok); a társadalom politikai szervezete, intézményrendszere és ennek működése; a szocialista demokrácia elvei és gyakorlata stb.

Mivelhogy a politika alapvető funkciója különböző érdekek osztály-szempontú érvényesítése, illetve koordinálása és szabályozása a hatalom révén, a „tulajdonképpeni politikai viszonyok azok – írja *Krivusin* –, amelyek objektuma a hatalom. Ezek a politikai viszonyok a hatalom szférájában nem korlátozódnak osztályok közötti viszonyokra. A szocializmusban az osztályok politikai kölcsönhatása nem csupán közvetlenül valósul meg; megnyilvánulhat – a társadalmi hatalom realizálásában a kommunista párt irányításával részt vevő – másféle társadalmi kollektívák (nemzet, munkaszervezeti és adminisztratív-területi képződmények), speciális állami-közigazgatási és társadalmi szervek, intézmények funkcionálásában is, de ezek politikai jellegét és tevékenységét is végső soron az osztályviszonyok mozgatják. A politika általános objektuma maga a társadalom, a társadalmi jelenségek, a másik, a specifikus objektum pedig a társadalmi hatalom, pontosabban: a harc a hata-

lomért, a hatalom meghódítása, továbbá a hatalom kialakítása-berendezése és gyakorlása. Ennek megfelelően a politika általános funkciója a társadalmi folyamatok irányítása-szabályozása, a társadalmi tevékenységek irányvonalának az osztályok és a társadalom egésze érdekeinek megfelelő kidolgozása, speciális funkciója pedig a politikai hatalom betöltése a társadalomban. Ezt a két funkciót természetesen nem lehet elszakítani, és különösen szembeállítani egymással; a hatalom megvalósulásának folyamata már előfeltételez bizonyos társadalomirányítást, az irányítás pedig egyike a hatalom érvényesülését jelentő elemeknek, mivel a politikai irányítás – módszereit tekintve – hatalmi jellegű.”³⁹

A politika alapvető és közvetlen szubjektumai az osztályok és a rétegek, a párt, a társadalmi-politikai szervezetek, valamint az állam és speciális hatalmi-igazgatási szervei; a nem közvetlen alanyai közül pedig a munkaszervezeti kollektívák és a területi egységek a legjelentősebbek. A szakirodalomban egyre erősebb hangot kap az a nézet, hogy a termelői kollektíva manapság nemcsak a gazdasági, hanem a politikai életnek is a központja, s a munkahelyre épülő különböző politikai és társadalmi szervezetek, intézmények, elsősorban a pártszervezetek tevékenységében realizálódik.⁴⁰

A társadalmi-politikai aktivitás kibontakozásának és megnyilvánulásának fő feltétele és ösztönzője *a hatalomgyakorlásban és a társadalomirányításban való tényleges részvétel lehetősége*; a részvételhez szükséges ismereteket és készségeket s a részvétel szükségletét is elsősorban a tevékeny részvétel gyakorlatában lehet megszerezni és fejleszteni. Ezért hangsúlyozza *Krivusin*, hogy a bizonyos mértékig önálló eszmei-elméleti jellegű politikai tevékenységek különböző fajtái [a] az érintettek érdekeinek megfelelő politikai elméletek, nézetek, elvek, programok, taktika, szabályzatok stb. kidolgozása; b) ezen nézetek,

programok stb. elsajátítása politikai képzés-önképzés során; c) a politikai eszmék és programok stb. terjesztése-propagálása] egyrészt sose válnak el egymástól mereven, másrészt szorosan kapcsolódnak a politikai eszmék és programok gyakorlati megvalósításához, a tényleges részvételhez a gyakorlati politikai tevékenységek különféle konkrét formáiban [a) a hatalom és irányítás állami, társadalmi szerveinek kialakítása helyi és központi szinten; a jelöltek és képviselők javaslása és megvitatása, megválasztása, illetve kinevezése; b) részvétel az állami és társadalmi szervek tevékenységében; c) a létrehozott szervek tevékenységének ellenőrzése: visszahívás, helyettesítés, áthelyezés stb.; d) tömegmegmozdulások: gyűlések, demonstrációk stb.]⁴¹ A politikai jogok és lehetőségek pusztán formális volta, illetve korlátozása, a demokratikus elvek önkényes megsértése – mutat rá Mordkovics – az emberek társadalmi kezdeményezésének és öntevékenységének jelentős csökkenéséhez vezet, s ilyen esetekben még a legkedvezőbb anyagi-szociális és munkafeltételek, a legoptimálisabb szabad idő adottságok sem képesek kiváltani az aktivitás fokozódását.⁴²

A szovjet szerzők körében egységes az a felfogás, hogy az objektív általános társadalmi tényezők, a külső környezet hatásai a személyiség struktúrájának és aktivitásának alakulására elsősorban az ember szociális helyzetén keresztül közvetítődnek. A szociális csoport döntően meghatározza az ember közvetlen környezetét, konkrét társadalmi helyzetét, azon társadalmi viszonyok jellegét és körét, amelyekbe „bekapcsolódik”, s amelyeket személyisége elsősorban internalizál. Ezek a körülmények a személyiség pszichikai struktúráján is meghatározott nyomot hagynak, a leglényegesebb vonásait determinálják.

Mordkovics szerint *a társadalmi helyzet szélesebb fogalom a szociális helyzetnél*. Ez, a társadalmi struktúrában elfog-

lalt hely mellett magában foglalja a politikai, a szakmai, a foglalkozási, a kulturális-technikai és képzettségi, valamint a demográfiai struktúrában elfoglalt helyzetet is, amelyet a társadalmi-politikai szervezeti tagság és a szervezetekben játszott szerep; a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely; az általános, a szakmai és speciális képzettség, illetve műveltség szintje; valamint a nem, az életkor, a családi helyzet, a lakóhely stb. fejeznek ki.

A demográfiai jellemzők, mint objektív személyiségjegyek nem „tisztá” formában mutatkoznak meg; az emberek közti demográfiai különbségek ugyanis igen szoros kapcsolatban vannak a szociális különbségekkel, s ezért a lényegüket tekintve társadalmi-demográfiai jellegűek. A nemek különbsége például szorosan összefügg a férfi és a nő nem teljes egyenlőségével, amely mind a munka, mind a társadalmi-politikai élet szférájában megmutatkozik még.

Nem kevésbé társadalmi „töltetű” a legfontosabb demográfiai jegy, *az életkor sem*, amely nemcsak a betöltött évek számát jelenti, hanem a társadalmi tapasztalatok, ismeretek és készségek, viselkedési sajátosságok, az elképzelések és ítéletek korra jellemző sajátosságait és szintjét is, és nem utolsósorban az érdeklődések különbözőségét.

2. A szociálpszichológiai és személyiség-tényezők

Az a marxi tétel, hogy a személyiség „valamennyi társadalmi viszony összessége”, általános metodológiai alapelv a szovjet szerzőknél, de – mint Mordkovics rámutat⁴³ – egyes kutatók, főleg pszichológusok, a „személyiség viszonyai” fogalmat lényegében csupán szubjektív, személyi-pszichológiai oldalára korlátozzák, elhanyagolják az objektív jegyeket és státust, a környezetet csupán mint a tevékenység háttérét veszik tekintetbe. Nem kevésbé helytelen a

„személytelen” megközelítés sem, melynek hívei a belső világot közvetlenül annak a külső objektumnak, illetve folyamatnak a törvényszerűségeiből, sajátosságaiból vezetik le, amellyel a szubjektum kapcsolatban van, illetve amelynek közvetlenül a részese. Elfelejtik, hogy az állandóan ható valóság, a külső környezet, amely előidézi, kiváltja a személyiség különféle jegyeit és vonásait, későbbi ráhatásaiban már a személyiségnek ezekbe a kialakult sajátosságaiba ütközik, melyek a szubjektív, személyiségen belüli „feldolgozás” folyamatában átalakítják a hatásokat, azok tehát nem közvetlenül, nem automatikusan hatnak⁴ és érvényesülnek.

Mindkét egyoldalóságban a történelmi folyamat lényege, dialektikája sikkad el: a társadalmilag determinált, de egyszerűsmdind saját aktivitással bíró öntevékeny szubjektum gyakorlati kölcsönhatása a társadalmi és természeti környezettel. A személyiség – tevékenységein keresztül – a társadalmi viszonyok individuális hordozója; annál aktívabb s így gazdagabb, minél szélesebb körű az ember társadalmi tevékenységeinek a mezeje, minél több társadalmi viszony válik számára ezek révén immanenssé, belső struktúrájának alkotóelemévé.

Az ember személyiségét elsősorban a tevékenységeit elemezve lehet feltárni. A tevékenység egyrészt az ember társadalommal való viszonyainak és kapcsolatainak az összessége, másrészt a személyiség összes szubjektív, érzelmi-értékelő stb. viszonyai ennek során alakulnak ki és realizálódnak; a tevékenység tehát mintegy „egybefogja” az objektív és szubjektív tényezőket, a személyiség éppen a tevékenység által egyidejűleg *objektuma* a társadalmi hatásnak és *szubjektuma* a társadalmi cselekvésnek.

A személyiség társadalmi struktúrája *Anufrijev* szerint azt fejezi ki, hogy az adott társadalmi-gazdasági formáció jellemző vonásai miként termelődnek újra az individuumban, s a következő eleme-

ket tartalmazza: a) személyiség szubjektív szükségletci, érdekei, melyek attól függetlenül léteznek és hatnak, hogy az ember felismeri őket vagy sem; b) az alkotó tevékenységre való képesség, s az ehhez szükséges ismeretek, készségek; c) a személyiség szellemi világa, a társadalom kulturális értékei elsajátításának foka; d) a személyiséget vezérlő erkölcsi normák és elvek; e) az ember viselkedésének fő vonalát meghatározó elvek, meggyőződések, melyek szorosan összefüggnek a személyiségstruktúra magját képező, a tudattól függetlenül létező objektív érdekek tudatosításával.⁴⁴

A szovjet szociológiában még elterjedtebb felfogás szerint a személyiség belső struktúrájának lényegét a motívumok, a beállítottságok és az értékorientációk rendszere képezi. Ami a motívumokat illeti, Konnal, Jadovval, Bujevával stb. szemben Mordkovics úgy véli, hogy ezek a beállítottságokhoz és értékorientációkhoz képest másodlagosak, származékjellegűek, sokkal rugalmasabbak és változóbbak, gyakran ellentmondásosak és következtelenek, mivel szorosabb kapcsolatban vannak a konkrét helyzetekkel, s ezért nem sorolhatók a személyiség magját képező elemek sorába.

A tevékenység motivációjában mint fókuszban az ember értelmi és érzelmi megnyilvánulásainak bonyolult együttese koncentrálódik: az adott tevékenységhez való viszony, a célok megértése és kitűzése, az eredmények megsejtése, a tevékenység értékelése, szükségességének és szükségletének a tudata. A motiváció, mint sajátos informátor azt jelzi tehát, hogy az ember számára mi a személyes, belső értelme és jelentősége az adott tevékenységnek, mi az, amiért cselekszik, aktivitást fejt ki.⁴⁵ A motívumokban a külső hatások és az ember belső ösztönzőinek sajátos integrációja, az ösztönzők és a személyiség szükségleteinek, érdekeinek összekapcsolása megy végbe. Az érdekek és szükségletek a belső ösztön-

zők prizmáján keresztül haladva válnak cselekvési motívumokká, a személyiség társadalmi aktivitásának tényezőivé.⁴⁶

A természetük szerint objektív érdekek csupán tudatosultan válnak eszmei ösztönző erőkké, az aktivitás forrásaivá; a társadalmi orientáció folyamatában az ember – szándékait, törekvéseit és céljait kialakítandó – kívánságait összeveti az objektív feltételekkel és a társadalmi értékekkel, normákkal, s ezen az alapon formálódnak ki az aktivitással kapcsolatos motívumai és késztetései.⁴⁷

A motívumokat a legelterjedtebb osztályozás szerint négy csoportba sorolják (tartalmi, eszmei-erkölcsi, kommunikációs és adaptációs, önző és presztízs motívumok), megragadásukra, operacionálizálásukra még nincsenek pontos és megbízható szociológiai módszerek; a vizsgálatok többsége csak a motívumok tagolatlan komplexumát képes feltárni.

A tevékenység motívumai az objektív szükségletek és érdekek kifejeződése és oda-visszaható közvetítők ezek, valamint a szubjektív értékorientációk és beállítottságok között. Bár alapvetően és végső soron a szükségletek és érdekek váltják ki a szubjektív, tudati tényezőket, de aztán, bizonyos önállósággal terelve a tevékenységeket, az értékorientációk és beállítottságok – a tevékenységeken keresztül – maguk is alakítják az érdekeket és szükségleteket, következőképpen az ezeket közvetítő motívumokat is.

„Az értékek – *Tugarinov* szerint – azok a tárgyak és jelenségek s ezek sajátosságainak a lényege, melyek egy meghatározott társadalom vagy osztály tagjai és egyes személyiségei számára szükségesek (kellenek, hasznosak, elfogadottak stb.) ahhoz, hogy mint eszközök lépjenek fel a szükségletek és érdekek kielégítésénél, s így egyszermind eszmék és ösztönzők a normák, célok és ideálok vonatkozásában.”⁴⁸ Bármely érték, s ezek sorában a tevékenység is, feltételelesen két kölcsönható összetevőre bontható: az értékelt objektum funkciójára, s a

szubjektum értékelésére. Az érték tartalmát tehát egyrészt az értékelt objektum sajátosságai, funkciói határozzák meg, másrészt jelentősen befolyásolja magának a szubjektumnak az értékelő viszonya, végső soron pedig a személyiség szükségletei és érdekei.

A társadalmi-politikai tevékenység közvetlen társadalmi funkciója szerint a dolgozók bekapcsolódásának egyik eszköze, hogy részt vegyenek a társadalom és ügyeinek irányításában, viszonyainak alakításában; gyakorlati funkciója pedig az, hogy a munkahelyi kollektívában lehetőséget teremt a munka feltételeinek és szervezetségének a javítására, a fogyatékoságok elleni harcra; fontosak ezek mellett az ún. alkotó, a személyiség önkifejeződését, továbbá munkahelyi adaptációját, beilleszkedését, valamint eszmei és morális tökéletesedését elősegítő nevelő funkciói is. Ezek a funkciók képezik a társadalmi-politikai tevékenység objektív értékaspektusait; szubjektív értékítő érzékelésük pedig attól függ, hogy közülük a személyiség számára melyik a domináns, a különösen jelentős, melyik fejezi ki leginkább az érdekeit és az érdeklődését. A társadalmi tevékenység értékelése, értéként való felfogása végső soron a személyiség érdekeitől függ, de fontos aláhúzni, hogy ugyanakkor a tevékenység is formálja az érdekeket, megváltoztatja, fejleszti és gazdagítja őket.

Az, hogy a szükségletek és az érdekek a társadalmi aktivitást, tevékenységeket illetően a motívumok közvetítésével, az értékorientációkon keresztül miként és milyen beállítottságokat váltanak ki, még vitatott és többféleképpen értelmezett probléma. *Uznadze* pszichológiai elméletének lényege szerint a beállítottság mint a szubjektum funkcionális készségi állapota a cselekvésre, „elsődleges reakciója a szituáció hatására”, korábbi tapasztalatok öntudatlan szintézise révén alakul ki, s anélkül, hogy a tudat megszilárdult eleme lenne, közvetítő lán-

szem a személyiség belső struktúrája és a külső környezet között.⁴⁹

Mások a beállítottságot, mint meghatározott viszonyulást az individuum értelmi diszpozíciójának tartják, még szélesebb értelmezésben pedig az adott emberre jellemző tipikus szilárd és következetes reakciónak, amely emocionális, racionális és akarati elemek komplexumaként részét képezi a személyiség struktúrájának és sztereotípiákban megnyilatkozó szükségletként meghatározza az ember viselkedését.⁵⁰ A beállítottság racionális eleme az aktivitás társadalmi értéként való elismerése, érzelmi mozzanata a tevékenység tartalma, folyamata és eredményei által kiváltott elégedettség, az akarati elem pedig e kettő egységének megszilárdítója, a tevékenység erkölcsi oldala. Ez utóbbi felfogás szerint az értékorientációk rendszeréből, az értékelő viszonyok összességéből – melyek a valóság különböző oldalaival való kölcsönhatás, továbbá az ismeretek, információk és normák, a tudatformálás, nevelés hatására alakulnak ki –, a leginkább megszilárdultak válnak beállítódássá, a személyiség adott cselekvésben tanúsított pozíciójává, tevékenységekkel kapcsolatos képességgé, hajlandósággá, azok, amelyek a tevékenység és az orientációk érintkezési „pontján” egy konkrét fókuszba rendeződnek. A beállítódások tehát az értékorientációk alapján alakulnak ki, de a tevékenység folyamatában aztán visszahatnak rájuk, képesek megváltoztatni az értékek rendszerét, annál is inkább, mivelhogy a beállítottság min-

dig feltétlenül aktív tevékenységet tétel, az értékorientációk viszont csupán olyan tudati tényezők, melyek ennek vagy annak a tárgynak, cselekvésnek az előnyben részesítéséről tanúskodnak, de nem mindig realizálódnak tevékenységben.

A társadalmi tevékenységre való tartós-szilárd beállítódást, a tevékenység belső szükségletét hatékonyan csak úgy lehet kifejleszteni, ha a társadalomból jövő ösztönzések tartósan a személyiség *mindennapos szükségleteire, érdekeire irányulnak*, ha a betöltendő társadalmi funkció megfelel a személyiség hajlamainak és érdekeinek. Így alakulhatnak ki azok az értékorientációk és attitűdök, amelyek aztán mintegy sajátos „ernyőként” felfogják és ösztönzőkként vetítik a motivációs mezőre a külső körülmények, tárgyak és viszonyok, valamint maguknak a tevékenységeknek a hatását. Mivel az egyes emberek, csoportok szükségletei, érdekei, tudata, hajlamai stb. eltérőek, ugyanazon körülmények és viszonyok hatásai egyesek számára ösztönzőek, mások számára pedig nem; azonos általános társadalmi feltételek és viszonyok között is ezért lehet eltérő az egyes személyiségek aktivitásának minősége és mértéke, ezért kell az ösztönzésnek differenciáltnak, csoportokra és egyénekre szabottnak lenni, ezért fontos az egyéni vonatkozások és szubjektív jegyek tudatos alakítása, változtatása is. Egymást kölcsönösen erősítő momentumokként ezáltal nő az aktivitás, valamint annak szubjektív értékelése és belső szükséglete is.⁵¹

Jegyzetek

¹ Általános, az ember valamennyi fajta (munka, közéleti-politikai, szellemi stb.) aktivitását és tevékenységét, a személyiség és a társadalom kölcsönhatásának folyamatában létrejövő valamennyi fontos kapcsolatot magában foglaló értelemben a

szovjet szerzők többnyire az „szocialnaja aktyivnoszty” (szociális aktivitás) fogalmat használják; az „obszcsesztvennaja” (társadalmi) jelzőt általában a közéleti-politikai aktivitás és tevékenység jelölésére alkalmazzák. A magyar szóhasználat-

hoz igazodva frásunkban a „szocialnaja aktyivnoszty” fogalmat „társadalmi aktivitásként” fordítjuk.

² V. G. Mordkovic: Obscsesztvenno-polityicseskzaja aktyivnoszty trudjasihszja. Szverdlovszk 1970.

³ Uo. 13. old.

⁴ Uo. 23. old.

⁵ Uo. 21–22. old.

⁶ Trudovaja aktyivnoszty malagyozi i putyi jijo razvityija. Moszkva 1975. VKS. 9–10. old.

⁷ G. Sz. Arefjeva: Szocialnaja aktyivnoszty. Moszkva 1974. Politizdat, 32. old.

⁸ L. P. Bujeva: Licsnoszty i jijo szocialnaja gyejatyelnoszty In: Ocserki metodologii poznanijja szocialnüh jevlenij. Moszkva 1970. Müszl. 211. old.

⁹ Ju. Je. Volkov: Szocialno-polityicseskzaja aktyivnoszty massz v razvitom szocialiszticeszkzom obscsesztve. Szociologicseskije isszedovanyija. 1974. 2. sz. 4. old.

¹⁰ Lásd: L. P. Stankevics: O tyipah, formah s urovnjah szocialnoj aktyivnosztyi licsnosztyi. In: Voproszű isztoricseskzovo matyerializma i krityka nyekotorüh koncepcij burzsuaiznoj szociologii. Moszkva 1969. MGK. 194–195. old.

¹¹ Trudovaja aktyivnoszty malagyozi... 15. old.

¹² H. C. Benovszki: Formirovanyije szocialnoj aktyivnosztyi malagyozi. Moszkva 1971. 9. old.

¹³ Lásd: I. Cs. Hrisztova: O szocialnoj aktyivnoszty licsnoszty In: Putyi formirovanyije szocialnoj aktyivnosztyi licsnosztyi pri szocializme. Moszkva 1972. Müszl. 16–18. old.

¹⁴ V. P. Tugarinov: Tyeorija cennosztyej v markszizme. Leningrad 1968. LGK.

¹⁵ Lásd: Mordkovic: Id. mű, 28–29. old.

¹⁶ Trudovaja aktyivnoszty malagyozi... 20–21. old.

¹⁷ Lásd: K.V. Koval: O faktorah povisenijja tvorcseszkzój aktyivnosztyi trudjasihszja. In: Trudovaja i obscsesztvenno-polityicseskzaja aktyivnoszty rabocsevo klassza. Szekcija II. Moszkva 1975. 19–20. old.

¹⁸ Lásd: Je. G. Komarov: Razvityije szocialnoj aktyivnosztyi pri szocializme. In: Putyi formirovanyija... 40–42. old.

¹⁹ H. C. Benovszki: K probleme szocialnoj aktyivnosztyi malagyozi. In: Problemi naucnava kommunyizma 5. Moszkva 1971. Müszl. 264. old.

²⁰ Lásd: Ju. Je. Volkov: Razvityije obscsesztvennoj aktyivnosztyi malagyozi i szocialnüh progressz. In: Ekonomicseskzije i szocialno-polityicseskzije problemű kommunyiszticeszkzovo sztroytelyszta v SZSZSZR. Moszkva 1972. Müszl. 335–336. old.

²¹ Lásd: Ţ. P. Bogdanova: Trud i szocialnaja aktyivnoszty malagyozi. Minszk 1974. BGK. 96. old.

²² Lásd: Sztankevics: Id. mű, 199–200 old.

²³ Lásd: M. D. Tyivo: Obscsesztvennaja aktyivnoszty trudjasihszja v uszlovijah kommunyiszticeszkzava sztroytelyszta. Minszk 1974. BGK. 34. 35. old.

²⁴ Lásd: V. Ja. Jelmejev: Metodologicseskzije problemű isszedovanyija szocialnoj aktyivnosztyi. In: Metodologicseskzije voproszű obscsesztvennüh nauk. 4. Leningrad 1974. LGK. 21. old.

²⁵ MEM 23. köt. 168. old.

²⁶ Lásd: M. T. Matyugina: Vzaimogyejstvije szocialno-polityicseskzój i trudovoj aktyivnosztyi rabocsevo klassza. In: Trudovaja i... 54. old.

²⁷ Lásd: Hrisztova: Id. mű, 25. old.

²⁸ MEM 2. köt. 92. old.

²⁹ MEM 3. köt. 9. old.

³⁰ Uo. 239. old.

³¹ Uo. 260. old.

³² Lenin ŐM. 2. köt. 8. old.

³³ V. A. Kartunov: Intyereszű i szocialnaja aktyivnoszty licsnosztyi v uszlovijah razvitovo szocializma. Szaratov 1974. 34. old.

³⁴ Lásd: Hrisztova: Id. mű, 10. old.

³⁵ Mordkovic: Id. mű, 35. old.

³⁶ MEM 20. köt. 112. old.

³⁷ Lásd: Mordkovic: Id. mű, 36. old.

³⁸ Lásd: Uo. 41. és 77–79. old.; Tyivo: Id. mű 50–51. old.; V. M. Csizsova: O nyekatorüh uszlovijah formirovanyija szocialno-polityicseskzój aktyivnosztyi rabocsüh. In: Trudovaja i... 111. old.

³⁹ L. T. Krivusin: Szocialno-polityicseskzaja aktyivnoszty trudjasihszja pri szocializme. Leníngrád 1972. Znanyije. 11. old.

⁴⁰ Lásd: P.P. Kamagajev–V. K. Rűzsova:

Nyekatoriję problemü obščesztvenno-polityicseszkaj aktyvnosztyi proizvodsztennovo kollektiva. In: Trudovaja i . . . 78. old.

⁴¹ Lásd: *Krivusin*: Id. mű, 16–17. old.

⁴² Lásd: *Mordkovics*: Id. mű, 78. old.

⁴³ Lásd: U. o. 93. old.

⁴⁴ Lásd: *Je. A. Anufrijev*: Szocialnaja rol i aktyvnosztyi licsnosztyi Moszkva 1971. MGK. 30. old.

⁴⁵ Lásd: *Mordkovics* Id. mű, 97–99. old.

⁴⁶ Lásd: *Hrisztova*: Id. mű, 15. old.

⁴⁷ Uo. 9–10. old.

⁴⁸ *Tugarinov*: Id. mű, 11. old.

⁴⁹ Lásd: *D. N. Uznadze*: Pszichologicseszkije isszledovanyija. Moszkva 1969. Nauka. 150. old.

⁵⁰ Lásd: *B. D. Grin*: Izmerenyije usztanovki. In: Matyematyicseszkije metodü v szovremennoj burzsuaaznoj szociologii. Moszkva 1966. Progressz. 227–231. old.

⁵¹ Lásd: *Mordkovics*: Id. mű, 116–117. old.

Lövei Emil

A KISZ KB ifjúságkutató csoportjának tevékenysége

Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18–19-i ifjúságpolitikai határozata feladatként jelölte meg a tudományos ifjúságkutatás megszervezését hazánkban. Ennek szellemében a KISZ Központi Bizottságának Intéző Bizottsága határozatot hozott arról, hogy az ifjúsági szövetség munkájának segítése céljából létre kell hozni az ifjúsági kérdések kutatásával foglalkozó csoportot. Az Intéző Bizottság határozatának megfelelően 1972-ben alakult meg a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja – a Központi KISZ-iskola önálló részlegként.

Az induláskor több körülmény megnehezítette az ifjúságkutató csoport munkáját. Az egyik ok az egységes elvekre épülő középtávú program hiánya volt. Közismert, hogy ez csak 1973-ban készült el. A második: a csoport az alakulás, a szerveződés időszakában szinte teljes kutatási programot akart indítani és folytatni. Ez azt jelentette, hogy 1972–1973 folyamán összesen 18 kérdés kutatása indult el párhuzamosan, ami a nagy gyakorlattal rendelkező kutatóhely számára is feszített tervet jelentett volna, s ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az Ifjúságkutató Csoport még csak éppen alakulóban volt, s viszonylag kis létszámú kutatógárdával rendelkezett, a terv megvalósítása mindenképpen kétséges volt. Nehézséget okozott az is, hogy 1973-ban nem történt meg idő-

ben az Ifjúságkutató Csoport középtávú tervének a módosítása sem, amire pedig az ekkor már elkészült országos középtávú ifjúságkutatási program lehetőségét biztosított volna. Így 1973 végére, 1974 elejére a megkezdett és folyamatban levő kutatások – az egyes eredmények mellett – természetesen lelassultak, leálltak, vagy menet közben eltértek a KISZ KB Intéző Bizottsága által meghatározott feladatoktól.

A fentiekben ismertetett nehézségek miatt 1974-ben a KISZ KB Intéző Bizottsága felülvizsgálta az Ifjúságkutató Csoport programját és feladatkörét; módosította, illetve pontosabban meghatározta az Ifjúságkutató Csoport tevékenységének célját, és a kutatómunka irányítási rendszerét. Az Intéző Bizottság határozata, figyelembe véve, hogy erre az időre már kiépült az ifjúságkutatás országos rendszere, kimondta, hogy az Ifjúságkutató Csoport tevékenységének alapvetően a KISZ, az ifjúsági mozgalom igényeihez kell kapcsolódnia. A határozat azt is aláhúzta, hogy az 1976-tól kezdődő középtávú ifjúságkutatási tervet a KISZ IX. kongresszusán elfogadott határozatok szerint kell összeállítani. A módosított feladatok egyben azt is jelentik, hogy az Ifjúságkutató Csoport tevékenységében nem a közvetlen empirikus kutatások képezik a fő feladatot, hanem a kutatási eredmények elemzése, feldolgozása, valamint olyan kutatások

végzése, amelyek segítik a vezető testületek állásfoglalásainak, határozatainak az előkészítését.

Az Ifjúságkutató Csoport tevékenységében új szakasz kezdődött 1974 őszétől, amikor a KISZ KB Politikai Képzési Osztályának szerves részévé, egyik egységévé vált, s így módon beilleszkedett a KISZ központi apparátusába. Egyértelművé vált tehát a helye és az irányítási rendszere. Az Ifjúságkutató Csoport 1974–1975 folyamán végrehajtotta feladatkörének és kutatási programjának a módosítását. Lezárta azokat a kutatásokat, amelyek a tartalmuknál fogva nem szolgálhattak felhasználható információval az ifjúsági szövetség számára. A csoport kutatási tervének átdolgozása során négy vizsgálat munkálatait le kellett állítani. Egy részük már a kutatási hipotézis elkészítési időszakában eltért a csoport számára meghatározott kutatási feladatoktól, más részük pedig a kutatás során módosult olyképpen, hogy az elfogadott tervtől lényegesen különböző irányban folytatódtak. (Ilyen témák voltak pl. „A KISZ szerepe a munkásfiatalokat érintő néhány nevelési tényező között”, „A diákvezetők kiválasztása”, „A fiatal szakmunkások munkához való viszonya és magatartásformái”.)

Az Ifjúságkutató Csoport 1974–1975-ben azoknak a kutatásoknak a sikeres lefolytatására és befejezésére koncentrált az erejét, amelyek új, fontos eredményeket adhattak az ifjúsági szövetségnek és a hazai ifjúságkutatásnak. Mindemellett átmenetileg fokozódott az Ifjúságkutató Csoport terhelése, mert a KISZ IX. kongresszusának előkészítéséhez újabb vizsgálatokat, elemzéseket kellett elkezdeni a folyamatban levő munkák mellett. További két területtel bővült a csoport feladatköre:

1. az ifjúságkutató tevékenység mellett közvéleménykutatást is kell végeznie a fiatalok körében az ifjúságmozgalmi és ifjúságpolitikai kérdésekkel összefüggésben;

2. a Politikai Képzési Osztály megalkulásával, mindenekelőtt a politikai képzés tartalmi kérdéseivel kapcsolatban, jelentősen megnőtt az Ifjúságkutató Csoport apparátusi jellegű feladatainak az aránya.

Az Ifjúságkutató Csoport – miközben racionalizálta a saját munkáját – az elmúlt időszakban fejlesztette kapcsolatait a hazai ifjúságkutatással foglalkozó kutatóhelyekkel, mindenekelőtt az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével, amely a Magyarországon folyó ifjúságkutatás koordinátoraként az Ifjúságkutató Csoport szakmai irányításában is részt vesz. Ugyancsak jó kapcsolat alakult ki a Szövetkezeti Kutató Intézettel, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetével, az MTA Szociológiai Intézetével és más intézményekkel is.

Az Ifjúságkutató Csoport fejleszti a kapcsolatait a szocialista országok ifjúsági szervezetei keretében működő ifjúságkutató csoportokkal is. A Társadalomtudományi Közlemények korábbi számaiban már volt szó az ifjúságkutatás nemzetközi helyzetéről, itt és most mégis külön kell szólni arról, hogy míg korábban a KISZ KB Ifjúságkutató Csoportja gyakorlatilag nem rendelkezett érdemleges kapcsolattal a szocialista országok ifjúsági szövetségeiben működő ifjúságkutató egységekkel, addig ma már kivétel nélkül mindegyikkel van kapcsolata. Kedvező feltételeket teremtett ehhez az, hogy 1976 végére az ifjúsági szövetségek minden európai szocialista országban és Kubában létrehoztak ifjúságkutató intézetet, illetve az ifjúságkutatást koordináló, figyelemmel kísérő osztályt a központi bizottságok apparátusaiban.

A KISZ KB Ifjúságkutató Csoportjának állandó kapcsolata van a Lenini Komszomol KB mellett létrejött Tudományos Kutatások Központjával. Ez a központ 1976 novembere óta működik a Komszomol Főiskolán. Komplex tudományos kutatásokat folytat, amelyek az ifjúság kommunista nevelésének időszerű

kérdéseire irányulnak, így a világnézeti nevelés, a társadalmi, politikai aktivitás, a tudományos-műszaki alkotó tevékenység, a munkára nevelés, a hazafiság, az internacionalizmus problémái jelentik a vizsgálatok fő kérdéseit, emellett a központ foglalkozik a Komszomol és az úttörő szervezet történetével, a nemzetközi ifjúsági mozgalom kérdéseivel és a Komszomol-szervezetekben folyó munkával.

Évek óta szoros együttműködés alakult ki a bolgár Komszomol KB Ifjúságkutató Tudományos Központjával. Az Ifjúságkutató Csoport rendszeresen részt vesz e központ által évente szervezett ifjúságkutatói szimpóziumon. Kutatásaik középpontjában az ifjúságkutatás metodológiai, elméleti kérdései, továbbá az ifjúság társadalmi, politikai aktivitásának problémái állnak. Erősödnek a kapcsolatok a román KISZ és Ifjúsági Minisztérium Ifjúságkutató Intézetével is. Az NDK-ban, Csehszlovákiában az ifjúsági szövetségek központi apparátusában működnek ifjúságkutató osztályok, amelyek az ifjúságkutatással foglalkozó intézetek, intézmények munkáját kísérik figyelemmel, illetve kéri fel valamely kérdés vizsgálatára az ifjúsági szövetség munkájának segítése céljából. Lengyelországban és Kubában 1976 során hasonló funkciójú osztály, illetve bizottság alakult a központi bizottságok mellett.

Az Ifjúságkutató Csoport az 1972–1975-ös időszak kutatási tevékenységéről, a középtávú kutatási program teljesítéséről 1976 júniusában számolt be a KISZ KB Intéző Bizottságának, azt követően, hogy az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága áttekintette az országos középtávú kutatási program teljesítését. Az Ifjúságkutató Csoport 1975 végére teljesítette az 1972-ben elfogadott és az 1974-ben módosított kutatási programot. Az elkészült kutatások, illetve a folyamatban levő munkák záró- és időközi jelentéseit a csoport a KISZ KB osztályainak rendelkezésére bocsátotta.

A lezárt kutatások egyben az országos

középtávú ifjúságkutatói terv részeként hozzájárultak annak teljesítéséhez is. Négy fő témában folytak a vizsgálatok. Ezek a következők voltak:

1. „A KISZ helye és szerepe az ifjúság nevelésének társadalmi tényezői között.”
2. „Az ifjúsági szervezet politikai és érdekvédelmi szerepe.”
3. „Az ifjúsági szervezet szerepe a magyar ifjúság politikai műveltségének és értékrendjének alakításában.”
4. „A KISZ tevékenységének hatása az ifjúság szabadidejének felhasználására.”

E négy téma a kutatási program módosítását követően is 18 kutatásban, illetve vizsgálatban valósult meg. Ezeknek jellege, színvonala jelentős mértékben eltér egymástól. Összességében azonban fontos hozzájárulás volt a hazai ifjúságkutatáshoz. Több kutatásnak a zárójelentését a Társadalomtudományi Intézetben lefolytatott szakértői viták során értékelték, s egészében elismerték a csoport szakmai tevékenységét. Különösen értékesek voltak a „Munkásfiatalok az építőiparban”, „Az egyetemi hallgatók politikai beállítódása” és a „Jelenségek a magyar városi ifjúság értékrendszerében” kérdéskörökben folytatott vizsgálatok.

Az Ifjúságkutató Csoport új profiljának kialakulása során jelentkezett néhány olyan feladat is, amely már közvetlenül a KISZ-kongresszus előkészítését szolgálta. Ezek között említjük meg azokat az interjúkat, amelyek az ifjúsági mozgalom korábbi vezetőivel, valamint olyan közéleti személyiségekkel készültek, akik ma foglalkoznak az ifjúsággal, illetve az ifjúsági kérdésekkel. Az Ifjúságkutató Csoport végezte el az alsóbb szintű KISZ-értekezletek határozatainak, javaslatainak a tartalmi elemzését is, amelyekből úgynevezett „háttéranyagokat” állított össze a kongresszusi szerkesztő bizottság számára. A KISZ-kongresszus után pedig hasonló módon dokumentumot állí-

tott össze a kongresszusi határozatok végrehajtásával kapcsolatos intézkedési tervhez.

Annak ellenére, hogy az Ifjúságkutató Csoporton belül csak 1976-ban indult meg a „közvéleménykutatás”, néhány érdekes mozzanata már is értékelhető. A közvéleménykutatás első erőpróbáját a KISZ IX. kongresszusa jelentette. A kongresszus idején ugyanis hat napon keresztül közvéleménykutatást folytatott a csoport azzal a céllal, hogy az utcai kérdéses módszerrel tájékoztadják arról, hogy miként értékelik a fiatalok és a közvélemény a kongresszus munkáját. A felmérés során 24 órás vizsgálati ciklusok alakultak ki, s a kongresszus Titkársága tájékoztatásul megkapta minden ciklus jelentését. E munkának külön érdekessége volt, hogy ilyen jellegű politikai közvéleménykutatás eddig még nem volt.

Az 1976–1980-as időszakra vonatkozó középtávú kutatási tervet az Ifjúságkutató Csoport az MSZMP KB Ifjúsági Bizottsága által elfogadott országos középtávú ifjúságkutatási program alapján készítette el, amelyet a KISZ KB Intéző Bizottsága 1976 júniusában és decemberében, a Társadalomtudományi Intézet szakértői testülete pedig 1976 novemberében megvitatta és elfogadta. Az Ifjúságkutató Csoport középtávú kutatási programjának alapvető célja az, hogy minden olyan vezető testületi döntés előkészítéséhez, megalapozásához, amely az ifjúság, illetve az ifjúsági szövetség valamely fontos, lényeges kérdését érinti, adaptálja, alkotó módon felhasználja a társadalomtudományok eredményeit. A csoport kutatói tevékenysége két nagy területre oszlik. Az első, az Intéző Bizottság határozatának megfelelően, kutatások rendelését, kutatási eredmények másodelemzését, adaptálását jelenti a KISZ Központi Bizottsága, illetve Intéző Bizottsága napirendjén szereplő kérdések előkészítése érdekében. 1977 és 1980 között a csoport 22 napirendi

ponthoz készít vagy készített „háttéranyagokat” a meglévő vagy a jövőben elkészülő kutatások eredményeinek felhasználásával. A második, a csoport önálló kutatásait jelenti. Ennek három fő témáját az országos középtávú ifjúságkutatási program is tartalmazza. A három fő téma a következő:

1. A KISZ-szervezetek tudatformáló, világnézeti szerepe, különös tekintettel a réteg szerinti differenciáltságra.
2. A KISZ mint szervezet szerepe a munkahelyi demokrácia intézményrendszerében, különös tekintettel a KISZ érdekképviseleti funkciójára.
3. A demokratikus centralizmus érvényesülése a KISZ belső életében.

Az Intéző Bizottság 1976. december 9-i ülésén egyetértett azzal, hogy e három fő kutatási téma megvalósítása során az alábbi résztémák kutatására és kidolgozására kerüljön sor:

1. Az első témán belül:
 - a) A KISZ-szervezetek szerepe, lehetőségei, teendői a fiataloknak a munkához, a közösséghez és a közülethez, a művelődéshez és a testkultúrához való viszonya kialakításában.
 - b) A fiatalok tudatformálása során ható tényezők. A kutatásnak fel kell tárnia, hogy
 - a szervezeti élet eseményei,
 - a politikai nevelés direkt formái (a tájékoztatás, az agitáció, a politikai képzés stb.),
 - a KISZ akciói, mozgalmi (a munkaversenyek, a társadalmi munkaakciók, építőtáborok, klubmozgalom, sportmozgalom stb.) milyen szerepet játszanak a fiatalok szocialista tudatának formálásában, s miként lehet továbbfejleszteni a nevelésnek e fontos formáit. A vizsgálat során kutatni kell az üzemben, a termelőszövetkezetben dolgozó, az értelmiségi és a tanuló fiatalok sajátos problémáit, a KISZ tömegbe-

folyása növelésének rétegspecifikus lehetőségeit.

2. A második téma keretében:

a) A KISZ érdekvédelmi, érdekképviselői funkciójának értelmezése és sajátosságai az egyes ifjúsági rétegekben. A KISZ és a szak-szervezet érdekvédelmi tevékenységének egymáshoz való viszonya.

b) A KISZ belső élete, mint a demokratikus közéletre való nevelés iskolája. A munkahelyi, tanintézeti környezet szerepe a közéletiségre, a demokráciára való nevelésben.

c) A munkahelyi, tanintézeti demokrácia fórumai és a KISZ szerepe e fórumokon.

A vizsgálat tárja fel a szervezetek élén álló KISZ-bizottságok (vezetőségek) választott vezetőinek, és az érdekképviselővel megbízott képviselők szerepét, továbbá a KISZ-tagok részvételét és aktivitását a munkahelyi, tanintézeti demokrácia fórumain.

d) A KISZ érdekvédelmi, érdekképviselői tevékenységének eredményessége, fejlesztésének lehetőségei a munka, a tanulás, a szabad idő eltöltésének stb. területein. A vizsgálatot az állami vállalatoknál, a szövetkezeteknél, hivatalban dolgozó, a közép- és szakmunkásképző iskolában, illetve az egyetemeken és főiskolákon tanuló fiatalok körében, differenciáltan kell elvégezni.

3. A harmadik téma kidolgozása során:

a) A KISZ alapszervezeti tagság szerepe a mozgalmi célok meghatározásában, a mozgalmi feladatok tervezésében, végrehajtásában és ellenőrzésében – összevetve a központi irányítás érvényesülésének eszközrendszerével és eredményeivel.

b) A KISZ szervezeti felépítésének kérdései.

A vizsgálat során ki kell térni arra, hogyan érvényesülnek a szervezetben az ifjúsági szövetség sajátosságai.

c) Az ifjúsági szövetség szervezeti életének kérdései. Az 1974 áprilisában elhatározott változások eredményei a tervezés, irányítás, feladatvállalás – megbízások, ellenőrzés, beszámoltatás, értékelés folyamataiban. A szervezeti élet továbbfejlesztésének lehetőségei.

Az Ifjúságkutató Csoport e kutatási program megvalósítására olyan koncepció kidolgozását tartja szükségesnek, amely – építve az előző kutatási ciklus tapasztalataira – lehetővé teszi a kutatási eredmények állandó összehasonlítását, egyben pedig csökkenti a kutatóerők szétszóródását a program megvalósítása során. Korábbi kutatási tapasztalataink azt mutatták, hogy az egymástól elszakított kutatási tervek végső soron lehetlenné tették a szervezeten belül és logikailag is összefüggő kérdések együttes értékelését. Ugyanakkor egy témakör vizsgálatához több kutatásra volt szükség, s ennek során meghiúsult az, hogy a különböző kutatásokban feltárt jelenségek, problémák közös jellegzetességeit korrekten ki lehessen emelni, össze lehessen hasonlítani.

A jelenlegi elképzelések mindhárom fő téma, s azok alkérdéseinek a vizsgálatát egy átfogó rendszerbe helyezik el, amelynek kiindulópontja a kutatási program 3. pontja, azaz a KISZ-nek, mint szervezetnek a vizsgálata, s ennek nyomán kerül sor a szervezet működéséből fakadó kérdések (az 1. és 2. témakörök) vizsgálatára. Mindhárom fő témát, s természetesen annak alkérdéseit is, ugyanabban a közegben szándékozunk kutatni. A 3. téma kutatása 1977-ben kezdődik és áthúzódik 1978 elejére, majd ezt követően kerül sor 1978-ban a 2., s legvé-

gül 1978 végén, 1979-ben az 1. témakör vizsgálatára. Természetesen számolunk azzal, hogy már a kutatások első szakaszában is kapunk olyan adatokat, információkat, amelyek a kutatási folyamat egy későbbi szakaszának tematikájához tartoznak.

Amint látható, a három kutatási téma a kutatási folyamatban nem szakad el egymástól mereven. Ennek megfelelően az Ifjúságkutató Csoport 1977 első félévét az egész kutatási program alapos elméleti, történeti és módszertani előkészítésére fordítja. Mindezek mellett folytatódnak és bővülnek a csoport feladatai az ifjúsági közvéleménykutatásban, amely éves-féléves tervek alapján folyik. Az Ifjúságkutató Csoport részt

vesz a szocialista országok tudományos akadémiái együttműködésében folyó „A felsőoktatás hatása a fejlett szocialista társadalom társadalmi struktúrájára” című nemzetközi kutatás magyarországi munkáiban is.

Az Ifjúságkutató Csoport a jövőben is számít a Társadalomtudományi Intézet, illetve más ifjúságkutatással foglalkozó kutatóhelyek segítségére, hiszen középtávú programja ezeknek közreműködése, segítségnyújtása nélkül nem valósulhat meg. Emellett a csoport igyekszik eleget tenni az országos középtávú ifjúságkutatási programból reá háruló feladatoknak is.

dr. Schiffer Péter

Nemzetközi tanácskozás a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc néhány kérdéséről

A szocialista országok Tudományos Akadémiái mellett működő, „A két világrendszer békés egymás mellett élésével kapcsolatos ideológiai harc kérdései”-vel foglalkozó Nemzetközi Problémabizottság 1976. december 14. és 15. között tartotta XIV. ülését Berlinben, melyen a Magyar Problémabizottság is képviseltette magát.

A XIV. ülés résztvevői a következő öt témát, illetve kérdést vitatták meg:

1. Manfred Buhr akadémikus, az NDK nemzeti tagozata elnökének előadását „A modern burzsoá ideológia néhány új jelenségéről”.

2. A Problémabizottság nemzeti tagozatainak beszámolóit a XIII. és a XIV. ülés között végzett munkáról.

3. A Problémabizottság magyar tagozatának tájékoztatóját az 1976 márciusában Budapesten tartott nemzetközi konferenciáról, amely a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élése és az ideológiai harc, valamint a propagandatevékenység aktuális kérdéseinek elemzésével foglalkozott.

4. A Nemzetközi Problémabizottság Információs Bulletinjének az 1977–1978-as évekre vonatkozó publikációs tervét.

5. A Problémabizottság soros XV. ülésének előzetes programját, helyét és időpontját.

A XIV. ülés első munkanapján az

NDK nemzeti tagozatának képviselői a résztvevők között szétosztották Buhr akadémikus előadásának szövegét, amelyhez szóbeli kiegészítés hangzott el. Az írásos előadás hangsúlyozza, hogy az ideológiai harc sohasem öncélú tevékenység, hanem a kommunista pártok *általános politikai stratégiájának a része*. Az ideológiai harc fogalmán nemcsak az imperialista ideológia különböző megnyilvánulásaira való reagálást kell érteni, hanem a marxizmus-leninizmus alkotó szellemű tanításainak a történelem által objektíve igazolt, a szocialista országok társadalmi gyakorlatában folyamatosan megvalósuló eredményeit kell „támadó szellemben” egyrészt konfrontáltatni a burzsoá ideológia állításaival, másrészt terjeszteni az egész világon a békés egymás mellett élés által nyújtott kedvező feltételek között.

A jelenlegi burzsoá ideológia mozgását elemezve az előadás a következő jelenségekre hívja fel a figyelmet:

A burzsoá ideológiában a megerősödött antikommunista és szovjetellenes tendenciák mellett – amelyek jellemzőek – *erősödnek a differenciálódási folyamatok is*. Ugyanakkor egységesülnek bizonyos általuk kifejezett érdekek és célok. Ez a „fejlődés” – többek között – abban mutatkozik meg, hogy elmosódnak a konzervativizmus, a liberalizmus és a reformizmus közötti tradicionális határok.

Ez elsősorban a gazdaságpolitika, a bel- és külpolitika különböző területein figyelhető meg. A különböző politikai pártok program jellegű dokumentumaiban az ún. alapvető értékek, mint a „szabadság”, az „egyenlőség”, a „szolidaritás”, az „individuum” stb. analóg érvek-ként, politikai-ideológiai értelemben iktatódnak be, jelennek meg. Ez a jelenleg – az eltérő nemzeti tradíciók létezése ellenére – mind az NSZK-ban, mind az Egyesült Államokban megfigyelhető. A burzsoá ideológiában az ilyen értelemben felfogott „egységesítő folyamat” a Nyugat részéről egyfajta reakció a szocialista országok növekvő világpolitikai befolyásra, a békés egymás mellett élés megvalósításában eddig elért eredményekre, az antiimperialista mozgalmak erősödésére, és egyben a kapitalizmus jelenlegi válságjelenségei leküzdési kísérleteinek megjelenési formájaként is értelmezhető.

Az előadás részletesen elemezte azt a sajátos helyzetet – ellentmondást –, amely abban is kifejezésre jut, hogy a szocializmust, a társadalmi haladást támadó, a kapitalizmust stabilizálni akaró polgári ideológiában erősödnek azok a tendenciák, amelyek szorosabban összekapcsolják egymással a tudományt és a politikát, valamint az ideológiát és a politikát. A fejlett tőkésországokban fontos szerepe van a politikai utilitarizmusnak, amely kétségtelenül támaszkodik a természet- és társadalomtudományok kutatási eredményeire, de csak olyan mértékben és módon, hogy a rendszer stabilizálásának stratégiai területeit ne érintsék negatívan, ellenkezőleg; szolgálják az imperialista stabilizációs kísérleteket és álljanak szembe a marxizmus-leninizmussal, a szocializmussal.

Ezen a területen az ellentmondásokat – az ideológiai konfrontációt – még az is fokozza, hogy az imperializmus ideológusai az emberiség egyetemes kérdéseit, problémáit – például a biológiai egyensúlyt, az ökológiai helyzetet stb. –

csak természettudományos oldalról vizsgálják és ítélik meg, kizárják a társadalomtudományi megközelítéseket, mivel ezek negatív társadalmi-politikai következtetésekhez vezethetnek az imperializmus szempontjából.

Buhr akadémikus szóbeli kiegészítésében arra hívta fel a figyelmet, hogy a jelenlegi nemzetközi viszonyok között az ideológiai harc szerepe, jelentősége fokozódik, tartalma kibővíül, az élessége is érezhetően növekszik. Ennek a tendenciának egyaránt vannak objektív és szubjektív okai. Helsinkit után folytatódik az enyhülés gyakorlata, de vele együtt az ideológiai harc is éleződik, mivel az antikommunizmus erői és hívei fokozzák a harcot ellenünk. Jelenleg az enyhülés, az együttműködés és az ideológiai harc dialektikája jellemzi a két világrendszer egymáshoz való viszonyát.

Differenciáltan kell elemeznünk és értékelnünk a mai polgári ideológiát. Ahogyan nincs egységes burzsoá filozófia, ugyanúgy nincs egységes burzsoá ideológia sem. A hamis, torz tükröződést képviselő polgári ideológiáknak is van valamilyen valóság tartalmuk és valamilyen okra vagy okokra, illetve érdekekre visszavezethetők. A polgári tudat kitermelődésének alapvető folyamata éppúgy ösztönösen és anarchikus módon megy végbe, mint magának a tőkének a kitermelése. A céltudatos antikommunizmus létezik, de ennek is vannak ösztönös misztifikáción alapuló elemei. Ez a helyzet nem csökkenti, hanem növeli a mai polgári ideológiák veszélyességét.

A különböző polgári ideológiáknak a mai kor realitásához való taktikai alkalmazkodása egyrészt a szocializmus evolúciós fellazítására való törekvést, másrészt a kapitalizmus finomabb apológiáját szolgálják. Az imperializmus nemzetközi befolyásának visszaszorulása politikailag az enyhülés kikényszerítését eredményezi, de feltétlenül növeli az ideológiai és propaganda tevékenységnek a szocializmus és az összes haladó

erők elleni agresszivitását. A szocialista országok számára is objektív jelenség a nemzetközi ideológiai harc, és – többek között – ebből következik az is, hogy a természet- és társadalomtudományok argumentumait jobban fel kell használnunk az antikommunizmus elleni ideológiai harcban, mint ahogy eddig tettük. Tudományos igénnyel kell vizsgálnunk az antikommunizmusnak azt a vonását, amely kifejezetten az antileninizmus formájában manifesztálódik, mert itt már a témaválasztás önmagában támadás az egységes marxizmus ellen. A frankfurti filozófiai iskola negatív befolyása csökken ugyan Európában, viszont nyugaton a különböző irracionalista és vallási filozófiai áramlatok aktivizálódása figyelhető meg, és ennek megvan a sajátos ideológiai vetületei is.

Végül hangsúlyozta, hogy az erősödő antikommunista és más burzsoá nézetek elleni harcnak a legfontosabb fegyvere a szocialista valóság offenzív és tudományos igényű bemutatása az egész világon.

Buhr akadémikus előadásához valamennyi nemzeti tagozat képviselője hozzászólt. A szovjet delegáció tagjai arra hívták fel a figyelmet, hogy *nincs közvetlenül kidolgozott ideológiai koncepció az ellenséges propaganda valamennyi megjelenési formája mögött*. Ennek felismerése a saját munkánk szempontjából fontos. Hangsúlyozták, hogy az ellenséges ideológia jelenleg a legszivebben gyakran visszatérően a szocializmus és a demokrácia szembeállítását hirdeti, szovjetellenes éllel a szocializmus különböző „modelljei”-t ismerteti és népszerűsíti, koncentrált támadást folytat a leninizmus ellen. A szovjet delegáció javasolta, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója kapcsán valamennyien foglalkozzunk a Nagy Október világtörténelmi tapasztalatainak a propagandájával. A bolgár delegáció tagjai a vita során javasolták, hogy 1. felül kell vizsgálni az antikom-

munizmus fogalmát és tartalmát a jelenlegi világhelyzet realitásainak alapján; 2. tanulmányozni kell az ún. Brzezinski doktrínát, és marxista alapokon bírálni az általa felállított szubjektivista nemzetközi prioritások koncepcióját; 3. meg kell vizsgálni az ideológiai harc és a szociálpszichológia kapcsolatát. A magyar felszólaló az enyhülés és az ideológiai harc dialektikájával mint objektív jellegű tendenciával és az ezzel kapcsolatos torzító polgári interpretációk bírálataival foglalkozott. Felhívta a figyelmet a különböző pesszimista nyugati ideológiai áramlatokra és a fejlődő világgal kapcsolatos kérdésekre.

A XIV. ülés résztvevői meghallgatták és tudomásul vették az egyes nemzeti tagozatok képviselőinek beszámolóit a XIII. és a XIV. ülés közötti időszokról. A beszámolókból egyértelműen kiderült, hogy *valamennyi nemzeti tagozat aktív és eredményes munkát végzett* a XIII. ülésen, Moszkvában elfogadott közpártvú kutatási program és a munkaterv feladatainak végrehajtásában. Az elmúlt időszakban fejlődött a sokoldalú együttműködés is, bár a különböző témájú kollektív monográfiák elkészítésének előkészülteit helyenként még akadoznak.

Az ülés résztvevői meghallgatták a magyar delegáció beszámolóját az 1976 márciusában Budapesten tartott nemzetközi ideológiai és propaganda tanácskozásról. A Nemzetközi Problémabizottság Információs Bulletinjének 1977. évi száma ennek a konferenciának a magyar anyagait fogja tartalmazni.

A Nemzetközi Problémabizottság következő XV. ülése 1978 októberében Bulgáriában lesz. Az ülés résztvevői – elfogadva a bolgár nemzeti tagozat javaslatát – úgy határoztak, hogy a Nemzetközi Problémabizottság ezentúl kétévenként tartja üléseit. Ugyanakkor aktívabban kell tenni a különböző munkabizottságok tevékenységét és nemzetközi találkozóit. A Nemzetközi Problémabizottság

soros ülésein rendszeresen foglalkozni kell – esetleg külön szakértők bevonásával, és tudományos alapossággal – a nemzetközi ideológiai harc egy-egy aktuális kérdésével.

*

A Nemzetközi Problémabizottság XIV. ülése konstruktív munkaértekezlet volt, amelyen a felmerülő problémákat, feladatokat elvtársi légkörben, operatív-
ven és egységesen oldották meg. Az ülésen elfogadott határozatok javítják a sokoldalú ideológiai együttműködés színvonalát. A magyar delegáció aktívan részt vett az ülés munkájában. A Nemzetközi Problémabizottság koordinátori feladatait 1966 óta a Csehszlovák Tudományos Akadémia látja el. Az ülés résztvevői ünnepélyesen megemlékeztek a

Problémabizottság 10 éves tevékenységéről.

1977-ben a Magyar Problémabizottság számára komoly feladatot jelent „Az ifjúság és a jelenkori ideológiai harc” kérdéseivel foglalkozó munkabizottság szakértői konferenciájának összehívása Budapesten, majd a későbbiekben a fenti témával kapcsolatos kollektív monográfia elkészítése, és publikálásának előkészítése. Ezenkívül több nemzetközi kollektív munkában és rendezvényen kell képviseltetni magát a Magyar Problémabizottságnak. Mindez a tevékenység megfelel a szocialista országok pártvezetése által követett politikai és ideológiai együttműködés szellemének.

Balázs József

A Nemzetközi Problémabizottság
magyar tagozatának titkára

Idegen nyelvű összefoglalók

Петер ШМИДТ

СОЦИАЛИЗМ И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ

Автор в своей статье старается исторически обследовать отношение коммунистического движения к государству, как властвующей организации.

Современное государство, отделенное от других форм движения общества было создано в Европе буржуазными революциями. Поэтому автор в начале даёт сводку основных положений буржуазной теории о власти. На этом фоне распределяются буржуазные проблемы конституционного государства. Автор доказывает, что классики марксизма—ленинизма, во знании указанной концепции европейского конституционного государства, с одной стороны, критикуют буржуазную государственность, а, с другой стороны, выступают за властвование через государство и при осуществлении власти пролетариата.

Относительная независимость государства от общества, и, в то же время, подчиненность государства обществу — вот, противоречие, сопровождающее подход к государству в социалистическом обществе.

Автор анализирует указанные факторы в отдельные периоды советского развития. В статье говорится о влиянии народно-демократического пути на социалистическую государственность и о новых общественно-политических стремлениях, связанных с современным развитием социалистического государства. Так, в том числе, анализируются новые явления во взаимоотношениях государственных и общественных органов. Кроме того, освещаются изменения в системе управления народным хозяйством и их влияние на государственность. Наконец, говорится о тенденциях суживания роли государственного управления как административного руководства обществом.

ТОЛКОВАНИИ И РОЛИ ПОНЯТИЯ „ТЕХНОКРАТИИ”

В своей статье автор подвергает анализу то, в какой взаимосвязи и в каком смысле используется определение „технократический” в общественно-научной и критической литературе; размышляя, далее, над тем, какой идеологический и критический статус может получить данное определение в марксистской общественной науке.

В первой части исследования выделяется и анализируется две важные вехи на историческом пути взятой в более узком смысле теории технократизма: американское технократическое движение двадцатых-тридцатых годов, а также возникшую в шестидесятых годах в консервативной западногерманской социологии, — и связанной, прежде всего, с именем Шелски — теорию технократии.

Вторая часть исследования посвящена анализу понятия технократии. В связи с чем, в противовес взглядам, оперирующим непосредственно и однозначно техническим детерминизмом, автор выделяет два характерных аспекта: позитивизм в отношении к науке, а также наблюдаемую в теориях постиндустриального общества (прежде всего, у Даниеля Белла) более узкую трактовку места и круга действия не-технического характера интересов и ценностей, обладающих автономной сферой влияния, вследствие чего основной акцент ставится на адаптивную функцию человека.

Третья часть исследования освещает социальный фон, предпосылки возрастающей роли теории и практики, носящей технократический характер. Согласно моточему, теория и практика технократизма получает место тогда, когда в возникшем и развивающемся естественно-историческим путем процессе формирования общественных учреждений наступает поворотный момент и исходной точкой в важных областях социальной действительности становится планирование. В этой взаимосвязи технократические устремления, с одной стороны, проявляются в виде деятельности, разрушающей учрежденные рамки буржуазной демократии, с другой же — в качестве того, основанного на чистой иллюзии намерения, которое хочет растворить антагонистическую, в конечном счете, систему ценностей капиталистической системы товарного производства в некой формальной рационализации или же в мнимом „всеобщем общественном интересе”.

И в заключении, автор подчеркивает важность критики технократических устремлений, особенно в тех областях, где критерии наличия или отсутствия управления и планирования общества уже не достаточны для четкого отмежевания различных тенденций социального развития, в конечном счете, капитализма и социализма

ФОРМИРОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО ВЕНГЕРСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА И ЕГО ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ

Автор исходит из того факта, что за последние три десятилетия в жизни венгерского народа произошел небывалый по своему масштабу и характеру экономический, политический, культурный и нравственный подъем. Современный венгерский рабочий класс является, по сути, детищем этих последних трех десятилетий: из 2,9 миллионов активных рабочих (данные 1973 г.) всего 200 тысяч, то есть около 7 процентов находилось в возрасте 55 лет и старше, в силу чего это поколение на своем собственном трудовом опыте испытало реальность капиталистической Венгрии. Новое поколение рабочего класса составляет 38 процентов, из чего следует, что определяющим для него является непосредственный опыт социалистического строительства.

Автор подчеркивает, что рабочие семьи или те, которые имеют в своем составе активного рабочего, образуют 54 процента всех венгерских семей. В рамках таких семей проживает 64 процента населения страны. Более равномерным стало и территориальное размещение рабочего класса; характерный раньше для Будапешта промышленный перевес постепенно исчезает: В 1965 году из ста работников промышленности в столице работало 40, а в 1974 году уже только 30 человек, то есть меньше, чем в одиннадцати, едва имевших раньше промышленность аграрных областях страны, где проживает половина всего населения. В ходе социалистического строительства рабочий класс почти полностью обновился как с точки зрения своей численности, так и состава. В 1914 году работники индустрии и строительной промышленности составляли всего 30 процентов от 2,2 миллионного рабочего класса, в то время как в 1973 году это соотношение внутри уже 2,9 миллионной армии рабочих выросло до 58 процентов. Значительно изменилась отраслевая структура и заводская концентрация промышленных рабочих: в 1943 году в индустрии было занято 60, а в 1974 году — около 86 процентов трудящихся. На один промышленный объект в 1938 году приходилось 90, в 1974 же году — 310 рабочих. До войны 39, а в 1973 году 44,2 процента рабочих работало на заводах с численным составом более 1000 человек. Аналогичные процессы протекали также в строительной промышленности, в сфере транспорта, связи и торговли.

Задачи технического развития и практического осуществления социалистических принципов потребовали повышения уровня общего и специального образования рабочих. С 1949 по 1973 год число рабочих, имеющих начальное (восьмилетнее) образование возросло с 18 до 56 процентов. Число квалифицированных рабочих за этот же период поднялось от 29,5 до 39,6 процентов.

Благодаря этим преобразованиям, в современной Венгрии сформировался *новый рабочий класс*, отличающийся большей численностью, организованностью, повысившимся уровнем концентрации, образованности и квалификации, в силу чего более производительный и рациональный по своему составу и потому более подготовленный к задачам, поставленным научно-технической революцией, а также к исполнению своей ведущей общественной роли.

В дальнейшем автор затрагивает важнейшие вопросы политической функ-

ции рабочего класса, некоторые аспекты движения бригад социалистического труда и адаптации новых слоев рабочего класса.

Статья дополнена библиографической подборкой.

Янош ПАТКОШ

НОВЫЕ ФОРМЫ ОБОБЩЕСТВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

(Развитие в ГДР промышленных комбинатов и их экономические предпосылки)

В данной статье исследуются тенденции обобществления и развития международного характера промышленного производства на конкретном материале создания в Германской Демократической Республике промышленных комбинатов. Автор распространяется и на историческое происхождение организуемых по типу комбината крупных промышленных предприятий, приводя их ленинскую оценку с точки зрения перспектив развития социалистической промышленности. Ленин предвидел, что между дальнейшим развитием общественного и международного характера производства и организационными формами обобществленного хозяйства так же возникнут противоречия, что поставит необходимость в новых подходах и способах решения проблем. В шестидесятых годах в ГДР, наряду с производством отвечающих требованиям современности конечных продуктов, возросла степень зависимости производящих предприятий друг от друга, свойственные им процессы воспроизводства все интенсивнее вступали во взаимодействие. Между предприятиями выработались новые системы воспроизводства. Факт их появления, и необходимость их создания потребовала новых подходов и в системе учреждений обобществленного производства. Они пробивали себе дорогу в уже сложившихся рамках Объединений Национализированных Предприятий, которые обеспечивали традиционно линейное и гомогенное организационное управление. Начиная с середины шестидесятых годов, кооперативные союзы уже не только модифицировали применение однородных и линейных организационных принципов, но и, — согласно потребностям конкретной преобразованной производственной системы, — преодолели внутреннюю расчлененность системы учреждений.

Волна создания комбинированных предприятий нового типа развилась в последней трети шестидесятых годов. Комбинаты объединили в себе самостоятельные предприятия, их крупнопромышленный характер и единство раскрывается в интегрированной воспроизводственной системе комбината. В лице комбинатов возникла новая форма современного социалистического крупнопромышленного предприятия, которая, с одной стороны, отвечает сложившимся в ГДР условиям, с другой же — оказалась самым благоприятным решением для того, чтобы промышленность страны могла соответствовать возросшим в обоих мировых экономических системах требованиям эффективного исследования, развития производства и сбыта продукции.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕОРГАНИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ЕЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В наши дни сельское хозяйство находится в своеобразном положении: с одной стороны, перед ним встает необходимость преодолеть те противоречия и трудности, которые проистекают из смежного функционирования высокоразвитых современных производственных систем и до сих пор преобладающих в отдельных отраслях устаревших способов и средств производства, с другой — оно должно все более отвечать растущим требованиям развитого социалистического общества. Это новое положение и актуальные задачи — несмотря на ее трудности — связаны с дальнейшим развитием восторжествовавших в венгерском обществе социалистических производственных отношений и являются результатом успешного осуществления социалистического преобразования сельского хозяйства. Характерным чертам именно этого процесса посвящено данное исследование.

Автор рассматривает социалистическую реорганизацию сельского хозяйства в качестве такого процесса коренного преобразования производственных сил и отношений в мире крестьянства, в ходе которого произошедшее объединение крестьян в кооперативы хотя и носит революционный характер, все же оно образует лишь первый, закладывающий фундамент этап этого процесса.

Исследование освещает некоторые черты коллективизации сельского хозяйства. В первую очередь, автор рассматривает сложившуюся в период коллективизации венгерского сельского хозяйства картину и характерные черты крестьянских хозяйств с точки зрения создания гармонии между общественным производством и общественным потреблением.

Из числа новых, социалистического характера отношений, сложившихся в результате коллективизации, в исследовании анализируются отношения собственности и распределения доходов, а также проблемы, вытекающие из совместного существования общего и приусадебного хозяйства, что образует существенную черту разделения труда и деятельности сельскохозяйственного производственного кооператива. Затем автор останавливается на самых характерных чертах произошедшего с 1961 года этапа развития.

Что касается общественных последствий социалистического преобразования венгерского сельского хозяйства, то наряду с образованием класса кооперативного крестьянства, автор учитывает и те изменения, которые произошли в положении женщин-крестьянок, освещая далее последующий этап развития в деле установления фактического и полного равноправия женщин; изменения в положении сельской молодежи; эффективность социального страхования и прочих общественных пособий; а также — коротко — перемены, которые произошли в образе жизни и сознании венгерского крестьянства.

Тибор ШИМО

РОЛЬ МАТЕРИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ В МОБИЛЬНОСТИ ПРЕДСЕДАТЕЛЕЙ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ

Автор рассматривает материальное положение председателей производственных кооперативов в взаимосвязанности с его социальной мобильностью. Отправной точкой для исследователя служит тот тезис, согласно которому мобильность личности зависит не только от положения, занятого ею в общественной структуре, но и от материального положения. Окружающий и преобразующий жизнь человека „материальный мир” образует органическую часть его социальных отношений. Производство, распределение и владение материальными благами составляет основное условие воспроизводства человеческой жизни и отношений.

Социологическими исследованиями более раннего периода так же была установлена взаимосвязь между, с одной стороны, общественным и материальным положениями личности и групп, и между материальным положением и социальной мобильностью, с другой. Так например, большая, современно оборудованная квартира понятным образом обеспечивает более благоприятные возможности и для учебы, и для отдыха, а также для поддержания социальных контактов и т. д., благодаря чему увеличиваются шансы ее владельца и на мобильность. Все это, разумеется, осуществляется косвенным образом. Аналогично обстоит дело и с большим заработком. Автор статьи на фактах доказывает непосредственную взаимосвязь между владением материальными благами и мобильностью. Среди прочих, таковой является, например взаимосвязь между жилищными условиями и географической мобильностью личности, включая и выбор места работы.

Автор сообщает интересные данные о заработных условиях председателей производственных кооперативов, об их жилищном и имущественном положении, включая и представляющие их собственность земельные участки, дачи и прочее недвижимое имущество и предметы длительного потребления (напр. машина, оборудование для домашнего хозяйства и т. д.).

На основе объективных данных проливается свет на то, что материальное положение и уровень обеспеченности председателей производственных кооперативов отличны от бытующих в общественном сознании представлений и, таким образом, исследование способствует их демистификации.

Тамаш КОЛОШИ

ПРЕДПОЛАЕМАЯ ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ СТРУКТУРЫ НАШЕГО ОБЩЕСТВА

Целевая установка статьи заключается в том, чтобы как можно комплекснее сигнализировать предполагаемые тенденции нашего структурного развития, в первую очередь условия конкретного осуществления основной тенденции движения общественной структуры — изложенной и в Программном Заявлении

ВСРП —, то есть условия конкретного осуществления приближения классов. После краткого обзора предполагаемых важнейших преобразований в структуре профессий и в общественной мобильности, в статье освещаются возможные пути затухания классовых различий.

Ликвидация классовых различий в ходе социалистического строительства означает, с одной стороны, постепенный распад крестьянства, с другой стороны затухание разобщённости интеллигенции. Из анализа свойственных Восточно-европейским, в том числе и венгерским историческим тенденциям этих двух процессов вытекает вывод, что, с одной стороны, к рубежу тысячелетий в Венгрии предположительно закончится распад крестьянства, интеграция занятых в сельском хозяйстве в рабочий класс, становление факторов, причиняющих классовое отмежевание двух форм социалистической собственности фактором, означаящим просто различающиеся образы хозяйствования, приближение рабочего класса и крестьянства, ликвидация существующих между ними классовых различий. С другой стороны, в будущем предположительно увеличится роль тех структурных механизмов, которые кроме приближения умственного и физического труда, и изменением структуры общества редуцируют отмежевание интеллигенции в структуре общества.

Все эти анализы указывают и на то, что развитие приведет не к недифференцированной общественной структуре.

С одной стороны и после затухания различий между классами, продолжают существовать такие классовые различия, и неровности — например, в структуре поселений, в возможности участия в образовании, в разнице жизненных условий и т. д. —, которые по своему происхождению объясняются классовыми неровностями, прежней классовой структурой. С другой стороны, практика, существующая до сих пор, и по всей вероятности и будущее социализма — наряду с становлением единства с приближением, повлекли за собой и тенденции дифференциации нового типа.

Именно поэтому уже в наши дни мы должны сделать упор на анализе тех структурных отношений, которые зарождаются параллельно с приближением классов, и которые как раз параллельно с гомогенизацией взаимоотношений классов становятся доминантными факторами в структуре нашего общества

PÉTER SCHMIDT

SOCIALISM AND STATEHOOD

In his study the author examines the relations on a historical basis of the Communist movement with the state as an organization exercising power.

The modern state that came to be isolated from the other forms of the society was established in Europe by the bourgeois revolutions. Based on this principle author summarizes the fundamental points of bourgeois power theory as a first step. This serves as a framework into which he places the bourgeois problems of the constitutional state. He supplies ample evidence to the effect that in the knowledge of this concept of European constitutional state the classics of Marxism–Leninism partly criticize the solutions adopted by bourgeois statehood and in part they call for power to be exercised by the state even in the event the proletariat is in power.

The comparative independence of the state from society and the fact that state is at the same time subordinated to society present the contradiction that coincides throughout with the approach to the state in the socialist societies.

Author analysis this particular point in the different periods of the development of the Soviet Union. In addition, he discusses the influence exercised by the people's democratic method on socialist statehood. Finally, he considers the new social and political endeavours that are correlated with the present development of the socialist state. In connection with this he analyses, among other things, the new phenomena of relations between state and social organizations. References are also made to the concept of state administration that is restricted by law. The other major items discussed in the study are: the methods adopted in the system of economic management and exercising an influence on statehood, and the tendencies of relegating state administration which is the management of the society of an administrative nature to the background.

ISTVÁN HULVELY

INTERPRETATION AND ROLE OF THE CONCEPT OF TECHNOCRAT

In this paper author examines the context (in which) and (of) the meaning of the attribute „technocrat” in literature on sociology and relevant reviews; he also studies the kind of ideological and critical status this attribute is granted in marxist sociology.

The first part of the study dwells on two important points from the theory on technocracy interpreted in a narrow sense: on the American technocrat movement of the 20s and 30s, and the technocrat theory of the conservative West-German sociology of the 60s which was associated with Schelsky. The second part deals with the definition of this attribute. In this connection it emphasises two characteristic points: as against the views concerned with technical determinism directly and unanimously the positivism in the concept of science and the too narrow interpretation of the place and circle of validity of the non-technical interests and values that do not have an autonomous circle of validity. This can be found in the post-industrial theories (especially in the one created by Daniel Bell), where emphasis was laid on the adaptive function of man.

The third part of the (paper) is concerned with the social background of the growing role of the theory and practice having a technocratic character. According to this the technocratic theory and practice arise at a time when a change is taking place in the process of the naturalhistorical development of social institutions and planning becomes a starting-point on the important areas of social reality. The technocratic endeavours in this connection appear, on the one part as an activity disrupting the institutions of bourgeois democracy, on the other hand it emerges as a sign of the illusion and wish wanting to dissolve the system of interests of the capitalist commodity production into a formal rationalisation or rather into a „general social interest”.

Finally author emphasises the importance of the criticism of technocratic endeavours, the importance of ideological-critical enforcement of the attribute of technocrat, especially in fields where social management and planning, or their absence is no longer sufficient for drawing a line of distinction between different evolutionary tendencies, in the final analysis for, the deliniation of capitalism and socialism.

FERENC KOVÁCS

DEVELOPMENT AND FEATURES OF TODAY'S HUNGARIAN WORKING CLASS

Author starts out from the fact that the past three decades of the Hungarian society have brought about an unprecedented upswing in the life of the Hungarian people. Basically, the Hungarian working class is the offspring of these three decades. Of the total of 2,9 million active workers (1973) there were only 200 thousands i.e. at about 7⁰/₁₀ who were 55 years old or older and who as adults kne capitalist Hungary from

personal experiences. 38⁰/₁₀₀ of the working class were born in or after 1945, so to them the experience of the socialist transformation is predominant.

Author points out that the 54⁰/₁₀₀ of the Hungarian families are those of the working-class or families who have an active worker member. Families of this kind account for 64⁰/₁₀₀ of the population. The territorial distribution of the working class has also become more even. The preponderance of Budapest is going to disappear. In 1965, 40 of 100 industrial workers lived in Budapest. In 1974, this figure stood at 30, which is less than the corresponding figure for 11 agricultural counties where previously the industrialisation was on a very low level and where the one half of the population lives. In the course of socialist construction the working class, considering its number and composition, has been almost completely reborn. Of 2,2 million people in 1941 only 30⁰/₁₀₀ were industrial or building workers. Later on this proportion changed considerably. In 1973, of 2,9 million working class people their share reached 58⁰/₁₀₀. The sectional structure and concentration of the working class have also changed remarkably. While in 1943, only 60⁰/₁₀₀ were employed in the manufacturing industry, by 1974 this figure rose to 86⁰/₁₀₀. In 1937, the average number of workers per factory was 97; it rose to 310 by 1974. Before the war 39⁰/₁₀₀ of the workers were employed in factories employing over 1000 people. By 1973 this figure reached 44,2⁰/₁₀₀. Similar changes took place in the building industry, transport, telecommunication and commerce as well.

The needs of technological development and the enforcement of the socialist principles called for raising the worker's qualification. Between 1949 and 1973 the percentage of workers completing the 8th grade of the primary school increased from 18⁰/₁₀₀ to 56⁰/₁₀₀.

During this time the percentage of skilled-workers rose from 29,5⁰/₁₀₀ to 39,6⁰/₁₀₀.

These changes brought about a renewed and completely reborn working class which is bigger, better organised, more concentrated, more cultured and better qualified. It can achieve better results, its structure is modern, it is more prepared to face the challenge of the scientific and technological revolution, it is better qualified to play its leading role in the society. The article also deals with some problems of the political leadership of the working class, of the adaptation of the new strata of the working class, of socialist brigade movement.

Relevant bibliography is attached to the article.

JANOS PATKOS

NEW FORMS IN THE SOCIALISATION OF INDUSTRIAL OUTPUT

(The development of the combines in the industry of the GDR and its antecedents in the history of economics.)

The paper deals with the tendencies of the socialisation and internationalisation of industrial output on the basis of the development of the industrial combines in the GDR. It also considers the historical origins of this type of big industrial enterprises and their evaluation by Lenin with a view to socialist industrial development. Lenin envisaged that there would be contradictions between the further socialisation and internationalisation of production and the existing forms of organisation of the so-

cialised economy and new approaches and solutions would be needed. In the 60's, in the GDR parallel with the manufacturing of up-to-date final products the interdependence among the producing firms, grew their processes of reproduction were more intensively influenced by one another. New systems of reproduction were developed between the enterprises. The fact of their appearance needed new approaches in the system of institutions of socialised production. These forced their way through within the established frames of the Union of Firms of Peoples' Property and which made a traditionally linear and homogeneous organisational management possible. From the middle of the 60's the cooperating unions not only modified the implementation of the homogeneous and linear organizing principles but according to the needs of the transformed real system of production they broke through the inner pattern of the system of institutions. The wave of the foundation of big combines enterprises took place in the last third of the 60's. The integrated factories combine independent firms. Their unity is realised within the integrated reproduction system of the major plant. The plants represent the new type of modern socialist big enterprise which corresponds to the conditions of the GDR. They proved to be a most favourable solution to the purpose that the industry of the country should meet the growing requirements of both world economic systems in the fields of effective research, output and marketing.

ZSUZSA LENGYEL

SOCIALIST REORGANIZATION OF AGRICULTURE AND ITS SOCIO-POLITICAL CONSEQUENCES

Hungarian agriculture shows a peculiar picture. While having to meet the growing requirements of a developed socialist society, it has to get over the difficulties and resolve contradictions resulting from the fact that in some of its sections the old methods and means exist parallel with the most up-to-date production systems. The new situation, the tasks of today are connected with the further development of the predominant socialist relations of production, and this is the result of the successful accomplishment of the socialist transformation of agriculture. This study deals above all with the peculiarities of the latter.

Author explains the socialist reorganization of agriculture as a peculiar process of transformation of the coherent forces, the means of production and the peasantry. Though in this process concentration of (in this) the peasantry into agricultural co-operatives is a revolutionary step it is only the initial and founding move. The paper discusses only some of the features of the collectivisation of agriculture. It examines the characteristics of Hungarian agriculture during the period of collectivisation and those of the peasantry and farms first of all from the point of view of establishing harmony between social production and social consumption.

From among the new socialist relations that developed after collectivisation the study analyses ownership and distribution, the division of labour and problems resulting from the parallel existence of the collective farm and household plots, an important feature of the division of labour and functioning of the agricultural co-operatives; then it deals with the main characteristics of development made since 1961.

Discussing the consequences of the socialist reorganization of agriculture and while with the formation of the cooperative farmers as a class, the paper gives an account of the changes in the position of peasant women and of a new period of development for creating the real and complete equality of women. It also analyses the changes in the situation of the peasant youth, the consequences of social insurance and other social benefits; it also refers briefly to changes that have taken place in the way of life and consciousness of the peasantry.

TIBOR SIMO

ROLE OF ECONOMIC FACTORS IN THE MOBILITY OF OUR SOCIAL STRUCTURE

The author deals with the problem of social mobility. The starting point of the paper is the thesis that the chances of mobility of a person depend not only on his position in the social structure, but also on his financial circumstances. The so-called „material world” the things surrounding people and forming their life, constitute an integral part of the social conditions. The production of the „material world”, its distribution and possession serve as basic conditions for the reproduction of human life and relations.

Previous sociological investigations pointed to a connection between the social and financial circumstances of the individuals and groups of people and their chances in social mobility. A larger home with modern conveniences eg. offer better conditions for learning, resting, fostering social relations etc., so they increase the possibilities of mobility as well. All this is manifested indirectly. The case is the same with higher income, too. The author provides evidence to prove the direct relations between the financial means at ones disposal and social mobility. There are similar connections between housing conditions and the geographical and job mobility.

Author publishes interesting data about the income and financial circumstances, housing situation of the cooperative farm presidents, about the plots, week-end cottages and other property, durable consumer goods (car, labour saving devices etc.) they own.

The article contains objective indexes revealing that the financial circumstances of cooperative farm presidents, the level of their preferences deviate from what is generally believed, so the paper contributes, among other things, to shedding light on a problem.

TAMÁS KOLOSI:

ANTICIPATED TANDENCIES IN THE EVOLUTION OF OUR SOCIAL STRUCTURE

The object of the paper is to give a most comprehensive forecast about the future tendencies of our structural development, to show the real circumstances of the classes coming closer to one another which, as the programme of the HSWP states, (cates,) is first of all the determining, tendency in the formation of the social structure. After a brief summary of the main changes to be expected in the social structure and social mobility, the study analyses the possible ways of ending differences between classes. The elimination class distinctions during socialist construction means partly the disintegration of the peasantry, partly the cessation of the separation of the intelligentsia. These two processes have a peculiar East-European character. On this basis and from the analysis of the Hungarian historical tendencies the conclusion can be drawn that in Hungary it can be expected that the disintegration of the peasantry and the integration of the agricultural workers into the working class will have been completed by the end of this century. Of the factors of the two forms of socialist property causing class detachment only the one signifying the divergent economic methods is expected to remain, the working class and the peasantry will come closer to one another, class distinctions between them will be removed. On the other hand, an increased role will be played by the structural motivators that, besides bringing mental and manual works closer to one another, will diminish the isolation of the intelligentsia through the transformation of the structure of the society. The analyses indicate that the development does not point towards an undifferentiated social structure.

On the one hand even after eliminating class distinctions there will remain differences and inequalities of a class character in terms of the structure of settlement, in the chances of education, in the differences of the circumstances of life etc. which, from the point of view of their origins, may be traced back to class inequalities, to the former class structure. On the other hand, the practice of socialism to date has given birth to new tendencies of differentiation besides unification trends those of convergence. Consequently, greater importance must be attached to the analysis of the structural relations emerging parallel with the convergence of classes and to those becoming dominant factors in the life of our society side by side with the homogenisation of class relations.

Содержание

Статы

<i>Петер Шмидт</i> : Социализм и государственность — — — — —	3
<i>Иштван Хылвей</i> : О толковании и роли понятия „технократии” — —	26
<i>Ференц Ковач</i> : Формирование современного венгерского рабочего класса и его характерные черты — — — — —	47
<i>Янош Паткош</i> : Новые формы обобществления промышленного производства — — — — —	56
<i>Жужа Лендел</i> : Социалистическая реорганизация сельского хозяйства и ее общественно-политические последствия — — — — —	68
<i>Тибор Шимо</i> : Роль материальных факторов в мобильности председателей производственных кооперативов — — — — —	83

Дискуссия

<i>Тамаш Колоши</i> : Предполагаемые тенденции развития нашей общественной структуры — — — — —	96
--	----

Информация

Методологические проблемы исследования общественной активности в советской литературе (Эмиль Левей) — — — — —	118
О работе исследовательской группы по проблемам молодежи при ЦК ВКСМ (Петер Шиффер) — — — — —	132
Международное совещание по некоторым вопросам мирного сосуществования и идеологической борьбы (Йожеф Балаж) — — — — —	138
Резюме — — — — —	142
Приложение. Указатель написанных статей за 1971—1976 г.	

Contents

Studies

<i>Péter Schmidt</i> : Socialism and Statehood - - - - -	3
<i>István Hülvely</i> : Interpretation and Role of the Concept of Technocrat - -	26
<i>Ferenc Kovács</i> : Development and Features of Today's Hungarian Working Class - - - - -	47
<i>János Patkós</i> : New Forms of the Socialization of Industrial Production - -	56
<i>Zsuzsa Lengyel</i> : Socialist Reorganization of Agriculture and its Socio-political Consequences - - - - -	68
<i>Tibor Simó</i> : Role of Economic Factors in the Mobility of Cooperative Farm Chairmen - - - - -	83

Discussion

<i>Tamás Kolosi</i> : Anticipated Tendencies in the Evolution of Our Social Structure - - - - -	96
--	----

Information

Methodological Questions of Social Activity in Soviet Special Literature (Emil Lövei) - - - - -	118
Activity of the Youth Research Group, CP, YCL (Péter Schiffer) - - -	132
International Conference on Problems of Peaceful Co-existence and the Ideological Struggle (József Balázs) - - - - -	138
RESUMES IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	142
INDEX OF TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK (1971- 1976) - Supplement	

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.).

Készült 3000 példányban, 14 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

77-389 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Melles Rezső

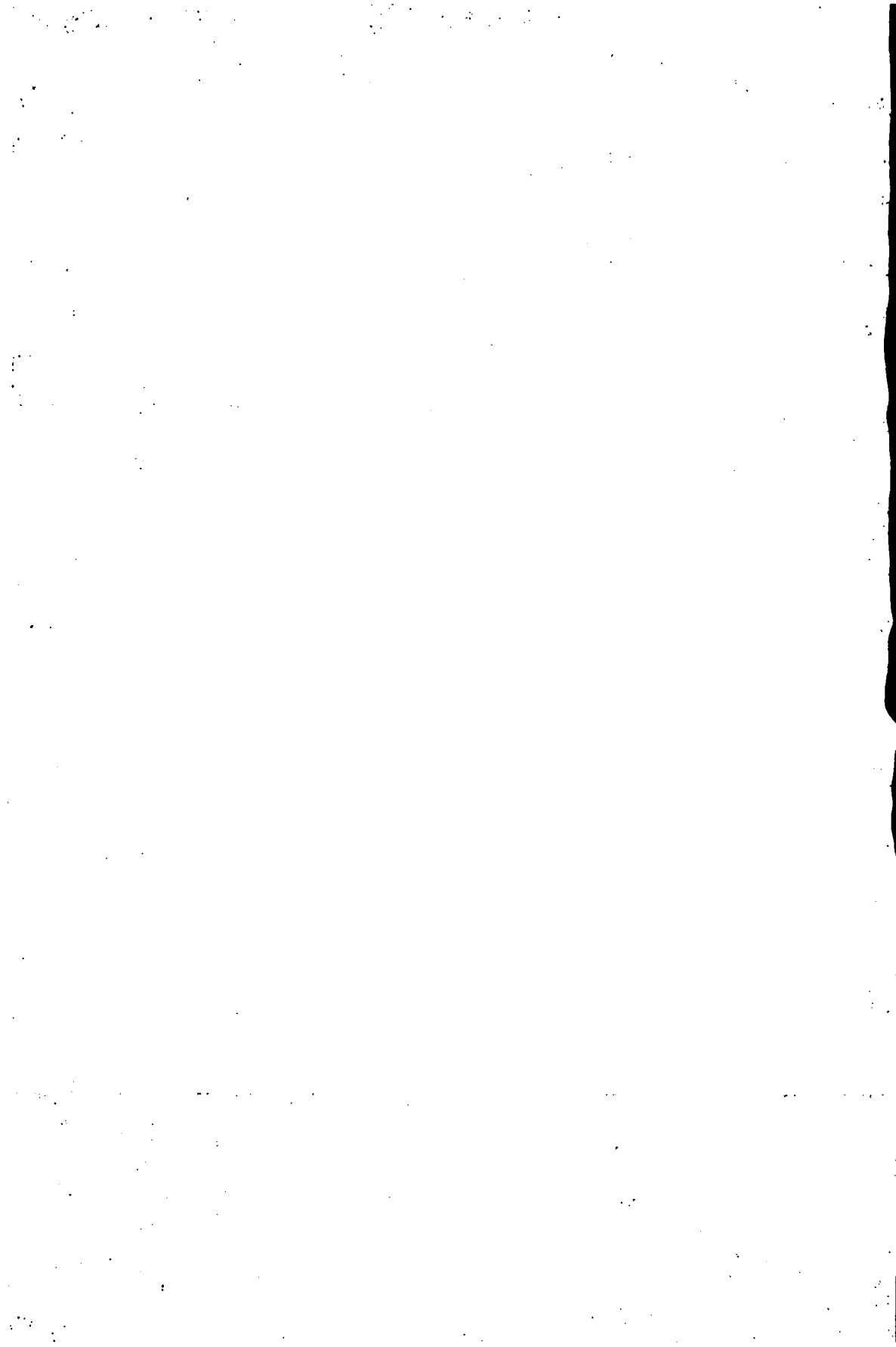
10,— Ft

316.861

Folyóirat
IX

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1977/2

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1977

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Az ifjúság pályaválasztásának néhány kérdéséről

A szovjet szociológiai irodalomban számos mű foglalkozik az ifjúság pályaválasztásának kérdéseivel. A Szovjetunió oktatási rendszere együtt fejlődik a kommunizmust építő társadalommal, mind teljesebben eleget téve az ifjúság szakmai felkészítéséből adódó feladatoknak. A szovjet tudósok a szociológiai kutatásokban nagy figyelmet fordítanak az ifjúság pályaválasztásával kapcsolatos tapasztalatok összegzésére, a problémák feltárására. Az eredmények közismertek: a szovjet társadalomban az ifjúság túlnyomó többsége megtalálja a képességének megfelelő helyét. A pályaválasztás azonban olyan döntő momentuma az életnek, amelyet igen sokrétűen kell vizsgálni. Az alábbi tanulmány a szovjet szociológiai kutatásokra támaszkodva főként a problémák oldaláról kíván foglalkozni a kérdés néhány összefüggésével.

MI LEGYEK?

Minden fiatal ember életében elkövetkezik az a pillanat, amikor meg kell határozni az életpályáját, szakmát kell választania.

Mi legyek? – ez az első kérdés, amelyet nem a tanár, hanem maga az élet tesz fel a serdülőnek. És a rossz számítás ára nem az egyes osztályzat, hanem a haszontalanul leélt évek.

E kérdés időbeni helyes megoldásának mind társadalmi, mind gazdasági hatása figyelemre méltó. Egyrészt csökken az ifjúság első lépéseivel kapcsolatos hibák, az elégedetlenség, a kiábrándulás lehetősége, ami a különböző fajta antiszociális jelenségek (az alkoholizmus, a bűnözés stb.) csökkenéséhez vezet. Másrészt ez elősegíti a fiúk és lányok gyorsabb és hatékonyabb bekapcsolódását a munkafolyamatba, csökkenti a munkaerő- és népességvándorlást, biztosítja az ifjúság magas fokú részvételét az ország mindazon körzeteiben, amelyeket újonnan kapcsoltak be a termelésbe, s a népgazdaság, a tudomány és a kultúra minden ágazatában fokozza a káderek kiválasztásának a minőségét és képzését.

A szemtanúk nyilatkoznak. Itt van egy levél azok közül, amelyeket a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatának tudósai által a Novoszibirszki Televízióval közösen rendezett „Hogy vagy végzős hallgató?” című verseny zsürije kapott. „11 osztályt végeztem. Nyíltan megmondom, hogy a 9. osztályig szinte semmilyen álmaim nem voltak. Csak az iskola befejezése előtt egy-másfél évvel merült fel bennem, hogy a navigációs tiszti iskolára szeretnék jelentkezni. Csak most kezdem

megérteni, hogy nem valamiféle szilárd meggyőződés sugallta, hogy én éppen erre való vagyok, hanem csupán afféle »szolidaritás«, mivel osztályunkból a férfinemet képviselő mind a hat fiú oda akart jelentkezni. Hogy lehet az, hogy 6 különböző jellemű, különböző képességekkel, hajlamokkal rendelkező ember ugyanazt akarja? Egyszerű a magyarázat: iskolánkban az előző évfolyamon végzettek közül egy fiú erre a főiskolára jelentkezett . . . Miután eldöntöttük, hogy ide jelentkezzünk, nem sokat gondoltunk a jövőre, s ha el is képzeltünk valamit, ezek főleg csak az »előnyök« voltak . . .”

Ez a problémának tulajdonképpen a személyi aspektusa. De képzeljük el, hogy mennyit veszít a társadalom amiatt, hogy sok serdülő „lesz ami lesz” alapon választ szakmát.

Először is olyan emberek oktatására fordítanak összegeket, akik sohasem fognak a saját szakmájukban dolgozni (anyagi bázis, tanműhelyek, gépek, nyersanyag, fizetés, pedagógusok stb.). Másrészt veszteség származik azoknak a fiatal munkásoknak az átképzéséből, akik már tanultak ugyan valamilyen szakmát, de egy részük újból sem a saját szakmájában dolgozik (ismét anyagi bázis stb.). Harmadszor veszteség származik a munkaerő-vándorlásból. Sok üzemben egy év alatt a munkások 30–40⁰/₀-a cserélődik ki. Vannak köztük munkakerülők is, de vannak olyan emberek, „akik nem találták meg magukat”. És ilyenekből sok van. Ők alkotják az egyik városból a másikba vándorlók nagy tömegeit.

UTAK, AMELYEKET VÁLASZTUNK

Az olvasók körében érdeklődésre tarthat számot az ifjúság pályaválasztásával, oktatásával és pályakezdésének problémáival kapcsolatos, Szibériában és a Szovjetunió más területein 1962-től 1975-ig végzett kutatás.

Az első szakma kiválasztásánál a fiatalok társadalmi magatartása rendkívül bonyolult folyamat, amelyet egyrészt a személyiség specifikuma, másrészt külső feltételek hatása határoz meg. A külső hatások ekkor jelentős mértékben befolyásolják a szakmákhoz való viszonyt, a személyes terveket, a döntéseket, a különböző ifjúsági csoportok magatartását.

A termelőerők növekedése, a tudományos-technikai forradalom, a társadalom életének minden területén végbemenő nagy változások nagyfokú szakmai és társadalmi mobilitást idéznek elő, különböző és gyorsan változó követelményeket támasztanak az önálló munkáséletet kezdő fiatalokkal szemben. Ezzel együtt ez új problémákat vet fel a társadalom számára is. Ezek a problémák rendszerint bonyolult, komplex jellegűek; a munka, a család, az oktatás, a nevelés, a káderképzés, a szakoktatás, a szakmai orientáció, a pályaválasztás, a munkábaállás stb. problémáival kapcsolatos széles kérdéskört érinti, s a 8. osztályt éppen csak elvégzett serdülőkre, a középfokú tanintézeteket (az iskolákat, a technikumokat, a műszaki szakközépiskolákat) befejezett fiatalokra és a diplomás fiatal szakemberekre egyaránt vonatkoznak.

A végzősöknél a pályaválasztás óriási társadalmi, szakmai és területi mozgásokkal jár. A külső feltételek hasonlósága – a jelentős egyéni eltérésektől eltekintve – indokolja a viselkedési típusok hasonlóságát. Az életutakban, az egyik társadalmi vagy szakmai csoportból a másikba való átmenetben meghatározott stabilitás alakul ki, és bizonyos mértékben ismétlődés van a lakóhelyváltoztatásban stb. A pályaválasztáskor a különböző csoportok viselkedésében megnyilvánuló mindazon törvényszerűségek, amelyek a szakmákhoz való viszonyt, az egyéni, a szakmai, a migrációs

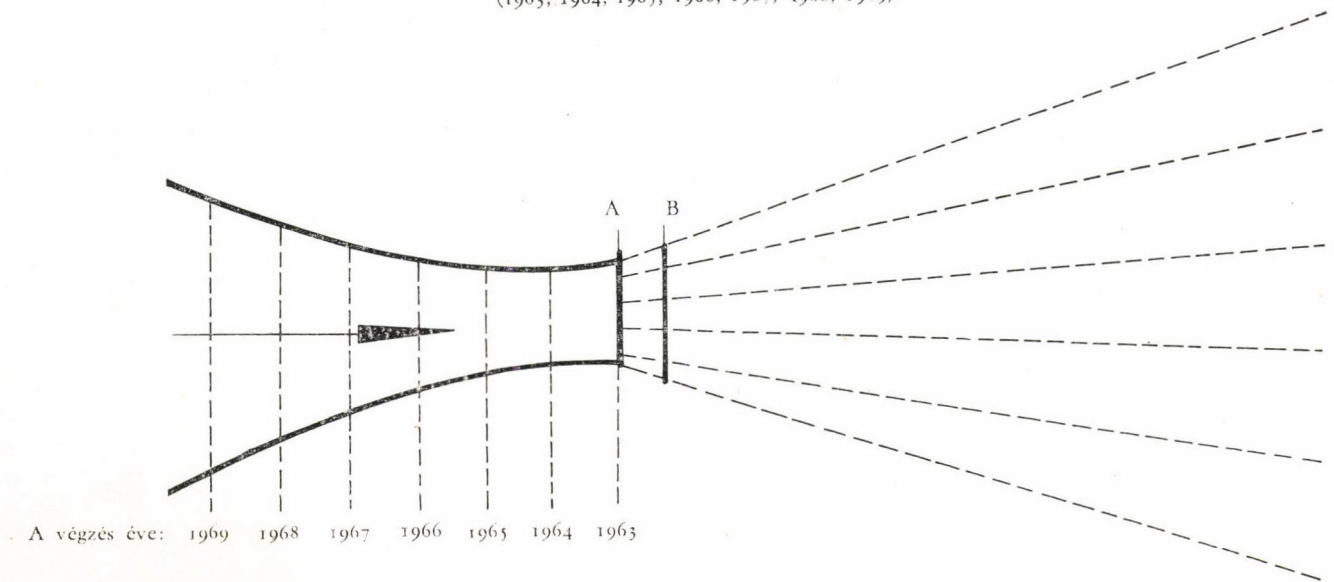
Kutatási séma

γ. ábra

I. Kutatási sorozat

A Novoszibirszki terület végzős középiskolá-
sai terveinek tanulmányozása és a tervek
valóráváltása

(1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969)

terveket, valamint az ugyanazon iskolák végzősői által az évek során kapott reális szakmákat, munkahelyeket, iskolákat, lakóhelyeket jellemzi, a tömeginformáció segítségével feltárhatók.

Az adott vizsgálati terv sémáját a következőképpen lehet elképzelni (lásd az 1. ábrát).

Amint látható, a középiskolák „kapuján” keresztül (a vázlaton az A vonal) halad a végzősök növekvő árama. A kutatók szerepe az volt, hogy a középiskola elvégzése előtt (általában májusban) évente regisztrálják több ezer fiú és lány egyéni terveit, elvárásait, szakmai hajlamait, a különböző szakmák iránti vonzalmát. Ezen túlmenően minden egyes végzősről személyesen részletes szociális és demográfiai információt gyűjtöttek.

A sémából kitűnik, a kutatásnak ezt a részét az életútjuk „kipróbálása” előtt végezték. Majd kb. egy fél év elteltével (a sémán a B vonal) személyesen mind-egyikről információkat gyűjtöttek arról, hogy ténylegesen miként alakult a végzősök élete a középiskola elvégzése után. Tíz éven át ugyanezzel a tárggyal és ugyanezzel a metodikával ismételték meg a vizsgálatot.

AZ IFJÚSÁG SZAKMAI HAJLAMAI

1963 és 1975 között a novoszibirszki terület középiskolái végzőseinek folyamatos vizsgálata során arra kértük a diákokat, hogy pontrendszerrel értékeljék több tucat szakma vonzó jellegét (a legvonzóbb 10 pont, a legkevésbé vonzó 1 pont, a többi 1-től 10-pontig értékelhető).

Ez lehetővé tette a különböző ifjúsági csoportok informáltságának, a népgazdaság, a tudomány és a kultúra különböző ágazataiban a szakmákhoz, a különféle szakterületekhez való viszonyának a feltárását. Azóta is évente megkapjuk ezt az információt.

Mindenekelőtt arra kerestük a választ, hogy miként viszonyul az ifjúság a diplomát nem igénylő szakmákhoz?

1. táblázat

Az ifjúság viszonya a diplomát nem igénylő szakmákhoz

Alsó- és középfokú szakképzettséget igénylő szakmai csoportok	A vonzóság értéklése pontokban		
	E b b ő l		
	Összesen	Fiúk	Lányok
Ipari munkások	4,26	4,35	4,20
Közlekedési és postai dolgozók	5,28	5,46	5,19
Építőipari dolgozók	4,07	3,75	4,25
A szolgáltatási szféra dolgozói	2,63	2,34	2,79
Az oktatásügy, kultúra és egészségügy dolgozói	4,82	3,46	5,52
Mezőgazdasági dolgozók	3,75	3,73	3,76

Ha abból indulunk ki, hogy a legkevésbé vonzó szakmák 1,09–3,9 pontot kaptak, a közepesen vonzó szakmák 4,0–6,9 pontot, a legvonzóbbak pedig 7,0–10 pontot, akkor, amint a táblázatból látható, a diplomát nem igénylő főbb szakmák a végzősök körében átlagosan vonzóak. A lányok az alapvető szakmai csoportokat (a közlekedési terület kivételével) magasabbra értékelik, mint a fiúk. A fiúk és a lányok között a legnagyobb eltérés a kultúra, az oktatásügy és az egészségügy területén mutatkozik: e szakterületek vonzó jellegét a lányok a fiúk 3,46 pontjával szemben 5,52 pontra értékelték. A legalacsonyabb értékelést a mezőgazdaság (3,75), valamint a szolgáltatási szféra (2,63) kapta.

Ugyanezek a tendenciák figyelhetők meg a diplomát igénylő szakmák elemzésénél is. És itt (a közlekedés kivételével) a lányok értékelik a főbb szakmai csoportokat. A legnagyobb eltérés a kultúra, az oktatásügy és az egészségügy értékelésében mutatkozik. A legalacsonyabb értékelést ismét a szolgáltatási szféra és a mezőgazdaság kapta.

Ha nem a szakmai csoportok szerinti átlagos pontszámot vesszük, hanem az egyes szakmák értékelését, akkor a legalacsonyabb értékelést az ügyintézés, a kommunális vállalatok munkájával kapcsolatos tevékenységek, az eladói szakma kapta, a legmagasabb értékelést pedig – a pilóták és a rádiótechnikusok.

2. táblázat

Az ifjúság viszonya a diplomát igénylő különböző szakmákhoz

Felsőfokú szakképzettséget igénylő szakmák csoportja	A vonzóság értékelése pontokban		
	E b b ő l		
	Összesen	Fiúk	Lányok
Mérnök (ipar)	6,17	6,02	6,25
Közlekedési és postaügyi mérnökök	6,08	6,17	6,02
Építésmérnökök	6,75	6,43	6,93
A szolgáltatási szféra dolgozói	3,35	2,87	3,60
Az oktatásügy a kultúra és az egészségügy dolgozói	6,28	5,45	6,82
Mezőgazdasági szakértők	4,15	3,91	4,29

A fiúk és a lányok körében a legnépszerűbb munkásszakmák az iparban a vegyészek, legkevésbé – a fafeldolgozó munkások; az építőiparban a legnépszerűbbek – a szerelők, a legkevésbé a festők; a közlekedésben és a hírközlésben a legnépszerűbbek a Diesel-mozdonyvezetők, a legkevésbé a postások, telefonkezelők, távirászók. A mezőgazdaságban a legnépszerűbbek a traktoristák, a gépkezelők és a kombájnósok, a legkevésbé az állattenyésztők.

A mérnöki szakterületek közül a végzősök számára a legvonzóbb a rádiótechnikusok és a geológusok szakterülete, legkevésbé népszerűek az élelmiszeripari és a konfekcióipari mérnöki szakmák. A felsőfokú képzettséget igénylő mezőgazdasági szakmák közül a legmagasabb értékelést az agronómus, a legalacsonyabbat pedig az állatorvos szakmája kapta.

Szembevetően jelentős különbség figyelhető meg a fiúk és a lányok között az oktatásügyi és az egészségügyi szakmák értékelésének elemzésekor. Az általános iskola alsó tagozatos tanítójának szakmáját a fiúk 3,7, a lányok 6,7 (átlagosan 5,3) pontra értékelik, a középiskolai tanár szakmáját pedig 4,4, illetve 6,9 (átlagosan 6,0), az orvosét 5,8, illetve 8,0 (átlagosan 7,2) pontra.

A tudomány különböző területein a fiúk és a lányok érdeklődése a következőt mutatja:

3. táblázat

*A végzős középiskolások munkához való viszonya
a tudomány különböző ágazataiban*

Tudományágak	A vonzóság értékelése pontokban		
	E b b ő l		
	Összesen	Fiúk	Lányok
1	2	3	4
Matematika	7,50	7,45	8,20
Fizika	7,69	7,91	7,56
Geológia	6,84	6,43	7,08
Kémia	7,23	6,57	7,65
Biológia	4,66	4,24	4,98
Orvostudomány	7,32	6,28	7,89
Történelem	6,17	5,57	6,49
Filozófia	6,05	5,42	6,39
Bölcsészet	5,75	4,78	6,27
Közgazdaságtan	5,52	4,89	5,88
Közgazdasági-matematikai kutatások	6,33	5,79	6,62

A fiúk és a lányok között a fizika-matematikai tudományoknak van a legnagyobb presztízse, ezután következnek a természettudományok és végül a humán tudományok. A fiúk a fizikát értékelték a legmagasabbra (7,91), a lányok a matematikát (8,20). Meg kell jegyezni, hogy amíg az anyagi termelés szférájában a különböző munkafajtákat illetően a fiúk és a lányok közötti különbségeknek van bizonyos objektív alapja (mivel vannak még „férfi” és „női” szakmák), addig a különböző tudományágak iránti viszony tekintetében, komoly figyelmet követel többek között az, hogy a fiúk alacsonyra értékelték a biológia (4,24) és az egyes humántudományok vonzó jellegét.

Vajon nem véletlenek-e ezek az értékelések? Milyen mértékig lehet stabilnak tekinteni őket? Milyen mértékben jellemzők az ország más területeinek a végzőseire?

A fizikai és a szellemi munka értéklésében a vizsgálat során a városi és a falusi ifjúság részéről úgynevezett „olló” állapototunk meg. Eszerint a falusi ifjúság magasabbra értékelt a főleg fizikai munkát igénylő szakmákat, a városi ifjúság pedig a szellemi munkát értékelt jobban. Mivel a kutatásokat az évek során ugyanazon objektumokon értékeltük, lehetőségünk volt annak megvizsgálására, hogy miként viselkedik az „olló”.

Azt tapasztaltuk, hogy az „olló” összezáródik, és pedig nagyon sajátosan. Vagyis

a városi ifjúság értékelése lényegében ugyanazon a helyen marad, a falusi ifjúság értékelése pedig a városihoz közeledik. Ezt olyan folyamatként lehet értelmezni, amely arról tanúskodik, hogy a falusiak értékelése a városiakéhoz közeledik, aminek következtében a fent említett orientáció egyre elterjedtebbé válik. Így a város és a falu között az értékelések „ollójának” bizonyos összeszűkülése figyelhető meg a város javára. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy a falusi értékrend a városira orientálódik, amely jobban „kiegyensúlyozott”, és a saját általánossága révén állandóbb. A falusi izoláltság magas foka indokolja az átlagértékelések nagymértékű mozgékony-ságát (az úthálózat gyenge fejlettsége, a televíziókészülékek kisebb száma, a várossal összehasonlítva az egy falusi lakóra jutó folyóiratok, újságok és könyvek száma). Ezzel szemben az urbanizáció, a tömegkommunikációs eszközök széles körű elterjedése váltja ki egyrészt az értékelések univerzalizációját, másrészt pedig nagyfokú stabilitását.

EGYÉNI TERVEK ÉS MEGVALÓSÍTÁSUK

Mit akartak és mit kaptak a fiatalok? Milyen mértékben realizálódnak az egyéni tervek, az értékelések az első szakma kiválasztásakor?

E kérdések tanulmányozása céljából a végzős diákoknak kiadott kérdőívre számos olyan kérdést felvettünk, amelyek (a szakma vonzó jellegének az értékeléstől függetlenül) lehetővé tették a fiúk és lányok egyéni szakmai terveinek a tisztázását. Ősszel pedig rendszeresen összegyűjtöttük az arról szóló információkat, hogy valójában miként alakult az egyes végzős hallgatók sorsa.

Amint a novoszibirszki terület középiskolás végzősei folyamatos vizsgálatának az anyagából látható, a városban a végzősök döntő többsége (a fiúk 88 és a lányok 81⁰/₀-a), vidéken a fiúk 79 és a lányok 69⁰/₀-a rögtön az iskola után folytatni kívánja a tanulást.

A falusi lányok közül az iskola után dolgozni akarók nagyobb hányadát, valamint a városban végzetek közül a továbbtanuló lányok nagyobb részarányát nyilvánvalóan számos okkal lehet magyarázni. Ezek közül nem utolsósorban azt kell említeni, hogy a főiskolák általában a városokban vannak, és ezért a városi iskolák sok végzősének van lehetősége arra, hogy a lakóhely megváltoztatása nélkül, a családban maradván tanuljon tovább, míg a falusi ifjúság számára a továbbtanulás a városba való költözést és az önálló életre való átállást teszi szükségessé.

A falusi lányoknál valószínűleg közrejátszik az a bizonytalanság is, hogy be tudnak-e kerülni a főiskolákra. Ezen kívül figyelembe kell venni azt is, hogy a terület főiskoláinak és technikumainak a profilja nagymértékben a falusi fiúk szakmai hajlamainak felel meg. Végül az is megmutatkozik, hogy a diplomát igénylő szakmák presztízse a falun alacsonyabb, mint városban.

Mindemellett jelentős különbségek figyelhetők meg a különböző társadalmi rétegekből kikerülő fiatalok egyéni terveiben. A továbbtanulási igény leginkább a városi értelmiségi családokból kikerülő fiatalokat jellemzi. Ezután következik a vidéki értelmiség.

Megállapíthatjuk, hogy az értelmiségi családok gyermekeinek a továbbtanulással kapcsolatos pontos orientációját mindenekelőtt a család ez iránti elkötelezettsége alakítja ki. Ez nemcsak bizonyos értékrendszer, illetve valamilyen törekvéseket ad nekik, hanem felfegyverzi őket azokkal a képességekkel is, hogy sikeresebben való-sítsák meg a terveiket. Az értelmiségi családokban a továbbtanulásra való orientáció a fiúkra és a lányokra egyaránt vonatkozik.

*A novoszibirszki terület középiskolás végzőseinek
egyéni tervei és megvalósításuk*

Tervek és megvalósításuk	A terü- leten összesen, ‰	Ebből		Ebből					
		Fiúk ‰	Lányok ‰	Városi iskolák			Falusi iskolák		
				Ösz- szesen ‰	Ebből		Ösz- szesen ‰	Ebből	
					Fiúk ‰	Lányok ‰		Fiúk ‰	Lányok ‰
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Dolgozni akartak	7,6	7,3	7,6	5,9	4,5	6,7	10,8	11,8	9
2. Dolgozni és tanulni akartak	11,9	6,8	14,9	9,7	6,0	11,7	15,8	8,1	20
3. Továbbtanulni akartak	80,0	85,1	77,9	84,0	88,0	81,2	73,2	79,1	69,0
Összesen :	100	100	100	100	100	100	100	100	100
4. Dolgoznak	32,2	26,5	35,4	26,9	22,0	29,6	41,6	34,1	46,0
5. Dolgoznak és tanulnak	2,8	2,4	3,0	3,8	3,6	3,9	1,0	0,5	1,3
6. Tanulnak	43,6	47,6	41,3	44,7	49,4	42,1	41,0	44,7	39,5
Összesen :	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Az egyéni tervek általános elemzése bizonyos stabil kapcsolatot mutat a család társadalmi helyzete és a család egyéni helyzete és a végzősök egyéni tervei között. Ezek az egyéni tervek azonban – amint a táblázatból látható – az objektív feltételek hatására lényegesen módosultak. Rögtön az iskola befejezése után a végzősöknek nem 80‰-a folytatta a tanulást, hanem csak 44‰-a.

Ellentétes kép figyelhető meg a végzősök egyéni terveiben a munkával kapcsolatban is. Az iskola befejezése után a falusi fiatalok 11‰-a, a városi fiatalok 6‰-a (összesen tehát a végzősök 7,5‰-a) akart dolgozni. Valójában pedig az iskola után rögtön nem 7,5‰, hanem 32‰ ment dolgozni, 27‰ a városi és 42‰ a falusi fiatalok közül.

Ami azokat a fiatalokat illeti, akik a munkát és a tanulást össze kívánták hangolni, a táblázatban látható viszonylag alacsony megvalósítási százalék nyilvánvalóan ezzel kapcsolatos, hogy sokan, akik éppencsak megkezdték a munkát, még nem jutottak be az általuk választott tanintézménybe. A továbbiakban közülük sokan fogják folytatni a tanulást anélkül, hogy elszakadnának a termeléstől. Az azonban, hogy e csoport túlnyomó többsége a városokban háromszorta nagyobb, azt mutatja, hogy a levelező és az esti oktatási intézmények hálózatának fejlesztésekor nem vették kellően figyelembe a falusi ifjúság szükségleteit.

Nehéz egyértelműen válaszolni arra a kérdésre, hogy a lányok miért orientálódnak jobban a munkára és kevésbé a tanulásra, mint a fiúk. Lehet, hogy sokan közülük

a tanulmányaik folyamán már ebben a korban meghatározták a helyüket a társadalmi munkamegosztásban, döntő szerepüket a családban, a gyerekeknvelésben, és ez a sajátos értékrendszer mutatkozott meg mind a személyes terveikben, mind pedig azok megvalósításában. Ehhez hasonlóan lehetséges, hogy a fiúk egyéni tervciben és azok megvalósításában is a saját külön értékrendjük mutatkozott meg.

Mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a végzős hallgatók realizmusát, tapasztalataikat, belső kapcsolataikat, a korábbi évek végzőseinek sajátos „visszajelzéseit”. Valamely réteg képviselői, ha arról kapnak információt, hogy az elődeik közül csupán kevésnek sikerült bejutnia az egyetemre, e „visszajelzések” alapján korrigálják a saját egyéni terveiket, jobban figyelembe véve a lehetőségeket. Valószínűleg éppen ezzel magyarázható, hogy a fiúk között többen vannak olyanok, akik rögtön az iskola befejezése után tovább akarnak tanulni, mivel bizonyos csatornákon tájékoztatót kapnak a nagyobb lehetőségeikről. Ezzel szemben az, hogy a végzős lányok kevésbé számíthatnak arra, hogy az iskola befejezése után rögtön továbbtanuljanak, szintén arról tanúskodik, hogy az előző évfolyamok végzőseinek tapasztalatai alapján a lányok szintén kaptak tájékoztatást a saját lehetőségeikről.

Mivel az iskola befejezése előtt a végzősöktől információt kaptunk a különböző szakmák vonzó jellegéről, ellenőrizni lehet a szubjektív értékelések és tervek, valamint a reális pályaválasztás közötti kapcsolat szorosságát.

Milyen lehetőségei is vannak tehát az ifjúság különböző csoportjainak? Milyen mértékben realizálják a szakmai terveiket? Az elemzés során arra törekedtünk, hogy a társadalmi csoportok metszetében tisztázzuk 100 főből azok hányadát, akik az iskola elvégzése után tovább kívánnak tanulni, és ténylegesen tovább is tanulnak, 100 főből pedig azok hányadát, akik befejezván az iskolát munkába kívántak állni és dolgoznak is, vagyis azt, amit az egyéni, a szakmai, a migrációs tervektől való megkülönböztetés céljából az egyéni tervek megvalósítási fokának nevezünk.

5. táblázat

A végzősök egyéni terveinek megvalósítási foka (%)

Egyéni tervek	%	Ténylegesen								
		Dolgoznak			Dolgoznak és tanulnak			Tanulnak		
		Összesen	Ebből		Összesen	Ebből		Összesen	Ebből	
			Fiúk	Lányok		Fiúk	Lányok		Fiúk	Lányok
Dolgoznak	100	68	60	71	5	20	—	27	20	29
és tanulnak	100	65	67	41	7	11	5	28	22	30
Tanulnak	100	31	31	31	1	1	1	68	68	68

Amint a próbaválasztás anyagaiból látható, a terület fiataljainak több mint kétharmada megvalósította továbbtanulási szándékait. Azok közül a végzősök közül, akik dolgozni akartak, szintén több mint kétharmad (68%) valósította meg a terveit. Végül azon végzősök közül, akik tanulni és dolgozni kívántak, csupán 7% valósította meg a szándékait, 65%-uk munkába állt, és 28%-uk a termeléstől elszakadva kezdett tanulni. Mindez azt mutatja, hogy a reális munkábaállással kapcsos

latos, ismert korrekciótól eltekintve a középiskolát végzettek többségénél eléggé magas az egyéni tervek megvalósítási foka.

Amint már rámutattunk, a középiskola elvégzése után a fiúk és a lányok túlnyomó többsége tovább akar tanulni. Ezért ez a csoport külön elemzést érdemel. E célból az iskola befejezése után rögtön továbbtanulni kívánó végzősök egy részét (kb. 80%-át) a szülők szociális helyzete alapján osztottuk fel (ezenkívül fiúk és lányok szerint is csoportosítottuk). Mindegyik társadalmi réteget szakmai alcsoportokra is szétbontottunk attól függően, hogy a végzősök milyen szakmai csoportban akartak tanulni. Ez lehetőséget biztosított annak a feltárására, hogy az adott társadalmi csoportba tartozó 100 emberből hány valósította meg a szakmai törekvéseit.

A különböző szociális csoportokból kikerülő fiatalok pályaválasztási esélyei eltérőek. A kutatások azt mutatták, hogy például az alkalmazottak gyermekeinek az ipari, a közlekedési, a hírközlési, a tudományos, a szolgáltatási, a kulturális, az egészségügyi szakmákban való továbbtanulási esélyei magasabbak, mint a parasztok gyermekeinek. Ugyanakkor a szakmák többségében a személyes tervek realizálásának a mértéke fiúknál nagyobb, mint lányoknál. Ez valószínűleg nemcsak a fiúk nagyobb realizmusával kapcsolatos, hanem azzal is, hogy a középiskola befejezésekor a fiúk és a lányok közötti arány, amely az első osztályokban 1:1-hez volt, az iskola befejezésekor azonban 1:2 lett. Ugyanakkor a novoszibirszki terület felső- és középfokú szakmai tanintézetei jelentős mértékben csak úgynevezett férfi szakmákat oktatnak. (Ezt annak figyelembevételével nélkül mondhatjuk, hogy a férjhezmenéssel és a gyermekneveléssel kapcsolatban a saját szakmájában ténylegesen dolgozó nők részaránya a főiskola első évfolyamára beiratkozók közül rendszerint alacsonyabb, mint a férfiaké.) Mindez persze a középiskola befejezése után egyértelműen növeli a fiúk továbbtanulási esélyeit.

Ilv módon a különböző szociális csoportokból származó fiatalok személyes szakmai terveinek a megvalósítása némileg eltér egymástól. Az iskola, a különböző szociális csoportokból származó tanulók képzettségében meglévő különbségek felszámolására törekedve bizonyos kiegyenlítődést biztosít a fiúknak és a lányoknak személyes terveik megvalósításában.

Ugyanakkor jelentős szakadék figyelhető meg a személyes tervek és a reális választás között, amely arról tanúskodik, hogy az iskolák a pályaválasztáskor még nem biztosítanak nevelő munkájukkal megfelelő segítséget a tanulóknak a saját képességeik és esélyeik felbecsléséhez. Ezért óriási jelentőségű az ifjúság pályaválasztási esélyeinek kiegyenlítése szempontjából a tanulók szakmai orientációjának és szakmai konzultációjának az iskolákban bevezetett rendszere, különösen a munkások és parasztok gyermekei tekintetében. A műveltség területén jelentkező különbségek megszüntetésének fő útja azonban az objektív feltételek megváltoztatása. Ezt óriási mértékben elő fogja segíteni a város és a falu között még meglévő különbségek leküzdésének folyamata, a szellemi és a fizikai munka közötti különbségek eltűnése a kommunizmus építése során.

A személyes tervek kisebb mértékben függenek a család szociális helyzetétől, mint az ifjúság által választott reális életutak. Az iskola, a tömegkommunikációs eszközök először is mintegy a reális feltételek fölé emelik a személyes terveket, másodsor pedig kiegyenlítik, elsímítják az ifjúság tudatában azokat a különbségeket, amelyek még objektíve léteznek a különböző szociális csoportokból származó gyermekek között. Ugyanakkor a személyes tervek bizonyos elszakadása szükségszerű. Mint felbredt reális szükséglet, a személyes terveknek sajátos nonkonformista irányultságuk van, hiszen a reális feltételek gyorsabb ütemű változtatását, s azoknak a különb-

ségeknak a leküzdését követelik, amelyek még megvannak a különböző szociális csoportokból származó fiatalok műveltségében. Ugyanakkor a személyes egyéni tervek ifjúságunk speciális értékrendszerére is utalnak, amelyben az egyik legfontosabb mutató a műveltség, kultúrára és a tudományra való törekvés.

AZ ELSŐ VÁLASZTÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A feltárt törekvések, kívánságok, érdeklődés, a reális lépésekkel és döntésekkel való kapcsolatok mértéke és stabilitásának meghatározása céljából összehasonlítottuk a szakmai hajlamokat azokkal a foglalkozásokkal, amelyekben a fiatalok az iskola elvégzése után dolgoznak.¹ Először vizsgáljuk meg az apák foglalkozása és az iskola befejezése után a gyerekek munkája közötti kölcsönös kapcsolatok kérdését.

6. táblázat

Az apák foglalkozása és a pályaválasztás

Előképztést igénylő szakmák	Az apák szakmája (% ₀ -ban)	A gyerekek szakmája (% ₀ -ban)
FIÚK		
Műszaki és fizikai-		
-matematikai	70	75
Természettudományi	15	25
Humán	15	—
Összesen:	100	100
LÁNYOK		
Műszaki és fizikai-		
-matematikai	81	42
Természettudományi	8	44
Humán	11	11
Összesen:	100	100

A lányok által választott szakmák struktúrája igen erősen eltér az apák szakmai struktúrájától. Főleg azoknál a lányoknál figyelhető meg folyamatosság, akiknek apja humán vagy természettudományokkal foglalkozik. Ezzel szemben azoknak a lányoknak, akiknek az apja műszaki, fizikai és matematikai képzést igénylő szakterületen dolgozik, a fele sem követi az apák útját.

Másképp áll a helyzet a fiúknál. A háromnegyedük dolgozik olyan szakterületen, amely műszaki és fizikai-matematikai képzést igényel. Ez általában megfelel a szakmai hajlamaiknak. Egynegyedük dolgozik természettudományos területen. És közülük egyetlen egy sem követi a humán tudományokkal foglalkozó apák nyomdokait. Ez szintén megerősíti a szakmai hajlamok és a pályaválasztás közötti szoros kapcsolatot.

Ugyanakkor kapcsolat figyelhető meg a szakmai hajlamok és a reális pályaválasztás között. A reális pályaválasztások rendszerint megerősítik a szakmai hajlamok elemzése során általunk feltárt törvényszerűségeket.

Az apák foglalkozása és a pályaválasztás

A végzősök csoportosítása iskolatípusok szerint	A szakmák értékelése az alkotói lehetőségek szerint (pontokban)			
	Az apák szakmái	A gyerekek szakmai hajlamai		Az iskola után a fiatalok által ténylegesen betöltött szakmák
		Rögtön az iskola után	A képzés befejezése után	
1	2	3	4	5
Városi és vidéki általános iskolák (összesen)				
Ebből	5,00	4,20	7,80	5,30
fiúk	5,10	3,82	7,35	5,23
lányok	4,80	4,50	7,26	5,30
Városi általános iskola				
Ebből:	5,27	4,20	7,60	5,55
fiúk	5,31	3,81	7,70	5,43
lányok	5,21	4,50	7,47	5,70
Vidéki általános iskola				
Ebből:	3,80	4,20	6,03	4,30
fiúk	4,27	3,84	5,62	4,48
lányok	3,32	4,48	6,35	4,10

Amint látjuk, a gyerekek rögtön az iskola befejezése után olyan szakmákban helyezkedtek el, amelyek az alkotás számára széles teret nyitnak. Ez egyformán vonatkozik a fiúkra és a lányokra, a városi fiatalokra és a vidékiekre. Másrészt a fiatalok túlteljesítették a programminimumot, amelyet az iskola befejezése előtt tűztek ki a maguk számára. Az a helyzet, hogy a reálisan betöltött szakmák magasabb értékelést kaptak, mint azok az igények, amelyet a fiatalok megfogalmaztak. Általában ez mindenkire vonatkozik, kivéve a vidéki lányokat, akik kevésbé alkotói munkakörben helyezkedtek el, mint várták, de nem kevésbé alkotó munkakörben, mint a fiúk.

Mindemellett a szakmák értékelése azt mutatja, hogy a városi és vidéki fiatalság rögtön az iskola befejezése után arra törekszik, hogy olyan munkakörben helyezkedjen el, amely az alkotás számára kb. azonos teret nyit (összesen 4,2; fiúk 3,81 és 3,84; a lányok 4,50 és 4,48). Az iskola befejezése után betöltött szakmák pontszáma azonban cléggé jelentősen ingadozik: 5,55-től 4,30-ig, a fiúknál 5,43-tól 4,48-ig és a lányoknál 5,7-től 4,1-ig. Az alkotás számára a legnagyobb lehetőségeket a városi fiatalok által betöltött szakmák nyújtják. A legalacsonyabb pontszámot a falusi lányok által választott szakmák kapták.

Ezekben az adatokban a város és a falu közötti társadalmi-gazdasági és kulturális-életmódbeli különbség tükröződik. A kommunista társadalom építése folyamán a különbségek fokozatos felszámolása az alkotó szakmák megszerzéséhez egyenlőbb feltételeket fog teremteni mind a városi, mind a falusi ifjúság számára. Végül a vég-

zós középiskolások pályaválasztásával kapcsolatban a társadalmi státusz változását úgy lehet megítélni, hogy csökken a mezőgazdaságban és a szolgáltatási szférában foglalkoztatottak százalékos aránya.

8. táblázat

A társadalmi struktúra megváltozása a pályaválasztásnál

Társadalmi rétegek	Megoszlás társadalmi rétegek szerint (0/0-ban)			
	Apák	Gyermekek	Ebből	
			fiúk	lányok
Ipari munkások	10	18	22	13
Mezőgazdasági dolgozók	17	1	2	—
Szolgáltatási szféra dolgozói	11	8	8	8
Értelmiség	62	73	68	79
Összesen:	100	100	100	100

Nagy érdeklődésre tart számot a szülők foglalkozása, a gyermekek szakmai hajlamai és a pályaválasztás közötti kölcsönös összefüggés, vagyis azoknak a szakmai és társadalmi jellegű eltolódásoknak az elemzése, amelyek a munkába állással és a pályaválasztással kapcsolatban bekövetkeztek.²

A speciális szakértői értékelések alapján három olyan szakmai csoportot vettünk alapul, amely elsősorban fizikai, matematikai, műszaki, természettudományos és humán jellegű képzést igényel.

A kapott anyagok megerősítették a műszaki tudományok nagyfokú népszerűségét (lásd a 9. táblázatot). Mindemellett megfigyelhető volt bizonyos sajátosság is. Igen nagy azoknak a személyeknek a hányada (51^{0/0}), akik a II. csoportba tartozó szakmájú családok számára hagyományos szakmákat kívánnak választani, míg korábban az első helyen azok a szakmák álltak, amelyek műszaki és fizikai-matematikai képzést igényeltek.

A részletesebb elemzésre való áttéréskor azonban ez az ellentmondás feloldódik. Az a helyzet, hogy a fiúknak és a lányoknak diametrálisan ellentétes hajlamaik vannak. A szülők vonalát kívánja folytatni a „műszakiak” és a „matematikusok” fiainak 88^{0/0}-a, a természettudományokkal foglalkozók 56^{0/0}-a és a humán tárgyakkal foglalkozók 5^{0/0}-a. A lányoknál éppen fordított a helyzet. A „műszakiak” és a „matematikusok” lányai közül a szülők vonalát csupán 30^{0/0} kívánja folytatni, a természettudományokkal foglalkozók esetében ez 46^{0/0}, a humán tárgyakkal foglalkozóknál pedig 50^{0/0}.

Mint látható, 10 olyan fiúból, akiknek szülei műszaki és fizikai-matematikai képzést igénylő szakmában dolgoznak, 9 akar dolgozni vagy tanulni ugyanazon a szakterületeken, és csupán csak egy a következő csoport szakmaiban. És egyetlen egy sem akar humán szakterületen dolgozni. Tíz olyan fiúból, akiknek a szülei természettudománnyal foglalkoznak, kb. 5–6 akar ugyanabban a szakmacsoportban maradni, 3 technikával akar foglalkozni és 1 humán tárgyakkal. A humán foglalkozású szülők fiainak többsége műszaki szakmákban akar dolgozni vagy tanulni, 22^{0/0} természettudományos pályán és csupán 5^{0/0} a humán szakterületeken.

A műszaki foglalkozású szülők lányainak szakmai hajlamai kb. egyformán oszlanak meg a műszaki, a természettudományok és a humán tudományok között. A természettudományokkal foglalkozók lányai nagyobb határozottsággal tűnnek ki – 46^{0/0}-uk akar természettudományokkal kapcsolatos pályára menni, 31^{0/0}-uk a műszaki pályát és 25^{0/0}-uk a humán pályát helyezi előtérbe. Nem kevésbé határozottak

a humán tárgyakkal foglalkozók lányainak a szakmai hajlamai is. A felük akar humán pályára menni, 26⁰/₀-uk pedig természettudományos pályára, 21⁰/₀-uk műszaki, és fizikai-matematikai pályára.

Így tehát a kutatási anyagok jól mutatják a fiúk és a lányok szakmai hajlamainak specifikus jellegét. A fiúk többsége a műszaki szakmákat teszi az első helyre, a másodikra a természettudományos szakmákat, a harmadikra a humán szakmákat; a lányok fordítva, előtérbe helyezik a humán tárgyakat, a természettudományi tárgyakat és ezután következnek a műszaki tudományok. Ezen az alapon úgy vélhetjük, hogy stabil törvényszerű kölcsönhatással állunk szemben.

9. táblázat

A szülők foglalkozása és a gyerekek szakmai hajlamai (0/0-ban)

	A gyerekek olyan szakterületre akarnak menni, amely előképzést igényel				Egyéb	Családok összesen
	Fizikai, matematikai és műszaki	Természettudományi	Humán			
1	2	3	4	5	6	
Fizikai, matematikai és műszaki	56,0	23,0	20,0	1,0	100,0	
Természettudományi	32,3	50,0	18,0	—	100,0	
Humán	40,0	25,0	33,0	2,0	100,0	
Egyéb	56,0	25,0	16,0	—	100,0	
Összesen:	52,0	26,0	21,0	1,0	100,0	
Ebből fiúk						
Fizikai, matematikai és műszaki	88,0	12,0	—	—	100,0	
Természettudományi	73,0	22,0	5,0	—	100,0	
Humán	33,0	56,0	11,0	—	100,0	
Egyéb	87,0	13,0	—	—	100,0	
Összesen:	81,0	18,0	1,0	—	100,0	
Ebből lányok						
Fizikai, matematikai és műszaki	39,0	29,0	30,0	2,0	100,0	
Természettudományi	31,0	46,0	23,0	—	100,0	
Humán	21,0	26,0	50,0	3,0	100,0	
Egyéb	38,0	35,0	27,0	—	100,0	
Összesen	34,0	31,0	33,0	2,0	100,0	

Ezzel kapcsolatban érdekes a 10. táblázat, amelynek analógiát nem lehetett összeállítani a próbavizsgálatnál, mivel ez névtelen jelleggel történt.

Amint látható, a végzősök fele műszaki képzést igénylő szakmákat választott. Ezekbe a szakmákba ment dolgozni és tanulni a fiúk 83⁰/₀-a és a lányok 45⁰/₀-a. Második helyen állnak a humán szakmák, itt dolgozik a lányok 30⁰/₀-a és a fiúk 7⁰/₀-a. A harmadik helyen a természettudományi szakmák vannak, ide jött dolgozni a lányok 19⁰/₀-a és a fiúk 8⁰/₀-a.

A tényleges elhelyezkedés és a pályaválasztás elemzése még elváltabbá teszi a korábban említett tendenciákat. Így a műszakiak és matematikusok csoportjából a fiúk 88⁰/₀-a kíván ugyanabban a csoportban maradni. S valóban valamennyien ebben a szakmában kezdtek dolgozni vagy tanulni. A természettudományokkal foglalkozó szülők gyermekeinél az arány 56, illetve 13⁰/₀, a humán foglalkozású szülők gyermekeinél 5, illetve 5⁰/₀. Más szóval a reális pályaválasztáskor bizonyos eltolódás történik a természettudományos szakmák rovására. A korábbi rend azonban megmarad mind egészében, mind pedig az egyes csoportoknál. Többek között a műszaki szakterületekre a természettudományokkal foglalkozó szülők családjából ment a legkevesebb fiú. Ez még egyszer megerősíti azt a gondolatot, hogy a szakmai hajlamok és a reális pályaválasztás között meghatározott kapcsolat van.

Ami a lányok által választott szakmákat illeti, amint az a szakmai hajlamaik összehasonlításából látható, ez szintén a műszaki szakmák irányában módosult, amelyekbe nem a lányok 34, hanem 45⁰/₀-a ment dolgozni. Ugyanakkor a humán szakterületeken nem az 50⁰/₀-uk, hanem csak a 45⁰/₀-uk helyezkedett el, a természettudományos szakmákban pedig nem a 46⁰/₀-uk, hanem csak a 15⁰/₀-uk.

10. táblázat

A gyermekek szakmái, amelyek előképzést igényelnek						
	Fizikai, matematikai és műszaki	Természettudományi	Humán	Egyéb	Összesen	
	0/0-ban					
	1	2	3	4	5	6
Fizikai, matematikai és műszaki		64,0	16,0	16,0	4,0	100,0
Természettudományi		42,0	14,0	44,0	—	100,0
Humán		53,0	10,0	32,0	5,0	100,0
Egyéb		61,0	15,0	15,0	9,0	100,0
Összesen :		59,0	15,0	21,0	5,0	100,0
Ebből fiúk						
Fizikai, matematikai és műszaki		88,0	8,0	2,0	2,0	100,0
Természettudományi		50,0	13,0	37,0	5,0	100,0
Humán		81,0	9,0	5,0	5,0	100,0
Egyéb		87,0	5,0	8,0	—	100,0
Összesen :		83,0	8,0	7,0	2,0	100,0
Ebből lányok						
Fizikai, matematikai és műszaki		51,0	21,0	24,0	4,0	100,0
Természettudományi		39,0	15,0	46,0	—	100,0
Humán		37,0	11,0	47,0	5,0	100,0
Egyéb		39,0	25,0	21,0	15,0	100,0
Összesen :		45,0	19,0	30,0	6,0	100,0

Ebben mutatkozik meg az adott terület tanintézetének specifikus jellege, amiről már korábban beszéltünk. Mivel a termelés és az oktatási intézmények struktúrája jobban megfelel a fiúk szakmai érdeklődésének, mint a lányokénak, így a lányoknál nagyobb mozgások figyelhetők meg. Az apák szakmáját a műszakiak gyermekeinek csupán 85⁰/₁₀-a kívánja folytatni, a humán tárgyakkal foglalkozó szülők lányai közül 32⁰/₁₀, a természettudományokkal foglalkozóknak jelenleg 14⁰/₁₀-a. Következésképp, míg a szakmai hajlamok sorrendje a műszaki, a természettudományos és humán szakmák egymásutániságát mutatja, addig a reális munkába állásnál a rend másként alakul: a műszaki, a humán és a természettudományos szakmák követik egymást.

Ilyképpen a tudományos-technikai haladás a matematikával és a fizikával, technikával kapcsolatos szakmák iránt elég magas „horizontális mobilitást” alapoz meg. Ez nem egyszerűen csak „divat”, hanem az ifjúság bizonyos része (főleg a fiúk) számára reális és stabil tendencia. Az elemzés „vertikálisan” nagyfokú mobilitást tár fel, az alkotóbb jellegű szakmákra való áttérés iránti törekvés értelmében. Emellett a hajlamok szoros korrelációban vannak a reális pályaválasztással. A fiatalok mind a városban, mind pedig vidéken rögtön az iskola befejezése után alkotóbb munkát kaptak, mint apáik. Mindamellett figyelembe kellett venni, hogy a városi ifjúságnak ehhez kedvezőbbek a feltételei.

Általában nagy az értelmiségi munka népszerűsége. Ebben is megmutatkozik a szovjet ifjúság törekvése a saját kulturális-műszaki színvonalának az emelésére. A kommunizmus építése folyamán a szellemi és fizikai munka közötti jelentős különbségek felszámolásának, a munkások és a kolhozparasztok kulturális színvonalának az emelése, valamint a munkásszarmazású gyermekeknek az értelmiségi pályákra való belépése útján történik. Mindemellett a szabad pályaválasztás feltételeit tekintve a különböző társadalmi csoportoknál különbségek is vannak, amit nemcsak az értékrendek, hanem az életkörülmények, többek között az anyagi helyzet különbözőségével lehet magyarázni.

A szakmai törekvések szoros összefüggésben vannak a reális pályaválasztással, bár ez a kapcsolat nem mutatkozik meg teljes mértékben rögtön az iskola befejezése után, mivel a még nem realizált törekvéseket az ifjúság később próbálja megvalósítani. Ezért rendkívül fontos rendszeresen tanulmányozni és értelmesen irányítani az ifjúság szakmai hajlamait.

A tudományos-technikai haladás, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése, a város és a falu, a fizikai és a szellemi munka közötti jelentős különbségek felszámolása, az anyagi jólét növekedése – mindez kedvezőbb feltételeket fog teremteni a szabad pályaválasztáshoz. Az apák és a gyermekek foglalkozása közötti kapcsolat, ami az alkotó kérdések közösségén alapul, számos esetben stabilá válik. A gazdasági és a társadalmi egyenlőtlenség minden formájának felszámolása, a választás egyre nagyobb szabadsága alapján elő fogja segíteni az egyéni sajátosságok megnyilvánulását és az egyéniség sokoldalú fejlődését.

AZ ÓHAJ ÉS A VALÓSÁG ÖSSZHANGJA

A társadalmi élet nemcsak bonyolult, hanem ahogy Marx mondotta, a jelenség felszíni megjelenési formája egyben-másban nem esik egybe a lényegével. Megvannak a maga föld alatti áramlásai, rejtett vonalai. Ezek megismerése nemcsak a statisztika, a matematika, a számítógépek felhasználását igényli, hanem az idegrendszer

megfelelő érzékenységét, a politikai gondolkodás élességét, arányérzéklet, realizmust és intuíciót, mindazt, ami összességében a társadalomkutató tehetségét jelenti.

Induljunk ki abból, hogy van bizonyos szakma. Ismerjük, hogy

a) a társadalomnak hány dolgozóra van szüksége: vagyis, az egyes szakmákban milyen a káderigény;

b) a fiúk és a lányok hogyan viszonyulnak a foglalkozásokhoz, vagyis milyen a pályaválasztás előtt álló ifjúság körében a szakmák presztízse;

c) hányan és hová akarnak jelentkezni, vagyis hányan kívánnak dolgozni, és közben tanulni az egyes területeken. A szakmákat úgy rangsoroljuk, hogy alul helyezkednek el a legkevésbé népszerűek, és felül a legvonzóbbak. A munkacső-szükségletet vízszintesen fogjuk rögzíteni.

Tegyük föl, hogy a legkevésbé vonzó szakmában (S) a munkacsőigény a legnagyobb. A következő vonzóbb szakmában (R) a munkacső iránti szükséglet (amint az ábrából látható), kisebb és így tovább. Az elsőkből (mondjuk különböző munkások) 1 millió 250 ezerre van szükség, azokból viszont, akiknek az ismeretei a társadalmi presztízis legmasabb fokán állnak (pl. űrhajósok) – 30 fő. Végül is valami piramishoz hasonlót kapunk (lásd a 2. ábrát). Ezt a társadalom szakmánkénti objektív káderigénye jellemzi, s amelyeket a társadalmi presztízis szerint rangsoroltunk. Ábránkon a piramist folyamatos vonal keretezi.

Most pedig képzeljük el, hogy azok között a fiúk és lányok között végeztünk vizsgálatot, akik dolgozni vagy tanulni fognak, és akiknek be kell tölteniük az összes üres állást – a munkahelyeket, az egyetemek előadótantermét, a főiskolákat, technikumokat, szakközépiskolákat. Ez esetben, ahogy ezt az 1962–1973-ban a szibériai ifjúság körében végzett kutatásaink során feltártuk, állandóan bebizonyosodik, hogy egyes szakmákra sok a jelentkező, másokra pedig kevés. Természetesen a legmagasabb presztízssű szakmákra van a legtöbb jelentkező, míg a munkacső iránti igény éppen ellenkezőleg általában itt nem túl nagy. Ezért a piramis csúcsán a jelentkezők száma jóval meghaladja az üres állások számát. Ezzel szemben a legkevésbé a jelentkező azokra a szakmákra, amelyek presztízse alacsony. Itt több az állás, mint a jelentkező. Ha a pontozott vonallal jelöljük azoknak a fiúknak és lányoknak a létszámát, akik az adott szakmákban kívánnak dolgozni, akkor a második (pontozott vonallal jelölt) piramist kapjuk, amely szinte tükörképe az elsőnek.

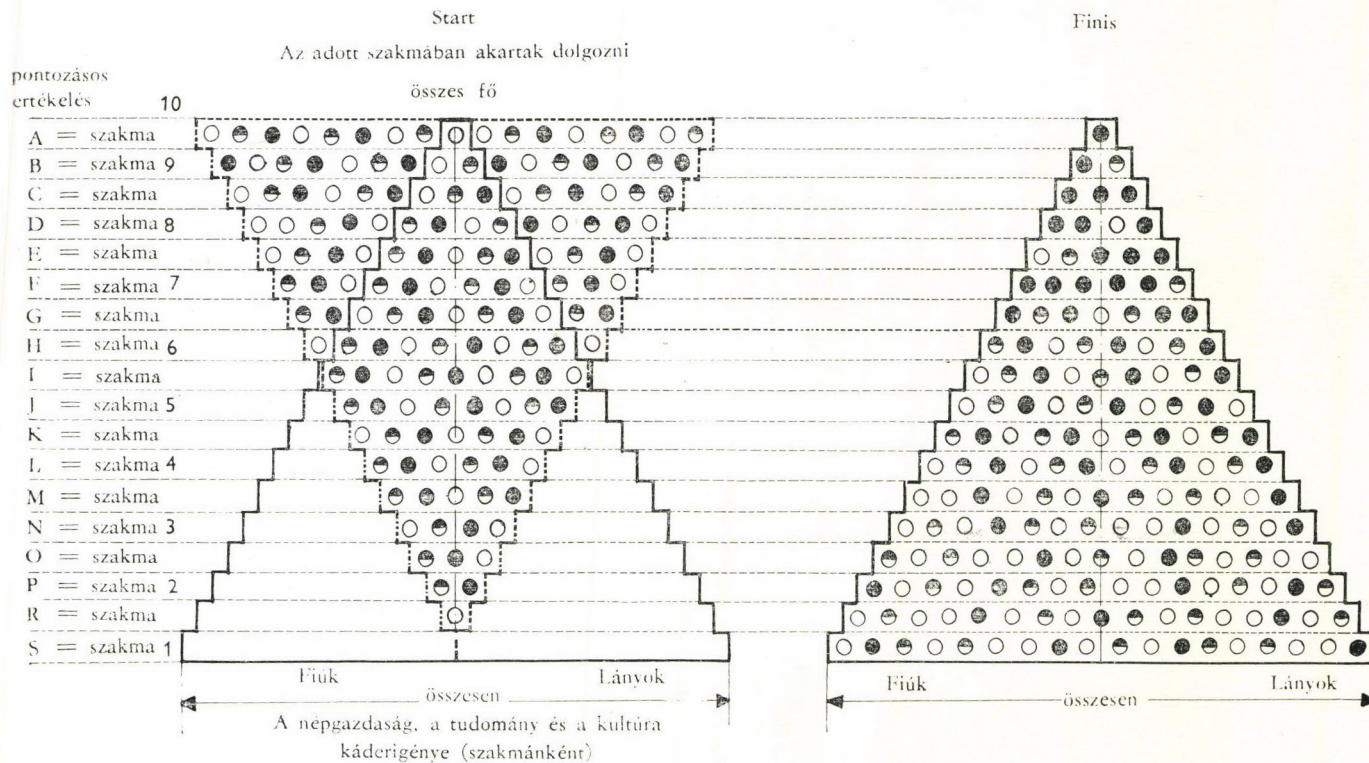
E figurák geometriai formája mögött könnyű elképzelni több millió ember tényleges életútját – reményeiket és kiábrándulásait, sikereiket és hullámvölgyeiket. Elvileg meg lehet próbálni ezek mindegyikének a módosítását egy eléggé egyszerű skála alapján. Mondjuk, az első csoport – azok, akik az önálló élet megkezdésekor teljesen megvalósították kívánságaikat, más szóval azt kapták, amit akartak. A második, szélső csoport – azok, akiknek nem sikerült. Úgy gondoljuk, hogy ha az ember eléggé hozzászokott a jövőbeni hivatásával kapcsolatos gondolathoz, akkor nehezen tud adaptálódni a szerepéhez, nehezen tudja azt végezni, amit valójában végeznie kell. A kutató nagy csábítást érez arra, hogy még néhány közbülső csoportot is felállítson. Azoknak a csoportját, akik csak egy-két fokozattal maradtak el, azoktól eltérően, akik a csúcson látták magukat és leestek a földre. Mindenesetre a „piramidális megközelítés” alapot adott néhány hipotézis ellenőrzésére.

Az álmok és a valóság, a kívánság és a lehetőség eltérése – egyáltalában nem új probléma. Az emberiség évezredek óta próbálta és próbálja ezeket megoldani. Akaratlanul is valami kanonikus jut az eszünkbe: „a buddhizmusnak igazságok sora képezi az alapját. Az első: az élet tele van szenvedéssel. A második: ezek okát a meg-

Egyéni szakmai tervek és a káderigény
szakmánként (vázlat)

2. ábra

- parasztok
- munkások
- alkalmazottak

valósítatlan kívánságok képezik. A harmadik: hogy elkerüljük a szenvedéseket, el kell fojtani magunkban a kívánságokat.” Vagy mondjuk manapság nyugaton igen divatos a „növekvő várakozások forradalmának” a koncepciója, amely szerint a forradalom fő oka a várakozások és a valóság közötti növekvő szakadék, vagyis a forradalmi hangulat formálásának csupán egyetlen társadalmi-pszichológiai aspektusa megragadására és mindenek azzal történő magyarázatára irányuló próbálkozás. Tovább lehetne még szaporítani az illúziók és az utópiák jegyzékét. Ez tehát arról tanúskodik, hogy feltétlenül figyelembe kell venni a megvalósítatlan kívánságokat, mivel ezek megmutatkoznak a tömegek reális viselkedésében, és gyakran súlyos társadalmi betegségek, világnézeti válságok, amorális járványok stb. okát képezhetik.

A piramisokkal való ismerkedés közben felmerülő első kérdés az, hogy a piramisoknak egybe kell-e esniük, vagy ellenkezőleg, a szakadéknak kell-e lenni iközöttük?

Elvileg három fő változat lehetséges:

1. A kívánságok ma létező struktúrájának és a társadalom reális, betöltetlen állásai struktúrájának *a teljes egybeesése*. Ez esetben mindenki csupán az elérhetőről „álmodik” és mindenki azt kapja, amiről álmodik. De éppen ezért a társadalom egésze konzervatív és mozdulatlan, a szárnyafosztott emberek élete pedig unalmas és szürke lenne, mint Stanislaw Lem „Visszatérés a csillagokból” című művének hőscéje. Ez éppen az az eset, amikor az állam felszámolásával együtt eltűnnének az alkotásra, a mozgásra irányuló ösztönzők és az ilyen társadalom aligha lenne képes fejlődni.

2. Ezen állapot ellentéte *az álom és a valóság közötti konfliktus*. Feltételezzük, hogy a tömegkommunikációs és a művelődési rendszer évről évre csak illúziókat teremt, a valóság torzított képét adja és végül is ráébrednek, hogy az emberekben olyan törekvéseket, kívánságokat ébresztettek, amelyek a túlnyomó többség számára nem realizálhatók. A fiataloknál az önálló életbe való kilépés komoly kiábrándulásokkal járna, nemcsak az illúziók elvesztésével, de a társadalomba vetett bizalom elvesztésével is, hiszen a társadalom becsapta őket. Feltételezhetjük, hogy ez esetben a legellentmondásosabb jelenségek egész komplexumával állnánk szemben: egyrészt az elégedetlenség robbanásával, másrészt a társadalom demoralizációjával, a valóságtól való megfutamodással, narkomániával stb. stb. Megjegyezzük, hogy ezek a folyamatok ma gyakran figyelhetők meg nyugaton. „Olyan esetekben – jegyzi meg az UNESCO Kurier-je –, amikor az ifjúság törekvései ellentmondásban vannak a társadalom valós struktúrájával, nyugtalanság, eszkepcizmus, szkepticizmus keletkezik.” Lényegében itt az álom és a valóság konfliktusa mély strukturális ellentmondások tükröződése, a nyugati társadalom súlyos betegségének a tanúbizonysága.

3. Végül pedig nyilvánvalóan közbeeső változatról is lehet beszélni, vagyis *az álom és a valóság optimális arányáról*. Ez esetben egyrészt ki van zárva a társadalomnak a normák és a célok egybeesése által okozott állandósága, másrészt az álom és a valóság közötti teljes szakadásból eredő konfliktus. Az ilyen társadalomban vannak ösztönzők a fejlődésre, a társadalom egészségesen fejlődő, dinamikus szociális szervezet lehet.

Erre az optimumra törekszik a szovjet társadalom.

A kérdés azonban az, hogy miként érzük el az optimális arányt a pontozott és a folyamatos vonallal jelzett piramisok között?

Az első gondolat, amely e kérdéssel összefüggésben több nyugati szociológusban felmerül, a pontozott piramis manipulálásával kapcsolatos. Valójában nem lehet-e megoldani ezt a problémát a televízió, a művelődési rendszer, a sajtó, a film, a rádió stb. felhasználásával úgy, hogy bizonyos módon hassunk az emberek tudatára az álmoknak a földi valóságához való közelítése vagy más kívánságok felébresztése céljából? Bár a szovjet szociológia elveti ezt az utat, mégis vizsgáljuk meg, hogy megérthessük, miért nem fogadható ez el?

Nézzük az 1. számú változatot – a pontozott vonallal jelölt piramist. Erről szólva nem hagyható figyelmen kívül számos specifikus körülmény. Míg korábban az egyén főleg a munkamegosztás és a csere rendszerén keresztül volt kapcsolatban az emberiséggel, a modern tudományos-technikai forradalom feltételei között a tömegkommunikáció fejlődésében bekövetkező gigantikus ugrás eredményeként minden ember rendszeres kapcsolatban áll az egész társadalommal. Korábban az ifjúság társadalmi elvárásai társadalmi csoportonként pontosan differenciálhatók voltak, és a folyamatos vonallal jelzett piramis legközelebbi fokozataira orientálódtak; most pedig, amikor az új szükségletek, elvárások, divatok villámgyorsasággal terjednek az egész világon, és általánosakká válnak, a pontozott vonalú piramis és a folyamatos vonalú piramis közötti szakadéknak elkerülhetetlenül erősödnie kell. E szempontból az új kommunikációs formák fejlődése nemcsak technikai forradalmat jelentett, hanem a társadalmi tudatban és százmilliók pszichológiájában – elsősorban az ifjúság gondolkodásában – bekövetkezett forradalmat is.

Természetesen figyelembe kell venni, hogy a polgári és a szocialista társadalom feltételei között jellemzett folyamatok elvileg eltérő jellegűek. De hiba lenne azt gondolni, hogy a tömegkommunikáció fejlődése egyáltalában nem érint bennünket.

A fentiekben említett anyagok rámutatnak például arra, hogy a különböző társadalmi csoportokból kikerülő fiataloknak a művelődéssel kapcsolatos egyéni tervei gyakorlatilag kiegyenlítettek, bár számos aspektusból jelentősen megelőzték a társadalom reális lehetőségeit. Az iskola, a tömegkommunikáció mintha a reális feltételek fölé emelné az egyéni terveket, és ugyanakkor az ifjúság tudatában kiegyenlíti, elsimítja a még fennálló differenciációkat. A vidéki ifjúság a városinál magasabbra értékeli a fizikai munkát igénylő szakmákat, a városi ifjúság pedig a falusinál magasabbra értékeli a szellemi munkát. Az „olló” azonban mintha bezáródna, vagyis a vidéki ifjúság és a városi fiatalok értékelése közeledik egymáshoz. És nem egyszerűen csak közeledik, hanem a vidéki fiatalok értékelése közeledik a városi fiatalok értékeléséhez.

Bár elemeztük a városi és vidéki fiatalságnál a különböző szakmák presztízsére vonatkozó anyagokat, a kapott következtetések valamennyiük szerint szélesebb társadalmi aspektusúak. Alapot adnak ahhoz, hogy még egyszer megvizsgáljuk a pontozott vonallal jelzett piramist, a gazdasági, szociológiai és társadalmi-pszichológiai tényezők egész komplexumának kölcsönhatásától függően, elképzeljük lehetséges átalakításait. Ugyanakkor ezek azt is mutatják, hogy a tömegkommunikáció révén bizonyos mértékig hatni lehet a pontozott vonallal jelölt piramisra is. Ezt a hatást ma elég széles körben használjuk fel. Ez azonban még nem adja a probléma megoldását. Korunkban a tömegkommunikációs eszközöket minden hatásukkal számolva sem tekinthetjük mindenhatóknak. A kapitalista országokban hatásuk sok korlátba ütkö-

zik, például abba, hogy az élet értékstruktúrája kis csoportokban jelentősen eltérhet azok értékorientációjától, akik az információs eszközöket irányítják. Ezért ugyanaz a társadalmi tény az egyének tudatában a hozzájuk legközelebb álló rétegeken áthaladva (kis csoport, család stb.) úgy összefolyhat, hogy az egyén a szerkesztés és a rendezés által sugalmazott következtetésekkel szemben egészen ellentétes következtetéseket vonhat le.

Mondják, hogy egy országban, ahol sokat foglalkoznak a közvéleménykutatással, a „Mennyi 2×2 ?” című tv-adás után a következő eredményeket kapták: 30 százalék elhitte, $70\%_0$ pedig kételkedett abban, hogy $2 \times 2 = 4$. A második adás után már $70\%_0$ hitte el és csupán $30\%_0$ kételkedett. A harmadik adás után mind a $100\%_0$ elhitte, hogy $2 \times 2 = 4$.

Az adás szerzőinek azonban az volt a véleménye, hogy az ismétlés a tudás anyja. A programot negyedszer is megismételték. És akkor kiderült, hogy $30\%_0$ ismét kételkedik. És ötödik alkalommal még többen. Megjelentek a szkeptikusok, akik viselkedésüket kb. így motiválták: „na igen, én először hittem, de ha valóban $2 \times 2 = 4$, akkor miért akarták ezt nekünk többször egymás után bebizonyítani?”

Hát ez az, amiért aligha kell fetisizálni a tömegkommunikációt, amikor a valóság és az álom közötti ellentmondások megoldásának módszereiről beszélünk.

Ráadásul az ifjúság törekvéseinek elemzésekor még számos elképzelést figyelembe kell venni. Mégpedig, milyen mértékben lehet csupán a kívánságokra támaszkodni? Nem kell-e egyidejűleg felvetni a képesség kérdését is? Hiszen ez már régóta ismert – ez tudna, de nem akar, az pedig akar, de nem tud . . .

Képesek-e és mire képesek? Az e kérdésekre adandó válasz már a szakmai képzettségtől, a felkészültségtől függ: azt a képzettséget szerezte-e meg; azt a szakmát választotta-e, ami kitölti a folyamatos vonallal jelzett piramis kockáit. Ez attól is függ, hogy az országban milyen a képzési rendszer, megfelel-e a társadalom lehetőségeinek (és ha igen, akkor milyen mértékben). Itt nem mehetünk tovább egy sor fogalom pontosítása nélkül. Például mit jelent a szakmánkenti objektív káderigény, és a társadalom milyen mértékben ismeri fel ezeket reálisan?

Valószínűleg (az általunk említett két piramison kívül) kell és lehet közbülső piramisokról és struktúrákról is beszélni. Többek között „oktatási piramisokról”, vagyis arról, hogy az oktatási rendszer hogyan tükrözi egyrészt a társadalom objektív szükségleteit, másrészt, magának az ifjúságnak a szubjektív törekvéseit. Hiszen gyakran előfordul, amikor nagyon kevés technikust és nagyon sok mérnököt képeznek. Hasonló aránytalanságok miatt a képzés sajátos inflációja következik be: mérnöki diplomával rendelkező emberek valójában technikus feladatokat végeznek. Ez azért történik így, mert az oktatási rendszerrel kapcsolatos döntések néha közvetlenül nem érintik a folyamatos piramist – a szakmánkenti objektív káderigényt, bár ezek jelentős befolyást gyakorolnak a pontozott vonallal jelölt piramisra, vagy elszakadnak ettől, vagy pedig ellenkezőleg, a folyamatos piramishoz közelítik.

Ez az, amiért a szocialista társadalomban az *oktatási rendszernek különösen pontosan előrejelzettnek és tervezettnek kell lennie*. Talán még pontosabban, mint az anyagi termelés sok más szférájában. Hiszen az oktatási rendszer szinte a jövőből indul ki, nem a jelen szükségleteire „termel”, hanem 10–20–30 évre előre. Ez a társadalomkutatás halasztást nem tűrő frontja. Ezzel csupán a városépítés problémái állíthatók egy sorba: a városok szintén rendkívül „futurologikusak” – több évtizedre előre épülnek és e vonatkozásban a mai rossz számítások a jövőben fogják éreztetni a hatásukat, s újabb és újabb óriási összegeket fognak követelni a rekonstrukcióra. A városépítéstől eltérően azonban az oktatás prognosztizálásában és tervezésében el-

követett hibák a társadalomnak nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-pszichológiai és erkölcsi veszteséget is okoznak.

Amint már látható, piramisainkat a társadalmi tényezők eléggé bonyolult kölcsönhatása határozza meg. És aligha lehet abban reménykedni, hogy e struktúrák között az optimális arány csak a pontozott piramis manipulálása révén érhető el. A tömegkommunikáció itt másban játszhat, s kell is játszania, fontos szerepet: a szociológiai felvilágosításban, világunk reális képének a propagandájában. És ez nem kevés. Ez fontos dolog, amivel a szociológusok és az újságírók már ma is hozzájárulhatnak a társadalmi és szakmai orientáció problémáival kapcsolatban felmerülő ellentmondások feloldásához.

2. számú változat

Az egyik piramist nem véletlenül jelöltük vastag, folyamatos vonallal. Bár ezt csak most hozta létre a tudás, a megfontolás, ez mégis igen szilárd építményt képvisel. Szilárdságát a termelőerők, a társadalmi viszonyok elért fejlettségi szintje, a történelmi, kulturális tradíciók sajátosságai stb. alapozzák meg. A folyamatos vonallal jelzett piramis – ha úgy tetszik –, a társadalmi lét szintetizált kifejezője. Ez az, amiért az évszázadok során számos álom és utópia tört össze ezen a piramison.

Nézzük meg alaposabban. Azok az embermilliók, akik a piramis kockáit töltik ki, végül is a „finisben” vannak – a szükséges anyagi és szellemi javak megteremtői. Úgy látjuk, hogy ez dolgozó, termelő struktúra. Megalapozza a társadalom gazdasági növekedését, fejlődési ütemét és sok egyebet.

A különböző szintjei ismert mennyiségben igényelnek különböző képzettségű embereket. Ez az, amiért a hatékonysága nemcsak a törekvések nyilvántartását előfeltételezi, hanem az említett kitöltő emberek szubjektív tulajdonságainak a figyelembevételét is. Az elegendő hatékonyság elérése céljából nyilvánvalóan figyelembe kell venni a természeti adottságokat, az oktatás és a szakmai képzés szintjét, a képességeket, vagyis az oktatás és a képzés által fejlesztett és kibontakoztatott adottságokat. Vagy legalábbis a másodikat és a harmadikat.

Amint látható, a folyamatos vonallal jelzett piramis – történelmileg változó struktúra, de minden egyes elért szinten viszonylag szilárd építményként hat, mint a társadalmi lét fontos eleme.

Valójában milyen a piramis szilárdsága és mi határozza meg azt?

Lehet-e hatni rá, és ha lehet, akkor hogyan?

Rövidebben: hogyan lehet befolyásolni a valóságot az álom felől?

Vegyük az első esetet, amikor a struktúrát az ösztönösen érvényesülő törvények határozzák meg, amikor mindenki magának dolgozik, amikor maga dönti el, hogy mit gyártson és milyen mennyiségben, mit béreljen és milyen mennyiségben, mit adjon el és így tovább. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nem egyszerű anyagi javak termeléséről van szó, hanem szellemi szolgáltatások termeléséről is – információról, ismeretekről, ami korunkban óriási jelentőségű. Lehet-e ez esetben az adott struktúrát a szükséges irányban átalakítani, vagyis úgy, hogy a pontozott vonallal jelzett piramissal optimális arányban legyen?

A hasonló struktúra átalakítása először is vagy függőleges, vagy horizontális rekonstrukciót előfeltételez. Először vizsgáljuk meg a folyamatos vonallal jelzett piramis függőleges manipulálási lehetőségét, vagyis a gerincének egyszerű megtörésére

irányuló kísérletet – azt, hogy módosítsuk a szakmák presztízsenek a hierarchiáját, amire épül.

Erről szólva, pontosan kell látnunk a szakmák presztízse értékelésének a természetét. Ezek természetesen szubjektív értékelések, amelyek az egyénnek, csoportnak, rétegnek, osztálynak a különböző szakmákhoz való viszonyát tükrözik.

A szakma presztízse – a társadalmi tudatnak és a szociálpszichológiának az a területe, amely igen szorosan összefügg a gazdasági élettel és nagymértékben a gazdasági törvények határozzák meg, a kapitalizmus feltételei között elsősorban az érték-többlet-törvény. A kapitalizmus törvényei határozzák meg a presztízis skáláját nemcsak a burzsoáziánál, hanem a többi osztályoknál is, ami a társadalmi differenciáció szubjektív aspektusainak tanulmányozásakor a szociológiai vizsgálatok során lepleződik le. Az emberek lépten-nyomon más osztályokhoz és rétegekhez sorolják magukat, s nem azokhoz, amelyekhez valójában tartoznak, hanem egy-két fokozattal feljebb. A lényeg azonban nem az, hogy milyenek ezek az elképzelések a „magasságról” vagy az „alacsonyásgról”, hanem maga a foglalkozási hierarchia tükrözi az adott társadalom szociális viszonyait rendszerének a specifikumait. Ez az, amiért – a foglalkozási hierarchia általános felszámolására irányuló törekvés utópikus voltáról már nem is beszélve – a társadalmi kapcsolatok jelenlegi rendszerével determinált presztízis-skála radikális átalakítása a burzsoá társadalom feltételei között nem valósítható meg.

E struktúrák elemzése még világosabbá teszi a nyugati ifjúság tömegmegmozdulásainak mélyebb okait. Ezeket nem lehet megérteni a társadalmi kapcsolatok rendszerén kívül, az álom és a valóság közötti strukturális konfliktuson, a H. Tomas angol történész által meghatározott establishment-rendszer elemzésén kívül, amely szerint a rendszer lényege „ilyen intézetek és társadalmi létesítmények szövetsége, amelyek megvédik egymást a támadásoktól, és lehetővé teszik az uralkodó osztályok számára, hogy hatalmon maradjon a jelen lehetőségeitől függetlenül”.

A valóság kijavíthatatlanságának az érzése, a semmiféle társadalmi változásnak sem engedő, a rugalmas establishment és az általa szült struktúrák erőtlenség-tudata – ez az igazságról szóló, az álommal és az érzések türelmetlenségével meghódított fiúk és lányok dühöngő robbanásainak az egyik oka. Bár ez nem magyaráz meg mindent az ifjúság viselkedésében, de ezt a strukturális konfliktust feltétlenül figyelembe kell venniük azoknak, akiket a mai ifjúsági mozgalmaknak nem csupán a hajtásai, de a gyökere is érdekel, akik Marx szavaival szólva, a jelenségek felszíne mögött látni akarják a felületes szemlélő elől rejtett lényeket is.

Az emberiség csak a termelőerők teljes meghódítása, a termelési rendszer és a társadalmi munkamegosztás rendszere tudatos irányításának a biztosítása után teremti meg a feltételeket ahhoz, hogy kiszakítsa a folyamatos vonallal jelölt piramist az érték-többlet törvényének az öleléséből.

Ebben – a második – esetben, vagyis *a szocialista társadalomban teremődnek meg az előfeltételek ahhoz, hogy megváltoztassuk a presztízis skáláját.* A foglalkozások hierarchiája itt mindenképpen megmarad, mivel, ha úgy tetszik, ezt maga az emberi természet indokolja, és ezért a különböző rétegeknek különbözőek az elképzelései arról, hogy mely foglalkozások a jobbak és melyek a rosszabbak. Azonban a skálának az alapja fog elvileg megváltozni. A profit utáni lélektelen hajszá helyett valami más, igazi emberi kritériumok fognak kialakulni. A kutatásaink alapot nyújtanak annak a feltételezésére, hogy a Szovjetunió ifjúságának jelentős része a presztízis-skála alapjaként olyan kritériumot jelöl meg, mint az alkotás.

A legfontosabb azonban az, hogy a társadalom radikális átalakításával a külön-

böző szakmákban megnyílik a lehetőség a munkaerő-szükséglet mértékének tudatos és tervszerű megváltoztatására. Másként szólva, a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele és az egész népgazdaság tervezése révén megteremtődtek az előfeltételek ahhoz, hogy befolyásoljuk a társadalmi munkamegosztás rendszerét, csökkentjük, egyes esetekben pedig általában felszámoljuk (a gépesítés és az automatizálás alapján) a presztízs-skála legalján levő szakmákat, ezzel alárendelve az anyagi feltételeket az emberek érdekeinek és törekvéseinek.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a foglalkozásokkal kapcsolatban bármilyen előítéletre kellene orientálódni, vagy azt, hogy itt a társadalomnak lehetősége van a folyamatos vonallal jelölt piramis bármilyen átalakítására. Természetesen megmaradnak bizonyos korlátok, amelyek abból adódnak, hogy biztosítani kell a lakossági szükségletek kielégítését, a különböző népgazdasági ágazatok, a tudomány és kultúra fejlesztésében be kell tartani az arányokat, összhangba kell hozni a fogyasztást és felhalmozást stb. stb. De a szocializmusban e két struktúra közötti optimális arány biztosítása a társadalmi munkamegosztási struktúrának a lakosság törekvéseihez és érdekstruktúrájához való fokozatos közelítési folyamatát képviseli; azt, amikor a valóság utoléri az álmokat.

E komplex feladat megoldása előfeltételezi a prognóziskészítés és a tervezés tökéletesítését, a munkaerőforrások előkészítésének és felhasználásának a megjavítását, az ösztönzési rendszer, a szakmai struktúra tervszerű átalakítását, a szakmai orientáció tudományos rendszerét. Nálunk ehhez megvannak a szükséges társadalmi-gazdasági előfeltételek.

Mint már megjegyeztük, a népgazdaság szakmánkénti káderigényének struktúrája gyakran ellentmond az ifjúság szakmai hajlamai struktúrájának. Ráadásul ezek között nincs közvetlen kapcsolat: a szakmai oktatás struktúrája közvetít közöttük. Ezért a legtöbb ember képességeinek a legjobb felhasználására, a szakmai hajlamok és a fiatalok által betöltött reális állások, szakmák között a megfelelés biztosítására összhangot kell teremteni, legalábbis a népgazdaság szakmánkénti káderigény-struktúrája, a szakmai oktatás struktúrája és a szakmai hajlamok struktúrája között.

A matematikusok és mindenekelőtt L. V. Kantorovics akadémikus iskolája már megteremtették az előfeltételeket az ilyen típusú feladatok megoldására, a szakmai hajlamok és a társadalom káderigényei közötti ellentmondások strukturális megoldására. Az oktatás területén az optimális tervezés gondolatainak gyakorlati megvalósításához azonban – ahogy erre a fentiekben rámutattunk – megbízható gazdasági és szociológiai információval kell rendelkezni, valamint a népgazdaság, a tudomány és a kultúra szakképzett káderek iránti szükségleteinek a prognózisával. Az oktatási rendszer további tökéletesítésének ez a legfontosabb előfeltétele. Sajnos e területen még nem rendelkezünk komoly tudományos prognózissal a szakmák keresztmetszetében, a vállalatoktól és intézményektől beérkezett igénybejelentések összegezésén alapuló számítások pedig nem eléggé megbízhatóak.

Nálunk a fontos tervmutatók közé kell sorolni az üres állásokról szóló adatokat is, vagyis azt, hogy hány munkahely van, milyen szakmákban, ezeket hol hozzák létre az új beruházások és az új építkezések eredményeként a népgazdaság különböző ágazataiban. A népgazdaság káderszükségletének prognózisa a szakmai munkamegosztási struktúra tervszerű átalakításának a szükséges előfeltétele, számos esetben pedig szakmák egész sora felszámolásának (az automatizáció alapján) az előfeltételét képezi.

Az oktatás területén az optimális korszerű tervezési módszerek bevezetésének másik fontos előfeltétele az ifjúság szakmai hajlamainak a tanulmányozása és prognosz-

tizálása. Ez különösen a végzősökre vonatkozik, mivel a 9. ötéves tervben befejeződtött az általános középfokú képzésre való áttérés, ami azt jelenti, hogy az egész szovjet ifjúság el fogja végezni a középiskolát.

Az ország különböző területein a különböző ifjúsági csoportok szakmai hajlamainak a tanulmányozása mindenekelőtt a szakmai orientáció szempontjából nagy jelentőségű, vagyis a társadalom káderigénye és az ifjúság hajlamai közötti eltérés csökkentése céljából. És ha kiderül például, hogy semmiféle szakmai orientáció nem segíthet, hogy az ok a munkafeltételekben, a fizetésekben stb. keresendő? Akkor a szakmai hajlamok megismerését szolgáló anyagok alapot képezhetnek az adott szakma dolgozóinak az ösztönzésére, a szakma presztízsének fokozására irányuló intézkedések kidolgozásához. Végül is ez esetben már tisztán gazdasági szempontból lehet mérlegelni a különböző alternatívákat: jelentősen emelni-e a fizetést, vagy ezeket az eszközöket a kevésbé becsült szakmai területek automatizálására felhasználni stb.

A káderigény és az ifjúság hajlamainak tudományosan feltárt és indokolt prognóza ezenkívül olyan alapot képezhet, amelyre ráépülhet a szakmai orientáció rendszere. A szakmai orientáció, a pályaválasztás előkészítése – az ifjúság hatékony segítésének és a munkaerőforrások racionális felhasználásának fontos tényezője.

Az állam milliárd rubelket költ az oktatásra, az ifjúság szakmai oktatására és tudnia kell, hogy mennyire hatékonyan használják fel ezeket az óriási eszközöket, tudnia kell, hogyan segíti az iskola a termelés, a tudomány, a kultúra fejlesztését, mennyire készítik fel a fiúkat és lányokat a munkára.

Ma még a tanulók szakmai orientációjában eléggé szerény az iskola szerepe. A kérdőívben, amit a novoszibirszki terület iskoláinak végzősei között kiosztottunk, az a kérdés szerepelt, hogy mi váltotta ki az érdeklődésüket a választott szakma iránt. A megkérdezettek 23,6%-a azt válaszolta, hogy az irodalom olvasása, 18,2%-a a munkásokkal, kolhozparasztokkal, tudósokkal folytatott beszélgetésekre, 14,7%-a pedig a tanárookra hivatkozott.

Mit tudnak a tanárok a mai szakmákról? Mit tudnak elmondani a különböző szakmák által támogatott specifikus követelményekről, a területük, körzetük és városuk káderigényeiről? Ez az, amiért úgy látjuk, hogy ma az iskolának rendkívül fontos funkciót kell betöltenie: az önálló munkáséletre kell felkészítenie a fiatalokat. De ma még ezt nagyon félénken teszi.

Bármennyire is bonyolult és változatlan az ember belső világa, a modern tudomány meg tudja határozni az ember szakmai hajlamait és az adott munkára való alkalmasságát. Ehhez megvannak a speciális módszerek, amelyek lehetővé teszik a reakció, a memória, az információk feldolgozására való képesség stb. meghatározását. Megállapították a különböző szakmákhoz szükséges követelményeket.

Ezzel kapcsolatban beszélnünk kell azokról a tesztekéről, amelyek alapján fontos információkat kaphatunk az ifjúság szakmai törekvéseiről és képességeiről. Azokat a pszichológiai tesztekkel, amelyeket a mi pedagógiánk gyakorlatilag elvet, sikeresen alkalmaznak a kozmikus pszichológiában.

Sok évvel ezelőtt megszüntettük a tesztekkel az iskolában. Rosszul tettük! A harmincas években a pedológia elleni harcban a fürdővízzel együtt kiöntöttük a gycrcet is. Mindemellett jóformán nem foglalkozunk most az iskolás gyermek egyéniségének a tanulmányozásával.

Aztán történt még egy lépés – a jellemzések írása, amelyeket a pedagógusok adtak a tanulókról az egyik osztályból a másik osztályba való átlépéskor. Azt írni, hogy Ivanovnak nincsenek megfelelő képességei a matematikához, Petrovnak pedig a tör-

ténelemhez – ezt nem tartották pedagógushoz méltó feladatnak. Végül is az iskola is csak keveset tud mondani a falai között 8–10 évet eltöltött fiúk vagy lányok egyéni képességeiről.

A XVII. században Oroszországban kb. 200 különböző szakma volt. Most a társadalmi munkamegosztás fája szerteágazóvá nőtt. „A munkás szakmák egységes jegyzéké”-ben csak az iparban és az építőiparban 3000 szakmát számláltak. És ebben még nincs benne a mezőgazdaság, a közlekedés, a szellemi munka. A szakértők azt állítják, hogy ma már több mint 50 000 különféle szakma létezik.

Szakértő szükséges ahhoz, hogy eligazodjunk a szakmák e gazdag világában és segítséget nyújtsunk a pályaválasztáshoz. Éppen ezért kell létrehozni a szakmai orientáció tudományos rendszerét, amely a tudományos munkaszervezés alkotó részét képezi. Ez a pedagógusoknak is feladata, többek között a pedagógiai tudományok akadémiajának, valamint a szociológusoknak és a közgazdászoknak. Nem kell feltalálni semmi újat, csak azt a sok értékeset kell felhasználni, ami már megvan nálunk és külföldön.

Az iskolásoknak a különböző szakmákkal való rendszeres megismertetése céljából tanulmányozni kell az egyéni sajátosságokat, minden iskolában szakmai tájékoztató kabinetet kell létrehozni, ahol összegyűjtik a különböző szakmákról, az ország népgazdaságának szakértők iránti szükségleteiről szóló anyagokat. Erről közösen kell gondolkozniuk a gazdasági kérdésekkel foglalkozó minisztériumoknak és a népművelési osztályoknak.

Ennek a kérdésnek van egy másik oldala is: a szakmai hajlamok tanulmányozása nemcsak elősegíti az iskolásokat abban, hogy helyes utat válasszanak az életben, hanem azt is segít tisztázni, hogy miért nem népszerű az egyik vagy másik szakma. És ennek megértése után könnyebb lépéseket tenni az ifjúságnak e szférába való bevonására.

Megtalálni önmagunkat, megismerni önmagunkat, mint egyéniséget – ez nemcsak az egyén hatásfokának, de az egész társadalmunk hatásfoka emelésének a feladata. Mi még távolról sem használtuk fel a hatalmas tartalékot, azt a sajátos szűzföldet, amelyet az elhivatottság szerinti munka rejt magában.

Nézzük az 1977. év iskoláját.

Az iskolában új személy jelent meg, a szakmai orientációs konzultáns, aki pedagógiai diplomával rendelkező szakértő. Jól ismeri az életkori pszichológiát, orvostudományt, az egyedi sajátosságok feltárásának technikáját, a különböző szakmákkal szemben támasztott követelményeket, a káderek iránti szükségletet. Ő szervezi a tanulók szakmai érdeklődésének és hajlamainak tanulmányozására irányuló egész munkát. Ismeri minden egyes tanuló kedvteléseit, a szakkörökben és az otthon végzett tevékenységét, a tesztek eredményeit, az olimpiákon való részvételüket, a legjobb foglalmazásaikat stb.

Az iskola befejezésekor a záróbeszélgetésre a tanuló a szüleivel együtt jön. A konzultáns a tanuló több éves megfigyelése alapján nemcsak ajánlja a leginkább megfelelő szakmák bizonyos körét, hanem konkrétan rá is mutat, hol van a megfelelő munka, vagy hol folyik a szakértők képzése.

A milliók szakmai hajlamait kutató anyagokat a Központi Statisztikai Hivatal tervei összesítik. A Tervhivatal és a minisztériumok figyelembe veszik ezeket a gazdaságpolitikájukban. A közgazdászok, matematikusok kidolgozzák a dinamikus modellt, amely lehetővé teszi a kádérigények és az ifjúság szakmai hajlamai közötti aránytalanságnak a minimálisra csökkentését.

Az adott körzetben ezen optimális terv alapján folyik a szakmai oktatás, amelynek eredményeként növekszik a társadalmi munka termelékenységé . . .

Igen, ez még előttünk áll. De kétségtelen, hogy az elkövetkező években komoly lépést fogunk tenni a probléma megoldásában. Ennek biztosítékául szolgál az a széles társadalmi visszhang, amely az SZKP XXV. kongresszusának határozatait fogadta abban az összefüggésben is, hogy erősíteni kell a tanulók szakmai orientációját az ifjúság hajlamainak és a népgazdaság szakképzett káderek iránti szükségleteinek a figyelembevételével.

*

Ezeket a piramisokat rajzolva és elemézve, az ifjúság sorsáról gondolkodva természetesen nem reméljük azt, hogy minden problémára megoldást adunk. Csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy írásunk egy elméleti gondolkodási folyamat vetülete. A különböző koncepciók és hipotézisek rendszeres tapasztalati ellenőrzést, alkotómunkát igényelnek a megismerés korszerű eszközeivel és módszereivel felfegyverzett tudósok részvételével. A legfontosabb az, hogy társadalmunkban ezt az egész hatalmas munkát a legmagasabb humanista pozíciók igazolják, mivel ez az ember alkotó aktivitásának a továbbfejlesztéséért vívott harc, harc azért, hogy alárendeljük a termelést az embereknek, a valóságot az álomnak.

JEGYZETEK

¹ Ehhez adatokat gyűjtöttünk arról, hogy hova mentek dolgozni és tanulni ugyanazok a fiúk és lányok, akiknek szakmai törekvéseit tanulmányoztuk. Itt azonban bizonyos nehézségek keletkeztek, mivel kiosztott űrlapok kitöltése névtelenül történt, s a vizsgált személyek által szerzett szakmák tisztázása külön-külön minden egyes személynél nem volt lehetséges. Ezért az általános kidolgozásokra kellett szorítkozni. Ennek ellenére ez is lehetőséget nyújt az apák foglalkozása, a szakmai hajlamok, a „horizontális”, a „vertikális” pályaválasztás közötti összefüggések megítélésére.

² Ez a vizsgálat nem anonim jellegű volt, ami lehetővé tette annak a nyomkövetését, hogy az általunk vizsgált fiúk és lányok hova és milyen szakmába mentek dolgozni vagy tanulni.

A magyar vasút termelőerőinek fejlődése a szocialista gazdaságban

A termelőerők fejlődése a gazdaság struktúrájában mélyreható változásokat eredményez. A társadalmi munkamegosztás egyre differenciáltabbá válik, ugyancsak a folyamat növeli a munkamegosztásban integratív szerepet játszó ágak, ágazatok jelentőségét. Az infrastruktúra szférájában ipari méreteket öltenek, előretörnek a termelőfolyamat üzemen kívüli feltételeit biztosító ágak, ágazatok, így a szállítás is. A szállítás *a társadalmi munkamegosztás összekapcsoló láncszeme*, amely a termelői folyamatot integrálja.

A szállítási ág több, történelmileg kialakult alágazatot foglal magába. Ezek: a vasúti, a közúti, a vízi és a légi szállítás. A vasúti szállítás a 19. század terméke. Kialakulásának előfeltétele a gépi nagyipar megjelenése, a vasút tevékenysége nagyüzemi, vállalati formákban valósul meg.

A szállítási tevékenységet végző ágazatok között jelentős arányeltolódások zajlottak le a 20. században. Míg a 19. század technikai viszonyai között mind az áru-, mind a személyszállítás fő letéteményese a vasút volt, addig a 20. század harmincas évtizedétől kezdve Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban előretör a közúti szállítás. A közúti szállítás technikájának forradalmi átalakulása századunk ötvenes és hatvanas éveiben zajlik. Végbemegy a szállítás ágazatai közötti munkamegosztás átalakulása. *A közúti szállítás a vasúti szállítás egyenrangú társává válik.* A közúti motorizáció rohamos térhódítása a vasút technikai fejlődésére is forradalmasítólag hat.

Hazánkban, s a középkelet-európai országokban a harmincas években a közúti és vasúti szállítás közötti, az új technikán alapuló munkamegosztás megvalósítása elmarad. A második világháború előtt az Amerikai Egyesült Államokban 205 gépkocsi (személy és teher) jutott 1000 főre, Franciaországban 43,4; Nyugat-Európában 10–24; Magyarországon 2,3; 1938-ban Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában, Bulgáriában a tehergépkocsi, vonat, és autóbusz járművek 1000 főre vetítve 0,56 számarányt mutattak.¹

A MAGYAR VASÚT FEJLŐDÉSÉNEK FŐBB VONÁSAI

Ha önmagában a vasút termelőerőinek fejlettségét vizsgáljuk (amely természetesen csak több tényező figyelembevételével oldható meg), megállapíthatjuk, hogy az 1930-as évtizedben Magyarországon a hálózatsűrűség tekintetében a magyar vasutak színvonala kiemelkedett a középkelet-európai színvonalból, megfelelt a nyugat-

európainak. A vasút villamosítása, a jármű és kocsipark állapota szempontjából élen járt Középkelet-Európában, de elmaradt Nyugat-Európától. Az 1930-as évtizedben a közlekedés általános fejlettségét tekintve – s ekkor nálunk a közlekedés színvonalát alapvetően a vasút reprezentálta – Magyarország 1929-ben a 16., 1937-ben a 22. helyet foglalta el 27 ország között.²

A termelőerők másik oldala, a *foglalkoztatott munkaerő-szerkezet* jelzi gazdasági fejlődésünk problémáit. 1930-ban a vasútnál foglalkoztatottak két munkaügyi kategóriáját a segédszemélyzet és a tisztviselők képezték. A segédszemélyzet (segítő családtag, művezető, előmunkás, segédmunkás, napszámos, tanonc, egyéb segédmunkás) belső munkaerő-szerkezte a magyar munkaerő-struktúra elmaradottságát tükrözi. Az arányok a szakképzetlen segédmunka magas szintjét jelzik. A segédszemélyzet kategórián belül 35⁰/₁₀ volt a segédmunkás, a napszámos és 40⁰/₁₀ az egyéb gazdasági üzemi cseléd.³

A vasúti munkaerő társadalmi utánpótlásának fő forrása a mezőgazdasági kistulajdonosi réteg volt. A foglalkoztatásban az állandó, illetve az ideiglenes jelleg az anyagi, szociális szelekció lehetőségét teremtette meg. A vasúti munkabérek a vasipari nagyüzemek bérszínvonalát nem érték el, de az egzisztenciális védettséget jelentő juttatások (lakás, lakbérpótlék, nyugdíj, nyugbér stb.) rendkívül vonzóvá tették a vasutat. A vasúti bérskála és juttatási rendszer rendkívül széthúzott és árnyalt volt: a pályamunkások mezőgazdasági alacsony napszámbernek megfelelő bérszintjétől az akkori „úri középosztály” társadalmi státusát biztosító tisztviselői bérszínvonalig terjedt.

Magyarországon *a báboris pusztítások legnagyobb károsultja a vasút volt*. A vasút teljesítőképessége közvetlenül a felszabadulás után az 1938-as színvonal 30⁰/₁₀-át sem érte el.⁴

A vasútnál a gazdálkodásra jellemző az állandó költségek magas aránya, a beruházások nagy volumene, kockázata. Ezek a tényezők veszteséges üzemet hoznak létre. S ez is, de a termelés és a szállítás között fennálló kölcsönhatás is megkívánja már a tőkés termelési viszonyok között a vasút központi szervezését, irányítását, a tőkés állami tulajdon korai kialakulását. Ez a társadalmi-gazdasági fejlődés eltérő irányai, módosulásai miatt más-más módon és intenzitással bontakozott ki az egyes tőkésországokban. Magyarországon a Magyar Északi Vasút Társulat államosításával 1868-ban megalakult a Magyar Királyi Államvasút (MÁV). 1891-re a vasútvonalak 81⁰/₁₀-a állami tulajdonban vagy kezelésben volt, tehát a vasúti állami tulajdon kialakulásának folyamata történetileg rövid idő alatt lezajlott. A felszabadulás után megtörténik a tőkés állami tulajdonban levő vasút szocialista állami tulajdonná történő átalakítása.

A felszabadulás óta eltelt évtizedekben a vasút fejlődésének három szakasza különböztethető meg:

1. a helyreállítási időszak dinamikus fejlődése, amely a vasútnál a felszabadulás előtti utolsó békeévek (1937–38) technikai színvonalát eredményezte, s a vasúti foglalkoztatottságot erőteljesen növelte;
2. az 1950-es évektől az 1960-as évek közepéig tartó korszak; ekkor a vasúti technikai színvonal stagnált, s ez a növekvő teljesítmények miatt a termelési eszközök erőteljes fizikai, erkölcsi kopását eredményezte. A foglalkoztatottság növekedése továbbra is nagy volumenű volt, a munkaerő-szerkezet lassan korszerűsödött;
3. az 1960-as évek közepétől kezdődött a napjainkban is tartó korszak. Megindult a vasút rekonstrukciója, a szállítási ágazatok közötti munkamegosztás módo-

lása előrehaladt. A foglalkoztatottak száma csökken, a munkaerő-szerkezet csak lassan korszerűsödik.

1968-ban az Országgyűlés által jóváhagyott közlekedéspolitikai koncepció fontos, hosszabb távú célkitűzéseket fogalmaz meg a szállításban: *ki kell alakítani a közlekedési ágazatok között a korszerű, koordinatív együttműködést és arányt, meg kell valósítani a vasút teljes rekonstrukcióját.* A vasút nagy teljesítőképességű járműveivel elsősorban a belföldi és nemzetközi, nagy távolságú, nagy tömegű utas- és áruszállítás bázisa lesz. A munkaerő-állomány jelentős átcsoportosítása valósul meg a közúti közlekedés javára. A közlekedéspolitikai koncepció az ötéves tervekben valósul meg.⁵

A gazdasági fejlődés a vasúttal szemben támasztott követelményeket is növeli. A vasút fő tevékenysége az áruszállítás, amely az össz-szállítási tevékenység (tkm-ben) 70⁰/₀-át képezi, valamint a személyszállítás (az összes szállítási tevékenység 30⁰/₀-a).

A helyreállítási periódusban az áruszállítás zömét a vasút bonyolította. Ebben a korszakban még a belföldi áruszállítás dominált. Az iparosításnak az ötvenes években kialakult feszített üteme nagy szállítási terheket rótt a magyar vasútra. A számítások szerint az iparosítással kapcsolatos áruszállítások 50⁰/₀-át a vasút teljesítette.⁶

E korszakban már kezdett előretörni a közúti szállítás is, és növekedett a vasúti szállítási távolság, elsősorban a szocialista országok közötti egyre erőteljesebbé váló együttműködés bázisán. Az 1960-as évektől – az árutermelés növekedésével – a vasút egyre inkább a nagy távolságú tömegáru-szállítások megvalósítójává válik. Tovább fokozódik a szocialista országok egymás közötti áruszállítási forgalma, de jelentős mértékben megélenkül a tőkésországokba irányuló áruforgalom is. Magyarországon kedvező földrajzi helyzetéből adódóan a vasúti tranzitszállítások az 1950-es évekhez viszonyítva megháromszorozódnak. A személyszállításban – más szállítási ágazatokhoz viszonyítva – a vasút korábban fontos szerepet játszott, s csak a negyedik ötéves terv megvalósítása folyamán következett be az a fordulat, hogy a személyszállításban a vasút részaránya 29⁰/₀-ról 19⁰/₀-ra csökkent.

A magyar vasút nemzetközileg jelentős személyszállítási teljesítményének kialakulásában az országot jól átfogó vasúthálózatnak, a jelentős népsűrűségnek döntő szerepe van. És kétségtelenül annak is, hogy a munkaerőmozgás, a munkába járás az életmód elemévé vált.

A vasút áruszállítási teljesítményeit az árutonnakilóméter mutató segítségével állapítjuk meg. Ez az árusúly (Q) és a szállítási távolság (l.) szorzataként alakítható ki.

A súlytényező szerepét növelte a gazdasági fejlődés anyagigényes jellege, külkereskedelmi áruszerkezetünk alakulása, a népgazdaság területi struktúrája, s ebben az irányban hatnak a növekvő infrastrukturális beruházások is.

A távolság tényezőt fokozta a külkapcsolatok élénkülése, a népgazdaság területi szerkezete, a tranzitszállítások aránya. Kétségtelen, hogy mindkét tényező súlyát emelték olyan gazdasági hatékonysági meghatározók, mint például az üres futás aránya, amely 1950-ben 29,6⁰/₀ volt, 1974-ben 33,5⁰/₀; valamint az átlagos kocsiforduló idő 1950-ben 4,7 nap, 1973-ban 3,46 nap.⁷

A vasúti szállítási teljesítmény fokozásának további követelménye a kapacitáskihasználatlanság belső szervezéssel történő csökkentése: az üres futások, a kocsiforduló-idő rövidítése; másrészt a vasútüzemen kívül ható tényezők erőteljesebb szankcionálása (az állásidők után kiszabott illeték, a szállítatók igényeinek jobb

összhangolása, a munkarend-egyeztetés stb.) útján. A kapacitás jobb kihasználására a KGST-n belül nemzetközileg összehangolt rendszert, szankcionálást szükséges kidolgozni, mivel a nemzetgazdaságok egyre fokozottabb együttműködése szükségessé teszi ezt.

A vasút áruszállítási teljesítménye szocialista fejlődésünk folyamán mindvégig növekvő volt. A teljesítményt legjobban jellemző mutató árutonnikilométer: 1949-ben $4545 \cdot 10^6$; 1974-ben $23\,119 \cdot 10^6$ mennyiségben fejezhető ki.⁸ Ha a nemzeti jövedelem és az áruszállítási teljesítmények trendjét egybevetjük, akkor 1950 és 1965 között az áruszállítási teljesítmények növekedése erősen meghaladja a nemzeti jövedelem növekedését, 1965 után az áruszállítási növekmény kisebb, mint a nemzeti jövedelemé, illetve a köztük levő növekedési ütemkülönbség csekély.

Ez azt is jelenti, hogy az árutermelés színvonala koordináltabbá vált: lezajlott az iparosítás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a termelési anyagintenzitás is csökkent és az áruszállítás növekedésében a külső tényezők egyre nagyobb szerepet játszanak.

A termelési eszközök egyik összetevőjét az *állóeszközök* képezik. A szállítás népgazdaságilag lekötött termelő állóeszközeinek részesedése jelentős, de csökkenő tendenciájú. 1951-ben a termelő állóeszközök nettó értékének $48\%_0$ -át a szállítás kötötte le, 1974-ben pedig a $20\%_0$ -át.⁹ Ebből a legnagyobb arányban a vasút részesedett (1974-ben $65,2\%_0$ -kal). A vasúti állóeszközök szerkezetében $65-70\%_0$ -ot ér el a passzív elemek (ingatlanok) részesedése.¹⁰ A munka technikai felszereltsége: az állóeszközök bruttó értéke

létszám

az állóeszközállomány bővülésével, s az ezzel egyidejű létszámcsökkenéssel a szállítási ágazatok közül legerőteljesebben a vasútnál nőtt.

A közlekedésre, és így a vasútra is jellemző, hogy az állóeszközök korszerű állománya *nagy volumenű, értékű beruházásokkal biztosítható*. A helyreállítási periódus kiugróan magas vasúti beruházásai az 1937–38-as technikai színvonal elérését tették lehetővé. Az 1950-es évek iparosítási politikája a szállítás beruházásait viszszaeszközöztette, ezek csupán részleges pótló jelleget biztosítottak. Ez a magyar vasútnál erőteljes fizikai amortizációt eredményezett, az erkölcsi kopás ekkor meggyorsult. Az 1960-as évek közepén meginduló fejlesztésben a szállítási ágon belül a beruházásokból a vasút részesedett a legnagyobb mértékben. A következő években nem voltak kedvezőek a felhalmozási ráta növelésének lehetőségei. A végbement árunövekedések szűkítették a felhalmozási volument, ezért különösen fontosnak kell tekinteni, hogy a termelékenységnövekedés mind a népgazdaságban, mind a termelő ágakban, ágazatokban minél erőteljesebb legyen. Ez rendkívül fontos a szállítási ágban, ahol a közúti-vasúti szállítás egyensúlyának megteremtéséhez, a vasút rekonstrukciójához jelentős beruházási javak szükségesek, melyek megteremtéséhez szükséges lenne az állóeszközök kihasználtságának megfelelő, teljesítményarányos amortizációs kulcsok alkalmazása.

A hosszú ideig stagnáló technikai fejlődés után a hatvanas évek közepén meginduló vasúti rekonstrukcióban a beruházásokat arra a területre irányították, amely a szállítás gyors felfutását a leginkább lehetővé tette. Ez a járműállomány volt, s csak ezt követték az állóeszköz-fejlesztés többi területei: a pályaállomány, a hozzá kapcsolódó jelző-, biztosító rendszerek, javító bázisok, pályafenntartás stb. fejlesztése. A fejlesztésnek ez a módja a hatvanas évek végére technikailag vegyes jellegűvé (korszerű és elmaradott technika egymás mellett élése) tette a magyar vasutat. Ezzel a munkafolyamat veszélyessége tovább növekedett. Az ellentmondás az utóbbi

években csökkent, de nem szűnt meg teljesen. A nagyüzemben az eszközrendszerek egymásba kapcsolódása miatt egyenletesebb belső fejlesztési politikát kell követni, hogy a termelékenységnövekedés gyorsabb, zökkenőmentesebb lehessen. A funkciójának megfelelően nemzetközileg működő üzemben a műszaki fejlesztést kisebb regionális egységekben, nemzetközileg összehangolva kell elvégezni.

A MAGYAR VASÚT MUNKAERŐHELYZETE

A termelőerők másik oldalát tudásával, tapasztalatával az ember jelenti. Az előbbieken a termelési eszközök színvonalát, a munkaszervezés problémáinak fő vonásait jellemeztük, most vizsgáljuk meg a kérdést az ember, a munkaerő oldaláról.

Már a helyreállítási korszakban a gyors teljesítménynövekmény eléréséhez szükségessé vált a foglalkoztatottak számának gyors növelése. Az ötvenes években a vasút termelési eszközeinek fejlődése csekély volt, a növekvő teljesítményeket az állóeszköz-állomány fokozott kihasználásával, az erőteljes létszámnövekedéssel valósították meg. A vasúti foglalkoztatottság a hatvanas évektől részben tervszerűen végbement folyamatként, részben spontán módon csökkenni kezd. A vasúti foglalkoztatottság hazánkban még jelenleg is túlméretezett; ezt jelzik a nemzetközi összehasonlítás adatai is. 1974-ben a szállításban és hírközlésben foglalkoztatottak 39,5⁰/₀-a dolgozott a vasútnál. Ez az arány az 1970-es években Csehszlovákiában 20,9; Lengyelországban 24,1⁰/₀; az NDK-ban 22,6⁰/₀; a fejlett tőkésországokban, például Franciaországban és az NSZK-ban 11,2, illetve 12,1⁰/₀.¹¹ Hazánkban is szükséges tehát a vasúti foglalkoztatottsági volumen csökkentése, illetve a munkaerő átcsoportosítása a közúti szállítás területére. A munkahely mindig az általános társadalmi-gazdasági környezet részét képezi, a dolgozók ehhez viszonyítva is értékelik a működését. Ennek egyik mutatója a szakmák, a foglalkozások társadalmi presztízse, ami a munkaerő-utánpótlás alakulásában fontos szerepet játszik.

A vasút munkaerő-utánpótlása széles körű társadalmi-gazdasági háttérből megy végbe, mivel a munkatípusok maguk is sokrétűek. Számos tevékenység típusnál a mezőgazdasági foglalkozásúak képezik az utánpótlási forrást, de számításba jöhet az ipari munkásság is. Kedvezőtlen jelenség, hogy *a vasutas foglalkozások generációsan nem öröklődnek*. Éppen ezért szükséges lenne a vasútnál dolgozók gyerekeit ösztönző módon jobban a vállalathoz kötni. Jellemző a vasútnál, hogy különösen a nehéz, veszélyes munkakörülményeket jelentő munkaterületeken gyors a fluktuáció, csekély a kötődés. A legerőteljesebb a munkaerőmozgás a szakképzettséggel nem rendelkező, segédmunkát végzők között, akiknek munkaereje iránt a népgazdaság más ágazataiban is nagy a kereslet. A vasúti foglalkoztatottak munkaügyileg három alapvető csoportba oszthatók: a forgalmi személyzet, a munkások és az alkalmazottak csoportjára. A hatvanas évek közepétől a forgalmi személyzet csökkenése a járműállomány modernizálódásának eredményeként részben tervszerű, részben spontán folyamat, mivel a kapcsolódó berendezések (jelző-, biztosító-, kocsirendezés) még nem korszerűsödtek olyan mértékben, amely lehetővé tenné az ilyen mértékű eláramlást. Az eláramlás okaként a nehéz, veszélyes fizikai munkát, a kedvezőtlen munkakörülményeket említhetjük meg. A munkásállomány csökkenése még igen lassú. Ennek az az oka, hogy a pályafenntartás, építés területén a termelési eszközök korszerűsödése jóval mérsékeltebb, mint a járműállománynál. Az előbbiekből következik, hogy a növekvő teljesítmények a munkatermelékenység növekedésének eredményei, de a munkaintenzitás növekedése is szerepet játszott ezek elérésében.

A két alapvető munkaügyi állománycsoportban (forgalmi, munkás) a szakképzett-

ség belső szerkezetében a szocialista fejlődés évtizedeiben eltolódás következett be a betanított munka irányába.

A forgalmi állományon belül, ahol a termelési eszközök korszerűsödése gyorsabb volt, a szakképzettek részaránya magasabb, mint a munkásállományban. Bár az alkalmazotti létszám növekedett, ugyanakkor a gyorsuló technikai fejlődés követelményeihez képest alacsony a műszaki alkalmazottak aránya. Létszámuk, arányuk növekedése a technikai fejlődés, a megvalósuló rekonstrukció munkaerő-feltételeinek megteremtéséhez rendkívül fontos.

A munkaerő-szerkezet és a munkahelyi struktúra kongruenciájának létrehozásához fontos feladat a *munkaerő fiatalítása és a munkaidő csökkentése*. Elsősorban azokon a területeken szükséges a fiatal munkaerő, ahol a technikai fejlődés különösen gyors, mivel a modern technikához a fiatalok rugalmasabban tudnak alkalmazkodni. Míg az ötvenes években az utánpótlásban a fő forrást a már foglalkoztatottak, főként a mezőgazdaságból átáramló munkaerő jelentette, addig ma a legfőbb munkaerő-forrást az ifjúság jelenti. Az ifjúsági utánpótlás a forgalom nem utazó dolgozói között és a műszaki állományúaknál alakult a legkedvezőtlenebbül. A megoldást a műszaki fejlődés előrehaladása, a bérek és a munkakörülmények együttes változása hozhatja meg.

A vasút foglalkoztató központjai egybeesnek a népgazdaság ipari, mezőgazdasági, szolgáltatási központjaival. A munkaerőre főként a kedvező béreket, a korszerű munkakörülményeket biztosító munkahelyek gyakorolnak vonzerőt. Ezért a szállítási csomópontok kialakításánál szükséges a lakótelepi és szociális intézményrendszer megteremtése is, amely vonzza a fiatalokat, amint ezt a záhonnyi csomópont példamutató fejlesztése is igazolja.

A munkaerőforrások között mind nagyobb szerepet játszik a *munkaképes korú női lakosság*. A munkaerő nemek szerinti összetételében a népgazdaságban a női foglalkoztatottak aránya 1974-ben az összes foglalkoztatottak 44,5⁰/₀-a, a MÁV-nál ugyanakkor 20,8⁰/₀-a.¹² Korlátozó tényezőként hat a vasúti munka veszélyessége, kedvezőtlen munkakörülményei, a szociális ellátottság alacsony színvonala. Mindezekből következik, hogy a vasútnál a feltételek fokozatos javításával növelhető a női foglalkoztatás aránya. Megfigyelhető, hogy a vasútnál ott magasabb a női foglalkoztatottak aránya, ahol a terület nehézipari jellegű, amely a nők számára kevesebb munkaal- kalmat kínál.

A munkaerő szakmai struktúrájának lényeges formálója az *általános és szakképzés rendszere, ezen belül a nagyüzemi speciális képzési, továbbképzési formák*. A vasúti dolgozók iskolai végzettségének átlaga alapján a vasút nem különbözik lényegesen az ipartól és más népgazdasági ágaktól. A foglalkoztatottak zömét a 8 általános iskolai végzettségűek alkotják (48,5⁰/₀). A forgalmi állománycsoportban az általános iskolai végzettségűek aránya a legmagasabb, mivel itt a szakképzés az általános iskolára épül. A munkásállományon belül a pályafenntartási, a rakodási munkakörökben dolgozók között az átlagosnál kevesebben végezték el az általános iskolát, s itt a szakképzettségi követelmények is alacsonyabbak. Szembetűnő, hogy a vasútnál alacsony a felsőfokú végzettségűek aránya.

A munkásállományban a *vasúti szakképzettség* megszerzésének alapja az ipari tanulóképzés. Ennek színvonala megfelel a korszerű technikai fejlődés követelményeinek. Fejleszteni kell azonban a betanított munkások szakmunkássá válását elősegítő képzési feltételeket, az átképző, tanfolyami rendszer korszerűsítését gyorsabb ütemben kell végrehajtani. A szakképzettség emelésének előfeltétele, hogy megvalósuljon az általános iskolát még nem végzett dolgozók bevonása az oktatásba. A hagyó-

mányos tisztképzés formáit fokozatosan át kell alakítani. Ugyancsak megoldásra vár a középfokú szakmai képzést biztosító szakközépiskolai rendszer feladatainak a tisztázása, az ezt elvégzők foglalkoztatási, bérezési problémáinak egységes rendezése.

A *felsőfokú képzés* korszerű, fontos új bázisa a győri Közlekedési és Távközlési Főiskola, ahol megvalósítható az üzemmérnöki gárda korszerű képzése. A közép- és felsőfokú műszaki képzettséggel rendelkezők megfelelő arányának biztosításában az ösztöndíj és bérrendszer korszerűsítése, a szakvizsgarendszer egyszerűsítése együttesen hozhatja meg az eredményt.

A vasút saját képzési rendszerével még nem alkalmazkodott rugalmasan ahhoz a helyzethez, amelyet az jellemez, hogy a munkaerő nagy tömege még csak általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Az ilyen munkaerőt csakis árnyaltan kialakított szisztémában lehet kiképezni és továbbképezni. A közép- és felsőfokú képzés alakítása rugalmasabban ment végbe, itt azonban a munkaerőt a vasúttól eltávolító tényezők működtek, s így a szükséges létszám nem volt biztosítható. A nagyüzemi képzés, szakképzés rendszerének továbbfejlesztése rendkívül fontos, mivel a munkaerő oldaláról a termelékenység növelése döntően ennek segítségével valósítható meg.

A munkaerő-szerkezet alakulását döntően befolyásolják *a bérek, a munkakörülmények*. A vasutas dolgozók bérrendszere részben havibéres típusú, részben teljesítménybéres szisztémájú. A havibéres szisztémában két bér-rész: rangfokozati és munkaköri bér van. Ez a szisztéma nyolcvanezer vasúti dolgozót ölel fel.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a nagyüzem vonzása erősen függ az alkalmazott bérrendszer hatékonyságától, *az átlagbérek alakulásától*. A hatvanas évek közepén a vasúton a bérrendezések még a vásárlóérték változásával kapcsolatos bérkarbantartást sem biztosították. A nagy volumenű foglalkoztatottsági növekedési rátához viszonyítva az egy főre jutó átlagkereset-növekedés rendkívül alacsony volt. Az átlagkeresetek ilyen színvonalra veszélyes munkával, hosszú munkaidővel és kedvezőtlen munkakörülményekkel párosult. Ennek következtében a vasútnál számos területen egyre erőteljesebbé vált a munkaerővándorlás. Ezt a helyzetet meg kellett változtatni. A korszerű vasúti technika követelményeinek megfelelő képzett, és még kevésbé korszerűsített munkahelyek szükségleteit kielégítő munkaerő toborzása szükségessé tette *a vasúti átlagbér jelentős mértékű növelését*.

Ezt részben a MÁV számára biztosított állami preferencia, illetve a bértömeg-gazdálkodás elvén alapuló bérezés tette lehetővé. A bértömeggazdálkodás a távlatilag is csökkenő létszámmal funkcionáló nagyüzemben a legmegfelelőbb, amelyet a legfontosabb üzemi célkitűzések teljesítésével és túlteljesítésével kívánatos egybe-kötni. 1970 után a vasútnál az átlagkeresetek növekedése folyamatosan gyors volt, s megelőzte a szállítási, ipari dolgozók átlagkeresetét.

A munkaidő-csökkentés azonban a vasútnál nem haladt olyan ütemben előre, mint az iparban és a népgazdaság más ágazatában. A forgalmi személyzet átlagos havi munkaideje meghaladta és ma is meghaladja az ipari dolgozók havi munkaidejét. Ennek eredményeként az egy órára eső átlagkeresetek a forgalom területén még jelenleg sem érik el az ipari színvonalat. A bér segítségével elérhető vonzás úgy fokozható tehát, ha a forgalomban is jelentősebb, stabil munkaidő-csökkenés valósul meg. Ezt nem a munkáslétszám növelésével, hanem speciálisan kidolgozott munkarenddel, ésszerű munkaszervezéssel kell elérni.

A vasútra is jellemző az az általános tapasztalat, hogy nem eléggé érvényesül *a bérek képzettség szerinti differenciálása*. A magas, korszerű tartalmú képzettséget

követelő munkakörök dolgozóinak a bérei, valamint a szakképzettséget nem igénylő, de veszélyes, kedvezőtlen munkakörülmények között dolgozók bérei igen közel esnek egymáshoz. E probléma rendezése csak a technikai fejlesztés segítségével valósulhat meg, amelynek következtében az előbb említett munkák szakmákká válnak, s a magasabb bér biztosítása már a szakmukával függ össze. A bér-differenciálság másik problémája az, hogy a keresetek életkorral kapcsolatos emelkedő tendenciája gyorsan megtörik. Ez távlatilag nem köti a nagyüzemhez a munkaerőt. Szükséges biztosítani tehát a bérekben a távlatosabb kifizetés lehetőségét.

A munkahelyi struktúra alakulásában az életszínvonal emelkedésével egyre nagyobb súllyal esnek latba a *munkakörülmények* főbb komponensei:

- a kialakult munkaidő hossza, a munkarend;
- a fizikai terhelés és az egészségügyi ártalmak;
- a munkahely stabilitása vagy változása;
- a végzett munka helye;
- a munkahely szociális körülményei (öltözők, mosdók, egészségügyi helyiségek stb.)

A *munkaidő* csökkentése a vasútnál lassú ütemben ment végbe, a forgalmi szolgálatban a munkaidő még jelenleg is magas. A vasútnál a 49 óránál hosszabb munkaidőben dolgozók aránya 55,7⁰/₀; ez meghaladja az ipari, építőipari arányokat.¹³ A munkarend a vasútnál a forgalomban folyamatos, ugyanakkor a szállítási tevékenység teljesítménycsúcsokat mutat fel. Szükséges a forgalmi munkaidő csökkentése az osztott munkaidő-módszer alkalmazásával, valamint a népgazdasági szállítási tevékenység fokozottabb összehangolásával. A bejárás a munkában töltött időt jelentősen megnyújtja. A vasútnál minden második foglalkoztatott bejáró dolgozó. A forgalom a csomópontok mellett centralizált lakótelepi és szociális intézményrendszert szükséges teremteni, hogy ezáltal is csökkenjen a bejárók aránya.

A vasút *veszélyes üzem*, a keletkező anyagi és személyi károk jelentősek. Ezért pályaalakmassági vizsgálatokat végeznek. Az idős korosztály magas aránya miatt a pályaalakmassági szint csökken. A forgalmi személyzet hiánya a MÁV-ot engedményekre kényszeríti az alkalmassági követelmények betartásában. A munka veszélyességét a baleseti helyzet alakulása is jelzi. A baleseti helyzet javulása azért nem következett be folyamatosan és egyértelműen, mivel a technikai fejlesztés részleges és egyenetlen volt, s az egymás mellett létező modern és korszerűtlen technika a munkavégzés veszélyességét fokozta. Ez is felhívja a figyelmet a technikai fejlesztés egyenletesebb megvalósításának fontosságára.

A munkakörülményeket a dolgozók körében kialakult *foglalkozási betegségek* is jellemzik; ezek kettős tendenciát tükröznek: a technikai fejlesztés előrehaladása a pszichés, neurotikus megbetegedések elterjedését hozza magával; a másik tendencia jelzi, hogy számos munkafolyamat szabadban, kedvezőtlen munkakörülmények között zajlik és ez a mozgásszervi reumatikus betegségek magas arányát okozza. A feladat mindebből következően kettős: egyrészt ellensúlyozni kell a technikai fejlődés okozta új ártalmakat, másrészt a technikai fejlesztéssel, kiterjedt munkahelyi szociális intézményrendszerrel ellensúlyozni kell, illetve meg kell szüntetni a régi technika által okozott ártalmakat.

A *munkahelyi szociális létesítmények* fejlesztésére másfél évtizeden keresztül csekély eszközök jutottak. A szűkös beruházások inkább az állóeszközök aktív fejlesztését szolgálták, s a korábban bőséggel rendelkezésre álló munkaerő sem hatott ösztönzően a szociális fejlesztésre. A munkaerőhiány állandósulásával, az életszínvonal emelkedésével a hatvanas évek közepén a munkahelyi szociális létesítmények szín-

vonala is döntő tényezővé vált a munkaerő megtartásában. Ekkor gyors intézkedésre volt szükség. A munkahelyi szociális ellátás korszerű színvonalának kialakításához a szociálpolitikai tervek maradéktalan teljesítésére van szükség. A szociális létesítmények fejlesztését biztosító beruházások növelik ugyan az állóeszközök passzív elemeinek a súlyát, de a munkaerő biztosításában, az életszínvonal alakításában rendkívül jelentős a szerepük. A munkakörülmények egyik összetevője, s életszínvonal-politikai szempontból is jelentős a munkaruha és az egyenruha-juttatás. Ezt rétegek szerint differenciáltan, részben anyagi juttatás, részben korszerű munkaruha biztosításával kell megoldani.

*

A magyar vasút fejlődésének az 1960-as évek közepén kezdődő új szakaszában jelentős eredményeket ért el. Fejlődésében egyre jobban kidomborodnak a gazdaságfejlesztés intenzív vonásai. A kidolgozott közlekedéspolitikai koncepció ezt az utat nyitotta meg.

A vasút fejlődésének egyik leglényegesebb kérdése a termelékenység dinamikus emelkedése. Ennek további feltétele a termelési eszközállomány alapvető területein az egyenletes technikai fejlesztés megvalósítása, amelyet volumenében csökkenő, de strukturájában korszerűsödő munkaerő-állománynak kell kísérni. Mindezt az alapvető szállítási ágazatok közötti munkamegosztás összehangoltabb, egyensúlyosabb kialakulásával egyidőben kell megoldani.

Rendkívül fontos a jellegében nemzetközi szállítási vasúti tevékenység termelő-eszköz-rendszerének regionálisan megvalósított fejlesztése, a termelési eszköz-állomány, szállítási tevékenység nemzetközi összehangolása. Mindezek a tényezők együttesen elmélyítik a szállításban, a vasútnál a fejlődés új vonásait.

JEGYZETEK

¹ Lásd *Berend T. Iván-Ránki György*: Közép- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX. sz.–XX. században. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1969. 315. old.

² Lásd erről részletesebben *Csernok Attila-Ebrlich Éva-Szilágyi Gy.*: Infrastruktúra-korok és országok. Kossuth Könyvkiadó 1975. IV. fejezet.

³ 1930-as népszámlálás alapján. Magyar Statisztikai Közlemények, 86. köt.

⁴ 3 éves terv. Az MKP javaslata. Szikra 1947.

⁵ A közlekedéspolitikai koncepció és a vasúti törvény. Közlekedési Közlöny, 1968. nov.

⁶ *Dr. Csanádi György*: A nemzetközi közlekedéspolitika elméleti és gyakorlati problémái. Vasút, 1970. 10.

⁷ Közlekedési és Hírközlési Évkönyv, 1974. 123. old. (Tehervonati adatok.)

⁸ Közlekedési és Hírközlési Évkönyv, 1974. 20. old. és KPM adatszolgáltatás.

⁹ Közlekedési és Hírközlési Évkönyv, 1974. 37. old. alapján végzett számítások.

¹⁰ Ugyanott.

¹¹ Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH Bp. 1974.

¹² Közlekedési és Hírközlési Évkönyv, 1974. 45. old.

¹³ KPM Vasúti Főosztály adatszolgáltatása. 1974.

Képviselési rendszer és korlátai a tőkés üzemben

A nyugat-európai fejlett tőkésországokban különböző üzemi munkásképviseleti rendszerek léteznek. Munkásképviseleti, illetve beleszólási, részvételi rendszernek azoknak az intézményeknek, szervezeteknek az összességét nevezzük, amelyek az egyes tőkés üzemekben, vállalatokon belül alakultak ki azzal a céllal, hogy a munkavállalók és a tulajdonosok, illetve a vezetés között közvetlen kapcsolatot teremtsenek; a termelés, a munka folyamán felmerülő problémákra valamiféle közös megoldást találjanak. Ezek a rendszerek a polgári felfogásban a konfliktusok megoldásának az eszközei, a gazdaság demokratizálásának lehetséges formái, s részét képezik a tőkés-munkás viszonyt különböző eszközökkel szabályozó ipari kapcsolatoknak.

E rendszerek fejlesztése körül állandó viták vannak, hiszen működésük egyszerűsége gazdasági, termelési, társadalmi és politikai kérdés. A burzsoázia, a vállalatvezetés termelési, szervezési problémák miatt közvetlenül érdekelt a fejlesztésükben, de társadalmi, politikai szempontból is élénk érdeklődést vált ki, mert a különböző politikai elképzeléseket kifejező körök más és más reményeket fűznek a munkások részvételét, az ipar demokratizálódását biztosítani kívánó rendszerekhez.

Dolgozatunkban a tőkés üzemekben belüli, a munkások képviseletét, részvételét, beleszólását biztosító *intézmények leírására, egyes országokéanti jellemzésére* vállalkozunk. Egyéb, a tőkés-munkás viszonyt alakító tényezőkre csak utalunk, nem foglalkozunk a nem intézményesített kapcsolat javítására irányuló kísérletekkel sem (humans relations, paternalizmus stb.), és a kapitalista társadalomban, a munkáosztály helyzetében vagy a munkásmozgalom törekvéseiben végbement változásokat is csak érintjük. Elsősorban a munkásrészvételi rendszerek mai változási tendenciáit, főbb formáit kísérjük figyelemmel, s nem részletezzük az egyes rendszerek működését. A történeti fejlődésükből is csak a mai helyzet kialakulásának megértéséhez szükséges előzményeket vázoljuk fel.

1. A MUNKÁSKÉPVISELET ÜZEMI SZERVEZETEINEK KIALAKULÁSA

A fejlett tőkésországokban a munkásképviselet üzemen belüli szervezeteinek kialakulását különböző tényezők sürgették: a burzsoáziának szüksége volt az érdekképviseleti, „követelő” jellegű, és nem az üzemben szervezkedő szakszervezeti mozgalom mellett egy *üzemi, az együttműködést* elősegítő, *közvetlen* kapcsolatot biztosító szervezetre. A munkások gazdasági és politikai követeléseit megelőző és leserelő politikai indítékok mellett ennek létrehozását a termelési igények is sürgették, a

munkások aktivitását, részvételét pedig a korszerűsödő termelés is igényelte. Ugyanakkor a munkások és a munkásmozgalom is egyre határozottabban követelték, hogy a munkahelyek problémáiba képviselőikön keresztül beleszólhassanak, a vállalat tevékenységét ellenőrizzék. A különböző hatáskörökkel felruházott, különbözőképpen működő üzemi szervezetek a mindenkori osztály-erőviszonyoknak, politikai helyzetnek megfelelően, a termelési igényekhez alkalmazkodva politikai küzdelmek és kompromisszumok között jöttek létre. Elvileg a szakszervezetektől független szervezetekként alakultak meg, a gyakorlatban azonban az üzemi szervezetek szorosan kapcsolódnak a szakszervezetek tevékenységéhez.

Az üzemi munkásképviseleti szervek fejlődése a II. világháborút követő időben felgyorsult, a ma működő rendszerek alapjaiban ekkor jöttek létre, azóta csak módosítások következtek be a nyugat-európai fejlett tőkésországok üzemen belüli szervezeteinek funkcionálásában. Az üzemen belüli viszonyok általánosnak tekinthető szabályozása a háború utáni megváltozott erőviszonyokkal magyarázható. A különböző üzemi bizottságok, belső bizottságok, munkástanácsok stb. a megerősödött baloldal, a munkásmozgalom hatására alakultak ki elsősorban. Kialakulásukban a politikai elem dominált, hiszen különböző osztályok és pártok próbáltak az új helyzetben megoldásokat keresni az üzemekben is. A forradalmi munkásmozgalom pozíciókat akart szerezni további társadalmi-politikai harcához; a reformista és liberális pártok pedig a kapitalizmus megreformálásának, a polgári rend konszolidációjának részeként foglalkoztak a kérdéssel, a forradalmi változásoknak akartak gátat állítani a szabályozott, intézményesített munkásképviselet létrehozásával.

Az alapvetően politikai indíttatás mellett a termelési tényezőknél is szerepe volt, hiszen az újjáépítés és a technikai fejlődés is sürgette az együttműködő szervek kialakítását.

A II. világháború után a tőkés üzemen belül a tőkés és munkás közötti közvetlen kapcsolatteremtés *intézményesítése alapvetően két formában alakult ki: a konvenciókon, megegyezéseken és az állami törvényeken alapuló szabályozás* formájában.

A konvenciókon, megegyezéseken alapuló szabályozás azt jelentette, hogy egyes szakszervezeti központok és tulajdonosi szövetségek között megegyezések születtek, amelyekben meghatározták az üzemekben létrehozandó szervezetek jogkörét, összetételét, működésének feltételeit és szabályait. A konvenciók létrehozásában a burzsoá államnak csak sürgető, közvetítő szerepe volt.

Az állami törvények a munkaügyi törvényhozás keretében előírták a vállalatoknak az üzemi szervek létrehozását, pontosan körülírták kompetenciájukat. Ezek a kötelező rendelkezések is különböző hatásokra, politikai pártok, szakszervezetek, tulajdonosi szervek nyomására születtek különböző eredménnyel.

Azt gondolhatnánk, hogy e két forma szétválasztása, megkülönböztetése felesleges, hiszen az azonos típuson belül jelentősebbek a különbségek, mint a két megoldás között. Ezt valóban nem lehet tagadni, mégis úgy véljük, hogy a törvényekkel történő közvetlen állami szabályozásnak megvan a maga jelentősége. A konvenciókon alapuló megegyezés – annak ellenére, hogy valóban hatásos lehet – labilis, az erőviszonyok változása következtében könnyebben módosítható.

Általános tendencia, hogy a közvetlen állami rendeletekkel, törvényekkel való szabályozás erősödik. Míg a II. világháború előtt csak néhány országban írták elő államilag az üzemen belüli szervezetek létrehozását (Németország, Ausztria), addig a háború óta ez a törekvés általánossá vált.

A megegyezésen alapuló rendszerek

A *konvención, megegyezésen* alapuló üzemen belüli szervek rendszerét skandináv vagy angolszász típusúnak lehet nevezni. A *svéd vállalati* bizottságok rendszere az 1946. augusztus 30-án aláírt konvenció alapján született meg. Ahhoz, hogy egy svéd üzemben vállalati bizottság jöhessen létre, az szükséges, hogy az illetékes iparági szinten a szakszervezet és a tulajdonos szövetség megegyezzen, illetve a konvenciót aláírja. A feltételek közé tartozik az is, hogy az üzemben dolgozóknak legalább a fele olyan szakszervezethez tartozzon, amely a konvenciót elfogadta. A 25 munkásnál többet foglalkoztató üzemekben a feltételek megléte esetén köthető meg az együttműködési szerződés, amely alapján a dolgozók és a vezetés képviselőiből paritásos szervet hoznak létre. A munkások és alkalmazottak képviselőit a szakszervezeti tagok választják. Az így létrejött vállalati bizottság tulajdonképpen információs és konzultatív szerv, amelynek a megállapodás szerint az az alapvető feladata, hogy „a munkaadó és a személyzet között állandó együttműködést építsen ki, hogy a lehető legjobb termelési eredményeket ériék el”.¹ A szociális partnerség, az együttműködés, az osztálybéke szellemében fogant megegyezésben a szakszervezetek és a üzemi képviseletet szorosan összekapcsolódtak, az üzemi részvételi rendszer irányítása a szakszervezeti központok kezében volt.

Ez a megoldás inkább *szakszervezeti jogok szélesítését jelentette*, a szakszervezetek kezébe került a nem követelő, hanem az együttműködést biztosító üzemen belüli szervezetek irányítása is.

Hasonló módon alakult ki már 1945-ben a *norvég* üzemi bizottsági rendszer, 1949-ben a *dán* szakszervezetek írtak alá hasonló szerződést. Az *angol* üzemi bizottságok is ebbe a típusba sorolhatók.

Ezekben az országokban az egységes és a reformista szociáldemokrata pártok befolyása alatt álló, a munkavállalók jelentős többségét magában foglaló szakszervezetek biztosítani tudták a konvenciók betartását, amelyek különben sem sértették különösen a burzsoázia érdekeit. Ily módon a szabályozás liberális keretek között maradhatott.

Ebbe a típusba sorolható formálisan Olaszország is, ahol a háború után szintén csak iparági és üzemi konvenciók alapján jöttek létre az *üzemi tanácsok*. Olaszországban azonban a társadalmi-politikai viszonyok következtében az üzemi bizottságok nem váltak az együttműködés, de a munkásellenőrzés szerveivé sem, ahogy azt az ellenállási mozgalom és a baloldal akarta. Nem alakult ki a munkásrészvétel szabályzott formája sem, az üzemen belüli tőkés–munkás kapcsolatok intézményesítésének állami szabályozására a szemben álló politikai erők harca következtében nem került sor; a kiéleződött ellentmondások stabil szabályozást nem tettek lehetővé.

Az állami szabályozás erősödése

Az *állami szabályozás* állami rendelkezésekkel, törvényekkel kötelezően írta elő az üzemen belüli képviseleti rendszerek létrehozását. A rendelkezések jellege és gyakorlati eredményei között jelentős különbségek találhatók, amelyek az egyes országok társadalmi, gazdasági és politikai helyzetéből fakadtak. Az állami szabályozás különösen két országban, Franciaországban és a Német Szövetségi Köztársaságban érdekes, hiszen a közös vonás, az állami beavatkozás ellenére a rendelkezés és a gyakorlat két eltérő megoldásáról van szó.

Franciaországban az 1945-ös és 1946-os rendelkezések a baloldal erőteljes előretörése ellenére az *üzemi bizottságok* tevékenységi körét és jogait szűkre szabták. Bár a rendelet nem beszél a tőkés–munkás kollaborációról, hanem a gazdasági és a társadalmi struktúra átalakításáról; az üzemi bizottság lényegében konzultatív szervezetté vált és csak szociális téren rendelkezett jelentősebb jogokkal. Nem paritásos szerv, a dolgozók különböző csoportjai által választott képviselők a vezetés egy képviselőjével közösen alkottak bizottságot. Az üzemi bizottság elvben a *szakszervezetektől független*, az üzem dolgozóinak a szervezete, de a szakszervezeteknek a választások, jelölések lebonyolításában jelentős szerepük maradt. A francia megoldás tulajdonképpen csekély jogokat biztosított, alapvetően konzervatív megoldás volt. A baloldal az üzemi bizottság együttműködő jellegét elutasította, a tulajdonosok a követelő jellegét nem fogadták el, ily módon működése hosszabb ideig formálissá vált. Hasonló megoldások voltak Belgiumban és Hollandiában, ahol a francia példa nyomán a személyzeti képviselők intézményét is bevezették.

Az üzemeken belüli viszonyok állami szabályozásának másik jellemző megoldása a *Német Szövetségi Köztársaságban* született. Németországban az üzemeken belüli munkásképviselőnek erős hagyományai voltak. Egyaránt volt forradalmi és reformista hagyomány, s a közvetlen állami beavatkozásnak régóta fontos szerep jutott. A fasiszmus bukása után a munkások üzemi szervezeteinek létrehozását a szakszervezeti mozgalom és a szociáldemokrata párt sürgette, de a burzsoázia keresztény politikai pártjai a keresztény munkásrészvételi koncepciók felújításával szintén ilyen megoldást ajánlottak. A törvényes rendezés először 1951-ben az 1000 munkásnál többet foglalkoztató vas- és acélipari üzemekre és a szénbányákra vonatkozott. A koncentráció miatt a rendezés szinte minden érintett üzemre érvényes volt, kivéve a családi tulajdonban levőket (pl. Krupp).

Ez a rendezés látszott a legradikálisabbnak, hiszen nemcsak az üzemi *munkástanácsok* rendszerét állította vissza jelentős jogokkal, hanem a munkásoknak paritásos képviseletet biztosított az érintett vállalatok *felügyelőbizottságaiban is*. A munkások képviselői tehát nemcsak a vezetőkkel, hanem a tulajdonosokkal is kapcsolatba kerültek, sőt a munkaigazgató választásában meghatározó szerepük volt. Így tehát a vállalat *vezetésében*, az igazgatóságban is képviselve voltak. Noha elvben a szakszervezetektől különálló intézményekről született rendelkezés, a törvény a szakszervezeti központok üzemeken belüli képviseletét, befolyását legalísan is lehetővé tette, képviseletet biztosított számukra. A szakszervezet maradt a tőkés–munkás viszony üzemi kapcsolatainak közvetítő eleme. A szabályozás a burzsoázia rendszer konszolidációját politikailag akarta biztosítani. A montán iparban a burzsoázia kénytelen volt ezt a radikálisabb megoldást elfogadni, mert ezt a szektort a fasiszmus és a háború támogatásáért komoly felelősség terhelte.

A minden nagyobb üzemre kiterjedő 1952-es üzemi alkotmánytörvény szerint a létrehozandó üzemi tanácsok arra hivatottak, hogy „összintez és lojális együttműködést biztosítsanak, hogy megőrizzék a társadalmi békét a munkavállalók és a munkaadók között a törvény és a kollektív szerződések kereteiben”.² Itt már nincs szó a felügyelőbizottsági paritásos részvételről, a szakszervezeti központok közvetlen hatását is korlátozni igyekeztek. A munkástanács tevékenységi köre azonban eléggé széles: kapcsolatot tart a vezetéssel; ellenőrzi a törvények, szerződések betartását, kivizsgálja a személyzet panaszait, hozzájárul az üzemi szabályzatok kialakításához, módosításához, belcsól a jutalmazás, fegyelmezés kérdéseibe; döntési jog illeti meg a szociális juttatások, a szakképzés, munkavédelem területén. Ily módon az ötvenes

évektől a szakszervezetektől elváló, de velük szoros kapcsolatban levő együttműködési intézményrendszer alakult ki.

A Német Szövetségi Köztársaság állami szabályozásához hasonló megoldásokat találhatunk Ausztriában, Luxemburgban, Svájcban és Finnországban is.³

A létrehozott munkásképviseleti intézmények jellege

A II. világháború utáni években a közvetlen tőkés–munkás kapcsolat megteremtését, az együttműködést biztosító üzemi munkásképviseleti szervek azokban az országokban tudtak eredményt elérni, ahol a kapitalizmus bizonyos reformjait sürgető politikai erők jelentős befolyással rendelkeztek. Ezt a törekvést legmarkánsabban a szociáldemokrata pártok képviselték (Svédország, Anglia, a skandináv országok), de a keresztény politikai irányzatok is támogatták (Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria). A reformtörekvéseket az erősödő állami beavatkozás is segítette, a politika részévé tette. Ez a szisztéma egyszerre akarta kielégíteni a munkások követeléseit, a termelőerők fejlődésének igényeit és az osztály-konfliktusok szabályozásának, megoldásának helyi, üzemi szintű eszközeként is funkcionálni kívánt.

A gyakorlatban megvalósulni látszott az, amit Marx úgy jellemezte, hogy a munkafolyamatok társadalmi szabályozása a munkaeszközök és a kooperáció fejlődése következtében szükségessé teszi „a hatalmaknak a polgárság által különben annyira kedvelt megosztását és a még kedveltebb képviseleti rendszert” az üzemeken belül is.⁴ Amíg a korábbi szabályozások – gyári törvények, kódexek – a „társadalmi szabályozás karikatúrái” voltak csupán – ahogy Marx nevezte –, az állammonopolista kapitalizmus kibontakozása idején a társadalmi szabályozás valóságos elemei is megjelentek. Az üzemeken belüli részvételi rendszernek ez a formája azonban *a társadalmi szabályozásnak csak a látszatát kelti*, hiszen tőkés viszonyok között működik, s a termelőerők fejlődésének és a modern kapitalista vezetésnek az igényeit akarta kielégíteni, törekedett egy integrációs mechanizmust létrehozni.

Az ötvenes években a körülmények több országban kedveztek az együttműködést, a munkások integrációját szorgalmazó polgári politikának. Az üzemi intézmények több országban az integrációs politika eszközévé váltak (NSZK, Svédország, Ausztria), és hozzájárultak a konfliktusok, a feszültségek feloldásához. A konfliktusokat helyi szinten, az üzemben, a tőkés–munkás közvetlen kapcsolatában próbálták lokalizálni, nem engedték „külső” problémává szélesedni, amelybe már bekapcsolódhatnak a külső forradalmi erők, a baloldali szervezetek, a kommunista pártok. Michel Crozier e törekvések fontosságát így jellemzi: „A munkaadóval való (közvetlen) kontaktus hiánya lehetővé teszi, hogy forradalmi szellem maradjon meg a munkások között.”⁵ Ezért a burzsoázia a közvetlen kapcsolatteremtés, az érdekegyeztetés manipulációjával akart hatást elérni az üzemeken belül is.

Azokban az országokban, ahol a baloldali erők következetesen felléptek az üzemi együttműködési szervek ellen, s ahol a társadalmi ellentmondások jobban kiéleződtek (Franciaország, Olaszország), ott az integráló hatásuk csak részben tudott kifejlődni és érvényesülni. A francia üzemi bizottságok e korszakbeli működésének szociológiai elemzése legalábbis erre utalnak. Maurice Montuclard szociológiai munkájában a következőképpen definiálja az üzemi bizottságot: „Az üzemi bizottság úgy határozható meg, mint egy ipari csoportban szervezett olyan apparátus, amely lehetővé teszi a munkakapcsolatok mögötti szociális feszültségek kifejezését és ütköztetését, ezeken

az összeütközéseken keresztül fejleszti az ipari csoportot alkotó összes elem részvételét, megteremti a vállalat működésének és vezetésének demokratikus feltételeit.”⁶

Montuclard szerint a kölcsönös idegenkedés, a formális működés ellenére, az üzemi bizottságok tevékenységében a domináló elem a fejlődés. A további fejlődés feltétele azonban az, hogy az üzemen belüli szerveket ne a szakszervezeti szervek egyszerű kisugárzásának tekintsék, hanem *üzemi interakciós szociológiai egységnek*, amelynek tevékenységét a társadalom fejlődése is befolyásolja.⁷ A szerző végső következtetése: „A mai társadalom egyik leglényegesebb problémája, hogy az iparnak olyan társadalmi szervezetét alkossuk meg, amely mindazok számára elfogadható, akiket itt alkalmaznak.”⁸ Ez, és ennek az időszaknak hasonló polgári elemzései⁹ az üzemi szervezeteket a burzsoázia törekvéseivel összhangban a munkások integrációját biztosítani akaró társadalmi szabályozásként kívánták működtetni, amelyek a dolgozók számára is adtak volna bizonyos lehetőségeket.

Az intézményesített megoldások mellett ekkor erősödött meg Európában az emberi kapcsolatok tudománya, a human relations alkalmazása, amely szintén a munkások integrációját akarta biztosítani az üzemen belüli viszonyok megjavításával, a tudományos igényű pszichológiai, szociológiai, vezetési módszerek kidolgozásával. Ez az irányzat nem a munkáképviselői intézmények kiépítését, működésük szabályozásának erősítését szorgalmazta, hanem elsősorban az amerikai, részben manipulatív módszereket; a közvetlen nem intézményesített tárgyalásokat, érdekegyeztetést javasolt a felek között.¹⁰ Ez az irányzat azonban az európai munkásmozgalom ereje miatt nem tudott jelentősebb eredményeket felmutatni.

A II. világháború után kialakult munkáképviselői rendszerek alapvetően politikai indíttatásúak voltak, tevékenységük befolyásolásában, módosításában változatlanul a politikai elem dominált. Ehhez a szocialista világrendszer kialakulása és hatása is jelentősen hozzájárult. A burzsoázia az adott körülmények között integrációs mechanizmusként igyekezett felhasználni a kiépített szervezeteket. Az osztályellentétek intézményesítésének folyamata fejlődött tovább; Dahrendorf az ipari konfliktusok „intézményes izolálási” kísérletéről írt,¹¹ Baritz szerint az „antagonisztikus együttműködés” megteremtése lett a cél.¹² A nem túl jelentős eredmények ellenére a burzsoázia törekvései kudarcot vallottak, a gyakorlat az integrációs kísérleteket megbuktatta. A kialakított rendszereket az 1960-as évek második felében, a tőkés világ válságának kiéleződésekor a megélénkülő tömegmozgalmak megkérdőjelezték; újabb szabályozásokat követeltek.

Az 1968-as gazdasági válság után az üzemen belüli viszonyok különös hangsúlyt kaptak. A társadalmi-politikai kérdések mellett a termelési folyamatok fejlődése, a termelési rendszerek működtetésének igényei felvetették a munka megváltozásából, a munkacső iránt támasztott követelményekből, a vezetés korszerűsítéséből fakadó gondokat is, a munkások üzemen belüli aktivitásának, kezdeményezőkézségének szükségességét. Ezek pedig a társadalmi-politikai problémákkal együtt az üzemen belüli viszonyok, a tőkés-munkás, a vezető-vezetett viszonyának változtatását követelték, sokszor határozott antikapitalista éllel. Ekkor a termelési, üzemi és politikai igények szorosabban összekapcsolódtak. Ez egyébként az állammonopolista tendenciák erősödéséből, a tőkés gazdaság és politikai viszonyának alakulásából is következett. A válság következményeként a munkáképviselő, a részvétel kérdése szinte valamennyi nyugat-európai fejlett tőkésországban felvetődött, és majdnem mindenütt újabb szabályozások léptek életbe. Ez az újraszabályozási folyamat napjainkban is tart, amelynek bemutatása, az általános tendenciák kiemelése elvezethet a ma létező, működő és alakuló munkáképviselői rendszerek főbb formáinak a megismeréséhez.

2. A MUNKÁSKÉPVISELETI RENDSZER SAJÁTOS FELÉPÍTÉSE AZ EGYES TÖKÉSORSZÁGOKBAN

Az üzemeken belüli viszonyok újabb szabályozásainál egyértelműen *a közvetlen állami beavatkozás erősödését* figyelhetjük meg. Bár részleteiben nem mindenhol határozták meg az üzemi munkásképviselési szervek jogait, alapvető szabályozók azonban vannak. Újabban már nemzetközi szintű kísérletek is történtek a különböző tőkésországok üzemeken belüli szervezetei egységesebb működésének a biztosítására, a jogok és lehetőségek közelítésére. Ennek egyik példája a nyugat-európai országok tanácskozó testületének, az úgynevezett Európai Parlamentnek egy 1974. július 11-én megszavazott javaslata, amely szerint az európai országokban működő részvénytársaságok felügyelő bizottságai a következő összetételűek legyenek: a tagok egyharmada a részvényesek, egyharmada a dolgozók képviselője legyen; a harmadik harmad pedig a két előző csoport által közösen, egyetértésben kooptált tag lenne. Az Európai Gazdasági Közösség is foglalkozik a munkásrészvétel és az üzemi struktúra kérdéseivel. Nem terveznek azonos felépítésű munkásképviselési rendszert, de közös alapelveket szeretnének bevezetni. Elsősorban a felügyelő bizottságban javasolnák munkásrészvételt, de nem utasítják el az igazgatás munkásképviselését sem.¹³

Az állami beavatkozás erősödése és általánossá válása azt igazolja, hogy az üzemi együttműködési szervek működése – noha fontos termelési, vezetési kérdés is – az üzemi kereteket elhagyva egyre inkább társadalmi-politikai kérdéssé vált. A burzsoázia a korábbi gazdasági keretekben ezeket az üzemi viszonyokat nem tudja szabályozni; szükségessé vált tehát a közvélemény által jobban respektált közhatalom tőkés jellegű, a társadalmi szabályozás látszatát keltő intézkedése.

A hatvanas évek végétől napjainkig tartó szabályozások az egyes országokban különböző formákban és hatásokkal jelentkeznek. Szükségszerűen alkalmazkodnak a már kialakult formákhoz, megoldásokhoz; a változások jellegét, tartalmát az adott erőviszonyok szabják meg. A továbbiakban néhány jellegzetesebb megoldási formát ismertetünk, kiemelve sajátos vonásaikat.

Olaszország: változó, politizálódó üzemi képviselet

Az olasz társadalom sajátos helyzetéből, struktúrájából, politikai erőviszonyaiból, az olasz gazdaság fejlettségi szintjéből eredően az üzemi munkásképviselési szervek működésének szabályozása nem stabil, gyakran váltják egymást a kísérleti megoldások.

Az 1968–1969-es munkásmegmozdulások eredménye az volt, hogy elismerték az üzemi szakszervezeti szekció tevékenységét. Ez először a kohászok kollektív szerződésében jelent meg, majd nemsokára „a dolgozók jogainak alapszabálya” néven emlegetett, 1970. május 20-án megjelent törvényben,¹⁴ mely tulajdonképpen azt jelentette, hogy a szakszervezetek közvetlenül üzemi szinten önállóan is követelhettek, tárgyalhattak.

A szakszervezeti szekciók elismerésével párhuzamosan különböző üzemi szervek alakultak, amelyeket sem állami előírás, sem szakszervezeti megegyezés nem szabályozott. Kialakult a műhelybizalmiak rendszere: az egyes termelési egységek dolgozói a szakszervezetek közreműködése nélkül választottak képviselőket, akik közvetlenül képviselték munkatársaik érdekeit a vezetés előtt. Az 1969-es forró őszt követően Olaszországban a régebbi angol shop-stewards mozgalomhoz hasonló törekvés erő-

sődött meg: a szakszervezetek helyett a műhelybizalmiak váltak főszereplőkké az üzemekben. A műhelybizalmiak tanácsokat hoztak létre, ezekből bizottságot választottak, amely az üzem összes dolgozója nevében tárgyal a vezetéssel. Néhány üzemben a bizalmiak és a szakszervezetek képviselői együtt alkotnak üzemi tanácsot.

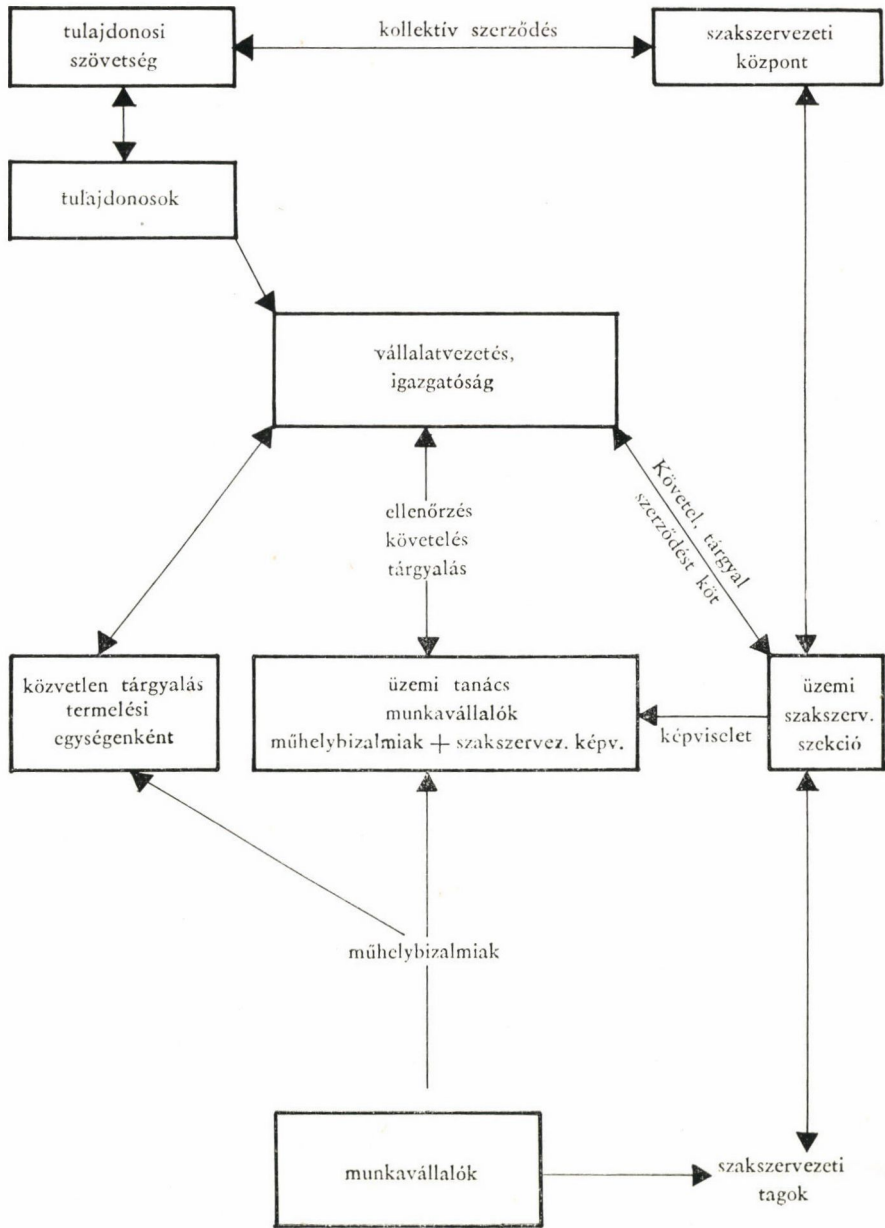
Az ilyen változó és nem egységes munkaképviselési rendszer közvetlenül az üzemhez, sőt azon belül is a különböző termelési egységekhez tapad; minden szinten közvetlenül tárgyal és követel. Szétaprózottsága azzal a veszéllyel jár, hogy könnyebben le lehet szerelni. A szakszervezetek területi szinten megkísérelték összefogni a tevékenységüket. Az olasz műhelybizalmiak rendszere, a szakszervezetek képviselőiből létrehozott különféle szervek a vezetés és a dolgozók normális kapcsolatát hivatották ápolni, de az együttműködést és a vezetésben való részvételt elutasítják, mint ahogy ezt a jelentős olasz szakszervezetek is teszik. A vállalat vezetése ilyenképpen az igazgatóság kezében marad. A különböző vállalati bizottságok tehát „jogi szempontból a munkavállalók kollektív érdekeit védő szervek a vállalatokon belül” – ahogy Buza Márton értékeli ezt a rendszert, hangsúlyozva a szakszervezetekhez való kapcsolódást is.¹⁵

Ez a képviselési rendszer a munkások és a szakszervezetek szándéka szerint nem együttműködő jellegű, hanem a tulajdonos és a vezetés hatalmával szemben létrehozott *pozíció* a termelés közvetlen színterén, amely Olaszországban erőteljesen politizálódott. E kétségtelen pozitívuma mellett azonban elaprózódása és az ebből eredő szervezetlensége problémát okozhat, teret engedhet a burzsoá befolyásnak. Ugyanakkor tömegméretű tevékenységről van szó, ami már önmagában is jelentős. Az 1973-as adatok szerint Olaszországban 19 270 üzemben 97 171 műhelybizalmi és 9813 vállalati bizottság működött, mintegy 2 576 709 dolgozó képviselésében, ami azt jelenti, hogy átlagban minden 26 dolgozóra jutott egy bizalmi, s a képviselés közvetlenebbé vált. A szakszervezetek ereje és befolyása is érvényesülhetett, hiszen a bizalmiak 99⁰/₁₀-a valamelyik szakszervezethez tartozott.¹⁶

Az olasz üzemi képviselés jellemzéséhez hozzátartozik az 1970-es törvény egy másik rendelkezése is, amely kimondja, hogy a munkavállalónak joga van a képviselésen keresztül a *munkakörülmények ellenőrzésére*. Ez az ellenőrzési jog is pozíciót jelent a dolgozó számára. Az erőteljesen politizálódó olasz szakszervezeti mozgalom nem fogadja el a részvételt, az együttműködés gondolatát, a munkaképviselés nem vállal felelősséget a vállalatvezetés döntéseiért. Elismeri a vezetés autonómiáját, s csak legfeljebb befolyásolni igyekszik ezt helyi vagy országos szinten. Konfliktusok esetén az üzemben a megszerzett pozíciókat felhasználva tárgyalnak, ellenőrzési jogukat gyakorolják. Ehhez megvan az aktív politikai tömegtámogatás az üzemben és az üzemeken kívül is.

Olaszországban a burzsoázia nem tudta együttműködésre készíteni a munkásokat a vállalatokon belül, illetve a törekvésének intézményesített formáit törvényekkel nem szabályozták, és a szakszervezetek sem fogadták el az együttműködési kísérleteket. Ezzel szemben az ellenőrzési tendencia látszik erősödni, amelyet a hagyományokkal, az adott társadalmi-politikai helyzettel, az ipari fejlettséggel lehet magyarázni. Ugyanakkor az üzemek egy részében a paternalista kísérletek változatlanul tovább élnek, aminek az oka a keresztény nézetek jelentős befolyásolásában rejlik.

Olaszországban végső soron az üzemeken belüli kapcsolatok szabályozása erőtlen, instabil, a munkások integrációját nem tudja biztosítani. Az olasz munkásmozgalom az üzemeken belüli követeléseket összeköti a politikai hatalom jellegének megváltoztatásával, az általános demokratikus fejlődéssel. Ebben a követelésben pedig támaszkodhat az üzemeken belül kiépített pozícióira.

Az alábbiakban egy egyszerűsített sémán ábrázoljuk az olasz üzemeken belüli szervezeteket, illetve azok kapcsolódását a szakszervezeti mozgalomhoz. Sémánkban azt a helyzetet ábrázoljuk, amikor az adott üzemben a dolgozók által választott műhelybizalmiak a szakszervezeti szekció képviselőivel együtt vállalati bizottságot, üzemi tanácsot is létrehozhatnak.

Franciaország: aprólékos állami szabályozás

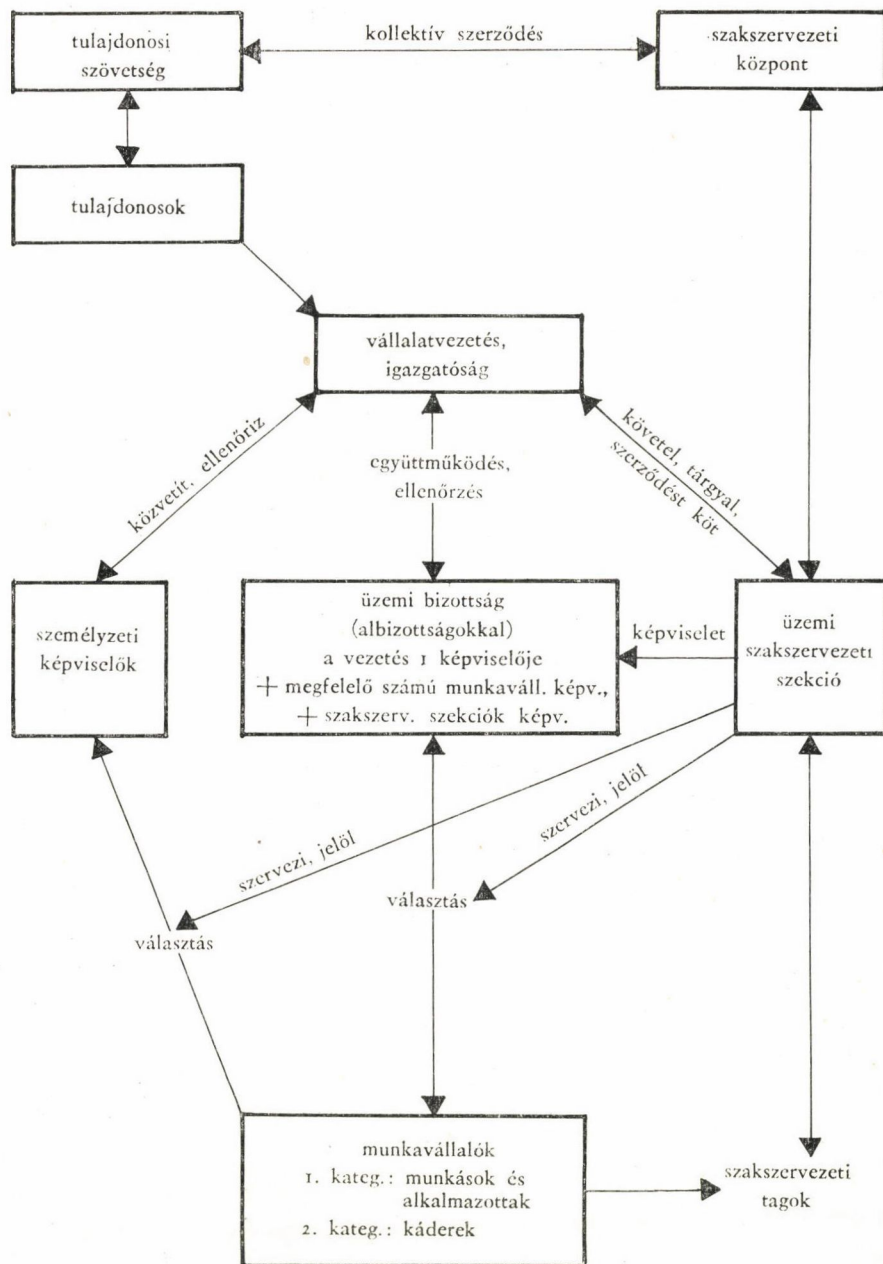
Franciaországban az üzemeken belül bonyolult, nehezen áttekinthető rendszer alakult ki. Aprólékos állami előírások szabályozzák a különböző képviselők tevékenységét, amelyek működése régóta az erőviszonyoktól függ. Az 1968-as tavás Franciaországot mélyen érintette, a bekövetkezett változások mégsem voltak jelentősek az üzemekben. A burzsoáziának sikerült a jogi szabályozás kereteibe szorítani a felvetődött kérdéseket, s ezek segítségével megpróbálta ellenőrzése alatt tartani a folyamatokat.

A legjelentősebb változás az *üzemi szakszervezeti szekciók* tevékenységének elismerése volt. Ettől kezdve a francia üzemekben *három különböző* üzemi képviselői intézmény működik egymás mellett: az 1936-ban létrejött *személyzeti képviselők* rendszere; az 1945-ben létrehozott *üzemi bizottságok*; és az említett *szakszervezeti szekciók*. Működésük, rendszerük bemutatását ezúttal nem tartjuk szükségesnek, mert e folyóirat 1975. évi 4. számában részletesen jellemeztük.¹⁷ Most tehát az olasz sémához hasonlóan a francia üzemi kapcsolatrendszert vázoljuk fel. Franciaországban egy üzemben különböző szakszervezetek tevékenykedhetnek, amelyek az erőviszonyaiknak megfelelően képviseltetik magukat a különböző szervezetekben. A különféle választott funkciók halmozódhatnak is. Ezeket a sémában azonban nem jelöljük.

A francia rendszer – a működésének nehézsége ellenére is – biztosíthat lehetőségeket a munkások számára. Noha a döntő kérdésekbe nem tudnak beleszólni – egyébként is a beleszólási, részvételi jogok bővítését a munkásmozgalom strukturális és hatalmi változásokhoz köti –, sok területen ellenőrzési joguk van. A nagyüzemekben, ahol jelentős a szervezethez, és ahol a CGT, a baloldali szakszervezet játszik domináns szerepet, az *egész képviselői rendszer a szakszervezetek befolyása alatt áll*; ebben az esetben lehetőség nyílik az üzemeken belüli pozíciók erősítésére. Az utóbbi időszakban történt változások az üzemi bizottság jogait, főleg ellenőrzési jogait bővítették, s az üzemeken belüli szervezet tevékenysége is felélélnkült, számuk is növekedett.

Az is igaz, hogy ez a bonyolult és nehezen áttekinthető rendszer a közvetlen kapcsolatokon keresztül alkalmas a burzsoázia befolyásának a biztosítására is. A vezetés technikai-politikai problémáit, a modernizálás sürgető feladatait e rendszer is segítette megoldani, de nem vált együttműködési rendszerré. A konfliktusokat Franciaországban alig lehet üzemi szinten izolálni; ezek ugyanis az üzemeken kívül robbannak, s a baloldal hatására politizálódnak, az üzemeken belüli problémák az osztályharc általános kérdéseivel kapcsolódnak. Ezért a francia burzsoázia mereven elutasítja az üzemeken belüli politikai tevékenységet, a baloldal, s különösen a Francia Kommunista Párt pedig egységesen követeli ennek az elismerését.

Franciaországban az erős munkásmozgalom határozott állami garanciákat verekedett ki pozícióinak védelmére. Ugyanakkor a francia burzsoázia ezt a rendszert igyekszik a maga javára felhasználni, amely látszólagos stabilitása és tevékenysége ellenére csak akadozva működik. A burzsoázia nem képes az integráció mechanizmusaként

funkcionáltatni, de nem váltak a munkásellenőrzés határozott pozícióivá sem. Állandó a változtatási igény.

A burzsoázia, az állam, a különböző technokrata és neoliberális tendenciák újabb üzemi reformokra törekednek. A baloldal ezeket a változásokat társadalmi, hatalmi változásokhoz köti; a kérdés Franciaországban jelentős politikai problémává vált.

Az olasz és a francia üzemi képviselői rendszer a teljesen különböző megoldások ellenére egy lényeges dologban azonban azonos jellegű: az üzemi konfliktusokat nem sikerült lokalizálni, az üzemi kérdések politizálódtak. Az olasz és a francia munkásmozgalom az együttműködést elutasítja, a vállalatok vezetésében nem vállal felelősséget. Kialakult a nagyüzemekben egy erős munkáspozíció, amely befolyással rendelkezik. A kommunista pártok hatása jelentős az üzemekben, bázisuk is az üzemi szervezetekben, a baloldali szakszervezetekben található. Az üzemi viszonyok változtatását az átfogóbb gazdasági és politikai kérdések kereteiben, politizált módon vetik fel, a változtatásokat egybekapcsolják a hatalom megváltozásával.

Német Szövetségi Köztársaság: részvétel a vállalatok vezetésében

Az üzemi munkásképviselet szabályozása a *Német Szövetségi Köztársaságban* eltér az előzőektől. Az NSZK munkásmozgalmában ugyanis a reformista szociáldemokrata befolyás dominál, amely a szakszervezetekkel együtt elfogadja, sőt a céljai közé sorolja az üzemen belüli együttműködést, esetenként pedig perspektivikus társadalmi-politikai elképzeléseket fűznek az üzemi szervek, a munkásbeleszólás fejlesztéséhez. Ennek megfelelően a munkásképviselet kiterjesztéséért, jogainak bővítéséért lépnek fel. Amíg Olaszországban és Franciaországban csak *a vállalat vezetésével* való kapcsolatról, konzultációról és a vezetés esetleges ellenőrzéséről van szó, a Német Szövetségi Köztársaságban emellett *a vezetésben* való részvételről is beszélnek. Amíg másik két országban kizárólag csak a vezetéssel van kapcsolata az üzemi szervezeteknek, az NSZK-ban a tulajdonosok képviselőivel is kapcsolatba kerülnek *felügyelő bizottságokban*.

Az 1951-es szabályozás a vállalatok felügyelő bizottságaiban paritásos részvételt biztosított a munkavállalók képviselőinek. Általában 5 tulajdonosi és 5 munkavállalói képviselőt választottak, s ezek közösen még egy „semleges” tagot jelöltek a felügyelő bizottságokba. A munkavállalók képviselői egy munkaigazgatót is jelöltek a vállalati *igazgatásba*. Tehát ha korlátozott területen is – a munkaigazgató a vállalati személyzeti, szociális stb. ügyeket intézte –, de a vezetésben is részt vehettek a montán ipar dolgozói.

Az 1952-es szabályozás, amely az összes vállalatra vonatkozott – kivéve a családi jellegű és az 500 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató vállalatokat – ugyancsak biztosította a felügyelő bizottságban való munkásrészvételt. Itt azonban a munkások képviselői csak a felügyelő bizottság tagjainak *barmadát* alkotják, és nincs már általuk választott munkaigazgató sem.

A Német Szövetségi Köztársaságban 1951-ben feloldották a kartellizációt tiltó rendelkezéseket, s az ötvenes években a koncentráció erősödésével nagykonszernek alakultak ki. Ezekre – mivel nemcsak termelő, hanem pénzügyi társaságok is voltak – a kvalifikált beleszólást lehetővé tevő 1951-es törvény nem vonatkozott, csak a harmados részvétel biztosító 1952-es. A szakszervezetek nyomására ezt az ellentmondást az 1956 augusztusi kiegészítő törvény feloldotta: az 1951-es szabályozás során hozott rendelet érvényes azokra a konszernekre, amelyek tevékenységében a

vas- és acélipar, valamint a bányászat alapvető szerepet játszik. Ezeknél azonban korlátozták a munkásképviselet jogkörét. A 15 tagú felügyelő bizottságokban 7 munkás képviselő lehet ugyan (ebből 4 kötelezően a vállalat dolgozója – akik közül 3 munkás, 1 pedig alkalmazott –, 3 a szakszervezeti központok megbízottja), de a törvény 15. §-a új megkötést tartalmaz: a felügyelő bizottság döntései csak akkor érvényesek, ha a tulajdonosok képviselőinek többsége elfogadta azt. Ezeknél a cégeknél is van munkaigazgató az igazgatóságban, akit a felügyelő bizottság többségi szavazattal nevez ki, azaz – az 1951-es törvénnyel szemben – a munkavállalók képviselőinek ellenére is megválasztható.¹⁸

A szakszervezetek 1967 óta a kvalifikált beleszólási jog kibővítését követelik, minden vállalatra ki akarják terjeszteni. 1968-ban a munkáltatók szövetsége felmérést végeztetett, és még a működő rendszert is elutasították. Majd a szövetségi kormány nevezett ki „pártatlan” bizottságot a vita tisztázására. 1970-ben a Szövetségi Parlament elé benyújtott úgynevezett Biedenkopf jelentés elutasította a szakszervezetek követeléseit. A jelentés azt hangsúlyozta, hogy a dolgozók képviselőinek nem a vezetésben, nem a döntésekben, hanem az ellenőrzésben kell résztvenniük. Azaz, elutasítja a munkaigazgatónak a dolgozók által történő választását, illetve a vezetésben való másfajta részvételt. Ezek helyett a felügyelő bizottságok ellenőrző jellegű tevékenységében ajánl képviseletet. Ugyanakkor a bizottság úgy véli, hogy „a részvételt nem lehet úgy értelmezni, mint olyan eszközt, amely a munkásoknak megengedi a tőkét birtokló pénzügyi hatalom ellenőrzését”.¹⁹ Ezért a javaslatai szerint a felügyelő bizottságokban a felelős tulajdonosoknak kell többségben lenniük.

A politikai és a gazdasági viták eredményeképpen, a szociáldemokrata kormányzat támogatásával az 1976. március 18-i törvény a kvalifikált beleszólási jogokat minden 2000 főnél többet foglalkoztató cégre kiterjesztette. A felügyelő bizottságok paritásos összetételűvé váltak további 600 vállalatnál, ahol 4 millió alkalmazott dolgozik, s itt a munkaigazgatót a felügyelő bizottság kétharmados többséggel nevezheti ki.²⁰

A felügyelő bizottságokban való paritásos vagy harmados munkavállalói képviselet szerepét, lehetőségeit akkor értékelhetjük helyesen, ha ismerjük a felügyelő bizottságok szerepét a nyugatnémet vállalatoknál. A felügyelő bizottság tulajdonos tagjait a részvényesek közgyűlése választja, a munkavállalók képviseletét az üzemi tanács és a szakszervezeti központ jelöli. Az utóbbiakat elvben a részvényesek hagyják jóvá. A felügyelő bizottság a társaságok ellenőrző szerve, információs jogokkal rendelkezik, elvben kinevezi az igazgatóságot. Önmaga jelentős döntéseket nem hozhat, ez a meglehetősen önálló igazgatóság feladata.

Az igazgatóság tevékenységében a fő részvényesek hatása dominál, a munkásképviselet csak korlátozott ellenőrzési jogokkal rendelkezik, ennek érvényesülését is nehezíti azonban, hogy kötik őket az üzleti titkok megőrzésének a kötelmei is. A gyakorlatban rendszerint megegyeznek a részvényesek képviselőivel, illetve vitás esetekben gyakran kisebbségbe szorulnak. Mivel ez a szervezet meglehetősen távol áll a munkásoktól, a képviselők is többnyire a szakszervezetek képzettebb káderei közül kerülnek ki, így a közvetlen hatásuk kevés a dolgozók körében, az üzemi viszonyokat nemigen képesek megváltoztatni. Az igazgatóságban a munkaigazgató a gyakorlatban a burzsoá manegment részévé vált.

Az NSZK-ban az *üzemi tanácsokra* vonatkozó előírások is módosultak; 1972. január 15-én hirdették ki a vállalatok szervezéséről szóló törvényt, amely az 1952-es rendelkezéseket váltotta fel.²¹

Az új rendelkezés nem hozott jelentős módosításokat. Az üzemi tanács működési alapelvét a törvény így határozta meg: „A munkaadó és az üzemi tanács az érvényes kollektív szerződések keretében az üzemen belül képviselt szakszervezetekkel és a munkaadói egységekkel bizalommal együttműködve dolgoznak a munkavállalók és az üzem érdekében.” (2. §. 1.) Az üzemi tanács a Német Szövetségi Köztársaságban az előírások szerint *együttműködési* és nem érdekvédelmi szerv. Az alapvető bér- és szociális kérdések változatlanul a szakszervezetek, a munkaadói szövetségek és az állami munkaügyi hatóságok illetékességébe tartoznak, ahogy ezt a törvény ki is mondja.

A szakszervezetek ellensúlyozására az üzemekben a munkáltatói szövetségek képviselői is megjelenhetnek, felszólalhatnak. A szakszervezeti központok képviselői a vállalat vezetésének hozzájárulásával szintén megjelenhetnek, ha ezt „nem akadályozzák meg az üzemmenet elkerülhetetlenül szükséges teendői, ha nem ütközik jelenlétük a szükséges biztonsági előírásokba vagy az üzleti titkok védelmébe.” (2. §. 2.) Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a vezetés különösebb nehézségek nélkül megakadályozhatja a szakszervezeti központok közvetlen hatását. Az üzemben képviselt szakszervezet megbízottja az üzemi tanács ülésén is részt vehet tanácskozási joggal, ha „az üzemi tanács tagjainak egynegyede vagy a rétegcsoporthoz tartozók képviselőinek többsége” ezt kívánja. (31. §) A szakszervezeti központok hatásának kiszorítása megkönnyítheti a közvetlen üzemi kapcsolatok erősítését, a helyi megoldások alkalmazását. A burzsoázia arra hivatkozik, hogy a dolgozóknak átlagban csak egyharmada szakszervezeti tag, nem méltányos tehát a szakszervezetek befolyásának a növelése. Ennek ellenére a szakszervezetek befolyása így is számottevő, s az üzemi tanácsokat érdekvédelmi szervezetként működtetik.

Az új törvény az egyes munkavállalók üzemen belüli jogait is rögzíti. Polgári kommentátorok szerint ez a politikai demokráciához hasonló gazdasági demokrácia megteremtésének az irányába hat. Minden dolgozónak joga van információra, véleményének kifejezésére az üzemben, személyi aktáiba is betekinhet, egyéni panasztételi joga is van. Elvben a politikai, meggyőződésbeli és mindenfajta diszkrimináció tiltott (IV. 75. §), ami éles ellentmondásban van a tapasztalható gyakorlattal.

Az egyéni munkavállalói jogok kiszélesítése azonban nem egyértelműen pozitív jelenség, mert csökkenthetik az üzemi tanács és a szakszervezetek lehetőségeit, holott az utóbbiak ereje és támogatása nélkül az egyéni jogok nehezen védhetők a tőkés üzemekben.²²

Az üzemi tanács a burzsoázia szándékai szerint együttműködési szervezet, amelynek az a feladata, hogy a munkaadó és az üzemi tanács „A vitás kérdésekről a meg egyezés komoly óhajával tárgyaljanak és tegyenek javaslatot a véleménykülönbségek kiküszöbölésére.” (74. §) Továbbá: „A munkaadónak és az üzemi tanácsnak tartózkodnia kell minden olyan intézkedéstől, amelyek megzavarhatják a munka menetét és az üzemben kialakult rendet. Tartózkodniuk kell minden pártpolitikai tevékenységtől az üzemben . . .” Ez az együttműködési szervezet a termelési érdekeket, a vállalat zavartalan működését szolgálja, ennek érdekében bíz sok feladatot magukra a munkásokra. Aprólékosan szabályozza az intézményes működés minden vonatkozását (nagyobb üzemekben üzemi bizottság működhet, gazdasági tanács tevékenykedik, előírja a fiatalok, a vendégmunkások, a nők képviselői arányait).

Az üzemi tanács tagjainak egy része függetlenített funkcionárius. Például egy 3–4000 főt foglalkoztató üzemben az üzemi tanács 5 tagja függetlenített, illetményét a munkaadó köteles biztosítani. Ily módon a függetlenített szakszervezeti apparátus mellett kialakult egy üzemi munkás funkcionárius réteg is, amelyet képeznek is, hogy

feladatát szabályosan el tudja végezni. A még nem függetlenített üzemi tanács-
tagoknak 3, illetve 6 hét fizetett tanulmányi szabadság jár „olyan oktatási rendezvé-
nyeken és tanfolyamokon történő részvétel céljából, amelyeket a tartomány leg-
felső munkaügyi hatósága a szakszervezetek csúciszerveivel és munkaadói szövetsé-
gekkel történt tanácskozás után alkalmasnak ismer el.” (37. § 7.)

Ez a képzés valóban növeli a munkások ismereteit, képessé teheti őket a hatéko-
nyabb tevékenységre, ugyanakkor a szabályozás garancia arra, hogy a képzés a tőkés
gazdaság és vállalat működésének ismeretével ruházza fel a munkásokat, hogy ebben
a tőkés szisztémában találják meg a szerepüket, végezzék el a feladataikat.

A nyugatnémet üzemi tanácsok sok, részletesen szabályozott feladatot kapnak.
Lényegében a termelés során előforduló vitás kérdések rendezésében van szerepük
(munkarend, munkaidő, a szerződések betartása, a munkavédelem), a szociális kér-
déses intézésével is foglalkoznak, s újabban a felvétel, az elbocsátás, a továbbképzés
területén is van szavuk. Mindezek azonban döntően technikai jellegű, az üzem mű-
ködésének lényegét alig érintő kérdések. Mivel azonban a munkások többségét a bér-
problémákon kívül (ami a szakszervezetek hatásköre) elsősorban a munkájuk során
jelentkező közvetlen kérdések érdeklik, a hatásuk nem lebecsülendő.

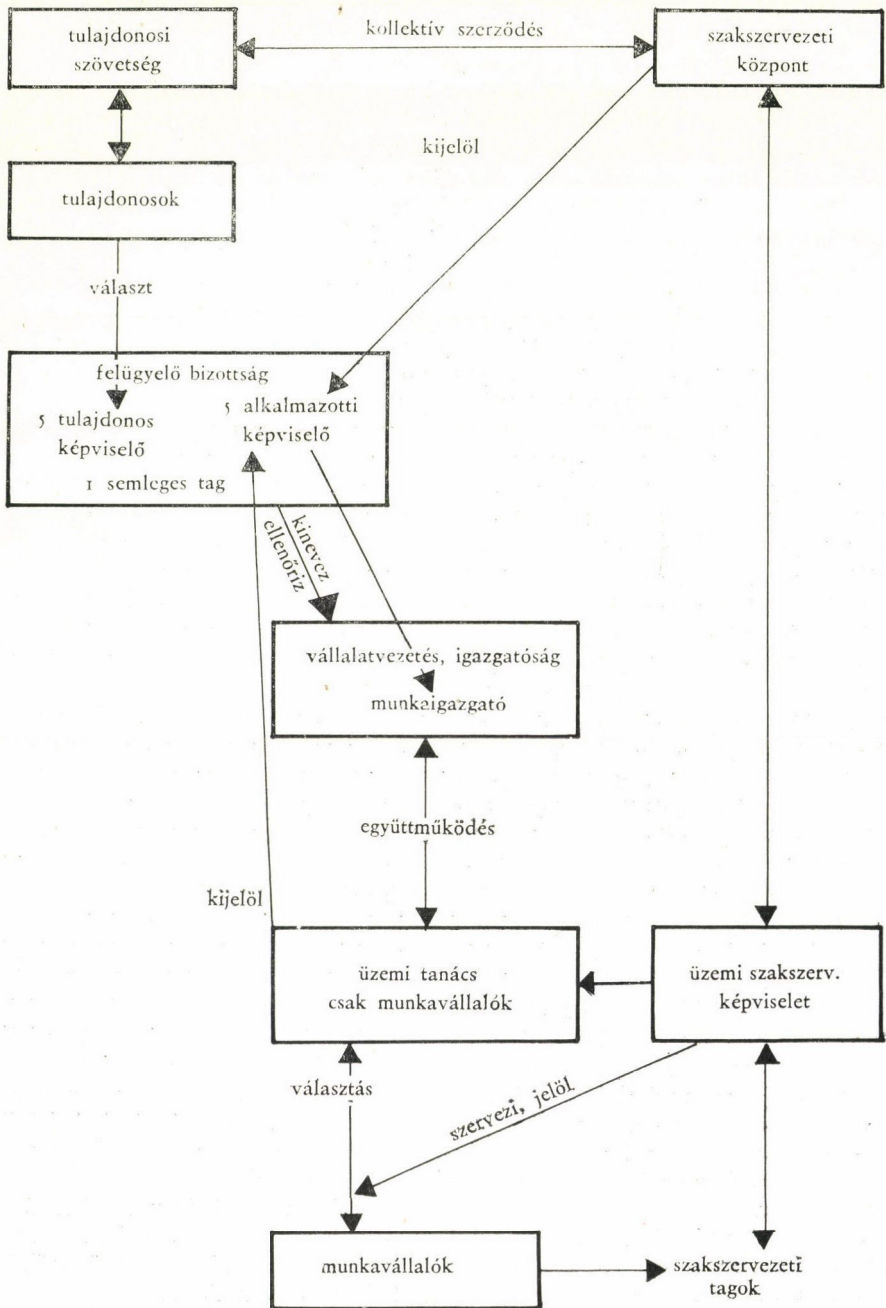
Az egész szisztéma működését a következő ábrán mutatjuk be, feltételezve, hogy
ez esetben a kvalifikált beleszólási jog érvényesül és van munkaigazgató is.

A Német Szövetségi Köztársaságban a korábbi tradíciókra építve, a II. világhá-
borút követő időszak politikai problémáinak hatására a tőkés–munkás viszony sza-
bályozásának bonyolult rendszere alakult ki. Kialakításában a burzsoázia rugalmas
reagálása mellett szerepe volt a szociáldemokrácia követeléseinek is. Jelentős pozí-
ciókat vívtak ki az üzemekben, ahol *a vezetésben* (munkaigazgató), *a felügyelő bi-
zottságban* (ellenőrző szerv) és *az üzemi tanácsokban* (együttműködőszerv) is képvise-
lelve vannak a munkavállalók, s az egész képviseletet a szakszervezetek irányítják.
Jelentős számú munkást aktivizáltak különböző szinteken.

Ugyanakkor ez a rendszer alkalmasnak bizonyult a konfliktusok leszerelésére, az
együttműködés megteremtésére is, s ezzel a burzsoáziát szolgálta. Az üzemi integrá-
ció az üzemek vezetési, technikai, szervezési problémái megoldásában segít elsősor-
ban, de társadalmi, politikai szinten is érezteti hatását. Döntően azért, mert a re-
formista munkásmozgalom a képviseleti rendszer továbbfejlesztésével a tőkés rend-
szeren belüli változásokat akar elérni, a szabadság demokratizálását, a tulajdon
bizonyos ellenőrzését. De ezek a szabályozások másodlagos dolgokra vonatkoznak,
s nem kapcsolódnak az adott hatalmi-politikai viszonyok megváltoztatásához.

A létrejött intézményrendszer formálisan és nehézkesen működik. Működése be-
folyásolja a burzsoázia és a munkások magatartását is. A burzsoázia különösen kon-
junkturális időszakokban rugalmasan, politizáltnan reagál a munkáskérdésre, előtérbe
helyezi az üzemen belüli együttműködést. A munkások jelentős része is az üzemi élet-
re koncentrál, az osztálykonfliktusoktól távol marad. A szakszervezeti központok
tevékenysége iránt lanyhul az érdeklődés, a szervezett munkások száma nem nőtt.
A szakszervezetek tevékenységével kapcsolatban főként azok a kérdések érdeklik a
munkásokat, amelyek az üzemi munkára vonatkoznak. Ez viszont összekapcsolódik
az üzemi intézményekkel, az együttműködés szervezeteivel.

Ennek a rendszernek a további működése során jelentős küzdelmek várhatók. A
nyugatnémet beleszólási rendszer a konjunkturális időszak elmúltával könnyen poli-
tizálódhat, amelynek jelei érezhetők. Reformista pozíciók alapján az együttműködés
irányába halad, de ha sikerül társadalmi-politikai változások követelésével összeköt-
ni és politizálni – ahogy ezt a Német Kommunista Párt és egyes baloldali szak-
szervezeti vezetők teszik –, akkor a munkásság pozícióját erősítheti.

A skandináv országokban rendeletekkel biztosítják a munkásoknak a vállalat vezetésében, az igazgató-tanácsokban való részvételét. *Norvégiában* 1972 decemberében hoztak törvényt arról, hogy a részvénytársaságok igazgató tanácsaiba a dolgozók is küldhetnek képviselőket. 1976. január 1-től a bankok és a biztosítási intézetek kivételével minden vállalatra kiterjesztették ezt az intézkedést.²³ A dolgozók közvetlenül választják képviselőiket, vagy pedig a norvég vállalatoknál működő ún. vegyes bizottság – a munkavállalók és a vállalat vezetésének közös üzemi bizottsága – jelöli ki az igazgató tanács munkás képviselőit.

Svédországban is hasonló megoldás tapasztalható. 1972 decemberétől a részvénytársaságok igazgató tanácsába az üzemi bizottság a szakszervezettel egyetértésben nevezi ki a dolgozók két képviselőjét és pótképviselőjét a 100 főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál.²⁴ Ezt már Svédországban is *állami beavatkozás, törvény rendelte el*, a konvención alapuló megoldás itt is háttérbe került.

Az igazgatásban, a vállalatvezetésben való munkásképviselés egyébként a Volvo művekben megegyezés alapján már korábban is működött, ezt a gyakorlatot általánosította az állami rendelet. A vezetésben részt vevő munkások képzését a kormány és a szakszervezetek által finanszírozott intézményekben – pl. Svéd Munkásképző Központ – akarják megoldani. Az igazgató tanácsokban való munkásrészvétel itt sem hozott lényeges változást. A két munkásképviselő a lényeges döntéseket képtelen befolyásolni, inkább informatív és konzultációs szerepük van. A munkásképviselők hatékony szereplését megnehezíti például az, hogy sok cég angolul tartja az igazgatósági üléseket, s a munkásképviselők „nem mind” tudnak jól angolul.

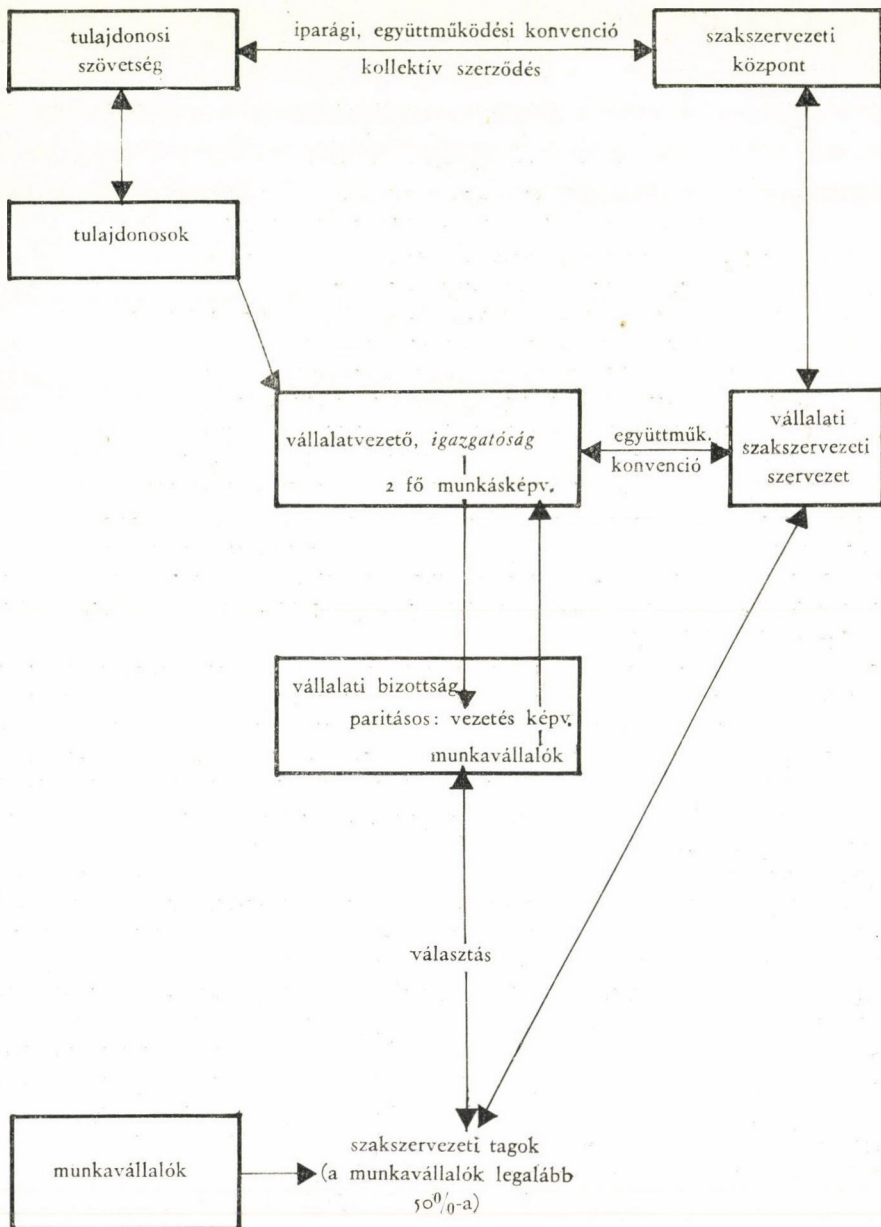
Svédországban a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek a szociális partnerség és az ipari demokrácia megteremtése érdekében további változásokat is javasoltak az üzemi viszonyok demokratizálására. Elképzeléseik a burzsoázia erős ellenállásába ütköztek, s a további reformista átalakulás a szociáldemokrata kormány bukásával – úgy tűnik – lelassul.

Még 1971-ben az üzemi kapcsolatok új, átfogó állami szabályozásának előkészítésére alakult egy bizottság a kormány, a munkaadók és a szakszervezetek képviselőiből. Az 1975-ben benyújtott javaslatot 1976 márciusában tárgyalta a svéd parlament, s 1977. január 1-től életbe is lépett. Az előzetes ismertetések szerint a közös vezetés problémáit felvető javaslat az üzemi viszonyok demokratizálását akarta biztosítani.²⁵

A korábbi svéd hagyományoknak megfelelően a svéd üzemekben az együttműködést biztosító szervezetekben is a szakszervezet a munkaadók partnere, s nem a munkavállalók képviselője, mint az eddig tárgyalt országokban. Ennek természetesen a Svédországban meglevő magas szintű szervezethez a feltétele. *Az üzemi munkásképviselés jogainak kiszélesítése itt egyértelműen a szakszervezeti jogok kiszélesítését jelenti.* A változás és a többi országtól eltérő vonás az, hogy Svédországban az üzemi részvétel konkrét kérdéseit (vállalati bizottság, igazgatásban való részvétel) a kollektív szerződésekben kell rögzíteni. De az üzemi viszonyok alapelveit központilag is meghatározták. A megkötött kollektív szerződés érvényességi ideje alatt a nyezhetnek akciókat, de a munkásképviselés kérdéseiben ez idő alatt is joguk van felszólalni. Mivel Svédországban a szervezethez igen magas fokú, a szakszervezetek határozottan és következetesen irányítják az üzemen belüli képviselési rendszer tevékenységét, és összekapcsolják a központi, társadalmi jellegű törekvésekkel, amelyek a szociáldemokrata párt reformista politikája határoz meg.

A svéd üzemen belüli képviseleti rendszert az alábbi sémán olyan üzemben ábrázoljuk, ahol együttműködési konvenciót kötöttek, s a szakszervezeti szervezettség is eléri az 50⁰/₀-ot.

Svédország

Nagy-Britanniával kapcsolatban már említettük, hogy a legutóbbi időszakban az állami beavatkozás nyomai kimutathatóak az üzemeken belüli viszonyok szabályozásában is. Noha az ipari kapcsolatok, a tőkés–munkás viszony formáinak szabályozásában Anglia a kezdettől élen járt (gondoljunk az első gyári törvényekre, a szakszervezetek elismerésére stb.), az üzemeken belüli közvetlen kapcsolatok kialakítását az állam az érdekelt felek, vállalatok vezetése és a munkások, illetve a szakszervezetek meggyezésére bízta. Ily módon döntően informális rendszerek jöttek létre az üzemekben, illetve átmeneti időszakokban különböző intézményes megoldások léteztek (pl. Whitley bizottságok), amelyek nem bizonyultak tartósnak. Formális, szabályozott rendszer országos szinten az iparági szakszervezetek és a tulajdonosi szövetségek között létezik, ahol az állami szabályozás és befolyás érvényesül. Angliában a munkaadók a szakszervezeti központok hatását kikerülve az üzemek szintjén a közvetlen tárgyalásokat szorgalmazták. Ezt az is elősegítette, hogy az angol üzemekben, sokszor a szakszervezetektől függetlenül már korán kialakult a *shop stewards, a műhelybizalmiak rendszere*, amely 1917 óta a közvetlen tárgyalások hagyományos formájává vált.²⁶ A szakszervezetek is kénytelenek voltak elismerni ezeket, noha ellenőrzésük alól ki-kibujtak. Ezt a közvetlen üzemeken belüli tárgyalási rendszert a burzsoázia mindenütt szorgalmazza: a felek autonómiájuk megőrzése mellett képesek kisebb kérdésekben gyorsan meggyezni a szerződéses viszony keretein belül. Ez a tárgyalás rugalmasabb, közvetlen kapcsolatot tart a munkásokkal, nincsenek nehézkes eljárási problémák, a munkások érdekeit jól képviselheti. A burzsoázia azonban főként azért szorgalmazza ezt a megoldást, mert ezzel időnként képes az egységes szakszervezeti fellépéseket, az osztálymegmozdulásokat megakadályozni, helyi szinten leszerelni a konfliktusokat.

Az angol szakszervezetek és a Munkáspárt sem híve az üzemeken belüli együttműködési szervezetek kiépítésének, ezek állami szabályozásának. Szerintük a részvétel és az ellenőrzés is csak a szakszervezetek segítségével valósulhat meg, ezek révén lehet a társadalmi ellenőrzést, a magáncégek bizonyos ellenőrzését elérni.²⁷

Angliában sokat foglalkoznak a munkásellenőrzés kérdésével. Az első munkásellenőrzéssel kapcsolatos konferenciát 1964-ben rendezték Nottinghamban. Az 1968-as konferencián a részvétel és az ellenőrzés összehasonlítása volt a tárgy. A részvételt, az együttműködési szervezeteket elutasították, mert ebben feloldódik a munkások önálló szervezete, s beépül a burzsoázia által létrehozott intézményrendszerbe. Arra nincs garancia, hogy ebben a keretben a munkásság jelentős befolyást gyakorolhat a tőkés szervezetekre. A munkásellenőrzést javasolták, mert így megmaradna a munkások önállósága, s a létrehozandó tanácsok is csak a munkásoknak lennének felelősek. A munkásellenőrzés hívei esetleg hatalmi szervet is látnak az ilyen elveken működő tanácsokban.²⁸

Angliában az üzemekben mintegy 200 000-re becsülik a műhelybizalmiak számát. Noha ezek az említett munkaellenőrzési koncepciót nem mind képviselik, jelentős hatásuk van, lényegében a szakszervezeti tevékenység motorjai. A tárgyalások, megbeszélések szervezésére különböző bizottságokat hoznak létre, s üzemi szinten, közvetlenül találkoznak a vezetés, a tulajdonosok képviselőivel egy lényegében szabályozatlan, üzemenként is különböző szisztémában.

Az érdekvédelem mellett tevékenységük a közvetlen kapcsolat révén az üzem problémáinak a megoldásához is hozzájárul.

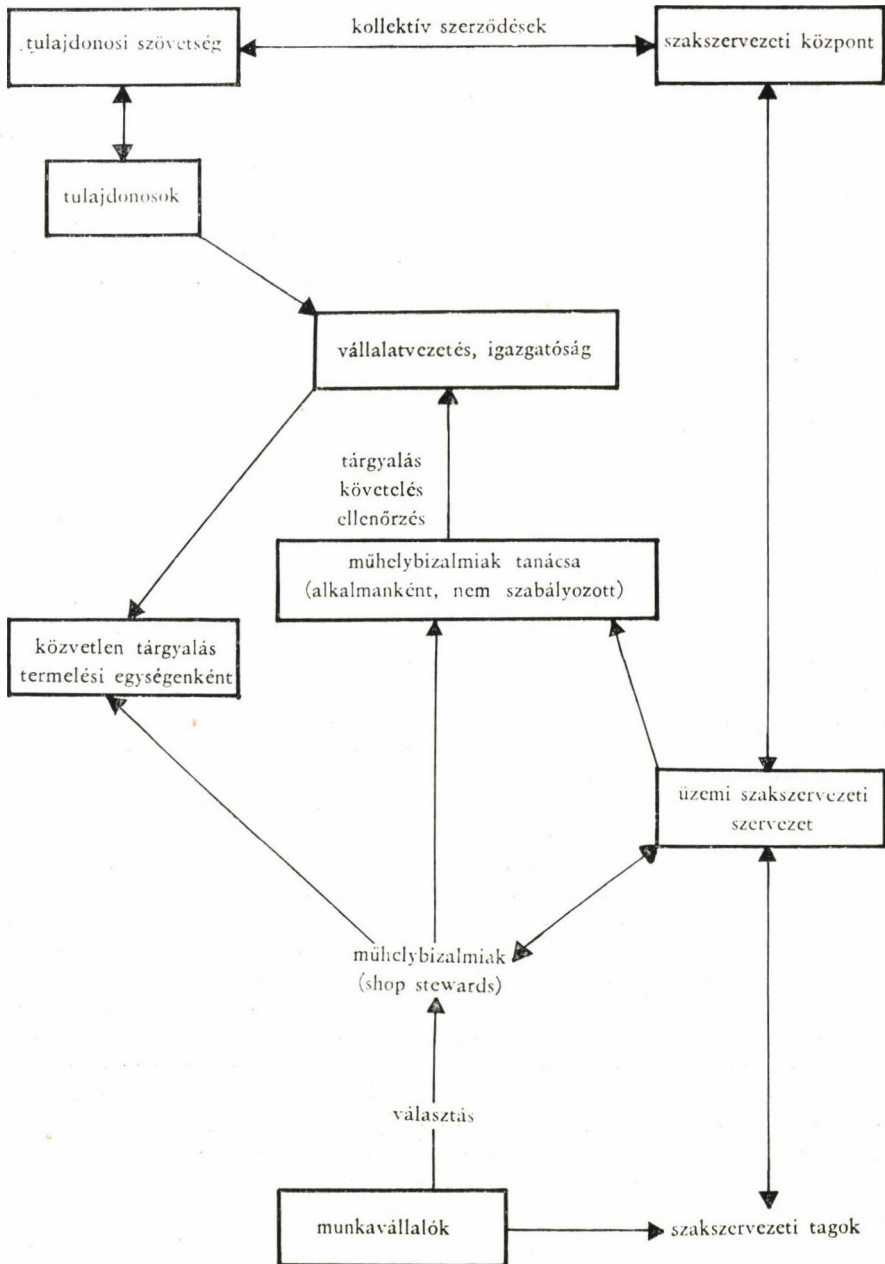
Nagy-Britanniában a tőkés–munkás viszony szabályozásának átmeneti állomása volt az 1971-es Industrial Relations Act, a Kar-törvény.²⁹ Ez a szabályozás az ipari kapcsolatok legfontosabb elemeit érintette: a szakszervezetek, a kollektív szerződések, a tárgyalások, a sztrájkjog stb. kérdéseit, de *az üzemem belüli tőkés–munkás viszony intézményesítéséről ez sem rendelkezett*. A törvény egyébként viharos tiltakozást váltott ki, mert a hírhedt amerikai Taft–Hartley törvénytől inspirálva erőteljesen beavatkozott a szakszervezetek életébe, és megszigorította a sztrájkjogot. A tiltakozások eredményeként az 1974. július 31-i törvény hatálytalanította is. A legutóbbi, 1976-os, a szakszervezetekre és a munkakapcsolatokra vonatkozó, a két előbbi törvényt helyettesítő törvény is csak az ipari kapcsolatok átfogóbb rendszerére vonatkozik. A rendelkezések a műhelybizalmiak rendszeréről nem tesznek említést, de *a végrehajtási utasítás a műhelybizalmiak rendszerét elismeri az üzemem belüli képviselői szervének*, sőt arról is intézkedik, hogy a szakszervezet és a munkaadó gondoskodjon a képzésükről.³⁰

Nagy-Britanniában tehát az üzemem belül egy nem előírt rendszer próbálja szabályozni a kapcsolatokat, és ebben a szabályozásban a szakszervezetekhez kapcsolódó, de azoktól sokszor független műhelybizalmi rendszer játssza a fő szerepet. Ez a közvetlen és informális kapcsolat segíti az üzemi integráció fejlesztését, sokszor elválasztja az üzemi munkástörekvéseket a munkásosztály általános követeléseitől, a reformista elképzelésekhez kapcsolódik, de képes – mint érdekképviselői szerv – a munkáskövetelések manifesztálására is.

Sémánkban azt a helyzetet ábrázoljuk, amikor a műhelybizalmiak alkalmanként tanácsot alkotnak és ezek tárgyalnak a vállalat vezetésével.

Az eddigiek során a tőkésországok *magántulajdonban levő vállalatainak* munkásképviselői rendszereit mutattuk be. A tőkésországokban azonban állami tulajdonban levő nagyvállalatok is vannak, amelyek vezetése, irányítása külön tanulmányt érdemelne. Ezekben a munkások részvételének kérdése más módon jelentkezik ugyan, de lényegében nem tér el a magáncégek szabályozásától. Az üzemem belül *a vezetéssel kapcsolatban levő* szervek működése tulajdonképpen azonos. Ugyanúgy és hasonló jogokkal működnek az üzemi bizottságok, műhelybizalmiak, s ugyanúgy a nem általuk kijelölt vezetéssel tarthatnak kapcsolatot. A különbség csupán a felügyelő bizottságok, az igazgató tanácsok működésében tapasztalható, mert ezekben a munkavállalók különböző módon és arányokban képviselve vannak.

A szakszervezetek és a baloldali erők nagy reményeket fűztek az állami szektor belső viszonyainak alakulásához. Ebből annyi valósult meg, hogy a belső szabályozás valamivel demokratikusabb, a képviselői jobban tud működni, de a lényeges gazdasági, pénzügyi döntésekből itt is ki vannak zárva a munkások, az alkalmazottak képviselői, s elsősorban a társadalmi ellenőrzés és szabályozás burzsoá elképzelései valósulnak meg. Bár közvetettebb módon, de az állami szektorban is a tőkés–munkás viszony alapelvei érvényesülnek, hiszen az állami vállalatoknál is a profit törvényei uralkodnak, s az utóbbi időben egyre inkább a rentabilitás került előtérbe a közösség szolgálata helyett.³¹ A szakszervezetek és a baloldali pártok elsősorban ezen a területen látnak lehetőséget a továbblépésre, ez azonban alapvetően a politikai-hatalmi erőviszonyok alakulásától függ.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Áttekintve a jelentősebb európai tőkésországok üzemen belüli munkásképviseleti rendszerét, összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az üzemen belüli viszonyok szabályozásában *általánosan a munkavállalók és az üzem vezetése közötti kapcsolatok intézményesítése történt meg.* Szinte minden tőkésországban léteznek az üzemekben a munkások és a vezetés együttműködését biztosítani hivatott szervezetek, amely különböző összetételben, eltérő jogokkal, a szakszervezetek különböző fokú befolyásával próbálja az üzemi integrációt biztosítani. A feladatai között termelési és társadalmi problémák megoldása egyaránt szerepel. Ez az intézményrendszer lényegében egy közvetlen üzemi szintű közvetítőrendszer a tőkés és a munkások között, amely egyben szabályozza is a tőkés–munkás viszonyt. *A lényeges, a tulajdon felelősségét érintő döntésekbe ezek a szervek (üzemi tanács, üzemi bizottság, műhelybizalmiak stb.) nem tudnak beleszólni, a hatáskörük csak korlátozottan érvényesül.*

Néhány országban a munkásképviselet *ellenőrző jellegű tevékenysége* is megerősödött. Ez mutatható ki például az együttműködést el nem fogadó olasz és angol műhelybizalmiak testületeiben. Ilyen tendenciák vannak az egyes üzemi tanácsokban is (osztrák üzemi tanács). A vállalatok *felügyelő bizottságaiban* helyet foglaló munkásképviselet tevékenységében az ellenőrző jelleget hangsúlyozzák, amely a Német Szövetségi Köztársaságban fejlődött ki leginkább, de ott is csak korlátozott lehetőségekkel.

A döntésekben való részvétel a vállalatok vezetésében, *igazgatásában* való részvétel formájában ölt testet. Ez ma még rendkívül korlátozott. Csak az NSZK egyes nagyüzemeiben van munkásigazgató, a norvég és svéd vállalatok vezetésében és egyes államosított vállalatokban van munkásküldött. A munkásképviselet aránya és befolyása azonban olyan kicsi, hogy a döntéseket nem tudja alapvetően befolyásolni.

A különböző jellegű, hatáskörű és szintű üzemi szervezetek meglehetősen bonyolult rendszert alkotnak egy üzemen belül is, ehhez kapcsolódik még a szakszervezetek tevékenysége és szervezeti felépítése is. A kialakult bonyolult intézményrendszer az adott ország helyzetének, hagyományainak megfelelően működik és különböző eredményeket mutat fel.

A működésük értékeléséhez mégis tehetünk néhány általános megjegyzést. Az üzemen belüli intézmények fejlődésének, változásainak objektív okai vannak, amelyek az állammonopolista kapitalizmus rendszerében találhatók meg. Ezek az okok nem redukálhatók csak a termelés modernizálásából fakadó követelményekre, hanem nyilvánvaló társadalmi és politikai okok is szerepet játszottak az üzemi munkásképviseleti szervek kialakulásában. A termelési és politikai okok összefonódását a burzsoázia is észrevette, ezért erősödött meg mindentűz az állami beavatkozás, vált egyre inkább politikai kérdéssé az üzemi beleszólás, részvétel biztosítása. Jól szemlélteti ezt például Willy Brandtnak a beleszólási jog társadalmi szerepéről kifejtett álláspontja: „A társadalmi stabilitás – és ezt éppen a vállalkozóknak kell világosan felismerniük – nem kevésbé fontos mint a gazdasági növekedés, sőt azt mondhatnám, a gazdasági növekedés előfeltétele.”³²

A társadalmi stabilitás megteremtése, ezen belül a tőke és a munka konfliktusainak szabályozása általában és konkrétan az üzemekben belül, az állami beavatkozások egyik fő célkitűzésévé vált a burzsoáz országokban. Az állammonopolista kapitalizmus egyik jellemző sajátossága egyébként is, hogy a polgári állam már nemcsak a tőkés termelésből fakadó ellentmondások utólagos korrekcióját végzi el, hanem

igyekeznek politikai megfontolások alapján a tőkés viszonyok fenntartása és megőrzése érdekében bizonyos feltételeket előre megteremteni, amelyek a tőkés rendszer zavartalanabb funkcionálását megkönnyítik. Ezek közé sorolható az üzemen belüli viszonyok, a tőkés–munkás viszony konkrétabb formáinak a szabályozása is, amely az állami beavatkozások, törvények révén igyekeznek a társadalmi szabályozás lát-szatát kelteni.

Ez a társadalmi tünő szabályozás mindenkor az adott tőkés társadalom politikai-hatalmi viszonyainak, gazdasági helyzetének a függvénye.

A burzsoázia számára szükségessé vált ennek az üzemen belüli képviselői rendszernek a fejlesztése. Erre a munkásosztály, a munkásmozgalom ereje is kényszerítette, a termelési igények és a politikai feszültségek is sürgették. Ugyanakkor olyan szabályozásra volt szüksége, amely a burzsoá érdekeket szolgálja. Ez önmagában is a kapitalizmus ellentmondását tükrözi: a tőkés–munkás viszony kérdéseit az üzemen belül is szabályozni kell, egy egész intézményrendszer alakult ki erre a célra. De az már a politikai viszonyok kérdése, hogy *a burzsoázia ezt a képviselői rendszert mindenkor ellenőrzése alatt tudja-e tartani*. A munkásmozgalom ugyanis a burzsoázia ellen akarja felhasználni az üzemi pozíciókat.

Ebből az következik, hogy az üzemi munkásképviselői rendszer lehet a burzsoázia szándéka szerint egy integrációs mechanizmus hatékony eleme, amely nemcsak a termelés közvetlen színterén, hanem más eszközökkel kiegészítve társadalmi, politikai méretekben is hat és az együttműködést szolgálja. De lehet pozíció is a munkásság, a munkásmozgalom számára, amely segítségével további eredményeket érhet el, ha képes a burzsoá törekvéseket meggátolni.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a pozícionyerés is kapitalista keretek között történik, hiszen az üzemi viszonyok szabályozása a tőkés–munkás viszony keretein belül maradt. Csak ezt a viszonyt igyekeznek a burzsoázia a megváltozott körülményeknek és igényeknek megfelelően alakítani, demokratizálni, a döntően másodlagos kérdések szabályozását társadalmi szabályozásnak feltüntetni. Mivel ezt objektív okok miatt nem tudja elvégezni, csak részeredményeket érhet el, ezért ismételtén felvetődik az újabb szabályozás igénye. Ezeknek az igényeknek a jelentkezése rendszerint a tőkés termelés fejlődésének követelményeihez és a társadalmi-politikai konfliktusok, válságok problémáihöz kapcsolódik.

Az üzemi munkásrészvételi, beleszólási, képviselői rendszerek fejlődése, a kérdés politikálódása különböző koncepciókat, politikai törekvéseket is inspirált. Ezek közül az egyik legismertebb és az egyes országok vizsgálatakor többször említett szociáldemokrata, reformista nézet, amely az üzemi viszonyok, a gazdaság demokrati-zálásához messzemenő perspektivikus társadalmi elképzeléseket kapcsol; a kapitalizmus megváltoztatásának, átalakításának reményével.

Az ilyen és ehhez hasonló (pl. ultra-radikális nézetek, amelyek az üzemi képviselőket tekintik csak jövőt formáló forradalmi erőnek) koncepciókkal szemben hangsúlyoznunk kell, hogy *a kapitalizmus forradalmi megváltoztatása csak üzemi keretből, az üzemi munkásképviselői erősítése útján nem képzelhető el*. Hiszen az üzemi intézmények fejlődése a történelem tanúsága szerint társadalmi-politikai változások következménye, ezeket a változásokat pedig az osztályok küzdelme, a politikai pártok, a politikai hatalomban bekövetkezett változások mozgatták. Ezért az üzemi munkásképviselői szervek, a beleszólás, a részvétel lehetőségeinek fejlődése csak demokratikus átalakulás részeként értékelhető, csak a hatalmukat érintő társadalmi-politikai változásokkal együtt jelent előrelépést. Az utóbbiak nélkül, a reformista vagy liberális törekvések szellemében könnyen a burzsoá politika leszerelő,

integráló eszköze lehet. Ugyanakkor nem lebecsülendő szerepet is játszhatnak a termelőkenység, az üzemszervezés problémáinak a megoldásában.

A nyugat-európai kommunista pártok, baloldali szakszervezeti mozgalmak csak az alapvető hatalmi politikai változások részeként, ezek függvényeként értékelik az üzemi pozíciók erősítéséért vívott harcot. A tőkés–munkás együttműködést elutasítva, az antimonopolista demokrácia kiszélesítésének részeként lépnek fel a munkavállalók jogainak kiszélesítéséért. Ahol ez a befolyás erős, ott könnyebben el tudják kerülni a burzsoá integrációs törekvéseket, és eredményesen szolgálják a nemcsak pillanatnyi, hanem perspektivikus munkásérdekeket is. Ahol a reformista törekvés dominál, ott a tőkés–munkás partneri kapcsolatok koncepciója és gyakorlata terjedhet, és a mégannyira jelentős pozíciók is a tőkés–munkás viszony keretei között maradnak, esetenként meg is erősítik azt.

A leírt, sémákkal is illusztrált üzemi képviselői rendszerek bonyolultsága, az ezekhez kapcsolódó szakszervezeti tevékenység összetett problémái, a munkásmozgalom, a munkáspártok politikai befolyása és szervezeti közötti viszony egy igen komplikált, összetett rendszert alkotnak a fejlett tőkésországokban. Ebben a rendszerben különböző eszközökkel és módszerekkel – fogyasztási manipuláció, információ, propaganda, antikommunizmus – befolyást tud szerezni a burzsoázia, manipulálni képes egyes munkásokat, vagy csoportokat. Mindez jól szemlélteti az osztályharc bonyolultságát, azt a sok tényezőt, amelyet a munkásmozgalomnak figyelembe kell vennie. Ezek közül csak az egyik tényező az üzemen belüli intézmények tevékenységének, eredményeinek kérdése, amely a tőke és a munka közötti osztályharc egyik sajátos területe, s amelynek további fejlődése és lehetőségei az osztályharc általános törvényszerűségeinek vannak alávetve. Mindenesetre, a burzsoá törekvések ellenére e folyamat fejlődésében történetileg a munkásosztály pozícióinak megerősödéséről van szó, egy olyan politizálódott folyamatról, amely a társadalmi változások részeként az osztályharc újabb területévé vált.

JEGYZETEK

¹ *Charles Leger*: La démocratie industrielle et les comités d'entreprise en Suède. Librairie Armand Colin, Paris 1950. 111. old.

² Série Législative 1952. A. II. (RF) 2. Bureau International du Travail, Genève.

³ A II. világháború utáni szabályozásokra lásd La participation des travailleurs á la gestion des entreprises privées dans les principaux pays d'Europe Occidentale. Paris, Dalloz 1954.

⁴ *Marx*: A tőke I. 396. old., MEM 23. köt. Budapest 1958.

⁵ *Michel Crozier*: La participation des travailleurs á la gestion des entreprises. Preuves, 1958 november, 56. old.

⁶ *Maurice Montuclard*: La dynamique des Comités d'entreprises. Exploration sociologique de quelques effets de l'institution des comités d'entreprises sur les relations industrielles. CNRS, Paris 1963. 43. old.

⁷ Uo. 517. old.

⁸ Uo. 520. old.

⁹ *Huber Somervel*: Industriel Peace in our time. London, George Allen et Union L. T. D. 1950.; *A. Tannenbaum*: Participation in Union locals. Evanston, Peterson, 1958. University of Michigan.; *F. Fürstenberg*: The dynamics of Joint Consultation British Journal of Sociology. 1959. sept.; *G. Lajoine*: Une application de l'Analyse de Contenu au diagnostic du „climat” de l'entreprise. Gestion-Organisation, Paris 1958. 1. sz.

¹⁰ V. ö. *Jerome F. Scott-R. P. Lynton*: Le progrès technique et l'intégration sociale. UNESCO. 1953. Ez a vizsgálat Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Svédország és Svájc üzemi integrációs problémáival foglalkozott, s vonta le amerikai típusú következtetéseit.

¹¹ *R. Dabrendorf*: Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der Industriellen Gesellschaft. Stuttgart 1957. 234. old.

¹² *L. Baritz*: The Servants of Power. Midlaton, 1960. 181. old.

¹³ Le Monde, 1974. július 13. ill. La participation des travailleurs et la structure des sociales dans la Communauté Européenne. Document COM (75.) Commission des Communautés Européennes, 12. nov. 1975.

¹⁴ *Dimitri Weiss*: Démocratie syndicale et droit collectif du travail. Le cas italien. Un dossier des relations industrielles comparées. Revue Française des Affaires Sociales, 1974 október–december. 77. old.

¹⁵ *Buza Márton*: Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1976. 274. old.

¹⁶ Az adatokat lásd D. Weiss i. m. 98. old.

¹⁷ *Tolnai Gyula*: Az ipari kapcsolatok szabályozásának sajátosságai egy fejlett tőkésországban. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 4. szám. 120–133. old.

¹⁸ *Marc Bormann*: Données sur le mouvement syndical et la cogestion en République Fédérale Allemande Economie et Politique, 1970. november–december. 111. old.

¹⁹ Documents, Paris 1970 május–június. Biedenkopf jelentés. 42. old.

²⁰ Bundesgesetzblatt partie I. uo. 51. 1976. márc 18.

²¹ Série Législative, 1972. 2. sz. március–április. BIT. Genève. Németül: Bundesgesetzblatt partie I. 1972. január 18. 2. sz.

²² *Dr. Werner, Annelise*: Zu dem Entwurf einer neuen Betriebsverfassung. DWI Berichte, 1971. 3. sz. 8. old.

²³ Série Législative, 1973. 6. sz. november–december, 1972. Nor. 1. Bureau International du Travail, Genève.

²⁴ Série Législative 1973. 6. sz. november–december, 1972. Sué-1. BIT. Genève.

²⁵ Bulletin d'Informations Sociales, 1976. 5. szám. 130. old. BIT. Genève.

²⁶ V. ö. *E. J. MacCarthy*: Shop stewards and workshop relations. London 1968.

²⁷ *Terry Pitt*: The Labour Party Plans. In: How Industrie Must be Democratised? Institute for Worker, Control, Nottingham, 1969.

²⁸ *Walter Kendall*: Workers Control and the Theory of Socialism. How Industrie Must be Democratised? i. m. 109. old.

²⁹ Série Législative, 1971. 5. sz. szeptember–október. Royaume Uni 1. Bureau International du Travail. Genève.

³⁰ Code des relations professionnels. Série Législative 1972. 4. sz. július–augusztus 100. pont. 26–29. old. BIT. Genève.

³¹ V. ö. *Pierre Dubois*: Mort de l'Etat-patron. Les Editions Ouvrières, Paris 1974. III. old.

³² *Heinz Lang*: Mitbestimmung-Ordnungselement oder Hebel zur Veränderung der Machtverhältnisse. Marxistische Blätter, 1973. 4. sz. július–augusztus, 25. old. Willy Brandt 1972. június 14-i, a Német Gyáriparosok Szövetségében mondott beszédéből.

Egyén és közösség — a polgári társadalomban

„Ha majd egy nagy szociális forradalom úrrá lesz a polgári korszak eredményein, a világgpiacon és a korszerű termelőerőkön, és aláveti ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzésének, csak akkor nem lesz többé az emberi haladás ahhoz az irtózatos pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak megöltek koponyájából issza a nektárt.”

(Marx)

„... a legfennköltebb eszmék sem érnek fabatkát sem, amíg nem értenek ahhoz, hogy elválaszthatatlanul egybe-forrasszák azokat maguknak a gazdasági harc résztvevőinek érdekeivel ...”

(Lenin)

Az egyén az ösközösségi viszonyok bomlásának és a magántulajdon történelmi fejlődésének eredményeként – különböző formákban és intenzitással – elkülönült más emberektől. Következésképpen az egyén a társadalomhoz és a különböző formákban megnyilvánuló követelményeihez mint külső, idegen viszonyul.

Am az egyénnek ez a külsőként, önállóként tételezett viszonya a társadalomhoz maguknak a társadalmi viszonyoknak egyénivé lett, tehát társadalmi megnyilatkozása egy olyan történelmi korban, amikor a magántulajdon különböző formái alapján fejlődő áru-, csere- és pénzviszonyok általánossá és uralkodóvá válása a polgári társadalomban már felbomlasztotta az egyén és társadalom, ill. „természetadta” közösségformáinak közvetlenebb egységét. Vele elrejtette, „némává” tette az egyén mindenkori társadalmi viszonyok által történő meghatározottságát. „Az egyén – írja Marx – *maga a társadalmi* lény. Életnyilvánítása – ha nem jelenik is meg egy *közösségi*, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában – azért *maga a társadalmi élet* nyilvánítása és igazolása. Az ember egyéni és nembeli élete nem különböző, bármennyire úgy van is – és az szükségszerű –, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös*, vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös*, vagy *általános* egyéni élet.”¹

Az egyén tehát minden társadalmi-gazdasági formában dialektikus kölcsönhatásban van a társadalommal. Ebben a kölcsönhatásban a történelmileg adott társadalom által történő meghatározottság az alapvető mozzanat, amely a gyakorlati tevékenység

legkülönbözőbb formáin keresztül valósul meg. A gyakorlati tevékenységnek a legalapvetőbb – ezért minden más élettevékenységet befolyásoló – formája a munka, a termelés. A termelés mindig az egyének valamilyen termelési-társadalmi viszonyai-ban és (csoport, közösség) formáiban valósul meg. Ezért elválaszthatatlan az egyének egymás közötti társas és közösségi viszonyait végső fokon meghatározó termelő-eszközök és tulajdonviszonyok fejlettségétől. Az ember a termelés ezen objektív és szubjektív feltételeinek történelmileg meghatározott dialektikus kölcsönhatásában sajátítja el a természetet, termeli életfeltételeit, objektív társadalmi (csoport-, osztály-stb.) viszonyait (a társadalmat), és amelyet ugyanezen termelési folyamatban mint sajátos egyéni helyzetének megfelelő inherens társadalmiságot sajátít el. Következésképpen az egyén mind objektív helyzetében, mind szubjektuma belsővé tett, inherenssé vált tartalmában társadalmi lény.

Az embernek ez a társadalmisága (társadalmi természete) vizsgálódásunk szempontjából – tehát erkölcsi vetületében – két egymást feltételező és egymástól lényegesen eltérő formában alakul. Éspedig *objektíve* a közösségi tulajdonon alapuló „természetadta” közösségek és az ezt felbomlasztó magántulajdon különböző formáin alapuló „elidegenedett közösségek”, társulások formáiban; *szubjektíve*, tehát az ember társadalmi tulajdonságai, magatartása és tevékenysége tekintetében a kollektívizmus, illetőleg az individualizmus történelmileg meghatározott tartalmaiban fejeződik ki. Az ember társadalmiságának ez az *egyik* oldala.

A *másik* oldal lényege pedig abban van, hogy individualizmus és kollektívizmus konkrétabb tartalmában és formáiban megnyilvánuló társadalmiságot sajátos egyéni kvalitásokkal rendelkező *szubjektum* és sajátos *objektív* (osztály, réteg, munkamegosztási ág stb.) *létfeltételek* közvetítik. Ezért a kollektívizmus, illetőleg a individualizmus különböző formáiban megnyilvánuló társadalmiság foka, mélysége és terjedelme is eltérő a különböző társadalmakban, osztályokban, rétegekben, sőt még egyénenként is. Ennyiben az egyén és a társadalom kölcsönhatásában létrejött kollektívista, illetőleg individualista életformának, „életnyilvánításnak” van egy (a történelmileg alakult társadalmi forma lényegi tartalmában kifejezhető) *azonosság*-mozzanata, de van egy konkrét, objektív életfeltételek (osztály, réteg, munkamegosztás stb.) által közvetített *különbség* és *ellentmondás* mozzanata is. Hogy milyenné lesz az ember természete egy bizonyos fejlődési szakaszban, az elvileg a természettel és a társadalom konzervatív erőivel vívott harcának módjától, színvonalától és tulajdonképpen az általuk lehetővé tett anyagi és szellemi kultúra elsajátítási és felhasználási lehetőségének fokától függ. Ez a mindenkor *termelőeszközök* fejlettsége és az *emberi együttműködés* jellege, tartalma, formája megvalósított *egységének* a kérdése. Végső fokon tehát az egész kérdés abban foglalódik össze, hogy az adott társadalmi formában mennyiben valósulhatott meg az embereknek „a természettel való kiteljesedett lényegessége”.^{1a}. (Marx)

Az emberi természet kibontakozása tulajdonképpen mindmáig az egyének termelőerőinek történelmileg változó, „természetadta”, illetőleg elidegenedett (osztály nélküli vagy osztály jellegű) közösségi-társadalmi viszonyainak a fejlődése alapján megy végbe.* Ez a tárgyalt problémákkal összefüggésben, a világtörténelmi folyamat fő csomópontjait tekintve, úgy megy végbe, hogy az első nagy termelőerőként „maga a közösség jelenik meg”. Éspedig a különböző „természetadta” közösségek (hordák, nemzetségek, törzsek stb.) formájában, amelyek nemcsak az ún. „állati individualiz-

* A szerző e kérdést részletesebben kifejti Az individualizmus társadalmi gyökereiről (Társadalmi Szemle, 1966. 6. sz. 106–114. old.) című cikkében.

mus” leküzdési, hanem a kollektívizmus ősi formái fejlesztési folyamatának is szervezetei.

A munkamegosztás továbbfejlődésével és a magántulajdon kialakulásával, tehát általában az „elidegenedett” közösségformák létrejöttével és átalakulásával, majd felbomlásával, a fenti változásoknak megfelelő termelőerők fejlődnek ki. Egyrészt anyagi formában, termelési eszközökként, másrészt „szubjektív”, az egyének tulajdonságaiként megjelenő termelőerők formájában. Végso fokon ez a fejlődés teszi lehetővé az egyének számára, hogy más egyénektől és a társadalomtól relatíve elkülönülten, önállóan, az eddigieknél nagyobb szabadságfokon fejlesszék egyéniségüket, biztossítsák és szervezzék életfeltételeiket. Az egyéniség önállósulásának, fejlődésének, szabadsága növekedésének e társadalmi-történelmi mozgásába ágyazódik be egyúttal a kollektívizmus ősi, „természetadta” formáinak leküzdési és az individualizmus mint *társadalmi* jelenség kialakulásának a folyamata.

Az individualizmus az egyéniségnek a magántulajdon különböző formáin alapuló társadalmi-történelmi mozgásának a szükségszerű formája, amely a polgári magántulajdon alapján éri el a csúcspontját. Ezért az individualizmus tulajdonképpen csak a kapitalista társadalomban válik (nemcsak elméletileg) a munkásosztály érdekei alapján kifejlődő kollektívizmus poláris ellentétévé. Emellett a kapitalizmus létrejöttével párhuzamosan végbemegy a „bornírt”, „természetadta” közösségi viszonyok alapját képező közösségi tulajdonformák teljes felbomlása és az individualizmus történelmi kiteljesedése mind pozitív, mind negatív erkölcsi-politikai tartalmaiban.

Közismert tény, hogy a polgári individualizmus a feudalizmus elleni harc időszakában – ellentmondásai ellenére – óriási előrelépést, szükségszerű lépcsőfokot jelentett nemcsak az individuum, hanem a társadalom fejlődésének történelmi útján is. Ahogyan azonban az egyes országokban a kapitalizmus mind teljesebben megszilárdul és továbbfejlődik, és főleg, ahogyan mozgásában a monopolkapitalizmus szakaszába jut, mindinkább előtérbe kerülnek az egyéniséget torzító, kiüresítő, a társadalmi-emberi viszonyokat eldologiasító, elnyomorító, és velük a társadalmi haladást gátló tendenciái, mint fő vonások, világtörténelmi tendenciák.

Ugyanakkor a tőke és a munka ellentmondásának kifejezésekként, főleg a munkásosztály harcában, a munkások politikai szervezeteiben kifejlődnek a *politikai* közösségek, és velük a kollektívizmus magasabb típusa is fejlődésnek indul. Az alábbiakban ezt, a kapitalista társadalom egyéniségének és kollektívájának, individualizmusának és kollektívizmusának fejlődésére jellemző világtörténelmi tendenciát – főleg Marx klasszikus megállapításaiból kiindulva – a probléma ellentmondásosságát jelezve törekszünk elméleti-módszertani síkon felvázolni.

Természetes, hogy e világtörténelmi tendencia vázlatos bemutatása még ebben az általános elméleti-módszertani megközelítésben is rendkívül bonyolult, mert a tőkés rendszer különböző korszakaiban és a különböző európai országokban (keleten és nyugaton) egészen eltérő vonásokat, sajátosságokat mutat. Ezeknek akárcsak a felvázolása is meghaladja e tanulmány lehetőségeit. Továbbá e probléma más tekintetben is komplex megközelítést kíván. Például annak kimutatását (számos tudomány e területen elért eredményének a felhasználásával), hogy a polgári társadalom által kialakított emberi tulajdonságokban – emberi természetben és emberek közötti viszonyokban – mennyire, milyen területeken tükröződik a természet és a társadalom lényegessége, illetve ellentmondása. Vállalva a „legyszerűsítéssel” együtt járó veszélyeket, témánkat a polgári társadalom fejlődésével kapcsolatban is csak egy aspektusból vizsgáljuk. Éspedig a klasszikus kapitalizmusban főként a termelés, az imperializmus időszakában pedig a fogyasztás oldaláról, pontosabban mindkét fejlődési

szakaszban az elidegenedett munka viszonyában vázoljuk fel az egyén és a közösség fejlődésének néhány fő problémáját.

Az alábbiakban tehát a polgári társadalom *elidegenedett* „közössége” létrejöttének, fejlődésének és alapvető vonásainak a jellemzésére törekszünk. Ez általában azt jelenti, hogy az elidegenedett „közösség” által kialakított „részegénység” emberi viszonyainak, emberi tulajdonságainak az elszegényedését, egyúttal mint e viszonyok és tulajdonságok eldologiasodását és az eldologiasodás alapján végbemenő gazdagodást, mindezeket pedig mint az individualizmus elmélyülésének társadalmi-gazdasági alapját mutatjuk be. Már ebből is kiderül, hogy az individualizmust mint sajátos csoportviszonynak – az elidegenedett közösségi viszonnak – tehát a „dolgok” közvetítette, pontosabban a dologivá vált lényegi emberi tartalmaknak és viszonyoknak az ember személyiségébe történő áttevődését értelmezzük.

A fenti folyamatok elemzésekor abból a célból indulunk ki, hogy a kifejtett főbb tendenciák a szocialista társadalom valódi közössége kialakulásának, fejlődésének, jellemzőinek és a folyamattal együtt járó ellentmondásainak a tanulmányozásához elméleti-módszertani kiindulópontul szolgáljanak.

I. AZ EGYÉN ES KÖZÖSSÉG A KLASSZIKUS KAPITALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Az egyén és közösség kapcsolatának a jelzett időszakban történő bemutatásakor abból a fentebb már említett megállapításunkból kell kiindulni, hogy az egyének „teljes” elszakadása egymástól és a társadalomtól a feudális rendi „közösségi” viszonyok teljes felbomlását feltételezi. Azaz a földtulajdonviszonyok felbomlását, amely tulajdonképpen a dolgozók földtől való elválasztásának a folyamata, a céhviszonyok, továbbá a különböző formájú kliensi viszonyok felbomlását. „Mindezekben a bomlási folyamatokban – jegyzi meg Marx – olyan termelési viszonyok bomlanak fel, amelyekben uralkodik a használati érték, a közvetlen használatra irányuló termelés.”²

E felbomlás alapján kialakuló polgári termelési viszonyok talaján viszont olyan termelés bontakozik ki, amelynek legfőbb tényezője a csereérték és céljává az érték-többlet, a tőke és általában a magángazdaság növelése válik. A bizonyos szélességben már korábban kifejlődött pénzvagyon birtokában a polgárságot a feudális termelési mód „felbomlásának történeti folyamata képessé teszi arra, hogy egyrészt a munka objektív feltételeit megvásárolja, másrészt magát az eleven munkát a szabaddá lett munkásoktól pénzért, cserébe megkapja”.³

Mindezen és egyéb – általában ismert – bonyolult történelmi folyamatban a tőke saját műveként *egyesíti a kezek és a szerszámok általa készen talált tömegét*”,⁴ hogy aztán saját termelési feltételeiként és saját öntörvényei alapján a magánhaszon növelése, a meggazdagodás érdekében működtesse őket. E feltételek és a kialakuló munkamegosztás, az önállósult kereskedelem hatására a közvetlen felhasználásra, a használati értékre irányuló termelés – amely még termelési feltételei közé sorolta a közvetlen emberi kapcsolatokon alapuló „természetadta” közösséget is – átalakul csereértékre alapozott termeléssé, és ezek révén megjelenik a dologi közvetítésű „közösség”, a „*csereértékek cseréjére alapozott közösség*”.⁵

A csereértékre alapozott termelés az egyén és közösség történelmi dialektikájában maga is kettős tendenciát érvényesít: egyrészt – ahogyan Marx kifejti – a csereének a társadalmilag uralkodó polgári formája *különíti el* az egyént *teljesen* a közösségtől, pontosabban „az elkülönülésnek egyik fő eszköze maga a csere. A csere feleslegessé

teszi a csordarendszert és felbomlasztja azt...⁶ Másrészt: a csere révén az ember mint elkülönült, már csak magára vonatkoztathatja magát”, de az, ami elkülöníti (a csere), teszi egyúttal a „közösség” (a „csereértékek cseréjére alapozott közösség”) részévé is. Vagyis az egyént mint elkülönítet (akár tőkés, akár munkás egyént) az elidegenedett „közösség” láncának egy szemévé az a szükséglet teszi, hogy sajátos (osztály jellegű) formában meglévő csereértékeik (eleven munka és pénz) cseréjét mint termelési feltételt működtessék. A polgári társadalomban az embernek dologivá lett alakja: a csereértékek cseréje formálja az ember tágabb értelemben vett elidegenedett „közösségét”, a társadalmat.

Ez a „közösség”, amelyben a személyek társadalmi vonatkozásai csereértékek cseréjében a dolgok társadalmi viszonyulásává változtak, ahol tehát az emberi viszonyok dologi közvetítésűvé idegenedtek, Marx véleménye szerint egyúttal magasabb rendű is, mint a közösségek régebbi „természetadta” történelmi formái, annak ellenére, hogy ott az egyének személyesebb viszonyaira alapozódott a közösség. Éspedig azért magasabb rendű a polgári társadalom eme dologi közvetítésű „közössége”, mert amíg például a feudális közösségek egyénci „csak mint egy meghatározottságban levő egyének léphetnek vonatkozásba egymással, mint hűbérúr és vazallus, földesúr és jobbágy stb.”, addig a kifejlett csererendszerre és pénzviszonyra alapozott „közösség” éppen a dologi közvetítettség révén „a termelők egymástól való mindenoldalú függését” hozza létre. A tőkés fejlődés a piacnak világgpiaccá való fejlesztésével általánossá és egyetemessé tágítja a dologi közvetítésű érintkezést és függést a népek és nemzetek tekintetében is. Az alapvető fejlődéstendencia tehát ezzel kapcsolatban az, hogy az egyetemesség és mindenoldalúság a dologi oldalon valósulhat meg mindenekelőtt.

Ezért mondja Marx a személyiség világtörténelmi fejlődéséről, hogy a „*dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, mindenoldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. *Szabad individualitás*, amely az egyén egyetemes fejlődésén és közösségi társadalmi tevékenységük mint társadalmi képességük alárendelésén alapul, ez a harmadik fok. A második teremti meg a harmadiknak a feltételeit. Ezért a patriarchális állapotok ugyanúgy, miként az antik (éppúgy a feudális) állapotok, lehanyaglanak a kereskedelem, a luxus, a *pénz*, a *csereérték* fejlődésével, mint ahogyan a modern társadalom czekekkel lépést tartva emelkedik ki.”⁷

Felmerül a kérdés: hogyan értelmezhető, milyen ellentmondásokon, korlátokon keresztül valósul meg az „általános társadalmi anyagcseré” polgári rendszerében az egyén egyetemes képességeinek egy történelmileg lehetséges színvonala. E kérdés megválaszolásakor abból induljunk ki, hogy a polgári magántulajdonosi viszonyok alapján kifejlődött osztályok és a munkamegosztás révén elkülönült, egymástól személyileg függetlenül tevékenykedő egyének létének és fejlődésének a lehetősége az általánossá és uralkodóvá vált csere alapján realizálódik. E viszonyok között mindenki magánérdekében, a maga hasznára magántulajdont termel. De minthogy terméke, magántulajdona a maga számára csak áruként, a csereérték közvetítésével válik létfenntartásának és gazdagodásának az eszközévé, ezért a csere révén mások, pontosabban a piac számára kell termelnie.

A csere realizálhatósága azonban minden egyéni termelési képességet: a szaktudást, az ismeretet, a közügyességet stb. mint termelési eszközt és mint munkaterméket *csereérték* formájában arra kényszerít, hogy egyre tőkéletesebbé váljék, és a piac közvetítésével mint magántulajdon részt vegyen az általános termelési képesség (és

végeredményben a szükséglet-gazdagítás) formálásában és fejlesztésében. De ugyanaz az erő kényszeríti az egyént (természetesen mindenképp a polgári egyént, a tőkést) mint *termelőt* arra is, hogy az általános kereslet és kínálat nyomása következtében mintegy megmártózzon a konkurenciaharcban, valamely termelési-foglalkozási ág társadalmilag kifejlesztett termelőképességében és összehasonlítsa, értékelje a tulajdonában levő termelési eszközök fejlettségét, általában a termelési feltételeket, és lehetősége alapján saját üzeme termelési képességévé, magántulajdonává asszimilálja és a magánhaszna érdekében működtesse mások, a társadalom fejlettebb termelési képességeit (és gazdagodó szükségleteit). A magánhaszon ösztönzésétől hajtva így áramlanak az egymástól elkülönült tőkés magántermelők termelési értékei, termelési képességei a társadalom összértékeinek folyamába, hogy aztán a konkurencia nyomásától ösztönözve merítsenek a társadalmi termelési értékekből és a tőkés viszonyok lehetőségei alapján ismét egy-egy gyár, üzem magántulajdonává, termelési képességévé formálva a magánhasznukra működtessék azt. A társadalmi anyagcsere e rendszere azonban mindenképp a termelési eszközök sokoldalúsága fejlesztésében és a termelt javak, tehát általában a magántulajdon szükséglete gazdagodásában végbemenő fejlődési folyamat. Tehát a „dolgok”, a magántulajdon és nem pedig a személyiség oldalán megy végbe a minden oldalú gazdagodás.

Az általános társadalmi anyagcsere e rendszerében – a rendszer belső ellentmondásain keresztül – természetesen lehetségessé és szükségsszerűvé lesz az egyén (mind a munkás, mind a polgári egyén) *szubjektív* (főleg) a *termelőképességeinek* és a *szükségeinek* egy meghatározott összefüggésben minden eddigi, a történelmi fejlődés során elért színvonalat meghaladó fejlesztése is. De az is természetes, hogy ez a fejlesztés a tőkés társadalom osztályviszonyainak antagonizmusával terhelt, és elválaszthatatlan kapcsolatban van a társadalom által létrehozott, manufaktúrákban kialakult, de a gépi nagyipar által kifejlesztett *munkamegosztással*, amely a munka új társadalmi termelőerejét hozta létre. A manufaktúra pedig a munkás *részletűgyességét* – ahogyan Marx mondja – „melegházaszerűen” fejleszti, miközben a termelő törekvések és adottságok *egész világát* elnyomja a munkásban. Ezzel nyilvánvalóan megnyomorítják a munkás egyéniségét, mert egyrészt magát az egyént is felosztják, másrészt mert egy részmunka önműködő gépezetivé változtatják. Tehát egyéniségére a részmunkás bélyegét ütik, és ami ennek csak a másik oldalát jelenti, természetes adottsága *egészét* elnyomják. Egyéni adottsága a maga egészében már csak azért sem érvényesülhet, mert termelő tevékenységét a tőkés műhely, az üzem egyszerű *tartozékként* fejt ki. ⁷

Ez a tény kapcsolatban van azzal is, hogy a munkás a munkacréjét csak áruként funkcionáltathatja. Ennek eredményeként az ismeretek, az értelem és az akarat egy bizonyos fokú teljessége most már csak a műhely, az üzem egésze számára és nem a szubjektum számára szükségesek. Ez azt jelenti, hogy a részmunkássá válással elveszített szubjektív termelési képességek – mind a fizikai, mind a szellemiek – velük szemben, a tőke oldalán koncentrálnak, mint termelőerő, mint idegen tulajdon és mint rajtuk uralkodó hatalom.

Bár ez az elválási és elidegenítési folyamat az egyszerű kooperációban kezdődik el és a manufaktúrában fejlődik tovább, a kiteljesedését azonban a tőkés nagyiparban éri el, „amely a tudományt mint önálló termelési potenciát a munkától elválasztja és a tőke szolgálatába hajtja”.⁸ Ezért a tőkének a társadalmi termelőerőkben való gazdagodása a munkás egyéni termelőerőkben való elszegényesedését tételezi fel.

A tőkés társadalmi munkamegosztásnak az emberi egyéniség történelmi fejlődés-

folyamatában az a fő tendenciája, hogy a munkást hozzá idomítják a termelés objektív folyamatához. Ezt az egyes munkás mint meglévő anyagi-termelési feltételt (gépek, géprendszerek, automaták formájában) készen találja és csak közvetlenül társadalmisított formában, vagyis közös munka révén működtetheti. A munkafolyamat kooperatív, egymást kiegészítő jellege, tehát magának a munkaeszköznek a természete által diktált technikai szükségletté lett. Ez azt jelenti, hogy a munkások közös együttműködésében e fejlődésfokon a munkagépek (a technika) pusztán kooperációja a meghatározó tényező. Ezért a tőkés viszonyok között ez a folyamat a munkások, gépek részeként való működésének az elmélyülését és az elidegenedésük fokozását jelenti, hiszen a „munkafolyamatok társadalmi kombinációja, mint a munkás egyéni elevenségének, szabadságának és önállóságának szervezett elnyomása is megjelenik”.⁹

E dologi tényező – a munkásnak a nép folyamatos és egyforma mozgásától való függésének a szükséglete – a tőkés gyári munkaorganizmus révén *kitermelte egyszerűs mind a munkafolyamat társadalmi szabályozásának a formáit és eszközeit*; a munkások megosztását munkásokra és munkafelügyelőkre; megteremtette és érvényesítette a rendszer szükségletének megfelelő jogi szabályokat: a fegyelmi kódexet. Ezek révén a tőke kezdetben nem egyszerűen technikai szükségszerűségként, hanem a munkafelügyelők révén magántörvényekkel és önhatalmúlag is arra a keskeny útra kényszerítette a munkásokat, hogy teljessen elveszítsék az egyéniségüket a maga teljességében és részegyénséggé váljanak, s csak mint „töredék” fejlődjenek a tőkés termelés mechanizmusában.

A munkás személyiségét így formálják, törlik fegyelmézzé, az értéktobblet termelést szolgáló pusztán géppé. Ennek az átalakulásnak az alapvető tendenciái: a szellemet paragon hevertető természetes tudatlanság, a szellemi sivárság, a testi deformálódás és az erkölcsi lezüllesztés. Különösen ezek az alapvető tendenciák érvényesülnek azoknál a munkásoknál, akik a gépi berendezés állandó tökéletesítési folyamata és a tőkés konkurrencia miatt munkanélküliekké válnak, és a munkapiacra kerültek számát gyarapítják. Sőt, minthogy a munkamegosztás egyoldalúvá nyomorította az egyéniségüket, ezért a munkakörükön kívül tovább értéktenedtek. Annak következtében, hogy csak egy részük nyert bebocsátást az állandóan túltelített és alulfizetett munkaágakba, így a munkanélküliségtől való állandó félelem is tovább egyengette a tőkés érdekeknek megfelelő egyéniség alakulását.

Am – mint Marx megállapítja – „a modern ipar egy termelési folyamat meglévő formáját sohasem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi . . . Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását, és szakadatlanul töketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. *A nagyipar ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyt, a munkás minden oldalú mozgékonyt.* Másrészt tőkés formájában újratermeli a munka régi megosztását, megsontosodott partikularitásaival együtt.”¹⁰

Ennek az ellentmondásnak a negatív oldala abban van, hogy a tőkés munkamegosztás vázolt történeti folyamatában kialakított rész munkás-helyzet megszünteti az ember élethelyzetének minden nyugalmát, szilárdságát, biztonságát; állandóan azzal fenyegeti, hogy részfunkcióját is megsemmisíti mint létfenntartási eszközt, és ezzel magát az egy – meghatározott – foglalkozású rész munkást is feleslegessé teszi. Ebben, mindenekelőtt a munkásokra kegyetlen következményeket (munkanélküli-

séget, munkaerőpocsékolást, demoralizálást stb.) háritó folyamatban a munka változása „*egy mindenütt akadályokba ütköző természeti törvény vakon romboló hatásával tör magának utat. A nagyipar a maga katasztrófái által élet-halál kérdéssé teszi, hogy a munkák változtatását és ezért a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi törvénynek ismerjék el, és ennek normális megvalósításához a viszonyokat hozzáidomítsák.*”¹¹

Nyilvánvalóan itt a munkák változtatásának egy sajátosan brutális, „a tőke változó kiaknázási szükséglete” által a munkás egyéniségére kényszerített – tehát tőkés – formájáról van szó. Mégis a tőke közvetlen érdekei által a munkás népességre nehezedező minden nyomorúsággal együtt – tehát e területen is érvényesülő „dologi függőség” révén – nemcsak az elidegenedés és a részmunkaerő elértéktelenedése mélyül el, hanem egyúttal az a folyamat is elkezdődik (ami a megelőző történelmi termelésben, főleg a kézművességben és a naturálgazdálkodásban egy bizonyos szinten már kialakult), amely az ember termelési funkcióját többoldalúan veszi igénybe, ami tehát többoldalú termelőképességet igényel. Olyan embert, aki nem egyszerűen egy termelési részfunkcióra alkalmas, hanem különböző termelési funkciók egymást felváltó módjára is képes. Olyan embert tehát, aki többoldalú termelési funkcióra való alkalmassága alapján teljesebb embernek érezheti magát.

A tőkés nagyipar alapzatán gyéren meginduló és eme nagyon ellentmondásos forradalmi folyamatnak – Marx szerint – egyik természetadta módon létrejött mozzanatát már a kapitalizmus viszonyai között „a politechnikai és agronómiai iskolák” és az „*école d’enseignement professionnel*” alkotják.¹² Ugyanakkor Marx azt is nagyon jól látta, hogy „a termelés tőkés formája és a munkások ennek megfelelő gazdasági viszonyai a legszögesebb ellentmondásban állnak a forradalmasodás ilven erjesztőivel, és ezek céljával, a munka régi megosztásának megszüntetésével.”¹³ Hiszen csak a termelés tőkés módját megszüntető forma hozhatja meg majd az egyén sokoldalúságának (nemcsak a termelésben megvalósuló) humánus fejlődési lehetőségeit is.

Természetes ezért, hogy a kapitalizmus viszonyai között a részmunkának az egyéniséget bizonyos tekintetben fejlesztő oldalai nagyobb szerepet kapnak a teljesebb emberré formáló folyamatban. Marx például a munka bérezésének darabbér formáját érintve megemlíti, hogy ez „elősegíti, hogy kifejlődjék egyrészt a munkások egyénisége, és ezzel szabadságérzete, önállósága és önfegyelme, másrészt egymás közötti és egymással szembeni konkurenciája.”¹⁴ Az egyén teljes és szabad fejlődésének lehetősége ugyanakkor végeredményben a tőkés termelés továbbfejlődésének és főleg megszüntetésének az eredményeként érhető el.

E társadalom osztályantagonizmusának másik pólusán a *tőkés egyénisége* fejlesztésének általában vett és legfontosabb társadalmi alapja abban van, hogy a tőke minden társadalmi-termelési fejlődés-feltételt a maga eszközeként, a maga érdekében működtet. Ezért a tőkés személyiségének történelmi létjogosultsága annyiban, és lényegében abban van, hogy megszemélyesíti a tőkét. Ennyiben a tőkést a cseréérték és annak szaporítása mozgatja. „Mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennél fogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére, és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése.”¹⁵

A tőkést – mint a tőke megszemélyesítőjét – a meggazdagodási törekvés hajtja. Am ez nem csupán egyéni rögeszméje, hanem főképpen a tőkés társadalmi mechanizmus szükségszerűsége, amelynek ő maga is az egyik hajtóerejévé válik annak re-

vén, hogy a konkurrencia szükségessé teszi az ipari vállalkozásba befektetett tőke folytonos bővítését, amelyet a növekvő felhalmozás szolgál. Ennyiben a tőkés alapvető tevékenysége csak a személyes akarattal és tudattal felruházott tőke funkciója arra, hogy a kizsákmányoltak tömegével kiterjessze uralmát a természet elsajátítására, a társadalmi gazdagság világának meghódítására. Ez a tőkés termelési mód kezdetén a tőkés egyéniségén, mint meggazdagodási törekvés és fősvénység szenvedélyeinek az uralma fejeződött ki. Majd a fejlődés egy további szakaszán a gazdagság fitogtatásaként a pazarlás egy foka üzleti szükségességgé, hitelesközzé válik, de anélkül, hogy e pazarlás (amely történelmileg egyre nő a felhalmozással) hátterében az aggodalmaskodó számítás és a legpiszkosabb fősvénység ne leselkedne szüntelenül.

A tőkés termelés e fejlődés-folyamata tehát ezt az ellentmondást egyazon folyamat egymást kölcsönösen támogató két oldalává, a tőkés egyéni biztonságának két formájává oldja. A felhalmozást a gazdagság alapjává, az élvezetet és a pazarlást pedig a gazdagság fitogtatásává, üzleti hitelesközzé változtatja. Ha tehát e tényezők a tőkés egyéniségének (legkülönbözőbb fokon és formában) lényegi társadalmi-erkölcsi tulajdonságává lesznek, ugyancsak a dologi függőség kifejeződése szubjektuma tulajdonságaiban és törekvéseiben. Persze, ezeknek a tényezőknek, tulajdonságoknak alakulásában az nyilvánul meg, hogy a tőkés nemcsak egyszerűen a tőke megszemélyesítője, hanem a tőke eszköze is. Az már más kérdés, hogy ebben a közvetlen dologi meghatározottságban, elidegenedettségben a tőkés általában jól érzi magát.

A dologi függőség a munkamegosztás területén a tőkés egyéniségét, sőt minden egyéb osztály és réteg egyéneit illetően érvényesül. „Nemcsak a munkások, hanem a munkásokat közvetlenül vagy közvetve kizsákmányoló osztályok is a munka megosztása révén – írja Engels – tevékenységük szerszámjának szolgájává válnak; a sivár szellemű burzsoá a saját tőkénének és a saját profitdühének, a jogász a maga megcsontosodott jogi képzeteinek szolgájává, amelyek önálló hatalomként uralkodnak felette; a »művelt rendek« egyáltalában a sokféle helyi korlátoltságnak és egyoldalúságnak, saját testi és szellemi rövidlátásuknak, egyetlen specialitáshoz szabott nevelésük és e specialitáshoz való élet hosszizigani odabéklýozottságuk által előidézett megnyomorodásuk szolgájává – még akkor is, ha ez a specialitás maga a merő semmittevés.”¹⁶

Engels a múlt század közepi angol burzsoázia, „az angol középosztály” eme tőkés munkamegosztás-teremtette „sivár szellemével”, „műveletlen felkapaszkodottságával”, tehát tulajdonképpen a tőkés *egyoldalú termelőképessége* fejlesztésével magyarázza azt is, hogy kénytelen-kelletlen átengedte „az arisztokráciának mindazokat a magasabb kormányállásokat, amelyek más minősítéseket követeltek meg, mint az üzleti fortélyossággal fűszerezett merő szigeti beszűkültséget és szigeti felfuvalkodottságot”.¹⁷

A XIX. század közepének eme, nemcsak angol, hanem általában (nyugat-) európai burzsoá egyéniségét már a kifejlett tőkés munkamegosztás korlátozó, egyoldalúvá tevő hatása messze eltávolította „a burzsoá modern uralmát megalapozó férfiak” egyéniségétől, akik – ahogyan Engels jellemzi – „igazán minden voltak, csak nem polgárián korlátozottak . . .”, ellenkezőleg „a gondolkodó cró, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriásai”.¹⁸

A társadalom olyan rendszeréről van tehát szó, amelyben a magántulajdon, a termelés, az áru-, a csere-, a pénzviszonyok, a munkamegosztás stb. mint a részegyeniség fejlesztésének, illetve az egész egyéniség elorvasztásának társadalmi bázisa, tőle függetlenként és vele szemben álló ellenőrizhetetlen, idegen hatalomként van meg. Mindez végső fokon azért van így, mert a polgári társadalom egyénisége „társadalmi

hatalmát, miként a társadalommal való összefüggését, a zsebében hordozza magával. A tevékenység, bármi is az egyéni megjelenési formája és a tevékenység terméke, bármi is a különös mibenléte – ez a *csereérték*, azaz egy általános valami, *amiben minden egyéniség, sajátosság* tagadva van és kihuny.”¹⁹

Az antagonisztikus osztályok egyéneinek – dologi közvetítésű – viszonya tehát a polgári társadalom elidegenedett „közössége”, amelyet az árucserkapcsolat tart fenn, de amelyet a magánhaszon, az egyéni meggazdagodás vágya éltet. Ezért ebben a – dologi közvetítésű – „közösségi” viszonyban „az egyenértékeknek . . . a cseréje csak felszíni rétege egy olyan termelésnek, amely azon nyugszik, hogy idegen munkát *csere nélkül*, de a *csere látszatával* sajátítanak el. A csere e rendszere a tőkén nyugszik. . . . Ezért most nincs már mit csodálkoznunk azon, hogy a csereértékek rendszere – a munka által mért egyenértékek cseréje – átcsap *idegen munkának csere nélküli elsajátításába*, a munka és a tulajdon teljes szétválasztásába vagy jobban mondva ezt mutatja rejtett háttérének.”²⁰

Ahogy az egyenlőtlen értékek cseréjében lényegében a tőke szükségletei alakítják, formálják a társadalmat, hasonlóképpen alapvetően a tőke társadalmi szükségletei formálják – természetesen az osztályhelyzet és az osztályharc közvetítésével – nemcsak az individuuum sokoldalúságának, illetőleg részegyeniséggé válásának a társadalmi lehetőségeit és korlátait, hanem egyúttal a jellemének, általában emberierkölcsei tulajdonságának (természetének) társadalmi tartalmát.

Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy minden egyénnek a saját társadalmi-osztályhelyzete, egyéni érdekei és kvalitásai szerinti színvonalon kell magát belemérintenie a tőkés magántulajdonon alapuló áru-, csere-, pénzviszonyok által kialakított *individualizmus* (egoizmus és altruizmus) világába is. Hiszen az egyenlőtlen értékek cseréje uralmán alapuló tőkés társadalom fejleszti alapvető életnyilvánítási formává az individualizmust. Ugyanis a tőkés társadalomban az emberek viszonyában az a leglényegesebb tényező, hogy az egyik egyén a másik számára, és fordítva a másik az ő számára mint (ilyen vagy olyan) csereérték tulajdonosa létezik. Hiszen a csere a kölcsönös termelés és a kölcsönös *birtoklás tárgya* révén jön létre. Eszmeileg még a tárgyra vonatkozó kölcsönös szükségletet is a csereviszony részének kell tartanunk. De ami egy dologgal kapcsolatos emberi szükségleteknek igazi értéket ad a csereviszonyban, az a cseretárgyak *egyenértéke*. Vagyis az egyik ember (például a vevő) nem mint szükségletekkel rendelkező ember kerül kapcsolatba a csere tárgyával, minthogy a csereviszonyban levő másik embernek (az eladónak) magának sincs emberi viszonya tárgyával, hanem mint cseretárgyak *egyenértékének birtokosai* teremtenek egymással kölcsönös kapcsolatot.

Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a polgári csereviszonyban az a tény, hogy az emberek egymás szükségletére termelnek és hogy kölcsönösen kiegészítik egymást, hogy tehát emberi viszony van közöttük, csak pusztá látszat. A valóságos, az igazi viszony itt az, hogy a résztvevők mindegyike a maga számára, *önhasznára* törekszik változtatni a cserét; az, hogy mindegyik túl akar menni a másik hasznán. Ezért a csereviszony háttérében mindig szükségszerűen megjelenik egymás becsapásának, kifosztásának a szándéka is. E szándék realizálása azonban harc kérdése. A harcban pedig az győz, aki több erővel, jártassággal, betekintő képességgel rendelkezik. Ha valaki nagyobb fizikai, társadalmi erővel rendelkezik, egyenesen fosztja ki a másikat. Ha pedig ez az erő nem áll rendelkezésére, akkor látszatok alapján, a legjártasabb, a legtöbb betekintő képességgel rendelkező szedi rá a kevésbé jártast. Éppen ebben fejeződik ki az individualizmus társadalmi tartalma, lényege. Abban tudniillik, hogy itt nem embernek emberhez való viszonyáról, hanem elidegenedett

emberi lényeknek, a magántulajdonnak, a magántulajdonhoz való társadalmi viszonyról van szó.

Ezért e viszony alapján a közvetlen emberi nyelv, az emberi szó érthetetlen és hatástalan. Ha mégis emberi nyelvet használnak ezen elidegenedett, dologi viszonyban, úgy ez a közvetlen emberi nyelv az emberi méltóság sérelmeként jelentkezik: „egyik oldalról – írja Marx – kérésnek, könyörgésnek és ezért *megalázkodásnak* tudnánk, éreznénk és ezért szégyenkezve, a meghunyászkodás érzésével hozakodnánk elő vele, a másik oldalról *szégyentelenségként* vagy *eszéltősségként* fogadnák és visszautasítanák”.²¹ Ezért a tőkés társadalom elidegenedett emberének, az individualistának igazi nyelve a dologi értékek elidegenült nyelve: a pénz („a pénz beszél”). A pénz nyelve az „igazolt, magabízó és önmagát elismerő emberi méltóságként jelenik meg”.²²

Nyilvánvaló azonban, hogy e megfordított, elidegenedett emberi viszony a csere révén csak azért lehetséges, mert a tőkés termelés sem az emberi szükségletet realizálja. Hiszen a csere csak közvetíti, mozgásba hozza, igazolja azt, ami a termelésben is végbemegy. Ugyanis azzal, hogy a munka elidegenedett, bér munkává változott, a munkásnak a terméke sem közvetlenül szükséglete kielégítését, sem személyi adottságainak megvalósítását nem szolgálja, hanem az elidegenedett emberi célokat realizálja: értéket, csereértéket, egyenértéket, tehát magántulajdont termel. Ezeket a termelési és a társadalmi folyamatokat asszimilálja élettartalmába, az egyéniségbe is a tőkés társadalom individualistája. Ennek révén érthető, hogy személyiségének lényege, kitüntetető vonása nem közvetlenül egyéni emberi tulajdonságai, hanem közvetett, elidegenedett nembeli lényé, magántulajdona lett. Ezért magántulajdonosként különbözteti meg magát másoktól és vonatkoztatja magát másokra. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a polgári társadalom individualistája mint ember, elveszti, „feladja” magát.

Következésképpen mind saját egyéniségük, mind más emberek közvetlen emberi kvalitásával, emberi értékeivel szemben tulajdonképpen közömbösek, azokhoz semmi közük. Éppen ez az individualizmus társadalmi-gazdasági tartalma, lényege. Az tehát, hogy az individualizmus azt fejezi ki: a csereviszony alapján kapcsolatba lépő egyéneknek csak annyiban van szükségük egymásra, csak annyiban nem közömbösek egymással szemben, amennyiben „mindegyik úgy áll szemben a másikkal, mint a másik szükséglete objektumának tulajdonosa”. Tehát mint elkülönült individuumok annyiban nem közömbösek egymással szemben, amennyiben az egyik egyén tulajdonképpen a csereérték tulajdonában tárgyiasult szükséglet a másik egyén számára. Ebben fejeződik ki a társadalmiságuk, ennyiben a munkamegosztás szükség-szerűségként és a piac közvetítésével nyúlnak túl saját különös szükségletükön is. Ennyiben dologi-csereérték viszonyokban tudatosul társadalmiságuk, társadalmi lény mivoltuk, „közösségük” is.

Am azzal, hogy a vázolt dologi viszonyok alapján, magánérdekét követve az egyik egyén „túlnyúl” a saját szükségletén, és mások, „a piac szükségletére termel”, általános „társadalmi” érdeket is kielégít tevékenységével. Hiszen olyan társadalmi rendszer ez, ahol „mindenki a magánérdekét és csak a magánérdekét követi – írja Marx –, és ezáltal – anélkül, hogy akarná és tudna róla – az összesek magánérdekeit, az általános érdeket szolgálja”.²³

Bár e viszonyban az egyik egyén kielégíti mások, a piac szükségletét, mégis, mint-hogy e szükséglet kielégítése mint uralkodó tendencia önmagára, a saját haszna kielégülésére vonatkoztatott, így uralkodó tényezőként az egyéni önzés valósul meg, az egoizmus mélyül el. Marx erre az egész társadalmi viszonyra és a benne uralkodó

egoista tendenciára vonatkozólag állapítja meg, hogy a kölcsönösség, a csere szubjektumai mindegyikének közömbös, hogy a kölcsönösség csak annyiban érdekes, „amennyiben kielégíti az ő érdekét, mint a másikat kizárót, arra való vonatkozás nélkül”.

Mint hogy a hangsúly a magánérdek, az önérdek kielégítésén van, következésképpen e kölcsönös viszonyban a másik ember alapvetően eszközként szolgál az öncél megvalósításában, a magánhaszon elérésében.

Vagyis „a közösségi érdeket, amely az összaktus indítékaként jelenik meg, mint tényt mindkét részről ugyan elismerik, de *mint ilyen* a közösségi érdek *nem indíték*, hanem úgyszólván csak *báta mögött balad* az önmagukba reflektált *külön érdekeknek*. Erről az utóbbi oldalról az egyénnek legfeljebb még az a vigasztaló tudata lehet, hogy az ő ellentétes egyes érdekének a kielégítése éppen a megszüntetett ellentétnek, a társadalmi általános érdeknek a megvalósulása. Magánál a csere aktusánál fogva van az *egyén*, mindegyikük úgy magába reflektálva, mint ezen aktus *kizárólagos és uralkodó* (meghatározó) szubjektuma.”²⁴

A polgári társadalomban levő ezen érdekellentmondásokat a „közösségi” érdeket képviselő polgári állam nemcsak nem szünteti meg, hanem – Marxszal szólva – „csak ezeknek előfeltételezése mellett létezik, csak ezekkel az elemeivel való ellentétben érzi magát *politikai államnak*, és érvényesíti *általánosságát*”.²⁵ A kiteljesedett polgári állam ugyanis „az embernek emberi-nemi léte”. A polgári társadalomban „az ember nemcsak gondolatban, a tudatban, hanem a *valóságban*, az *életben* is kettős életet él, egy égit és egy földit, a *politikai közösségben* (Gemeinwesen) való életet, amelyben önmaga előtt *közösségi lénynek* (Gemeinwesen) számít, és a *polgári társadalomban* való életet, amelyben *magánemberként* tevékenykedik, a többi embert eszköznek tekinti, önmagát eszközzé alacsonyítja le, és idegen erők játékszerévé válik”.²⁶

A polgári társadalomban tehát az ember kettéhasadása megy végbe: magánemberre és állampolgárra (például a kereskedő és állampolgár, munkás és állampolgár stb. kettősségére). „Az ember a maga *legközelebbi* valóságában, a polgári társadalomban profán lény. Itt, ahol önmaga és mások számára valóságos egyéniségnek számít, *nem-igazi* jelenség. Az államban ellenben, ahol az ember emberi-nemi lénynek számít, ott imaginárius tagja egy képzeletbeli szuverenitásnak, meg van fosztva valóságos egyéni életétől, és telítve van *nem-valóságos* általánossággal.”²⁷

Ahol tehát az ember valóságos egyéniségnek számít – a polgári társadalomban –, nem emberi-nemi lény, mert a polgári társadalomnak nem a közösség a lényege, hanem a különbség, a magántulajdon, a csere, a cseréérték stb. A polgári társadalom „annak kifejezőjévé vált, hogy az ember *különvált a közösségtől*, önmagától és a többi embertől. . .”²⁸ Ezért a polgári társadalom szelleme az önzés, a bellum omnium contra omnes* gyakorlata lett.

Am a polgári állam „*politikai módon*” a magántulajdont eltöröltnek nyilvánítja azzal, hogy a születést, a rendet, a műveltséget, a foglalkozást nem politikai különbségnek jelenti ki. E különbségekre való tekintet nélkül állami szempontból a nép minden tagját a népszuverenitás egyenlő részének tekinti. Ennyiben az embert az államban egy képzeletbeli szuverenitás imaginárius tagjaként közösségi lénynek nyilvánítja. Ezért e képzeletbeli közösségben igyekszik elrejtetni a polgári társadalom ellentmondásait és önzését. Ez azonban nem valósulhat meg ténylegesen emberi-nemi, közösségi alkotásokban. Nem valósulhat meg azért, mert a magántulajdon po-

* Mindenki harca mindenki ellen.

litikai megszüntetése nemcsak hogy „nem szüntette meg a magántulajdont, hanem még előfeltételévé is tette”. Ezért a polgári állam távol áll attól, hogy a magántulajdont, a műveltséget és a foglalkozás különbségeit ténylegesen megszüntesse. Ugyanolyan ellentmondásban van az állam a polgári társadalommal, és ugyanolyan módon gyűri le azt, mint a vallás a profán világ korlátoltságát, „azaz úgy, hogy ő is kénytelen a polgári társadalmat ismét elismerni, helyreállítani és magát uralmának alávetni”.²⁹

Ezért a polgári állam sem valóságos közösség, hanem látszólagos közösség, közösség-pótlék. Ugyanolyan elidegenedett közösség, mint a termelés, a csere stb. polgári társadalma. Az elidegenedett közösség, vagy ahogyan Marx és Engels írják: „a látszólagos közösség, amellyé eddig az egyének egyesültek, mindig önállósította magát velük szemben, és minthogy egy osztálynak egy másikkal szembeni egyesülése volt, a leigázott osztály számára nemcsak illuzórikus közösséget, hanem egyúttal új békielyt is jelentett”.³⁰ Ezért a személyes szabadság, amely a valóságos közösség lényeges megnyilvánulása, következménye, az államban mint elidegenedett közösségben és mint a közösség pótlékában csak az uralkodó osztály egyénci számára létezik. Továbbá, minthogy ezek a közösségek egy osztály egyéneinek a kívülálló más osztályok és rétegek érdekeivel szemben álló közösségi érdekek alapján szerveződtek, ennél fogva ezekhez a közösségekhez az egyének „csak mint átlag-egyének tartoztak”. Csak annyiban tartoztak hozzájuk, „amennyire osztályuk létezési feltételeiben éltek”.³¹ Ezért e közösségben nem mint egyéneknek, hanem mint osztálytagoknak volt részük. Egyesülésük rajtuk kívül álló, szükségszerű, ugyancsak dologi függőségi viszonyoknak és nem szabad elhatározásuk eredményeként született.

Az elmondottakból teljesen nyilvánvaló, hogy a polgári társadalomban a közérdek és a magánérdek közötti különbség – ahogyan ezt Marx és Engels felismerték – csak viszonylagos. Hiszen „az egyik oldalt, az ún. »általánost« a másik, a magánérdek hozza folytonosan létre, és az semmiképpen sem önálló történettel bíró, önálló hatalom vele szemben”.³² Így az egoizmus és az altruizmus szellemében fogant magatartásmódok közötti különbség is viszonylagos. Hiszen a közélet területén, a politikai szférában is a *burzsoá érdeke* valósul meg, mint közérdek. De illuzórikusan, általánosan mint minden ember érdekévé formált érdek. Tehát a politikai szférában a magánérdek közvetett, állami formában érvényesül, a magánélet területén pedig közvetlenül, a maga profán formájában – magánérdekként. Ezért az is természetes, hogy a burzsoá altruizmusa is végső fokon magánérdek alapján formált erkölcsi magatartás.

Mindebből egyrészt az is természetes, hogy végső fokon mindenki az önző érdekét akarja megvalósítani e társadalmi viszonyok alapján, a „közösségi” érdek tulajdonképpen az önző érdekek cseréjében van. A társadalom általános érdeke tehát „az önző érdekek általánossága”. Másrészt, minthogy e társadalmi viszonyok alapján mindenkit önző magánérdeke hajt egyéniségének és viszonyainak fejlesztésére, önző egyéni érdekeit akarja kielégíteni, viszonyaik alapvető vonatkozása a bellum omnium contra omnes állapot alapján adva van. Azonban a mindenki harca mindenki ellen semmiképpen sem egyszerűen csak egyének egymás közötti harca, hanem osztályhelyzetükben meghatározott egyének konkurrenciaharca az osztályon belül magánérdekeikért, és ugyanakkor különböző formában és különböző – történelmileg erősödő – intenzitással folytatott harc az osztályok között is az osztály sajátos helyzetében formálódott közös érdek érvényesítéséért.

Az egyének között a magánérdekek önző érvényesítéséért folyó harcnak, tehát az individualizmusnak a tőke természetének megfelelően az a lényege, hogy mindegyik

igyekeznek a másik létfeltételeit a saját érdeke eszközként korlátozni, elragadni. Ebben az egyéni feltételeket a mások érdekei *ellenében* alakító küzdelemben az individualistának olyan (történelmileg változó, mégis egylényegű) típusa alakult ki, aki minthogy szakadatlanul – a létfeltételeit érintő – veszélyben él, ezért a magánérdekei megvalósításában a szorongás, a bizonytalanság, a szenvedélyek és az indulatok hirtelen, végletes és gátlástalan hullámszerű csökkenésévé válik, mint az óvatos, átgondolt számító ravaszság, a képmutatás, a meghunyászkodás és a szolgai megalázkodás.

Ennek révén a polgári magánérdek érvényesítése az erkölcsi viszonyok terén történelmileg az egyén antiszociális-antihumánus vonásainak kitermelését és elmélyítését jelenti. A csereérték magáncseréjének a rendszere születése pillanatától a tökéletes szükségletének megfelelően kettős tendenciát érvényesít: egyrészt az egyént szellemi és fizikai erőinek egyoldalú fejlesztésére kényszeríti, tulajdonképpen azt is csak addig, amíg ez a tudás és képesség közvetlenül szerepel tökéletesítőként. Másrészt – mivel e tudás és képesség maga is csereértékké, dologgá lesz, és a csereértékek cseréjében meghatározott önző érdekeknek alávetetten érvényesül – ebben már nem egyszerűen jelen van, hanem mindinkább fokozódik az emberi elidegenedés. Mindenekelőtt a tőkésosztályban és a kispolgári rétegekben mélyül el az „ember embernek farkasa” viszony is, velük együtt – főképpen ezekben az osztályokban és rétegekben – társadalmi szükségletté lesz a „farkas” természetű egyén. Eppen ebben a kettős tendenciában fejeződik ki az egyént érlelő-torzító folyamat uralkodó polgári szakasza. Természetesen, az egyéniség fejlődésének e polgári tendenciái áthatják a társadalom más rétegeit, még a kialakuló-fejlődő munkásosztályt is. Mégis annak megfelelően, ahogyan Európában a múlt század negyvenes éveitől kezdve a munkásosztály közös érdekein alapuló szervezetsége megteremtődik, és megindul szervezett osztályharca a tőkés ellen, az osztályérdekük és a közös sorsuk alapján mindinkább kialakulnak a polgári individualizmusnak ellentmondó közösségi vonásaik, szolidaritásuk is. E közösségi vonások pedig az osztályharc szervezetségétől, színvonalától függően keresztezik, gátolják a polgári individualizmus társadalmi érvényesülését.

Az uralkodó tendencia a polgári társadalomban még hosszú ideig az individualizmus elmélyülésében nyilvánul meg. Ez kapcsolatos azzal, hogy a polgári fejlődés minden emberi tevékenységet, tudást, képességet és általában minden emberi terméket, sőt tulajdonságot magántulajdonná, csereértékké tesz, és még inkább a csereérték absztrakt tárgyi kifejezésére, a pénzre redukál. Ezzel a folyamattal az embernek alapvető szükségletté a pénz lesz, és az ember közvetlenül emberi mivoltában tulajdonképpen szükségtelemmé válik. A polgári társadalom előrehaladásában ezt az antihumánus tendenciát tette alapvető társadalmi viszonyává és az ember egyéni természetének egyik legfontosabb tartalmává.

A pénz közvetítésével történő – mindenre kiterjedő és uralkodó – értékszempontot a kapitalizmus termelte ki. Ez értékszempont társadalmilag uralkodóvá válásához előfeltételünk kell az emberek közötti társadalmi kapcsolatok eldologiasodását, továbbá azt, hogy a termékekben materializálódott emberi értékek, emberi lényegi erők mint áruk, az emberi szubsztanciáktól elvált, tisztán dologi értékke, általános csereértékké, pénzzé formálódjanak. Mivel a kapitalizmus e fejlődéstendenciái alapján az emberi lényegi értékek nem közvetlenül, hanem elvont tárgyi értékke, pénzzé lett formájukban funkcionálnak emberi értékke, ebből uralkodó társadalmi tényezőként következik az is, hogy „a pénz az a kötelék, amely engem az

emberi élethez köt, amely hozzám köti a társadalmat, amely összeköt engem a természettel és az emberekkel”.³³

A pénz mint emberi lényegi erők elvont tárgyasult formája, éppen mint elvont és emberektől elidegenült emberi érték teheti a pénz birtokosának egyéniségét ellentétes módon gazdagabbá, szebbé, szellemesebbé stb. Mégpedig nem egyéni képességei, tulajdonságai, hanem a pénz képességei és tulajdonságai – mindenekelőtt az általános megvásárolhatóság – révén.

Nyilvánvaló tehát, hogy a pénz birtokosa nem elsősorban egyéni emberi kvalitásai révén, hanem a pénz kapitalizmusbeli társadalmi kvalitásai révén gazdagszik emberileg is. Annak révén gazdagszik tehát, hogy a pénz az általános megvásárolhatóság talaján általános cseréértékként funkcionál, hogy tehát „az egész emberi és természetes tárgyi világra cserélődik”. Ez teszi képessé a pénz birtokosát egyrészt, hogy az egyéniségének ellentmondó minden emberi tulajdonságra és tárgyra is szert téve – „a lehetetlent testvéresítve” – a pénz révén gazdagítsa magát; másrészt ugyanebben a társadalmi folyamatban termelődik ki minden tényleges emberi érték és tulajdonság általános prostitúciójának a lehetősége, csakúgy, mint az emberek általános korrumpálásának a gyakorlata.

Abban a társadalmi-gazdasági folyamatban, amelyben a cseréérték absztrakt formában, pénzben kifejlődik és uralkodó társadalmi viszonyná lesz, egyúttal egyik alapvető tendenciaként „az egyéni személyi hajlamok, képességek, tehetségek, tevékenységek” cseréértékké válva általánosan (főleg a tőke részeként), társadalmilag hasznosíthatókká, felhasználhatókká formálódnak. Ezáltal nemcsak a társadalmi, hanem az egyéni (természetesen mindenekelőtt a tőkés) gazdagság (alapvetően tárgyi gazdagság) kiterjedésüként funkcionálnak. Ennyiben „az általános prostitúció úgy jelenik meg, mint a személyi hajlamok, képességek, tehetségek, tevékenységek társadalmi jellegének egy szükségszerű fejlődési fázisa”.³⁴

II. AZ EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG A MONOPOLKAPITALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Ahogy a tőke monopolitokévé fejlődött, még fokozottabban veszendőbe mentek a polgári individualista egyéniséget fejlesztő tényezők, és mindinkább hangsúlyt kaptak az individualista egyént kiüresítő, beszűkítő és velük az egyén jelentőségét degradáló tendenciák. Ez lényegében a monopolitőke uralma alatt álló nagy konszernnek, nagyvállalatok rendszerének a kiépülése, az ipar szerkezetének átalakulása, a félautomata-automata gépi technika fejlődése, az állami-politikai gépezet elnyomó-militarista jellegének fokozódása, a tömegtermelés stb. terjedése és jelentőségének növekedése arányában ment végbe. Vagyis mindenképpen a monopolitőke műveként alakultak úgy a viszonyok, hogy az ember által teremtett és lenyűgöző hatalommá duzzasztott „dolgok” világa, mint vele szemben álló, mint elidegenedett hatalom olyan helyzetet hozott létre, amelyben az ember mint ember tehetetlenül kiszolgáltatott, egyéniségétől és emberségétől megfosztott.

A kapitalizmus fejlődésének e periódusában még kifejezettebben tárulnak elénk az ember, az egyéniség kapitalista társadalomban – mindenekelőtt a termelés révén – végbemenő fejlődésének elemzése során idézett marxi megállapítások igazságai. Az ti., hogy a kapitalista társadalomban az elidegenült munka az embernek az állattal szembeni előnyét – azt, hogy a tevékenysége szabad, tudatos nembeli tevékenység, amelynek révén „még a fizikai szükséglettől szabadon is termel, és attól való

szabadságban termel csak igazán”; hogy a tárgyi világ megmunkálásában „a természet az ő műveként és az ő valóságaként” jelenik meg; hogy az ember szabadon lép szembe a termékével; hogy „az ember minden species mértéke szerint tud termelni, és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni, az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít”³⁵ – akként fordítja meg, hogy egyrészt „az ember, éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi egzisztenciája számára”.³⁶ Másrészt „az a tétel, hogy az embertől elidegenült a nembeli lényege, annyit jelent, hogy egyik ember elidegenült a másiktól, mind ahogy mind egyikük az emberi lényegtől”.³⁷

Ami az elidegenült munka révén létrejött megfordításnak azt a részét illeti, hogy az ember mint tudatos lény az élettevékenységét az egzisztenciája eszközzé teszi, az lesz az eredménye, „hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban – evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. – érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban pedig már csak állatnak”. . . . „Enni, inni, nemzeni stb. ugyan szintén valódi emberi funkciók, de abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélokká teszi, állatiak.”³⁸

A kapitalizmus fejlődésének monopolista szakasza éppen ezt a tendenciát, „a fogyasztói” jelleget fokozza fel – és különösen a második világháború után a legfejlettebb kapitalista országok lényeges tényezőjévé teszi.

Ahogy fentebb kifejtettük, a tőke úgy termel az emberek számára szükségletet, hogy abban mindenekelőtt önhasznú szükségletének – a profitnak – a kielégítését biztosítja. Mégis a felszínen, mint a fogyasztók szükségleteinek a kielégítéséért létező mutatkozik. Igaz, minden új termék, amit ez a társadalom előállít, mint új (végső fokon emberi) szükségletteremtés egy mozzanata létezik. De egyúttal minden új szükséglet mint új áldozatra kényszerítés, mint új idegen hatalom, tehát mint a pénztől egyre mindenoldalúbban történő függés eszköze is működik. A tőke a kapitalizmus legfejlettebb országaiban (alapvetően önértékében) rendkívüli szélességűvé és minden eddiginél változatosabbá gazdagította az anyagi szükségletek körét, és kitágította azoknak a dolgozó rétegeknek a határait, akik még a tartós fogyasztási szükségletek egy részét is elérhetik.

Mégis, a kapitalista országok dolgozó tömegei a táguló vágyaik birodalmában érzik át a profitérdek alapján létrejött szükségletek növekedése és a munkabér (a pénz) szűkössége közti ellentmondás embertelenítő igájának fokozódó tendenciáját. Hiszen minden új termék új szükséglet a több pénzre, és az emberi jelleg kifosztásának is új potenciája. A tőke számára ugyanis teljesen közömbös, hogy miért van egy-egy termékre a fogyasztónak szüksége: lényeges vagy lényegtelen, racionális vagy irracionális, hasznos vagy káros szükségletet egyaránt kielégít, hiszen a profit utáni hajszában az emberi célok a fogyasztás szférájában is lényegtelenek.

Továbbá, minthogy az egyes ember vonatkozásában a felduzzasztott anyagi szükségletek elérése mindenekelőtt pénzkérdés, ezért a soha nem látott gazdagságú szükségletekre való igény, mint az embertől elidegenedett, növekvő hatalom működik vele szemben. Hogy az ember egyre többet tegyen magáévá a javakból, hogy tehát ellenséges lényegén úrrá legyen, egyre több pénzre van szüksége. Márpedig az emberiség jelentősen nagy számú részénél olyan ellentétes tendencia érvényesül, hogy míg a termelés növekedésével a tárgyak és a fogyasztási szükségletek köre rendkívüli mértékben kitágul, még nagyobb arányban növekszik a pénztelenség, a pénz szűkössége, és vele a pénznek az emberek fölötti hatalma.

Ezért a pénz szükséglete lesz a legfőbb „emberi” szükséglet, hiszen az ember csak

által, a közvetítésével elégítheti ki egyéb emberi szükségleteit is. A különböző polgári elméletek, amelyek a fogyasztók egyéniségével, pszichológiájával foglalkoznak, tükrözik azt a közismert társadalmi tényt, hogy a fejlett kapitalizmus viszonyai között nem egyszerűen csak a fiziológiai szükségletek nyomásával kell számolni, hanem az egyén és a társadalmi környezete közötti egyensúly fenntartására irányuló szükségletekkel is. A. G. Katona által bevezetett, ún. „besorolási csoport-elmélet” szerint az ember a más emberekkel való kapcsolata eredményeként alakítja ki értékrendjét a társadalomban betöltött helyéről, szerepéről, és ehhez viszonyítva értékeli a saját pozícióját, sikereit, kudarcait, és ezen az alapon keletkezik feszültség a valóság érzékelése és azon kép között, ahogyan az egyén elhelyezi magát a világban.

Ez elmélet szerint az egyéni ízlés és hajlamok vajmi keveset jelentenek a fogyasztói választásban, a főszerepet annak a társadalmi csoportnak, rétegnek az értékítélete képezi, amelyhez az egyén tartozik, vagy tartozni kíván, s amelynek életszínvonalát, fogyasztási szokásait, egyszóval életmódját követni szeretné. Aki nem tudja ezt elérni egy rétegen, csoporton belül, az elszigetelődik, vagy kizárja magát a csoportból. Aki viszont a csoportban elfogadott értékek szerint fogyaszt, annak a presztízse megszilárdul, előbbre jut a társadalmi ranglétrán. Ebben az értelemben a fogyasztók a javakat úgy kezelik, mint a „társadalmi pozíciók szimbólumait”, nem pedig mint a tényleges szükségleteik kielégítésére szolgáló dolgokat. Ennek alapján a legfontosabb cselekvési motívum: másokat utolérni a fogyasztásban; a fogyasztáson keresztül különbbé válni; a felsőbb rétegek, csoportok életszínvonalára törekedni. Mindezek az életelvek végső fokon sznobisztikus, egoisztikus motívumokat hoznak felszínre, és az egyéniség elidegenedését erősítik.

A legfejlettebb tőkésországok jól fizetett munkásrétegei kivételével a munkások többségének szükségletét a tőke még korunkban is a fizikai lét sok tekintetben szűkös fenntartására korlátozza, és ami ezen kívül jelentkezik szükségletként, az elérhetetlen fényűzés.

Ezért a tőke egészen napjainkig terjedő és a legfejlettebb kapitalista országokban elért fejlődése alapján is a munkást mindenekelőtt csak a fizikai élete közvetlen fenntartásával összefüggő emberi szükségleteket kielégítő fogyasztási javak (köztük a legalapvetőbb tartós fogyasztási cikkek) iránt tette érzékenyebbé. De még az ember (clsősorban mint fogyasztó) fizikai életét érintő szükséglet-gazdagodás is képmutató ellentmondásban valósul meg. Miközben a monopoltőke a film, a televízió, a reklám, a kirakatművészet, az utca látványa stb. segítségével kialakítja és felfokozza a fogyasztás iránti vágyat az emberek tömegében, hogy jobban éljenek, hogy a javak gazdag választékából egyre többet megszerezzenek, birtokoljanak és fogyasszanak, vagy használjanak; hogy társadalmi méretűvé és szervezetté teszi a pazarló fogyasztást annak révén, hogy mesterséges elégedetlenséget kelt a fogyasztóban a már meglévő – főleg tartós – fogyasztási javakkal szemben, hogy új árukultust teremt, hogy a munkásság és a kispolgári rétegek stb. pénzeszközeinek relatív szűkítésével, a munkanélküliséggel, a létbizonytalanságuk fokozásával emberi méltóságukban sérti meg őket. Ugyanis végkimerülésig tartó kicsinyes lemondásokra, küzdelmekre, megtakarításokra, számíttatásokra, irigységre, kapzsiságra stb. kényszeríti e réteget, ha meg akarják vásárolni – a nagypolgárságnál olyan nyilvánvaló – a kényelmesebb életet szolgáló tárgyat, fogyasztási cikkeket.

Miközben az emberek egyénileg a változatos javak sohasem kielégíthető bőségének birtoklásáért, felhasználásáért, a jobb életért, az „életszínvonalért” türelmetlen, az egész életet átfogó (nagyon sokszor) egoisztikus, kicsinyes küzdelmet folytatnak, „túladnak” a tágabb értelemben vett emberséges életen, az értelmesebb és szebb

élet gazdag lehetőségein, és vele együtt „túlradnak” emberi tulajdonságaik és érzelmeik gazdagításán, és tulajdonképpen „túlradnak” azon a lehetőségen is, hogy az mint „embernek szükségele szükségeletté váljék”. Ahogyan az élet legfőbb emberi lényege, tartalma a létfenntartási eszközök, a „javak”, a „dolgok” bőségének bírására redukálódik, „az összes fizikai és szellemi érzékek helyébe – írja Marx –, ennél fogva az összes ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a *bírás* érzéke lépett. Erre az abszolút szegénységre kellett redukálni az emberi lényegét, hogy belső gazdagságát kivajúdjá.”³⁹

A kapitalizmus fejlettebb mai szakaszában általában olyan ellentmondást hoz létre az egyén fejlődésében, hogy előbb mint fogyasztónak felfokozottan élettartalmává teszi „a dolgok” egyéni birtoklásának a vágyát, a szerzés örömét, de úgy, hogy közben elszegényíti, „némává” teszi a kollektivistá jellegű értelmes emberi célokban gazdag és szép élet iránti vágyát. Elszegényíti azt, hogy az ember ne csak az élet-színvonalával, hanem azzal együtt az individuális emberi karakterével is elégedetlen és türelmetlen legyen. Ez utóbbi tendencia tulajdonképpen ama fentebb említett másik marxi megállapítást igazolja, hogy az elidegenedett munka az ember élettelvénységét nemcsak az emberi egzisztencia eszközévé teszi, hanem egyúttal az egyik embert elidegeníti a másiktól, és mindegyiküket az emberi lényegtől.

Az individualistának a fentiekben vázolt „fogyasztói” típusa David Riesman szerint „kívülről irányított” típus. A kapitalizmus mindent áruvá változtató fejlődéstendenciájának azt a fokát jelzi, amikor a munkásnak és alkalmazottnak nem csupán a munkacerejét és a képességeit kell a munkapiacra vinnie, hanem az egész egyéniséget, karakterisztikus vonásait, a pszichikumát is. Így az egyén nemcsak a manipuláció, hanem az önmanipuláció tárgyává is válik azzal, hogy a magánérdeke szolgáltatásban arra is kényszerül, hogy magatartás-változtatással, szerepcserével (tehát individualista formákban) mondjon le a személyiségéről, és idegenítse el azt magától. Ezért ennek az individualista embertípusnak a tekintete mindig a kortárs csoport magatartására, fogyasztói stb. igényére irányul, és a külsőségekben csakúgy, mint a belső élményeiben velük akar azonosulni, hogy elnyerje a tetszésüket, az elismerésüket és a támogatásukat. Ez a típus az alkalmazkodási törekvéseiben valóban valamiféle nyáj-erkölcsöt tükröző normákat szül, olyanokat, amelyekben ilyenféle szabályok szerint cselekednek az emberek: ha nem akarsz konfliktusokat, légy olyan, mint a többiek; mindig úgy cselekedj, hogy a többieknek is tessenek stb. stb.

Ahogyan a legfejlettebb kapitalista országokban (mindenckelőtt az Egyesült Államokban) ez az egyéniségtípus mind általánosabbá lesz – ahogyan ezt E. Fromm is kifejti –, általános lesz az is, hogy az „ilyen helyzetben a legtöbb ember számára nem marad más hátra, mint hogy alkalmazkodjék, felvegye a lépést és együtt meneteljen, mint egy katona, ugyanazon útemben mozogjon, mint a futószalagot kiszolgáló segédmunkás”.⁴⁰ Ám azzal, hogy az egyén „felveszi a lépést” és „együtt menetel” a többiekkel, nemcsak hogy nem kerül el a konfliktusokat, hanem minden eddiginél mélyebb és megoldhatatlanabb konfliktusokba merül el. Hiszen az az ember, aki tulajdonképpen sohasem „használhatja” a valódi énjét, akaratát, érzelmeit, gondolatait, akinek mindig arra ügyelve kell cselekednie, gondolkodnia és éreznie, hogy elnyeri-e mások, főleg a függőségi szálak kézbe tartóinak az elismerését és tetszését, bizonytalan, amorf egyéniséggé válik.

A problémát csak mélyíti, hogy a monopolkapitalizmus társadalma az antagonisztikus létezők csoportok megszámlálhatatlan sorát és változatát termeli, amelyek mindegyike alkalmazkodást igényel, tehát az egyén számára állandó tájékozódást, informálódást, és az ezeknek megfelelő magatartásváltást és szerepcserét követel a

magánérdeke kielégítése érdekében. A társadalmi igényné vált konformizmus azonban nem egyszerűen azzal a tragikus következménnyel jár, hogy elveszti, felőrli az egyén személyiségét, hanem azzal is, hogy a magánérdek követelte magatartásváltás és szerepcserre szétszaggatja és felőrli a stabil személyes, emberi-baráti, tehát közösségi jellegű kapcsolatok lehetőségét, és ezzel az emberek mind nagyobb számú tömegét ítéli egyedülmaradásra, magányosságra. A magány pedig minden eddiginél intenzívebbé fokozza az egyént – Kierkegaard, Camus és Franz Kafka által sokoldalúan ábrázolt – tehetetlenségét, gyöttrődését, kiúttalan helyvesztését és nihilizmusát a világban.

Miközben a mai monopolizált világ apologetái e tények ellenére is nagy hangon hirdetik a tőkésországok egyéneinek függetlenségét, szabadságát és gazdag lehetőségeit, addig ugyanennek a világnak a valóságos törvényei az egyént mind teljesebb elszigetelésével a jelentéktelenségét, tehetetlen parányiségének az érzését fokozzák a végtelenségig. Sajátos történelmi paradoxona ez a tőkés társadalom történelmi mozgásának.

Mennyire más egyéniséget mutat az egy-két-három évszázaddal ezelőtti, fejlődő nyugat-európai polgári világ individualistája, aki valóságos, másoktól különböző egyéni tehetsége és tulajdonságai alapján keresi magánhasznát és boldogulását. Aki még a másoktól elütő képességei és tettei – általában az egyéni értékei – alapján teszi erkölcsi alapulvévé az „emelkedj az emberek fölé” már akkor is egoista követelményét. A tőkének akkor még a polgári individualista egyéniséget fejlesztő és erősítő tényezői pozitívan hatottak.

Napjaink individualistája – és ez a tőkés fejlődés paradoxonja – viszont éppen annak révén veszítette el a valóságos egyéniségét, vált elszigetelt, tehetetlen, magányos lényé, hogy a tőkés magántulajdonviszonyok talaján tőle elidegenedett formákban „dolgok” gazdagságává dúzasztotta „nembeli életét”. Ez az elidegenedett gazdagság, a lenyűgöző hatalommá duzzasztott dolgok világa „elzárja” az egyént attól a lehetőségtől is, hogy egykönnyen rátaláljon a társadalmilag helyes perspektívát felmutató útra. Emellett például a monopolizált tőkés korunkban egy egészen modern, változatos és sok tekintetben hatékony ideológiai és pszichológiai eszközökkel rendelkező társadalmi gépezet áll a rendelkezésére, ahhoz, hogy azokat is megpróbálja beépíteni a rendszerébe, akik már eljutottak a kapitalizmus emberhez méltatlan, embert megalázó jellegének a felismeréséhez.

Ezért igaznak tűnik az, amiről E. Fromm ír, hogy a tehetetlen elszigeteltséget az átlagember nem is igen érzékeli: „eltakarja – írja – mindennapi munkájával, azzal a biztonságot nyújtó elismeréssel, amellyel magánéletében, vagy társadalmi kapcsolataiban találkozik, mindenféle „kicsapongással”, „szórakozással”, „ismerettséggel”, „kalanddal”, „kiruccanással”.⁴¹ Mindezekhez hozzátehetjük, hogy tulajdonképpen elenyésző az olyan irodalmi, művészeti és tudományos alkotásoknak a száma, amelyek eljutnak a szélesebb néptömegekhez, szellemi táplálékul szolgálnak és amelyek a lét legfontosabb kérdéseit a „praktikus szint” fölé emelik, és ezzel hozzásegítik az embert ahhoz, hogy szembesítsék mai elidegenedett önmagával, és hogy mindezekelőtt a tudatosítással, majd a politikai akciókra való mozgósítás segítségével kiemeljék a távlat nélküli szokások embertelenítő világának bilincseiből.

Kétségtelen, hogy az ebben az értelemben elkötelezett irodalom, művészet és tudomány társadalmi távlatokat nyitó „ideológiai előkészítő” szerepét korunkban a „több szabad idő” értelmes felhasználásának lehetősége minden eddiginél jelentősebbé fokozza. Mindenképpen igaz, hogy a „mi történik szabad időben?” kérdése növekvő jelentőségű ideológiai és – tegyük hozzá – politikai kérdés.

Az individuuum függetlenségének és szabadságának elérése azonban nem lehet csupán egyéni erői magánfelhasználásának, tehát bármennyire is haladó magánakcióinak a kérdése. A haladó egyéni cselekvésigénynek – amelynek felkeltésében a társadalmi haladásért elkötelezett irodalom, művészet és tudomány távlatokat mutató ideológiai előkészítésének felbecsülhetetlen jelentősége van – éppen azért, hogy társadalmilag is hatékony tényező tudjon lenni „a lenyűgözően erős és hatalmas el-lenséggel” a monopoltöke embert embertől elidegenítő világával szemben, *osztály-jellegű szervezett és a társadalmi alapok megváltoztatását célzó kollektív társadalmi erővé kell alakulnia*. Vagyis a szervezett kollektív cselekvést, a kollektív küzdelmet is vállalva, *tudományosan megalapozott osztályalapon* meg kell tagadnia az embert és viszonyait elidegenítő monopoltökés világot. Mégpedig – bármit is hirdetnek a Marxot elavultnak bélyegző mai polgári és reformista-revizionista elméletek – e világ megtagadása korunkban is a *munkásosztály érdekeiből* kiinduló és ez osztály objektív érdekeit következetesen hordozó mozgalmak, mint *politikai közösségek*, és a munkásosztály érdekeit következetesen kifejező ideológiák alapján lehet a legteljesebb és a leghatékonyabb.

Ugyanis ez a politikai mozgalom mint a polgári társadalmi viszonyok között elérhető valódi emberi közösség kialakításának első formája és lépése, vezetik rá egyúttal az embert annak a tudatosítására, hogy az embernek a fogyasztási javakhoz, általában dolgokhoz való *magántulajdonosi* viszonyán kívül van egy másik, mégpedig lényegi viszonya is: ti. valóságos emberi viszonya. Ez a tulajdonképpeni emberi viszony – *ellényegtelenedve* – a polgári cseréérték által közvetített viszonyban is jelen van. Azonban a cserélő ember közvetítő mozgása – mint láttuk –, nem emberi viszony, hanem a magántulajdonnak a magántulajdonhoz való elvont viszonya. Ez az elvont viszony az érték, a cseréérték, amelynek valóságos létezése a pénz. Ezért éppen ez lesz lényegessé a polgári társadalomban. Így az ember mint különleges társadalmi lény, magántulajdonosként viszonyul a tárgyakkhoz. Ez a lényeges az ember és a tárgy, tehát a tárgy és az emberi szükségletek viszonyában is. Ahhoz tehát, hogy emberi (létezésem és fejlődésem) szükségleteim tárgyává tegyek egy dolgot, először el kell idegenítenem magamtól, magántulajdonomná kell tennem. A paradoxona ennek az egész viszonyban azonban abban van, hogy egy terméket, egy dolgot azért idegenítek el magamtól, tehát teszem magántulajdonná, mert a termék, a dolog anyaga, természete a szükségleteim kielégítésének az anyaga, eleme. Következésképpen már ebben a viszonyban – mintegy elrejtve – feltárul az is, hogy az embernek csak egyik sajátos, átmeneti viszonya a termékekhez és a tárgyakkhoz az, hogy hozzájuk mint magántulajdonhoz viszonyul. Feltárul az, hogy az embernek e viszonyon kívül van egy másik lényegi viszonya is a termékekhez és általában a dolgokhoz. Éspedig az, hogy *az emberek* nemcsak különös (magántulajdonnal rendelkező) társadalmi lények, hanem *totális szükségletekkel rendelkező társadalmi lények is*.

Éppen ebből az utóbbi jellegből következik az embernek a másik lényegi viszonya a termékekhez, általában a dolgokhoz. Hiszen *az embernek éppen mint totális szükségletekkel rendelkező lénynek a viszonya a tárgyakkhoz, közvetlenül emberi viszony*. Vagyis ebben az értelemben a termékek és a dolgok mint *az emberi természetnek és az egyéniségnek a szükségletei* jelentkeznek. Tehát közvetlenül emberi természete és egyénisége létének és fejlődésének *belső szükségletéből eredő tulajdonviszonyban állnak vele*. Ez a legnyilvánvalóbb bizonyíték arra, „hogy a dolog az én lényemhez tartozik, hogy annak léte számomra való, hogy *tulajdona* az én sokoldalúvá váló emberi lényemnek a tulajdona, a tulajdonsága, sajátossága . . .”⁴²

E folyamatban, amelyben az emberek tevékenysége révén a dolog közvetlenül nekem valóvá, emberi tulajdonságaim, emberi természetem gazdagításának – nem pedig elidegenítésének – az eszközévé válik, lesz egyúttal a másik emberhez való viszonyom valóban emberivé. Ebben az értelemben az emberek emberi lényük, lényegük működtetése révén termelik valódi emberi közösségüket, „amely nem az egyes egyénnel szemben álló elvont – általános hatalom, hanem mindegyik egyénnel lényé, saját tevékenysége, saját élete, saját élvezete, saját gazdagodása.”⁴³

A valódi emberi közösség tehát a *magántulajdon-viszonyok* felszámolását célzó osztályharcban születik és gazdagodik, mert a magántulajdon „pozitív” megszüntetése eredményezi az összes emberi értékek és tulajdonságok teljes emancipációját a magántulajdon hatalmától, és vele a gazdag, minden oldalú, mély érzésű és értelmű kollektivistá ember egyre teljesebb lehetőségét a szocialista társadalom érettebb fejlődésfolyamatában.

E folyamat kibontakozásához azonban – világtörténelmileg – szükségszerű előfeltételt jelent az emberi elidegenedés polgári szakasza. Olyan ellentmondás ez, amelyben az egyén „önmagától és másoktól való elidegenülésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is. A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebben jelenik meg, mivel vonatkozásainak teljességét még nem munkálta ki és nem állította magával szembe, mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amennyire nevetséges visszavároggni ezt az eredeti teljességet, annyira nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél.”⁴⁴

JEGYZETEK

¹ K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1972. 70–71. old.

^{1a} Uo. 70. old.

² K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth Könyvkiadó 1972. MEM. 46/I. 380. old.

³ Uo. 384. old.

⁴ Uo. 385. old.

⁵ Uo. 387. old.

⁶ Uo. 375. old.

⁷ Uo. 75. old.

⁸ K. Marx: A tőke I. Kossuth Könyvkiadó 1973. 339. old.

⁹ Uo. 471. old.

¹⁰ Uo. 455. old.

¹¹ Uo.

¹² Uo. 456. old.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 517. old.

¹⁵ Uo. 553. old.

¹⁶ Engels: Anti Dühring. Kossuth Könyvkiadó 1963. MEM. 20. 287–288. old.

¹⁷ Uo. 604. old.

¹⁸ Uo. 326. old.

¹⁹ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. mű, 46/I. 74. old.

²⁰ Uo. 387. old.

²¹ K. Marx: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Id. mű, 146. old.

- ⁴² Uo.
- ²³ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. mű, 73–74. old.
- ²⁴ Uo. 150. old.
- ²⁵ *K. Marx*: A zsidókérdéshez. MEM 1. Kossuth Könyvkiadó 1957. 356. old.
- ²⁶ Uo. 356–357. old.
- ²⁷ Uo. 357. old.
- ²⁸ Uo. 358. old.
- ²⁹ Uo. 357. old.
- ³⁰ *Marx–Engels*: A német ideológia. MEM 3. Kossuth Könyvkiadó 1960. 63. old.
- ³¹ Uo. 61. old.
- ³² Uo. 731. old.
- ³³ *Marx*: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Id. mű, 96. old.
- ³⁴ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. mű,
- ³⁵ *Marx*: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Id. mű, 50. old.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo. 51. old.
- ³⁸ Uo. 48. old.
- ³⁹ Uo. 72. old.
- ⁴⁰ *Erich Fromm*: A szabadság léttős arca és a modern ember. Korunk, 1968. 10. sz. 1454. old.
- ⁴¹ Uo. 1455. old.
- ⁴² *Marx*: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Id. mű, 141. old.
- ⁴³ Uo. 140. old.
- ⁴⁴ *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Id. mű, 79. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

A Nagy Október 60. évfordulója

(Beszámoló nemzetközi konferenciáról)

Május 13. és 16. között „A Nagy Október és a proletár internacionalizmus diadala a Szovjetunióban” címen tudományos elméleti konferenciát rendeztek Taskentben, amelyen a Társadalomtudományi Intézet is képviseltette magát. Az alábbi összefoglaló a konferencia főbb mondanivalóját tartalmazza, s a Nagy Októberi Szocialista Forradalom közelgő 60. évfordulójával kapcsolatos elméleti konferenciákról a jövőben is tájékoztatjuk olvasóinkat.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának jegyében a Szovjetunióban és a szocialista országokban megrendezésre kerülő tanácskozások sorozatát a taskenti konferencia nyitotta meg. A Szovjetunióban kezdődött tehát a tanácskozás-sorozat, ahol a világon először győzött a szocialista forradalom, és ahol a proletár internacionalizmus a mindennapok gyakorlatában jelen van. Így fogalmazta ezt meg az ülészak résztvevőihez intézett levelében L. I. Brezsnyev: „A szovjet társadalom egész élete, a Szovjetunió népei egyenjogú, soknemzetiségű családjának megbonthatatlan barátsága, a munkásosztály, a kolhozparasztság és a népi értelmiség lelkesítő munkája – ez az internacionalizmus a valóságban.”

Taskent, Üzbegisztán másfélmillió fővárosa, ahol a tanácskozás folyt, a szovjet nép számára a szolidaritás két nagy példáját adta: a Nagy Honvédő Háború idején otthont, munkát adott az

evakuáltak hatalmas tömegeinek, és 1966-ban, a város nagy részét megsemmisítő földrengés után a Szovjetunió népeinek testvéri segítségével új, jellegzetes arculatú, korszerű ázsiai fővárost építettek fel.

Üzbegisztán fejlődése szemléletesen kifejezi azoknak az ázsiai szovjet köztársaságoknak a sorsát, amelyek a kapitalista termelési viszonyokat átlépve jutottak el a feudalizmusból a szocialista termelési viszonyok megteremtéséhez, ezek kibontakozásához. Ez a példa körünkben, amikor Ázsia, Afrika felszabadult népei útjukat keresik a társadalmi fejlődés továbbvitelében, különösen figyelemreméltó, időszerű.

A tanácskozást a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, az SZKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézete és az Üzbég Tudományos Akadémia szervezte. Az Üzbég KP mindvégig nagy figyelmet szentelt a tanácskozásnak, és a KB

első titkára, S. R. Rasidov részt vett az üléseken.

A plenáris üléseken túl az ülészak az alábbi három szekcióban végezte munkáját:

1. A Szovjetunió népcinek baráti együttműködése – internacionalizmusa a valóságban. (Vezette: J. V. Bromlej, a SZUTA Etnográfiai Intézetének igazgatója.)

2. A dolgozók nemzetközi szolidaritása és fejlődése a mai korszakban. (Vezette: T. T. Tyimofejev, a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének igazgatója.)

3. Proletár internacionalizmus: az ideológia és kultúra problémái. (Vezette: M. T. Jovcsuk, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának rektora).

A meghívott külföldi vendégek többsége a második szekció munkájában vett részt. A meghívottak soraiban foglaltak helyet az európai szocialista országok tudományos akadémiái közötti nemzetközi együttműködés nemzeti bizottságainak képviselői, a „Munkásosztály a világgörradalmi folyamatban” állandó bizottság küldöttei. A konferencia munkájában részt vettek Latin-Amerika (Rose Arismendi, az uruguayi KB első titkára), Ázsia és Afrika Kommunista és demokratikus mozgalmainak képviselői is. A tanácskozás méreteit és aktivitását tükrözte, hogy a plenáris és szekció üléseken mintegy száz felszólalás hangzott el. Az ilyen méretű és sokoldalú eszmecsere egészéről a cikkben nem tudunk részletesen beszámolni, csupán néhány olyan gondolatot villantunk fel, amely a plenáris ülésen, illetve a második szekció munkájában hangzott el.

A tizenhárom millió lakosú Üzbegisztán Ázsia népei számára tanulságos utat példáz. Rövid történelmi idő alatt kellett megoldani a tömeges analfabétizmus megszüntetését, a nők jognélküliségének felszámolását, a nemzetiségi területeken az iskolák, a könyvtárak, a klubok, a

technikumok, a főiskolák, a tudományos intézmények átfogó hálózatának a megteremtését. Az ipari bázis Üzbegisztán területén is megteremtődött, kiépült a mezőgazdasági termőterületet megsokszorozó csatornarendszer, felszámolták az éhség sztyeppéit. Mindez csak úgy mehetett végbe, hogy Üzbegisztán is bekapcsolódott a népgazdasági tervezés rendszerébe, és a társadalmi-gazdasági együttműködésnek új formái jöttek létre Üzbegisztán és a Szovjetunió más népei és területei között. E folyamat bonyolultságát mutatja, hogy hetven nemzeti-ség által lakott területen kellett létrehozni a szocialista nemzeti egységet, s egy-szersmind a Szovjetunió szocialista nemzeteinek sokszínű szövetségébe is integrálódnia kellett a közép-ázsiai köztársaságnak.

A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság nagyüzemi rendszerének kialakulása következtében jött létre a nemzeti terület proletariátusa, a szocialista építés továbbvitelének vezető ereje. Ez is nagy jelentőségű történelmi folyamat volt, amelynek gyakorlati tapasztalatai fontosak a harmadik világ országai számára, melyekben a demokratikus mozgalmak továbbfejlesztésének egyik kulcskérdése a proletariátus létszámának, arányának a növelése.

A szovjethatalom Közép-Ázsia népei számára a nemzeti kultúra, tudomány felvirágzását is magával hozta. A kultúra és művelődés kialakult hálózata a nép széles tömegéi számára biztosította a kultúra vívmányainak, credményeinek az elsajátítását, s egyben a nép művészetének, kultúrájának elemeivel gazdagította is a kultúrát, a művészetet. Ez a folyamat szemmel láthatóan érzékelhető Üzbegisztán művészeti alkotásaiban, építészetében.

A szovjet nép, mint új történelmi-társadalmi közösség megjelenése, az orosz nyelvnek mint egységes államnyelvnek a használata lehetővé tette a Szovjetunió különböző nemzeti kultúrájának, művelt-

ségének a közvetítését, s az e területen is végbemenő internacionalizálódási folyamatot.

Fontos tanulsága volt a konferenciának, hogy a Szovjetunióban élő népek felemelkedése útjának tanulságait még teljesebben kell megismertetni a harmadik világ országainak népeivel, forradalmi mozgalmával, mivel ezek a népek hasonló feladatok előtt állnak, mint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Közép-Ázsia szovjet köztársaságainak népei álltak.

A tanácskozás másik nagy figyelmet érdemlő témája a proletár internacionalizmus tartalmának problémája, illetve mai érvényessége képezte. A proletár internacionalizmus jelszavát – mint ismeretes – Marx és Engels fogalmazta meg a Kommunista Kiáltványban. Az egész világon ismertté vált a jelszó: „Világ proletárjai egyesüljtek!” A proletáriátus osztályöntudatra ébredésében nagy fordulatot jelentett az imperialista célokért folytatott első világháború, s az egész világon kialakultak a kommunista pártok. Lenin bebizonyította elméletileg és gyakorlatilag is, hogy a kapitalizmus általános válsága kibontakozott, s ebben a helyzetben lehetséges, hogy egy ország proletáriátusa győzelemre vigye a proletár forradalmat. Az orosz proletár forradalomban részt vettek más országok dolgozói is, és harcuk révén honosodott meg a munkásmozgalmában „az internacionalista” kifejezés.

A nemzetközi munkásmozgalmak forradalmi erőinek összefogására Lenin vezetésével létrejött a Kommunista Internacionálé. Lenin már ebben a korszakban felismerte, hogy a nemzeti-felszabadító mozgalmak a forradalmi mozgalmak részei, megjelenési formái. Javasolta az Internacionálnak, hogy a Marx és Engels által kiadott jelszót bővítsék ki: „Világ proletárjai és elnyomott népei egyesüljtek!”. Ezt a jelszót a mozgalom magáévá tette, s ez is hozzájárult, hogy a for-

radalmi mozgalom mind az öt földrészen elterjedt, világméretűvé vált.

Ebben a periódusban a világ egyetlen proletár államával, a Szovjetunióval való szolidaritás a proletár internacionalizmus központi kérdése volt. A 30-as években kialakuló fasiszta diktatúrák elleni harcban a proletáriátus szövetségést talált más haladó társadalmi rétegekben és csoportokban. A nemzetközi munkásmozgalmak két világháború közötti korszakának legfontosabb eredményei közé sorolhatjuk a szocialista forradalom kibontakozását a Szovjetunióban, s azt, hogy a kommunista mozgalom a világ leghatalmasabb politikai mozgalmává fejlődött.

A proletár internacionalizmus újabb ragyogó példája volt, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította számos ország népét a fasiszta elnyomás alól. A kommunista pártok vezetésével országok egész sorában bontakozott ki a szocialista forradalom.

A II. világháború után a világ több országában új típusú szocialista nemzetek jelentek meg. Ezekben a munkásosztály és forradalmi pártja a társadalom vezető ereje, kifejezője a nemzeti érdekeknek, felelősséget visel a nemzet sorsának alakulásáért, örököse és folytatója a haladó történelmi hagyományoknak, letéteményese a nemzeti múlt minden valódi értékének. Az építő munka nagy lendítő ereje a cselekvő szocialista hazafiság. A konferencián is kifejeződött az a megközelítés, amit Kádár János elvtárs a Béke és szocializmus című folyóiratban írt cikkében alkalmazott: „Pártunk azt vallja, hogy a hazafiság elválaszthatatlan a proletár internacionalizmustól, s e két nagyszerű eszme a szocializmus iránti elkötelezettség két oldala.”

A proletár internacionalizmus eszméje magában foglalja a szocialista országok népei, a tőkésországok demokratikus erői, a felszabadult és elnyomott népeknek az imperializmus ellen, a békéért, a nemzeti függetlenségért, a társadalmi

haladásért, a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harca iránti szolidaritást. Így fogalmazta meg a proletár internacionalizmus lényegét a kommunista és munkáspártok 1969-es moszkvai nyilatkozata. Ez az értelmezés számba veszi a világban a II. világháború után végbe ment változásokat, és kifejezi a mai forradalmi munkás- és felszabadító mozgalom sokszínűségét, összetettségét. A tascenkenti konferencia felhívta e megállapítás mai érvényességére a figyelmet.

A kommunista pártok nemzeti keretek között harcolnak, de tapasztalataik internacionalizálódnak, és mindegyik párt alkotó módon sajátítja el mindazokat az értékeket, amelyek a világban folyó osztályharc gyakorlatában felhalmozódnak. A proletár internacionalizmus magában foglalja az egymás sikereiben való kölcsönös érdekeltiséget, a létező szocializ-

mus reális bemutatását. A pártok önállóan határozzák meg a stratégiájukat és taktikájukat, ebben a helyzetben azonban rendkívüli fontos az állandó két- és többoldalú eszmecsere a forradalmi gyakorlatuk összehangolására és továbbfejlesztésére.

A konferencián P. N. Fedoszejev akadémikus a kommunista és munkásmozgalom, a világ dolgozó tömegeinek legfontosabb internacionalista feladatait abban látta, hogy állandó tevékenységet kell kifejteniük a békéért és a népek biztonságaért, szilárd ellenállást az imperialista agressziók és a háborús hajszával szemben, le kell leplezniük a világháború védelmezőit, koordinálniuk és aktivizálniuk kell a cselekvéseiket, a rasszizmus és a neokolonializmus megnyilvánulásával szemben.

Szpirulisz Ildikó

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK című szovjet folyóiratból:

A fejlett szocialista társadalom egyes elméleti kérdései

A „Társadalomtudományok” című folyóirat ez évi 2. számában két figyelemre méltó tanulmány jelent meg a fejlett szocialista társadalom elméleti kérdéseiről, illetve a szocializmus gazdasági törvényeinek a szocialista világgazdaságban történő érvényesüléséről. Ugy véljük, hogy e témák a magyar olvasókat és tudományos kutatókat is érdeklik, ezért a figyelemfelkeltés szándékával ismertetjük *P. Fedoszejevnek*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája elnökhelyettesének, valamint *I. Dudinszkijnak*, a közgazdaságtudományok doktorának a címben jelzett témával kapcsolatos tanulmányát.

Az utóbbi években a Szovjetunió és a szocialista országok tudományos köreiből sokoldalú vita bontakozott ki a szocializmus építésének szakaszolásáról (periodizációjáról), a fejlett szocialista társadalom kritériumairól, ismérveiről, a proletárdiktatúra szerepéről, a szocialista országok együttműködéséről, a proletár internacionalizmus különféle értelmezéséről stb. A viták során világossá vált, hogy a szocialista társadalom építésének jelenlegi szakaszában elkerülhetetlenül fontos a bonyolult belső és külső társadalmi viszonyok, jelenségek, mozgások tudományos tanulmányozása, feltárása, az elért eredmények szintetizálása.

Pjotr Fedoszejev *A fejlett szocializmus és a kommunista építés elméleti problémái* című tanulmányában rámutat

arra, hogy a szovjet társadalom napjainkban abban a stádiumban van, amikor tudományosan meg kell határozni a fejlődésnek azokat az irányait és eszközeit, amelyek létrehozzák a kommunizmus magasabb fázisára való áttérés előfeltételeit. Fedoszejev akadémikus e kérdések részeként említi meg az anyagi-technikai bázis létrehozása útjainak, a társadalmi-gazdasági viszonyok korszerűsítésének, az össznépi állam fejlesztésének, a szocialista életforma kialakításának a feladatait.

A lezajlott vitákat szintetizálva Pjotr Fedoszejev megállapítja: elvi jelentőségű az SZKP XXIV. kongresszusának az a megállapítása, hogy a szovjet nép erőfeszítéseként a Szovjetunióban felépítették a fejlett szocialista társadalmat. Az SZKP XXV. kongresszusa újabb előrelépést jelent a fejlett szocialista társadalom elméletének kidolgozásában. A kongresszus világosan és egyértelműen demonstrálta a szocialista, testvéri országok kommunista és munkáspártjainak egyetértését a szocializmus építésének alapvető kérdéseiben. A történelmi tapasztalatok alapján teoretikailag és gyakorlatilag maga az élet menete cáfolta meg a „humánus”, a „demokratikus” és a „piaci szocializmus”-ról szóló különböző álteóriákat. De a jobboldali opportunisták teóriákkal mellett nem állta ki a történelem próbáját a baloldali „kaszárnya kommunizmus” elmélete sem.

Az általános helyzetkép felvázolása után P. Fedoszcjev részletesen elemzi a fejlett szocialista társadalom gazdasági, társadalmi fejlődési szakaszait és ismérveit. Hangsúlyozza: az élet igazolta, hogy az új társadalmi rendszer kialakulásának minőségileg különböző szakaszai vannak. Ezek között kell elhatárolni *az átmeneti szakaszt, a szocializmus és a teljes kommunizmus szakaszát*. Az osztályharc gyakorlata igazolta a proletárdiktatúra szükségességét a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. „A proletárdiktatúra – írja Fedoszejev – összehasonlíthatatlanul magasabb szintű demokráciát – a többség demokráciáját – valósítja meg, mint a polgári demokrácia.”

A történelem keserű leckéi – a belső és külső ellenségek támadásai a szocialista rendszerek ellen – megtanították a testvéri szocialista országokat arra, hogy nagy veszéllyel jár, ha a szocializmus alapjainak lerakása után nem helyesen értékeli a szocialista hatalom megerősítésének a feladatait. Kiderült: teljesen hibás nézet szocializmusnak minősíteni az átmeneti korszakot, mint ahogyan nem lehet a szocializmus szakaszát sem rövid történelmi időszaknak tekinteni. Teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a szocializmus végleges győzelme után nem léphetünk egyszerre a kommunista társadalomba. Ehhez hosszabb fejlődési időszakra van szükség. Ezzel egyidőben az is kiderült, hogy nem helyesek azok az elvi elgondolások, melyek a szocializmust önálló társadalmi formációnak tartják.

A reális társadalmi folyamatok és a szocialista országok testvérpártjai közötti alkotó viták eredményeképpen a következőkben lehet összefoglalni a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait: A fejlett szocialista társadalom – a kommunista formáció kialakulásának törvényszerű szakasza, amely egyrészt a szocializmus teljes győzelmét és a társadalmi élet összes szférájában történő megerősödését jelenti; másrészt a szocialista

rendszer lehetőségeinek és előnyeinek a létrejöttét.

P. Fedoszejev a jelenkori szocialista társadalom fejlődését elemelve megállapítja, hogy az SZKP a baráti országok kommunista pártjaival együtt fontos eredményeket ért el a marxista-leninista elmélet mai problémáinak a kidolgozásában és megoldásában. Ezek között említi meg a fejlett szocialista társadalom és a kommunizmus anyagi-technikai bázisa létrehozásának útjait; a szocialista gazdasági integrációt, valamint a baráti országok szocialista együttműködésének az anyagi alapját; a szocialista termelési viszonyok korszerűsítését; a gazdasági mechanizmus tökéletesítését; a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentétek csökkentését; a szocialista társadalom osztályszerkezetének változásait; a szocialista állam fejlesztését, a szocialista demokrácia kibontakoztatását, a proletárdiktatúra államának össznépi állammá való alakulása feltételeinek a kifejezését; a munkásosztály marxista-leninista pártjának össznépi párttá történő átalakulását; a szocialista életforma kialakítását; az új embertípus formálását és sokoldalúvá fejlesztését.

A fejlett szocialista társadalom gazdasági szférájában érvényesülő törvényszerűségeket elemelve, a szerző megállapítja, hogy a szocialista társadalom gazdasági előnyei organikus egységet képeznek a tudományos-technikai forradalommal, amely lényegét tekintve a kommunista társadalom anyagi-technikai bázisa létrehozásának a kezdetét jelenti. Míg a Szovjetunióban a tudományos-technikai forradalom organikus összetevője a gyors ütemű fejlődésnek, addig a tőkés társadalomban fokozatosan elmélyíti az alapvető társadalmi ellentéteket.

A Szovjetunióban a harmincas években, az első 5 éves terv befejezésével a szocializmus alapvetően felépült, létrejött az anyagi-technikai bázisa. Ez azt jelentette – írja Fedoszejev –, hogy a

Szovjetuniót képessé tette nemcsak a katonai győzelmre, hanem a gazdasági fölény megszerzésére is a hitleri Németországgal szemben, amely akkor majdnem egész Európa gazdasági potenciálja fölött rendelkezett.

A szerző összehasonlítja a negyvenes években elért eredményekkel a mai szovjet gazdaság teljesítményeit. Megemlíti, hogy a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék 11-szeresére növekedett az 1940. évihez viszonyítva. Fedoszejev ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy a fejlett szocialista társadalom anyagi-technikai bázisának létrejötte és fejlődése lehetővé tette komplexen megoldani a termelési és szociális problémákat. A szocialista építés korábbi időszakában ugyanis nem volt lehetőség arra, hogy egyidejűleg biztosítsák a termelőerők gyorsított fejlődését és a növekvő anyagi igények kielégítését, hiszen a fejlesztésben bizonyos sorrendiség megállapítására szükség volt. A mai szovjet iparban és mezőgazdaságban a tudományos-technikai haladás kibontakozását jobban elősegítő termelési-gazdasági komplex egysülések jönnek létre, a tudomány közvetlen termelőerővé válik, kialakulnak a legkülönbözőbb integráns termelési egységek és a tudományos intézetek szerves kapcsolatai. A mezőgazdaságban széles körben elterjedtek az ún. agro-ipari komplexumok. Új jelenségek a nagy területű, például a távol-keleti, a szibériai stb. termelési komplexumok. Mindezekben – írja Fedoszejev – kifejeződik a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája.

A fejlett szocialista társadalom termelőerőinek és termelési viszonyainak fejlődésével párhuzamosan fejlődnek a társadalmi viszonyok is. A munkásosztály, a parasztság és az értelmiség fejlődését összegezve, a tendenciákat figyelembe véve a szerző arra a következtetésre jut, hogy a fejlett szocialista társadalom felépítésével a Szovjetunióban a világon először jött létre a nép politikai-társadalmi és ideológiai egysége. Kialakuló-

ban van a szociális szempontból egységes társadalom, amely kizárólag egy típusú szociális osztályokból és csoportokból áll.

Az utóbbi években a kutatók – filozófusok, közgazdászok, jogászok, történészek – körében észrevehetően megnövekedett az állam gazdasági tevékenysége, az alap és a felépítmény, a fejlett szocialista társadalom gazdasága és politikája kölcsönös viszonyának elméleti problémái iránti érdeklődés. Ezzel kapcsolatban különböző nézetek alakultak ki. Egyes kutatók úgy vélik, hogy a gazdasági alap és a felépítmény közötti kölcsönös viszonyban semmiféle változás nem történt. Szerintük a szocialista állam a gazdasági folyamatokat irányító metódusoktól függetlenül megmaradt tiszta felépítménynek, politikai-jogi szervezetnek, és gazdasági tevékenysége nem más, mint a gazdálkodási-szervezési funkciójának a kifejeződése.

Mások, éppen ellenkezőleg, azt vallják, hogy az állam gazdasági szerepének növekedésével együtt elveszti felépítmény jellegét, jelentős részben az alaphoz tartozóvá válik. Gazdasági-irányítási tevékenységét nemcsak mint politikai felépítmény teljesíti, hanem mint olyan szerv, amely szerves alkotó része a gazdasági alapnak. E nézetek szerint az államnak „kettős funkciója van”, részben a felépítményhez, részben az alaphoz tartozik. Az egymással vitatkozó tudományos álláspontok nem elemezték alaposan azt a tényt, hogy a politikai felépítmény és a gazdasági viszony közötti dialektikus összefüggés mechanizmusában reális változások mentek végbe, és a fejlett szocialista társadalomban egyre bonyolultabb formában jelentkeztek.

Természetesen, jegyzi meg P. Fedoszejev, az állam megmarad továbbra is politikai felépítménynek. De az új éppen abban van, hogy a szocialista állam rendelkezik az egész össznépi tulajdonnal, az egész országra kiterjedően irányítja és tervezi a gazdálkodást.

Hogyan fejlődik tovább az állam? – teszi fel a kérdést P. Fedoszejev. Addig, amíg fennmaradnak az osztálykülönbségek, az állam a munkásosztály vezetésével megmarad a nép politikai szervének. Amikor az osztálykülönbségek megszűnnek, a kormányzás funkciója elveszti politikai jellegét, s egy meghatározott szakaszban, ahogyan azt Lenin megjegyezte, ezt a funkciót olyan nem politikai állam fogja betölteni, amely idővel kommunista önigazgatássá fejlődik.

Természetesen ma még nem tudjuk pontosan jellemezni a kommunizmus anyagi-technikai bázisát, minőségi és mennyiségi paramétereit. Az utóbbi időben azonban egyre inkább kirajzolódnak azok a tudományos-technikai folyamatok, gazdasági fejlődési irányok, melyek folyamatosan formálják, alakítják ki a kommunista jövő termelőerőinek arcukat. Ezek közé lehet számítani:

- teljesen gépesített és automatizált technikai folyamatok létrehozását, amely biztosítja a társadalmi munkának a kapitalizmusnál magasabb termelékenységét, s amely növeli a munka alkotó jellegét, megoldja a környezetvédelem problémáit;

- a népgazdaság fűtő-, energetikai és nyersanyag bázisát át kell állítani új nyersanyagforrások, anyagok feltárására, csökkenteni kell a természetes eredetű szerves anyagok felhasználását;

- a teljes gépesítés és a biológiai folyamatok effektív irányítása eredményeképpen be kell fejezni az iparosítást a mezőgazdaságban;

- a szállítás egységes rendszere és az automatizálás egységes hálózatának kiépítése alapján növelni kell az infrastruktúra termelékenységét;

- fokozni kell a termelés minőségét és hatékonyságát, meg kell valósítani a korszerűsítést az igazgatás szférájában, az információk tárolásában és továbbításában.

Befejezésül P. Fedoszejev megállapítja, hogy a fejlett szocialista társadalom

problémáinak elemzésekor mindkét végtől óvakodni kell. Először, nem szabad előreszaladni, átugrani bizonyos fejlődési szakaszokat, meg kell érteni, hogy a fejlett szocialista társadalom még nem kommunista formáció; a szocializmus fázisáról van szó. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy tovább kell fejleszteni a termelőerőket, létre kell hozni a kommunizmus anyagi-technikai bázisát, továbbra is teljes mértékben kihasználva a szocializmusra jellemző anyagi és erkölcsi ösztönzőket, gazdasági törvényeket, elveket. Következésképpen meg kell valósítani a szocializmus mindenki képessége szerint – mindenkinek munkája szerint, elvét, és szembe kell szállni mindenfajta egyenlősdiességgel.

Másodszor, nagy hiba lenne megfeledkezni arról, hogy a fejlett szocialista társadalom kialakulása és tökéletesedése egyúttal haladás a kommunizmus felé, hogy éppen a fejlett szocialista társadalom fázisában jön létre a kommunista társadalom anyagi-technikai bázisa, alakulnak ki azok az objektív és szubjektív előfeltételek, amelyek biztosítják az átmenetet az első fázisból a másodikba. A szocialista társadalmi viszonyok rendszerében állandóan figyelemmel kell kísérni a mindinkább kirajzolódó kommunista jellemzőket a tudat és az életforma szférájában és biztosítani kell a fokozatos erősödésüket.

A fejlett szocializmus elméleti kérdéséhez kapcsolódik *Ilja Dudinszkij* professzor A szocializmus gazdasági törvényeinek hatása a szocialista világgazdaságban című cikke. A szerző megállapítja, hogy nem megfelelően tanulmányozott a szocializmus politikai gazdaságtana, bár nagyon aktuális napjainkban. Abból indul ki, hogy mélyreható tanulmányozás és tudományos kutatómunka szükséges ahhoz, hogy már a szocialista fejlődés periódusában felismerhessük a kommunista termelési mód jellemzőit, s meghatározhassuk a szocialista államok közötti kölcsönös kapcsolatok mechaniz-

musának legfontosabb összetevőit, hosszabb távra kidolgozhatjuk a már funkcionáló szocialista társadalom perspektíváját.

A marxizmus-leninizmus klasszikusait tanulmányozva megállapítható – írja I. Dudinszkij –, hogy a nemzetek és az államok nemzetközi kapcsolatai különböző formáinak a létrejöttét, fejlődését, mint egy meghatározott termelési mód egyik minőségi jellemzőjét kell szemlélni. A nemzeti és a nemzetközi termelési viszonyokat egységben kell tanulmányozni. A szocialista világrendszer törvényszerűségeinek tanulmányozása szempontjából elvi jelentőségű az egész társadalmi élet és termelés internacionalizálódásáról, mint általános történelmi tendenciáról szóló lenini megállapítás.

Ez a tendencia már a kapitalista társadalomban elkezdődött, de a teljes kibontakozására csak a szocializmusban van lehetőség, mivel csak a szocializmusban valósítható meg, hogy a különböző országok és népek tervszerűen szabályozott gazdaságai létrehozzák azt a világgazdaságot, amely mint egységes, organikus szervezet funkcionál. Természetes, hogy a szocialista társadalom gazdasági tör-

vényszerűségei is igazodnak ehhez az általános történelmi tendenciához. A szocialista világrendszer struktúráját az újonnan kialakuló törvényszerűségek és törvények specifikájának meghatározása céljából elemezve Dudinszkij az alábbi összetevőkre hívja fel a figyelmet:

- az egyes szocialista országok gazdasági és szociál-politikai struktúrája;

- a szocialista országok kölcsönös együttműködésének rendszere, beleértve a nemzetközi munkamegosztást, a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyokat, az ideológiai, gazdasági, politikai, tudományos, kulturális kapcsolatokat;

- a szocializmusnak, mint organikus, egységes gazdasági és politikai rendszernek a kialakuló elemei.

A továbbiakban I. Dudinszkij filozófiai összefüggésben elemzi a törvények és törvényszerűségek fenti három összetevőjének kialakulását, fejlődését, dialektikus egymásra hatását, kölcsönös összefüggéseit. A cikk azonos megállapítást tartalmaz a szocialista országoknak a KGST keretében kibontakozott együttműködésével és jövőbeni fejlődési viszonyaival kapcsolatban.

Strassenreiter József

Harc az egységért és a társadalmi megújulásért Japánban*

Napjainkban, amikor a kapitalizmus általános válsága tovább mélyül, s a tőkés rend ellentmondásai egyre jobban kiéleződnek, joggal vált ki nagy érdeklődést és figyelmet az a szüntelen küzdelem, amelyet a tőkésországok kommunista és munkáspártjai vívnak a társadalmi haladásért, a szocializmus ügyéért.

A kapitalista világgazdaságot sújtó és egyidőben jelentkező valutáris, energia- és nyersanyagválság, amit a fokozódó infláció még tetézett, mély nyomokat hagyott az egész japán társadalomban. Az egyre mélyülő gazdasági krízist kísérő politikai, erkölcsi és ideológiai válság, amelyet a Japán Kommunista Párt *globális válsághelyzetnek* nevez, szükségszerűen kiélezte a társadalmi feszültséget és az osztályharcot, aminek következtében két, kikristályosodott irányzat figyelhető meg az ország életében.

Egyrészt az ország gazdasági és politikai életében nagy befolyással rendelkező monopóliumok igyekeznek a tudományos-technikai forradalom (TTF) vívmányait a saját érdekükben felhasználni és a válság minden terhét a dolgozókra, a kis- és középvállalkozókra, a lakosság

nagy többségére áthárítani; másrészt erősödik a lakosság egyre nagyobb részét magában foglaló haladó, a monopóliumok törekvéseinek ellenállni képes egység megteremtését célzó irányzat.

A JAPÁN MONOPÓLIUMOK ÉS A MUNKÁSMOZGALOM

A tudományos-technikai forradalom eredményei rendkívül sokrétűen és mélyrehatóan érintették a japán társadalmat, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-politikai szempontból is, amelyeknek a következményei lényegesek. Mivel a TTF Japánban több mint tíz évvel később kezdődött, mint az Egyesült Államokban és más nyugat-európai országokban, a következményei is később, sőt csak napjainkban kezdenek igazán hatni. A TTF későbbi indulását azonban *rendkívül gyors ütemű fejlődés követte*, általánosan elterjedté vált a komputeres és az automatizálás alkalmazása, ami a kevés munkaerővel és a konkurrencia által diktált önköltség csökkentésének szükségszerűségével magyarázható. Az automatizálás elterjedését a dolgozók fizetésének eléggé jelentős mértékű emelkedése is kísérte, amit az inflációs években a kiterjedt sztrájkharc még inkább fokozott. Az 1974-es összehasonlítási adatokból kitűnik ugyanis, hogy a japán munkás átlagórabérét 100-nak alapul véve,

* A szerző egy nagyobb tanulmányban foglalta össze a témával kapcsolatos kutatásainak eredményeit. Miután a hazai szakirodalomban kevés cikk olvasható a japán munkásmozgalmáról, hasznosnak tartjuk az alábbi, sok érdekes információt tartalmazó cikk közlését.

Olaszországban ez a szint 89, Angliában 111, az NSZK-ban 252, az Egyesült Államokban 260-nak felel meg,¹ tehát még mindig lényegesen a fejlett tőkésországok szintje alatt van.

A TTF-nek a vizsgálandó probléma szempontjából másik fontos sajátossága Japánban abban mutatkozik meg, hogy az újonnan létrehozott iparágak nem a tradicionális ipar rovására jöttek létre, hanem bizonyos fokú szinkron figyelhető meg az új és a régi iparágak fejlődése között. Ennek ellenére 1964 és 1974 között rendkívül nagyszámú kis- és középtőkés, illetve vállalkozó vesztette el a tulajdonát és jelentett be csődöt. Mintegy 10,2 millióval nőtt a bérből élők száma, ami 1975-ben 25,9 milliót tett ki, a munkaképes lakosság 68,6^{0/0}-át. Figyelemre méltó még így is, hogy a munkaképes lakosság 31,4^{0/0}-a nem bér munkából él, hanem az ún. középosztályhoz és középrétegekhez tartozónak vallja magát. Lényeges momentum, hogy a bérből élők 49,7^{0/0}-a, tehát a legnagyobb tömeg, a szolgáltatásban dolgozik, míg a bányászásban, a feldolgozó- és az építőiparban a bér munkásoknak csak 36,6^{0/0}-a, a mezőgazdaságban, az erdőgazdálkodásban és a halászatban pedig mindössze 13,4^{0/0}-a.²

A sajátos japán viszonyok megismérése szempontjából fontos annak a vizsgálata is, hogy a bérből élők száma miként oszlik meg a munkahelyek, az üzemek nagysága szerint, hiszen ennek rendkívül sokirányú következménye van. A bér munkások 50^{0/0}-a olyan iparágakban foglalkoztatott, amelyekben a kis- és középpüszemek vannak döntő súlyban, míg a nehéziparban, ahol a nagyüzemek dominálnak, a munkásoknak csak egyharmada dolgozik. Ez szoros összefüggésben van a dolgozók szerveztségének és a szakszervezeti mozgalom egészének a kérdésével is.

Az elmúlt évtizedben végbement munkáslétszám-növekedést követően *nőtt a szakszervezetek és a szakszervezeti tagok*

száma is. A Japánban kialakult szakszervezeti rendszer bonyolultságát mutatja, hogy az 1975-ben működött 69 333 szakszervezeti szervezet mindegyike önálló egységet képez, csak saját tagjainak döntése szerint (sokszor külső, a munkaadó részéről történő kényszer alapján) csatlakozik valamelyik iparági, vagy országos központhoz, és az utóbbiak döntése nem kötelező érvényű a tagszervezetek számára.

A szakszervezeti tagok száma 1974 és 1975 között 12 462 ezerről 12 590 ezerre nőtt, de a szervezethez tartozók száma nem emelkedett a taglétszám növekedésének mértékében, sőt a hetvenes évek elején csökkenés figyelhető meg. 1964-ben a bérből élők 35^{0/0}-a tartozott valamelyik szakszervezethez, 1970-ben már 35,4^{0/0}-a, 1974-ben a szervezethez tartozók száma 34,2^{0/0}-ra csökkent. 1975-ben kis arányú növekedés történt (34,7^{0/0}), ami jobb, mint az egyesült államokbeli átlag (29,7), vagy a kanadai (26,0^{0/0}), de lényegesen rosszabb az angol (50,5) és az NSZK (39,39^{0/0}) átlagánál.³

A szervezethez tartozók száma rendkívül alacsony a magánszektorhoz tartozó nagyüzemi munkások között és a legtöbb dolgozót foglalkoztató szolgáltató iparban, viszont jóval az átlag felett van az állami alkalmazottak, illetve a magánbankok és biztosítási intézmények alkalmazottainak szervezethez tartozók száma. A viszonylag alacsony szintű szervezethez tartozók száma aprózza a szakszervezetek különböző országos központok szerinti megosztása. A Japán Szakszervezeti Főtanácsához (Szohio), a leginkább osztályszemléleten működő központhoz tartozik az össz-szakszervezeti létszám 36,3^{0/0}-a (4,5 millió tag), míg az erősen jobboldali és amerikai befolyás alatt működő Japán Munkás Konföderációhoz (Domei) mintegy 2,5 millió szakszervezeti tag tartozik.

Több ún. *független szakszervezeti központ* működik az országban, amelyek közül a Curicu roren és a Sinszanbecu a legjelentősebbek, ezekhez 1,3 millió, il-

letve 70 ezer tag tartozik. Az országos szakszervezeti központokhoz nem csatlakozott szervezett dolgozók száma megközelíti az 1,7 millió főt, amihez hozzá kell adnunk azt a majdnem 2 millió szakszervezeti tagot, akik az ország egyetlen olyan szakszervezetéhez tartoznak, amely nem országos központ, hanem egyetlen szervezet és mégis 2 millió tagot tömörít, s amelynek az a szerepe, hogy mindenáron megakadályozza a nagy szakszervezeti központok befolyásának növekedését, hogy előkészítse a talajt a multinacionális monopóliumok tevékenységének biztosítására, és csökkentsze a munkásfront kialakulásának lehetőségeit (International Metallist Federation – Japan Council).

A multinacionális vállalatok szerepe önmagában nem jelent olyan kiemelt problémát Japánban, mint Nyugat-Európa munkásmozgalmában, aminek oka egyrészt abban van, hogy ezek a vállalatok sokkal később jöttek létre és lényegesen kisebb tőkével, másrészt a nyugat-európaiaktól teljesen eltérő gazdasági szférában kezdték meg tevékenységüket. A japán szakirodalom sokkal inkább a *tőke „internacionalizálásáról”* ír, mintsem a multinacionális vállalatok tevékenységéről.

A japán monopolitőke nemzetközi tevékenységét az egységfront kialakulása szempontjából két aspektusból kell megvizsgálni.

Előszőr: a hetvenes években végbement *tőkeliberalizálás*, amelyet a japán kormány tervszerűen, több lépcsőben hajtott végre, megakadályozta a külföldiek által ellenőrzött vállalatok nagyarányú megerősödését az országban. Ezek a vállalatok elsősorban nem az iparban, hanem a szolgáltatások területén, a kereskedelemben működnek. A japán és a külföldi tőke országon belüli összefonódása és tevékenysége a gazdaságnak ebben a szférában tovább rontotta az amúgy is alacsony szervezetségi szintet, hiszen a szakszervezeti aktivisták elbo-

csátása, az ellenük irányuló üldözés következtében a multinacionális vállalatok dolgozóinak szervezetségi foka csak 10⁰/₀-os, ami nemzetközi viszonylatban is kirívó példa. Így a nemzetközi tőke nem ütközött szinte semmilyen ellenállásba, amikor az itt dolgozóktól megvonták mindazokat a kedvezményeket (prémium, különböző pótlékok), amelyeket a csak japán vállalatoknál dolgozók élveznek. Ugyanakkor e vállalatoknál az alaphér és az infláció következtében sorra kerülő évi bérkiegészítés magasabb, mint a többi japán dolgozónál.

Van azonban egy másik fontos momentum is, mely szerint a sztrájkok sokkal tovább húzódnak el a multinacionális vállalatoknál, hiszen a sztrájkoló munkások követeléseiről a döntéseket nem az országon belüli gazdasági vezetés, hanem a monopóliumok székhelyén hozzák, így a sztrájkok idejére jutó fizetéskiesés sokkal nagyobb, mint a hasonló japán vállalatok esetében.

Nagyobb jelentőségű a japán monopolitőke „internacionalizálódásának” a másik módja, mégpedig a nagyvállalatok külföldön, elsősorban a *nyersanyagokban gazdag, fejlődő országokban létrehozott leányvállalatainak a szerepe*. Ezek a multinacionális vállalatok, amelyek főképpen a helyi tőkével fuzionált japán monopóliumok pénzén működnek, azt a célt szolgálják, hogy biztosítsák az ország nyersanyaggal és energiahordozókkal történő ellátását. A japán kormány gazdaságpolitikája természetesen támogatja az ilyen célú tőke kivitelt, a kormány magára vállalja a magántőke exportjához és befektetéséhez az adott országban szükséges infrastrukturális beruházásokat, sőt bizonyos mértékben garanciát is vállal az esetleges államosítások esetére.

A tőke kivitel és a külföldi beruházások szempontjából 1974 rekordévnek számított, amikor is az 1972-es szinthez képest a külföldi beruházások összege megduplázódott (1972-ben 4480 millió

dollár, 1974-ben 10 000 millió dollár volt), de a tervek szerint 1980-ra a multinacionális vállalatokba befektetett összeg eléri a 40–50 000 millió dollárt is.⁴

Az utóbbi években megfigyelhető egy *másik folyamat is*, mely szerint a japán monopóliumok nemcsak az adott ország vállalataival közösen hoznak létre nagy objektumokat, elsősorban bányászati és kőolajfeldolgozó vállalatokat, hanem egy harmadik ország monopóliumainak a belépésével is. Az ilyen multinacionális vállalatok azonban nem Japán nyersanyagigényének biztosítását hivatottak szolgálni, hanem a feldolgozó iparban, a szolgáltatások területén működnek. Így az országból „kimenesztett” tőke nemcsak ún. nemzeti célokat szolgál, hanem ellenkezőleg, nagyon érzékenyen érinti a japán dolgozókat, mivel *a munkaalkalmak stabilitását veszélyezteti*, csökkenti a munkahelyek számát, ami a munkanélküliség fokozódásához, a bizonytalanság növekedéséhez vezet. Ugyanakkor a külföldön alapított vegyes vállalatoknál, olcsó munkaerővel gyártott termékek Japánba történő behozatala veszélyezteti az egyes gazdasági ágazatok, főleg a kis- és középvállalatok jövőjét.

A japán tőkével külföldön létrehozott multinacionális vállalatok elterjedésének van egy másik oka is, ami közvetlenül a munkásmozgalommal kapcsolatos. Közismertek a nagy japán munkásmozdulások, sztrájkok, amelyek évente kétszer, tavasszal és ősszel megmozgatják az egész országot. A monopóliumok mindent elkövetnek, hogy kivonják tőkéjüket az erős munkásmozgalom hatása alól, ami abban is megnyilvánul, hogy olyan országokban végeznek beruházást, ahol a munkásosztály még gyenge, illetve gyengén szervezett, vagy diktatórikus kormányok vannak hatalmon, s ahol nincs erős, haladó szakszervezet és forradalmi párt, illetve az illegalitásban van.

Ez az oka annak is – ellentétben a

nyugat-európai országokkal, ahol a munkásosztály harcának fontos eleme a multinacionális vállalatok elleni fellépés koordinálása, a szolidaritás fokozása –, hogy a japán munkásszervezetek nem tudtak ilyen fokú szolidaritási akcióséget kialakítani azokkal az országokkal, ahová a japán tőke a legerősebben behatolt (Dél-Korea, Indonézia, Fülöp-szigetek, Brazília), hiszen a partner megkeresése, a kapcsolatfelvétel és az akcióség kialakítása komoly nehézségekbe ütközik.

Sajátos ellentmondás nyilvánul meg abban, hogy míg a Japánban alakult multinacionális vállalatok elleni fellépés csak kismértékben tud a munkásosztály akcióségét fokozó fronttá válni, addig a külföldön létrejött, a japán tőkén alapuló multinacionális vállalatok elleni harc képes megmozgatni egy egész iparágban foglalkoztatott munkástömeget (textilipar, elektromosipar), sőt nemzetközi akcióséghez is vezethet, amint arról az 1973-ban rendezett ázsiai szakszervezeti konferencia is tanúskodott.⁵ Az országból kivitt tőke hatása természetesen nemcsak a munkásosztályt érinti negatívan, hanem a középosztályokat és rétegeket is, ami a munkásosztály és az érintettek monopolellenségén alapuló egységének a kialakulását eredményezi.

A monopóliumok felismerték azt a veszélyt, amit a monopolelles egység jelenthet számukra. Erről tanúskodik az egyik legnagyobb gazdasági szervezet, a Nikkeiren lapja, amely már 1970-ben azzal fenyegette meg a munkásszervezeteket, hogy a monopóliumok a japán gazdaság internacionalizálásának jelenlegi szakaszában nem fogják tűrni az osztályharc eszméjén alapuló munkásmozgalmat, a jelenlegi rendszer elleni fellépéseket.⁶

A monopóliumok a jelenlegi válságot igyekeznek felhasználni arra, hogy még inkább megerősítsék a helyzetüket Japán gazdasági életében. Az elmúlt néhány év alatt a *kis- és középzemek, vállalata-*

tok ezrei jutottak csődbe. 1974-ben majdnem 12 ezer bejegyzett vállalkozó zárta be üzletét. A koncentrációnak ez a folyamata tovább fokozódik, amit az egyik legfrissbb adat is bizonyít, 1976 májusában 1218 vállalat jelentett be csődöt, ami 27⁰/₀-kal több, mint az előző év hasonló időszakában volt.⁷ Már a hetvenes évek elején a regisztrált vállalatok 0,1⁰/₀-át kitevő monopóliumok kezében volt a tőke 61⁰/₀-a, tehát a kulcspozíciók teljes egészét néhány mammutvállalat ellenőrizte.

A koncentrációs folyamaton kívül megfigyelhető a foglalkoztatottság szintjének a csökkenése is. Oszaka, Tokió és Nagoja körzetében levő ipari vállalatoknál végzett felmérések szerint a feldolgozó iparban 1974 és 1976 között átlagosan 3⁰/₀-os létszámcsökkenés volt, amit a szolgáltatások területén végrehajtott 2⁰/₀-os növekedés nem tudott kiegyenlíteni.⁸ Ez a folyamat önmagában is komolyan ható tényező, ami még fokozódott a hetvenes évek válsága idején. A munkanélküliek száma 1970-ben „csak” 590 ezer volt, 1974 végére elérte az 1 milliót, 1976-ban pedig meghaladta az 1 millió főt, annak ellenére, hogy a választásokra készülve a kormány mindent elkövetett, hogy a közhangulatot megnyugtassa, és néhány intézkedést foganatosított a munkanélküliség csökkentése érdekében.

A monopóliumok politikája következtében *jelentős mértékben növekedtek a megélhetési költségek* (1973 és 1974 között 24,5⁰/₀-kal, 1975 első negyedében pedig 16,5⁰/₀-kal). Az infláció érzékenyen érintett minden réteget, hiszen a reáljövödelmek 5–8⁰/₀-kal csökkentek, amit fokozott az utóbbi hónapokban végrehajtott szolgáltatási díj-emelés is. Megfigyelhető, hogy a nemzeti jövedelmen belül a bérből élők személyi fogyasztása csökkenő tendenciát mutat, hiszen 1953 és 1956 között ez 64,5⁰/₀ volt, 1969 és 1972 között pedig visszaesett 51⁰/₀-ra.

Az egyre szélesedő monopolellenesség másik kiváltó oka a *katasztrofális méreteket öltő környezetszennyeződés, amely társadalmi veszéllyé nőtt.* Nemcsak a természetet érte pótolhatatlan károsodás, hanem a monopóliumok ellenőrzés nélküli tevékenysége magát az embert is veszélyezteti. Évente több mint 10 ezer ember betegszik meg a víz, a talaj, a levegő szennyeződése következtében. A környezet védelméért és az embert veszélyeztető gazdasági tevékenység ellen indított, egyre inkább tömegméréteket öltő társadalmi harc a monopóliumok elleni politikai, gazdasági harc újabb frontjává vált.

Az egységfront kialakítását sürgető másik fontos probléma a telekkérdés. Ennek az a lényege, hogy az utóbbi évtizedben a monopóliumok felvásárolták a szabad építési és ipari területek nagy részét, s ez a telekkel való olyan mértékű spekulációhoz vezetett, hogy a monopóliumok egész körzetekre rá tudták kényszeríteni az akarataikat, megnehezítve ezzel a helyhatósági szervek tevékenységét, különösen azokon a helyeken, ahol haladó vezetők állnak a helyi közigazgatás élén, komoly gondokat okozva a lakásépítés, az infrastrukturális beruházások területén. A nagytőke telekspekulációja akadályozza azoknak a progresszív intézkedéseknek a végrehajtását, amelyekkel a baloldali egységbe tömörült pártokat képviselő helyhatóságok helyi szinten bizonyítani tudnák a monopolelles reformok igazi célját és hatását.

A kormány és a nagytőke igyekszik megakadályozni az egységstörékvéseket, és oly módon biztosítani a hatalmukat, hogy megváltoztatják a jelenleg érvényben levő választási törvényt, amely a parlamentarizmus keretein belül abszolút többséget biztosít a nagytőkét képviselő Liberális-Demokrata Pártnak. Ezzel kapcsolatban fontos lépés volt az ellenzéki pártokat támogató szervezetek tevékenységét korlátozó intézkedés meg-

hozatala 1976 elején, amely nyílt támadást jelentett az ország demokratikus intézményei ellen. A jelenlegi osztályviszonyok és az osztályharc magas foka következtében azonban a válság leküzdésének és a hatalom megszilárdításának az a módja, hogy egy még antidemokratikusabb hatalmi struktúrát hozzanak létre, nem látszik megvalósíthatónak.

Természetesen, a vázlatosan áttekinthető gazdasági és társadalmi változások, illetve az azokból eredő belső feszültség, amit a hetvenes évek válsága még inkább kiélezett, nem vezet automatikusan a problémák megoldásának radikális módjához. Ilyen körülmények között rendkívül megnőtt a szubjektív faktorok szerepe mind pozitív, mind negatív értelemben.

AZ EGYSÉGTÖREKVÉSEK VARIÁNSAI

A válsághelyzetből kivezető utat a *Japán polgári szociológia* abban látja, hogy fokozza annak az elméletnek a propagálását, amely szerint a vásárlóerő fokozása az osztályharc érdekében, és ezért a tőkésék – úgymond – önként emelik a bérből élők fizetését, és a japán munkások sztrájkjai nem az osztályharc megnyilvánulásai, hanem „szeszónális ünnepek” a „nemzeti, kölcsönös megértés” kifejezésére. Az ilyen elméletek szerint „vita” csak a bérnövelés összege körül van, hiszen a fizetések és juttatások „ajándéknak” számítanak (1974-ben 30⁰/₀-os, 1975-ben 13⁰/₀-os, 1975-ben 8–9⁰/₀ fizetésemelést harcoltak ki a dolgozók).

B. G. Szapoznyikov, ismert Japánkutató felhívja a figyelmet arra is, hogy Japán polgári szociológusai azt bizonygatják, hogy a TTF kibontakozása és fejlődése fordított arányban van a dolgozók politikai aktivitásának növekedésével. Az utóbbi évek belpolitikai fej-

lődése erősen megcáfolta ezt az elméletet, azonban a burzsoá propaganda által terjesztett illúziók, miszerint a TTF mindenki számára ugyanolyan mértékben juttat javakat, nem maradt teljesen hatástalan. Különösen nagy figyelmet fordítanak a *fiatal generáció befolyásolására*, hangoztatva, hogy a társadalmi-gazdasági prognosztika 2000-re egy olyan társadalom felépítését jelzi, amelyben az első helyre nem a tömegek politikai aktivitását fokozó elvárások kerülnek, hanem a kulturális-technikai követelmények biztosítása.

Nagy hangsúlyt kap annak az elméletnek a terjesztése és bizonyítása is, miszerint a japán munkáspártok nem tartják feltétlenül szükségesnek az osztályharcot és a forradalmi helyzet kialakulásának lehetőségét. A. A. Stockwin, amerikai Japán-kutató azt hangoztatja, hogy jelenleg lehetetlen Marx osztályharc elméletét alkalmazni Japánban, és szerinte nincs is olyan párt, amely képes lenne azt alkalmazni a gyors tudományos-technikai fejlődés időszakában és következményei között.⁹

Meg kell jegyeznünk, hogy az ökonomizmus propagálása hatással van a sztrájkharca is. Szervezettségét tekintve a nagy országos megmozdulások jelentősen fejlődtek, a sztrájkokat szervező Közös Bizottságban ma már 239 szakszervezet vesz részt; országos központi, iparági és nagyüzemi szakszervezeti szinten a sztrájkok száma is növekvő tendenciát mutat (1966 és 1969 között 5795 sztrájkot szerveztek, 1970 és 1973 között 11 432-t), a sztrájkokban résztvevők száma is nőtt. Változás történt azonban a sztrájkoló iparági megoszlásában. Évről évre csökken a nagyüzemi, a feldolgozó és bányászati iparban foglalkoztatottak részvételi aránya, és növekszik a szolgáltatások területén dolgozók aránya, ahol az üzemek és vállalatok a legkisebbek, s ahol a legalacsonyabb a szervezettség és a legtöbb „új” munkást foglalkoztatnak. Ez töb-

bek között azt is bizonyítja, hogy az ipari munkásokat tömörítő szakszervezetek veszítettek harci szellemükből, nem tartják szükségesnek az akcióegység kialakítását, továbbá háttérbe szorult a sztrájknak mint harci formának a szerepe. Ez alól kivételt képeznek az állami alkalmazottak, akik között – az ipari munkásokkal ellentétben – nőtt a sztrájkokban résztvevők száma.¹⁰ Ezáltal mélyült a magániparban és az állami szektorban működő szakszervezetek között meglevő különbség, ami kihatással van a munkásfront és az egységfront egész problematikájára.

Mint látható, az adott objektív körülmények között Japán demokratikus erőinek a monopóliumok hatalma ellen irányuló egysége nemcsak szükséges, de ezek az objektív feltételek *lehetővé is teszik az egység kialakítását*. Éppen emiatt fokozódik a nagytőke által inspirált széles körű propagandakampány, hogy útját állják a demokratikus társadalmi megújodást sürgető egységfront kialakulásának.

Az egységfront kialakulását akadályozó ideológiai és propaganda „megdolgozás”, illetve bizonyos gazdasági lépések azonban ma már nem elégségesek a hatalom stabilitásának a biztosításához. A nagytőke a mai körülmények között a hatalmi-politikai struktúra megváltoztatásának újabb, Japán 1945 utáni történelmében második olyan manőverre kényszerül, amely a polgári demokrácia látszatát hivatott bizonyítani, ugyanakkor a parlamenti mechanizmus keretein belül biztosítja a monopóliumok hatalmának minden megrázkódtatástól mentes folyamatosságát is.

Ennek a politikai-hatalmi manővernek formai kifejezője a *koalíciós kormányzás bevezetése*, amelyre Japánban először 1947-ben került sor, éppen abban az időben, amikor a Japán Kommunista Párt a legnagyobb befolyásra tett szert az ország demokratikus és munkásmozgalmában. A nagytőke ab-

ban az időben a Szocialista Párt jobboldalát vonta be a kormányzásba, de a jelenlegi nagyfokú politikai polarizáció körülményei között a koalíciós variációk más módozatai is valószínűnek látszanak.

Tartalmát tekintve az új hatalmi struktúra, az 1947-es kéréséletű koalíciós kormányzáshoz hasonlóan, antikommunista alapon jön létre. Maga az a tény, hogy a nagytőke már tudatosan készül az egyetlen, kimondottan tőkés párt, a jelenleg is hatalmon levő Liberális-Demokrata Párt „feláldozására”, egyrészt azt bizonyítja, hogy *a társadalmi megújodást sürgető erők komoly politikai tényezővé váltak*, másrészt azt is mutatja, hogy a gyökeres változást követelő politikai crök ma még nem jelentenek olyan tényezőt, amely egyértelműen ki tudná zárni az újabb manőverezés lehetőségét, és amelyet nem lehetne a „kommunista veszély” jelszavával megosztani.

A Liberális-Demokrata Párt, amely hűen kiszolgálja a nagytőke érdekeit, befolyásának csökkenése következtében jelenleg nehezen tudja biztosítani a hatalom stabilitását. A párt tevékenységét nagyban gyengíti az állandósult frakcióharc, ami nemcsak különböző tőkés csoportok egymás elleni harcának politikai vetülete, hanem egyes politikusok korrupcióval párosult személyes karrierharca is. A hatalom stabilizálásához szükség lenne vagy az LDP befolyásának biztosítására, illetve növelésére, ami nehezen képzelhető el az adott politikai-társadalmi feszültség közepette, s ami a frakciók háttérbe szorítását, sőt egyes politikusok menesztését is jelentené, vagy egy új politikai-hatalmi alternatíva létrehozására.

Az alternatíva megteremtésének gondolata nem új keletű, hiszen már a hetvenes évek elején is fel-felbukkant, azal a nem titkolt céllal, hogy a haladó crök egységfront politikájával állítsák szembe. A hatalmi alternatíva természet-

tesen nem az LDP ellen jönne létre, hanem bizonyos mértékű hatalommegosztást jelentene a jelenlegi uralkodó párt és egyes ellenzéki pártok között, amint erre tulajdonképpen már sor is került az utóbbi években, különösen az 1976–77. évi költségvetés elfogadása során.

A nagytőke egyes csoportjai már korábban is készek lettek volna az „egységfrontra”, de két tényező nem tette lehetővé, illetve nem sürgette tervük megvalósítását. Egyrészt, az ellenzéki pártok között még nem volt meg az a komoly egységörekvés, amely veszélyt jelentett volna a hatalom számára, mint amilyent az ellenzéki pártok által 1972 és 1974 között elfogadott koalíciós kormányprogramok jelentettek, másrészt abban az időben még nem tudták a kommunistaellenesség alapján megosztani az ellenzéki erőket, amelyeket nagyban összetartott az LDP egyeduralma ellen irányuló közös platform.

A társadalmi-gazdasági válság elmélyülése azonban nemcsak az LDP, hanem az ellenzéki pártok helyzetében is változást hozott. A nagytőke igyekszik az ellenzéki erők egy részét közelíteni a hatalomhoz, megosztani, illetve szembeállítani egymással őket. Két megoldási lehetőség van napirenden, amit az 1976 decemberi választások credményei még inkább sürgetőbbé tettek. Az *első lehetőség* az, hogy a tőke lemondana az LDP egyeduralmáról és egy új pártot hozna létre, olyat, amelyben részt venne az LDP egy része és az ellenzéki pártok antikommunista jobboldala. Mint ismeretes, maga az LDP is több polgári párt szövetségként jött létre 1955-ben, éppen a monopolitőke sürgetésére, azzal a céllal, hogy elhárítsák a haladó erők támadását. Erre a lépésre abban az időben került sor, amikor a szocialisták egységes pártot alakítottak, a kommunista párt legalizálódott és hozzákezdett új politikai vonalának a kidolgozásához és a tömegekkel való kapcsolat erősítéséhez. Ha clemezzük

néhány ellenzéki párt legutóbbi kongresszusi anyagát, illetve a koalíciós kormánnyal kapcsolatos elképzeléseiket, világosan látható, hogy a monopóliumok újabb taktikája nem volt sikertelen, ugyanis a jobboldali Demokratikus-Szocializmus Pártja (JDSZP) és a valósi ideológiájú Komeito párt hajlandóságot mutat az LDP egy részével való szövetségre, azzal a céllal, hogy megakadályozzák egy valóban baloldali kormány hatalomra jutását.

A hatalom átmentésének *másik lehetősége* abban van, hogy egy olyan „váltógazdálkodást” hoznának létre, mint Angliában, ahol a konzervatívok kormányzását adott körülmények között a Munkáspárt helyettesíti annak veszélye nélkül, hogy a tőke hatalmát korlátoznák. Japán esetében az ilyen „váltó”-párt szerepét nem egyetlen párt, hanem pártok politikai szövetsége töltené be, amely nem az LDP bevonásával, hanem annak alternatívájaként jönne létre.

1976 elején a helyzet arra készítette a monopóliumokat, hogy *szervezeti formát találjanak a tervük realizálásához*, amely később alapja lehet ennek a politikai szövetségnek. Természetesen ebben az esetben már nem elégséges a JDSZP és a Komeito „egységfrontja”, hanem meg kell nyerni a Japán Szocialista Párt (JSZP) jobboldalának a támogatását is. Tudvalevő, hogy a JSZP szaktított a „demokratikus-szocializmus” ideológiájával és politikájával, baráti kapcsolatokat tart az SZKP-val és más kommunista párttal, néhány kérdésben a marxizmus talaján áll, és mindinkább felismeri az ország és a világ haladó erői egységének a szükségességét. A párt politikájának következetes érvényre juttatását azonban nagyban gyengíti a párton belüli frakciók harca. Habár a jobboldali vezetők és az őket támogatók ma már nem meghatározói a párt politikájának, befolyásolják viszont annak kialakítását és főleg végrehajtását. Ez a jobboldal hajlandóságot mutat a mono-

póliumok által kezdeményezett „egységfrontban” való részvételre.

1976 februárjában az említett alternatívaként létrejövő „váltó”-pártszövetség – amit úgy is nevezhetünk, hogy „jobboldali egységfront” – csírájaként hozták létre azt a politikai szervezetet, amelyben részt vesz a JDSZP alelnöke, Szaszaki; a Komeito főtitkára, Jano és a JSZK jobboldali beállítottságú alelnöke, Eda. A Japán Kommunista Párt határozottan elítélte a haladó egységfront megalakítása elleni újabb próbálkozásokat, mire az érintett pártok gyorsan közölték, hogy az említett vezetők nem a pártok képviselőiként, hanem *magánemberként* vettek részt a szervezet megalakításában.

Az „Új Japán Társaság” nevet viselő szervezet nyilvánosságra hozott céljai között a következők szerepelnek: felváltani az LDP kormányzását középutas kormány alakításával, megakadályozni a kommunisták által sürgetett egységfront létrehozását, kizárni a JKP képviselőit az új hatalmi szervekből és ún. „polgári szocializmus” létrehozása Japánban.

Érdeklődésként meg kell jegyezni, hogy a szocializmus, mint elérendő cél az LDP kivételével minden párt programpontjai között szerepel. A JDSZP a „demokratikus szocializmus”, a Komeito a „humanista vagy emberi szocializmus” létrehozását tekinti céljának. A Szocialista Párt a szocializmus erőin nem a szociáldemokrata pártokat érti, hanem a szocialista országokat. Ez éles nemtetszést váltott ki a Szocialista Internacionálé vezetőinek körében. A JSZP és a JKP, mint Japán két munkáspártja között azonban véleménykülönbségek vannak, ha nem is a szocializmust illetően, de a szocializmushoz vezető út meghatározásában.

A japán reakció fentiekben vázolt taktikájának mindkét lehetősége megvalósíthatónak tűnik, és napirenden van, de hogy a lehetőségek közül me-

lyikre kerül sor, azt az osztályharc további fejlődése dönti el. Az osztályharc jelenlegi állása a nagytőkét arra kényszeríti, hogy felkészüljön arra az esetre, amikor meg kell osztania a hatalmát a polgári liberális, a kispolgári nacionalista irányzatok és a munkárisztokrácia képviselőivel.

A jobboldali „egységfronttal” szemben van egy másik, a haladó erők igazi egységfront politikája, amelyik a monopóliumok és az őket kiszolgáló LDP hatalmának megdöntésére irányul, valódi társadalmi megújodást sürget. Ez a Japán Kommunista Párt és a Japán Szocialista Párt politikája.

A Japán Kommunista Párt több mint ötven éves történetében mindig fontos helyet foglalt el az egységfront politika. Természetesen az illegálitásban eltöltött 23 év, majd a fél-legális helyzet következtében hibák is előfordultak, amelyeket a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom segítségével és tapasztalatai alapján a párt igyekezett kijavítani. Fordulópontnak számít a párt történetében az 1958-ban megtartott VII. kongresszus, amelyre 11 évvel az előző kongresszus után került sor. Ezen a kongresszuson fogadták el először az egységért folyó harc politikai akcióprogramját. Az új politikai vonalnak 1958–59-ben már nagy eredményei is voltak, ugyanis a monopol- és kormányellenes platformon sikerült létrehozni a haladó pártok és a szakszervezetek, valamint más demokratikus szervezetek akcióegységét. A tartós egységfronthoz vezető út fontos mérföldköve volt az 1960-ban létrehozott országos szintű *Néptanács*, amelyben a JKP, a JSZP és más haladó szervezetek vettek részt. Ez a szerv irányította és koordinálta az amerikai–japán „biztonsági szerződés” elleni harcot. A Néptanács megalakulása azt jelentette, hogy Japánban első alkalommal sikerült politikailag és szervezetileg is létrehozni az egységfrontot, amely USA-

és kormányellenes közös politikán alapult.

Ez az egység nemcsak a japán monopolista köröket, de az amerikai imperializmust is megijesztette, és mindent elkövettek annak érdekében, hogy a munkásegységet és a demokratikus szervezetek egységét megbontsák. Természetesen nemcsak külső tényezők járultak hozzá, hogy 1963-ra a nehezen megszületett egység felbomlott. A mozgalmon belül is nézeteltérésekre került sor, amit az osztályharc bizonyos fokú visszaesése még inkább elmélyített. A nézeteltérések abból eredtek, hogy az egységfrontban résztvevők különbözőképpen ítélték meg a várt siker elmaradásának okait, ugyanis nem sikerült a „biztonsági szerződés” aláírását megakadályozni.

A hatvanas évektől kezdve a nemzetközi viszonyokban gyökeres változás ment végbe a haladás, a szocializmus erői javára, a konfrontációt felváltotta a nemzetközi feszültség enyhülésének irányzata. Ez a helyzet megkönnyítette a munkásmozgalom minden irányzata, többek között a kommunisták és a szocialisták közötti dialógus és az együttműködés kialakítását. Ilyen körülmények között került sor a JKP VIII. kongresszusának összehívására 1961-ben, amely elfogadta a párt első Programját, és részleteiben is kidolgozta az egységfront politikáját, célul tűzve ki az antiimperialista, antimonopolista *Nemzeti-Demokratikus Egységfront* létrehozását.

Az egység alapjául a JKP és a JSZP által közösen kidolgozott program szolgált volna, de a hatvanas években erre még nem volt lehetőség. A Néptanács 1963-ban felbomlott, ezután két párhuzamos, kommunista és szocialista vezetésű egység szervezet kezdte meg működését Japánban. Azóta akcióegységre is csak „egynapos harc” keretében van lehetőség. Habár országos szinten politikailag és szervezetenként is felbomlott az egység, a helyi szervezetek szintjén azon-

ban nem csökkent, hanem egyre inkább erősödik az együttműködési készség. Ehhez nagyban hozzájárult a JKP 1964-es kongresszusa, amely az előzőkhöz képest még konkrétanabb jelölte meg a párt előtt álló feladatokat. Az elfogadott dokumentumok hangsúlyozzák: a pártnak támogatnia kell a dolgozók mindennapi követeléseit, még akkor is, ha azok nem politikai jellegűek, nem szabad mechanikusan elutasítani a gazdasági harcot. Sztrájkok útján ugyan nem oldható meg minden társadalmi probléma, de a munkásosztály egységének erősítése szempontjából óriási jelentőségük van.

A kongresszus után erősödtek a párt tömegkapcsolatai, de kiemelkedő sikert ekkor még nem tudott elérni. A X. kongresszus (1966) még erőteljesebben hangsúlyozta a dolgozók különböző rétegeiben végzendő munka, a tömegek aktivizálásának szükségességét. Ettől az időtől kezdve a párt már valóban komoly befolyással rendelkezik, szervezetenként megerősödött, és sikereket ért el a választásokon. Elmondható, hogy a hatvanas évek végére a JKP politikája már tükröződik a munkás- és demokratikus mozgalom egészében.

A párt XI. kongresszusa (1970) az egyre mélyülő társadalmi és gazdasági válság időszakában ülésezett. A párt tovább lépett az egységért vívott harc útján, és az ellenzéki pártok között elsőként dolgozta ki a jövőbeni demokratikus koalíciós kormány programtervezetét, amelyet tárgyalási alapként javasolt a demokratikus erők egységfrontja számára. Fő célkitűzésként a monopóliumok elleni harcot, a béke és a demokrácia védelmét jelölte meg. A program szerint a koalíciós kormány olyan feladatokat valósítana meg, mint az amerikai-japán biztonsági szerződés hatálytalanítása; demokratikus hatalmi és végrehajtó szervek létrehozása; a militarizmus újjáéledése veszélyének a kiküszöbölése; demokratikus parlamenti

rendszer felállítása. Az egységfront és a koalíciós kormány a kommunisták és a szocialisták összefogásának alapján, más demokratikus szervezetek bevonásával és támogatásával működne. A JKP 1973-as XII. kongresszusa már szelcsebb összefogás szükségességét hangsúlyozza, olyan egységfront megalkítását, amelyben részt venne minden olyan irányzat, amely hajlandó a nagytőke ellen fellépni.

A kommunista párt koalíciós kormányprogramjának kidolgozásával majdnem egyidőben a többi ellenzéki párt is hozzálátott saját javaslatának a kidolgozásához.

A Komeitót és a JDSZP-t az vezérelte az egységfront programok kidolgozásában, hogy elég erősnek érezték magukat ahhoz, hogy részesei legyenek az új hatalomnak, s hogy a fékező erő szerepét játsszák, nehogy az egység csak a JKP–JSZP politikai platformja alapján jöjjön létre. Természetesen a tömegek nyomása elől sem térhettek ki a pártok vezetői, hiszen alsóbb szinten már szervezeti formát öltött az egység.

A hetvenes évek első felében úgy látszott, hogy az új társadalomról vallott különböző nézeteket közelíteni lehet, hiszen a JKP és a JSZP programja között nem volt és nincs is nagy különbség, a Komeito és a JDSZP elképzeléseiben is voltak olyan elemek, amelyek alapjai lehettek volna egy nagykoalíciónak. A legfontosabbak ezek közül a következők voltak: a monopóliumok hatalmának korlátozása; az LDP egyeduralmának megdöntése; a parlamenti demokrácia biztosítása. Véleménykülönbségek voltak azonban az ország semlegességének és az amerikai–japán „biztonsági szerződés” hatálytalánításának kérdésében; a demokrácia megítélésében és még egy sor, főleg perspektivikus, nem az adott politikai lépést illető kérdésben.

A nagytőke a kommunistaellenesség felszításával igyekezett megakadályoz-

ni az ellenzéki pártok közeledését. A kispolgárság és a munkásarisztokrácia pártjai éppen az antikommunizmus alapján távolodnak el az igazán haladó egységfronttól és mutatnak hajlandóságot a nagytőke újabb taktikájának elfogadására. Ez viszont az ún. középutas politika igazi lényegét, tarthatatlanságát bizonyítja.

A legutóbbi évekig úgy tűnt, hogy a japán ellenzék, mint a különböző politikai erők egysége, összességében haladó. Napjainkban azonban *az ellenzéki táborból leszakadt egy élesen kommunistaellenes ellenzék*. A Pravda 1976. október 9. száma idézi Tacsiki Hirosi elvtársnak, a JKP KB tagjának megjegyzését, mely szerint az antikommunizmus jelenti azt a közös alapot, amellyel mind az LDP, mind a JDSZP és a Komeito útját akarja állni a JKP politikai befolyása növekedésének.

Ez az új körülmény viszont azt is jelenti, hogy az ellenzéken belüli viták többé már nem a haladó táboron belüli rivalizálás következményei, ami hosszú időn keresztül nehezítette az egységes fellépés kialakítását, hanem *két irányzat* *barca*. Az „elszakadt” ellenzéki pártok csak annyiban ellenzékiek, amennyiben ellenzik az LDP egyeduralmát, de nem a nagytőke hatalmát. A JDSZP eddig is kitűnt mercv antikommunizmusával és elutasított minden, a JKP részéről tett együttműködési javaslatot. Csak a JSZP-vel és a Komeitóval volt hajlandó együttműködni. A kommunisták abból indulnak ki amikor hajlandóságot mutatnak az együttműködés kialakítására, hogy a JDSZP-t sok megfélemtett munkás támogatja, ezért nem szabad a párt támogatói és a párt vezetői között azonos politikát folytatni. A JKP igyekszik megnyerni az egység ügyének a munkásosztály azon rétegeit is, amelyek ma még a JDSZP-t támogatják. A JDSZP vezetői nemcsak a munkásegység, hanem a demokratikus szervezetek akcióegységét is elutasítják, és

csak a polgári-liberális, valamint a kispolgári irányzatokkal hajlandók együttműködni.

A legszembetűnőbb változás a Komeito politikájában ment végbe. A változás okai közül két fontos tényre szeretnénk rámutatni. Egyrészt a Komeito tömegbázisát jelentő buddhista szervezet, a SOKA GAKKAI, amelynek 10 millió tagja van, megállapodást kötött a kommunista párttal, amelyben a vallási szervezet elismeri a tudományos szocializmus és a kommunizmus „bűntelenségét”, és a jövőben nem tanúsít ellenséges magatartást a JKP-val szemben. A megállapodás szerint a JKP viszont védelmezni fogja a vallás szabadságát, belcélrtve a vallási propagandát is. Ez a megállapodás a Komeito anti-kommunista politikája alól húzta ki a talajt, ezért is érik olyan heves támadások a megállapodást, veszélyeztetve annak gyakorlati megvalósítását.*

Másrészt a nagytőke támogatást ígért a Komeitónak annak fejében, hogy az mondjon le a haladó ellenzékkel való minden együttműködésről. Cserébe a párt támogatást kap olyan módon, hogy a nagytőke beruházásokat hajt végre azokon a területeken, ahol a Komeito a legérdekeltebb. A JKP hosszú időn keresztül potenciális szövetségesnek tekintette a Komeitót, hiszen az LDP hatalma elleni harcban, a béke védelmében, az amerikai-japán „biztonsági szerződés” kérdésében közel álltak egymáshoz, azonkívül a Komeito támogatói között sok a munkás, a kisember. A párt jelenlegi politikája azonban megnehezíti a közeledést, hiszen az vérre menő harcot hirdetett a JKP ellen, és hajlandóságot mutat az LDP egyes képviselőivel való együttműködésre, sőt egy új párt megalakítására is.

A Japán Szocialista Párt ellen is megindult a nagytőke támadása azzal a

* A szerző részletesen ír a megállapodásról a Világosság 1976. 12. számában

céllal, hogy vagy megossza a pártot, vagy teljes egészében az LDP-vel, illetve a többi antikommunista ellenzéki párttal való együttműködésre készítse. A japán kormány erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a JSZP-t egy „árnyék-kormány” szerepének a betöltésére bírja, ezzel is éket verve a JSZP és a JKP közé. A JSZP azonban visszautasította az egységfront ellen irányuló próbálkozásokat, és ahhoz az elvhez tartja magát, hogy a kommunisták nélkül nem lehet igazi egységfrontot létrehozni. A két párt programja között nincs nagy eltérés, az aktuális problémák megítélésében pedig egység van, ami alapja a további együttműködésnek.

A párt történetében fordulópontot jelentő VII. kongresszus óta a JKP sokat fejlődött, a kapitalista országokban működő kommunista és munkáspártok között a taglétszámot tekintve a harmadik helyet foglalja el. Szerepének és befolyásának mérvadó fokmérője az elene folyó mostani kampány is, ami hozzájárult ahhoz, hogy az 1976 decemberi választásokon a JKP veszített mandátumaiból.¹¹

1958 és 1976 között a párt tagjainak száma 35 ezerről majdnem 400 ezerre, a pártsajtó előfizetőinek száma pedig 46 ezerről 3 millióra nőtt. A helyi önkormányzati szervezetekben dolgozó kommunisták száma ma már meghaladja a 3 ezret (1958-ban mindössze 652 párttagot választottak a helyi szervezetekbe). A demokratikus vezetés alatt álló helyhatóságok irányítják ma Japán több prefektúráját és városát, ahol mintegy 30 millió ember él, a lakosság csaknem egyharmada. Az egységfront cszméin működő önkormányzati szervezetek száma 1958 és 1975 között 10-ről 200-ra emelkedett.

A párt munkájában egyre nagyobb hangsúlyt kap az agitációs és propaganda munka. A JKP közvetlen irányítása és befolyása alatt működő társadalmi

és tömegszervezetek, amelyek tagjainak száma ma már megközelíti az 1 milliót, nagy szerepet játszanak ebben a munkában. Az említett JKP-SOKA GAK-KAI egyezmény újabb lehetőséget nyitott meg a párt előtt, mivel a vallási szervezet gyűlekezési helyein a párt képviselői beszélgetéseket folytathatnak a hívőkkel, kifejthetik a párt álláspontját a legégetőbb napi problémákról. Ilyen dialógusokra ma már más vallási szervezetekhez tartozó hívőkkel is lehetőség van.

Az agitációs-propaganda munkának van egy új, nagyon fontos eleme, mégpedig az úgynevezett „önvédelmi erők”, a japán hadsereg tagjai, főleg a tiszthelyettesek és a közkatonák között végzett munka. A parlamenti választások idején minden párt, így a JKP is tarthat gyűlést a hadsereg tagjainak, de ma már ez nem elégséges ahhoz, hogy a párt növelje befolyását a hadseregen belül. A JKP ellenzi és alkotmányellenesnek tartja az „önvédelmi erők” jelenlegi fenntartását, de szükségét látja annak, hogy foglalkozzék a fegyveres testületekhez tartozókkal, akik többsége

munkás- és parasztszármazású. Az itt végzett munka célja az, hogy a már meglévő csatornákon keresztül a *párt biztosítsa a hadsereg lojalitását a jövő népi kormánya iránt*, a napi feladat pedig abban van, hogy a párt elősegítse a hadsereg demokratizálódását, és hogy elérje a hadseregen belüli antikommunista propaganda betiltását.

*

A japán kommunista és munkásmozgalom, amely harcos történelmi tradíciókkal rendelkezik, a megváltozott, új feladatokat jelentő körülmények között is bátran küzd a monopóliumok hatalma, a hatalmat megszilárdítani vagy átmenteni szándékozó törekvések ellen. Az ilyen törekvéseket azonban csak akkor lehet megakadályozni, a kifejlődésüknek gátat szabni és a társadalmi megújulás programját megvalósítani, ha a megújulásért küzdő erők mindig a társadalmi és osztályviszonyok alakulásának „pulzusán” tartják a kezüket és figyelmesen követik annak lüktetését.

Szokol Ferenc

JEGYZETEK

¹ „Szohio Simbun” 1974. XII. 20. 10. old.

² Statistical Handbook of Japan, 1974. 111-113. old.

³ The Present Trade Unions of Japan. Ministry of Labour. Tokyo 1976.

⁴ Japan Press Weekly Bulletin. 1975. VIII. 3.

⁵ Sohyo News, 1973. IV. 15.

⁶ Nikkeiren Times, 1970. I. 1.

⁷ Szocialisztycseszkaja Indusztria, 1976. VII. 9.

⁸ The Oriental Economist, 1976. 4. sz.

⁹ Foreign Affairs, 1969. 9. sz. 28-29. old.

¹⁰ Rabocsij klassz i szovremennüj mir. 1975. 6. sz. 49-58. old., 1976. 4. sz. 122-123. old.

¹¹ Pravda, 1976. XII. 7.

Az „amerikai fejlődés kivételessége” nézetek bírálata

Az amerikai politikai gondolkodásban gyakran találkozni azzal a szemlélettel, hogy az Egyesült Államok fejlődése más országokéval össze nem vethető, a maga nemében páratlan és kivételes, egyedülálló, vagyis „unique”. Ezt a politikai és egyben történeti koncepciót értik az „uniqueness” fogalmán és érdemes vele foglalkozni, mert mindkét vonatkozásban napjainkban is aktuális.

A „uniqueness” bemutatását és egyben sokoldalú bírálataát tartalmazza a *The comparative approach to American history* című tanulmánykötet,¹ amely a tekintélyes amerikai történész, C. Vann Woodward szerkesztésében jelent meg számos más haladó amerikai történész közreműködésével. Az előszóban Woodward jelzi a munka alapvető célkitűzését: annak bebizonyítását, hogy az Egyesült Államok története esetében is lehetséges, sőt szükséges az összehasonlító módszer alkalmazása. Számol cleve azzal, hogy nagy ellenállásba fog ütközni nemcsak a közvélemény, hanem a történészek egy részénél az a követelmény, hogy az amerikaiakkal megértésük: másképp kell hogy lássák múltjukat, hogy „módosítsák a nemzeti kizárólagosság, kivételesség vagy felsőbbrendűség öntelt színlelését”.²

Az első és vitaindítóknak szánt tanulmányt maga Woodward írta *The comparability of American history* címen,

hangsúlyozva az ún. historizmus³ veszélyét az amerikai történeti gondolkodásra is. Sokat vetik szemére az amerikaiaknak, hogy „túlzott igényt támasztanak nemzeti tapasztalataikban a sajátosságokra, a kivételességre, hogy mentesítsék magukat minden történelmi erő befolyásától, amelyek más nemzeteket befolyásoltak, hogy kitérnek történelmüknek más népekével való összehasonlítása elől, vagy helytelenítik azt, hogy saját határai között keresik mindazokat a jelentős erőket, amelyek történelmüket alakították.”⁴ A kritikai megjegyzések – vélekedik a szerző – nem alaptalanok és sok minden, beleértve az Amerikai Egyesült Államok nagyhatalmi szerepét és ambícióit, sürgetővé teszik egy olyan koncepció felülvizsgálatát, amelynek ha meg is volt egykor a jogosultsága, egyre nagyobb eszmei teherterétellé válik az élet minden területén. Valóban „unique”, vagyis egyedülálló volt minden vagy sok minden – hangzik az elemzés –, ami a XVIII. században amerikai földön megkezdődött. Így állhatott elő, hogy „a nemzeti intézmények kivételességéhez való ragaszkodás a konvencionális patriotizmus részévé vált”.⁵

Az amerikai helyzet egyedülállóságának és minden eddigittől való különbségének a hangoztatása és hangsúlyozása nemcsak az új intézmények igazolását, hanem a nemzeti identitás formálá-

sát is szolgálták. A bevándorlás állandó folyama is napirenden tartotta az identitás problematikáját és a maga módján táplálta a „uniqueness” koncepcióját.⁶ *Frederick Jackson Turner* ún. frontier elmélete is a „uniqueness” szellemében fogant, amennyiben az amerikai belső vándorlás és az új határok kijelölése volt szerinte az igazi és minden európai hatástól mentes embertípus kialakítója.⁷

Az idő múlásával azonban az „uniqueness” koncepcióján egyre több törés mutatkozott. Hogy miben és miért, azt veszi sorba Woodward a tanulmánykötet *The test of comparison* című fejezetében, megjegyezvén, hogy amíg korábban az amerikaiak „eltúlozták történelmi tapasztalataik egyedülállóságát”⁸ most egyre inkább hajlanak arra, hogy az ún. amerikai modellt az emberiség fejlődése egyetlen útjának minősítsék. Ez viszont annál inkább is lehetetlen, mert az elmúlt évtizedek folyamán kiderült, hogy „Amerika nemcsak hogy ki volt téve az Óvilág fertőzésének, hanem ez alkalommal éppen ő maga hozta létre és terjesztette a ragályt, amelynek ő maga volt a legsúlyosabb áldozata”.⁹

A „uniqueness” kérdése az amerikai politikai gondolkodás olyan reprezentatív művelőit is foglalkoztatta, mint *Charles A. Beard* és *Mary R. Beard*. Érdemes ezzel kapcsolatban utalni a *The American spirit. A study of the idea of civilisation in the United States* című munkájukra.¹⁰ Új és igen érdekes oldalról világítják meg az amerikai kivételesség problematikáját, amikor azt írják, hogy a „uniqueness” nem jelentette az egyetemes civilizáció és azon belül az európai fejlődés jelentőségének tagadását, de – burkolt vagy nyílt formában – az amerikai utat egy mindenek felett álló és minden eddigőtől különböző modellnek tüntette fel. Hogy az új létrejöhhessen, előbb el kell szakadni a múlttól, éspedig radikális módon; erre a feladatra vállalkoztak – spontán módon vagy tudatosan – a „founding

fathers”, vagyis a honalapítók, amikor hátat fordítottak minden téren az Óvilágnak.

Nemcsak a múlt elleni tiltakozásról volt szó, hanem annak a bemutatásáról és igazolásáról is, hogy milyen hatalmas energiák bontakozhatnak ki a régi kötelekektől való megszabadulás esetén. Innen a törekvés olyan új életformák és intézmények meghonosítására, amelyek biztosítékot jelenthetnek az önkény és elnyomás bármely formája megismétlése ellen. Ez volt a *Beard házaspár* szerint az a történelmi háttér, amelynek figyelembevételével a „uniqueness” ismervei a következőkben foglalhatók össze.

Először: az amerikai fejlődés már modern körülmények között ment végbe és, nem volt terhes a múlt olyan teher-tételeitől, mint az Óvilágban.

Másodszor: az Egyesült Államok népessége többségében olyan társadalmi rétegekből került ki, akik önként vállalták a kivándorlás és a honalapítás nehéz feladatát. Olyan új otthon akartak teremteni, amely többé nem ismeri a gazdasági, társadalmi, politikai és eszmei diszkrimináció semmilyen változatát.

Harmadszor: a földrajzi tényezők az amerikaiak számára egyedülálló feltételeket teremtettek több szempontból, lehetetlenné vagy igen nehézé teszik a külső beavatkozást, soha nem látott lehetőségeket ígérnek a térség nagysága és földjének termékenysége és kincsei révén stb.

Negyedszer: ha a bevándorlók között egy ideig mutatkoznak is különbségek, azok menet közben ki fognak egyenlítődni, és mindenki képességei szerint érvényesülhet, mint az ország egyenlő polgára.¹¹

A történelmi fejlődés nem igazolta az amerikai fejlődés kivételes voltáról hirdetett tételeket. Kisebbség nagyobb repedések mutatkoztak a „uniqueness” koncepcióján, de hogy milyen szívóssággal

él tovább, és milyen vonakodva megy végbe az időtállóknak és tökéletesnek tekintett intézmények javíthatása, és a minden kor követelményeinek megfelelőnek nyilvánított 1787-es alkotmány módosíthatása,¹² azt illusztrálni lehet például az amerikai oktatásügy jelenlegi helyzetével és szervezetével. Ez összefügg azzal, hogy az Egyesült Államok alkotmánya és alkotmányos rendszere is „unique” annyiban, hogy nem tekintette hosszú ideig és teljes egészében még most sem tekinti a közoktatást országos feladatnak. Szervezeti téren ez abban mutatkozik meg, hogy mind a mai napig nincs az Egyesült Államokban különálló oktatásügyi minisztérium, és az oktatás ügye országos, tehát legfelső szinten az US Department of Health, Education and Welfare (Egészségügyi, Oktatási és Jóléti Minisztérium) egyik főosztályához, az Office of Educationhoz (Oktatási Hivatal) tartozik.¹³ A jelenlegi helyzet is már hosszú fejlődési szakasz egyik állomása, és nagy szerepe volt az amerikai oktatás- és tudománypolitika felülvizsgálatában annak a pániknak, amelyet az első szovjet űrhajó fellövése váltott ki 1957-ben.¹⁴

Meghaladná e cikk kereteit annak kifejtése, hogy a világban végbemenő események miként kényszerítették az Egyesült Államokat a „uniqueness” elmélete és gyakorlata felülvizsgálatára az oktatás- és tudománypolitika terén és miért korlátozódott a felülvizsgálat az ötvenes és a hatvanas években főleg katonai jellegű változtatásokra.¹⁵ Egy biztos: az okok nem elsősorban és nem kizárólag a pillanatnyi nemzetközi helyzet alakulásában keresendők, hanem abban, hogy a XX. század első évtizedeiben és főleg a húszas években lehetetlenné vált az idejét múlt politikai és történeti koncepcióval való kritikai szembenézés. Az 1929-es gazdasági válság egyik jelentősége éppen az volt, hogy rákényszerítette erre az amerikai közvéleményt. Fel kellett ismernie és el kellett ismernie,

hogy az amerikai gazdasági és társadalmi rendszer azonos vagy hasonló problémákkal találja magát szemben, mint az iparilag fejlett európai államok. Hogy miért oly megkésve következett be a történeti önvizsgálat, azzal kapcsolatban igen érdekes, fontos megállapítások találhatók *George E. Mowry: Social democracy* és *David A. Shannon: Socialism and labor* című tanulmányai-ban.¹⁶

Az iparosodás és az urbanizáció – ha más körülmények között is – óhatatlanul ugyanolyan társadalmi jelenségeket produkáltak, mint Európában.¹⁷ A szociális mozgalmak, majd a munkások szocialista jellegű szervezeteinek létrejötte a tényleges gazdasági és társadalmi viszonyokból fakadt, jelezve ebben a vonatkozásban az amerikai fejlődés egyedülálló és minden más fejlődéstől elütő volta tételének a tarthatatlanságát.¹⁸ Helyesen állapítja meg a kérdéssel kapcsolatban Woodward a zárófejezetben *Shannon* cikkéhez kapcsolódva a következőket: „... tény, hogy az Egyesült Államok kivételes helyzetben van a világ nagy ipari államaihoz képest abban is, hogy nincs hatékony szocialista pártja. A szocializmus kudarca nem volt elkerülhetetlen és ez nem az amerikai intézmények tökéletességének tulajdonítható, mint ahogyan azt egyesek állítják, sem pedig annak, hogy (a szocializmust) erőszakkal megsemmisítették, ahogyan azt mások kijelentik. A magyarázat összetett, ezt Shannon meggyőzően bemutatja. Mindenesetre ezt a kudarcot különböző módon használták fel arra, hogy az amerikai kivételesség doktrínájának konzervatív alkalmazását alátámasszák.”¹⁹

Az amerikai fejlődés kivételességéről szóló tétel viszont – akaratlanul is – elvezethet olyan szemlélethez, hogy mindenben, ami nem amerikai, amerikaellenest lássanak.²⁰ Ennek köszönhető – többek között – a létét az a bizottság is, amelynek az ún. un-american vagyis

az amerikaellenes eszmék és irányzatok felderítése lett volna a feladata. A hidegháború körülményei között a McCarthy nevéhez fűződő valóságos boszorkányüldözés nyomta rá a bélyegét erre a testületre.²¹ A mcarthyizmus elleni tiltakozásból született *Arthur Miller* „*Salemi boszorkányok*” (1953) és „*Pillantás a hídról*” (1955) című drámája,²² amely vádirat mindazok ellen, akik mindabban, amire nem tudnak vagy nem akarnak választ adni, az ellenség kezét és a sátán machinációját vélték felfedezni.

Az amerikai fejlődés kivételességéről szóló elmélet komoly károkat és meg-rázkódtatásokat okozott, amennyiben lehetetlenné tette nemcsak a kellő előrelátást, hanem késleltette a kibontakozás lehetőségeinek megtalálását is. Igen tanulságosak ebből a szempontból *Hoover* köztársasági elnök egyes megnyilatkozásai a húszas évek vége felé jelentkező válságjelekkel kapcsolatban. „Rendszerünk – állította *Hoover* –, amely kivételes Amerikában, népünk szellemének és hangulatának kifejeződése, vagyis egyszerűen amerikai.”²³ És az 1928-as választási kampány alkalmával nem szűnt meg hirdetni – és ennek kétségtelenül szerepe volt az elnökválasztási sikerben –, hogy az amerikai gazdasági, társadalmi és politikai rendszert nem érinthetik más fejlett ipari országokat fenyegető bajok. „Politikai rendszerünk – mondta *Hoover* az egyik választási beszédében – egyedülálló az egész világon... Kivételes politikai és társadalmi ideáljainkból kivételes gazdasági rendszert fejlesztünk ki.”²⁴ Ha bajok mutatkoznának, úgy annak az okai nem magában az amerikai hagyományos rendszerben, hanem az attól való mindenkor eltérésben keresendők. *William E. Leuchtenburg: The great depression* című tanulmánya igen sokoldalúan mutatja be ennek a magyarázatnak a tarthatatlanságát – többek között – az 1929-es gazdasági válsággal kap-

csolatban. A válság nyomán kimúlt egy legenda, ugyanis az, hogy „két évszázadon keresztül az amerikaiak azt a hitet táplálták, hogy kivételes civilizációt hoztak létre, amelyet meg kell védeni Európa fertőzéseitől. Az 1929 októberi Wall Street-i összeomlás megfordította a történelmi szerepeket: a nagy válság járványa az Egyesült Államokban kezdődött és innen terjedt át már országokba. Európa, amely a húszas években irigyelte Amerikát robusztus egészségéért, a harmincas években idegesen figyelt fel az Újvilágból származó ragály minden egyes jelére.”²⁵

Ilyen előzmények után és ilyen körülmények között lehet megérteni a Hoover utódként elnökké választott *Franklin D. Roosevel*t által meghirdetett New Deal jelentette fordulatot az amerikai politikai és egyben történelmi gondolkodásban. „A Roosevel t érában az amerikaiak lexikona olyan szavakkal bővült, mint »európai«, »tervezés«, »értelmiségi«, »az állam«; olyan szavakkal, amelyek ugyan használatban voltak azelőtt is, de sohasem voltak ennyire széleskörűen elterjedtek... A harmincas években – folytatja tanulságos megjegyzését *W. E. Leuchtenburg* – az Egyesült Államok, történelme során első alkalommal fejlesztette ki az »állam érzetét«. A hatalom Washington irányába mozdult el, ahogyan az már régóta történt Párizs és London esetében...”²⁶

Történelmi fáziskülönbségről volt szó és az amerikai történelmi tudat és politikai gyakorlat több évtizeddel kullott az európai mögött. Közrejátszottak ebben olyan politikai fordulatok, amelyek közül az egyikre *Eric McKitrick* mutat rá a *Reconstruction: ultraconservative revolution* című tanulmányában. A federalizmus kezdettől fogva nem egyértelmű rendszere kedvező talajul szolgált a nagyon is esedékes és országos szintű kérdések rendezésének hátráltatására, sőt megakadályozására.²⁷ Közéjük tartozott és tartozik még mindig a

négerkérdés is, amelynek rendezését – többek között – éppen az is akadályozta és akadályozza, hogy a központi hatalomnak esetenként előremutató intézkedései hatástalanok maradtak.²⁸ A négerkérdés esetében is megismétlődött az, ami oly jellemző az amerikai gyakorlatra a régóta eszedékes reformok és gyökeres változások végrehajtása folyamán. Amint annak idején a négerék felszabadításáról szóló proklamációt elsősorban katonai megfontolások diktálták és a katonai helyzet megváltoztatásával a négerkérdés rendezése újból lekerült a napirendről,²⁹ ugyanakkor más alkalmakkor is csak rendkívüli helyzetnek, az ún. emergency-nek tulajdonítottak több olyan reformot vagy reformkísérletet, amelyeket a továbbiakban figyelmen kívül lehet hagyni az ún. normalcy-hoz, vagyis a hagyományos amerikai életformához való visszatérés pillanatában. Itt a magyarázata annak, hogy közel egy évszázad kellett ahhoz, hogy az ötvenes-hatvanas években – ha távolról sem teljesen és megnyugtatóan – napirendre kerüljenek olyan kérdések, amelyeket az amerikai fejlődés kivételességének tétele szerint érinthetetlennek tekintettek.³⁰

Az Egyesült Államok nem vált mindenki számára a képességek szerinti felemelkedés új hazájává. Ha a XIX. század ötvenes éveiben *Lincoln* még azt mondhatja, hogy „nem létezik közöttünk a bérmunkásoknak állandó osztálya . . . Huszonöt évvel ezelőtt én is bérmunkás voltam. A tegnap bérmunkása ma a saját számlájára dolgozik; és holnap másokat fog bérmunkásként foglalkoztatni. Az előrehaladás – a körülmények javulása – a dolgok rendje az egyenlők társadalmában”³¹, úgy más volt a helyzet egy évszázaddal később és a társadalmi problémákat csak bonyolultabbá tehetette az első és főleg angolszász közegből származó bevándorlóktól eltérő bevándorló hullám.

Érdekes adatokat és megállapításokat tartalmaz ebből a szempontból *John*

Higham: Immigration című tanulmánya. Ebből a későbbi bevándorlásból került ki a rohamos iparosodás követelte munkaerő többsége.³² Ők rakodtak le a városokban és duzzasztották azokat túlnépesedett ipari centrumokká. Életmódjuk és újszerű városias létviszonyaik eltelésében voltak a hagyományos amerikai élettel és benne igen sokan csak elfajzást és idegen szokások térhódítását látták.³³ A felduzzadt nagy ipari központokból indult ki a munkásság előbb spontán, majd szervezett harca és nőtt át idővel gazdasági harcból politikai jellegű harccá. Ennek a folyamatnak a figyelembevétele annál is inkább fontos, mert az amerikai fejlődés kivételessége szellemében elég elterjedt az a nézet, hogy az Egyesült Államokban nem is voltak és nem lehetnek európai értelemben vett politikai pártok, pontosabban olyan pártok, amelyek az egyes osztályok képviselőjét jelentik.

Kétségtelen, hogy az amerikai politikai élet sok mindenben különbözött és különbözik az európaiktól és – többek között – az etnikai és vallási sokféleség, párosulva a négerék többségének még ma is fennálló elkülönítésével, nehezíti a tényleges gazdasági és társadalmi alapon végbemenő politikai differenciálódást. Ebből adódik – írja a *Political parties* című tanulmányában *Richard Hofstadter* –, hogy „az etnikai háttér és a vallási hovatartozás szintén meghatározta az amerikai szavazók összetételét. A Kelet- és Dél-Európából származó bevándorlók »új törzsek« túlnyomórészt demokrata-párti . . . Az etnikum az alacsonyabb osztályhelyezettel is kapcsolatos és néha nehéz eldönteni, hogy mondjuk egy olasz szavazó azért szavaz-e a demokrata pártra, mert olasz, vagy pedig azért, mert a munkásosztályhoz tartozik. A New Deal politikája többségüket eltávolította Lincoln pártjától és sokak politikai érdekeit aktivizálta, akik korábban fásultak voltak. A polgári jogok kérdése pedig egyre in-

kább a demokrata táborba irányította őket . . .”³⁴

Mindazonáltal *Hofstadter* nem ért egyet azokkal, akik tagadják, mintha az Egyesült Államokban a politikai küzdelmek mögött nem állnának meghatározott osztályok. Ezzel kapcsolatban írja, hogy „bár az »osztály« elfogadhatatlan kifejezés az amerikai nyilvános vitákban, vitán felül áll, hogy a pártok különböző osztálybázissal rendelkeznek. Nagyon durván, a vállalatok, különösen a nagyvállalatok túlnyomórészt republikánusok, míg a munkavállalók, különösen a szervezett munkavállalók erősen demokraták és a farmerek – a déliek kivételével – a republikánusok felé hajlanak, de nagyfokú függetlenséget tanúsítanak. A párthoz való tartozást az alábbi társadalmi-gazdasági csoportosítás is tükrözi. Ismét nagyon durván, a felső és a felső-középosztály az Egyesült Államokban (amely a társadalmi-gazdasági skála szerint a népesség felső 20 százalékát foglalja magában) 75–80 százalékban republikánus, míg az alsó-középosztály körülbelül azonos arányban oszlik meg a két párt között. A népesség alsó 45 százaléka (60–80 százalékban) demokrata párti és a demokrata párthoz való tartozás aránya növekszik, ha lefelé haladunk a társadalmi-gazdasági skálán.”³⁵

Hofstadter tanulmánya a hatvanas évek végén íródott, és ha adataiban talán az elmúlt évtized alapján valamely módosításra is szorulnának, a tendenciát illetően ma is helyesek és ezt az elmúlt esztendő választási kimenetele is megerősíthette. Ugyanúgy, mint a világ más részén, az Egyesült Államokban is mélyenható és állandóan mozgásban levő gazdasági, társadalmi, politikai és eszmei változások készítetik vagy éppenséggel kényszerítik a közvéleményt és az ország kormányzatát olyan problémákkal való foglalkozásra, amelyeket az élet tűzött napirendre és amelyeket onnan nem lehet levenni, legfeljebb arról lehet

szó, hogy megkerüljék őket és a választást ideig-óráig halogassák.

Nem jöhet számításba olyan válasz, amely alapján nem megy túl az amerikai kivételesség dogmáján és azt csupán új változatban prezentálja. Ennek veszélye fennáll napjainkban is, és sajátos módon vallási színezettel jelentkezik. Összefüggésben áll azzal, hogy a keresztény egyházak és felekezetek fejlődése az Egyesült Államokban a maga módján szintén kivételes volt.³⁶ A társadalom minden rétegét felölelő és azon belüli rétegződést mintegy visszatükröző nagyszámú és állandó mozgásban levő felekezetek (denominations) hatalmas hálóként terelik az embereket egy ún. vallási környezetbe.³⁷ Az amerikai vallási mentalitásra jellemző a „vallás fontosságában való erős hit, amely általában a vallás tartalma iránti közömbösséggel párosul . . . Ez az általánosított hit a hitben, többek között, a századokon át tartó felekezeti alkalmazkodás terméke”.³⁸

A felekezeti sokféleség, párosulva hitben való közös hittel a maga módján elősegítette annak idején a nemzet fejlődést és mint „uniqueness”, újból előkerült a múlt tárházából akkor, amikor a kivételesség más változatai már többé-kevésbé lejárták magukat. Az elmúlt esztendők erkölcsi megrázkódtatásai is tápot adtak olyan irányzatoknak, amelyek szerint a protestantizmus általában és egyes felekezetei, mindenekelőtt a fundamentalisták különösen arra hivatottak, hogy mint annak idején az elfajzott kereszténység reformálására, vagyis az credeti és tiszta formája helyreállítására törekedtek, úgy most is az evangéliumi tanok újjáélesztése, a „revival” útját vállalják az egykori puritán ősök kezdeményezésének töretlen útját.³⁹ Az Egyesült Államok történeti hivatásában, az ún. manifest destiny-ben való hitről van szó.⁴⁰ Ez a hit vezérelte egykor a honalapítókat is és teremtett semmiből hatalmas országot. Erkölcsi megújulásra van szükség és akkor az Egyesült Államok

cleget tehet a karizmának, vagyis a gondviselés szabta küldetésének – feltéve, ha hallgat a maga karizmatikus választottjára is az elnöki székben. Innen az a rendkívüli csodavárás a világnak talán leggyakorlatibb országában abban a reményben, hogy sikerül visszaszerezni az

egykori „purity”-t⁴¹, az egykori tisztaságot.

De létezett-e egyáltalán a „uniqueness” tükrében kialakított ártatlanság kora?

Zsigmond Anna

JEGYZETEK

¹ C. V. Woodward: *The comparative approach to American History*. Edited by, New York, 1968.

² Uo. XI. old.

³ G. Iggers: „The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present. Middletown, Connecticut. 1968. 7–13. old.

⁴ Uo. 3. old.

⁵ Uo. 5. old.

⁶ Uo. 7–9. old.

⁷ Uo. 9–11. old.

⁸ Uo. 357. old.

⁹ Uo. 356. old.

¹⁰ Ch. A. Beard–M. R. Beard: *The American spirit. A study of the idea of civilisation in the United States*. New York 1971.

¹¹ Uo. 148–151. old.

¹² Uo. 355. old.

¹³ Ch. De Young–R. Wynn: *American education*. New York 1972. 271–284. old.

¹⁴ Uo. 354. old. – *Az Egyesült Államok tudománypolitikája*. Budapest 1969. I–II. – ua. I. 10. old., 63–64. old. – R. Hofstadter: *Anti-intellectualism in American life*. New York 1963. 15. old., 358. old.

¹⁵ Zsigmond Anna: *National Defense Education Act of 1958. (Az 1958-as National Defense Education Act és előzményei.) Kézirat*. 1–200. old.

¹⁶ Woodward: I. m. 271–284. és 238–253. old.

¹⁷ Uo. 279. old.

¹⁸ Uo. 239. old.

¹⁹ Uo. 355. old.

²⁰ Hofstadter: I. m. 3–5. old.

²¹ Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet. 1945–1955. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 3. Szerkesztette: Zsigmond László. Budapest 1971. 391–415. old.

²² Uo. 414. old. – R. H. Rovere: *The American establishment and other reports, opinions and speculations*. New York 1962. 276. old.

²³ Woodward: I. m. 299. old.

²⁴ Uo. 299. old.

²⁵ Uo. 296. old.

²⁶ Uo. 302. old.

²⁷ Uo. 155. old.

²⁸ Uo. 155. old.

²⁹ Uo. 150. old.

³⁰ De Young–Wynn: I. m. 14–15., 77–78. old.

³¹ Woodward: I. m. 148–149. old.

³² Uo. 101. old.

³³ Uo. 101–102. old.

³⁴ Uo. 217. old.

³⁵ Uo. 216. old.

³⁶ Hofstadter: *Anti-intellectualism . . .* 81. old.

³⁷ Uo. 82–83. old.

³⁸ Uo. 84. old.

³⁹ R. Bertoff: *An unsettled people. Social order and disorder in American history*. New York 1971. 414–417. old.

⁴⁰ A. K. Weinberg: *Manifest destiny. A study of nationalist expansion in American history*. Chicago 1963. 1–9. old. – R. Hofstadter: *Social darwinism in American thought*. Boston 1970. 177–179. old.

⁴¹ R. Hofstadter: *Anti-intellectualism . . .*, 83. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- V. J. *Alekszejev*: Az amerikaiak és a burzsoá demokrácia tapasztalatai. (Amerikancü i opüt burzsoáznoj gyermokratyiji.) SZSA 1975/4. 64.
- A. Cb. *Beard*-M. R. *Beard*: The American spirit. A study of the idea of civilization in the United States. New York 1971.
- R. *Berthoff*: An unsettled people. Social order and disorder in American history. New York 1971.
- Cb. *De Young*-R. *Wynn*: American Education. New York 1972.
- E. *Henry*: Abraham Lincoln és a jelen (Abraham Lincoln i szovremennoszty.) SZSA 1975/1.
- E. *Henry*: „Az amerikai fejlődés útja” és a történelmi tapasztalatok („Amerikanszkij puty razvityija” i opüt isztoriji.) SZSA 1976/1. 73.
- R. *Hofstadter*: Anti-intellectualism in American life. New York 1963.
- R. *Hofstadter*: Social darwinism in American thought. Boston 1970.
- G. *Hall*: The high crimes and misdemeanors of monopoly capitalism. New York 1974. (Politikai Főiskola nyersfordítása. St. 1454.)
- N. N. *Jakovlev*: A Függetlenségi Nyilatkozat (Gycklaracija nyezaviszimosztyi). SZSA 1976/7. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet. 1945–1955. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 3. Szerkesztette Zsigmond László. Budapest 1971.
- R. *Rovere*: The American establishment and other reports, opinions and speculations. New York 1962.
- V. P. *Zolotubin*-V. A. *Mennyik*: Az 1974-es választások: tendenciák és problémák (Vüborü 1974 goda: tyendenciji i problemü.) SZSA 1975/1.
- Zsigmond Anna*: Az 1958-as National Defense Education Act és előzményei. Kézirat.
- C. V. *Woodward*: The comparative approach to American history. New York 1968.
- G. *Iggers*: The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present. Middletown, Conn. 1968.

INTÉZETI HÍREK

Konferencia a tudományos-technikai forradalomról szóló polgári nézetekről

1977. január 10. és 12. között a csehszlovákiai Liblicében ülést tartott a szocialista országok tudományos akadémiainak az ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó Nemzetközi Problémabizottsága. Az összejövetel témája: „A TTF polgári nézeteinek kritikája és marxista-leninista értelmezése” volt.

Ez a konferencia a Problémabizottság több éve folyó munkájának szerves részeként került megrendezésre és egyúttal a munka új szakaszának jelentős állomása volt. Az első szakaszt az elmúlt évben a Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadójánál megjelent „A TTF polgári és revizionista interpretációinak kritikája” című könyv zárta le.

A mostani összejövetel fő feladata – az előző könyv folytatásaként – egy új, közös tanulmánykötet kialakítása és a benne szereplő anyagok megvitatása volt. A konferencia vitája során kialakult a könyv szerkezete is. Ennek megfelelően a közös tanulmánykötet három fő részre tagolható. Külön fejezetek foglalkoznak majd a burzsoá filozófia és szociológia területén kialakult nézetekkel, megtalálhatjuk majd a politikai elméletek értékelését is, és a mai polgári gazdaságelméletekkel foglalkozó önálló fejezetet is. Valamennyi fejezetben arra tevődik a hangsúly, hogy az anyagok feltárják a kapitalizmus általános válságának tükröződését a tudományos-techni-

kai forradalommal kapcsolatban a felsorolt területeken és a jelentkező polgári nézetek kritikai elemzését is adják.

Ennek jelentőségét hangsúlyozta *Radovan Richta* (Csehszlovákia) is a környezetvédelem problémáival foglalkozó bevezető előadásában. Mint mondta, a kérdéscsoport központjában az ember, a társadalom és a természet kapcsolatrendszere áll, és így érthető, hogy a polgári gondolkodóknak a TTF társadalmi életre gyakorolt hatásáról alkotott nézetei eltérőek a marxista állásponttól. A polgári nézetek jelentős része történeti jellegű megközelítést megkísérelve fest tragikus képet, míg más része az ember-természet viszonyt a társadalmi berendezkedéstől függetlenül globális problémaként tárgyalja.

A mai tőkés társadalomban az embernek a természettől való izolációja jelenik meg az ember-természet belső kapcsolat új, negatív formájaként – mutat rá Richta. A természet feletti uralom ilyen körülmények között a társadalmi kapcsolatok „denaturalizálódását” is jelenti. Ezáltal a tőkés társadalomban megoldhatatlanként jelenik meg a fő probléma, az, hogy az egész társadalom fejlődését a természettel való kölcsönhatásban kell szabályozni, mivel a természet és a társadalom közötti anyagcsere új foka lényegesen elmélyítette a társadalmi termelőerők különböző oldalai közötti belső kapcsolatokat is.

A konferencia résztvevőinek állásfoglalásaiból kitűnt, hogy a szocialista országok figyelembe veszik az ilyen jellegű polgári nézeteket, azok változásait, fejlődését, az összeurópai környezetvédelmi együttműködés kialakítása során is.

A polgári nézetek fejlődése más tekintetben is figyelemre méltó. V. Granov (Szovjetunió) a polgári szociológia fejlődésével foglalkozó előadásában hangsúlyozta, hogy amíg az 1950–60-as években a polgári szociológusok a TTF elsődleges szerepét a tőkés társadalom stabilizálásában látták, addig a hetvenes években már a „technológiai pesszimizmus” koncepciója került az első helyre. Ennek legfőbb gondolata pedig éppen az, hogy a tudományos-technikai fejlődés nem képes megoldani a tőkés világ problémáit, és katasztrófához vezet az egész világ számára. Granov ugyanakkor arra is utalt, hogy a jelenlegi válsághelyzet megoldásának a polgári gondolkodók jelentős része a már Lenin által is bírált ultraimperializmust tekinti. Így a mai burzsoá szociológia alapvető feladata, mellyel azonban nem képes megbirkózni: a kapitalizmus perspektívájának a felvázolása. Ezt a feladatot a mai burzsoá szociológia eklektikusan közelíti meg, keverednek benne ugyanis a posztindusztriális társadalom és a technológiai pesszimizmus koncepciói.

Az áramlatok keveredéséről beszélt J. Filipec (Csehszlovákia) is. Tanúi lehetünk – mondta – a polgári reformizmus továbbfejlődésének és egyes országokban (elsősorban az Egyesült Államokban és az NSZK-ban) a neokonzervatív vonások erősödésének. Így amíg egyes nézetek a reformokat tekintik végső lehetőségnek, mások a reformizmust kritizálják (például R. Aron is a reformizmus reformjának a szükségességéről beszél). Ebben a helyzetben – mutatott rá J. Filipec – felvetődik a polgári társadalomtudományban, de bizonyos mér-

tékig a politikai gyakorlatban is a „válságtan” jelentősége. Pseudodialektikus metodológiai alapon a válságelméletet a fejlődéselmélet részeként, a válságot a fejlődés nélkülözhetetlen elemeként interpretálják. Ez nyilvánul meg az „új életminőség” elméletben is, amely kísérlet a TTF által kiváltott objektív ellentmondásokhoz való valamiféle alkalmazkodásra. Ez a koncepció néhány valódi probléma és feladat hamis ideológiai tükröződése, egyszerre a kapitalizmus válságának kifejeződése, a monopóliumok eszköze saját céljaikhoz és egyúttal a szocialista életmód elleni támadáshoz. Mindez egyúttal arra is felhívja a figyelmet – mondta J. Filipec –, hogy jobban kell törekedni bizonyos időbeli eltérések felszámolására a szocializmusban élő emberek életmódjának egyes nemkívánatos elemei és a szocialista életmód-program között. A szocialista életmóddal kapcsolatban J. Filipec rámutatott arra, hogy annak kialakulása olyan dialektikus folyamat, amelyben az életkörülmények és az élet egyes oldalainak közeledése, valamint az egyes szocialista országok egymáshoz való közeledése és a TTF-nek a szocialista forradalommal való egyesítése játsszák a fő szerepet.

A polgári nézetek gyakorlati szerepéről beszélt G. Domin (NDK) az állammonopolista tudománypolitikát elemezve, J. Blabozs (Csehszlovákia) a polgári alkotmányok aktuális sajátosságait feltárva, J. Csap (Csehszlovákia) a szociálreformizmus szerepét értékelve és Rajcsányi P. (Magyarország) a TTF nemzetközi hatásaira vonatkozó polgári nézetek kritikáját adva.

Az egyes polgári koncepciók elvi-elméleti kritikáját adta a technológiai determinizmus témakörében W. Knobelsdorf (Lengyelország), a technokráciával foglalkozva Hülvety I. (Magyarország), a neopragmatizmus filozófiai jelenségét vizsgálva J. Bodnár (Csehszlovákia), valamint több más szerző.

A konferencia résztvevői egyetértettek

abban is, hogy a közös kiadványban a lehető legtöbb oldalról, dialektikusan kell megvizsgálni a kérdéskört, mivel noha a polgári tudomány alapvetően hamis nézetekkel dolgozik ezen a területen, ezen belül időszakosan olyan elemek is helyet kapnak koncepcióikban, amelyek a gyakorlatban alkalmasak a válság bizonyos elemeinek, ha nem is

a teljes leküzdésére, de gyengítésére. Összességében viszont világos, hogy a kapitalizmus általános válsága a TTF tekintetében az értékek és kritériumok válságaként jelenik meg a polgári nézetekben, és a készülő közös kiadványnak ezt kell helyesen tükröznie.

(R. P.)

Kandidátusi értekezés J. F. Kennedy elnökségéről

(A védés vitájának ismertetése)

Nagy László, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese „*Változások az Amerikai Egyesült Államok stratégiájában és taktikájában. J. F. Kennedy elnöksége (1961–63)*” címmel készítette el és védte meg kandidátusi értekezését. Az értekezés opponensei: dr. Berecz János, a történelemtudományok kandidátusa és dr. Szántó György, a történelemtudományok kandidátusa voltak.

A disszertáció az Amerikai Egyesült Államok 35. elnöke, John F. Kennedy „Új Határok” elnevezéssel meghirdetett politikai koncepcióját vizsgálja politikai-történelmi szempontból; komplex megközelítésben mutatja be a nemzetközi erőviszonyok által megkövetelt változások kezdetét az Egyesült Államok stratégiájában és taktikájában. A disszertációnak a szerző által megjelölt célja, hogy bemutassa e változások valóságos tartalmát, az amerikai stratégiai és taktikai döntések mozgatórugóit.

Az archívumi kutatások lehetetlensége miatt a disszertáció alapvető forrásanyagát a különféle nyilvános dokumentumok képezik, ezek közül a Kennedy elnök által kiadott dokumentumokra, beszédekre, kongresszusi üzenetekre, törvényjavaslatokra, sajtókonferenciáinak és levelezésének az anyagaira támaszkodott a szerző.

A disszertáció *első fejezete* az Egyesült Államok történelmi fejlődésének az

eredményeit mutatja be a század ötvenes-hatvanas éveiben, és felvázolja az amerikai uralkodó osztály struktúráját, valamint J. F. Kennedy megválasztásának körülményeit.

A *második fejezet* a Kennedy-kormányzat programját és célkitűzéseit tárgyalja. Kennedy a program alapelveinek megfogalmazásában visszanyúlt az amerikai politikai gondolkodásban tradicionálisan nagy szerepet játszó ún. háttár-elmélethez, amelynek modern értelmezése azt jelentette, hogy az amerikai belső problémák megoldását össze kell kötni a „kommunizmus elleni harc” ürügyén megvalósított külső terjeszkedéssel. A külpolitikai programban első helyre került a Szovjetunióhoz való viszony kérdése; az alapvető amerikai cél a katonai, politikai és diplomáciai fölény kivívása volt, többek között az ún. rakétarés megszüntetése révén. A disszertáció kimutatja, hogy a katonai erőviszonyokban beállott minőségi változások ellenére az Egyesült Államok a stratégiai csapásmérő erők tekintetében nem volt hátrányban a Szovjetunióval szemben. Nem csökkentette az USA területének sebezhetőségével beállott minőségileg új helyzetet az a körülmény, amely az első szputnyik fellövése nyomán jött létre. A „rakéta-résre” hivatkozás teremtette meg a politikai és erkölcsi alapot egy újabb fegyverkezési hajszra megindítására.

A fejlődő országok vonatkozásában a Kennedy-kormányzat programja az imperializmus klasszikus gyarmati rendszere felbomlásának elkerülhetetlenségéből indult ki, és fő célkitűzése a volt gyarmatoknak a tőkés vilárendszer szférájában történő megtartása volt. A politikai látszathüség és a gazdasági függőség egyidejűleg több célt szolgált. A „világkommunizmus” elleni harc ürügyet szolgáltatott az Egyesült Államoknak arra, hogy megerősítse pozícióit a fejlett tőkésországok között is.

A disszertáció *harmadik fejezete* a program és valóság, a programcélok és a politikai gyakorlat egységének és ütközésének kérdéscit tárgyalja a külpolitika síkján, és áttekinti az 1961–63-as esztendő legjelentősebb külpolitikai válságait, az 1961 áprilisi és az 1962 őszi lezajlott kubai válságokat, az 1961 júniusi Kennedy–Hruscsov találkozót és a berlini válságok lefolyását, valamint bemutatja a tömeges amerikai beavatkozás kezdetét Vietnamban.

A disszertáció *negyedik fejezetét* a szerző a Kennedy-kormányzat belpolitikája elemzésének szenteli, összeveti a programot a valósággal a gazdaságpolitika, a szociálpolitika és a faji megkülönböztetés elleni harc terén, végül alapos bírálatnak veti alá a kormányzat ún. osztályok feletti jellegét.

Az értekezés *ötödik fejezete* az „Új Határok” politikájának fejlődését tárgyalja a második kubai válság, 1962 októbere után, és arra tesz kísérletet, hogy az amerikai kül- és belpolitikai mozgást a maga összetettségében, kölcsönös egymásra hatásában ábrázolja, kimutassa az egymással ellentmondónak tűnő kül- és belpolitikai lépések indítékait és a mögöttük álló erőket. A fejezet az 1962. évi választási kampány körülményeinek, menetének, az osztály-erőviszonyok alakulásának elemzésével zárul.

A *hatodik fejezetben* a szerző mérleget von a Kennedy-kormányzat kül- és

belpolitikájáról; elemzi, hogy mely politikai célok voltak a Kennedy koncepciójában eleve megvalósíthatatlanok, a szocialista tudományos és publicisztikai irodalomban milyen téves feltételezéseket fűztek a Kennedy-politikához, továbbá a leginkább jellegzetes értékítéletek ismertetésével és egybevetésével megkísérli kijelölni az ún. Kennedy-évek, az „Új Határok” politikájának tényleges helyzetét és funkcióját a két vilárendszer harcában.

Berecz János opponensi véleménye szerint a disszertáció átfogóan vizsgálja és elemzi az amerikai imperializmus történelmi helyét, és helyesnek mutatja be az Egyesült Államok vezető szerepének formálódását a kapitalista táboron belül. Az opponens fontosnak tartja az „Új Határok” vizsgálata során a „fellazítás” koncepciójának elemzését, továbbá a Kennedy-kormányzat bel- és külpolitikájának és a Kennedy-évek osztályharcának bemutatását is.

A dolgozat egyik legérdekesebb fejezetében a szerző kísérletet tesz az amerikai uralkodó osztály belső struktúrájának, a kormányzatra és az állami politikára gyakorolt befolyása mechanizmusának elemzésére. Berecz János szerint további finomítást igényel azonban a finánc-tőkés csoportoknak a konkrét bel- és külpolitikai döntésekre gyakorolt befolyása mechanizmusainak elemzése.

Az opponens felhívta a szerző figyelmét a katonai-ipari komplexum, valamint a haditermelésben érdekelt tőkés csoportok szerepének az alaposabb elemzésére, és rámutatott arra, hogy egyes tőkés csoportok egyaránt érdekeltek mind a hadi-, mind a polgári termelésben, így egyidejűleg támogathatják a fegyverkezés folytatását éppúgy, mint a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztését. Berecz János kifogásolta a disszertációnak az Egyesült Államok vietnami ún. ellengerilla tevékenységével kapcsolatos megállapításait, rámutatva

arra, hogy a dolgozat egyes kitételeinek elfogadása alapján könnyen az a következtetés vonható le, mintha 1961 után a katonai erőviszonyok az imperializmus javára tolódtak volna el. Az opponens szerint inkább arról van szó, hogy Kennedy realitásérzéke nagyobb volt, és nem vállalta egy esetleges nukleáris konfrontáció kockázatát.

Végül az opponensi vélemény hiányolja a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett „minőségi változás” tartalmának, az erőviszonyok alkotóelemei mozgásának az elemzését.

Berecz János véleményében értékesnek, szerkezetileg jól megoldottnak, lényegre törőnek és elmélyültnek minősítette a disszertációt. Kiemelte, hogy nagy forrásanyag alapján jól elemzi és rendszerezi a történelmi eseményeket.

Szántó György opponensi véleményében jelentős történeti, politikatörténeti vállalkozásnak tartja Nagy László értékelését. Kiemeli, hogy a szerző elméletileg minden tekintetben a marxizmus-leninizmus alapján, szilárd osztályszemléleten nyugvó értékítéleteket fogalmaz meg a tárgyalt korszak fejleményeiről. Az opponens jelentősnek tartja azt, ahogyan a szerző az „open door” szemléletéből kiindulva bemutatja az Egyesült Államok külpolitikájának szakadatlan külső terjeszkedés és agresszió útján, vagyis az „open door abroad” szemléletén keresztül történő érvényesülését.

Szántó György részletesen vizsgálja a múlt század végén megfogalmazott „Pax Americana” megvalósításának feltételeivel kapcsolatos megállapításokat, és vitába száll a szerző ama megállapításával, hogy a „Pax Americana” feltételei a második világháború után megérlelődni látszódtak. Az opponens véleménye szerint ezek a feltételek ténylegesen nem alakultak ki, csak megnövekedtek az Egyesült Államok lehetőségei a második világháború utáni megváltozott viszonyok következtében. Ugyanakkor más,

új erőtenyezőök szembeszegültek a „Pax Americana” megvalósításával, amelynek következtében a megvalósítás feltételei ugyan erőteljesebbek lettek, de nem mondhatók éretteknek, hiszen új erőviszonyok jöttek létre, így az Egyesült Államok uralkodó köreinek a „Pax Americana” expanzíós politikája illuzórikusává vált.

Az opponens a szerzővel egyetértve aláhúzza, hogy a Kennedy-féle külpolitikai program hosszú távú program: a nemzetközi status quónak az imperializmus javára történő megváltoztatására törekszik gazdasági, politikai, katonai eszközökkel, de lehetőleg az atomháború elkerülésével. Kennedy programja jól átgondolt széles körű koncepció; az imperialista politika kontinuitásán, az antikommunizmuson, a világkapitalizmus egysége helyreállításának platformján nyugszik. Ezért rendkívül veszélyes, hiszen a program – mutat rá a szerző – sokszor nemcsak a kapitalista világban, hanem a szocialista országokban és a haladó körökben is illúziókat keltett.

Szántó György nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az imperializmus „fellazítási” politikája nem jelentette és ma sem jelenti az aktív katonai beavatkozás eszközéről való lemondást. A két világrendszer közötti küzdelemben az erőviszonyok változása miatt azonban a fellazítás politikája előtérbe lép, ugyanúgy, mint a harmadik világ felé irányuló ún. „segélypolitika”. Éppen ezért nem eléggé árnyalt a disszertáns ama megállapítása, hogy az 1962 őszi kubai válság nyomán az Egyesült Államok arra kényszerült, hogy a felszabadítás doktrínáját elvesse Kubával kapcsolatban, lemondjon a hagyományos egyoldalú erőszak politikájáról Latin-Amerikában. Az opponens elismeri, hogy Kubában a „felszabadítás” doktrínája csődöt mondott, vitatja viszont a megállapítás második részét, hiszen – mondja – az USA vezetői nem mondjanak le a hagyományos erőszak-politikáról sem.

Egyetértően állapítja meg az oppo-
nens, hogy az értekezés a Kennedy-
korszakkal kapcsolatos egyik legdöntőbb
illúzió szétverését segíti elő a Kennedy-
kormányzat vietnami szerepének bemu-
tatásával és clemzésével, annak megcá-
folásával, hogy az indokínai háború a
tonkini incidenssel kezdődött. A való-
ság ezzel szemben az, hogy Kennedy a
vietnami forradalmi felszabadító moz-
galmak leverését célzó tevékenységével
a tömeges amerikai beavatkozást készí-
tette elő.

Nagy László az opponensi vélemé-
nyekre adott *válaszában* kiemelte, hogy
a vélemények komoly segítséget nyújta-
nak további kutatómunkájában, több
oldalról megvilágították a disszertáció-
ban felvetett egyes részkérdéseket.

A Berecz János által felvetett kér-
désekkel kapcsolatban a jelölt hangsú-
lyozta az amerikai tőkés csoportok és az
Egysült Államok kormány-politikája
közötti kölcsönhatás kutatásának szük-
ségességét, rámutatott azonban arra,
hogy a konkrét hatásmechanizmusok a
„titkok titkát” képezik, amelyet elsősor-
ban a hallatlan mértékű tömegmanipulá-
cióval sikerült csak megőrizniük. Nagy
László egyetértett az opponensnek azzal
a véleményével is, hogy a különböző
amerikai tőkés csoportoknak nem egy-
formák az érdekeltségeik a hadiipari
termelésben, de azonos jövedelemkul-
csok alapján adóznak az állami és szö-
vetségi költségvetésnek a polgári terme-
lés után is, s nem vagy kisebb mérték-
ben részesülnek a hadiipari megrende-
lésekből eredő profitból. Így a nemzeti
jövedelem jelentős részének a szövetségi
költségvetésen keresztül történő újrael-
osztásában hátrányt szenvednek. Ez el-
lentétek forrása, amely hatást gyakorol
a külpolitikai állásfoglalásokra is.

A jelölt részletesen válaszolt Be-
recz Jánosnak a nemzetközi erőviszo-
nyokban bekövetkezett „minőségi vál-
tozások” tartalmára vonatkozó megjegy-

zésre is. Hangsúlyozta, hogy a két vi-
lágrendszer közötti erőviszonyok alaku-
lása komplex jellegű, amelyben az első
minőségi változás a második világhábo-
rút követő években – a kelet-európai
népi demokratikus forradalmak cred-
ményeképpen következett be. A máso-
dik minőségi változás az 1956–62 évek-
ben történt, amikor igazolást nyert, hogy
a szocialista világrendszer léte végleges,
s az egyes országokban kialakult szocia-
lista rendet nem lehet külső erők által
támogatott belső fegyveres ellenforra-
dalommal felszámolni, s a világháború
elkerülésére is van lehetőség, arra hogy
újabb országok csatlakozhassanak a szo-
cialista világrendszerhez. Ugyanakkor
figyelembe kell venni azt is, hogy a
nemzetközi erőviszonyok fejlődésének
folyamatában a különböző összetevők
között aránytalanságok vannak: a kato-
nai erők kiegyenlítődését még nem kö-
vette a gazdasági, a tudományos-műsza-
ki potenciál kiegyenlítődése. Számolni
kell azzal is, hogy a nemzetközi erővi-
szonyok általános fejlődése nem egyfor-
mán, nem azonos módon jelentkezik a
világ egyes régióiban; ezért szükséges
megkülönböztetni a globális és regioná-
lis erőviszonyokat.

Szántó György kandidátusnak a „Pax
Americana” feltételeinek kialakulásá-
val kapcsolatos felvetésére a szerző rá-
mutatott arra, hogy a disszertáció egyér-
telműen a feltételeknek a tőkés világ-
rendszeren belüli létrejöttére utal, és
nem hagyja figyelmen kívül a tőkés vi-
lágrendszeren kívüli tényezőknek a fel-
tételek alakulására gyakorolt befolyását.
Ugyanakkor a „Pax Americana” meg-
valósítására irányuló törekvések a tőkés
világrendszeren belül is ellentmondásos
folyamatokat indítottak el (lásd például
a Marshall segélynek a potenciális tőkés
konkurrens megerősítését célzó hatá-
sát).

Nagy László végül a fellazítás – fegy-
veres erőszak problémakörével kapcsó-

latban lényegében egyetértett az oppo-
nens megjegyzésével, hozzátéve, hogy a
regionális erőviszonyoktól függően az
imperializmus katonai erőszakot is alkal-
mazhat a haladó erők elnyomására, bár-
ha a globális erőviszonyok folyamatos
eltolódása a szocialista világrendszer ja-

vára folyamatosan csökkenti ezt a lehe-
tőséget is.

Az opponensek egyöntetű véleménye
alapján a bírálóbizottság egyhangulag
javasolta Nagy László részére a törté-
nelemtudományok kandidátusa fokoza-
tot, amelyet a TMB szervei odaítéltek.

(Zs. A.)

Folyóiratunk pécsi ankétjáról

A Társadalomtudományi Közlemények – bár alapvető célja szerint tudományos műhelyfolyóirat – nemcsak azt tekinti feladatának, hogy a szűk szakmai közvéleményhez szóljon. Cikkeivel, közleményeivel hozzá kíván járulni a társadalomtudományi kérdések iránt érdeklődő olvasók igényeinek a kielégítéséhez is. Különösen fontos, hogy az egyetemi oktatók, hallgatók és a fiatal értelmiségiek mélyebben megismerkedjenek a fő társadalomtudományi folyamatokkal. Ezt erősítették meg az elmúlt év őszi Pécsett megrendezett Nemzetközi Tudományos Diákköri Konferencia és más rendezvények tapasztalatai is.

A folyóirat első ankétjának megrendezésekor Pécsre esett a választás. S ennek kettős oka is volt. Egyrészt évek óta a Pécsi Szikra Nyomdában nyomtatják a Társadalomtudományi Közleményeket, másrészt a Pécsi Orvostudományi Egyetem Balassa János Kiváló Kollégiumának igazgatója, *Nagy Béla* készségesen vállalta az ankét megszervezését. Kiderült ugyanis, hogy a kollégiumban élénk érdeklődés alakult ki a hallgatók között a folyóiratban közölt társadalomtudományi problémák iránt, s ez jó alap az ankét megrendezéséhez.

Az ankétra *május 5-én* került sor. A vitában az intézet képviselői: *dr. Halay Tibor* igazgatóhelyettes, a folyóirat felelős szerkesztője, *Kovács Ferenc* tudományos tanácsadó, a folyóiratban közölt

számos cikk szerzője és *Taksás Imre* tudományos főmunkatárs, a folyóirat szerkesztője vettek részt.

A Balassa János Kollégiumban megrendezett ankétot valójában több „rész-ankét” előzte meg a nap folyamán. Először látogatás volt a Pécsi Szikra Nyomdában, ahol *Deák Gyula*, a nyomda műszaki igazgatója ismertette munkájukat, fejlődésüket. A Pécsi Szikra Nyomdat az országos nyomdaipari rekonstrukció részeként korszerűsítették, s a jelenlegi impozáns épületét az elmúlt év novemberében, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 59. évfordulója alkalmával adták át. A jelenlegi adottságok a korábbi szűkös állapotokhoz viszonyítva kedvező lehetőséget biztosítanak a nyomda 610 dolgozójának ahhoz, hogy színvonalas kiadványaikkal gazdagítsák a hazai nyomdaipari kultúrát. A nyomda megtekintése közben azt tapasztaltuk, hogy a nyomda gépterme európai színvonalú, a kötészet 60–70 százaléka gépesített, viszont még további korszerűsítésre szorul a szedőterem.

A nyomda fő profilját a kultúrpolitikai és az oktatási anyagok készítése határozza meg. 86 ezer példányban adják ki a *Dunántúli Naplót*, s még számos helyi lap (*Mecseki Szénbányászok*, *Szövetkezeti Lap*, *Universitas* stb.) is a Pécsi Szikra Nyomdában lát napvilágot. A nyomda jelentős részt vállal az iskolai tankönyvek, a szakszervezeti és KISZ-

oktatás tankönyveinek kiadásából. A nyomda dinamikus fejlődésére jellemző, hogy míg 1974-ben 200 tonna papírt használtak fel, 1976-ban elérte a 800 tonnát, s 1977-ben megközelíti az 1100 tonna papírt. Az 1977. évi terv 30 százalékkal magasabb az előző évinél.

A nyomda dolgozói fontos feladatuknak tekintik, hogy – a műszaki lebetőségeikhez mérten – minél színvonalasabban készítsék el a Társadalomtudományi Közleményeket. A nyomda műszaki igazgatója a folyóirat megjelenésének kezdetétől megkülönböztetett figyelemmel segíti és támogatja a Társadalomtudományi Közlemények nyomdai megjelenését. A látogatás alkalmával is hasznos megbeszélések, észrevételek és javaslatok hangzottak el a kéziratok jobb előkészítésével, a szerkesztőség és a nyomda hatékonyabb együttműködésével kapcsolatban. A nyomda vezetőivel és dolgozóival való beszélgetés, az üzemnéző séta során szerzett tapasztalatok megerősítették, hogy a jövőben további előrelépés várható a folyóirat munkájában.

A nyomda megtekintése után *dr. Tényi Jenő*, a Pécsi Orvostudományi Egyetem MSZMP Bizottságának titkára találkozott a Társadalomtudományi Intézet képviselőjével, aki nagyra értékelt az intézet készségét, hogy tudományos lehetőségei szerint aktívan segíteni fogja az egyetemi oktatók és hallgatók eszmei képzésével kapcsolatos feladatok megoldását.

Ez után került sor az ankétra a Balassa János Kiváló Kollégiumban, amelyen az egyetem vezetőségének képviselőjében *dr. Török Béla* rektorhelyettes, a Marxizmus–Leninizmus Intézet részéről pedig *dr. Vereczkei László* megbízott igazgató vett részt. A hallgatóság sorában foglaltak helyet a hallgatói pártszervezet tagjai, a társadalomtudományi diákkör képviselői, az egyetemi KISZ-bizottság titkára és az Universitas című egyetemi lap szerkesztője.

Nagy Béla kollégiumigazgató üdvözlő szavai után *dr. Halay Tibor* tájékoztatta az ankét résztvevőit a Társadalomtudományi Intézetben folyó kutatómunkáról, valamint a Társadalomtudományi Közlemények helyéről, szerepéről és sajátos feladatairól. A Társadalomtudományi Közleményekben a fennállása óta (1971 és 1976 között) mintegy 200 tanulmány, cikk, tudományos közlemény jelent meg, amely megközelítőleg tükrözi az intézetben folyó kutatómunka fő irányait és problémaköreit. Az összes publikációk között 37 a társadalmi struktúra, 11 az értelmiség, 29 pedig az ifjúság kérdéseivel foglalkozik, ami bőséges választékot kínál az érdeklődőknek az egyes témák elmélyültebb tanulmányozásához.

A tájékoztató után élénk eszmecsere alakult ki. Az ankét résztvevőit leginkább társadalmunk struktúrájának jövőbeni várható alakulása, az értelmiség, s főként a fiatal orvosok és egészségügyi dolgozók problémái foglalkoztatták. A vitában javaslat hangzott el arról, hogy a folyóiratban *több cikket kellene közölni az egészségügy területén végzett szociológiai vizsgálódások alapján*, hiszen az egészségre nevelés a szocialista életmód alakításának egyik nem elhanyagolható területe.

A pécsi ankét bebizonyította az ilyen tartalmú viták, rendszeres kapcsolatok hasznosságát. A vitán részt vett oktatók kifejtették azt a véleményüket, hogy az oktatásban támaszkodni tudnak a folyóiratban megjelent írásokra. A Társadalomtudományi Intézet a jelenlevők kérésére biztosítani fogja egy-egy kutató részvételét az általuk kiválasztott tudományos, az eszmei-politikai képzéshez szorosan kapcsolódó témák megvitatásában. A tervek szerint a jövőben a többi nagyobb egyetemi városban is sor kerül a Társadalomtudományi Közlemények hasonló ankéjtára.

(T. I.)

Idegen nyelvű összefoglalók

В. Шуокин:

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ МОЛОДЕЖЬЮ

Известный советский автор, опираясь на материалы социологических исследований, анализирует положение, сложившееся в области выбора профессии молодежью. Автор исходит из того, что своевременное и правильное решение вопроса: „Кем быть?“ заслуживает внимания как с точки зрения своего общественного, так и с точки зрения экономического влияния. С одной стороны, уменьшается возможность возникновения чувства неудовлетворенности и разочарования. С другой стороны, это способствует более быстрому и эффективному включению молодежи в процесс производства, уменьшает миграцию населения и т. д. Проведенные в 1962—1975 годах в городах Сибири и других частей Советского Союза исследования позволили узнать профессиональные наклонности молодежи, определить шкалу ценностей, выработанную молодежью различных профессий.

На широком статистическом и фактическом материале автор знакомит читателей с индивидуальными планами молодежи и их осуществлением и обращает внимание на необходимость более реального подхода к выбору профессии. Опыт показывает, что различие между планами и их осуществлением довольно значительно. В реализации планов в отношении будущей профессии, как выяснилось в ходе исследований, большую роль играет влияние семьи. Автор раскрывает взаимосвязь между выбором профессии отцами и детьми, показывает влияние выбора профессии на изменения социальной структуры, направления мобильности молодежи.

В области выбора профессии статья указывает на реальные возможности создания соответствия между мечтами и реальностью. Автор анализирует и то, в какой степени можно создать соответствие между представлением о будущей профессии и действительными потребностями. По мнению автора, в связи с этим можно выделить три возможных варианта. Сущность первого варианта состоит в „совпадении“ мечты и реальности. В этом случае, однако, общество в целом остается консервативным и неподвижным. При втором варианте между мечтой и действительностью возникает конфликт, который отражает глубокие структурные противоречия и который свидетельствует о тяжелой болезни западных капи-

талистических обществ. Третий вариант означает оптимальное соотношение мечты и реальности, которое однако исключает застывшее постоянство общества, вызываемое совпадением норм и целей и одновременно исключает и конфликт, проистекающий из полного разрыва между мечтой и реальностью. В Советском Союзе, отмечает автор, в области выбора профессии молодежь стремятся к достижению этого третьего варианта.

Илдико Спирулис:

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛИЗМА

С развитием производительных сил общественное разделение труда становится все более дифференцированным. На передний план выдвигаются области и отрасли, обеспечивающие условия, интеграцию производственного процесса. К таким областям относится транспорт, в том числе и существующий с XIX века железнодорожный транспорт. Анализ состояния и функционирования железнодорожного транспорта* представляет собой анализ крупного предприятия, входящего в сферу инфраструктуры. Этот анализ позволяет вскрыть развитие, взаимовлияние и взаимосвязь средств производства и занятых на предприятии производительных сил. Статья коротко излагает результаты анализа подобного рода. Исследование носило комплексный характер: в нем органически сочетались экономический, технический, историко-экономический и социологический анализы. В Венгрии железная дорога появилась в XIX веке. В десятилетия, предшествовавшие второй мировой войне характерными чертами железнодорожного транспорта Венгрии являлись значительная плотность железнодорожной сети, средний технический уровень, большая доля неквалифицированных рабочих. В этот период дорожный транспорт не превращается в равнозначного партнера железнодорожного транспорта.

Вторая мировая война почти полностью уничтожила средства производства венгерского железнодорожного транспорта. Развитие венгерских железных дорог при социализме миновало три этапа.

1. В период восстановления в результате динамичного развития был достигнут технический уровень последних мирных лет до войны и сильно возросла занятость на железнодорожном транспорте.

2. Второй период охватывает период с 1950-х годов до середины 1960-х годов, во время которого техническое развитие переживало застой, что в результате быстро увеличивавшихся железнодорожных перевозок привело к полному физическому и моральному износу средств производства. Занятость на железнодорожном транспорте продолжала оставаться высокой, а структура рабочей силы модернизировалась медленно.

3. Третий период, начавшийся с середины 60-х годов и продолжающийся в наши дни, его задачи получили ясное и перспективное выражение в принятой в 1968 году концепции в области транспортной политики. Его цель: создание

современного координационного сотрудничества и пропорции между отраслями транспорта, осуществление полной реконструкции железных дорог.

Железнодорожный транспорт, благодаря своим средствам, был и остается прежде всего базой массовых внутренних и международных перевозок пассажиров и товаров. В области венгерского железнодорожного транспорта в наши дни необходимо углубление черт интенсивного экономического развития, необходимо быстрое повышение производительности труда. Основной задачей является создание сравнения современных средств производства и занятой рабочей силы.

Дюла Толнаи:

ПРЕДСТАВИТЕЛЬНАЯ СИСТЕМА И ЕЕ ОГРАНИЧЕНИЯ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Для решения возникающий в процессе производства конфликтов, создания более непосредственных связей между владельцами, руководством и рабочими предприятий в развитых капиталистических странах сложились различные заводские организации. Эти организации функционируют независимо, но вместе с тем в тесной связи с профсоюзными организациями. В их работе разными способами и имея различные права участвуют рабочие и служащие. После второй мировой войны ускорилось развитие систем рабочего представительства, участия и вмешательства главным образом под влиянием государственных постановлений и в решающей степени по политическим причинам. Существующие сегодня системы сформировались в период после кризиса 1968 года в результате обострения общественно-политических и производственных проблем.

Данное исследование знакомит с системами, из структурой, правами и характером деятельности фабрично-заводского рабочего представительства основных европейских капиталистических стран (Италия, Франция, ФРГ, Швеция, Великобритания).

В общем произошло конституционирование связей между рабочими и руководством предприятий. Развитие заводских организаций (заводские комитеты, заводские советы) привело к возникновению системы посредничества в установлении сотрудничества и внутризаводской интеграции (Франция, ФРГ, Швеция, однако не регламентирована в Италии и почти отсутствует в Великобритании). Контролирующий характер рабочего представительства можно обнаружить в неоформленном виде и в системе итальянских и английских цеховых уполномоченных и в форме наблюдательных комиссий предприятий с участием рабочих (ФРГ, Швеция). Участие в принятии решений означает участие в управлении предприятием. Это можно обнаружить в горной промышленности ФРГ, в скандинавских решениях, а также в государственных предприятиях. Здесь доля и влияние рабочего представительства незначительна.

Эта система стремится одновременно удовлетворить определенные требования рабочих, потребности развития производительных сил и вместе с тем стремится быть средством разрешения классовых конфликтов на уровне предприятий. Она выступает с претензией социального урегулирования отношений между капиталистами и рабочими.

В тех странах, где коммунистические партии и левые профсоюзы обладают сильным влиянием, рабочее представительство не превратилось в средство политического сотрудничества (Италия, Франция). Там, где сильно влияние реформистской социал-демократии, можно наблюдать стремление к достижению внутренних изменений капитализма, к демократизации экономики с помощью развития систем сотрудничества, укрепления позиций рабочего представительства (ФРГ, Швеция).

В зависимости от социально-политического положения данных капиталистических стран системы рабочего представительства могут превратиться в часть буржуазного интеграционного механизма, либо усилить позиции рабочих, но в любом случае останутся в рамках отношений между капиталистами и рабочими. Дальнейшее развитие систем рабочего представительства представляет собой часть процесса изменений в области политики и власти.

Дежё Калочай:

ЛИЧНОСТЬ И КОЛЛЕКТИВ В БУРЖУАЗНОМ ОБЩЕСТВЕ

В своей статье автор показывает, что во всяком обществе личность находится в диалектическом взаимовлиянии с обществом. В результате этого личность как в своем объективном положении, так и в содержании субъекта, ставшем внутренним и свойственным, выступает как общественное существо.

С точки зрения темы, общественная природа человека объективно выражается в формах естественно данных коллективов, основывающихся на коллективной собственности, и формах „отчужденных коллективов” и объединений, основывающихся на разлагающих их различных формах частной собственности, а субъективно, то есть в плане свойств и поведения людей, выражается в исторических определенных содержаниях коллективизма и индивидуализма. В конечном итоге общественное развитие дает индивидууман возможность относительно самостоятельно от других индивидуумов и общества, то есть, обладая большей степенью самостоятельности, развить свой личности и создавать условия жизни. В процесс общественно-исторического движения в области становления индивидуума самостоятельным, повышения его свободы входит и процесс преодоления естественных древних форм коллективизма и формирования исторических форм индивидуализма, который достигает своей наивысшей точки на основе буржуазной частной собственности.

Несмотря на свои противоречия буржуазный индивидуализм означал громадный шаг вперед на историческом пути развития не только индивидуализма, но и общества. Однако по мере упрочения капитализма и главным образом по мере перехода его в стадию империализма на передний план выдвигаются тенденции, опустошающие, искажающие личность, дающие возможность раскрытия лишь её той или иной части, уродующие и обществляющие, обособливающие человеческие отношения, как главные, всемирно-исторические факторы, препятствующие общественному прогрессу. Автор, исходя главным образом из классических определений, данных К. Марксом, стремится показать эти всемирно-исторические

тенденции. Автор, не боясь упрощения, стремится схематично показать эти проблемы с одной стороны, именно с точки зрения производства в период классического капитализма и с точки зрения потребления, главным образом, в период империализма, а также стремится показать эти проблемы во взаимосвязи с отчужденным трудом на протяжении этих двух периодов развития.

На основе всего этого автор трактует индивидуализм как перемещение специфических групповых отношений (отчужденных коллективных отношений), то есть опосредственных „вещей”, точнее превратившихся в вещественные существенно-человеческих содержаний и отношений в личность человека. Процесс преодоления индивидуализма, как выражения противоречия труда и капитала, начинается главным образом в процессе борьбы рабочего класса, в политических организациях пролетариата, как формах политического коллективизма, в которых начинается развитие коллективизма более высокой степени.

ON SOME PROBLEMS OF CAREERS' CHOICE OF THE YOUNG PEOPLE

by

V. Subkin

Based on results achieved by sociological research the well-known Soviet author characterizes the situation of young people's choice of careers in the Soviet Union. The author sets out from the point that finding an appropriate answer to the question of „what should I be?“ in time has a remarkable social and economic influence. On the one hand, it reduces the margin of errors in the first steps taken by young people as well as the possibilities for dissatisfaction and disenchantment. On the other hand, it promotes the rapid and effective integration of the youth into production, reduces the migration of man power and the population, and so on. Research carried on in Siberia and various towns of the Soviet union between 1962 and 1975 made it possible to become acquainted with the professional interests of young people and the scale of values they established for the different trades.

The author supplies a wealth of facts and data to illustrate the plans of young people and their fulfilment and calls attention to the necessity of choosing a career in a more realistic manner. Experiences show that there is a very wide gap between the plans and their fulfilment. As research has revealed the influence of the family has a very important part to play in selecting careers. The author describes the correlations between careers chosen by fathers and sons, the effects exercised by the choice of a career on the changes in the social structure and the young people's endeavours for mobility.

In connection with choosing a career the article illustrates the realistic possibilities of establishing harmony between dream and reality. He also examines the extent to which harmony can be established between the ideas of a career and the real demands of life. It is suggested that three variations can be distinguished in connection with this. One is in which illusion and reality „coincide“. In this case, however, the society as a whole remains conservative and immobile. The other variation is in which a conflict arises between dream and reality which is the reflection of deep-lying structural contradictions, an evidence testifying to the serious illness the western capitalist societies are suffering from. The third variation is the optimal proportion

of illusion and reality which, however, excludes the inflexible constancy do to the coincidence of the norms and objectives of society along with the conflict arising from the complete rift between dream and reality in choosing a career as used in the Soviet Union.

DEVELOPMENT OF THE PRODUCTIVE FORCES OF THE HUNGARIAN RAILWAYS IN SOCIALIST ECONOMY

by

Ildiko Szpiruliz

As a result of the development of the forces of production the social division of labour becomes increasingly differentiated. Sectors providing the conditions for and integration of the productive process come very much into prominence. One of them is transportation, and within this transport by rail which has been existing since the 19th century. Examination of the railways is actually the examination of a major company belonging to the sphere of the infrastructure. A study of a company can disclose the development of and relationships between the forces of production and the labour force therein. The results achieved in this field are summarized by the article. The research was of a complex nature, for it extended to economics, technology, the history of economics and also included sociological analysis. The railways were established in Hungary in the 19th century. A remarkable density of the rail network, mediocre technological standards and a considerable proportion of untrained labour were characteristic of the Hungarian railways in the decades preceding World War II. In that period. Road transport failed to achieve equal footing with railway transport.

World War II destroyed almost completely the means of production of the Hungarian railways. The development of the Hungarian railways in socialism can be divided into three stages:

1. Dynamic development in the period of postwar restoration as a result of which the technological standards of the pre-war years had been achieved, with railway employment having increased considerably.

2. The second stage was between the early 1950's and the mid 1960's during which technical development stagnated, leading to considerable physical and moral wear and tear of the means of production because of the rapidly increasing railways performance. Railways employment continued to be of a high volume, with the structure of manpower undergoing a slow modernization process.

3. The third stage began in the mid 1960's and has gone on ever since. Its clearcut line pointing to the future was adopted in 1968 in the form of a transport and communication policy decision. It was designed to establish coordinated and modern cooperation and proportion among the different branches of communication and transport and the accomplishment of the full reconstruction programme on the railways.

The railways continue to remain what they have always been: the basis for the transportation of masses of people and goods over long distances at home and abroad

with its vehicles of high performance. It is necessary to deepen the elements of intensive economic development and to achieve a rapid growth in productivity in the Hungarian railways. It is a fundamental task to establish harmony between the modern means of production and the manpower employed.

FORMS OF WORKERS REPRESENTATIONS AND THEIR BARRIER AT THE CAPITALIST FACTORIES

by

Gyula Tolnai

Different factory organizations have been established in the highly industrialized capitalist countries for establishing closer ties between the employees and the management or owners with the aim of solving the conflicts arising in the course of production. They operate independent of the trade unions but in close cooperation with them and the participation of the employees takes different forms and rights. The development of the systems of workers' representation and participation was accelerated after World War II mainly because of political reasons and as a result of measures taken by the state. The systems that prevail today took shape after the crisis of 1968 as a consequence of the sharpened social, political and production problems.

The study analyses the systems of workers' representation, the schemes of their structure, rights and character of operation in the major European capitalist countries (Italy, France, Federal Republic of Germany, Sweden and Great Britain).

What has taken place can be described as the *institutionalization of the relations between the employees and management*: a system of mediation, for cooperation and factory integration established following the setting up of the factory organs like factory committee, workshop council etc which operate in France, West Germany and Sweden. Their activities are not regulated in Italy and they hardly exist in Great Britain. The workers exercise a certain measure of control although this form of representation is not institutionalized in Italy nor in the British shop steward system, while workers' participation takes the form of *supervisory committees* in West Germany and in Sweden. Participation in decision-making means participation in the management of the companies. An example to this effect is the Montan industry in West Germany, the methods adopted in Scandinavia and in the state run enterprises. Here the proportion and influence of workers' participation are insignificant.

The system outlined above attempted to satisfy simultaneously some of the workers' demands, the requirements of the development of the forces of production and it was designed to be a means for solving class conflicts on factory or workshop level. It was intended to regulate the relations between capitalists and workers on a social scale.

In countries where the Communist parties and left trade unions are quite influential the forms of workers' representation have not become a political instrument of collaboration (Italy and France). But where reformist social democracy has a strong influence (West Germany and Sweden) they aim to bring about changes within ca-

pitalism and democratize the economy by the development of the systems of cooperation and by strengthening the positions of workers' representation.

Depending on the social and political situation prevailing in a given capitalist country and the relations of class forces systems of workers' representation may well become part and parcel of the bourgeois integrational mechanism, or they may strengthen the workers' positions, but in any case they remain confined within the frame of capitalist-worker relations. Their further development constitutes part of the changes in power and politics.

THE INDIVIDUAL AND THE COMMUNITY IN BOURGEOIS SOCIETY

by

Dezso Kalocsai

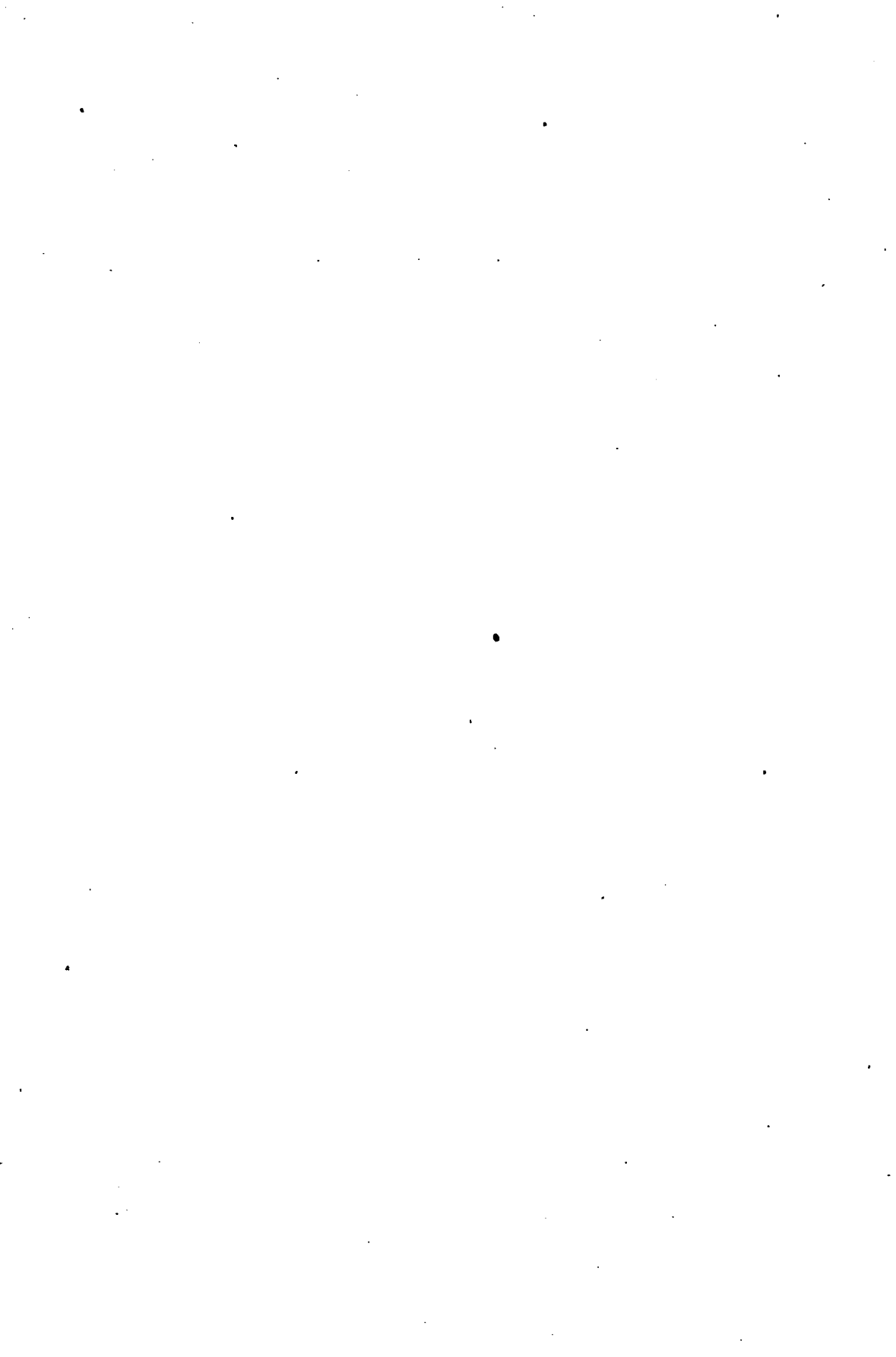
The author points out that in every society the individual is in a dialectical relationship with society. Consequently the individual is a social being in terms of both his objective position and the content of his inherent individuality.

The social nature of man finds expression subjectively in respect of his traits and behavior, in the historically determined content of collectivism and individualism while, from the point of view of the topic of the study, it is expressed *objectively* in the different forms of associations and „alienated communities” based on the individual types of private property that led to the disruption of „natural” communities founded upon collective ownership. In the final resort it is this social development that makes it possible for the individuals to develop their personality and establish their own living conditions relatively independently of other individuals and society, that is at a higher level of freedom. The process of overcoming the „natural” ancient forms of collectivism and the formation of the historical patterns of individualism which achieves its peak on the basis of bourgeois private property is embedded in the greater historical and social movement for independence and freedom of the individual.

Despite its contradictions bourgeois individualism was a major step forward not only in terms of the development of the individual but also along the historical paths of the development of society. Side by side with the consolidation of capitalism and mainly in the stage of imperialism the tendencies which distort and negate, the personality, destroys and renders human relations mechanical and people lonely predominate as principal characteristics of world history hampering social progress. The author tries to present the above tendencies of world history by starting out from Karl Marx's classic conclusions. Running the risk of simplification the author gives an outline of the problems, on the one hand, mainly from the aspect of production in the period of classic capitalism and, on the other hand, he approaches the problems from the angle of consumption in the period of imperialism in relation to alienated labour in both stages of development.

On the basis of the above the author interprets individualism as a transformation taking place in personality, of essential human content and relations that have become mechanical; in other words a transformation of specific group relations in

which the alienated community relations are becoming „objects”. The process of overcoming individualism is the expression of the contradiction between capital and labour starts mainly in the course of the struggle waged by the working class and in the political organizations of the workers; they are *political* community forms in which of collectivism a higher level of begins to develop simultaneously.

Содержание

Статьи

<i>В. Шубкин</i> : Некоторые проблемы выбора профессии молодежью	3
<i>Илдико Спирулис</i> : Развитие производительных сил на железнодорожном транспорте в условиях социализма — — — — —	30
<i>Дюла Толнаи</i> : Представительная система и ее ограничения на капиталистическом предприятии — — — — —	39
<i>Дежё Калочаи</i> : Личность и коллектив в буржуазном обществе — — —	64

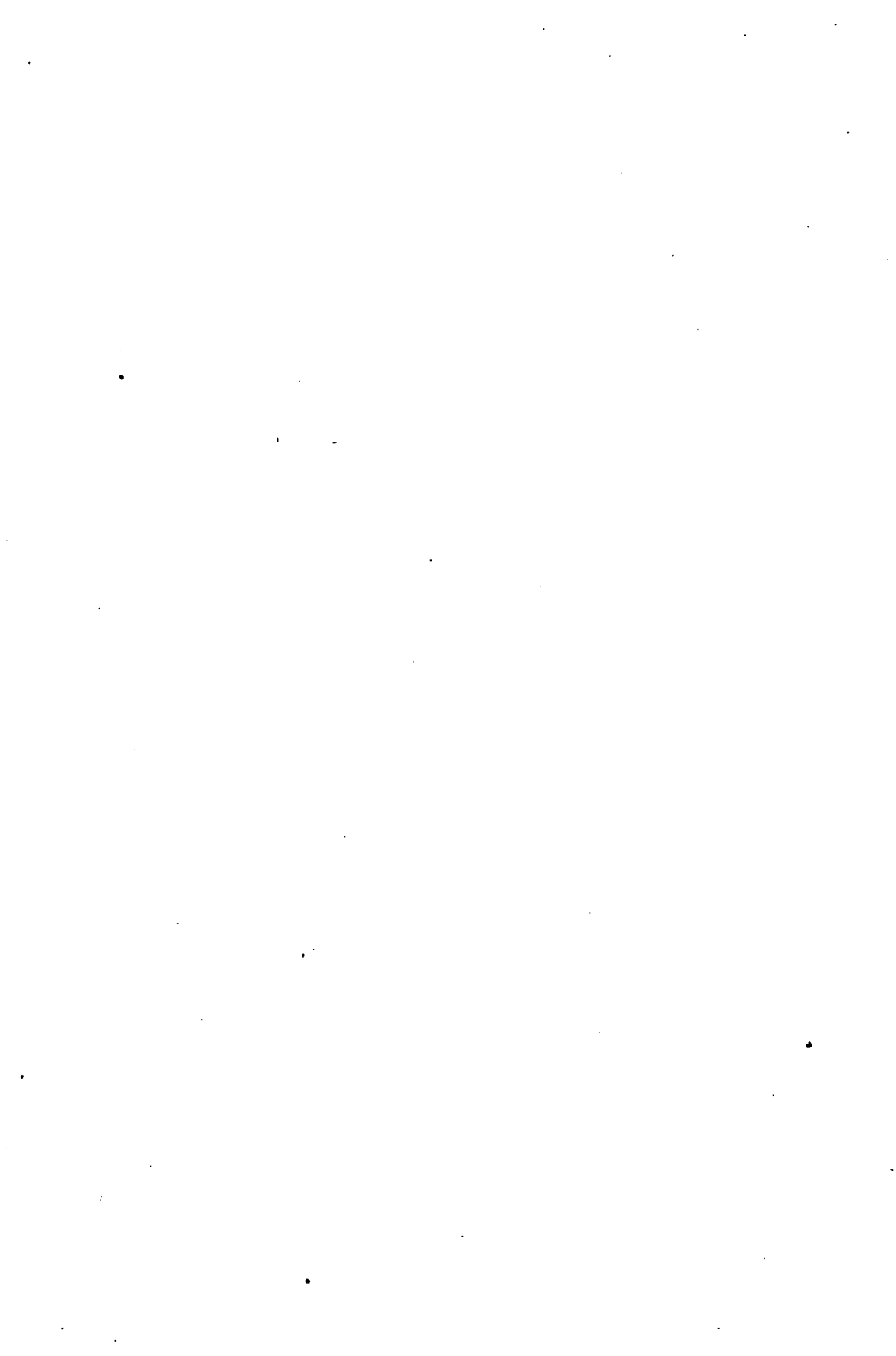
Информация

<i>О 60-ой годовщине Великого Октября</i> . (Информация о международной конференции). [Илдико Спирулис] — — — — —	86
<i>Из советского журнала „Общественные науки“</i> : Некоторые теоретические проблемы развитого социалистического общества (Йожеф Штрассенрейтер) — — — — —	90
Борьба за единство и общественное возрождение в Японии (Ференц Сокол) — — — — —	95
Критика взглядов на „развитие исключительности США“. (Анна Жигмонд) — — — — —	108

Сообщения из жизни института

Международная конференция о буржуазных взглядах на научно-техническую революцию. (П. Р.) — — — — —	116
Кандидатская диссертация по проблемам периода председательства Ж. Ф. Кеннеди. (Об обсуждении диссертации на защите.) [А. Ж.]	119
• О дискуссии нашего журнала в городе Чечь. [И. Т.] — — — — —	124

Резюме	126
--------	-----

Contents

CONTENTS

V. Subkin: On some problems of careers' choice of the young people - - -	3
Ildikó Szpirulisz: Development of the productive forces of the Hungarian railways in socialist economy - - - - - - - - - - - - - - -	30
Gyula Tolnai: Forms of workers representations and their barrier at the capitalist factories -	39
Dezső Kalocsai: The individual and the community in bourgeois society - -	64

INFORMATION

On the 60-th anniversary of Great October: (Report about a scientific conference). (Ildikó Szpirulisz) - - - - - - - - - - - - - - -	86
From the soviet journal „Social Sciences”: Theoretical questions of advanced socialist society. (József Strassenreiter) - - - - - - - - - - -	90
Struggle for unity and social renewal in Japan. (Ferenc Szokol) - - - -	95
Critically on the theory of uniqueness in the history of the U. S. A. (Anna Zsigmond) -	108

NEWS OF THE INSTITUTE

Conference on bourgeois views on the scientific-technical revolution. (P. R.) -	116
Dissertation for Candidate's degree dealing with the presidency J. F. Kennedy. (A report on the discussion.) (A. Zs.) - - - - - - - - - - -	119
Conference on our periodical held in Pécs. (I. T.) - - - - - - - - - - -	124

RESUMES IN FOREIGN LANGUAGES	126
------------------------------	-----

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat
útján (Bp. 82. Pf. 149.).

Készült 3000 példányban, 11,7 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

77-2502 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Melles Rezső

MAGYAR
KÖNYVTUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

10,— Ft

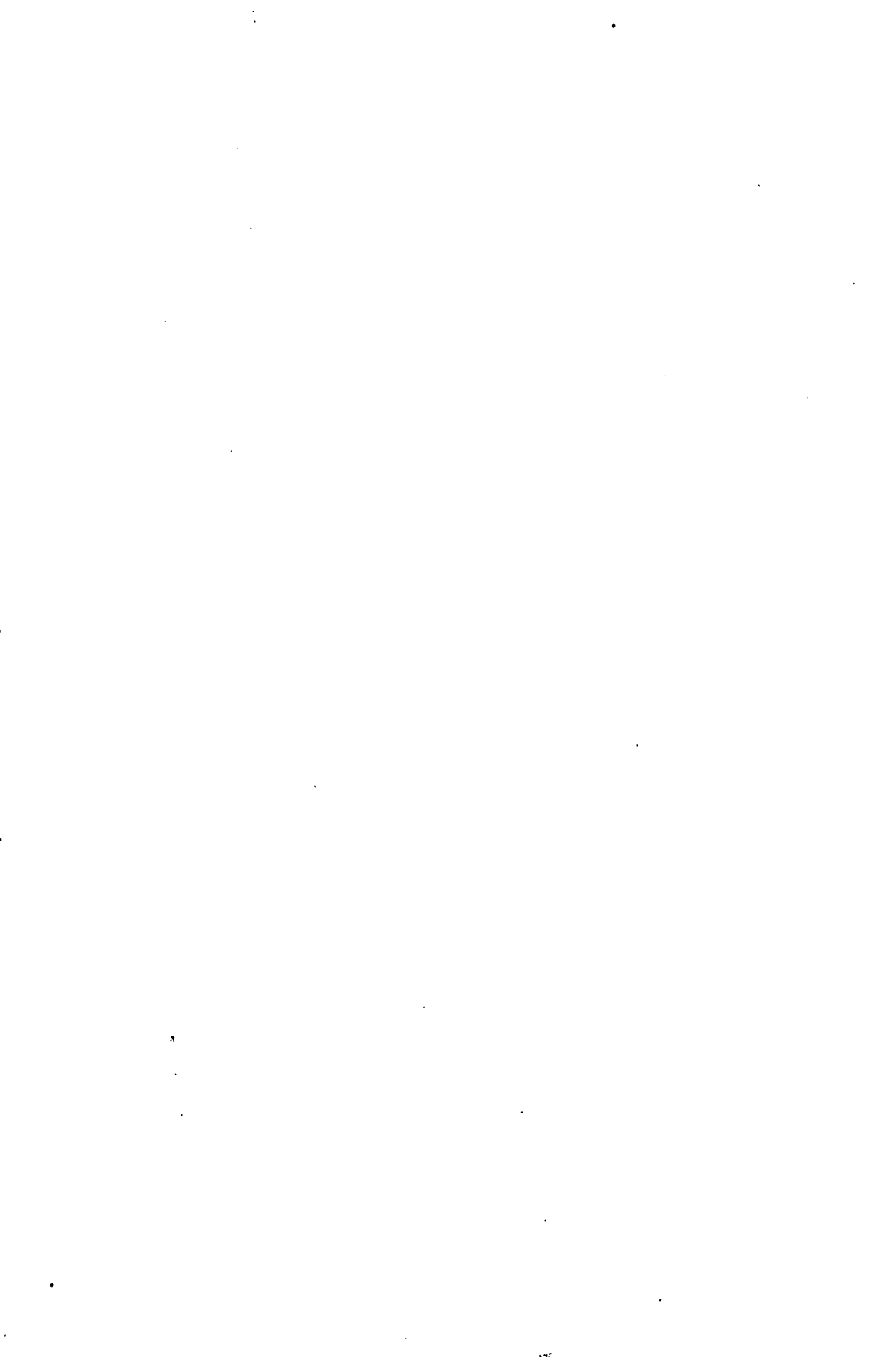
✓316.861

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

1977/3

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1977

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Taksás Imre

Tartalom

Köszöntjük a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóját – – 3

TANULMÁNYOK

Tanulmányok a tudományos-technikai forradalom témaköréből – – – –	5
<i>Ágoston László</i> : A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése – – – – –	7
Tájékoztató Ágoston László tanulmányának vitájáról – – – –	33
<i>Babanászsiz Sztériosz</i> : Az ember és technika kölcsönhatása – a TTF követelményei Magyarországon – – – – –	37
<i>Rózsa Klára</i> : A szovjet munkások képzettsége és szerepük a tudományos-technikai haladásban – – – – –	55
<i>Tóthpál József</i> : A tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom kölcsönhatása – – – – –	71

VITA

Pogány György: A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása a társadalmunk szerkezetére. (Hozzászólás Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái című cikkéhez.) – – 83

TÁJÉKOZÓDÁS

A Nagy Október 60. évfordulója (Szemelvények a TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK c. szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>) – – – –	97
A tudományos-technikai forradalom értelmezése a szovjet szakirodalomban (<i>Kemény László</i>) – – – – –	101
TTF, munkásosztály, ideológiai harc (Tájékoztató nemzetközi konferenciáról) (<i>Kollár Nóra</i>) – – – – –	113

INTÉZETI HÍREK

„Az ifjúság és társadalom” kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve (<i>Gazsó Ferenc</i>) – – – – –	123
Kutatások a kollektívizmusról és az aktivitásról (Egy lengyel tanulmányút tapasztalatai) (<i>Kalocsai Dezső</i>) – – – – –	132
Nemzetközi tanácskozás a társadalmi struktúra-kutatásról (<i>Kolosi Tamás</i>) –	136
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK – – – – –	139
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM – – – – –	150

Köszöntjük a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóját

A világ haladó emberisége minden évben megemlékezik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójáról. Ebben az évben immár a hatvanadik évfordulót ünnepeljük. Az évfordulókat általában az ünnepélyesség, az emelkedett érzések kifejezése jellemzi, amely szemléletesen mutatja a tömegeknek a szocializmus ügyével való értelmi és érzelmi azonosulását. Az évforduló megünneplése nem korlátozódik csak egyetlen napnak, a szocialista forradalom győzelmének napjára, hanem áthatja egész évi tevékenységünket. Ez az évforduló „fontos mérőföldkő” – mutat rá az SZKP Központi Bizottságának „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról” szóló dokumentuma, amelyet „... a szocializmusnak, Marx, Engels, Lenin tanításának, a proletár internacionalizmus eszméinek újabb győzelme” jegyében ünnepelünk meg.

A Nagy Október 60. évfordulóján méltán beszélhetünk újabb győzelemről, sőt a győzelmek sorozatáról. A Szovjetunió népei sikeresen munkálkodnak az SZKP XXV. kongresszusán elfogadott határozatok végrehajtásán, a kommunizmus anyagi-technikai bázisának szélesítésén, a szellemi kultúra gazdagításán. A Szovjetunió új alkotmányában a szocialista fejlődés hat évtizedének grandiózus eredményei öltnek testet, a demokráciának az emberiség történelmében eddig nem ismert magaslatái tűnnek fel. A szocialista világrendszer országainak többségében, így hazánkban is, a fejlett szocialista társadalom megteremtése a legközelebbi stratégiai cél, amely politikai egységbe kovácsolja a társadalom különböző osztályait, rétegeit és világnézetet valló embereit. A fejlett tőkésországok kommunista és munkáspártjai átütő sikereket érnek el a demokrácia kiteljesítésében, a társadalmi haladás előbbrevitelében. A fejlődő országokban mind szélesebb körben növekszik a tudományos szocializmus eszméje, amely átalakító erővel hat a gyarmati iga alól feshadadult népek társadalmi fejlődésében.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója arra ösztönzi a társadalomtudományok művelőit, hogy tudományosan összegezzék és elemezzék a szocializmusnak egész korszakot felölelő fejlődését és annak tanulságait, hogy a korábbi-nál még jobban, alkotó módon tudjanak hozzájárulni a szocializmus további fejlődését elősegítő programok kidolgozásához. Az SZKP és a szocialista országok testvérpártjainak kezdeményezésére a Szovjetunióban és más szocialista országokban számos nemzetközi tudományos konferencia megrendezésére került és kerül sor az évforduló jegyében, amely lehetőséget ad a közös tapasztalatok összevetésére. Ezen a konferenciákon a magyar tudományos élet képviselői is részt vesznek, illetve

vállalják a rendező megítélő szerepét. A szocialista országok gyakorlatában a politikai, gazdasági és kulturális együttműködésen belül egyre nagyobb jelentőséget kap a sokoldalú és a kétoldalú tudományos együttműködés, amely gazdagítóan hat a részt vevő országok tudományos életére. Meggyőzően bizonyította ezt a Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság legutóbbi plenáris ülése is, amelyet hazánkban tartottak.

A fejlett szocialista társadalom követelményei szükségessé teszik a szocialista fejlődés általános törvényszerűségeinek kutatását. Az MSZMP XI. kongresszusának határozata is hangsúlyozta, hogy „idejében kell feltárni és elemezni a fejlődés tendenciáit és előremutató igénnyel általánosítani a tapasztalatokat. Alkotó választ kell adni társadalmunk fejlődésének kérdéseire.” Ebből a feladatból vállal részt Intézetünk is, különösen az olyan problémakörök kutatásánál, mint a szocializmus jellemző vonásai, a szocialista demokrácia fejlődése, a társadalmi struktúra és szocialista tudat, a társadalom és ifjúság, a békés egymás mellett élés stb. elméleti kérdései. Az egyik legfőbb feladatnak azt látjuk, hogy minden kutatási témában jobban összpontosítsuk a figyelmet a társadalomépítés során feltáruló törvényszerűségek vizsgálatára, a hazai és a nemzetközi tapasztalatok általánosítására, a közös következtetések kidolgozására. Így lehet a leginkább hozzájárulni hazai szükségleteink kielégítéséhez, a marxista–leninista elmélet alkotó továbbfejlesztéséhez is.

Kutatási eredményeink közzétételében immár hetedik éve vállal részt a Társadalomtudományi Intézet műhelyfolyóirata, a Társadalomtudományi Közlemények. Arra törekszünk, hogy a kutatási eredményeket összegező tanulmányokon kívül – a folyóirat jellegének megfelelően – tájékoztassuk olvasóinkat a társadalomtudományi élet hazai és nemzetközi eseményeiről, a közérdeklődésre számot tartó tudományos konferenciákról és vitákról. A jövőben az eddiginél még átfogóbban kívánjuk nyomon követni azt a sokrétű kutatómunkát, amely a különböző társadalomtudományi kutatóintézetek alkotó közösségeiben és külföldi társintézeteinkben folyik.

Ezeknek a gondolatoknak a jegyében emlékezünk meg a Nagy Október ünnepéről. Köszöntjük olvasóinkat, és szeretnénk, ha folyóiratunk a jövőben még inkább a legidősebb társadalmi, elméleti kérdések közös alkotó fórumává válna.

Tanulmányok a tudományos-technikai forradalom témaköréből

A tudományos-technikai forradalom témakörének kutatása szerves részét képezi az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete azon kutatócsoportja programjának, amely a szocializmus egyes elméleti kérdéseivel foglalkozik. A TTF kutatását olyan folyamatnak lehet tekinteni, amely – mint maga a TTF – még csak a kezdeti stádiumnál tart, s ezért minden próbálkozás az eddigi eredmények rendszerezésével, kritikai elemzésével, illetve újabb összefüggések felvetésével hozzájárulhat a TTF irodalmának gazdagításához, ötleteket, gondolatokat adhat a további kutatáshoz, és vitára inspirálhat.

Szerkesztőségünk arra vállalkozott, hogy „csokorba gyűjtsön” néhány, a tudományos-technikai forradalommal foglalkozó, illetve azzal kapcsolatos tanulmányt. A tanulmányok különböző oldalakról közelítik meg a témát. Ágoston László tanulmánya kísérletet tesz arra, hogy értelmezze a tudományos-technikai forradalom vívmányai és a szocializmus előnyei összekapcsolásának tételét. A tanulmány közzétételét intézeti vita előzte meg. A szerző az elhangzott észrevételek és javaslatok közül számosat hasznosított tanulmánya véglegesítésekor, minden észrevételt és javaslatot azonban – terjedelmi okok miatt – nem vehetett figyelembe. Ezért a tanulmánya végén közöljük a vitáról szóló összefoglalót, amely érzékelteti a vizsgált kérdés bonyolultságát és a további kutatások szükségességét.

Az összeállításba bevontunk a Társadalomtudományi Intézeten kívüli, a TTF kérdéseivel foglalkozó szerzőket is. Így Babanászi Szteriosz az ember és a technikai követelmények kölcsönhatását vizsgálja történeti fejlődésében, rámutatva a tudományos-technikai forradalom néhány általános összefüggésére. Rózsa Klára azt elemzi, hogy a Szovjetunióban a munkásosztály általános és szakmai képzettsége miként batározza meg a tudományos-technikai haladásban nagy szerepet játszó termelői, alkotói aktivitást. Tóthpál József a tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom közötti kölcsönhatást érzékelteti.

Az összeállítást a „Tájékozódás” rovatban Kemény László írása egészíti ki, amely a tudományos-technikai forradalom szovjet szakirodalmáról ad áttekintést. Kollár Nóra beszámolója a TTF, munkásosztály és az ideológiai harc témakörben Prágában megrendezett nemzetközi konferencia főbb előadásainak lényegét ismerteti.

A tudományos–technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése

Ebben az írásban a tudományos–technikai forradalom és a szocializmus viszonyának néhány elméleti–módszertani kérdésével kívánunk foglalkozni. Ezek a kérdések napjainkban nemcsak elméleti síkon, hanem – mint a testvérországok kommunista és munkáspártjai, valamint az MSZMP határozatai kifejezik –, a politikai gyakorlatban is nagy jelentőséget nyertek. A szocialista építőmunka tapasztalataira és az elméleti általánosításokra támaszkodva az SZKP XXIV. kongresszusa elsőként hívta fel a figyelmet erre: „Történelmi jelentőségű feladat áll előttünk: szervesen egyesíteni kell a tudományos–technikai forradalom vívmányait a szocialista gazdasági rendben rejlő előnyökkel, szélesen ki kell bontakoztatni a tudomány és a termelés egyesítésének a szocializmusra jellemző, sajátos formáit.”¹

Azóta ez a célkitűzés majd mindegyik szocialista ország kommunista és munkáspártja politikai gyakorlatának homlokterébe került. A Német Szocialista Egységpárt VIII. kongresszusa hasonló megfogalmazásban fogadta azt el, és a legutóbbi, IX. kongresszus pozitív értékeléssel tért rá vissza. A NSZEP új pártprogramja is hangsúlyozza: a fejlett szocialista társadalom megteremtésének egyik döntő feltétele „a tudományos–technikai forradalom vívmányainak összekapcsolása a szocializmus előnyös tulajdonságaival”.² A Bolgár Kommunista Párt programja szintén tartalmazza: „A fejlett szocialista társadalom a szocializmust a tudományos–technikai forradalom élenjáró pozícióiba vezeti el, és megvalósítja az ugrást a termelőerők fejlesztésében”.³

A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusa már utalt rá, a XI. kongresszus határozata pedig nyomatékosan kimondja: „Az eddigieknél nagyobb erőfeszítéseket kell tennünk, hogy hazánkban is gyorsabb ütemben bontakozzék ki a tudományos–technikai forradalom és párosuljon a szocialista társadalom előnyével. A társadalmi termelés hatékonyságának erőteljesebb növelése megköveteli, hogy a termelési szerkezetet tovább korszerűsítsük, a tudományos–technikai forradalom vívmányainak átgondolt, következetesebb alkalmazásával az anyagi–technikai bázis fejlődését meggyorsítsuk, új technológiákat vezessünk be, a belső és külső erőforrásokat jobban felhasználjuk, javítsuk a jövedelmezőséget”. Pártunk programnyilatkozata is kijelenti: „Elősegítjük a tudományos–technikai forradalom hazai kibontakozását, és meggyorsítjuk a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazását, elterjesztését.”⁴

A Csehszlovák és a Román Kommunista Párt, a Lengyel Egyesült Munkáspárt kongresszusi anyagai és más nemzetközi pártdokumentumok is hasonló szellemben foglalkoznak a kérdéssel. Mindezekből az alábbi közös vonások emelhetők ki:

1. A szocialista országok kommunista és munkáspártjai a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei párosítását *bosszú távú stratégiai célkitűzés-ként*, de már napjainkban aktuális, gyakorlati feladatként vetik fel.

2. A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei egyesítése a *fejlett szocialista társadalom programjának szervezete*, a fejlett szocializmus alapvető feladatai megoldásának és ennek alapján a kommunizmusba való átmenetnek a döntő feltétele.

3. A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei egyesítése egyben a *két rendszer versenyének és a szocialista világforradalmi folyamatnak is döntő tényezője*. Megvalósítása valamennyi szocialista országnak és a szocialista országok közösségének elsőrendű nemzeti és nemzetközi feladata.⁵

Miként állunk azonban a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei egyesítésének *elméleti értelmezésével*, társadalmi tartalmának, jelentőségének, útjának és következményeinek az elméleti megvilágításával? Bár számos – köztük több kiemelkedő – munka született e téren, az elméleti értelmezés sok nehézségbe ütközik. Az egyik nehézség – mint L. M. Gatovszkij rámutat –, a probléma integráns jellegében van, abban, hogy „általános formában a modern termelőerők és a szocialista termelési viszonyok kölcsönhatásának, valamint a tudomány és a technika, a gazdaság és politika egységének lényege fejeződik ki benne”.⁶ Sőt, hozzátehetjük: a tudományos-technikai forradalom komplex jellegénél fogva a probléma más társadalmi folyamatokkal is összefügg, a bel- és külpolitikai viszonylatok dialektikáját is szorosan érinti.

A másik nehézség abból adódik, hogy a gyakorlat ebben az esetben is előbbre jár az elméletnél. A két folyamat egyesítése olyan időszakban vált aktuálissá, amikor – a marxista elmélet eddigi eredményei ellenére – sem hazánkban, sem hazánk határain túl nem ültek el a viták a tudományos-technikai forradalom lényegéről, társadalmi-történeti tartalmáról, emberi és társadalmi kihatásairól. A fejlett szocialista társadalom lényegének, kezdeteinek és kritériumainak számos kérdése is még nyitott.

Természetesen, ilyen okok miatt ez a tanulmány sem törekedhet teljességre. Szerény célkitűzés mindössze az, hogy elsősorban a hazai álláspontok kritikai tükrében orientáló, szemléletformáló igénnyel felvessen néhány elméleti-módszertani kérdést; és néhány összefüggésben, főleg a mai hazai aktualitása oldaláról hozzájáruljon a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus kapcsolatának reális tartalmi értelmezéséhez.

A probléma tárgyalásában a *konkrét történetiség szempontját*, mint a fejlődés elvének konkrét kifejezését tekintjük centrális módszertani szempontnak. A mai valóság tényeinek és az idézett dokumentumok szellemének megfelelően abból indulunk ki, hogy a tudományos-technikai és a szocialista forradalom nem feltétlenül esnek egybe, viszonylagosan önálló folyamatok. A két folyamat történelmi fejlődésük meghatározott fokán, a mai világhelyzet sajátos körülményei között kerül egymással szükségszerű kapcsolatba. Ez a kapcsolat maga is történelmileg jön létre és bontakozik ki. A tudományos-technikai forradalom számos országban megelőzte a szocialista forradalmat, és előkészíti annak anyagi feltételeit. Más országokban viszont a szocialista forradalom előzte meg a tudományos-technikai forradalmat. A szocialista társadalom a tudományos-technikai forradalom megjelenése előtt a gépi nagyipar bázisán is létrejöhet és megszilárdulhat, de érettebb fokai csak a tudományos-technikai forradalom bázisán teljesezhetnek ki.

A konkrét történetiség szempontját nem bontjuk ki részletesen témánk minden összefüggésében. Az ugyanis, hogy a szocialista országok több fejlődési szakaszon mentek keresztül, és sajátos történeti úton kerültek érintkezésbe a tudományos-technikai forradalommal, általánosan ismert. A hazai gazdaságtörténeti és gazdaságpolitikai munkák, illetve kritikai feldolgozások széles anyagot szolgáltathatnak erre.⁷

Kevésbé ismert, elméletileg és módszertanilag kevésbé feldolgozott viszont a tudományos-technikai forradalom konkrét történeti fejlődése. Ritkán találkozunk olyan kérdésseltevésekkel, s még ritkábban megalapozott válaszokkal: milyen szükségszerű történelmi szakaszokon megy keresztül maga a tudományos-technikai forradalom? Milyen fejlettségi fokon áll jelenleg? Milyen elméleti és gyakorlati társadalmi konzekvenciák adódnak ebből a szocializmussal való egyesítéskor?

Meg kell kísérelnünk az e kérdésekre való válaszadást, hiszen a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus viszonyát, egyesítésük konkrét módját, útjait, méreteit és időbeliségét a tudományos-technikai forradalom mai szakaszának sajátosságai legalább olyan mértékben meghatározzák, mint a szocializmus fejlődése mai szakaszának lehetőségei és követelményei.

Abban, hogy a tudományos-technikai forradalom folyamatának konkrét történeti vizsgálata elhanyagolódott, bizonyára közrejátszik az a tény, hogy *viszonylag fiatal jelenségről van szó*. Bár még ma sem fejeződtek be a TTF kiindulópontjairól és kezdeteiről szóló tartalmi és kronológiai viták, nagyjából-egészéből a második világháború éveire tehető az első, számottevő gyakorlati alkalmazásai. A TTF alig 30 éves múlttal rendelkezik tehát, bár tudományos előzményei ennél jóval messzebb visszanyúlnak. A tudományos-technikai forradalom azonban ez alatt a viszonylag rövid idő alatt is megteremtette a maga történelmét, és egyes tudományos-technikai vívmányokból *átfogó, világméretű folyamattá vált*.

A tudományos-technikai forradalomnak azonban inkább jelene és még inkább jövője van, mint múltja. Ez is szükségessé teszi, hogy figyelmünket a belső periodizálására, jelenlegi fejlettségi fokának és társadalmi következményeinek az értékelésére, a konkrét fejlődési tendenciáira és fejlődési ütemére fordítsuk, amelyek a szocialista-kommunista társadalmi haladás elemzésének, prognosztizálásának és hosszabb távú tervezésének is az alapkérdései.⁸ A következőkben elsősorban e kérdések felől közelítjük meg a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus viszonyának problémáját.

ELMÉLETI-MÓDSZERTANI ELŐZMÉNYEK

A tudományos-technikai forradalom periodizálásában, a fejlett szocializmus építéséhez kapcsolódó mai fejlettségi fokának a megítélésében kritikailag vissza kell pillantanunk az eddigi marxista interpretációkra. Természetesen nem vállalkozhatunk arra – amit e visszapillantás megkívánna –, hogy átfogó értékelést adjunk a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos széles körű marxista kutatásokról.

Mindenesetre megállapítható: a marxista-leninista elmélet alkotó továbbfejlesztésének nagy eredménye az, hogy az utóbbi évtizedekben megjelenő újszerű termelőerői elemekben, azok újszerű fejlődési tendenciáiban és összefüggéseiben identifikálta a társadalmi termelőerők Marx által előrejelzett, szükségszerűen kibontakozó „teljes”, „legmagasabb fejlődésének” a jeleit⁹, amelynek összességét a mai marxista irodalom tudományos-technikai forradalomnak nevez.

A marxista irodalomban általánosan elfogadható vált, hogy a *társadalmi termelő-*

erők napjainkban fejlődésük új korszakába léptek, és a kialakuló, minőségileg magasabb fokokra marxista ismérvek jellemzőek: „a gépi berendezés automatikus rendszere”, „a termelési folyamatok átváltozása egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá”, a tudomány „közvetlen termelőerővé” válása, „a közvetlen munka, mint ilyen, nem bázisa többé a termelésnek”, „a munkás közvetlen termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne”, „a társadalmi egyén kifejlődése”, mint „a termelés és a gazdagság nagy alappillére”, aminek következtében nem „a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke” stb..¹⁰

Korunk marxizmusának nagy credménye, hogy felelevenítette és korunk viszonyaira alkalmazta azt a marxi tételt, hogy a termelőerők „legmagasabb fejlődése” a kommunista társadalom adekvát termelőerőinek a bázisát képezi. Ez a felismerés felbecsülhetetlen értékű hozzájárulást jelentett a kommunista társadalomról való tudásunk elmélyítéséhez, a kommunizmushoz vezető út és a forradalmi munkásmozgalom távlati céljainak a konkretizálásához. A hazai szakirodalom is hangsúlyozza azt, hogy az új típusú termelőerők végső soron „a kommunista társadalom tipikus termelőerői”¹¹, hogy a tudományos-technikai forradalom „nem egyéb, mint egyik fő iránya, fő sodra, alapvető folyamata a kommunizmushoz vezető átmenetnek”.¹²

Ezekhez és az egyéb pozitív eredményekhez a hatvanas években – főleg a filozófiai irodalomban – egyes negatív vonások is hozzátapadtak: a mai valóság sajátosságainak az elhanyagolása, leegyszerűsítése és idealizálása, a tudományos-technikai forradalom szocializmushoz és kommunizmushoz való viszonyának a differenciálatlan értékelése, és különböző illuzórikus nézetek is elterjedtek.

Úgy tűnt, hogy a tudományos-technikai forradalom kifejlett állapotának elérése viszonylag rövid idő kérdése,¹³ hogy e forradalom egyidejű kapcsolódása a kapitalizmushoz és a szocializmushoz csupán „rövid távú» realitást” jelent.¹⁴ A folyamat kifejlődése – belső ellentmondásainak és társadalmi feltételcinek az ismerete hiányában – nemcsak gyorsnak, hanem zökkenőmentesnek és harmonikusnak tűnt, amit két feltevés látszott alátámasztani.

Az egyik feltevés a tudományos-technikai forradalomnak a reálisnál nagyobb iramú belső ritmust tulajdonított, amelyet kiterjesztett az osztálytársadalmi haladásra is. Magyarországon széles körben elterjedt a „gyorsuló idő” elvont fogalma, amely gyakran a tudományos-technikai forradalom, sőt más társadalmi folyamatok lényegi jegyével azonosult. A másik feltevés lebecsülte a kapitalizmus és túlbecsülte a szocializmus lehetőségeit. Sokan úgy látták, hogy „a fejlett tőkésországokban a TTF – a kezdeti előny ellenére – szükségszerűen egyes tudományos-technikai mozzanatokra korlátozódik,” a „TTF teljes kibontakozása egyedül a szocializmusban lehetséges”¹⁵, hogy a TTF a szocializmusban „bármiféle társadalmi akadály nélkül” fejlődhet, és „az emberiség termelőerői már közelednek fejlődésükben ahhoz a színvonalhoz, amelyen lehetővé válik a kommunizmus technikája és termelése”.¹⁶

A tudományos-technikai forradalom valóságos fejlődése több tekintetben rácsfolt ézekekre az illuzórikus elképzelésekre, amelyek nem helyesen mérték fel a TTF kibontakozásának ütemét, és a termelőerők mai fejlettségi fokát. Egyes, a reális lehetőségekkel nem számoló, elsietett társadalmi programok sikertelensége is megmutatta, hogy a tudományos-technikai forradalom teljes kibontakozását nem lehet rövid távon a szocializmustól várni. A fejlődés egyes területeken gyorsuló tempóban történt ugyan, de sokszor – éppen a tudományos-technikai forradalom reprezentáns területein – korántsem a hatvanas évek túl optimista prognózisai szerint. Ez történt többek között a komplex automatizálással. A becslések szerint az automatizáltság aránya az ezredfordulóig (az ipari össztermelés volumenében) valószínűleg az ipari-

lag legfejlettebb országokban sem fogja elérni vagy meghaladni a 20–40⁰/₀-ot.¹⁷ Aligha lehet a tudományos-technikai forradalmat egészében és részeiben stabil kétszereződési időkkel hosszún távon jellemezni. Az össz- és részfolyamatok időbelisége egymástól eltérő, periódusonként változó. Az időviszonyokat is történelmileg konkrétan szükséges vizsgálni.

A tudományos-technikai forradalom előrehaladásának ütemét a tőkésországokban természetesen befolyásolják a tőkés gazdaság konjunkturális és dekonjunkturális fázisai. Hosszabb távon azonban mélyebben rejlő tudományos, műszaki, gazdasági és egyéb okokról is szó van, amelyekkel a szocialista országokban is számolni kell. Az egyes országok gazdasági teljesítőképessége, beruházási és akkumulációs lehetősége, a termelőágak egyenlőtlen technikai színvonala, a modern termelőberendezések és infrastrukturális feltételeik költségessége, a nemzetközi szakosodás és kooperáció fejlettsége, a káros mellékhatások tovaryűrűzése nagymértékben hat a tudományos-technikai fejlődés ütemére. Viszonylag önálló determinánsnak tekinthető a tudományos-technikai haladás belső meghatározottsága. A termelési folyamatok nagy részének teljes automatizálása például ma még tisztán tudományos, ill. műszaki tekintetben sem lehetséges. A találmányok, az új termelési eljárások terjedése is viszonylag hosszú időt, esetenként 15–20 évet kíván.¹⁸

A valóság más oldalról is rácsáfolt azokra az elképzelésekre, amelyek szerint a tudományos-technikai forradalom zökkenőmentes, superexponenciálisan gyorsuló folyamat. Számos olyan nehézség keletkezett, amelyet a hatvanas évek elején még nem lehetett előre látni. Elsősorban az ún. globális világproblémákat lehet megemlíteni (a természeti erőforrások korlátozottsága, a természeti környezet védelme stb.), amelyek megoldása nagy szellemi és anyagi erőfeszítéseket kíván, amelyek „az egész emberiség életbevágó érdekeit érintik”, és „előkelő helyet foglalnak el minden ország nemzeti céljainak és szociális értékeinek rendszerében”.¹⁹ Ezeknek a problémáknak a megoldása a korábbi elképzelésekhez képest sok tekintetben más irányt és iramot ad a tudományos-technikai forradalom menetének.

Napjainkban végéhez közeledik a tudományos-technikai forradalom illuzórikus szemléletének az időszaka. Mind több kritikus utalás történik arra, hogy a gyakorlati és az elméleti tevékenységben nem lehet átsiklani a tudományos-technikai forradalom mai fejlettségi fokának specifikus vonásai és ellentmondásai fölött, s figyelembe kell venni azt, hogy kifejlődésének folyamata maga is több periódusra bomlik: A., tudományos-technikai forradalom kezdeti stádiumában tart”²⁰, „lényegében még a startnál áll”²¹; „mégsem állíthatjuk, . . . hogy a TTF akadálytalanul és teljes mértékben érvényesül már nálunk . . . még számos egyéb gát és fékező tényező nehezíti a TTF haladást előmozdító hatásainak érvényesülését”.²² A tudományos-technikai forradalom „még éppen csak kibontakozóban van, s teljes arányú érvényesülése évtizedeket fog igénybe venni. Nem kevesen vannak, akik a nagy népszerűségre szert tett TTF-től sokat várnak, túl rövid határidőre.”²³

A tudományos-technikai forradalom teljes kifejlődése *időtartamának egzakt megállapítása* a tudományos-technikai haladás, valamint komplex társadalmi feltételeinek és kihatásainak a bonyolultsága miatt ma még sok nehézségbe ütközik. Tulajdonképpen az is kevésbé ismert még, hogy valójában mit jelent a tudományos-technikai forradalom teljes kifejlődése. Azok a számítási kísérletek, amelyek a tudományos-technikai haladás ma ismert fő irányait veszik alapul (automatizálás, atomenergia-termelés), azok elterjedésére nemzet-, ill. népgazdasági méretekben több évtizedes intervallumot adnak.²⁴ A tudományos-technikai forradalom teljes kibonta-

kozása és kezdeti szakaszának egyidejű kapcsolódása a kapitalizmushoz és a szocializmushoz nem rövid, hanem hosszú távú realitásként jelentkezik.

De ne mélyedjünk el az időtartam kérdésében, hiszen a történelmi korszakok különböző történelmi dimenziókban egyszerre mutatkozhatnak rövid és hosszú távúaknak. Lényegük nem az időtartamukon múlik, hanem azokon a specifikus mennyiségi és minőségi vonásokon, amelyek elhatárolják más korszakoktól. Ily módon vetődik fel a kérdés: a tudományos-technikai forradalom mai, „kezdeti” szakasza az összefolyamat viszonylagosan önálló, külön periódusának tekinthető-e? Lehetséges-e ezt a periódust pusztán a kifejlett állapotra vonatkoztatott marxi ismérvekkel deduktíve megítélni?

Az utóbbi kérdésre megítélésünk szerint nem-mel kell felelnünk. Erről győznek meg azok a törekvések, amelyek az idealizáló nézetekhez hasonló módszerrel, azaz kizárólag a kommunizmusra vonatkoztatott marxi ismérvekkel közelednek a mai empirikus valósághoz, de homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutnak, és kétségbe vonják hazánkban, ill. a világban a tudományos-technikai forradalom reális létét napjainkban.

Ezzel kapcsolatban jellemző példaként említhetjük meg *A tudományos-technikai forradalom társadalmi előfeltételei és hatása Magyarországon az elkövetkező 10–15 esztendőben* című OMF B tanulmány koncepciója fölötti vitát, ill. annak eredményét. A vitában nem sikerült tisztázni, hogy vajon 10–15 év távlatában hazánk belép-e a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának periódusába. A munkabizottság módosította a koncepciót, amely az új címben is kifejeződött: A tudományos-technikai haladás meggyorsításának főbb társadalmi feltételei. „A munkabizottság tehát – írja Harsányi István – feladta a TTF kategóriát, és úgy vélte, hogy a hazai valóságnak inkább megfelel az, ha a koncepció a tudományos-technikai haladásról és ennek csak társadalmi feltételeiről szól, és tartózkodik attól, hogy a várható hatásokat is figyelembe vegye.”²⁵

A szóban forgó tanulmány Szakasits D. György feldolgozásában *Magyarország és a tudományos-technikai forradalom* címmel könyv formájában is megjelent, amely a fenti állásfoglalás elvi alapjait a következőképpen fejezi ki: „A magunk részéről a tudományos-technikai forradalmat olyan társadalmi-gazdasági folyamatként értelmezzük, amelynek kiteljesedése során létrejön a kommunizmus anyagi-technikai bázisa. Ez azt is jelenti, hogy a termelőerőknek a fejlődése kommunista társadalmi viszonyok kialakulásával jár együtt . . . A tudomány termelőerővé válása és az emberi képességek általános fejlesztése az a határvonal, amelyen átlépve a tudományos-technikai forradalom kibontakozásáról beszélhetünk.”²⁶

Azt, hogy Szakasits D. György a tudományos-technikai forradalom és a kommunizmus kapcsolatának szükségszerű világtörténelmi perspektíváját hangsúlyozza, csak helyeselni lehet. E forradalmat azonban szigorúan és kizárólagosan a kommunista viszonyokkal köti össze, és hamis logikai megfordítással a kommunista viszonyokat a tudományos-technikai forradalommal. Mivel hazánkban még nem fedezheti fel a kész kommunista viszonyokat, nem fedezi fel a tudományos-technikai forradalom mai megnyilvánulásait sem, és „az elkövetkezendő évtizedekre teszi azt az időt, amikor hazánk átlépheti a forradalom küszöbét”.²⁷

Milyen gyakorlati ajánlások adódnak ebből a koncepcióból? Nyilvánvaló, ha a tudományos-technikai forradalom még nem aktuális Magyarországon, akkor a szocializmussal való egyesítése sem lehet az, és az ehhez kapcsolódó egész problematika elesik. Szakasits D. György a tudományos-technikai forradalom megteremtésének legfőbb előfeltételét szintén a kifejlett állapotból vezeti le, abból a marxi tételből,

hogyan a forradalom végső eredménye az egyén „teljes”, „leggazdagabb fejlődése”.²⁸ Szerinte „az ismeretek, a tudás és az általa meghatározott magatartásmódok kifejlődése és általános elterjedése az emberiség új korszaka kibontakozásának egyik legfontosabb előfeltétele . . . A termelőerők fejlődésének mai szakaszában a magasan szervezett, alkotó jellegű együttműködéssel járó emberi munka szerepének társadalmi méretű elterjedése válik az egész folyamat kibontakozásának fő mozgatóerejévé.”²⁹

Kétségtelen, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának már a kezdeti szakaszában növekszik a szubjektív, emberi faktor jelentősége, s a megfelelő befogadási készség kialakítása elengedhetetlenül fontos feltétele a folyamat realizálásának. A könyv nagy érdeme, hogy erre rámutat. Mégis, irreálisnak kell tekintenünk azt a célkitűzést, amely 10–15 esztendő alatt a tudományos-technikai forradalom antropológiai felépítményének teljes, társadalmi méretű kifejlesztésére irányul, és amely hallgatólagosan feltételezi, hogy ebben az időszakban hazánk a tudományos-technikai forradalom teljes megvalósításának feladatával találja magát szemben.

Ez az elképzelés megalapozatlan és ellentmondásos, amiben több módszertani hiba játszik közre. A jelen feladatai nem dedukálhatók csupán a jövő ideális képéből. Mivel a jövő a jelenből nő ki, a tudományos-technikai forradalom mai fejlődési szakaszának, fejlődési lehetőségeinek és perspektíváinak a tárgyi elemzése nélkül az emberi fejlődés irányai, mértéke és üteme sem tisztázható reálisan. A tudományos-technikai forradalom – mint bármely más folyamat – végső eredménye nem vihető át előfeltételként direkt módon olyan helyzetre, amelyben a folyamat kezdeti stádiumában van. Szakasits D. György nem adekvátan értelmezi Marx nézeteit, és nem helyesen alkalmazza azokat a mai valóságra, amikor a tudományos-technikai forradalom objektív és szubjektív mozzanatait szembeállítja egymással: „ . . . míg az ipari forradalomnak a termelés technikájában végbemenő változás volt a mozgatóereje – írja –, addig a tudományos-technikai forradalom a munka alkotó jellegének kiteljesedése, a tudomány ösztársadalmi alkalmazása veszi át ezt a szerepet.”³⁰ Marxnál nyoma sincs ilyen szembeállításnak. Marx a termelőerőket és a társadalmi vonatkozásokat egyaránt az emberi fejlődés szükségszerű oldalainak tekintette, amelyek csak a töké számára jelennek meg csupán eszközökként.³¹ Az egyén, azaz végeredményben a társadalom fejlődésének komplexumából nem ragadhatók ki egyes mozzanatok mások rovására, és az ismeretek, a tudás vagy az alkotó képességek nem tehetők meg az egész folyamat demiurguszává.³²

A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus összefüggésére realisabb igényű értelmezést tartalmaz *Kovács Géza: A jövő kritikus elágazási pontjai* című könyve, bár koncepcionálisan és következtetéseiben több tekintetben az előbbihez kapcsolódik. Kovács Géza is a tudományos-technikai forradalom és a kommunizmus szoros, távlati egységéből indul ki: „A tudományos-technikai forradalom végső fokon társadalmi forradalom – írja. Ebből adódóan a tudományos-technikai forradalom következménye egy új társadalom létrejötte, ez pedig nem lehet más, mint a kommunizmus . . . ma még »nem fejlődtek ki«, »nem terjedtek el« azok a speciális termelőerők, amelyek a tudományos-technikai forradalom megvalósulása révén átviszik az emberiséget – mind a tőkés, mind a szocialista társadalmat – a következő termelési módba, a kommunizmusba.”³³

Ha a kommunista termelési módon az alsó (szocializmus) és a felső fázis (kommunizmus) egységét értjük, akkor világtörténelmi távlatokban Kovács Gézának teljes mértékben igazat kell adnunk. Napjainkban valóban nem fejlődtek még ki, és nem

terjedtek el társadalmi méretekben az új típusú termelőerők, amint ezt az automatizálás, az atomenergia-termelés nagyságrendjére és más tényekre hivatkozva meggyőzően kifejti. Kevésbé meggyőző azonban az a következtetése, amelyhez ennek alapján eljut: „Az előzőekben említettek miatt érlelődött meg bennem az az álláspont, hogy napjainkban valószínűleg még nincs tudományos-technikai forradalom. Nemcsak nálunk nincs, más országban sincs. Ezért manapság célszerűbb felgyorsult tudományos-technikai haladásról beszélni . . . A felgyorsult tudományos-technikai haladás és a tudományos-technikai forradalom napjaink azonos irányú fejlődésének két egymást követő szakasza.”³⁴

Kovács Géza is az új termelőerők teljes kifejlődését, illetve annak eredményeit tekinti csupán tudományos-technikai forradalomnak. Bár hangsúlyozza a „felgyorsult tudományos-technikai haladás” és a „tudományos-technikai forradalom” szoros összefüggését, azokat időben eltérő korszakokként különbözteti meg. Ezzel a tudományos-technikai forradalom, mint reálisan egzisztáló folyamat ismét a jövőbe toldódik, és a szocializmussal való egyesítésére is az előbbihez hasonló negatív konzekvenciák adódnak. Kovács Géza is a TTF-nak csupán a kommunizmussal való szerves egyesítését tekinti reális, bár ma még korai stratégiai célkitűzésnek.

Tovább idézhetnénk a különböző véleményeket és ellenvéleményeket a tudományos-technikai forradalom aktualitásáról és a mai szocialista társadalommal való kapcsolatáról. Ez a néhány példa is mutatja, hogy a marxi nézeteknek a mai valóságra való alkalmazása fontos és előtérben álló elméleti feladat, hiszen az említett esetek mindegyike tulajdonképpen ezzel próbálkozik. Az áttekintés ugyanakkor azt is mutatja, hogy pusztán a tudományos-technikai forradalom és a kommunizmus viszonyának képlete alapján a feladat nem megoldható. E forradalom – mint láttuk – vagy gyorsan megvalósíthatónak tűnik, vagy a távlatokba toldódik. Mindkét esetben elesik a szocializmussal való egyesítésének sajátos problematikája, és nem adódik a társadalmi gyakorlat számára elfogadható magyarázat.

Az áttekintésből az is kiderül, hogy a probléma megoldatlanságának epicentruma a tudományos-technikai forradalom konkrét történeti szemléletének hiánya, azoknak a kérdéseknek eldöntetlensége, amelyeket már említettünk: beszélhetünk-e napjainkban tudományos-technikai forradalomról, mint reálisan egzisztáló folyamatról? Ha igen, miben ragadhatók meg mai fejlődési szakaszának megnyilvánulásai. Fejlődési szakaszai miként viszonyulnak a szocialista-kommunista és a tőkés társadalom megfelelő történelmi szakaszaihoz?

NÉHÁNY ELMÉLETI-MÓDSZERTANI ALAPVETÉS

A tudományos-technikai forradalom vívmányai és a szocializmus előnyei egyesítésének elméleti megvilágításában a marxizmus-leninizmus teljes eszmei-módszertani apparátusára kell támaszkodnunk. Ez azonban túl általános követelmény. Mivel nem elvont kérdésekről, hanem a társadalmi gyakorlat által felvetett, aktuális társadalmopolitikai kérdésekről van szó, elsősorban a következő *elméleti-módszertani alapelveket* kell figyelembe vennünk:

1. A tudományos-technikai forradalomnak, mint társadalmi-történeti folyamatnak a szakaszolása, egyes szakaszainak az adott társadalmi rendszer megfelelő történelmi fázisaihoz való kölcsönös hozzárendelése nem lehetséges a tudomány, a technika viszonylagos önmozgásának scientista vagy technicista abszolútizálása,

ugyanolyan hiba viszonylagos önfejlődésük negligálása. Mindkét véglet eltávolít a valóság reális szemléletétől.

Hazai szellemi életünkben mindkét oldalú hibával találkozhatunk. Túlbecsüli a tudományos-technikai forradalom viszonylagos önfejlődését Stark Antal, amikor így fogalmaz: „A tudományos-technikai forradalom a társadalmi viszonyoktól függetlenül hat a gazdaságra.”³⁵ Hasonlóan túlzottnak tűnik a *Válaszúton a civilizáció* című tanulmány megállapítása: „... a tudomány a mi korunkban független változóvá válik a gazdaság rendszerében.”³⁶ Nincs ugyanis a társadalom életének olyan területe, amely az adott társadalmi totalitás kölcsönhatásainak rendszerében csupán független változóként viselkedne, és ne képezné egyben az össztársadalmi mozgás eredményét is. Nincs azonban igaza Ágh Attilának sem, amikor a tudomány és a technika viszonylagos önmozgásának elemeit mellőzi, és úgy véli, hogy „a tudomány és a technika fejlődése sem önfejlődés, hanem a társadalom egésze átalakításának egyik mozzanata”.³⁷

Azoknak az objektív összefüggéseknek az elismerése, amelyeken a folyamatok viszonylagos öntörvényűsége múlik, a tudományos vizsgálat egzaktságának és konkrétségének alapvető módszertani elve – bár a kölcsönhatások bonyolult rendszerében gyakran nehézséget okoz az összefüggések konkrét analízise. Mind a jelenségek önmozgását, mind az önmozgás viszonylagosságát egyaránt hangsúlyoznunk kell. A tudomány és a technika – igaz – az össztársadalmi fejlődés mozzanatai. Nem a fennálló társadalmi viszonyoktól függetlenül fejlődnek és hatnak. De ugyanakkor viszonylagosan immanens mozzanatok, amelyek a társadalom életében specifikus funkciót és szerepet töltenek be, s végső soron megszabják a társadalom mozgásterét és mozgási irányát.³⁸

A tudományos-technikai forradalom egyes elemeinek és a folyamat egészének viszonylagos önállósága szempontunkból centrális jelentőségű elméleti-módszertani probléma. A tudományos-technikai forradalom a társadalmi termelőerők, ill. szélesebben az emberi civilizáció megelőző fejlődésének törvényszerű eredménye. Viszonylagos önállóságának mellőzésével nem érthető meg korunkban a formációváltás konkrét történelmi menete, a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítése kérdésének felvetéséhez sem juthatunk el, nemhogy a megoldáshoz. *Hüvely István: A tudományos-technikai forradalom néhány ideológiai kérdéséről* című cikkében jól rámutat arra, milyen eszmei akadályokat jelent korunk valóságának megértésében a polgári ideológiában a tudományos-technikai forradalom önfejlődésének misztifikálása, és milyen nehézségek adódnak az önfejlődés elemeinek mellőzéséből, „a tudományos-technikai forradalom mint a kommunizmus kategóriája” kizárólagos használatából a marxista ideológiában.³⁹

Ha nem csupán a formációváltás végső világtörténelmi eredményét nézzük, ha nem a tudományos-technikai forradalom bázisán ideálisan elképzelt kommunista társadalom értékeit vetítjük vissza a jelenre, hanem a kommunizmushoz vezető reális történelmi utakat keressük, akkor a tudományos-technikai forradalom jogosan tekinthető fejlődésének mai szakaszában olyan viszonylagos önállósággal rendelkező tartalmi ugrásnak, amely a társadalmi termelőerők, ill. az emberi civilizáció területén zajlik le, s forradalmi voltának legfőbb mutatója az, hogy az előző bázison kialakult társadalmi viszonyok szűkek számára. Ezen az elméleti-módszertani alapon bonthatók ki azok az antagonizmusok, amelyek elé a tudományos-technikai forradalom kifermálódása és lehetőségéinek realizálása a tőkés társadalmat állítja. Ebből vezethető le a forradalomnak a szocializmushoz és a kommunizmushoz való sajátos és differenciált viszonya, valamint a szocializmussal való egyesítésének kettős fő feladata:

milyen mértékben szükséges a szocialista társadalomnak a tudományos-technikai forradalmat kifejleszténi és magához igazítani? Hogyan kell magának a szocialista társadalomnak igazodnia a tudományos-technikai forradalom követelményeihez a szocialista viszonyok folytonos tökéletesítésével és kommunista viszonyokká való fokozatos fejlesztésével.

2. A viszonylagos önfejlődés jegyei azért sem mellőzhetők, mert különben értelmezhetetlenné válik a tudományos-technikai forradalom, mint *korunkra jellemző nemzetközi jelenség*, s az ellentétes társadalmi rendszerekkel, valamint a világforradalmi folyamattal való bonyolult viszonya. Bizonyára rosszul húzza meg a marxista és a polgári elméletek határvonalát *Ágh Attila*, amikor kijelenti: „A TTF ún. szocialista alternatívája elnevezés szerintünk rossz kifejezés a valóságos folyamatra, mivel visszalépés a polgári elmélethez. A szocializmus »is«-sel való kapcsolódása a TTF kezdeteihez . . . elfeledi a lényegi egységet a jelenlegi szocialista társadalmakban a társadalmi-politikai változások és a termelésnek a TTF-fal jelzett forradalmiasulása, s annak komplex össz társadalmi folyamata között. A TTF „szocialista alternatívája olyan koncepciót jelöl, amely mesterségesen és utólagosan egyesíti ezeket a lényegileg összetartozó folyamatokat . . .”⁴⁰

Úgy gondolom, a mai valóság tényei alapján, a tudományos-technikai forradalom mai kezdeti fokán nem engedhető meg a TTF szocialista és tőkés alternatívájának tagadása. Napjainkban teljes mértékben jogosult és szükséges a tudományos-technikai forradalom realizálásának szocialista és tőkés alternatívájáról, ill. – más fogalmazásban – „*két társadalmi típusáról*” beszélni.⁴¹

A tudományos-technikai forradalom megvalósításának alternatívászerűsége szorosan összefügg a társadalmi termelőerők viszonylagos önfejlődésével. A gépi nagyipari termelőerők magasabb foka lehetővé és elkerülhetetlenné teszi a tudományos-technikai forradalom irányában való előrehaladást. Ebben a tekintetben az emberi civilizáció nem kínál gyakorlatilag járható más utat egyetlen ország számára sem. Ha merőben ellentétesek is a hozzá fűződő érdekek és célok, a tudományos-technikai forradalom megjelenése a termelőerők fejlődésének meghatározott fokán a tőkés rendszerben is szükségszerű, és az új tartalom egyelőre ellentétes formák között mozog.⁴²

A tudományos-technikai forradalom alternatívászerűsége elismerésének a társadalmi forma oldaláról semmi köze sincs a polgári elméletekhez. Ezt gondolatilag tulajdonképpen maga Marx is feltételezte. A polgári elméletek megsértik a tudományos-technikai forradalom viszonylagos önfejlődésének és alternatívászerűségének egymást feltételező dialektikus egységét. Elvonatkoztatnak kettős meghatározottságtól: a termelőerők önfejlődéséből adódó általános tartalmi és az adott társadalmi rendszer alapvető viszonyaiból származó formai vonásaitól, amelyek között érvényesül.

Alternatívászerűségének az elismerése nem fedi el a TTF lényegi egybeesését a szocialista-kommunista társadalmi fejlődéssel, s nincs szó valamiféle „utólagos egyesítésről”. Ez csak olyan szemlélet alapján vetődhet így fel, amely a tudományos-technikai forradalomnak a szocializmussal való egyesítését nem gyakorlati kérdésként fogja fel, amely eltekint attól, hogy a szocialista társadalomnak a két folyamat lényegi egybeesését a gyakorlatban kell bizonyítania a TTF tőkés realizálásával szemben.

A tudományos-technikai forradalom önmozgásának mértékei, megnyilvánulási formái és a különböző társadalmi rendszerekhez való viszonyai is történelmileg változnak. A szocializmussal-kommunizmussal való mély kapcsolata is történetileg

realizálódik, és fokozatosan veti le alternatívászerűségét. A tudományos-technikai forradalom következetes szocialista megvalósítása a legdöntőbb eszköz ennek az alternatívának a szocializmus-kommunizmus javára való végleges eldöntésében.

Absztrakt jövőképeket hozva át a jelenre, mind a jövő, mind a jelen képe szükségképpen eltorzul. A lényegre tapint rá Hülvely István, amikor megjegyzi: „... minden további nélkül megkérdőjelezhetjük azokat a törekvéseket, amelyekben a tudományos-technikai forradalom fogalma olyan átfogó és általános jellegű kategóriaként érvényesül, amely megkülönböztetés nélkül a legkülönbözőbb értékeket integrálja magába, ... Így ... olyan helyzet állhat elő a tudományos-technikai forradalomról szóló filozófiai irodalomban, hogy még mielőtt egyáltalán felvetődne a tudományos-technikai forradalom történetfilozófiai tartalmának a kérdése, már eleve el is dőlt a fogalom előzetes értelmezése alapján. Ezzel az eljárással azonban a tudományos-technikai forradalom kategóriája olyan ideologikus (hamis) tartalommal telítődne, amelyben módszertanilag mosódna el egy kimondottan konkrét történelmi-társadalmi problematika, és egy fontos elméleti-módszertani kérdés viszonya. Az ilyesmi azonban azzal a veszéllyel járhat, hogy társadalmi önismeretünkbe olyan elemek keverednek, amelyek egy idő után akár a tudományos-technikai forradalom követelményével szemben is gátló tényezőként léphetnének fel.”⁴³

3. Az eddigiek felhívják a figyelmet a marxista dialektika elméleti-módszertani kérdéseire, elsősorban – mint már utaltunk rá – a konkrét történetiség elvére. A tudományos-technikai forradalom megismerése – mint bármely más történelmi folyamaté – megkívánja keletkezésének és mindazoknak a stádiumoknak a nyomon kísérését, amelyeken keresztülhalad. Fel kell tárunk a folyamat *általános tendenciáit*, a fennálló körülményekkel összefüggésben az egyes stádiumok *specifikus vonásait*, az egyik stádiumból a másikba való átmenet konkrét útjait és módjait.

A tudományos-technikai forradalom *nem azonosítható kifejlett eredményével*. A forradalom a minőségi ugrás folyamata, amely több szakaszban bontakozik ki. Módszertanilag megengedhetetlen a kifejlett fok sajátosságait a kevésbé fejlett fokokra átvinni. Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy napjainkban van vagy nincs tudományos-technikai forradalom, sem történhet a kifejlett állapot kritériumai szerint. A tudományos-technikai forradalom – fejlődésének minden adott fokán – az általános és az adott fokra jellemző különös jegyek alapján ragadható meg. Hiszen – mint *B. M. Kedrov* rámutat – az új minőségbe való átmenet „integrált-differenciált jellegű: integrált – a fejlődési folyamat előkészítő szakasza vonatkozásában, differenciált – a folyamat befejező fázisa vonatkozásában”. Hibát jelent a fejlődés integrált szakaszát, amely „meglehetősen hosszú is lehet”, és amelyben „a fejlődés perspektívái és tendenciái nem mindig egyértelműek”, azonosítani az egész fejlődéssel, s „figyelmen kívül hagyni a befejező, differenciált mozzanatot”. De ugyanolyan hiba „a differenciált jellegű törvényt olyan fejlődési fokra alkalmazni, amely még nem érte el egyértelműen a viszonylagos fejlettséget”.⁴⁴

Az új termelőerői minőség kifejlődésének dialektikájához a marxizmus-leninizmus klasszikusainak hagyatéka sok, részint még feltáratlan módszertani útmutatással járulhat hozzá. Utalhatunk a természeti mozgásformák és technikai alkalmazásuk, az emberi és technikai funkciók, a természeti korlátok visszaszorítása és a külső természet bővülő termelő felhasználása közötti kölcsönhatásokra vonatkozó marxi gondolatokra. Értékes módszertani utalások találhatók a magyarul még kiadatlan ún. „Technikai füzetek”-ben is.⁴⁵

4. A viszonylagos önmozgás mozzanatainak, a kezdeti fokok alternatívászerűségének elhanyagolása a maga logikája szerint elvezet ahhoz a koncepcionális pozíció-

hoz, amelyet a tudományos-technikai és a társadalmi forradalom merev kapcsolata jellemez. Ez a szemlélet filozófiai síkon Ágh Attila írásaiban fejeződik ki pregnánsan, amikor a tudományos-technikai forradalmat következetesen „a termelés újabb forradalmaként” definiálja, mint amelyen a kommunista társadalom létrejötté alapul.

Míg Marx termelési [ipari] forradalmon a gépi nagyipari termelőerők és a tőkés termelési viszonyok, azaz a tőkés termelési mód kialakulását értette, addig Ágh Attila az „újabb termelési forradalomnak” sokkal szélesebb értelmet tulajdonít: „A tudományos-technikai forradalom lényege . . . – írja –, a társadalmi formáció, az emberi civilizáció egysége forradalmasodása, új kölcsönhatás-struktúrájának kialakulása.”⁴⁶ Ebből a kölcsönhatás-struktúrából azonban a TTF szűkebb lényegeként kiemeli: „A tudományos-technikai forradalom lényege tehát a szubjektív termelőerő forradalma”, amely a „művelődés fogalmában” konkludál.⁴⁷

A tudományos-technikai forradalom, mint a „termelés újabb forradalma” egyfelől tehát leszűkül e forradalom antropológiai eredményére, a szubjektív termelőerő változásaira. Másfelől viszont messze kiszélesül tényleges határain túl, s azonosul a tőkés társadalmi formáció kommunizmussal való felváltásának összefolyamatával. Ezzel mind a szocialista, mind a tudományos-technikai forradalom társadalmi tartalma és szerepe, valamint kölcsönös kapcsolatuk több tekintetben eltorzult. „A marxi elmélet szerint – írja például Ágh Attila –, a kapitalizmusról a szocializmusra (kommunizmusra) való forradalmi átmenet világtörténelmi folyamatának két fő mozzanata van: egyfelől a politikai–jogi (állami–felépítmenyi) átalakulás . . . , másfelől a termelésnek – már a tőkés korlátok között, az ipari társadalmon belül meginduló – forradalmasodása . . .”⁴⁸

A marxi forradalomelmélet azonban aligha szűkíthető le a fenti két mozzanatra. Ágh Attila írásainak terminológiai lazaságában elvész a marxi forradalomelmélet egyik alapvető „mozzanata”: a társadalmi termelőerők és a tőkés termelési viszonyok ellentéte, általában a termelési mód dialektikája, amelyen végeredményben a felépítmeny forradalmi változásainak történelmi szükségszerűsége alapul. A marxizmus klasszikusai differenciáltan használták a termelés, ill. a termelés forradalmának fogalmát. Szigorúan megkülönböztették az átalakulás két síkját: a társadalmi termelőerők kibontakozó új lehetőségeit, és e lehetőségeknek az adott termelési viszonyok közötti realizálását, ill. a realizálódás elzáródásának körülményeit. Ezzel mutattak rá a kapitalizmusnak arra a saját keretein belül megoldhatatlan ellentmondására, hogy egyik oldalról megőrzi az alapvető, korlátolt termelési viszonyait, másik oldalról pedig éppen e viszonyok tőkés jellege következtében nem lehet meg termelőerőinek állandó forradalmasítása nélkül. Ily módon a tudományos-technikai forradalom közrehat a szocialista forradalom előfeltételeinek az érlelődésében. A tőkés társadalom a maga korlátai közt igazodik a tudományos-technikai forradalom, mint a termelőerők forradalmának a követelményeihez, de nem képes azt „termelési forradalomná” fejleszteni.

Ágh Attila írásai azt a benyomást keltik, mintha a kapitalizmusból a szocializmusba-kommunizmusba való átmenet fő tényezőjének nem a szocialista, hanem a tudományos-technikai forradalmat tekintené, sőt, az előbbit alárendelné az utóbbinak. Mintha a gyári-gépi termelésen alapuló „ipari tőkés” és „ipari szocialista” társadalom kifejezésekben az „iparira” és nem a „tőkés”, ill. „szocialista” típusra tenné a hangsúlyt, és a tőkés és a szocialista társadalom közötti fő határvonalat az ipari és a (tudományos-technikai forradalom bázisán nyugvó) nem ipari társadalom között húzná meg. Legalábbis erre utalnak a szocialista országokra vonatkozó következő szavai: „A kapitalizmus forradalmi felszámolása az állami-jogi szférában indult

meg... Így a termelés társadalmosításának kérdése a szocializmusra való átmenet társadalmában, azaz a szocialista formáció első szakaszában lényegében a kisajátítók kisajátításának jogi-politikai aspektusaként vetődött fel, mint a társadalmi tulajdon létrehozásának aktusa. A termelés valódi társadalmosulása, mint annak belső forradalmiasulása és az új típusú termelés és új típusú termelő színrelépése ezen a fejletlen bázison még nem történhetett meg.”⁴⁹

Természetesen, behatóbb vizsgálatot igényelne szocialista fejlődésünk mai érettségi fokának a pontosabb felmérése a termelés társadalmosulása, az új típusú szocialista termelés és termelő kiformalása terén. Megítélésünk szerint Ágh Attila aláértékeli az elért eredményeket, amikor a kisajátítók kisajátításában és a szocialista társadalmi tulajdonban csak jogi-politikai aktust lát. Igaz, a tudományos-technikai forradalom a minőségileg újszerű, nagy horderejű feladatok egész sorát veti fel a szocialista országokban. A társadalmosítás magasabb és tartalmasabb formáit, a szocialista társadalmi és emberi viszonyok messzemenő tökéletesítését kívánja meg. De hiba lenne a termelőerőkben végbemenő minőségi változásokat a szocialista viszonyok fejlődése folytonosságának rovására eltúlozni. Hiba lenne a szocializmus kevésbé érett fokaitól a tudományos-technikai forradalomnak az érettebb fokokra jellemző követelményeit számon kérni, és a jelenlegi gyengeségeinkért a tudományos-technikai forradalom hiányát felelőssé tenni. Hazánk is, miként a többi szocialista ország, túl van a szocialista forradalom alapvető feladatain. Kialakult a szocialista társadalmi rend. A tudományos-technikai forradalom megvalósítása ennek keretein belül az eddigi gyökeres társadalmi átalakulások természetes folytatása, a szocializmus fejlettebb fokai megteremtésének egyik elengedhetetlen, fontos eszköze. A „termelési forradalom” pozíciója nem mutatkozik alkalmas elméleti-módszertani alapnak a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei egyesítése programjának reális interpretálására.

5. A tudományos-technikai forradalom vívmányai és a szocializmus előnyei egyesítésének elméleti-módszertani alapvetései sorában nem kerülhetjük meg a *marxi előrejelzések és a mai valóság közötti viszony problémáját*. A marxi hagyaték felbecsülhetetlen értékű eszmei-módszertani segítséget jelent a tudományos-technikai forradalom és társadalmi kapcsolatai elméleti megvilágításában. A marxizmus tudományos előrelátásának újabb nagy bizonyítéka az, hogy több mint száz esztendővel ezelőtt logikailag anticipálhatók voltak azok a tendenciák, amelyek ma empirikusan érvényesülnek.

A marxi nézeteknek a mai viszonyokra való alkalmazása – mint az előzőekben láttuk –, mégis számos problémát és nehézséget vet fel. Ezek – többek között – a következő körülményekből származnak:

A tudományos-technikai forradalom lényegesen *gazdagabban és bonyolultabban bontakozik ki*, mint ahogy a múlt században az előrelátható volt. Marx az emberi lét és a kapitalizmus alaptörvényei alapján következtetett a társadalmi termelőerők mai változásainak fő tendenciáira anélkül, hogy a konkrét tudományos-technikai megoldások és azok konkrét hatásai ismeretesek lehettek volna. A tudományos-technikai forradalom ma sok olyan új vonást mutat – például az ökológiai viszonyok terén –, amelyeket az elméletben és a gyakorlatban figyelembe kell venni.⁵⁰

Nem tekinthetünk attól a körülménytől sem el, hogy Marx a maga korában a termelőerők „teljes” kifejlődését *az iparilag fejlett nyugat-európai tőkésországokban* várta. Azóta azonban a szocialista forradalom világtörténelmi menete másként vetet fel a kérdést. A tudományos-technikai forradalom „A politikai gazdaságtan bírálólatának alapvonalai”-hoz képest más világtörténelmi szituációban jelentkezik, a ka-

pitalizmus és a szocializmus egymás mellett létezésének a körülményei között. A marxi problematikához képest *újszerűen vetődik fel* a tudományos-technikai forradalom viszonya a kommunizmus alsó és felső fázisához. A szocialista országokban gyökeresen másképp alakult a tudományos-technikai és a társadalmi forradalom történeti sorrendje, amely e forradalom vívmányainak a szocializmus előnyeivel való egyesítése tételében nyert korunk viszonyaira alkotó alkalmazást.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Marx egy évszázaddal korábban foglalkozott a ma jelentkező folyamatokkal. Ilyen nagy történelmi távlatokban csak a fejlődés végeredményét lehetséges ideális formában felvázolni, és nem konkretizálhatók a hozzá vezető átmenetek.

Fel kell vetnünk azt a problémát is, vajon a marxi jegyek mennyiben tekinthetők a tudományos-technikai forradalom *kompetens ismérveinek*, és fejlődésének melyik szakaszára vonatkozik? Huszár Istvánnak például a következő a véleménye: „... valószínűleg nem járunk messze az igazságtól – írja –, ha több szaktudós véleményével egyezően, csak az anyagi bázis kémiai forradalmát, az elektronikát és az automatizálást, valamint az energiaellátás új rendszereit minősítjük a technika és a technológia forradalmának... A tudományos-technikai forradalom általánosan elfogadott jellemzői tehát csak egy rövid, kezdeti időszak jellemzői, és végső kifejlődésének igazi mércéit még alig gondoltuk végig.”⁵¹

A tudományos-technikai forradalom mai valósága tehát nem dedukálható Marx műveiből. Nem abban az értelemben, mintha a marxi koncepciót fő vonalaiban nem támasztaná alá a tudományos-technikai forradalom eddigi gyakorlata, aminek az alapján az jogosan betölthet bizonyos normatív szerepet. A változott körülmények miatt azonban Marx nézeteit folytonosan szembevitnünk kell a valóság tényeivel, alkotó módon kell azokat konkretizálnunk és továbbfejlesztenünk.

Mivel minden történelmi fok a következő fokhoz vezető lépcsőfoknak tekintendő, a tudományos-technikai forradalom egymás után következő szakaszai mind több anyagot szolgáltatnak mélyebb és pontosabb megismerésükhöz.

NÉHÁNY PERIODIZÁLÁSI KÍSÉRLET

A tudományos-technikai forradalom periodizálási kísérletei között koncepcionális megalapozottsága miatt figyelmet érdemel *Radovan Richta* szakaszolása, amelyet a VIII. Szociológiai Világkongresszuson A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi fejlődés kilátásai című előadásában fejtett ki.⁵²

R. Richta szakaszolásának elvi alapja az a Marx által jelzett és bizonyos mértékben napjainkban is érvényesülő tendencia, hogy a tudomány közvetlen termelőeri funkciója a technikai-tárgyi alkalmazási formáktól a termelő egyének szubjektív tudása irányába mutat, és ebben a folyamatban fokozatosan maga a termelő egyén válik az állítóké legfőbb megnyilvánulásává.⁵³ Richta a tudomány tárgyiasult formaként és szubjektív tudásként való megjelenésének arányával jellemzi a tudományos-technikai forradalom fejlettségi fokait és *két fő periódust* határoz meg:

Az első periódusra a tudomány alkalmazásának „*szűk tartománya*” jellemző, amikor a tudomány dominálón technikai és szervezeti tárgyiasult formákban egzisztál. A termelőerők progresszív fejlesztése ebben a szakaszban még a számbelileg növekvő értelmiségi réteg aktivitásával biztosítható. A tudomány még elválhat a nagy tömegek munkájától, és a kontrollja kívül eshet a tevékenységükön. A tudományos-technikai forradalomnak ez az első, korlátozott szakasza aktuális ma világszerte.

A következő periódus Richta szerint a tudomány társadalmi funkcionálásának

„szélesebb tartománya”, amikor az általános munka, azaz a tudomány közvetíti az emberek termelő tevékenységét és alkotó képességeit, amikor a tudomány elsajátítása minden egyes termelő által a termelőerők fejlődésének feltételévé válik. Ez a tudományos-technikai forradalom *teljes kibontakozásának a szakasza*.

A tudományos-technikai forradalom fentiekben vázolt két szakaszából és a társadalmi termelőerők bennük érvényesülő társadalmi összefüggéseiből R. Richta jelentős elvi következtetéseket von le a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus-kommunizmus, valamint a kapitalizmus kölcsönös összefüggésére.

A tudományos-technikai forradalom „szűk tartománya” – szerinte – a társadalmi termelőerők fejlődésének az az utolsó foka, amely a tőkés társadalomban – ha torz formában is – még érvényesülhet. A tőkés viszonyok között deformálódik a társadalmi újratermelési ciklus menete, amely a technokrata praxisban nyer adekvát kifejeződést. A tudomány a társadalom elszigetelt alrendszere marad, amely sajátos privilégiumokkal rendelkező értelmiségi elit tevékenységként funkcionál, és hatalmi tényezőként szeparálódik a nagy tömegektől. Fennmarad a tudásnak mint szellemi tulajdonnak a tőkés kisajátítása, ami idővel csökkenti az értelmiség érdekeltségét a termelőerők fejlesztésében, a széles néptömegek kulturális és szakmai színvonalának az emelésében. Ezzel elrejtészelődnek a következő szakaszra való átmenet útjai. A tudományos-technikai forradalom „széles tartománya” tőkés viszonyok között megvalósíthatatlan.

Ebben a szakaszban ugyanis – folytatja Richta – a tudomány *az osztársadalmi mozgás szerves részévé válik*, integráns egységbe lép a gazdasággal, a kultúrával és az emberi tevékenység más szféráival. Ez a termelés anyagi és szellemi eszközeinek, köztük a tudomány tőkés tulajdonának az eltörlését feltételezi, minden olyan partikuláris érdek és privilégium megszüntetését, amely a tudomány elsajátításához és hasznosításához fűződik. Nem általában a tudományos-technikai forradalom, hanem annak „szélesebb tartománya” a kommunizmus adekvát termelőerői bázisa.

Ez a periodizálási koncepció *több kritikai észrevételt válthat ki*, elsősorban azért, mert a tudományos-technikai forradalom komplex struktúrájából csupán egy tényezőt, a tudományt ragadja ki. Számunkra azonban csak példaként szolgál a tudományos-technikai forradalom egyes fejlődési fokainak és a szocializmus, ill. a kommunizmus viszonyának differenciáltabb történelmi szemléletére, amely a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei egyesítésének problémakörében is hasznos, gyakorlati konzekvenciák levonására ad lehetőséget.

Ha elfogadjuk – márpedig a reális megfontolások alapján elfogadható –, hogy a tudományos-technikai forradalom első, korlátozott szakasza mindkét társadalmi rendben jelentkezik, akkor – hozzá kell tennünk – a szocialista társadalomban az nem érvényesülhet a technokrata modell szerint. Ez összeférhetetlen a szocialista értékrenddel, a szocialista termelés céljával és a fejlődés kommunista perspektíváival. Így módon a tudományos-technikai forradalom „szűk tartománya” a szocializmus viszonyai közt sajátos ellentmondást vet fel: a termelőerők oldaláról ezen a fokon még lehetséges a technokrata praxis, amelyet azonban, mint nem szocialista jelenséget a szocializmus nem tűrhet meg. A technokrata jelenségek elszigetelése attól függ, hogy a szocialista demokrácia tökéletesítésével, a szocialista vezetői és emberi magatartás kialakításával milyen mértékben sikerül a tudományos-technikai forradalom „szűk tartományát” szocialista módon megvalósítani.

A tudományos-technikai forradalom másik, érdekes periodizálási kísérlete található V. G. Marahov: *A tudományos-technikai forradalom és társadalmi következményei* című könyvében.⁵⁴ Marahov nem a tudomány tárgyiasult és szubjektív for-

máira, hanem a társadalom technikai szükségleteire teszi a hangsúlyt, és ezek történelmi alakulása alapján végzi a korszakolást.

Marahov a tudományos-technikai forradalom történelmi fejlődésének szintén két jellegzetes szakaszát különbözteti meg. A mai, első szakasz megjelölésére a szokványos „tudományos-technikai forradalom”, a következő, magasabb fok megjelölésére pedig „*az új tudományos-technikai forradalom*” kifejezést használja. Ez is mutatja: ma még távolról sem teljesíthető az a tudományos követelmény, hogy a tudományos-technikai forradalom korszakolásában pontos terminológiákkal dolgozzunk.

Marahov szerint a tudományos-technikai forradalom jelenlegi szakaszának alapvető tartalma a közvetlen technológiai, ill. termelőfolyamatok irányításának technikai úton való megoldása – röviden szólva – „forradalom az irányításban”.⁵⁵ Marahov ezzel a tudományos-technikai forradalomnak egyik lényeges vonását ragadja meg. Ebből a nézőpontból valóban levezethető a változások egész sora, amelyek a modern termelésben, a technológiákban és a termelőberendezésekben, a gazdasági és szervezési folyamatokban, valamint a termelő személyiségében végbemennek, s amelyek meghatározott társadalmi és kulturális változásokat vonnak maguk után.

Napjaink tudományos-technikai forradalmának történelmi helyét és korlátait Marahov abban látja, hogy a termelőerők fejlődése lényegében nem lép ki a társadalmi termelés és a természet viszonylatának az eddigi történelemre jellemző szűk kereteiből. Nem szakít azzal a hagyományos szemlélettel és gyakorlattal, amely a külső természetre úgy tekintett, mint a termelés kimeríthetetlen, passzív arzenáljára, s ennek megfelelően aknáztta azt ki. Marx szavaival élve – csupán a természeti anyag termelő „belélegzése” történt tudatos célok szerint tudatosan szervezett tevékenységgel. A természeti környezetre káros hulladékoknak, égéstermékeknek és az elfogyasztott javak anyagának „kilélegzése” (a külső természetbe való visszajuttatása) spontánul, ellenőrizetlenül ment végbe.⁵⁶

Az új és hatékony termelés-irányítási eszközök és módszerek oly mértékig felfokozzák a termelő és gazdasági tevékenység aktivitását és méreteit, hogy a „belélegzés” tudatossága e szűk keretek között mély ellentétbe kerül a „kilélegzés” spontaneitásával. Vagy ahogy Marahov másképp kifejezi: a társadalom termelő és gazdasági tevékenysége szembekerül az emberi élet legalapvetőbb feltételével, az egészséges természeti környezettel. Az ellentmondások pusztítóvá és globális jellegűvé válnak, amelyek radikális megoldása nem várható a tudományos-technikai forradalom mai szakaszától. Az ehhez szükséges tudományos-technikai megoldások sem állnak még rendelkezésre. „A tudományos-technikai forradalom” felveti és kielejezi ezeket az ellentmondásokat, megérleli egy „új tudományos-technikai forradalom” szükségszerűségét, amely biztosítja a társadalom és a természet harmóniáját, a tudatos emberi irányítás kiterjesztését ennek a viszonylatnak az egész terjedelmére.

Kétségtelen, Marahov reális problémákat vet fel, amelyeknek vizsgálata valóban „nagy metodológiai szerepet játszhat a tudományos-technikai forradalom marxista-leninista elméletének továbbfejlődésében”,⁵⁷ a konkrétabb jövőkép formálásában. A társadalom technikai szükségletei idővel valószínűleg olyan megoldások irányába terelik a figyelmet, amelyek az ipari és természeti folyamatok harmóniáját, egymásba való kölcsönös átalakulását biztosítják zárt ciklusban. Ez a tudományos-technikai forradalomnak valóban magasabb fokát jelenti majd.

Ezt a periodizálási elgondolást is csak példának szántuk annak bemutatására, hogy a marxista gondolkodás mindinkább a tudományos-technikai forradalom belső történelmi tagolására irányul. Ez a próbálkozás is számos kritikai megjegyzést vonhat maga után elsősorban azzal, hogy nem ismeri fel a tudományos-technikai forradalom

általános vonásait, amelyek az általa említett két periódust egységes folyamattá teszik. Háttérben marad az is, hogy e fejlődési fokok miképpen kapcsolódnak a szocialista-kommunista, ill. a tőkés társadalom megfelelő történelmi szakaszaihoz. Marahov megjegyzi ugyan, hogy „az új tudományos-technikai forradalom” „... a fejlett kommunista társadalom feladataival adekvát”,⁵⁸ de nem ad erről pontosabb képet.

A marxista kutatásoknak konkrétabban kell foglalkozniuk azzal, hogy a szocialista társadalomnak már napjainkban milyen feladatokkal kell szembenéznie a termelési és természeti folyamatok egységes irányítási rendszere megteremtésének az útján. Ezzel kapcsolatban is találkozhatunk elméleti próbálkozásokkal a hazai és a nemzetközi irodalomban. Különösen figyelemre méltó *P. Oldak kísérlete*, amely különböző lényeges társadalmi szempontokat (tudományos és technikai, gazdasági, katonai, emberi stb.) ötvöz egységes koncepcióba a fejlett szocialista társadalom feladatai szögéből.⁵⁹

A következőkben megkíséreljük programszerűen, nagy vonalakban felvázolni a TTF mai megnyilvánulásai formáit és társadalmi körülményeit. Természetesen, a hatalmas tényanyag, amelyet ehhez át kellene fognunk, továbbá a kérdések nyitottsága csak hipotetikusán és részlegesen teszi ezt lehetővé.

A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM MAI MEGNYILVÁNULÁSAI ÉS TÁRSADALMI FELADATAINK

Miben ragadhatók meg a tudományos-technikai forradalom mai jellemző megnyilvánulásai? Először is – Huszár István idézett szavaihoz kapcsolódva – bizonyos elvileg új tudományos-technikai fejlődési ágakban (nukleáris technika, elektronika, a vegyipar újabb ágai, magas és alacsony hőmérsékletek, ill. nyomások technikája, számítástechnika stb.), amelyek a tudományos-technikai forradalom reprezentáns területei.

A tudományos-technikai forradalom egyes meghatározott fő irányokban tör előre, nem azonos a tudományos-technikai haladással általában, de annak fő meghatározója, orientálója. Vívmányai ugyanis fokozatosan behatolnak a hagyományos termelési területekre és struktúrákba, sajátos szimbiózisba lépnek velük, s ezekben a kapcsolatokban ragadható meg másik fontos mai megnyilvánulása. A társadalmi termelőerők fejlesztésének ebből adódó egyik alapkérdése napjainkban, amint *L. M. Gátovszkij* megfogalmazza: „hogyan lehet a leghatékonyabban összekapcsolni a tudományos-technikai forradalmat a hagyományos termelési formák jelentős minőségi fejlesztésével?”. Az „átvezető láncszemek” milyen sorát szükséges kiépíteni „a tradicionális technikától a tudományos-műszaki forradalom technikájához” és viszont.⁶⁰ Az új és hagyományos termelőerők összekapcsolása a tudományos-technikai forradalom vívmányai és a szocializmus előnyei egyesítése programjának is egyik legfontosabb műszaki és gazdaságpolitikai kérdése.

Ezek a kapcsolatok gyakran elkerülik a témával foglalkozók figyelmét, ami sok félreértés adhat alkalmat a tudományos-technikai forradalom szerepének és jelentőségének, valamint a mai termelőerői struktúra jellegének a megítélésében. A félreértéseket erősítheti az, hogy a TTF jellemző ágai és átáramlási tendenciái még nem fogják át a termelőerők teljes terjedelmét. A termelési ágak többségében a tradicionális termelési eszközök és módszerek a dominánsak. A tradicionális technika térhódítása is tovább tart, és a gépesítés végigvitele, eddig elmaradt feladatainak a teljesí-

tése is előttünk áll. Számos területen még ma is a gépesítés képezi a műszaki fejlesztés egyedüli gyakorlati lehetőségét, ami szintén elterelheti a figyelmet a tudományos-technikai forradalom jelentőségéről.

Mégis helytelennek kell tekintenünk azokat a nézeteket, amelyek kétségbe vonják a tudományos-technikai forradalom mai reális létét és aktualitását, amelyek a műszaki fejlesztés fő irányát egyedül a gépesítésben határozzák meg hazánkban,⁶¹ vagy egyenrangú feladatnak látják az „első” és a „második” ipari forradalom megvalósítását, ill. – mint erre is láttunk példát – a „felgyorsult tudományos-technikai haladást” és a „tudományos-technikai forradalmat” egyiket a másik után következő, külön periódusokként kezelik. A tudományos-technikai forradalom és a hagyományos termelés minőségi különbözőségük ellenére fokozatosan egységes, bár belsőleg ellentmondásos termelőerői struktúrába lépnek. Ezt azonban kissé részletesebben szükséges érinteni.

A tudományos-technikai forradalom – mint említettük – korunkban egyes termelési, ill. tudományos és technikai ágakként bontakozik ki, amelyek e forradalom tipikus megnyilvánulásai, az új termelőerői minőség hordozói. Ezeknek az ágaknak ugyanis lényegében nincsenek nagyipari termelési előzményeik. A külső természetnek az eddigiekhez képest más minőségű faktorait hasznosítják. Ezek *természet-ontológiai* oldalról úgy jellemezhetők, mint amelyek a természeti anyag mikrostruktúráival (molekuláris, atomi, szubatomi szerkezetével), az ezekkel összefüggő folyamatokkal, anyagi tulajdonságokkal és állapotokkal, ill. az ezekre épülő technikákkal kapcsolatosak. *Gnoszeológiailag* pedig – az előbbiekből következően – az jellemző e faktorokra, hogy a közvetlen érzéketlenség útján nem sajátíthatók el, és technikailag sem alkalmazhatók így.⁶² E természeti jelenségek megismerése, törvényszerűségeik feltárása, a szükséges kutatási eszközök létrehozása, valamint e jelenségek termelő hasznosítása szükségképpen tudományos tevékenységhez és ismeretekhez kötődik. Ezek az iparok – mint *J. D. Bernal* nevezi – „tudományos eredetű iparok”,⁶³ ill. – ahogy a közgazdasági irodalomban szerepel – a K+F igényes iparágak (az elnevezések a tudomány közvetlen termelőerővé válásának egyik fontos mozzanatára utalnak). A természeti faktorok változásával átalakul a munka eszközrendszer, annak struktúrája és dinamikája. Gyökeresen új technológiák kerülnek alkalmazásra, amelyek eleve csak komplexen automatizált önszabályozó rendszerben működtethetők.⁶⁴ Ez az a terület, ahol a termelés objektív és szubjektív elemeiben, a munka-, szakma- és képzettségi struktúra eltolódásaiban pregnánsan felfedezhetők a tudományos-technikai forradalomnak Marx által jelzett tendenciái.

A tudományos-technikai forradalom fő irányai, ill. jellemző termelési ágai önmagukban is fontos társadalmi-gazdasági szerepet töltenek be. Elsősorban ezekhez fűződik azoknak „a forradalmian új termékeknek” az előállítás, amelyek új szükségleteket elégítenek ki és „mélyrhatóan átalakítják a felhasználók viselkedését . . ., a fogyasztási szokásokat, az életmódot”.⁶⁵

Ezeknek az ágaknak a termékei azok az újszerű termelőberendezések, érzékelő, mérő, számítástechnikai, szabályozó eszközök, amelyek a hagyományos termelőterületeken is szélesen használhatók. A tudományos-technikai forradalom tehát nem csupán egyes sajátos fejlődési ágakat jelent. Az általuk előállított termékek, az alkalmazott technológiák, ill. termelési módszerek széles körű felhasználhatóságuk következtében univerzális szerepre tesznek szert a társadalmi termelőerők további fejlesztésében. Maga a jelenség nem nevezhető újnak. A hagyományos gépipar is annak idején egyben hordozója volt a gépesítésnek, a termelőerők általános fejlesztési irányának. A helyzet újszerűsége abban van, hogy a tudományos-technikai forradalom

egyszerre több, egymással is szoros kapcsolatban álló, új s hatékony műszaki fejlesztési irányt nyit meg, amelyek tendenciájukban bevonulnak a hagyományos termelő és nem termelő tevékenységbe, és azokat is újjá alakítják.⁶⁶

A világ termelőerői napjainkban vegyes képet mutatnak. Egyszerre vannak jelen mind az új típusú, mind a tradicionális termelési eszközök és módszerek. Az új és régi típusú termelőerők azonban nem tekinthetők egymástól mereven különállóaknak. Ha egyszer megjelennek a tudományos-technikai forradalom hatékonyabb megoldásai, és megtalálják az alkalmazhatóságukat a hagyományos termelésben, akkor az utóbbi fejlesztése sem történhet optimálisan az előbbieket figyelembevétele nélkül. A tudományos-technikai forradalom gazdasági-társadalmi jelentősége lényegesen szélesebb, mint a rá jellemző néhány, de folytonosan gyarapodó termelőág közvetlen jelentősége.

A tudományos-technikai forradalom fő funkciója erről az oldalról abban határozható meg, hogy hatékony eszközöket és módszereket szolgáltat a hagyományos ágak termelő potenciáljának növelésére, az élők munkával való takarékosagra, a gyártmányok minőségének javítására, új vagy jobb termékek kibocsátására, a termelés és a gazdálkodás intenzifikálására, a hagyományos iparágak rekonstrukciójára, a szerkezeti arányok progresszív átalakítására.⁶⁷

Napjainkban a gépi nagyipar tartalékai sem aknázhatók ki racionálisan és hatékonyan a korszerű tudományos, műszaki, szervezési-vezetési módszerek és eszközök igénybevétele nélkül. A tudományos műszaki haladás meggyorsítása és a gazdasági növekedés optimális ütemének biztosítása nagy részben azon múlik, miképpen és milyen tempóban sikerül a tudományos-technikai forradalom vívmányainak átáramlását elősegíteni a lehetséges alkalmazási területeire. „A tudományos-technikai forradalom” – ha nem elvontan, hanem mai adekvát megnyilvánulásaiban és funkcióiban tekintjük –, valamint „a tudományos-technikai haladás meggyorsítása” nem két, egymást követő periódus, hanem időben egybeeső, egymással szorosan összefonódó folyamatok. Az „első” és a „második” ipari forradalom feladatainak megvalósítása, bár sok tekintetben egyidejű, de nem egyenrangú feladatok, az előbbieket fokozatosan alárendelődnek az utóbbiaknak.

A TTF folyamatai hazai életünkben is jelen vannak, és jelenlétük empirikusan is kimutatható. Kiepülőben vannak e forradalom bizonyos ágai, iparunkban és mezőgazdaságunkban gyakran találkozhatunk az új és régi technika sokrétű, ellentmondásos együttélésével.⁶⁸ Nem tekinthető megalapozottnak az a hazai szellemi életünkben gyakran felvetődő kérdés, amelyet az előzőekben több formában érintettünk: vajon átlépte-e hazánk a tudományos-technikai forradalom küszöbét? Még kevésbé megalapozott az átlépés idejét évtizedek távlatába tolni, hiszen gyakorlatilag benne vagyunk az átlépés folyamatában a hazánkra jellemző méretek és arányok között.

Természetesen pontosabb körülhatárolást kívánna, hogy milyen szinten, milyen fokon és méretekben van jelen pozitívan hazánkban a tudományos-technikai forradalom, és milyen méretekben hatja át társadalmi életünket. Az is behatóbb vizsgáldást kívánna, hogy a tudományos-technikai forradalom ténylegesen jelenlévő vívmányai mennyiben szolgálják a hazai termelőerők és a népgazdaság egészének hatékony fejlődését? Progresszív társadalmi-gazdasági hatásukat nem reteszeli-e el bizonyos akadályok?⁶⁹

Nem tekinthetünk el attól sem, hogy egy jelenség égető aktualitása nem csupán pozitív jelenlétében, hanem hiányában is megmutatkozhat. A tudományos-technikai forradalom – mai adottságainak megfelelően – a világban objektíve hat, megszabja a műszaki és gazdasági fejlődés világtendenciáit, az anyagi javak újratermelésének

nemzetközi szinten társadalmilag szükséges ráfordításait és cserearányait. Olyan országban, amely nem nyit kellő időben utat e tendenciák érvényesülése előtt, több tekintetben komoly ellentmondások keletkezhetnek. Tradicionális módszerekkel is emelkedhet ugyan a munka termelékenység, ugyanakkor – a tudományos-technikai forradalom lehetőségeinek kihasználatlansága miatt – növekedhet a viszonylagos elmaradottság a fejlettebb országokhoz képest. Ez kijelöli a társadalmi cselekvés reálisan lehetséges orientációját, amely *A fejlettség határán című kötetben* így fogalmazódik meg: „Meggyőződésünk – és ezt az V. ötéves terv műszaki fejlesztési politikájának irányelvei is alátámasztják –, hogy jelenlegi viszonyaink között sokkal kockázatosabb lenne nem vállalni a technika elengedhetetlen fejlesztését szolgáló beruházások megvalósítását, mint félni attól, hogy esetleg ezek megtérülése – a magasabb költségek és a gyorsabb erkölcsi avulási idő együttes hatásának eredőjeképpen – némi bizonytalansággal jár.”⁷⁰

Talán sikerült – egyelőre műszaki fejlesztési és bizonyos gazdaságpolitikai aspektusban – némileg konkrétabb tartalommal megtölteni a tudományos-technikai forradalom vívmányainak a szocializmus előnyeivel való egyesítése programját, hangsúlyozni e program hazai aktualitását, amely a termelőerők és a szocialista társadalmi viszonyok fejlődésének eddigi eredményeiből s a további szocialista társadalmi haladás követelményeiből fakad. E program a társadalmi termelőerők több irányú fejlesztését kívánja meg, aminek – L. I. Abalkin már idézett szavai szerint – egyik általános vonása: „A fejlett szocialista társadalom gazdaságát az jellemzi, hogy . . . a termelőerők a tudományos-technikai forradalom döntő befolyása alatt fejlődnek.”⁷¹

Nyilvánvaló, hazánk nem vehet éles kanyart e program megvalósításában. Nemcsak műszaki, és gazdasági teljesítőképességének korlátozott lehetőségei, hanem szélesebb társadalmi összefüggések miatt sem. A tudományos-technikai forradalom legfőbb ismérvei – mint már utaltunk rá –, társadalmi jellegűek, amelyek szocialista viszonyok között abban mutatkoznak meg, hogy a termelőerők új minősége ellentmondásba kerül az előző termelőerői bázison kialakult szocialista viszonyok kevésbé érett oldalaival. A tudományos-technikai forradalom – kibontakozásának már kezdeti fokán – olyan tovagyűrűző változásokat feltételez és eredményez a társadalmi élet minden területén, amelyek egybeesnek a szocialista társadalom önmozgásának érettebb fokok felé mutató fő irányjaival, a szocializmus előnyeinek mind teljesebb érvényesítésével.

Ezzel azonban egyénileg áttekinthetetlen problémákkal kerülünk szembe. A társadalmi termelőerők mozgásával kölcsönhatásban ugyanis nyomon kellene követnünk a társadalom minden fontosabb területének mozgását. Ezt azonban ennek az írásnak keretei között egyes, szinte példaként szereplő vonatkozásokban tehetjük csak meg.

Induljunk ki abból, hogy a tudományos-technikai forradalomnak már a kezdeti lépései újszerűen vetik fel az új és régi termelőerők belső kapcsolatának kérdését, és az egyik jellemző tendencia a termelőerők belső komplexitásának az erősödése. A tudományos-technikai forradalom vívmányainak a különböző területekre való átáramlási irányai, az ezzel kapcsolatos vállalkozások áttörik a hagyományos ágazati és ágazatokon belüli rendszer kereteit. Növekvő arányt mutatnak azok a tudományos, technikai, gazdaság- és társadalompolitikai feladatok, amelyek nem sorolhatók a hagyományosan kialakult tárcák és szervek specifikus feladataihoz.⁷²

Ha az irányítási rendszer nem tart lépést a komplexitás objektív követelményeivel, és – mint L. I. Abalkin említi –, „magános eszközként” kezel lényegében komplex kihatású jelenséget,⁷³ lassíthatja, akadályozhatja a progresszív tendenciák érvénye-

sülését, és az adott jelenség a maga izoláltságában szinte idegen testként élhet. Az irányítási és döntési rendszer állandó továbbfejlesztése a komplexitás követelményeinek megfelelően a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának egyik alapvető feltétele.

A termelőerők elemei közötti komplexitás növekedése együtt jár a termelőerők magasabb fokú társadalmassalásával, amelyet intézményi síkon is a magasabb fokú társadalmasításnak kell kísérnie⁷⁴ mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben. „A mai viszonyok között a termelőerők fejlődése – mint a Béke és szocializmus című folyóirat egyik vitájában elhangzott –, mindinkább nemzetközi méreteket igényel. Ez azt jelenti, hogy a fejlett szocialista társadalmat nem lehet egy országon belül építeni, szükségessé válik a szocialista államok kooperációja és integrációja, főleg gazdasági tekintetben.”⁷⁵

Az előbbi folyamatok tudatos irányításában figyelembe kell venni azt, hogy a társadalmi termelőerők komplexitása egyúttal *belső integráltságuk növekedésével* jár együtt. A mind bonyolultabb termelőerők létrehozása és működtetése újabb és újabb társadalmi faktorokat kapcsol be aktívan a természettel folytatott anyagcsere folyamatába. A társadalmi termelőerők már napjainkban sem, a jövőben még kevésbé jellemezhetőek néhány egyszerű tárgyi és szubjektív elem felsorolásával. A termelőerők köre fokozatosan kiszélesül, és – amint Marx előre látta – eddigi elemeihez folytonosan újabbak járulnak: a termelési viszonyok bizonyos oldalai, újabb s újabb emberi-szubjektív erők (tudományos ismeretek, morális arculat, logikai és pszichológiai képességek stb.), a vezetési és irányítási tevékenység, a termelés szervezete stb. A termelőerők tudatos és tervszerű fejlesztése megkívánja a jól kidolgozott tudomány- és műszaki fejlesztési, gazdasági, kulturális és szociálpolitikát, és egyéb társadalmi intézkedéseket. A tudományos-technikai forradalom termelőerői szocialista viszonyok között aligha tekinthetők csupán a többi társadalmi területtől jól elkülönült, speciális szférának. Minden társadalmi jelenség rendelkezik potenciálisan termelőerői vonatkozásokkal,⁷⁶ amelyek a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának folyamatában – hacsak akadályok nem lépnek fel közben –, reális termelőerőkként, ill. hajtóerőkként egyszírtálnak.

A termelőerők belső integrálódásának következtében növekszik az egész szocialista társadalom belső integráltsága. Egyes területei között az eddigi gyakran egy irányú alap-következmény, ill. okozati kapcsolatok bonyolult visszacsatolásokkal párosulnak, egymástól eddig távol álló területek kerülnek egymással közvetlen kölcsönhatásba. Mindez jól megmutatkozik a társadalmi termelőerők és a szocialista életmód folyamatosan kialakuló újszerű kölcsönhatásában. Minél jobban növekednek a szocialista társadalom termelőerői, minél inkább előtérbe kerülnek a magasabb rendű anyagi és kulturális szükségletek, a szocialista életmód annál jelentősebb determinánssá válik a termelőerők további fejlesztésében. Az életmód ugyanis az anyagi és kulturális javak meghatározott értékítéleteken és szokásokon alapuló fogyasztási módját is magában foglalja. Ha a fogyasztási igények valamilyen oknál fogva eltólnak a szocialista-kommunista ideáloktól, ez magával hozhatja a termelés eltolódását is a szocialista termelés alapvető céljától.

Ugyanakkor fordítva, a szocialista életmód csak akkor bontakozhat ki az eddiginél teljesebben, ha a társadalmi viszonyok és körülmények megfelelő közvetítésével „következétesen végrehajtott sajátos struktúra- és műszaki fejlesztési politika támasztja alá”.⁷⁷ Maga a műszaki fejlődés is közrehat a kollektív és az individuális szükségletek arányának alakulásában. A tudományos-technikai forradalom folyamán ugyanis a termelő és nem termelő tevékenységek sajátos differenciálódása és integrá-

lódása megy végbe. A termelésből újabb s újabb olyan tevékenységek szakadnak ki, amelyeknek termelő szolgáltatások formájában való ellátása ökonomikusabb és racionálisabb, ill. más formában egyenesen elláthatatlanok. Hasonló módon a családi-háztartási tevékenység komplexumából is folytonosan kiválnak olyan tevékenységek, amelyek szolgáltatások formájában nemcsak ökonomikusabban, racionálisabban, hanem humánusabban, a szocialista ember igényeinek megfelelőbb módon láthatók el, esetleg gépesíthetők, automatizálhatók. A tudományosan-technikai forradalom ily módon közrehat „a közösségi fogyasztás hányadának növekedésében”, amely „normális feltételek között és az egyes egyének normális szükségleteinek egyre magasabb szintű kielégítése mellett – egyik fő mutatója annak, mennyire fejlett a szocialista fogyasztási mód”.⁷⁸

A fejlett szocialista társadalom építése és a tudományos-technikai forradalommal való egyesítése nem lineárisan növekvő, harmonikus folyamat. Részint a kiindulópontok és a tudományos-technikai forradalomhoz átvezető hidak gyengeségei, részint magának e forradalomnak a belső adottságai és az egyes társadalmi területek egymástól különböző fejlődési ritmusa miatt bizonyos, talán éleződő ellentmondásokkal is számolnunk kell. Valószínűleg hazánk sem képes elkerülni – bár a szocialista viszonyok ezt nagyban mérsékelhetik –, bizonyos extremitások növekedését, amely a fejlett, de még inkább a közepesen és a kevésbé fejlett tőkésországokban a tudományos-technikai forradalom szükségszerű velejárója. Bizonyára hazánkban is gondot okoz majd, ahogy gondot okoz ma is, a legfejlettebb és sokszor a legelmaradottabb termelési eszközök és a velük kapcsolatos emberi viszonyok egyidejű létezése.

Számolnunk kell azzal is, hogy a komplex automatizálás belátható időn belül a dolgozóknak csak kisebb részét érinti, és domináló marad a technikailag kevésbé felszerelt ágakban dolgozók létszáma. Emiatt nem csökken, hanem jó ideig növekszik a munkahely-, a szakma- és a képzettségi struktúra határainak széthúzódása. Egyelőre nem csökken, hanem nő a szakmák és a foglalkozások száma. Hosszú ideig társadalmilag egyaránt szükséges a magasán és az alacsonyan kvalifikált, sőt kvalifikálatlan munka.

Nem indulhatunk ki abból a feltételezésből, mintha a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának egyedüli és legfőbb feltétele a magas fokú alkotó munka társadalmi méretű elterjedése lenne, mintha egyhamar eltűnnének a kvalifikált és nem kvalifikált, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek. Ez a tudományos-technikai forradalom és a szocialista-kommunista társadalmi haladás magasabb, távolabbi fokán lehetséges, bár napjainkban is jelentkeznek az ebbe az irányba mutató tendenciák. Már ma is gondot kell fordítani azoknak a csatornáknak a kiépítésére, amelyek közvetítésével az alkotó kezdeményezések könnyebben fórumot kaphatnak és realizálódhatnak. Napjainkban is kulcskérdés az általános és szakmai műveltség színvonalának emelése a valóságos ellentmondások figyelembevételével, a reális fejlődési ütem mértékében.

*

Mint előljáróban jeleztük, a tanulmánynak nem az volt a célja, hogy a tudományos-technikai forradalom és a szocializmus előnyei egyesítése programjának koncepcióját felvázolja. Ellenkezőleg, azt kívánta bemutatni, hogy ez a koncepció hazánkban még nem eléggé kidolgozott, de kidolgozása elméletileg és gyakorlatilag sürgető.

A tanulmány ennek elősegítésére kívánt néhány kritikai gondolatot és elméleti-módszertani kiindulópontot felvetni elsősorban a tudományos-technikai forradalom

mai megnyilvánulásai oldaláról. A felvetett gondolatok egyelőre hipotetikusak, nem teljesebb és nem eléggé ellenőrzöttek ahhoz, hogy egy koncepció alapjait képezzék. Ehhez további szélesebb körű, interdiszciplináris vizsgálatok szükségesek, a hazai helyzet pontosabb felmérése, a tudományos-technikai forradalom struktúrája és dinamikája, komplex társadalmi hatásai megismerése és a folyamatok prognosztizálása terén.

JEGYZETEK

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1971. 70. old.

² Az NSZEP IX. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 128. old.

³ A BKP programja. Bolgár Kulturális Közp. – Kossuth Könyvkiadó 1973. 39. old.

⁴ Az MSZMP XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1975. 166–167., 206. old.

⁵ Egyelőre megoszlanak a vélemények abban, hogy a tudományos-technikai forradalom milyen mértékű realizálása milyen kritériumok szerint felel meg a fejlett szocialista társadalom követelményeinek. L. M. Gatovszkij szerint például a tudományos-technikai forradalom „a fejlett szocializmus körülményei között a kommunizmus anyagi-technikai bázisa fokozatos megteremtésének a konkrét útját jelenti... Eltűnik a kvalifikált és nem kvalifikált fizikai munkára, a mezőgazdasági (nem ipari) és ipari munkára való felosztás.” (L. M. Gatovszkij: Naucsno-tehniceszkiy progressz i ekonomika razvito vo szocializma. „Nauka”, Moszkva 1974. 8., 141. old.) A. P. Butenkónak az a véleménye, hogy a fejlett szocializmus „a tudományos-technikai forradalom növekvő szerepével kapcsolatos, az automatizálás növekvő arányával, a kézi munka teljes kiszorításával, a fizikai és szellemi munka közeledésével, folytonos közeledéssel a felé, amikor a közvetlen munkaidő megszűnik a gazdagság mértéke lenni.” (A. P. Butenko: Szocializm. kak obszestvennij sztroj. „Politizdat”, Moszkva 1974. 228. old.) „A fejlett szocializmusban a tudományos-technikai forradalom kibontakozása általános jellegűvé válik” – írja P. A. Ignatovszkij magyarul is megjelent könyvében. (P. A. Ignatovszkij: A fejlett szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1975. 71. old.) Hasonlóan nyilatkozik L. J. Abalkin: „A fejlett szocialista társadalom gazdaságát az jellemzi, hogy... a termelőerők a tudományos-technikai forradalom döntő befolyása alatt fejlődnek a gazdasági növekedés intenzív tényezőire támaszkodva.” (L. I. Abalkin: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 79. old.)

⁶ Ekonomicseszkiye i szocialno-politicseszkie problemü kommuniszticseszko vo sztroityelsztva v SzSzSzR. Moszkva 1972. 136. old.

⁷ Néhány ezek közül: Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–1960. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964; Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968. Kossuth Könyvkiadó–Közügazdasági és Jogi Könyvkiadó 1974; Hoós János: A gazdasági növekedés alapvető tényezői. Közügazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970; Strak Antal: Terv és valóság. Kossuth Könyvkiadó 1973; Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai 1957–1960. Kossuth Könyvkiadó–Közügazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.

⁸ Lásd V. D. Kamaev: Szovremennaja naucsno-tehniceszskaja revolucija, „Müszlj”, Moszkva 1972. 74. old.

⁹ MEM 46/II. köt. 1972. 23., 24–25. old.

¹⁰ MEM 46/II. köt. 160., 164., 169., 170., 172. old.

¹¹ Ágoston László: Az ember és a technika. Kossuth Könyvkiadó 1965. 179. old.

¹² Ágh Attila: A marxij elsajátítás-elmélet néhány kérdése. Magyar Filozófia Szemle, 1972. 3–4. sz. 320. old.

¹³ Mint Zs. Arojo, a BKP képviselője a Béke és szocializmus 1970. október 8–9-én rendezett eszmecserején mondotta: „Ha csupán arra volna szükség, hogy megteremtjük a kommunizmus anyagi-technikai bázisát, feltételezhetnénk, hogy ma, a tudományos-technikai forradalom bázisán, ez viszonylag rövid idő alatt megoldható.” (Béke és szocializmus, 1970. 12. sz. 64. old.)

¹⁴ Ágh Attila: Marx kommunizmus-elmélete és a tudományos-technikai forradalom világtörténelmi folyamata. Társadalmi Szemle, 1971. 11. sz. 74. old.

¹⁵ Uo. 74. old.

¹⁶ Szovremennaja naucsno-tehniceszskaja revolucija, „Nauka”, Moszkva 1970. 225., 238. old.

¹⁷ Avtomatizacija i rabocsij klassz pri kapitalizme. „Nauka”, Moszkva 1975.

¹⁸ Lásd D. Čalic: Az automatizálás szerepe Jugoszlávia technikai és gazdasági fejlődésében. Közügazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 116–117. old.; C. F. Ray: Az új technika elterjedése. Műszaki fejlődés és világüzgazdaság. Közügazdasági és Jogi Könyvkiadó 1972. 109–208. old.

- ¹⁹ L. I. Grekov: Az ember és környezete. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 3-4. sz. 297., 318. old.
- ²⁰ Naucsno-tehnicesszkaja revolucija i szocializm. „Politizdat”, Moszkva 1973. 16. old.
- ²¹ Naucsno-tehnicesszkaja revolucija i obsesztvo, „Müszlj”, Moszkva 1973. 64. old.
- ²² Harsjü Erdey Gruz Tibor akadémikusai Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 1-2. sz. 47. old.
- ²³ Szalai Sándor: Tudomány és társadalom. Népszabadság, 1977. január 22.
- ²⁴ Ny. M. Nyikolszkij: A tudományos-technikai forradalom, világgazdaság, nemzetközi politika, demográfia. Kossuth Könyvkiadó 1973. 73-88. old.
- ²⁵ Harsanyi István: A tudományos-technikai haladás meggyorsításának társadalmi feltételeiről. BME Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoport Közleményei, 1974. 2. sz. 4. old.
- ²⁶ Szakasits D. György: Magyarország és a tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó 1973. 11., 13. old.
- ²⁷ A fejlettség határán. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 18. old.
- ²⁸ MEM 46/II. köt. 23., 174-175. old.
- ²⁹ Szakasits D. György: Id. mű, 9., 13. old.
- ³⁰ Uo. 13. old.
- ³¹ Lásd MEM 46/II. köt. 169-170. old.
- ³² Az ország néhány új, TTF-típusú műszaki létesítményében a Szakszervezetek Elméleti Kutató-intézete által végzett felmérés alapján az a benyomásom, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának meggyorsításához szükséges ismeret, tudás és alkotókészség lényegében megvan hazánkban. Az igények e téren egyelőre nem jelentkeznek össztársadalmi méretekben, s mindenütt, ahol gondosan történt a vezetők és beosztottak kiválasztása és felkészítése az új feladatokra, jó eredmények születtek (az Ózdi Kohászati Művek Folyamatos Acélművében, a TVK Olefin gyárában stb.).
- ³³ Kovács Géza: A jövő kritikus elágazási pontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975. 140., 148. old.
- ³⁴ Uo. 144-145. old.
- ³⁵ Stark Antal: Műszaki haladás és gazdasági struktúra. Kossuth Könyvkiadó 1970. 295. old.
- ³⁶ Válaszúton a civilizáció. Kossuth Könyvkiadó 1968. 39. old.
- ³⁷ Ágh Attila: Marx kommunizmus-elmélete és a tudományos-technikai forradalom világtörténelmi folyamata. Társadalmi Szemle, 1971. 11. sz. 84. old.
- ³⁸ A társadalmi gyakorlat lépten-nyomon beleütközik a tudomány és a technika önmozgásának ellentmondásaiba és ellentmondásos gazdasági-társadalmi vetületeibe. Egyik oldalon növekszik a tudatos össztársadalmi döntések, a tervszerű tudomány- és műszaki fejlesztési politika szerepe. A másik oldalon viszont a fejlesztési alternatívák és döntések megalapozottsága, a helyes fejlesztési arányok kialakítása fokozottabban megkívánják a folyamatok objektív logikájának a tanulmányozását. A növekvő energia-igény kielégítése például ma még rendkívül költséges. A villamos energia előállítása lényegében hagyományos technológiával történik, amibe az atomenergia-termelés is csupán hőszolgáltatással kapcsolódik be. Ennek következtében sajátos fejlesztési arányok alakulnak ki. Az energiatermelés növelése az összbetűházások tetemes részét elvonja, sok országban 15-20⁰/₁₀-át, amit a kapcsolódó költségek (bányászat, környezetvédelem) tovább növelnek. (Lásd: Vajda György: Energia és társadalom, Akadémiai Kiadó 1975. 97. old.)
- ³⁹ Hülvely István: A tudományos-technikai forradalom néhány ideológiai kérdéséről. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 3-4. sz., 154. old.
- ⁴⁰ Ágh Attila: I. m. 74. old.
- ⁴¹ Naucsno-tehnicesszkaja revolucija, „Müszlj”, Moszkva 1974. 209. old.
- ⁴² A tudományos-technikai forradalom mint tartalmi jelenség, természetesen nem kezelhető olyan neutrális területként, mint ami a maga egészében minden formameghatározottságtól mentes. A tőkés társadalmi-gazdasági viszonyok mélyen átszövik fejlődési irányait, alkalmazási módjait és tárgyi megnyilvánulásait. Víványainak szocialista adaptációjánál különösen fontos a tartalmi és a formai elemek konkrét elemzése. (Lásd: Ágoston László: A tudományos-technikai forradalom és a szocializmus egyesítésének történelmi folyamata a két rendszer versenyének feltételei között. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 2-3. sz., 115-116. old.)
- ⁴³ Hülvely István: Id. mű 162. old.
- ⁴⁴ B. M. Kedrov: Teoreticesszkije voproszi materialiszticesszkjoj dialektiki, Voproszi Filozofii, 1976. 12. sz. 63-64. old. Ezeket a dialektikus elveket eklatánsan sértik meg azok az álbaldali szocializmus-kritikák, amelyek a tudományos-technikai forradalom kifejlett eredményére hivatkozva e forradalomnak kizárólagos antropológiai-kulturális tartalmat adnak, és a mai szocializmustól kérlik számon a személyiség teljes kibontakozását, az emberi egyetemesség és az ember, mint öncél teljes megvalósítását. Ez mutatkozik meg R. Garaudy A szocializmus nagy fordulópontja (1960) és Az alternatíva (1972) című munkáiban, amelyek arra az irreális konstrukcióra támaszkodnak, mintha a tudományos-technikai forradalom már befejeződött volna, s a fizikai és a szellemi munka teljes összeolvadása már lehetséges lenne.

⁴⁵ Marx „Technikai füzetei” (amelyek tulajdonképpen „A politikai gazdaságtan kritikájához” 1861–63-ban írt kéziratok) gazdagítják a mai folyamatok történelmi szemléletét és a leírás fogalmi apparátusát. Marx például megkülönbözteti az ipari forradalom manufaktúrán belüli és kívüli előfeltételeit, az egyes „átmeneti fokokat”, „differenciálódási és specializálódási” formákat, az ipari forradalom „kiinduló” és „fordulópontját”, az „első” és „második” ipari forradalmat stb. – természetesen az akkori időknek megfelelő tartalommal. (Lásd K. Marx: Masini, primenyenyije prirodnih szil i nauki. Voproszi isztorii esztesztvoznanyija i tehnikai, Vüpuszk 25. Moszkva 1968.)

⁴⁶ Ágh Attila: Totalitásemélet-rendszerelmélet. Világosság, 1975., 3. sz., 144. old.

⁴⁷ Ágh Attila: A Grundrisse rendszere. Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 3. sz., 338–339. old.

⁴⁸ Ágh Attila: Marx kommunizmus-elmélete és a tudományos-technikai forradalom világtörténelmi folyamata. Társadalomtudományi Szemle, 1971. 11. sz. 83. old.

⁴⁹ Uo.: 75. old.

⁵⁰ Az „automatizálás” fogalma is mást jelent számunkra, mint amit jelentett Marx korában. Marx - Ure felfogásának megfelelően – elsősorban a gőzgép mintájára minden „saját lélekkel” bíró, merev programmal bíró gépezetet automatának tekintett. (Lásd Endrei Walter: Az automata és az automa-tikus gyár fogalma Marx korában. Világosság, 1973. 8–9. sz.)

⁵¹ Huszár István: A tudományos-technikai forradalom marxista értelmezéséhez. Magyar Tudomány, 1973. 10. sz. 636–637. old.

⁵² R. Richta: Scientific and technological revolution and prospect of social development. VIII. World Congress of the Int. Sociological Association. Toronto 1974. 7–8. old.

⁵³ Lásd Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/II. köt., 1972. 174., 208. old.

⁵⁴ V. G. Marahov: Naucsno-tehnicsezskaja revolucija i jijo szocialnije poszledsztvija, „Viszsaja skola”, Moszkva 1976.

⁵⁵ Uo.: 7., 82. old.

⁵⁶ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1962. 107. old.

⁵⁷ Uo.: 128. old.

⁵⁸ Uo.: 142. old.

⁵⁹ P. Oldak: A környezetvédelem – új szemszögből nézve. Nemzetközi Szemle, 1973. 7. sz.

⁶⁰ A tudományos-technikai forradalom közgazdasági kérdései a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 14. old.

⁶¹ PREGNÁNSAN fejezi ezt ki Rudas János: „Hazánkban – fejlettségi szintünknek megfelelően – a következő évek-évtizedek technikai fejlődésének fő iránya a gépesítés, a gépi nagyipar megteremtése.” (Rudas János: A technika és a munkások. Magyar Nemzet, 1974. december 22.)

⁶² Lásd: G. Volkov: Szociológiája nauki. „Politizdat”, Moszkva 1968; V. Roman: A tudományos-technikai forradalomról. Kossuth Könyvkiadó 1972.

⁶³ J. D. Bernal: Tudomány és társadalom. Gondolat 1963. 325. old.

⁶⁴ Lásd Ágoston László: Az ember-technika-természet reláció történeti alakulása és a tudományos-technikai forradalom. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 3–4. sz.

⁶⁵ Kornai János: Antiequilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971., 301. old.

⁶⁶ A tudományos-technikai forradalom irányainak általános műszaki fejlesztési funkciójára utalnak az elterjedt kifejezések: „automatizálás”, „kibernetizálás”, „elektronizálás” stb. Egyes fejlődési ágak szinte kizárólagosan ilyen szerepet játszanak (ultrahang, izotóptechnika stb.). Aligha említhető olyan TTF-típusú tudományos-technikai vívmány, amely fokozatosan ne tenne szert általános műszaki fejlesztési szerepre.

⁶⁷ P. Naville több száz üzemben végzett felmérés alapján az automatizálásnak a következő gazdasági előnyeit említi: a klasszikus értelemben vett termelékenység iparágaktól és üzemektől függően 15–20-szorosára, nem ritkán 50–100-szorosára emelkedik. Nagymértékben lerövidülhet a tőke körforgása, és ezzel a berendezések amortizációs ideje. A foglalkoztatottak létszámának és a bértömegek relatív, ill. abszolút csökkenése mellett a termelési volumenek óriási növekedése lehetséges, és így – a nagy beruházási költségek ellenére – csökken az egy termékegységre eső beruházási hányad. (Lásd P. Naville: Vèrs l'automatisme social? Gallimard, Paris 1963. 15–25. old.) Ezek az előnyök a megfelelő feltételek hiányában azonban ellentétükbe csaphatnak át.

⁶⁸ A TTF jelenlétéről tanúskodnak a IV. ötéves tervünk olyan célkitűzései és az azóta elért eredmények, mint a számítástechnikai eszközök alkalmazásának és gyártásának meghonosítása, a petrol-kémiai ipar bázisának megteremtése stb. A tudományos-technikai forradalom mikroszintű jelentkezéséről és a hagyományos termelői apparátussal való ellentmondásos viszonyáról számos esetet tárnak fel a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, az MTA Szociológiai Intézete és egyéb szervek vizsgálatai. A vizsgálatok jól rávilágítanak a problémakör rendkívüli összetettségére és arra a naivitásra, amely újra és újra a „van” vagy „nincs” fogalompar szűk kereteibe ágyazva igyekszik a tudományos-technikai forradalom létének kérdését eldönteni.

⁶⁹ Magyarország például igen előkelő helyet foglal el a K+F ráfordítások arányának nemzetközi ranglistáján (a nemzeti jövedelem több mint 3⁰/₀-a). Ezzel azonban egyelőre nincsenek arányban a gazdasági eredmények. Egyik központi feladat, hogy a megfelelő közvetítő láncszemek és ösztönzők kiépülésével szervesebb kapcsolat jöjjön létre a tudomány és a termelés között.

⁷⁰ A fejlett gazdaság határán. Tanulmányok. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó 1976. 31. old.

⁷¹ L. I. Abalkin: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa, Kossuth Könyvkiadó 1976. 79. old.

⁷² Ennek egyik megnyilvánulása hazánkban az ún. tárcaközi bizottságok számának gyors növekedése, bár sok más tényező is bekapcsolódik növekedésükbe. Így is előfordul, hogy egyes komplex feladatok néha gazdátlanok.

⁷³ L. I. Abalkin: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 253. old.

⁷⁴ Lásd Patkós János: Az ipari termelés társadalmosulásának új formái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. sz.

⁷⁵ Béke és szocializmus, 1970., 12. sz. 63. old.

⁷⁶ Lásd E. Lasso: Probleme der Produktivkraft-theorie in der Periode des Umfassenden Aufbaus des Sozialismus und der technisch-wissenschaftlichen Revolution. Deutsche Zeitschrift f. Phil., 1967., 4. sz.

⁷⁷ Kozma Ferenc: Jólét szocialista módon. Kossuth Könyvkiadó 1976. 127. old.

⁷⁸ Kiss Artúr: A szocialista fogyasztási mód és változásainak egyes kérdései. Tájékoztató, 1974., 4. sz. 51. old.

Ágoston László tudományos tanácsadó (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete) „A tudományos-technikai forradalom történelmi folyamata és a fejlett szocializmus építése” című tanulmányának vitájára meghívott szakemberek és a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak részvételével ez év márciusában került sor. A vita alkotó eszmecsereként zajlott le, amiben nagy része volt a tanulmány vitára ösztönző polemikus jellegének és a résztvevők aktivitásának, akik felhívták a figyelmet a tanulmány erős és gyenge oldalaira, s számos újabb gondolatot vetettek fel, amelyek azonban – miként már utaltunk rá – terjedelmi okok miatt a tanulmány átdolgozott formájában nem kaphattak helyet.

A vita vezetője, *Farkas János* tudományos osztályvezető (MTA Szociológiai Kutató Intézet) bevezetőjében felhívta a figyelmet több olyan kérdésre, amelyek tudományos, ideológiai és politikai szempontból különös figyelmet érdemelnek, többek között arra, hogy a tanulmány mennyiben felel meg a koncepcionális igényeknek a TTF mai megnyilvánulásai és társadalmi kapcsolatai értékelésében? A TTF alul- és túlértékeléseivel szemben helyes szemléletet tartalmaz-e? Centrális fontosságú kérdésként említette-e a tudományos-technikai forradalom kommunizmushoz való kötöttségének problémáját, hiszen – mint mondotta –, ha a TTF mai fejlettségi fokán mereven kitarunk ennek kizárólagossága mellett, a pártdokumentumokkal keveredünk vitába. Ezzel kapcsolatban reális kérdésfelvetésnek tűnik: elegendő-e napjainkban a marxi fogalmi apparátus a TTF leírására, a TTF és a szocialista forradalom viszonyának jellemzésére? Vitára inspiráló probléma a TTF alternatívászerűségének és a termelési forradalomnak a kérdése. Számos egyéb vitakérdés is figyelmet érdemelne, mint például: a tudás tárgyának fejletlensége miatt lehetséges-e napjainkban a tudományos-technikai forradalom pontos meghatározása? Lehet-e a TTF ideál-formájáról beszélni? Nem lenne-e szükséges a TTF problémáit a fejlett szocializmus kutatási főirány keretében jobban beágyazni a társadalmi folyamatokba?

A vita lényegében ezek körül a kérdések körül bontakozott ki.

Kovács Géza, egyetemi tanár (MKKE) a tudományos-technikai forradalom mai megnyilvánulásainak megragadásával kapcsolatban kifejtette, hogy nem szabad egyenlőségi jelet tenni a TTF léte és a vele összefüggő reális, aktuális feladatok között. A felkészülés és a vele való foglalkozás akkor is reális és aktuális lehet, ha a TTF csak egy következő periódusban bontakozik ki. Egyébként sem zárultak még le a TTF mai valóságának értelmezése körüli viták. Nincs egységes álláspont abban, hogy a tudományos-technikai haladásnak melyik szakaszában koncentrálódik a for-

radalmi átmenet mint gyors, ugrásszerű változás, s mikor bontakoznak ki azok a specifikus termelőerők, amelyek a magasabb rendű termelési módra jellemzőek. A számítógépekkel automatizált nagyipar a fejlődés egyik evolúciós szakaszának is tekinthető. Mindenesetre – mondotta Kovács Géza –, elfogadható a tanulmánynak az az értékelése, hogy jelenleg a TTF alsó, kezdeti szakaszában vagyunk. Csak akkor igen nagy különbség van a TTF-nek a szocializmusra és a kommunizmusra jellemző alsó és felső fokai között. Különböznem kapcsolhatók be a kommunizmus specifikus termelőerői, amelyek különböznek a szocializmus termelőerőitől. Valóban, sokszor túlságosan közelinek tüntették fel a kommunizmus elérését. Szükséges lenne tudományos megalapozottsággal olyan, a szocializmust meghaladó jövőkép megrajzolása, amely a TTF ideálmodelljét képezhetné. Ez azonban nem tévesztendő össze a TTF prognosztikus modelljével.

Kerekes Györgyné, tudományos főmunkatárs (SZEKI) hangsúlyozta: az empirikus vizsgálatok tükrében tarthatatlan az a nézet, hogy Magyarországon nincs TTF. Számos olyan gyáregységünk, műhelyünk van, ahol a TTF-re jellemző termelés folyik. Bár anyagi lehetőségeink behatárolják a fejlesztés mértékét és ütemét, a fő problémák a gazdasági és politikai irányítás gyengeségeiből fakadnak, a lassúságból, kényelmességből és maradiságból, abból, hogy sokszor az új technikát nem alkalmazzák hatékonyan, hogy nem gondolják végig következetesen az új technika alkalmazásának teljes társadalmi menetét – beleértve az oktatás, a képzés, a bérezés, a munkaszervezés, az üzemi demokrácia stb. változásait. Sokszor elaprózódnak a rendelkezésre álló összegek, ami a lehetségesnél alacsonyabb fokú technikát eredményez. A TTF kifejlesztésére mind belső, mind külső viszonyaink rákényszerítenek.

Pogány György, tudományos tanácsadó (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete) hiányolta, hogy a tanulmány nem foglalkozik kellő súllyal a TTF meghatározásával. Pedig a TTF definitív oldala erősen belejátszik mai megítélésébe. Ha a fogalom jelentését a jelenség kifejlett állapotára korlátozzuk, akkor a TTF szükségszerűen a jövőbe tolódik. Ha viszont a TTF-at ma létező, reális jelenségének tekintjük, akkor a fogalmába is a mai lényeges jellemzőit kell süríteniünk. A tanulmányban felvetett problémák lényege: a TTF és a társadalmi formák kapcsolata. A TTF folyamatában két periódust kell megkülönböztetnünk egymástól: egyrészt a minőségileg új technikák, ill. technológiák megjelenését, másrészt azok elterjedését, általánossá válását. A megjelenés már ma létező jelenség, az elterjedés, az általánossá válás azonban sem a különböző fejlettségű országok között, sem egy országon belül még nem valósult meg. A TTF-nak az új termelőerők létrejöttéhez és általánossá válásához való kapcsolata éppen fordított sorrendben történik, mint ahogy azt sokszor vélik. Az általánossá válás, mint evolúciós folyamat esik a kommunizmus időszakára (tehát valójában ez már nem is TTF, hanem egy állapot). Ezzel szemben az új termelőerők létrejötte, a TTF mint forradalmi ugrás (ami időben viszonylag hosszú periódust is felölelhet) pedig az előző időszakban megy végbe.

Rajcsányi Péter, tudományos munkatárs (Magyar Külügyi Intézet) szerint az empirikus tények alapján vitatkozhatunk arról, hogy a TTF-nak milyen jegyei milyen súllyal található meg a mai magyar társadalomban, de nem fogadható el az a nézet, hogy a szocialista országokban, vagy éppen Magyarországon a TTF csak évtizedek múlva lesz aktuális, s addig csak előkészítő tevékenységet kell folytatni. Ennek a nemzetközi tapasztalatok ellentmondanak. A szocialista országok nemzetközi tevékenységét nap mint nap befolyásolják a TTF-fal összefüggő tényezők, az új világ-gazdasági renddel kapcsolatban a fejlődő országoknak nyújtandó tudományos-műszaki segítség, a technológiai transzfer problémája, a kelet-nyugati tudományos-mű-

szaki együttműködés, mint a nemzetközi osztályharc része stb. A TTF és a világforradalmi folyamat között már ma is sokoldalú közvetlen és közvetett kapcsolat van, ami elmélyülő tendenciát mutat. Emiatt nem kellene hangsúlyozni olyan erősen a két folyamat – egyébként kétségtelen – viszonylagos önállóságát, ahogy a tanulmány teszi. A TTF a világforradalmi folyamat társadalmi-gazdasági feltételeinek kialakításában jelentős szerepet játszik.

A vitában majd mindegyik hozzászólás érintette a tudományos-technikai forradalom vívmányai és a szocializmus előnyei egyesítése kifejezésének tartalmi problémáit. *Kerekes György*, tudományos főmunkatárs (Társadalomtudományi Intézet) felvetette, hogy egyfelől a kifejezés találoan utal arra, hogy a TTF kibontakoztatásában és alkalmazásában az iparilag fejlett tőkésországok előbbre tartanak a szocialista országokhoz képest, akiknek sokszor kívülről kell a modern technikát átvenniük. Másfelől azonban a kifejezés félreértésekhez vezethet, hiszen nem valami burzsoá TTF-at kell a szocializmus előnyeivel egyesíteni. Megfelelőbb fogalmazáson kellene gondolkodnunk, amely egyértelműbben fejezi ki, hogy fő feladatunk szocialista viszonyaink közt a TTF kibontakozásának meggyorsítása, s ezzel a kommunizmusba való átmenet termelőerői bázisának megteremtése. Nemcsak a nehézségeket és a gátló tényezőket kell megállapítanunk, hanem offenzívebb szemlélettel konstruktív javaslatok és megállapodások szükségesek. Ezt a szemléletet a tanulmányban is erősíteni kellene.

Többen, például *Kovács Géza* és *Kerekes Györgyné* az „egyesítés” megjelölést az adott összefüggésben pontatlannak tartották. Nem lehet ugyanis megengedni azt a feltételezést, mintha a TTF és a szocializmus nem lennének szervesen összetartozóak, ill. mintha a TTF nem képezné a társadalmi mozgás szerves részét. *Nagy László* igazgatóhelyettes (Társadalomtudományi Intézet) véleménye szerint „a szocializmus előnyeivel való egyesítés” a kapitalizmus torzításaira utal. Teljesebben és alaposabban kellene azonban kifejtetni és indokolni, hogy mi is értendő ezen pozitív értelemben. Talán jobban a lényegre irányítaná a figyelmet a következő kifejezés: a TTF kibontakozása és előrehaladása a szocializmus körülményei között.

Rajcsányi Péter szerint az „egyesítés” kifejezés helyesen világít rá arra, hogy a TTF és a szocializmus nem automatikusan egybeeső folyamatok, hogy a TTF és a szocialista viszonyok között ellentmondások lehetségesek. Más szempontból viszont valóban pontatlan. Helyesli *Nagy László* javaslatát a kiegészítéssel, hogy a TTF kibontakozásának a szocializmusban két oldala van: az egyik – a TTF meggyorsítása a szocialista viszonyok hatására. A másik – a TTF szocialista kibontakozásának visszahatása a TTF világméretű folyamatára. Ez a kérdés a TTF két alternatívájának problémájához vezet el, amelyekről – véleménye szerint – napjainkban jogos beszélni. A mai viszonyok között azonban az alternatívák valamennyi alapvető jelleme nem fogalmazható meg pontosan. A két ellentétes társadalmi rendszer közegeiben maga a két típus is fokozatosan történelmi folyamatként alakul ki. Ebben a folyamatban a társadalmi forradalom – és nem a TTF – jelzi azt, hogy az egyik alternatíva világtörténelmileg hamis. A TTF-nak a szocialista-kommunista társadalmi viszonyok közti periodizálása is elválaszthatatlan a TTF világméretű kibontakozásától. A Richta- és Marahov-féle kísérletek mindegyike beiktatja a TTF kifejlődését a fejlett szocialista társadalom és a kommunizmus anyagi-technikai bázisa megteremtésének folyamatába, de megengedik azt a következtetést, hogy a TTF kibontakozása időben túlnyúlik a fejlett szocializmus időszakán. Ez megkérdőjelezi a vitában többször elhangzottakat arról, hogy a TTF fő eredménye a fejlett szocialista társadalomban a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrejötte. Nem biztos,

hogy a TTF kibontakozása a fejlett szocializmus és a kommunizmus határvonalán tetőződik. A TTF-nak valószínűleg fontos szerepe lesz a kommunizmus építésében és a kommunizmus kiteljesedésében is. A TTF tartalmilag sem korlátozódik csak az anyagi-műszaki bázis létrehozására, messzemenő társadalmi kihatásai vannak például a szocialista életmódra, a társadalom egész technikai bázisának átalakítására.

Taksás Imre, szerkesztő (Társadalomtudományi Közlemények) megjegyzése szerint nem arról van szó, mintha két különböző folyamatot kellene összekapcsolni mechanikusan, és mintha kizárólagosan a TTF-ből kellene kiindulni. Egyetlen párt-dokumentum sem így értelmezi ezt a kérdést. A szocializmus előrehaladásán van a hangsúly, a szocializmus társadalmi, gazdasági rendjéből fakadó lehetőségeknek a jobb kiaknázásán, hogy a TTF valóban az ember javára valósuljon meg. Tehát a szocialista fejlődés kiszélesítéséről, további kibontakozásáról van szó, amelynek a TTF egyik fontos emelője.

Patkós János, tudományos főmunkatárs (Társadalomtudományi Intézet) a termelőerők társadalmasulásának kérdéseivel foglalkozik. A szocializmus egyik legfőbb előnye, hogy tág mozgásteret biztosít a TTF-típusú termelőerők kifejlődése számára. Az előrehaladás azonban nem ellentmondásmentes. Az új munkamódok (ágazatok, alágazatok) differenciálódása és összefonódása nem marad meg a kialakult intézményrendszer keretei közt, hanem beljük ütközik és áthatol azokon. A TTF tendenciái sokszor szembekerülnek a valódi vagy vélt ágazati sajátosságokhoz fűződő normákkal és értékekkel. A népgazdaság termelési rendszere a TTF időszakában nemcsak endogén (egyes munkamódok differenciálódásával), hanem exogén módon is fejlődik, sőt az utóbbi a jellemzőbb. Egy-egy új ágazat, vagy alágazat mintegy kívülről csatlakozik a kialakult termelési rendszerhez. Elsősorban a közvetlen termelőerővé váló tudomány vezet olyan, sokszor laboratóriumokban születő új irányokhoz (pl. számítógépgyártás), amelyek gyökeresen átalakítják az ágazati és ágazatközi termékáramlás irányát és intenzitását, a beszerzés és értékesítés útjait. A feszültségek feloldása az ágazatközi együttműködés új formáinak és módszereinek, a különböző vállalatközi szervezeteknek a kialakítását teszi szükségessé. A termelőerők fejlesztése nem szűk szakmai, hanem centrális jelentőségű politikai feladat. Tanulságos számunkra is, hogy számos testvérpártunk külön központi bizottsági ülést szentel a TTF-nak és a különböző új irányzatok műszaki politikája kialakításának. Így például a NSZEP KB az elektrotechnika és az elektronika fejlesztésének kérdését tárgyalja.

A fenti összefoglalóban korántsem érintettünk a vitában felmerült minden lényeges kérdést. Ennyi is mutatja azonban – amint *Ágoston László* a vitában elhangzott észrevételekre reflektálva kifejezte –, hogy rendkívül széles és komplex problémakörrel van szó, amely meghaladja egy tanulmány szűkre szabott kereteit. A vita megmutatta azt is, hogy a tudományos-technikai forradalom aktuális elméleti kérdései csak a konkrét társadalmi körülményekkel és feladatokkal összefüggésben vizsgálhatók gyümölcsözően. A vitában elhangzott észrevételek nagy része a további munkára ad fontos és figyelembe veendő útmutatásokat.

Az ember és technika kölcsönhatása – a TTF követelményei Magyarországon

A tanulmány fő célja, hogy hozzájáruljon az ember és a technika kölcsönhatásának, az emberi és technikai követelmények harmonizálásához, optimális egyeztetéséhez társadalmi feltételeinek a feltárásához. A vizsgálat során általános, különös és specifikus összefüggéseket különböztettünk meg. Az általános összefüggéseket különböző szempontok szerint konkretizáljuk. Így a technikai fokozatok közül külön vizsgáljuk a gépesítés előtti, a gépesítésen és az automatizáláson alapuló technika hatásait. Az ember–technika általános viszonyát a munkás–technika relációra konkretizáljuk. A vizsgált kérdéseknél a lehetőségektől függően igyekeztünk kiemelni a kapitalizmus és a szocializmus specifikumait. Végül, a szóban forgó kérdésekkel kapcsolatban külön súlyt helyeztünk Magyarországon konkrét adottságaira.

1. A MUNKÁS ÉS A TECHNIKA KÖLCSÖNHATÁSA ÉS FEJLŐDÉSÉNEK SZAKASZAI

Az ember–technika viszony átalakulása

Az ember és a technika funkcionális egységet alkot és dialektikus kölcsönhatásban van. E kölcsönhatáson belül az ember a meghatározó tényező, hiszen ő teremti meg a technikát, a technológiát, a termelési eszközöket, ő rendelkezik a mozgásba hozáshoz szükséges ismeretekkel és gyakorlati ügyességgel. Az ember–technika rendszer központi eleme is az ember, mert az hozza létre magát a rendszert, és koordinálja annak működését. Míg az ember a természeti-történelmi fejlődés „terméke”, addig a technika az ember tevékenységének mesterséges terméke. Az ember szükségleteinek megfelelően alakítja a termelési eszközöket, ugyanakkor alkalmazkodik is a létrehozott termelési eszközökhöz. Az ember–technika viszony fejlődésének egyik fő tendenciája, hogy az ember fokozatosan egyre több funkciót ad át a technikának, az emberi képességek és tevékenységek növekvő része objektívulódik a termelési eszközökben, azok mechanizmusában. A technika visszahat az emberre, megkönnyíti vagy megnehezíti munka- és életfeltételeit. A hatás jellege nemcsak a technikától, hanem a termelési viszonyoktól, a felépítménytől is függ.

A társadalmi fejlődés során átalakul az ember–technika viszony és a munka jellege. Az átalakulásra ható tényezők között fontos szerepet játszanak a termelőerők, ezen belül a tudomány és a technika, valamint a termelési viszonyok. Az ember és a

termelési eszközök kölcsönhatása mindig konkrét jelleget ölt. „... Az ember mint az »ember-gép«-rendszer összetevője nem elvont lény, hanem társadalmi egyén, aki belefoglalódott azoknak a társadalmi viszonyoknak a rendkívül bonyolult hálózatába, amelyek végső soron meghatározzák a géppel való kölcsönhatást. Az ember szerepe több mint karok vagy nyomógombok kezelése, melyhez a műszerek mutatói vagy a gépből jövő más jelzések adnak útmutatást. A gépek kezelése is társadalmi tartalommal társul...”¹

Az ember–technika relációk közül alapvető a *munkás–technika reláció*, amely több fejlődési szakaszon ment keresztül. A *termelőerők szempontjából* a legfontosabb szakaszok: a *gépesítés előtti (kézi szerszámon alapuló) termelés*, a *gépesítésen alapuló termelés és az automatizáláson alapuló termelés*.

A munkás–technika viszony azonban nem csupán technikai viszony, hanem szélesebb értelemben vett társadalmi–gazdasági–szervezeti viszony. A munkás személyiségének fejlődését nem lehet csak a technika fejlődéséből levezetni. A munkások munka- és életfeltételeinek alakulásában döntő szerepe van a termelési-társadalmi viszonyoknak, a szervezeti struktúrának. Ezért a munkás–technika relációt és általában az ember–technika relációt tágabban kell értelmezni és vizsgálni, úgy mint *ember–gazdaság–szervezet–technika relációt*.

A *termelési viszonyok szempontjából vizsgálva* a kérdést, a munkás–technika relációnak két alapvető társadalmi formája különböztethető meg. Az egyik a munkás–technika reláció *kapitalista formája*, amelyben a munkás mint közvetlen termelő meg van fosztva a termelési eszközök tulajdonától, és tőkés kizsákmányolásnak van kitéve. A másik a munkás–technika reláció *szocialista formája*, amelyben megvalósul a munkásnak mint közvetlen termelőnek és mint kollektív tulajdonosnak az egyesülése. Az ember–technika, illetve a termelőszervezetek fejlődése *szervezeti szempontból* is több szakaszra osztható fel. Ilyen például az egyszerű manuális rendszer, a gépesítésre jellemző alap szintű zárt rendszer, a számítógépes automatikus vezérlésű géprendszer.

A továbbiakban történeti fejlődésükben tekintjük át a munkás–technika legfontosabb fejlődési szakaszait, főleg abból a szempontból, hogy milyen hatást gyakorolnak a munkásokra. Az ilyen jellegű vizsgálatnak legalább két oka, illetve célja van. Az egyik az, hogy *történelmileg*, kialakulásuk és fejlődésük időbeni sorrendjében mutassuk be a munkás és a technika viszonyának különböző formáit a kézi szerszámon alapuló termeléstől kezdve a gépesítésen keresztül egészen az automatizálásig. Egy ilyen vizsgálat alkalmas a fejlődés tendenciáinak, valamint a munkás és a technika közötti viszony harmonizálási, humanizálási módzatainak a feltárására. A második ok az, hogy ez a *három technikai szint általában ma is egymás mellett, egymással összefonódva létezik*. A mai technika *vegyes jellegű*, amennyiben legalább három szintet, illetve fejlettségi fokot foglal magában: a gépesítés előtti (kézi szerszámon alapuló) technikai szintet, a gépesítés szintjét és a tudományos-technikai forradalom elemeit (automatizálás, számítógépesítés stb.). E három szint előfordulási aránya a különböző országokban eltérő.

A gépesítés előtti technika hatása a munkásokra

A gépek megjelenése előtt a munkás kézi szerszámokkal végezte el a munka műveleteit. A csak *kézi szerszámokon alapuló* termelésben majdnem minden funkció emberi tevékenységet képez. Ilyen a meghajtó energiaszolgáltató, a megmunkáló szer-

számvezető, az irányító, a vezérlő, a szabályozó, az ellenőrző, a mérő, a célmeghatározó, a tervező funkció és az egyéb mellékfunkciók.

A kézi szerszám a manufaktúra időszakában vált általánosan jellemzővé. A munka és a kézi szerszám viszonyának bizonyos manufaktúrára jellemző vonásai a jelenkori kézi szerszámon alapuló termelésre is érvényesek. A manufaktúra viszonyainak alapos elemzését Marx végezte el *A tőke I.* kötetében. Ezért a munka és a kézi szerszám viszonyának tárgyalásánál Marx elemzését vesszük alapul.

A *manufaktúra* egyszerű elemeit a részmunkás és a szerszáma alkotja. A kézi szerszámon alapuló termelésre a *részmunkás-szerszám viszony* jellemző. Ez a rendszer a manufaktúra időszakában (a XVI–XVIII. században) uralkodott, de kisebb-nagyobb mértékben ma is létezik. A manufaktúrában – írja Marx „... a művelő kézműszerű marad és ezért függ az egyes munkás erejétől, ügyességétől, gyorsaságától és biztonságától, amellyel szerszámát kezeli. A kézművesség marad a bázis... S éppen ezért, mert a kézműszerű ügyesség így a termelési folyamat alapzata marad, minden egyes munkást kizárólag egy részfunkcióhoz alkalmaznak hozzá és munkaerejét e részfunkció élethossziglani szervévé változtatják...”²

A manufaktúra részmunkása nagyobb termelékenységgel dolgozik, mint a kézműves, aki több műveletet hajt végre váltakozva. Az *összmunkás*, aki a manufaktúra élő mechanizmusát alkotja, csupa ilyen egyoldalú részmunkásból áll. Az önálló kézművességhez képest ezért kevesebb idő alatt többet termelnek. Tökéletesedik a részmunka módszere is, miután egy személy kizárólagos funkciójává önállósul. A részmunkás a manufaktúrában nem árut, hanem csak részterméket termel. A készáru a részmunkások összességének a terméke. A manufaktúra a szerszámokat is tökéletesíti azáltal, hogy szükségessé teszi a differenciálódásukat és a specializálódásukat. A szerszámok differenciálódásával lényegében a szerszámokat előállító szakmák is differenciálódnak.

Ami a *fizikai és a szellemi munka arányát* illeti, a kézi szerszámon alapuló termelésben a meghajtó energiaszolgáltató funkció és a mellékfunkciók fizikai munkakifejtést képeznek, a megmunkáló szerszámvezető, az irányító, a vezérlő, a szabályozó, az ellenőrző és a mérő funkció részben fizikai és részben szellemi munkakifejtést alkot, a célmeghatározó és a tervező funkció csak szellemi munkakifejtést képez.

A kézi munkán alapuló tőkés manufaktúra több tekintetben *negatív hatást gyakorol a munkásokra, és a munkafeltételekre*. „... A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét meglegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne... Nemcsak hogy a különös részmunkákat különböző egyének között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják, egy részmunka önműködő gépezetévé változtatják...”³ A manufaktúraszerű termelés tőkés jellege további torzításokat eredményez a munkások munkafeltételeiben. „... A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket, mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az koncentráldódik velük szemben a tőkésben. A munka manufaktúraszerű megosztásának egyik terméke az, hogy az anyagi termelési folyamat szellemi potenciáit mint idegen tulajdont és mint rajtuk uralkodó hatalmat szembeállítja a részmunkásokkal.”⁴

A kapitalizmusbeli manufaktúrának számos *tőkés jellemző vonása* van. Az egyik az, hogy a termelési eszközök összpontosulnak a tőkés kezében. Másfelől a tőkés manufaktúra biztosítja a tőkés feltétlen tekintélyt az emberek felett, akik pusztán tagjai egy összmechanizmusnak, amely a tőkésé. „Nagyobb számú munkás egyazon tőke parancsnoksága alatt – ez a természetadta kiinduló pontja mind egyáltalában a kooperációnak, mind a manufaktúrának... A sok egyéni részmunkásból összetett

társadalmi termelési mechanizmus a tőkés tulajdonában van. A munka kombinációjából eredő termelőerő ezért a tőke termelőerejeként jelenik meg. A tulajdonképpeni manufaktúra nemcsak hogy a tőke parancsnoksága és fegyelme alá veti a korábban önálló munkást, hanem ezen felül hierarchikus tagozódást is teremt a munkások között.”⁵

A szocializmus – ahol még létezik a kézi szerszámon alapuló termelés – túlhaladja a tőkés manufaktúra bizonyos specifikumait, így a tőkés parancsnoklását, a tőkés elsajátítási viszonyokat. Továbbra is megmaradnak azonban a részmunkás egyes vonásai.

A gépi technika és a munkás kölcsönhatása

A munkás–gép rendszer korunk egyik szélesen elterjedt és jellemző rendszere. A gépi termelésben „... a munkás mentesül attól, hogy a szerszámok működtetéséhez energiaforrásként szolgáljon. Az ember a gép kezelőjévé válik, többé-kevésbé annak tartozékává is.”⁶ A gépesítés különböző fokozataiban eltérő a munkás–gép viszony, a gép hatása a munkásokra, a munkafunkciók megoszlása az emberi és a gépi tevékenység között. A *kézzel irányított gépek és berendezések* esetén a meghajtó energia-szolgáltató funkció és a megmunkáló szerszámvezető funkció gépi tevékenységet, míg az irányító, szabályozó funkció, az ellenőrző, mérő funkció emberi tevékenységet képez. A teljes gépesítettség esetén részben az irányító, szabályozó, mérőfunkció is gépi tevékenységet alkot. A gépesítés legfejlettebb fokozatában, a *komplexen gépesített termelésben* a munkás tevékenysége lényegében a gép és a közvetlen gyártási folyamat irányítására, ellenőrzésére, szabályozására redukálódik. Így ez a gépesítési szakasz már teljesen megszünteti a nehéz fizikai munkát.

A nagyipari termelésnek a manufaktúrából történő kifejlesztése a gép által vált lehetővé. „A manufaktúra-időszak egyszerűsíti, tökéletesíti és megsokszorozza a munkaszerszámokat azáltal, hogy a részmunkások kizárólagos külön funkcióhoz idomítják őket. Ezzel egyszersmind megteremti egyik anyagi feltételét a gépi berendezéseknek, amely egyszerű szerszámok kombinációja...”⁷ A gépi nagyipari termelés kialakulásában és fejlődésében a szerszámgépek, illetve munkagépek bevezetése játszott döntő szerepet. A szerszámgépek elterjedése túlnyomó részben a XIX. század második felére esik. A munkás–technika relációban bekövetkezett főbb változás abban áll, hogy a *gépi termelés esetén a szerszámgép végzi el azokat a műveleteket, amelyeket a kézi szerszámon alapuló termelés esetén a munkás végzett el.* „Gépi berendezésként – írja Marx – a munkaeszköz olyan anyagi létezési módra tesz szert, amely az emberi erőnek természeti erőkkkel, a tapasztalatszerű gyakorlottságnak pedig a természettudomány tudatos alkalmazásával való helyettesítését feltételezi...”⁸ Az ipari forradalom *új munkát* ad a munkásnak, nevezetesen azt, hogy a gépet kezelje, a gépre felügyeljen, és annak tévedéseit kijavítsa. A géprendszer további változásokat idéz elő. Újra megjelenik a manufaktúrára jellemző, a munkamegosztás útján megvalósuló kooperáció, de most már részmunkagépek kombinációjaként.

A gépi nagyipari termelésben a fizikai munka, a munkás fizikai ereje és begyakorlottsága dominál, nő az egyszerű munkát végzők száma, fokozódik a munka monotonitása, és növekszik a közvetlen termelésben alkalmazott munka tömege. *A fizikai és a szellemi munka aránya* a gépesítés különböző fokozataiban eltérően alakul. *A gépi meghajtású kézi szerszámoknál* az irányító, a vezérlő, az ellenőrző és a mérő funkció részben fizikai és részben szellemi munkakifejtést alkot, a mellékfunkciók kizárólag

kézi munkakifejtést képeznek, a célmeghatározó és tervező funkció pedig kizárólag szellemi munkakifejtést alkot. A *kézzel vezérelt gépek és berendezések* esetén fizikai és szellemi munkakifejtést igényelnek az irányító, a vezérlő funkciók, csak fizikai munkakifejtést a mellékfunkciók (pl. az anyagmozgatás), és kizárólag szellemi munkakifejtést az ellenőrző, a mérő, a célmeghatározó és a tervező funkciók. A kézzel irányított gépek egyes típusainál a mellékfunkciók egy része is gépesítve van.

A kapitalizmus a munkás-gép rendszeren belül a gépet és annak tökéletesítését állítja az első helyre, miközben elhanyagolja a munkás sokoldalú fejlesztését, a munka feltételeinek javítását. Ez a fejlődési tendencia döntően az érték többletre való termelés következménye. A *szocializmus* célja, hogy a munkás-gép rendszeren belül a munkást helyezze az előtérbe és a technikát az ember sokoldalú fejlesztésével kapcsolatos igényeknek megfelelően fejlessze.

A gépi nagyipar *lényegesen módosítja a munkások munkafeltételeit*. A manufaktúrával kapcsolatban említett *elválási folyamat kiteljesedik a gépi nagyiparban*, amely a tudományt mint önálló termelési potenciát a munkástól elválasztja, és a tőke szolgálatába állítja. Továbbá, a gépi termelés lehetővé teszi a *női és gyermekmunka elterjedését*. A gépi termelés a kizsákmányolás emberanyagával egyidejűleg a *kizsákmányolás fokát is növeli*. A gép erre új lehetőségeket hoz létre.

A gépi berendezések határfoka a munkanap hosszától és a műszakok számától függ. Ezért a tőkés a minél hosszabb munkanapra és a több műszakra törekszik. Ez még nyilvánvalóbbá válik, ha figyelembe vesszük a gépek erkölcsi és fizikai kopását. A munkanapnak a munkásosztály harca eredményeként bekövetkezett rövidítése után döntő fontosságúvá vált a *munka intenzívebbé tétele*. A gépek fejlődése és a munkások felhalmozott tapasztalata folytán a munka sebessége és ezzel az intenzitása is nő. „... A gépi berendezéssel visszaélnék, hogy a munkást már zsenge gyermekkorától fogva egy részgép részévé változtassák. Így nemcsak a munkás újratermeléséhez szükséges költségeket csökkentik jelentősen, hanem egyúttal teljessé teszik a munkásnak a gyár egészétől, tehát a tőkéstől való tehetetlen függőségét is.”¹⁰

A *munkakörülmények* egyre kedvezőtlenebbé válnak. Ezzel kapcsolatban Marx megjegyzi: „... Valamennyi érzékszervet egyaránt sérti a mesterségesen felfokozott hőmérséklet, a nyersanyag hulladékaival teli levegő, a fűsiketítő láрма stb., nem is beszélve az életveszélyről a sűrűn összezsúfolt gépek között, amelyek az évszázak szabályszerűségével termelik az ipari veszteséglistájukat . . .”¹¹

Marx szemléletesen fejti ki a *manufaktúra és a gépeken alapuló gyárak munkafeltételei közötti különbségeket*. „A manufaktúrában és a kézművességben a szerszám szolgál a munkásnak, a gyárban ő szolgál a gépnek. Ott tőle indul ki a munkaeszköz mozgása, itt neki kell követnie annak mozgását. A manufaktúrában a munkások egy eleven mechanizmus tagjai. A gyárban egy holt mechanizmus létezik függetlenül tőlük és ebbe a mechanizmusba eleven függelékként kebelezik be őket. . . . A gépi munka miközben az idegrendszeret a legsúlyosabban megtámadja, elnyomja az izmok sokoldalú játékát és minden szabad testi és szellemi tevékenységet konfiskál . . . nem a munkás alkalmazza a munkafeltételt, hanem fordítva, a munkafeltétel a munkást, de csak a gépi berendezéssel tesz szert ez a megfordítás technikailag kézzelfogható valóságra. Automatává váló átváltozása révén a munkaeszköz magának a munkafolyamatnak során a munkással mint tőke lép szembe, mint holt munka, amely az eleven munkaerőn uralkodik és ezt kiszípolozza . . .”¹²

Az ipari forradalom óta természetesen a munkakörülmények javultak. Ezt a folyamatot elősegítette a technika fejlődése és a munkásosztály harcának erősödése, viszont lassították a tőkés társadalmi viszonyok.

A gépi termelés és az automatizálás közötti átmeneti formát képez a *futószalag-szerű termelési rendszer*. A futószalag lehetővé teszi a megszakítás nélküli munkafolyamatot: állandó sebességgel, kötött vagy kötetlen ütemben továbbítja a megmunkálандó munkadarabokat, a munkás a munkát a futószalag, illetve a munkadarab mozgása közben végzi el. A munkás munkája monoton és döntően végrehajtott jellegű. A futószalag növeli a munkással szemben támasztott olyan követelményeket, mint a figyelemösszpontosítás, az éberség. A futószalagszerű termelés-szervezési rendszer az automatizálást közvetlenül megelőző fokozat. Mint ilyen, előkészíti az automatizálás olyan alapfeltételeit, mint a gyártási folyamatok részekre, elemeire bontása, nagyfokú folyamatossága, a gyártás tömegjellege, a nagyfokú gépesítettség.

Az automatizálás és a munkás kölcsönhatása

Az automatizálás hatására további jelentős változások következnek be az ember és a gépi tevékenység viszonyában. *A munkás-automata reláció* lényegéhez tartozik, hogy az *automatizálás önműködő irányító berendezésekkel helyettesíti nemcsak a munkások fizikai munkáját, hanem azok szabályozó, irányító, érzékelő tevékenységét, az emberek tevékenységét lényegében az automata berendezések ellenőrzésére és karbantartására (és gyártására) korlátozza*. Az automatizálással a munkás bizonyos értelemben kikerül a közvetlen gyártási folyamatból és funkciói lényegesen változnak. Az automatikus vezérlő rendszereknek a termelésbe való fokozatos bekapcsolása után a dolgozók számára a munkafolyamatban a beszabályozás, a felügyelet, a javítás, a karbantartás marad meg. Ezek az általános összefüggések az automatizálás különböző fokozataiban konkrét formában jelennek meg.

Az önműködő vezérléssel ellátott gépek és berendezések esetén a meghajtó, az energiaszolgáltató, a megmunkáló szerszámvezető és részben az irányító, a vezérlő, a szabályozó, a mérő és az ellenőrző funkciók gépi tevékenységet képeznek, ugyanakkor emberi tevékenységet alkot a célmeghatározó, a tervező és részben az ellenőrző funkció. *Az önműködő, programvezérelt gépek és berendezések* esetén a meghajtó, az energiaszolgáltató, a megmunkáló, a szerszámvezető, az irányító, vezérlő, a szabályozó funkció és részben az ellenőrző, a mérő funkció gépi tevékenységet, míg a célmeghatározó, tervező funkció, a mellékfunkciók és részben az ellenőrzés emberi tevékenységet képez. A fenti két eset a *részleges automatizálásra* vonatkozik. Itt a dolgozó az automata rendszer mellett áll, kiszolgálja, vezérli és ellenőrzi azt. *Teljes automatizálás esetén* gépi tevékenységet képez a meghajtó, az energiaszolgáltató, a megmunkáló szerszámvezető, az irányító, a vezérlő, a szabályozó funkció, a mellékfunkciók és részben az ellenőrző, mérő funkciók és csak a célmeghatározó, tervező funkció és az ellenőrzés alkot emberi tevékenységet.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy az automatizálás az embert nemcsak számos fizikai funkciótól szabadítja meg, hanem egyes szellemi, irányító funkciótól is. Ilyen például az információgyűjtés, azok elemzése, feldolgozása. *A számítógépesítés és a kommunikáció forradalma* újabb lehetőségeket teremt erre. A számítógép, mint tudományos-technikai, gazdasági adatfeldolgozásra alkalmas eszköz jelentős mértékben leveszi az ember válláról a fárasztó rutinmunka végzését.

Az automatizált termelésben tehát *új kölcsönhatás jön létre* a munkás és a technika között. „... A gépre gyakorolt tisztán mechanikai hatás helyett, amellyel az ember kezével és lábával forgatja a kormányt, mozgatja a karokat, nyomja a pedált, az automatizált termelésben ezt a kölcsönhatást természeténél fogva társadalmi jellegű

Információk cseréje teremti meg . . .”¹³ Az automatizálás magasabb fokán *a munkás a közvetlen termelési folyamattal az információkat bordonzó műszerek közvetítése útján kerül kapcsolatba*. Az automaták, a számítógépek elősegítik a munkatvékenység egyes logikai mozzanatainak a gépesítését. Felszabadítják az embert a gépies szellemi munkától, és így kedvezőbb feltételeket teremtenek a magasabb rendű alkotói, szellemi tevékenységhez, a kutatáshoz, a tervezéshez. A tudomány behatolása a termelésbe a termelő berendezések működési elvének ismeretét kívánja. A termelési folyamatok jellegének megértéséhez elméleti alapismeretek szükségesek. A munkások fizikai tulajdonságai mellett vagy helyett a szellemi, társadalmi tulajdonságok kerülnek az előtérbe.

Az automatizált termelésben – a manufaktúrához és a gépi termeléshez képest – fokozottabban érvényesül a munkamegosztás objektív elve, az összefolyamat és részelemeinek előzetes tudományos és pontos meghatározása és automatikus szabályozása. *A munkás és a termelési folyamat közötti kapcsolat nem közvetlen, hanem közvetett*. Teljes automatizálás esetén a munkás kikerül a közvetlen termelési folyamatból. „Többé a munkás – írja Marx az automatizált termelésről szólva – nem iktat be módosító természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtatott át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít. A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne.”¹⁴ Ez nem jelenti azt, hogy az ember szerepe a termelési folyamatban megszűnik. Nemcsak azért, mert az ember hozza létre és tartja karban az automata rendszereket. De semmiféle automata nem szabadítja meg az embert minden termelési funkciójától. Az automata gép az ember által megadott program szerint működik, az ember által előírt műveleteket hajtja végre. Az automatizált termelésben tehát az ember már nem a rendszer egyszerű mechanikus összetevője, amely közvetlenül gyakorolja a termelés bizonyos funkcióit, hanem a termelési folyamat szabályozója, irányítója és ellenőrzője.

A tudományos-technikai forradalom hatására *átalakul a munka jellege*. Ennek fő irányai: a fizikai munka, különösen a nehéz fizikai munka részarányának csökkenése és a szellemi munka részarányának növekedése, az egyszerű kézimunka arányának csökkenése és a gépi munka arányának növekedése, a közvetlen termelésben alkalmazott munka tömegének csökkenése, a munka társadalmi kooperatív jellegének, szerveztségének fokozódása és az alkotó munka elterjedése. Ezek az irányok szoros kölcsönhatásban állnak egymással. *Egy újfajta munka van kialakulóban, amely minőségileg magasabb szinten egyesíti a szellemi és a fizikai munkát, s amelyben a szellemi munka, a nagyobb tudást igénylő, alkotó munka dominál, ugyanakkor tartalmazza a könnyebb, fizikai munka bizonyos elemeit is*. Az ilyen munkát végző munkásoknak el kell igazodniuk a műszaki dokumentációkban, ismerniük kell a gép szerkezetét és működési elvét, a megmunkálendő anyag fontos sajátosságait, rendezniük kell az önálló döntés képességével és az alkotókészséggel.

A technikai fejlődés függvényében vizsgálva a kérdést, megállapítható, hogy az alacsonyabb technikai fokozatoknál az igen nehéz fizikai munka, míg a magasabb technikai fokozatoknál a könnyű, illetve az igen könnyű munka dominál. *Fukász György a technikai haladás és a gépesítettség fokának megfelelően a fizikai munka három kategóriáját különbözteti meg:*

1. A fizikai munka, mint kézi munka, amely még nem gépesített (ez nyilvánvalóan a fizikai munka legalacsonyabb, kezdetleges foka);
2. a gépek mellett, azokat kiegészítő fizikai munka;

3. a magasan gépesített gépek, gépsorok mellett végzett munka részeként megmaradt fizikai munka.”¹⁵

Az automatizálás esetén a *szellemi munka aránya nő, míg a fizikai munka aránya minimálisra csökken vagy megszűnik*. Önműködő vezérléssel ellátott gépek és berendezések esetén is minden funkció szellemi munkakifejtést alkot, kivéve a mellékfunkciók egy részét, abban az esetben, amikor a mellékfunkciókat kézzel vagy géppel, de nem önműködően végzik. Az automatizálás összes többi fokozataiban kivétel nélkül minden funkció kizárólag szellemi munkakifejtéssel jár.

A tudományos-technikai forradalom lehetővé és szükségessé teszi a *munkások munkafeltételeinek radikális javítását*. E lehetőség valóráváltása azonban nemcsak a technikai, hanem a gazdasági és egyéb társadalmi feltételektől függ. A technikai haladásnak a munkásokra gyakorolt hatása alapvetően pozitív. Emellett azonban bizonyos negatív hatások is jelentkeztek.

A *tudományos-technikai forradalom pozitív hatása*, hogy könnyebbé teszi a munkások munkáját a termelésben és az azokon kívüli területeken; csökkenti illetve megszünteti a nehéz fizikai munkát, lehetővé teszi a nehéz fizikai munkával járó foglalkozások megszüntetését, a segédmunkák gépesítését, növeli a munka szellemi alkotó jellegét, lehetőséget nyit az emberi képességek sokoldalú fejlesztésére; kedvezőbb munkakörülmények kialakítását teszi lehetővé; az embereknek a közvetlen gyártási folyamattól való fokozatos eltávolodása eredményként növekedhet a munka biztonsága, csökkenhet a balesetek száma; a technika fejlődése és a termelékenység emelkedése nagy lehetőségeket teremt a munkaidő csökkentésére, a szabad idő növelésére. Természetesen az, hogy milyen mértékben érvényesülnek ezek a pozitív hatások, a társadalmi rendszertől is sok függ.

Különösen kedvezően hat a tudományos-technikai forradalom a munkakörülményekre. Létrejönnek az „ideális” munkahelyi *bőmérséklet* kialakításának technikai lehetőségei. Ilyenek például a légkondicionáló berendezések, az emberek munkahelye és a gyártásfolyamat elkülönülése. Az automatizált üzemekben nem éri a munkásokat léghuzat és nedvesség. Javulnak a *munkahely megvilágításának technikai feltételei*; olyan világítási eszközök fejlődnek ki, amelyek lehetőséget teremtenek a természetes világításhoz hasonló mesterséges világítás kialakításához. Az automatizálás lehetővé teszi a *zaj* és zajártalom csökkenését, egyes fokozatok esetében annak megszüntetését.¹⁶

Ugyanakkor vannak bizonyos tényezők, amelyek a munkafeltételek javulása ellen hatnak. A tudományos-technikai forradalom egyes fokozatai nemcsak pozitív, hanem kisebb-nagyobb mértékű *negatív hatást* is gyakorolnak a munkafeltételekre. Az automatizálás következtében fokozódik az idegfeszültség, növekszik a figyelemösszpontosítás követelménye, az egyéni felelősség. Zavarólag hat a munkásokra, hogy az egész munkaidő alatt megfeszítetten kell figyelniük, koncentrálniuk. Alapvető követelmény az automatizált üzemekben, hogy a munkások állandó szellemi „riadókészültségben” legyenek, zavarok esetén gyorsan intézkedhessenek. Az automatizált műveletek felgyorsulása, a munkásra jutó többféle művelet figyelemmel kísérése fokozott szellemi éberséget követel. Az automatizálás kibővíti a munkafeladatokat, amennyiben lehetővé teszi, hogy több, különféle műveleteket végző gép felügyeletét, többféle karbantartási munkát egy munkásra bizzanak, a gépkezelést a karbantartással összekapcsolják. Az automatizálás nagyobb követelményeket állít a munkás elé az információk felfogásában és feldolgozásában. A munkásnak egyre több jelzést kell felfognia, rangsorolni és figyelembe vennie. Az automatizálás egyes fokozataiban növekszik a munka szellemi, idegi intenzitása. Régebben a munkásoknak lehetőségük volt be-

folyásolni a munka ütemét, a norma keretén belül váltogathatták azt, és időnként pihenő szünetet tarthattak. Az automatizálás esetében azonban a munkaütem egyre inkább a gépektől függ, amelyekhez a munkásoknak alkalmazkodnia kell.

A tudományos-technikai forradalom eddigi kibontakozása során csak a munkások egy részénél csökkentette a nehéz fizikai munkát és növelte a munka alkotó jellegét: a munkások más részénél továbbra is megmaradt a nem alkotó jellegű, rutinszerű, sokszor nehéz fizikai és szellemi munka nagyobb részaránya. Ez elsősorban a nem automatizált vagy a nem automatizálható kézi munkán, a hagyományos gépesítésen, a szalagszerű termelésen alapuló területekre vonatkozik. De az automatizálás bizonyos fokozatai (félautomatizálás, részleges automatizálás) nem szüntetik meg teljesen a fizikai munkát és az ezzel járó rutinszerű fizikai és szellemi munkakifejtést.¹⁷ Elég, ha a karbantartó és javító munkások gyorsan növekvő kategóriájára gondolunk.

Az automatizálás újabb munkabiztonsági problémákat vet fel. Az automatizált termelés alacsonyabb fokozatainál *növekszik a látással szembeni követelmény*. Egyes munkaműveletek látásigényesebbek. Mindez a látás számára olyan túlfeszültséget okoz, amely a látási központok túlterhelését és a balesetveszély növekedését idézheti elő.

Az automatizálás egyes elemeinek alkalmazása *növelheti a munkahelyek hőmérsékletét és zajszintjét*. A villanymotorok számának növekedése például növeli a munkahelyek hőmérsékletét. Számos technikai változat együtt jár a zaj növekedésével. A munkásokat növekvő zajhatások érik a munkahelyen, a közlekedésben, a lakásban és más területeken.

Az automatizálás fokozhatja az elmagányosodás érzéseit. Személyileg elkülöníti ugyanis a munkásokat és a műszakiakat egymástól, valamint a munkafolyamattól. Nő a munkahelyek közti távolság, ami megnehezíti a munkások egymással való érintkezését. „Az ember mint az automatizált irányítási rendszer kezelője »kettős« világban dolgozik. Az egyik reális, érzékileg felfogható világ, amelyben felnőtt és napról napra élt. A másik szimbólumok, kódok és jelek világa, amelyben tevékenykedik. Közvetlenül nem érzékeli azokat az objektumokat, amelyeket irányít: túl messze vannak tőle, vagy pedig veszélyes velük közvetlen kontaktust teremteni. Az irányítandó objektumról, annak állapotáról minden adott időpontban műszerek mutatói alapján, az objektumból kapott feltételes jelzések alapján ítél . . .”¹⁸ Az automaták kezelőinek sok esetben információk sokasága között, zajban kell dolgozniuk. A munka nagy részét a gép végzi. A munkások nem érzékelik tevékenységük produktumát. Mindez az elszigeteltség, a magányosság érzését kelti a munkásokban és a műszakiakban. Gyakran lép fel az idegszorongás, az úgynevezett emocionális stress (feszültség).

2. A TECHNIKAI FEJLŐDÉS ÉS KÖVETELMÉNYEI A MUNKAERŐVEL SZEMBEN

A technika vegyes jellege és fejlesztési irányjai Magyarországon

A továbbiakban az emberi és technikai követelmények harmonizálásának néhány kérdést vizsgáljuk meg, különös tekintettel a magyarországi tapasztalatokra.¹⁹ A következő két évtizedben Magyarországon a technikai és emberi követelmények alakulására három tényezőnek lesz döntő hatása. Az egyik a *technika vegyes jellege*, vagyis a gépesítés előtti szintnek, a gépi termelésnek és a kibontakozó tudományos-technikai forradalom elemeinek az egymás melletti létezés és fejlődése. A másik a

munkaerőforrások mérséklődése, ami a minőségi követelmények előtérbe helyezését teszi szükségessé. A harmadik a *fejlett szocializmus kibontakozása*, ami növekvő igényeket és lehetőségeket teremt az ember sokoldalú fejlődésére.

A magyarországi technika vegyes jellegét az alábbi adatok szemléltetik. Magyarország szocialista gépiparában 1975-ben a nem gépmunkások aránya 63⁰/₀, a gépmunkások aránya pedig 37⁰/₀ volt.²⁰ A különböző gépipari alágazatok és általában a népgazdasági ágak között jelentős különbségek vannak a technikai színvonalban. Feltételezhető, hogy a népgazdasági ágak többségében a nem gépi és a gépi munka aránya nem jobb, mint a gépiparban. Az automatizált munkahelyek száma és aránya igen alacsony. A fenti helyzetnek megfelelően Magyarországon megtalálható a munkás-technika viszony minden változata. Elterjedt a *munkás-szerszám reláció*, amely azonban csökkenő arányú. A *munkás-gép reláció* jelentős méreteket ölt, és növekvő arányú. A felszabadulás után megvalósított intenzív szocialista iparosítás nyomán a gépi nagyipar döntő súlyra tett szert. A *munkás-automata reláció* egyelőre kis arányokban fordul elő, de növekvő tendenciájú. A következő években, illetve évtizedben nem az automatizált munkahelyek, hanem a hagyományos gépesítés és kézi munka különböző változatai, valamint az ezeknek megfelelő hatások, következmények és szakmasztruktúrák lesznek jellemzők. Nálunk ugyanis „... a gépi nagyipari termelés és a gépi termelés általános feltételeinek fejlődése van egyelőre még napirenden, számolni kell továbbá a szalagszerű termelés terjedésével. Az automatizálás helyenként igen jelentőssé válik ugyan, de általános kibontakozása, olyan mérvű elterjedése, hogy az a munkás szakmasztruktúráját általánosságban, széleskörűen megváltoztassa, 1985 előtt semmi esetre sem várható.”²¹ Extrapoláción alapuló hozzávetőleges becslés szerint a teljesen automatizált munkahelyek aránya Magyarországon 1980-ra elérheti az 5-6⁰/₀-ot, 2000-re pedig megközelíti a 10⁰/₀-ot.²²

Magyarországon is alakulóban van néhány olyan *fejlesztési terület, amely a következő két évtizedben a termelés technikájában, technológiájában és struktúrájában lényeges változásokat eredményezhet, és amely azáltal jelentős hatással lehet a munkaerő iránti követelményekre.*²³ A fejlődés menetében mind általánosabbá válik:

- a gépiparban az *elektronika*, különösen a távközlés, átviteltechnika és számítástechnika általános térhódítása; a *számjegyvezérlésű gépek és berendezések* bevezetése és elterjedése;

- az *integrált adatfeldolgozó rendszerek* elterjedése, az irányítástechnika széles körű alkalmazása, országos számítástechnikai hálózat kiépítése;

- az *erősáramú gépek és berendezések*, valamint a *tartós fogyasztási cikkek* gyártásának fokozódása és elterjedése, a villamos energia növekvő fogyasztásával párhuzamosan;

- nagyarányú *struktúramódosulás a vegyiparban*, egyrészt a szintetikus alapanyagok, másrészt a gyógyszergyártás javára, továbbá a vegyi anyagok térhódítása a könnyűiparban és élelmiszeriparban. Várható a mikrobiológiai kutatási eredmények szélesebb körű hasznosítása;

- az *építőiparban* az építési anyagok felhasználási struktúrájának változása, újabb épületszerkezeti fajták komplex bevezetése, elsősorban az ipari épületek és középületek létesítésekor, az épületek gépészeti hányadának növelése, a befejező és felszerelő munkák iparszerű fejlesztése;

- az *anyagmozgató gépesítése és részleges automatizálása* valamennyi termelői és szolgáltató szektorban;

- a *közlekedés* és a kiegészítő létesítmények és szolgáltatások nagyarányú fejlesztése.

Az új technika követelményei a munkaerővel szemben

A technikai fejlődés fő irányai a munkaerővel szemben számos új követelményt támasztanak.

A technikai fejlődés meggyorsítása Magyarországon a következő két évtizedben *megköveteli a dolgozók általános műveltségének és szakismereteinek a korszerűsítését és bővítését*. A munkaerő jelentős részének jelenlegi általános műveltségi és szakképzettségi szintje és jellege nem felel meg a tudományos-technikai forradalom követelményeinek. A TTF széles körű kibontakoztatásához a munkaerő növekvő hányadát kell alkalmassá tenni az új technika elsajátítására, kezelésére, fejlesztésére, a tudományos-kutató munkára, fizikai és szellemi munka egyidejű végzésére. Az egyre inkább elterjedő gépesített munka, a komplex gépcsítés és az automatizálás a jelenleginél magasabb szakképzettséget igényel. Ez egyben a technika fejlesztésének is egyik döntő feltétele. Ebből következik, hogy a *felnőtt lakosság többsége állandó általános és szakmai továbbképzésre szorul*.

Míg az ipari forradalom differenciálja, addig a tudományos-technikai forradalom inkább integrálja az ismereteket és szakmákat, a munkafolyamatokat. A két folyamat ma és a következő évtizedekben egyidejűleg létezik és hat. Ez ellentmondásos követelményeket támaszt a munkaerővel szemben. *Az ismeretek, a munkafolyamatok, a szakmák differenciálódásának és integrálódásának egyidejű érvényesülése a dolgozók általános és szakképzésének szerves összekapcsolását kívánja meg*.

Ugyanakkor a *különböző munkaerő-kategóriák iránt is differenciált követelmények jelentkeznek*. A *kézi munkát végzőknek, a segéd munkásoknak* a jelenleginél magasabb általános műveltségre és bizonyos egyszerű technikai ismeretekre lesz szükségük. A segéd munkások jelentős része betanított, illetve szakmunkássá válik a következő évtizedekben. *A mezőgazdasági dolgozók* egy része segéd munkássá, betanított és szakmunkássá válik az ipar és a szolgáltatások területén, és ennek megfelelően képzésben kell részesíteni őket. *A betanított és szakmunkásoknak* nagyobb általános műveltségre és szakképzettségre van szükségük. A szakmunkások olyan általános és szakismeretekkel rendelkezzenek, amelyek lehetővé teszik, hogy aktívan hozzájárulhassanak a technika fejlesztéséhez.

Új, minőségileg magasabb követelményeket támaszt a munkaerővel szemben a kutatás és fejlesztés területén dolgozók, általában a szellemi foglalkozásúak létszámának és arányának növekedése, ami a tudományos-technikai fejlődéssel együtt jár. A követelmények változásának egyik valószínű iránya a gyakorlati tudással kapcsolatos igény növekedése. Ennek az igénynek a kielégítése szükségessé teszi a *gyakorlatibb* irányú képzési formák, mindenekelőtt a főiskolai képzés súlyának a növelését.

A technikai fejlettség emelkedése *új és növekvő követelményeket támaszt a technológiai fegyelem, a munkaerő felelőssége és önfegyelmezése iránt*. A technika egyes korszerű fejlődési irányzatai nagyobb figyelemösszpontosítást, pontosságot, éberséget, aktív készséget követelnek a dolgozóktól; új képességet igényelnek az információk folyamatos felfogására, feldolgozására, rangsorolására, a folyamatok szabályozására és ellenőrzésére.

A technikai és szervezeti fejlődés *a dolgozók együttműködési készségének és alkalmazkodási képességének a fokozását követeli meg*. A modern technikai és szervezeti irányzatok (automatizálás, vállalatközi rendszerek, integrált termékpályák stb.) erősítik a munka társadalmi, kollektív jellegét, a munkások és a többi dolgozók kölcsönös ráutaltságát, a munkájuk egymáshoz való kapcsolódását.

A tudományos-technikai forradalom kibontakozásával a technikai viszony növek-

vő hatást gyakorol a szervezeti formákra és rendszerekre, valamint a munkaerőre. A tudomány és a technika fejlődése mind nemzeti, mind nemzetközi szinten fokozza a specializáció és kooperáció szükségességét és lehetőségét. A tudomány, a technika és a gazdaság olyan ágazatai jönnek létre, amelyeknek fejlesztése feltételezi a vállalatközi, az ágazatközi és nemzetközi együttműködést. A tudományos-technikai forradalom hatására a különböző ágazatok termelése differenciálódik, új ágazatok keletkeznek, de ezzel egyidejűleg nő az ágazatok, a vállalatok közötti és a vállalaton belüli technikai, termelési és szervezeti kooperáció jelentősége. Egyre szorosabb összefüggés alakul ki a kutatás, a fejlesztés, a gyártás, az értékesítés és a szolgáltatás között. Összefüggő tevékenységi komplexumok jönnek létre. Mindez új és növekvő követelményeket támaszt a munkaerő kooperatív és integratív készsége iránt: a munkaerő bizonyos kategóriáitól interdiszciplináris, átfogó ismereteket és komplex döntési készséget igényel.

Végül, a gyorsan változó technikai, gazdasági, szakmai struktúra a munkaerő mobilitási készségének fokozását követeli meg. A felszabadulást követő szocialista átalakulás során Magyarországon nagyarányú társadalmi mobilitás ment végbe. A társadalmi mobilitásnak két fő iránya volt: az egyik a parasztságból a munkásságba, illetve a mezőgazdaságból az iparba, a másik a munkásságból és parasztságból a vezetők, értelmiségiek és egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába (vagyis a fizikai foglalkozásúakból a szellemi foglalkozásúak irányába.) Ennek eredményeként a nem mezőgazdasági rétegnek több mint a fele parasztszármazásúakból áll.²⁴ Ez a nagyarányú mozgás részben elősegíti, részben gátolja a változó technikai és gazdasági feltételekhez való alkalmazkodást. Ez az ellentmondásos hatás összefügg azzal, hogy a többgenerációs munkások nagyobb technikai készséggel, begyakorlottsággal és ipari tapasztalattal rendelkeznek, mint az egygenerációs munkások. Továbbá azzal, hogy a szakmunkások jobban alkalmazkodnak az új technika követelményeihez, mint a betanított és segédmunkások.

A fejlődés során bizonyos változás következett be a folyamatban: a munkásosztály gyors növekedésének és mobilitásának bizonyos forrásai kimerültek. Ugyanakkor más tényezők szükségessé teszik a társadalmi mobilitásnak – elsősorban az ágazati, foglalkozási, szakmai mobilitásnak – a fokozását. *A munkaerőforrások kimerülése szükségessé teszi a munkaerő nagyobb átcsoportosítását a különböző ágazatok, területek és szakmák között.* A váltás időtartama rövidebb, mint az ember munkában eltöltött ideje. A gyors technikai fejlődés olyan új minőségi követelményeket támaszt a munkaerővel szemben, mint az új iránti fogékonyság, a magasabb és másfajta képzettség, a mobilitási és adaptációs képesség. A mobilitás mennyiségi mozzanatai mellett lényeges annak tartalmi, minőségi bővülése. Ez azt jelenti, hogy a mozgás fogalma kibővül a mozgékonyaságra való hajlammal, az egyén mozgásképességével. *A munkaerő nagyobb mobilitási készsége feltételezi a magasabb iskolai végzettséget, az ismeretek, a képzettség, a szakmák egységesítését, integrálását, komplexebbé, konvertálhatóvá tételét.* Erre az új technika, technológia integrálódási tendencia kedvező lehetőségeket biztosít. Elég, ha az új technika olyan egységes új elemekre gondolunk, mint az integrált áramkörök, a számítógépek, az építőszekrény elv, a konténeresítés, az előregyártott elemek stb.

3. EMBERI KÖVETELMÉNYEK ÉS SZÜKSÉGLETEK AZ ÚJ TECHNIKA IRÁNT

A probléma tárgyalásának másik kiinduló pontja az emberi szükségletek, a dolgozó emberek növekvő elvárásai, követelményei a technika iránt.

Az ember sokoldalú fejlődése megköveteli a *technika gyorsabb fejlesztését és humanizálását*. Embercentrikusabb technika, technológia megteremtésére és elterjesztésére kell törekedni, amely jobban alkalmazható az ember adottságaihoz, szükségleteihez és megszűnteti vagy minimálisra csökkenti az emberre és környezetére gyakorolt negatív hatást.

A technikai fejlődés irányzatai között vannak olyanok, amelyek különösen a munkaeörfőre gyakorolnak kedvező hatást. *A követelmény minden olyan technikai irányzat és fejlesztés preferálása, amely az emberre kedvezően hat. A gépesítés* során a gazdasági és egyéb kritériumok mellett embercentrikus szempontokat is kell érvényesíteni. Így például azt, hogy indokoltnak és szükségesnek kell tartani a gépesítést ott, ahol a munkahely az egészségre ártalmas, nehéz fizikai munkát kell végezni, a munka idegileg fárasztó. *A komplex gépesítés és az automatizálás* – mint már láttuk – alapvetően kedvező hatást gyakorol az emberre. *A számítógépesítés* területén is azokat az irányzatokat kell előnyben részesíteni, amelyek kedvező hatással vannak az emberre. Ilyen például a rutinmunka, a rutindöntések, a bürokratikus munka számítógépesítése. *A kemizálás* kedvező hatású, amennyiben bővíti a fogyasztási cikkek választékát, függetleníti az embert a termékek közvetlen adottságaitól, növeli a részben műanyagokból és vegyitermékekből álló technikai és egyéb cikkek tömegét (filmek, magnetofonszalagok, edények, eldobható fehérneműk, mosó- és mosogatószeres stb.). *A modern hírközlési eszközök*, a telefon, a rádió- és televíziókészülékek szintén jól szolgálják az ember növekvő szükségleteinek a kielégítését. *A közlekedési eszközök közül a korszerű tömegközlekedési eszközök gyors fejlesztését és elterjedését kell előnyben részesíteni.*

Ugyanakkor vannak *olyan technikák is, amelyek kedvezőtlenül hatnak az emberre.* A munkaeörfőre természetesen elsősorban a *technikai elmaradottság, a gépesítés hiánya, az elavult technológiák* gyakorolnak kedvezőtlen hatást. Az ember sokoldalú fejlődése megköveteli az *elmaradott technológiák felszámolását, a munkafeltételek, a munkakörülmények radikális javítását.*

A gépesítés alacsony részaránya és színvonala főleg az *anyagmozgatás* területén okoz problémát. Ennek megoldása érdekében feltétlenül szükséges a közel egymillió munkást foglalkoztató anyagmozgatás eddiginél gyorsabb gépesítése. Ennek érdekében minél gyorsabban meg kell teremteni a szükséges gazdasági és technikai feltételeket. Az anyagmozgatás gépesítése a jelenlegi műszaki lehetőségek alapján is gyorsabban megoldható. Ezt a termelékenység emelkedésén alapuló intenzív gazdasági növekedés és a munkaeörfőhiány is szükségessé teszi. Nem szólván arról, hogy a szocializmus természete is megköveteli az anyagmozgatás gépesítését, amennyiben, többek között, ettől függ a munkások nehéz fizikai munkájának a megkönnyítése és a társadalmi felemelkedésük biztosítása. A kézi munkán alapuló munkahelyeken az anyagmozgatással foglalkozó munkások ugyanis többnyire szakképzetlenek, ki- és berakodást, szállítást, tárolást végeznek, munkájuk nagy fizikai erőfelfejtést igényel.

Vannak olyan technikai irányzatok, amelyeknek a hatására *fokozódik a monotonitás és az idegfeszültség, növekszik a figyelem-összpontosítás és a pszichés terhelés.* Ide tartoznak elsősorban a futószalagos termelés-szervezési rendszerek, másodsorban pedig az automatizálás bizonyos fokozatai. *A futószalag* a technikai és gazdasági fej-

lődés meghatározott fokán a termelésszervezés szükségszerű, de átmeneti formája. A kialakulását és elterjedését közvetlenül nem a munkások igényei és szükségletei, hanem egyéb tényezők váltották ki (a munkafolyamatosság biztosítása, a munkatermelékenység és intenzitás fokozása stb.). Fontos mozzanat, hogy a futószalagos részekre bontott munka egyes területeken a gépesítés és automatizálás feltétele. Magyarországon a jelenlegi fejlődési szakaszban a futószalag mellett dolgozó munkások száma átmenetileg növekszik. A magyar cipőiparban végzett kérdőíves felméréseink eredményei szerint a munkások nagy része szívesebben végezne nem szalagszerű munkát. Középtávon a futószalagszerű munka feltételeinek javítására kell törekedni, például a kötött ritmusú szalagokra a *kötetlen ritmusú szalagokra* való áttérés útján. Hosszú távon viszont fontolóra kell venni a *futószalagos termelésszervezési rendszer fokozatos túlbaldásának módosztatit* és egy olyan (például automatizált) termelési rendszerre való áttérés lehetőségeit, amely jobban megfelel a munkások igényeinek és a szocializmus természetének.

A tudományos-technikai fejlődés *növeli az ember igényét a munkahelyi, az üzemi demokrácia tartalmának, formáinak, intézményeinek fejlesztése iránt*. A korszerű technika olyan színvonala, amikor a munkás részben vagy teljesen „kívül” áll a munkafolyamaton, és feladata nagyrészt a felügyelet, illetve a szabályozás, elengedhetlenné teszi a termeléssel, a közösséggel való azonosulást, az irányításban való részvételt, az oktatás e lehetőségeinek kiaknázását. Ez a technikai fejlesztési irányzatokkal kapcsolatos döntésekben való részvételt is magában foglalja. Ugyanakkor a munkahelyi, az üzemi demokrácia magasabb szintje fejleszti az embert, szélesíti ismereteit és elősegíti a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatását.

Jelenleg ellentmondás van a technikai struktúra, a szakmastruktúra és a munkahelyi struktúra között. Ez az inkongruenciában és az ezzel járó egyéni és társadalmi feszültségekben is megnyilvánul. A munkaerő sokoldalú fejlődése megfelelő *kongruenciát követel meg a technikai struktúra, a munkahelyi-struktúra és a szakmastruktúra között*. Az ember növekvő igényeket támaszt a *munkahelyén kívüli életfeltételek lényeges javítása iránt*. Ez szükségessé teszi többek között az infrastruktúra fejlesztését, a szocialista fogyasztási modell kialakítását, a szabad idő racionális felhasználását. Ennek szolgálatába kell állítani az új technikát.

4. AZ EMBERI ÉS A TECHNIKAI KÖVETELMÉNYEK HARMONIZÁLÁSÁNAK FELTÉTELEI

Az új technikának az emberre gyakorolt kedvező hatása sokszor csak mint lehetőség jelentkezik, és nem automatikusan érvényesül, kibontakoztatása érdekében megfelelő feltételeket kell teremteni. A feltételek részben technikai, részben társadalmi természetűek; egy részük munkahelyi szinten, másik részük pedig társadalmi szinten jelentkezik és oldható meg.

Az emberi és a technikai követelmények harmonizálásának egyik feltétele az *elmaradott technológiák felszámolása, a kézi munkának gépesítéssel vagy automatizálással való gyorsabb felváltása, a munkaerőre kedvezőtlen hatású technikai irányzatok visszafejlesztése*. Az elkövetkező két évtizedre előirányzott technikai fejlődés lassúnak tekinthető mind a történelmi lemaradás behozása, mind a munkaerőhiány ellensúlyozása, mind pedig a munkaerő sokoldalú fejlesztése szempontjából. Ezért *szükséges megvizsgálni, hogy milyen módon lehetséges Magyarországon a következő két évtizedben a technika fejlesztés meggyorsítása*, különös tekintettel az anyagmozgatás

gépesítésére, a futószalagos termelés-szervezési rendszer korszerűsítésére, és a tudományos-technikai forradalom fő irányaira. Ezzel kapcsolatban a futószalag korszerűsítésének egyik iránya lehet a szabad ritmusú futószalag széles körű elterjesztése.

A technikai és emberi követelmények optimális egyeztetésének másik döntő feltétele a *technika, a munka, a munkafeltételek humanizálása*. Ez azt jelenti, hogy embercentrikusabb technika, technológia és gazdálkodási rendszer megteremtésére és elterjesztésére kell törekedni, amely jobban alkalmazkodik az ember adottságaihoz és szükségleteihez, megszünteti vagy minimálisra csökkenti az emberre gyakorolt negatív hatásokat; az új munkaeszközöket úgy kell megtervezni és létrehozni, hogy az ember az új technikát kényelmesebben és az egészsége megőrzése mellett tudja alkalmazni. Az ember-technika problémát a teljes emberre vonatkoztatva kell megoldani. Fokozni kell a technikai fejlődés társadalmi orientációját. A termelőberendezéseket, a közlekedési, a közszükségleti, a háztartási eszközöket, az azokat felhasználó ember fiziológiai, fizikai, pszichológiai adottságainak figyelembevételével alakítsák ki, és ennek megfelelően hozzák létre a munkahelyeket és a különböző létesítményeket (lakásokat, pihenő- és szórakozóhelyeket stb.). A fenti problémák megoldásához jelentős segítséget nyújthat az ergonómia.

Abból kell kiindulni, hogy az ember-gép rendszer egységes rendszer, amelynek központi eleme az ember. A rendszer összetevői között kölcsönhatás áll fenn. A gépek konstruálásánál, gyártásánál vagy beszerzésénél elve figyelembe kell venni az ember adottságait és sokoldalú fejlődésének igényeit. Szem előtt kell tartani, hogy a gépeket kezelő ember fiziológiai és pszichológiai szempontból a lehető legkisebb mértékben legyen terhelve. A gépek konstruálásánál figyelembe kell venni, hogy az új technika növeli az ember felfogó, reagáló és szortírozó képességével kapcsolatos követelményeket. Törekedni kell a gépek és berendezések ésszerű elhelyezésére és racionális megtervezésére. Fontos, hogy a munkahely megfelelő legyen. Lényeges feltétel a munkás helyes testhelyzetének megválasztása. Ennek fontos kritériuma a kifáradás mértéke. Az ülő testtartásban végzett munka általában kevésbé fárasztó, ezért ennek biztosítására kell törekedni. A kifáradás ellensúlyozásának további módja a két kéz munkájának egyenletesebb tétele.

„Az ember és a gép optimális kölcsönhatását az automatizált irányításrendszerben különböző módszerekkel érik el. Mindenekelőtt biztosítják, hogy a technikai eszközök jellemzői megfeleljenek az ember fizikai és szellemi lehetőségeinek. Ezt a technika megfelelő munkaritmusának és ütemének, a kezelő által felfogott, feldolgozott és felhasznált információ terjedelmének és tartalmának rögzítése, az információ beérkezésének és feldolgozásának folyamatossága stb. révén érik el. Különösen nagy jelentősége van a jelzőberendezések tervezésének, amely figyelembe veszi az e szerkezetből kiinduló jelzések emberi befogadásának sajátosságait . . .”²⁵ Ugyanakkor magának a kezelőnek is sokban alkalmazkodnia kell az új technikához, illetve az irányítástechnikai eszközökhöz. Ez feltételezi, hogy a kezelő ismerje az új munkaeszközök működésének szabályait.

A munkakörülmények humanizálásának fontos tényezője a *munkahelyi optimális klíma* kialakítása, amely több tényező függvénye (Celsiusban mért fokok, légmozgás, párateltség stb.). Figyelembe kell venni, hogy az emberi szervezetnek leginkább a 18–20 C°-os hőmérsékletű munkahely felel meg. A szem terhelése ellensúlyozásának fontos eszköze a *munkahely jó megvilágítása*. Ennek egyik kritériuma a természetes világításhoz hasonló mesterséges világítás kialakítása. A munkakörülmények humanizálásának fontos feltétele a *zajártalom kiküszöbölése*. Alapvető követelmény, hogy a hallás fokozottabb igénybevétele ne járjon károsodással. Számos technikai irányzat

növeli a zajszintet. Ugyanakkor a technika fejlődése megteremti a zajártalom elleni védekezés eszközeit. A technika fejlesztésekor a munkahely, a munkafeltételek kialakításakor az *esztétikai kritériumokat* is szem előtt kell tartani. Az esztétika és a színdinamika fokozottabb alkalmazása a technika, a munkafeltételek humanizálásának fontos eszköze. Arra kell törekedni, hogy az esztétikai, a művészeti szempontok a mindennapi munka és élet szerves elemivé váljanak.

Mindez elősegíti a *munkabiztonság fokozását* és a balesetek számának csökkentését. Ehhez hozzájárulhat a balesetvédelmi oktatás, a gépek és berendezések alaposabb ismerete, az alkalmassági vizsgálatok rendszeresítése.

A technika, a munkafeltételek humanizálása egyrészt a tudomány és a technika fejlettségétől, szervezethezétől és jellegétől, másrészt a termelési és egyéb társadalmi viszonyoktól függ. A munkafeltételek humanizálása bizonyos mértékig a technikának és hatékony működésének természetes követelménye. Ugyanakkor azonban társadalmi probléma is. A két rendszer közös technikája hasonló, specifikus társadalmi viszonyaik viszont eltérő feltételeket teremtenek a munkafeltételek humanizálása szempontjából. A technika fejlesztésének, a munkafeltételek alakításának kritériuma lehet gazdasági vagy humánus jellegű.

A *kapitalizmusban* az ember-gép rendszeren belül a gép, a gazdasági, a profit szempontok állnak az első helyen. A tőkés társadalmi viszonyok nem vezetnek automatikusan a technika, a munkafeltételek humanizálásához. *A kapitalizmus alapvetően a munkásoktól követeli meg, hogy alkalmazkodjanak a technikához.* A technikának az emberhez való alkalmazása másodrendű szempont. A technika, a munkafeltételek humanizálásának a követelése újabban a kapitalizmusban is felmerül, elősorban a kommunista és munkáspártok, valamint a szakszervezetek követeléseként. A probléma a Nemzetközi Munkaügyi Szervezete (ILO) napirendjén is szerepel. Egyes fejlett tőkésországokban konkrét lépések is történtek a munkafeltételek humanizálása érdekében. A kapitalizmusban azonban a munka humanizálásának komoly korlátai vannak. Ezek között legfontosabban: a tőkés tulajdon és elsajátítás, az elidegenedés, a munkások és a tőkésék érdekellentéte.

A *szocializmus* kedvezőbb társadalmi feltételeket teremt arra, hogy a gazdasági kritériumok mellett növekvő szerepet kapjanak a humanizálás kritériumai azzal a perspektívával, hogy az ember-technika rendszeren belül az ember kerüljön az első helyre. A szocialista országok egyre nagyobb mértékben foglalkoznak a munkafeltételek tanulmányozásával és javításával. Tudatos erőfeszítések szükségesek ahhoz, hogy létrejöjjenek a technika, a munkafeltételek humanizálásához szükséges és ma még hiányzó objektív és szubjektív feltételek. *A szocializmusban alapvető követelmény az emberi és technikai követelmények harmonizálása. Ennek során olyan fejlesztési rendszer kialakítására és fokozatos bevezetésére kell törekedni, amelyben alapvetően a technika alkalmazkodik az ember sokoldalú fejlődésének igényeibe.* A fenti folyamatot elősegítheti az emberi munkatevékenységgel kapcsolatos *ergonómiai szabványosítás* kidolgozása és széles körű bevezetése. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a technikai fejlesztés embercentrikus kritériumai kerülnének előtérbe. Ez jobban megfelel az ember sokoldalú fejlődése követelményeinek, a szocializmus természetének.

Az emberi és technikai követelmények optimális egyeztetését elősegítheti *az üzemi és közéleti demokrácia továbbfejlesztése.* A fejlesztési irányokat, a technikai változásokat, a munka és életfeltételeket érintő terveket a döntés előtt a dolgozói kollektívákkal meg kell tárgyalni. A dolgozók részvételét megkönnyítheti a tervvariációk, az *alternatív lehetőségek* feltárása és kidolgozása a megoldások, az irányítás és a vég-

rehajtás területén. A munkahelyi, üzemi demokrácia érvényesülése során összhangba kell hozni a szakszerűség és a demokrácia követelményeit.

A technológiák, a munkafolyamatok, az ismeretek és a szakmák differenciálódásának és integrálódásának egyidejű érvényesülése megköveteli a képzési és továbbképzési irányok differenciált meghatározását a különböző rétegeknél. A tudományos technikai forradalom erősíti az oktatási rendszer radikális megformálásának szükségességét. Az emberi és technikai követelmények harmonizálásának feltétele egyrészt *az általános és szakképzési lehetőségek bővítése, másrészt az általános és szakmai képzés, továbbképzés szerves összekapcsolása, az ehhez szükséges szervezeti, intézményi és tartalmi feltételek megteremtése*. A munkaerő továbbképzését permanenssé kell tenni, ennek útját állandóan nyitva kell tartani. Az oktatási, művelődési rendszernek nemcsak a munkára, hanem az élet minden területére fel kell készítenie az embert. Olyan általános alapképzést, konvertálható ismereteket kell nyújtani, olyan készségeket kell fejleszteni, amelyek lehetővé teszik a gyorsan változó technikai, gazdasági, társadalmi feltételekhez való alkalmazkodást, a konkrét problémák önálló, alkotó megoldását. Ennek egyik módja *az ismeretek, a szakmák, a képzettség integrálása, komplexebbé, konvertálhatóbbá tétele, a szintetizált munkatípusok létrehozása*. A társadalmi irányítás a tanulás területén is mindenki számára *hasonló startolási feltételeket biztosítson*.

Az emberi és technikai követelmények optimális egyeztetésének fontos eszköze *az anyagi és nem anyagi ösztönzési rendszer*, amelyet olyan irányban kell fejleszteni, hogy jobban segítse elő a technikai fejlesztést, a képzést és a mobilitást. Megfelelő összhangot szükséges teremteni az ösztönzési rendszer és a technikai fejlesztés között. A technikai és a termelési kooperáció fokozódása előtérbe helyezi a kollektív bérezés és az időbér formáit. A hosszú távú technikai fejlődés és az anyagi érdekelttség közötti kapcsolatot szorosabbá kell tenni. Ösztönözni szükséges az újítómozgalom, a munkaverseny összekapcsolását a technikai fejlesztéssel. A technikai fejlődés meggyorsítását elősegítheti *az élő- és holtmunka költségarányainak módosítása abban az irányban, hogy a gépesítés kifizetőddé váljék*. Anyagilag és erkölcsileg érdekeltté kell tenni a dolgozókat a tanulásban, a továbbképzésben. A szükséges *mobilitást* olyan eszközrendszerrel lehet elérni, amelyben a társadalom részéről az ösztönzés, az egyén oldaláról pedig az érdekelttség érvényesül.

Az emberi és technikai követelmények optimális egyeztetésének fontos feltétele *a munkahelyen kívüli területek fejlesztése*. A társadalmi irányítás vegye figyelembe egyrészt azt, hogy *az infrastruktúra* területén történelmi lemaradást kell behozni, másrészt, hogy a gazdasági fejlettség és az életszínvonal emelkedésével növekednek az infrastruktúra iránti igények, harmadszor pedig azt, hogy a szükségletek növekvő hányada *kollektív szükségletként* jelentkezik és társadalmi szinten elégíthető ki ésszerűen. A távlati fejlesztésben az infrastruktúrát célszerűbb a modern technika lehetőségeinek kiaknázását biztosító állami vagy csoporttulajdonban működtethető *kollektívan használható eszközökkel* fejleszteni (tömegközlekedés, csoportos üdülési lehetőségek előnyben részesítése stb.). A szolgáltatások területén preferálni kell a szabad időt termelő ágazatokat. Sürgős feladat egy átfogó és konzisztens *szocialista fogyasztási modell* létrehozása. Ennek egyik fontos kritériuma olyan viszonyok kialakítása, amelyek között a gazdaság, a technika és a kultúra fejlődésének eredményei mindenki számára hozzáférhetőek. A másik kritérium a fogyasztásban tapasztalható pazarlás megszüntetése.

Az emberi és technikai követelmények harmonizálásának feltétele *a szocialista életmód kibontakoztatása, az ember sokoldalú fejlődésének biztosítása*. Ennek fontos

összetevői: a növekvő anyagi és kulturális szükségletek ésszerű kielégítése, az ember önfejlődése, a sokoldalúság, az állandó művelődés, az alkotó munka, a szabad idő ésszerű felhasználása, az egészség megőrzése, a pihenés, a testkultúra fejlesztése, a kultúrált fogyasztás, szórakozás, utazás, az aktív részvétel a munkahelyi és társadalmi döntésekben és irányításban, az ember, a társadalom, a technika és a természet harmonikus viszonya.

JEGYZETEK

¹ V. G. Afanaszjev: Irányítás, képzés, tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 157. old.

² Marx: A tőke I. Budapest 1973. 317. old.

³ Ugyanott, 338. old.

⁴ Ugyanott, 338–339. old.

⁵ Ugyanott, 337. old.

⁶ Dr. Szakasits D. György: Magyarország és a tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó 1973. 165–166. old.

⁷ Marx: Ugyanott, 320. oldal.

⁸ Marx: Ugyanott, 354. oldal.

⁹ Lásd, dr. Denke Géza–Koós Mártonné dr.: A tudományos-technikai forradalom néhány gazdasági és társadalmi hatása. A MM. Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya. Politikai Gazdaságtan füzetek. 6. 1972. 78. old.

¹⁰ Ugyanott, 394. old.

¹¹ Marx: Ugyanott, 397–398. old.

¹² Ugyanott, 394–395. old.

¹³ V. G. Afanaszjev. Ugyanott, 160. oldal.

¹⁴ Marx–Engels Művei 46/II. köt. Kossuth Könyvkiadó 169. old.

¹⁵ Fukász György: A munka filozófiája. Kossuth Könyvkiadó 1965. 105. old.

¹⁶ Lásd részletesebben: A tudományos-technikai forradalom érvényesülésének társadalmi feltételei és várható hatása Magyarországon a következő 15–20 esztendőben. Budapest 1970 április hó, 78–80. old. (OMFB tanulmány).

¹⁷ Lásd részletesebben: Ádám György: Új technika, új struktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.

¹⁸ V. G. Afanaszjev: Irányítás, képzés, tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 160. old.

¹⁹ A Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus–Leninizmus Tanszékcsoportja „Az emberi és technikai követelmények optimális egyeztetésének társadalmi feltételei Magyarországon a következő két évtizedben” témakörben kutatást végzett. A kérdések további kifejtésénél, mint a kutatás témavezetője, részben a kutatás eredményeire támaszkodom.

²⁰ Számított adatok – Lásd Kohó- és Gépipari Minisztérium Műszaki Főosztály: Műszaki Tájékoztató. Az 1975. évi gyártásfejlesztési tevékenységről. Budapest 1976 szeptember, 18. old.

²¹ A népgazdaság távlati műszaki szakember szükséglete és fedezete. Budapest 1973 október hó, 92. old. OMFB. 13–903 52. T.

²² Ugyanott, 72–93. old. Az extrapoláció az NSZK jelenlegi helyzetéből és Magyarország várható fejlődési üteméből indult ki.

²³ Lásd részletesebben: A hosszú távú gazdaságfejlesztés műszaki politikájának irányelvei. Budapest 1973 február. – A népgazdaság távlati műszaki szakember szükséglete és fedezete. Budapest 1973 október.

²⁴ Lásd részletesebben: A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatása II. Magyarországon. 30. Budapest 1970/4. 31–32, 43. oldal és másutt.

²⁵ V. G. Afanaszjev: Idézett mű, 163. old.

A szovjet munkások képzettsége és szerepük a tudományos-technikai haladásban

A tudományos-technikai forradalom, a termelés komplex gépesítése és automatizálása magas követelményeket állít a mind tökéletesebb termelőeszközöket tervező, megalkotó szakemberek elé, s fokozott elvárásokkal lép fel e gépeket, berendezéseket működtető munkásokkal szemben is.

A kommunista társadalom építése során – a tudomány eredményeinek és a szocializmus előnyeinek szerves összekapcsolása következtében – felgyorsul a tudomány közvetlen termelőerővé válása. Ez megköveteli, hogy a tudomány eredményei ne csak a termelés technikai, technológiai folyamatában konkretizálódjanak, hanem a technikát alkalmazó munkások tevékenységének szerves részévé váljanak. Az irányító, ellenőrző gépek és felszerelések bonyolultabbá válása, a termelés technikai feltételeinek tökéletesedése, az új technika alkalmazása viszont csakis a dolgozók, mindenekelőtt a munkásosztály általános műveltségi, szakképzettségi szintjének emelkedésével, ismereteik állandó bővülésével lehetséges. Ez az ismeretszerzés azonban nem passzív befogadást jelent, hanem alkotó módon visszahat a munkások termelői, tudományos-technikai, társadalmi, politikai aktivitására. E kölcsönhatás néhány vonását a szovjet társadalom 61⁰/₀-át kitevő, több mint 70 milliós munkásosztályának példáján követhetjük nyomon, azoknak a szociológiai felméréseknek a segítségével, amelyeket Leningrád, Cseljabinszk, Gorkij, Volgográd, Voronyezs, Kazany nehézipari üzemeiben az 1970-es évek elején végeztek.

KÉPZETTSÉG ÉS TERMELŐI AKTIVITÁS

A munkásosztály képzettségének és termelői aktivitásának dialektikus kölcsönhatására olyan tényezők utalnak, melyek mutatják, hogy az általános műveltség és a szak-, ill. speciális képzettség emelkedésével párhuzamosan növekedik a munka termelékenység, csökken a selejt, a géptörés, lerövidül a betanításra, átképzésre fordított idő stb.

A szociológiai vizsgálatok egyértelműen bizonyítják, hogy minél magasabb a munkás iskolai végzettsége, annál kevesebb időre van szükség az új munkafajták elsajátítására, a szakképzettség megszerzésére és fejlesztésére. Például a 9–10 osztállyal rendelkező munkások kétszer gyorsabban sajátítják el az új technikát, technológiát, mint a 7 osztályt végzettek, s azonos korúak esetében két-háromszor többen vannak a kvalifikációs szintet jelző, magasabb besorolási kategóriában.¹ Megállapították,

hogy egy szerszámlakatosnak ahhoz, hogy az egyik besorolási kategóriából a másikba kerüljön, 5–6 osztály elvégzése estén átlagban öt évre, 7 osztály esetén valamivel több mint három évre, 10 osztály esetén pedig egy, esetleg másfél évre van szüksége.²

A Volgográdban végzett kutatások szerint a tanfolyam nélkül kiképzett munkások 25–30%-a vélekedett úgy, hogy a szakrajz olvasásában, a gépek, felszerelések működésének ismeretében, a technikai, technológiai prospektusok értelmezésében igen erősen érzik a szakmai felkészültség hiányát. Az egyénileg vagy brigádban történő kiképzés során csak néhány bonyolult vagy kevésbé összetett fogást sajátítanak el, aminek kövekeztében többször kell megismételni, kiegészíteni a megszerzett ismereteket.³ A szakmán belüli mobilitáshoz (a besorolási kategóriában való előrelépéshez) nekik két-háromszor több idő szükséges, mint a szakmunkásképző iskolát végzett munkásoknak.

Ugyancsak különböző üzemekben végzett felmérésekből ismert, hogy a rövidített tanfolyamokon kiképzett munkások 6–8-szor több selejtet gyártanak, mint a szakmunkásképző intézetből kikerültek. A gépgyártásban például a selejt 75%-a a gépés szerszámtörések, balesetek 30%-a a szükséges ismeretek hiánya, a nem kellő kvalifikáltság miatt következett be.⁴

Tehát minél magasabb a termelésben elhelyezkedők műveltségi szintje, annál gyorsabban és könnyebben lehet belőlük szakképzett munkásokat nevelni, annál nagyobb a lehetőség arra, hogy magasan kvalifikált, széles profilu szakemberekké váljanak. E probléma úgy is megközelíthető, hogy minél alacsonyabb a munkás általános képzettségi szintje, annál magasabb a szakképzésére fordított költség, annál több az erre fordított idő, és fordítva. Ezért teljes joggal állítható, hogy a középfokú oktatás általánossá tétele nemcsak társadalmi, politikai, hanem népgazdasági szükségletté is vált, ill. válik.

Az említett szociológiai felmérések által bizonyított, hogy a munkások szakképzettségi szintje az általános képzettség emelkedése esetén 3,4-szer, a szakmai középfokú tanintézet elvégzése esetén 5,4-szer gyorsabban emelkedik, mint a szolgálatban eltöltött idő szerinti előrehaladás során.⁵ S ez nem véletlen, mert az iskolarendszerű szakmai képzésben a hangsúlyt a képzési fokozatnak megfelelő elméleti alapokra, a munkafolyamatok egészének áttekintésére, az önálló szakmai tájékozódás kialakítására és olyan gyakorlati ismeretek elsajátítására fordítják, amelyek lehetővé teszik a munkahelyek speciális követelményeihez való gyors alkalmazkodást.

Az iskolarendszerű szakképzés során megszerzett magasabb elméleti képzettség erősebben köti a munkást szakmájához, jobban ösztönzi további ismeretek megszerzésére. A szakmunkásképző intézetben eltöltött egy év tizenegyszer gyorsabbá teszi a kvalifikációs szint emelkedését, mint a termelésben, különösebb tanulás nélkül ledolgozott egy év.⁶

Az általános és szakképzettség tekintetében így felkészített munkások a technikai haladás hordozóivá válnak, tudásuk, kezdeményezőképességük biztosítja az új technika alkalmazását, a termelési eszközök és a termelő folyamat szüntelen tökéletesítését.

Jelentős tényező az is, hogy a magasabb általános műveltséggel rendelkező fiatal munkások szakmaválasztásánál fokozottabb mértékben kerül elő a „munka alkotó jellege”, mint indító ok. G. A. Szleszarjev szovjet szociológus felmérései szerint az 5–7 osztályos végzettségű munkások 10,7%-a, a középfokú végzettséggel rendelkezők 28,8%-a hivatkozott szakmaválasztásával kapcsolatban erre a tényezőre.⁷ Ez nemcsak abból a szempontból pozitív, hogy a céltudatosan kiválasztott szakmában szívesen dolgozik az ember, hanem azért is, mert a munka éltésükké válása csakis

ilyen módon érhető el. Ehhez hozzátartozik az is, hogy a jó munkahelyi légkör, a termelői közösségek termelői-alkotói közösségekké válása eredményesebben valósítható meg.

Napjainkban a műveltség fontosságát, a művelődés szükségességét elutasító, vagy nyíltan lebecsülő nézettel már sem a Szovjetunióban, sem hazánkban nem találkozunk. A gazdaság és kultúra, a termelés és műveltség gazdag, sokrétű kapcsolatának egyoldalú megközelítésével azonban igen:

- Vannak, akik a művelődést a szakmai képzésre és továbbképzésre szűkítik, figyelmen kívül hagyva a szocialista társadalom alapvető célját: a sokoldalúan fejlett embert, a sokoldalúan fejlett közösségek kialakítását.

- Találkozhatunk az ellenkező vélettel, az un. „dequalifikációs” elmélet megnyilvánulásával is, amely szerint a gombok nyomogatásához nem szükségesek képzett emberek.

- Egyesek az általános és szakműveltség emelését, fejlesztését a jövőre való orientálódásra hivatkozva a gazdasági lehetőségektől, a termelés jelenlegi szükségleteitől elvonatkoztatva szemlélik.

- Jelentős azok száma, akik a tanulás, a művelődés egyetlen és kizárólagos céljának a termelés fokozását tekintik, holott a szocialista társadalom a magasabb műveltség, a széles látókör, az összefüggések látása a munkásosztály politikai funkciójának, vezető szerepének betöltéséhez legalább annyira nélkülözhetetlen feltétel, mint a termelői funkció betöltéséhez.

- Olyanok is vannak, akik a művelődést csak az ismeretek szerzésére, illetve a kulturális lehetőségekkel való élésre redukálják, elfelejtve, hogy a szocialista társadalomban a kulturális forradalom egyik alapvető jellemzője a tömegek aktív részvétele a kultúra, a gazdaság, a társadalom különböző szféráinak továbbfejlesztésében.

Tény, hogy a fejlett szocializmusban a feladatok nagyságrendje, bonyolultabbá válása, a távlati gazdasági, társadalmi, szociális, kulturális célok elérése szempontjából létkérdés a lakosság, mindenekelőtt a munkásosztály képzettségének, műveltségének az optimális fejlesztése. A munkások általános kulturáltsága, magas fokú szakképzettsége egyre inkább a sikeres munkavégzés elengedhetetlen feltételévé válik, ugyanakkor a műveltség állandó emelése a továbbfejlődés előfeltételeit is jelenti. A társadalom által felhasznált technika és a munkaerő képzettségi szintje közötti rendkívül szoros, dialektikus kölcsönhatás miatt a munkásosztály műveltségi szintjétől, szakmai-technikai kvalifikáltságától, a tudomány és technika eredményeinek alkalmazási képességétől, a munkások gondolkodó, alkotó készségétől nagymértékben függ a meglévő termelői kapacitások kihasználtsági foka, a társadalmi termelés anyagi-technikai bázisának fejlesztési üteme, az irányítási folyamatok, rendszerek tökéletesítése.

A munkásosztály képzettségének állandó fejlesztését, az új munkásgeneráció alapos felkészítését azonban nemcsak a munkásosztály termelői funkciója követeli meg, hanem az is, hogy ő a hatalom birtokosa, a társadalmasított termelési eszközök tulajdonosa, s politikai funkciójának teljesítése mind magasabb követelményeket támaszt vele szemben. Ez azt is jelenti, hogy minél érettebbé válik a szocializmus, annál teljesebbé válik a dolgozó kollektívák társadalmi, politikai aktivitása, annál szélesebbkörűen és mélyrehatóbban kapcsolódnak be a dolgozók, elsősorban a munkások a termelés, a politikai élet, az egyéb társadalmi tevékenységek irányításába, tervezésébe, végrehajtásába, szervezésébe és ellenőrzésébe.

A fejlett szocializmus, éppen mert mélyreható, minőségi fejlődést hoz a szocializmus építésében, fokozottabban igényli a tömegek gazdasági, társadalmi, politikai,

tudományos-technikai alkotói aktivitását. Ez pedig a harmónikusán, sokoldalúan fejlett ember megteremtésével lehetséges, akiben a fizikai tökéletesség magas fokú, korszerű szinten álló képzettséggel párosul, akiben a szellemi gazdagság, erkölcsi tisztaság, a marxizmus-leninizmushoz való elkötelezettség harmónikus egységet alkotnak. Tehát a kulturált fejlettség – melynek jelentőségét tudatosítani, tökéletesítését erkölcsi és anyagi ösztönzőkkel állandóan segíteni kell – egyidejűleg képezi a társadalmi, gazdasági fejlődés feltételét, követelményét és következményét, ugyanakkor ez egyben az ember személyes érdeke, célja is.

A szovjet állami és pártvezetés az objektív törvényszerűségek felismerése, sajátos vonásainak feltárása közben kialakította és gyakorlati tevékenységében realizálja az alapelvet, amely szerint

- a munkások képzettségi szintjének állandó növekedése a munkásosztály termelői, társadalmi, politikai funkciójának a betöltéséhez szükséges objektív feltételek megteremtése érdekében folytatott tudatos, következetes politika eredménye, s nem egyszerűen a tudományos-technikai forradalom követelménye, szükséglete vagy következménye;

- a tudományos-technikai haladás, a társadalom tudományos irányítása megköveteli a munkásosztály képzettségének, kvalifikáltságának emelését, ugyanakkor az általános műveltség és szakképzettség növekedése elősegíti a tudomány, a technika, a haladás ütemének, az irányítási rendszerek és folyamatok tökéletesítésének a meggyorsítását;

- a tudományos-technikai forradalom képzettségi szinttel kapcsolatos követelményei egybeesnek a szocialista-kommunista társadalom célkitűzéseivel, vagyis a dolgozók sokoldalú, harmónikus fejlesztésének igényével, a kulturális–technikai színvonaluk emelésével, a város–falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek megszüntetésével.

KÉPZETTSÉG ÉS ÚJÍTÁSI AKTIVITÁS

A fejlett szocializmus időszakában erőteljesebbé válik a munkaerő, valamint a termelés során használt munka- és termelési eszközök fejlettségi szintje közötti összhangtörvény érvényesülése. Ennek kapcsán a termelőerők komplex fejlődésének objektív törvényszerűségeként fejeződik ki az embernek a munkaeszközökhöz viszonyított elsődleges fejlődése, azaz: az ember fejlődési üteme gyorsabb a munkaeszközök fejlődésénél.

A szocialista társadalmi-gazdasági formáció egész eddigi fejlődése bizonyítja, hogy a technika, a műszaki fejlődés nem öncél, hanem a társadalmi fejlődés feladatainak megvalósításához szükséges eszköz. Ezért a tudományos-technikai alkotás objektív alapját nem egyszerűen a technikában – funkcionálásának körülményeitől függetlenül – kell keresni, hanem a társadalmi, gazdasági rendszerben, a termelési viszonyokban.

A termelőerők szerkezeti változása, az üzemek rekonstrukciója, új, korszerű gépekkel való ellátása, a meglévő felszerelések modernizálása, az új technológiák alkalmazása – mindez hat a munka alkalmazására, a dolgozók egész tevékenységére, a munkások felkészültségére, tudományos-technikai alkotói aktivitására. A komplex automatizálás hatására a munkások eddigi, többnyire mechanikus, egyoldalú feladatait fokozatosan átveszik a gépi mechanizmusok, ezzel együtt megszűnik a munkások alárendeltségi helyzete. Ugyanakkor bővül a dolgozók műszaki alkotásának lehetősége,

mivel a tudományos-technikai haladás feltételei között meggyorsul a régi termékek újakkal való felváltása, csökken a gépek és felszerelések funkcionálásának ideje stb. Napjainkban az anyagi termelés technikai, technológiai szintjének emelése, a termelői kapacitások növelése, a tudományos kutatások, az új beruházások mellett, a technikai haladás szerves részét képezi a munkások öntevékeny tudományos-technikai alkotása.

A dolgozók műszaki fejlesztést segítő, munkakörülményeket, munkaszervezést javító tevékenysége a tudományos-technikai forradalom időszakában reneszánszát éli: a munkások egyre szélesebb körére, a népgazdaság egyre szélesebb területére terjed ki. Az egyszerű, egy-egy részművelet vagy szerkezet újítása, tökéletesítése helyett ma már a mozgalom résztvevői a bonyolult műszaki feladatok komplex megoldását is vállalják.

A véletlenszerű, alkalmi feltalálást és ésszerűsítést egyre inkább a tervszerű, irányított, egy-egy technikai, technológiai probléma megoldására koncentrált aktív tevékenység váltja fel.

Más szavakkal: az újítás, az ésszerűsítés egy bizonyos fejlettségi fokon már nem szűk körű, alkalmi jelentőségű tevékenység, hanem mindinkább tömegessé, a termelési folyamat egészét érintő minőségi továbbfejlesztéssé szélesül, melynek gazdasági hatékonysága, népgazdasági haszna, társadalmi hatása összehasonlíthatatlanul nagyobb a kezdetinél. E feladatok megoldása természetesen csakis a tudomány és technika eddigi eredményeinek meghatározott szintű ismeretére, a termelés anyagi alapjának komplex tanulmányozására, tudatosan vállalt aktivitására épülhet. Minél magasabb a munkások általános műveltsége, szak- és speciális képzettsége, elméleti feszültsége, annál szélesebbek az alkotás lehetőségei.

E tevékenység lényeges *alkotói* jellegére utal, hogy e folyamat során az ember megismer, felfedez valami újat, korábban nem ismertet, nem alkalmazottat hoz létre, mellyel az egész társadalom továbbfejlődését segíti. Közben kialakul az a képesség és készség, hogy meglássa az újat, a haladót, az élenjárót, el tud szakadni a régítől, a megszokottól, az elavulttól, az idejét múlttól. Így módon *a dolgozók alkotói tevékenysége a régi tagadásának és az új létrehozásának dialektikus egységét, ennek a folyamatát képezi.* Az újító, ésszerűsítő mozgalomban rendszeresen résztvevő munkásokban olyan személyiségjegyek is kifejlődnek, mint a problémák iránti érzékenység, a tapasztalatok új összefüggésben való alkalmazása, az újhoz való gyors alkalmazkodóképesség, rugalmasság, az ökonomikus gondolkodás és cselekvés, a kitartás, a tudás iránti „éhség”, az önfejlesztés igénye stb.

Az anyagi termelés szférájában ez az alkotás *tudományos-technikai alkotás* jellegét ölti, hiszen a tudományos-technikai forradalom korában a műszaki problémák megoldása tudományos ismereteket, ezek alkalmazását követeli. A tudomány és technika dialektikus egysége korunkban szorosabbá vált, fejlődése felgyorsult, ebből következően a dolgozók alkotói aktivitásának szükséges részét, feltételét is jelentik.

A tudományos-technikai alkotás (különböző fokon) olyan elemeket foglal magában, mint a termelés feladatainak nem standard (nem szabványos) megoldása; a konstruálás, kísérletezés; a műszaki feladatok megoldásában az elméleti ismeretek nagyfokú alkalmazása; a szakmaváltás; tudományos irodalom, a különböző kísérletek, technológiai folyamatok, felszerelések tanulmányozása, új berendezések felszerelése, beszabályozása stb.

Tehát a tudomány meghatározza a technika fejlődésének, fejlesztésének potenciális lehetőségeit, alkalmazása viszont meghatározott kulturális szintet, tudományos ismereteket követel.

A munkások tudományos-technikai alkotói aktivitása két területen funkcionál.

Gazdasági jellegét az adja, hogy a résztvevők alapvetően három irányban fejtik ki alkotói tevékenységüket:

- a) új gépek, felszerelések, műszerek stb létrehozása;
- b) a technológia, a termelés szervezésének tökéletesítése;
- c) a termelés folyamatában felmerült aktuális problémák megoldása.

A munkások újító, ésszerűsítő és feltalálói tevékenységének gazdasági jelentősége mindenekelőtt abban rejlik, hogy a tudományos-technikai haladás gyorsító tényezője; hozzájárul a társadalmi termelés hatékonyságának emeléséhez; csökkenti az új, haladó technika és technológia kidolgozása és a termelésbe való bevezetése közti időt; gyorsítja a nagyteljesítményű gépek tervezését, alkalmazását. Másodsor, lehetővé teszi a termelés irányításának, a munka szervezésének tökéletesítését. Harmadsor, segíti a fejlett szocializmus, a kommunizmus anyagi-technikai bázisának mielőbbi létrehozását.

Társadalmi összefüggésben a munkások tudományos-technikai alkotói aktivitásának fokozatos térhódítása a munkásosztály minőségi fejlődését, a munkások termelői és társadalmi aktivitásának fokozódását mutatja; elősegíti az új típusú munkás kialakulásának feltételeit; biztosítja az ember képességeinek állandó fejlesztését; ösztönzi a tudás megújítását, a műveltségi szint permanens emelését.

Positívuma az is, hogy e tevékenység során a fizikai és szellemi erőfeszítés együtt jelentkezik, tehát az alkotói aktivitás egyik konkrét megnyilvánulása a fizikai és a szellemi munka közeledésének, az emberi munka alkotói tevékenységgé válásának. Emellett egyik leghatékonyabb módja a munkások irányításba való bevonásának. Ebből az is következik, hogy a tudományos-technikai alkotás egyre kevésbé merül ki az újítási, ésszerűsítési tevékenységben; területe, hatása ennél szélesebb körűvé válik: fokozatosan kiterjed a tervezői, konstruktóri, kísérleti tudományos munkára, a munka tudományos szervezésére, a termelés és irányítás fejlesztésére.

Végső soron a tudományos-technikai alkotó munkában való aktív részvétel *a munkás egész arculatát megváltoztatja*: hozzájárul a személyiség sokoldalú fejlődéséhez, a kezdeményezőkézség, a kollektívizmus, a felelősségérzet kialakulásához, erősödéséhez. A bonyolult technikával, korszerű felszerelésekkel, a tudományos eredményekkel való mindennapos kapcsolat kifejleszti a munkásokban a gondolkodás eredetiségét, az alkotói tehetséget, az önálló alkotás igényét.

Természetesen figyelembe kell venni, hogy a munkások tudományos-technikai alkotása nagymértékben függ az üzem anyagi, technikai bázisától. Egyrészt minél magasabb szintű az üzem műszaki ellátottsága, annál bonyolultabb a tökéletesítése, tehát az újítóknak javaslataik, elképzeléseik kikísérletezéséhez, kipróbálásához, termelésbe való bevezetéséhez jobb feltételeket kell biztosítani. Másrészt, az újítás és a feltalálás egyre kevésbé individuális tevékenység, mind nagyobb mértékben teszi szükségessé a kollektív gondolkodást, a sokoldalú tapasztalatok összevetését, az alkotó munka közösségi formáit. Ezért a Szovjetunióban működő komplex brigádok, „feltalálói irodák”, a „munkáskutatók társadalmi intézetei”, a „műszaki információs társadalmi irodák”, az „újító tanácsok” létrejötte és fejlődése törvényszerű folyamat. Ezekben a szervezetekben a legképzettebb műszakiak és a magasan kvalifikált munkások dolgoznak. A közös kutatás, kísérletezés, tanácskozás növeli a kollektív alkotó kezdeményezés hatékonyságát, eredményességét. E munkában szerencsésen párosul, pozitívan hat egymásra a mérnökök, technikusok elméleti tudása és a munkások gazdag termelői, gyakorlati tapasztalata. A munkások általános és szakműveltségének emelkedése, munkájuk jellegének megváltozása éppen ezekben az alkotói közösségekben teszi érzékelhetővé, vizsgálhatóvá a munkások és mérnökök, technikusok tevé-

kenységének közeledését. Például a 8 millió tagot számláló Újítók és ésszerűsítők szövetségi szervezetében a résztvevők 53⁰/₀-a, néhány iparágban (gépgyártás, kohászat, autóiipar) 60–70⁰/₀-a munkás. A beadott újítások 75–80⁰/₀-a komplex brigádoktól származik, s a komplex brigádok által javasolt és bevezetett újítások gazdasági haszna 8–9-szer nagyobb, mint az egyéni javaslatoké.⁸

Az újító, ésszerűsítő mozgalom dinamikus fejlődésére utal, hogy az utóbbi 15 évben a résztvevők száma majdnem megtízszereződött, a benyújtott újítási javaslatok száma 1,3, a termelésben hasznosított újításoké 1,5-szeresére emelkedett.

A termelés korszerűsítésére, az irányítás tökéletesítésére tett javaslatok azonban nemcsak mennyiségi növekedést, hanem minőségi fejlődést is mutatnak. A termelésben alkalmazott újításokból keletkezett gazdasági haszon az utóbbi 15 év alatt 2,7-szeresére növekedett, s évenként mintegy 4–5 milliárd rubel megtakarítást biztosítanak a szovjet népgazdaság számára.⁹

Felmerül a kérdés: *milyen tényezők hatnak a munkások tudományos-technikai alkotói aktivitásának fejlődésére?*

A különböző vizsgálatok alapján a következő faktorokat emelhetjük ki:

1. a tudomány fejlődése, eredményeinek a termelésben való alkalmazása, a termelés anyagi-technikai bázisa;
2. a munka jellege és tartalma;
3. az iskolai végzettség és szakképzettség;
4. a szolgálati idő, az életkor.

Látható, hogy a felsorolt tényezők többsége, közvetve vagy közvetlenül, kapcsolatos a foglalkoztatottak, elsősorban a társadalom többségét alkotó munkások képzettségi szintjével.

A TERMELÉS ANYAGI-TECHNIKAI BÁZISA

A tudományos-technikai forradalom korában az újító, ésszerűsítő tevékenység közvetlen kapcsolatban, összefüggésben áll a *tudományok eredményeivel, ezek technikai, technológiai alkalmazásával*. A tudomány és technika közti állandó kapcsolat – a tudomány elsődleges, megelőző fejlődése alapján – a tudományos-technikai alkotás intenzitásának jelentős emelkedéséhez, az újítások, ésszerűsítések mennyiségi növekedéséhez, minőségi javulásához, a hasznosításukból adódó gazdasági haszon és hatékonyság jelentős növekedéséhez vezetett.

Az újítás, ésszerűsítés napjainkban mind nagyobb mértékben tudományos alapon történik, tudományos tartalommal telítődik, különösen olyan gyorsan fejlődő területeken, mint az elektrotechnika, a műszergyártás, a számítógépgyártás, a vegyipar stb. Éppen ezért a munkások tudományos-technikai alkotását teljes joggal tekinthetjük a tudomány közvetlen termelőerővé válása egyik formájának. Tehetjük ezt azért, mert a tudományos-technikai alkotás – éppen tudományos megalapozottsága miatt – közvetlenül hozzájárul a tudományos felfedezések és az ezek termelésben való alkalmazása közti intervallum csökkenéséhez.

Korunkban – minden eddigi időszaknál erőteljesebben – tanúi vagyunk nemcsak a technika, hanem a technikát mozgásba hozó ember szakadatlan fejlődésének is. A társadalmi termelés e két alapvető eleme – dialektikus összefüggésük következtében – kölcsönhatásban áll, de e kölcsönhatás jellegét nagymértékben az ember, a munkás alkotói potenciája, tudományos-technikai alkotásának hatékonysága határozza meg. Az állandó érintkezés a munka különböző fajtáival, a különféle műszaki problémák megoldása naponta kényszeríti a munkást az újabb és újabb technikai megoldások keresésére. A modern felszerelések, gépek önálló beszabályozása, beállítása, karbantartása, rendbehozása nemcsak az adott berendezés működési, irányítási elvének ismeretét, hanem a rokon területek, rokon szakmák tudását, a széles körű technikai informáltságot is megköveteli. Ily módon a munkás magában a termelés menetében, szinte szükségszerűen kapcsolódhat az alkotó munkához, s hozhat létre új technikai, technológiai megoldásokat.

A MUNKA JELLEGE ÉS TARTALMA

Az újító, ésszerűsítő tevékenység volumene, lendülete nagymértékben függ a munkások *munkájának jellegétől és tartalmától*, attól, hogy a mindennapi munka milyen mértékben telített intellektuális elemekkel, funkciókkal. A munka akkor érdekes és vonzó, ha magában hordja az alkotás elemeit. Nagyszámú szociológiai és pszichológiai kutatás bizonyítja, hogy a munkások újító aktivitása egyenesen arányos munkájuk intellektuális tartalmával, továbbá, hogy munkájukkal leginkább az alkotó munkát végzők elégedettek. Minél inkább gépesített, ill. kvalifikált a munka, annál inkább megkívánja, sőt megköveteli a munkás alkotó hozzáállását. A Szovjetunióban végzett szociológiai vizsgálatok szerint az újítók, ésszerűsítők és feltalálók legnagyobb arányban a gépbeállítók, gépkezelők, gépszerelők, szerelő-lakatosok, karbantartók köréből kerülnek ki. Közülük 45–55% folytat rendszeresen tudományos-technikai alkotói tevékenységet. A gorkiji motorgyárban például az újítások 70%-át az e munkakörben dolgozó munkások dolgozták ki.¹⁰

Egy másik felmérés szerint a kézi munkát végző munkások közül csak minden tizedik volt újító, míg a gépbeállítók, gépmesterek majdnem mindegyike. Az előbbieket javaslatok általában egy-egy részműveletre terjedtek ki, s a munka termelékenységének 5–15%-os növekedését eredményezték, míg az utóbbiak újító tevékenysége átlag 75%-os termelékenységemelkedést eredményezett.¹¹

Tehát ott, ahol a munka változatos, sokoldalú, bonyolult, ahol a munkás széles műszaki látókörrel rendelkezik, a tudományos-technikai alkotói aktivitás jelentősen megnő. És fordítva: ahol a munkás egyszerű, monoton, napról napra ismétlődő műveleteket végez, azaz megszokottá, automatikussá vált tevékenységet folytat – az alkotói kedv csökken, mert a munka jellege nem ösztönzi, sőt korlátozza az alkotás lehetőségét. Az egyoldalú munkatevékenység mellett a nehéz fizikai és kézi munka sem aktivizál az alkotásra, mert e munkavégzésnél elsősorban fizikai erőfelfejtésre, izommunkára, egyszerű, szokásos, rutin műveletekre van szükség.

Cseljabinszk nagyipari üzemében végzett szociológiai felmérések adatai szerint a tudományos-technikai aktivitás azoknak a munkásoknak a körében a legmagasabb (52%), akik automaták, automata rendszerek irányításában, szerelésében, beszabályozásában, e gépsorok, készülékek kezelésében, megfigyelésében, ellenőrzésében dolgoznak.¹² Ez munkájuk jellegéből következik, mely állandó, aktív figyelmet, önálló döntéshozatalt kíván. Természetes, hogy ilyen felszerelések, berendezések irá-

nyítása, ellenőrzése lehetetlen felépítésük, működési elvük precíz ismerete nélkül. Ugyanakkor az ilyen jellegű munka, azzal, hogy felkelti a munkások érdeklődését, tudásvágyát, kiváltja azt a törekvést, hogy ne csak megismerjék, hanem tökéletesítsék is a használt felszerelést, az alkalmazott technikát, technológiát.

Megjegyezzük, hogy az elmondottakat a hazánkban végzett szociológiai felmérések is bizonyítják. Például az Ozdi Kohászati Üzemekben 1976 tavaszán végzett felmérés eredménye szerint a hagyományos (nem automatizált) öntési folyamatban dolgozók 21⁰/₀-a, az automatizált, ill. félig automatizált Folyamatos Acélöntőműben a munkások 42⁰/₀-a, ezen belül a félautomatákon dolgozók 55⁰/₀-a adott be újítási javaslatot 1975-ben. Ezek nagy részét bevezették, sőt külföldön is alkalmazták.¹³ Az utóbbi üzemrészben dolgozók 75⁰/₀-a fontosnak tartja az új, jobb munkamódszerek kidolgozását, s ezek egy része rendszeresen részt vállal a tevékenységben. Jellemző az is, hogy az automatizált termelésben dolgozó munkások 80⁰/₀-a szükségesnek tartja a továbbtanulást, új ismeretek szerzését, míg a hagyományos módszerrel dolgozó üzemrészben – éppúgy, mint az újításban való részvétel esetében – ezek aránya jóval kisebb. Ennek oka a munkavégzés rutin jellege, megszokottsága, beidegzettsége, a viszonylag alacsony szakmai és általános műveltségi szint.¹⁴

Összefoglalva megállapítható, hogy az emberi tevékenység tartalma egyenes összefüggésben áll a technika fejlettségi szintjével: minél fejletlenebb a termelés műszaki szintje, annál több mechanikus funkció hárul az emberre. A komplex gépesítéssel, az automata rendszerek bevezetésével viszont megteremtődnek azok az objektív feltételek, melyek a tudományos technikai alkotást a munkás termelői tevékenységének szerves részévé változtatják. Az automatizálás előrehaladásával a munka alkotó jellegűvé, a tisztán végrehajtó műveletek sorából önálló feladat-megoldássá, a személyiség önmegvalósulásának, szellemi gazdagodásának aktusává válik. Az automatizációval tökéletesedik a munkás szellemi képessége, intenzíven emelkedik tudás-szintje, ami a tudományos-technikai alkotás egyik legfontosabb tényezője.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG

A tudományos-technikai forradalom korában a *munkásosztály általános műveltségének és szakképzettségének emelkedése* nemcsak társadalmi, termelői, hanem alkotói aktivitásának is a leghatékonyabb befolyásoló tényezője. Ez összefügg azzal, hogy a munkásosztály, ill. az egyes munkás nem osztható fel funkcióinak betöltése szerint, tehát úgy mint közéleti ember, mint a hatalom birtokosa; úgy mint szakember, mint a legfőbb termelőerő; s úgy mint magánember, akiben él a megismerés, az alkotás vágya. A fejlett szocializmus viszonyai között a felsoroltak mindegyike külön-külön és együtt is a tudásszint állandó emelését követeli.

A tudományos-technikai alkotás a munkások termelői tevékenységének egyre inkább szerves részévé válik, a képzettségi szint emelése pedig a munkások termelői funkciójának, hatékony szakmai tevékenységének nélkülözhetetlen feltétele. A termelés mai, még inkább jövőbeni jellege, a bonyolult technika, az automata, a fél-automata rendszerek, a programozott irányítás lényegesen magasabb általános műveltséget és szakképzettséget követel, mind nagyobb szerepet kap az elméleti felkészültség. Elmondható, hogy a munkás újító tevékenységében már ma is organikusan kapcsolódnak egymáshoz a tudományos gondolkodás, az elméleti tudás elemei, a termelői tapasztalat, az ismeretek gyakorlati alkalmazásának képessége és készsége.

A munkásosztály képzettsége és tudományos-technikai alkotói aktivitása közti összefüggés a következő területeken követhető nyomon:

– Minél magasabb a képzettségi szint, annál szélesebb körű az alkotói tevékenységben való részvétel.

– Szoros kapcsolat van a képzettség emelkedése és a beadott újítási, ésszerűsítési javaslatok mennyiségi növekedése között.

– a képzettségi szint emelkedésével javul a beadott újítási javaslatok minősége, ami kifejezésre jut abban, hogy a magasabb iskolai végzettségűek javaslatai nagyobb arányban kerülnek bevezetésre.

– A képzettség növekedésével nő a hasznosított újításokból származó gazdasági haszon.

– A kutató, alkotó munkában való közvetlen részvétel erőteljesebben ösztönöz a további ismeretszerzésre, a rendszeres tanulásra.

A felsoroltakat a Szovjetunió ipari központjaiban végzett szociológiai felmérések egyértelműen bizonyítják.

1. *A képzettségi szint és a tudományos-technikai alkotói aktivitás mértéke közti kölcsönhatás* a következőkben jut kifejezésre:

Az újítók, ésszerűsítők általános műveltségi szintje állandóan emelkedik, ők alkotják a munkásosztály legképzettebb rétegét. Leningrádban például 1965 és 1970 között az újítók, ésszerűsítők átlagos képzettségi szintje 9,3 osztályról 10,3 osztályra, ezen belül a munkásoké 8,1 osztályról 8,9 osztályra emelkedett. Hasonló irányú változást mutatnak a Kazanyban végzett felmérések is. Itt az újítók átlagos iskolai végzettsége 10,7, a munkásújítóké 8,4 osztály volt 1970-ben.¹⁵ Az urali nehézipari üzemekben a hetvenes évek elején végzett kutatások szerint a 30 év alatti munkásújítók 13,5⁰/₀-a főiskolai, 28,4⁰/₀-a technikum, 47,3⁰/₀-a középiskolai, 10,8⁰/₀-a nem teljes középiskolai végzettségű volt.¹⁶

A munkások tudományos-technikai alkotói aktivitása és műveltsége közti kölcsönhatás megmutatkozik abban is, hogy a képzettségi szint emelkedésével párhuzamosan nő az aktivitás foka. A legaktívabbak a technikum és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező munkások. A leningrádi üzemekben folytatott vizsgálatok eredményei szerint egy osztállyal magasabb iskolai végzettség (a hatodik osztálytól felfelé) az újítók részarányának 6⁰/₀-os növekedését jelenti.¹⁷

A 9–10 osztályt végzett munkások körében az újítók, feltalálók aránya kétszer több mint a 8 osztályt végzettek, hatszor több mint a 7 osztállyal rendelkezők és tizenkétszer több mint az 5–6 osztályos képzettségű munkások esetében.¹⁸

Az aktivitás foka és a képzettségi szint közti összefüggés egy másik mutatója: azonos (10–15 éves) szolgálati idő esetén a 7 osztályt végzett munkások 27⁰/₀-a, a 8–9 osztályt végzettek 36⁰/₀-a, a 10–11 osztályt végzettek 43⁰/₀-a vett részt Leningrádban a tudományos-technikai alkotó tevékenységben.¹⁹

2. *A műveltség emelkedése és a beadott újító, ésszerűsítő javaslatok mennyisége közti szoros összefüggést* a következő adatok bizonyítják: A munkában eltöltött idő azonossága esetén az érettségizett munkások átlag ötször annyi javaslatot adnak be, mint a középiskolai végzettséggel nem rendelkezők. A felsőfokú végzettségű munkások tudományos-technikai alkotó aktivitása 30–80-szor magasabb, mint a négy osztályt végzett munkásoké.²⁰ Cseljabinszkban az építőipari munkások körében 1974-ben lefolytatott vizsgálatok szerint a 9–10 osztályt végzett munkások másfélszer több ésszerűsítő javaslatot nyújtottak be, mint a 8 osztályt végzettek.²¹

3. *A képzettségi szint és a benyújtott újítási javaslatok minőségi összefüggésére* ugyancsak az előbb említett felmérés szolgáltat konkrét adatokat. Bizonyították, hogy a hiányos általános szakműveltség negatívan hat az ésszerűsítő javaslatok minőségére. Másképp megfogalmazva: az iskolai végzettség növekedésével párhuzamosan

nő az alaposan átgondolt, kidolgozott, ill. hasznosított újítások, feltalálások száma. Így például a cseljabinszki vizsgálatok szerint minden tíz beadott újításból 9–10 osztályt végzett újítók esetében hatot, 8 osztályt végzettek esetében négyet, 6–7 osztályos végzettség esetén csak hármat hasznosítanak.²²

4. *A hasznosított újító, ésszerűsítő javaslatok gazdasági hatékonysága és haszna, valamint a munkások műveltségi szintje közti összefüggést* az 1971-ben Voronyeczs nehézipari üzemében végzett kutatási eredményekkel illusztráljuk. Egy-egy hasznosított újítás átlagos gazdasági eredménye rubelben kifejezve a 4 osztályt végzett újító esetében 62 rubel, 5–6 osztályos végzettség esetében 80 rubel, 7–8 osztály elvégzése esetén 130 rubel, 9–11 osztályt végzett újítóknál 191 rubel. Vagyis a képzettségi szint emelkedésével arányosan emelkedik az újító, ésszerűsítő javaslatok gazdasági hatékonysága, az ebből származó gazdasági haszon. A középfokú iskolai végzettséggel rendelkező munkások ésszerű javaslatának értéke 1,6-szer, a technikai végzettségüké háromszor több, mint a középfokú végzettséggel nem rendelkező újító munkásoké.²³

5. A tudományos-technikai alkotás és a munkások képzettsége olyan értelemben is összefüggnek, hogy az újítással, ésszerűsítéssel való rendszeres foglalkozás *felkelti a tanulást, az önképzés iránti érdeklődést és igényt*. Az urali üzemekben például az újítók 92⁰/₀-a vett részt valamilyen továbbképzési formában, több mint fele szervezeti keretek között állandóan tökéletesítette a képzettségét. Az alkotással ily módon kapcsolatba kerülők 87⁰/₀-a rendszeresen tanulmányozza a szakirodalmat, gyakran látogatják a műszaki könyvtárakat, figyelemmel kísérik a tudományos, műszaki információk kiadványokat.²⁴

Az elmondottakból az következik, hogy a munkások műveltsége, a komoly, alapos felkészültség, a szakképzettségük állandó emelése szoros kapcsolatban áll tudományos-technikai alkotásukkal. Maga az élet, az újítók, ésszerűsítők saját tapasztalata, mindennapi gyakorlata igazolja a folyamatos művelődés szükségességét, a tudás permanens kiegészítésének nélkülözhetetlenségét. A tudomány új eredményeinek nyomon követése kitérít a munkás látókörét, s nemcsak szűk szakmája, hanem a technika, a tudomány rokon területei iránt is felkelti az érdeklődést.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a műveltség, a képzettség önmagában nem eredményezi az újító, ésszerűsítő mozgalomba való automatikus bekapcsolódást. Az üzemekben elhelyezkedő középiskolai végzettségű ifjú munkásokat meg kell tanítani az alkotó munkára, be kell vonni őket ebbe a tevékenységbe, különben a bennük rejlő alkotói tevékenység elvész, elkallódik, nem fejlődik ki, nem erősödik meg a tartalmas, kezdeményező, önálló tevékenység iránti szükséglet igénye. Ezért az oktatási intézmények egyik fontos feladata a tudományok, az alkotói gondolkodás, a tudás, a permanens önképzés iránti igény felkeltése.

SZAKKÉPZETTSÉG

Szólni kell a *munkások szakmai, kvalifikációs szintjéről* is, mint a tudományos-technikai alkotói aktivitás egyik befolyásoló tényezőjéről. Ennek kapcsán a következő tendenciák figyelhetők meg:

1. *Évről évre nő az újítók, ésszerűsítők szakképzettségi szintje*, ami kifejezésre jut szakképzettségi struktúrájuk pozitív irányú változásában. Leningrádban például 1965 és 1970 között a 6 fokozatú szakképzettségi besorolási struktúra alapján az újítók átlagos besorolási szintje 4,2-ről 4,5-re emelkedett. Az újítók egyharmada az 5., több mint egytizede a 6., azaz a legmagasabb szakképzettségi kategóriába tartozott.

Az 5. és 6. szakképzettségi kategóriába tartozó munkásoknak az újítókon belüli aránya kétszer több volt, mint ezeknek a munkásoknak a munkásosztályon belüli aránya. Ugyanakkor jelentősen csökkent az alacsonyabb kategóriába tartozó újítók száma és aránya.²⁵

Az újítók kvalifikációs szintjét elemezve megállapítható, hogy a gépeken dolgozó, kvalifikált fizikai munkát végzők átlagos besorolási szintje az említett időben 3,9-ről 4,3-re emelkedett; a kvalifikált kézi munkát végző újítóké 4,3-ról 4,5-re; a magasan kvalifikált újítók esetében pedig, akiknek munkájában a fizikai és szellemi funkciók együttesen vannak jelen, 4,9-ről 5,0-re emelkedett.²⁶ Különösen jelentős volt a kvalifikációs szintbeli emelkedés az esztergályos, a marós, a motorkezelő újítók esetében, 1970-ben nagy részük az 5–6. besorolási kategóriába tartozott.

2. *Megfigyelhető az összefüggés a munkások szakmai struktúrája és a tudományos-technikai alkotásban való részvétel foka között is.* A szociológiai kutatások adatai szerint a szakképzetlen munkások (szállítók, rakodók) közül csupán 2,5–5⁰/₀ foglalkozik újítással, ésszerűsítéssel. A leningrádi gépgyártó üzemekben a gépek mellett dolgozó munkások (esztergályos, marós stb.) 23,4⁰/₀-a, a szakképzett kézi munkát végzők (lakatosok, szerelők) 36,7⁰/₀-a, a magasan kvalifikált munkások (gépbeállítók) 43,5⁰/₀-a rendszeresen részt vett a tudományos-technikai alkotó munkában.²⁷

Ebből az is következik, hogy a tudományos-technikai forradalom előrehaladásával, a termelés anyagi-technikai bázisának változásával, a szakképzettséget nem igénylő munka részarányának csökkenésével, a szakképzettséget feltételező, ill. megkövetelő munka arányának növekedésével megváltozik a munkások szakmai-kvalifikációs struktúrája, aminek következtében változik az újítók összetétele is, szélesedik az ésszerűsítő, feltalálói munkában résztvevők bázisa.

3. *Kölcsönös összefüggés van a munkások szakképzettség szerinti besorolási kategóriája és a tudományos-technikai alkotásban való részvétel foka között is.* Általános tendencia, hogy a szakképzettségi szint emelkedésével, az alacsonyabb kategóriából a magasabbba való átlépéssel párhuzamosan nő a munkások újításban, ésszerűsítésben való részvételének foka.

A leningrádi szociológiai felmérések szerint egy-egy besorolási kategóriával való előrelépés néhányszorosára növeli az alkotó munkában való aktivitást. Kimutatták, hogy az 1–2. besorolási kategóriába tartozó, tehát a legalacsonyabban képzett munkásoknak mindössze 11⁰/₀-a, a 3. kategóriába tartozók 13⁰/₀-a, a 4. kategóriába tartozók 27⁰/₀-a, az 5-be tartozók 47⁰/₀-a és a 6-ba tartozó szakmunkások 75⁰/₀-a vett részt a tudományos-technikai alkotó tevékenységben.²⁸ Hasonló tendenciát figyeltek meg a gorkiji gépgyárban is. Ott az 1–2. besorolási kategóriába tartozó munkások között egyáltalán nem volt újító, a 4. kategóriában dolgozók között viszont már minden harmadik munkás az volt.²⁹

Tehát egy-egy előrelépés a szakképzettségi struktúrában 2–3-szorosára növeli a tudományos-technikai alkotói aktivitás mértékét. A minőségi ugrás általában a kvalifikációs szint 3. fokozatában következik be, mert a tudás, az ismeret a termelői tapasztalat ekkor éri el azt a szintet, mely után kialakul a műszaki alkotásban való aktív részvétel reális lehetősége.

4. A szakképzettségi szint alkotói aktivitásban játszott szerepének vizsgálatakor meg kell említeni, hogy az újító, ésszerűsítő javaslatok mennyisége lényegesen több azoknál a munkásoknál, akik különböző speciális tanfolyamokon rendszeresen bővítik szakmai tudásukat, akik folyamatosan tanulmányozzák a szakirodalmat, figyelemmel kísérik az új tudományos, műszaki eredményeket. A leningrádi gépgyártó üzemekben például az újítók részaránya az említett munkások csoportjában 50–60⁰/₀-os,

sőt a felkészültségüket állandóan tovább fejlesztő magasan kvalifikált munkások körében 94⁰/₀-os.³⁰

Az át-, ill. továbbképzés tehát nemcsak a munkások termelői aktivitásának, hanem tudományos-technikai alkotói aktivitásának is elengedhetetlen feltétele. Ez a felismerés készteti az üzemeket arra, hogy a munkásokat, különösen a fiatal szakmunkásokat, bevonja a továbbképzés különböző formáiba, az alkotói egyesületek tevékenységébe, ahol a rendszeres tanulás szervezettel biztosított. Például 1974-ben az üzemekben 19 000 „Ifjú újítók iskolája” működött.³¹

SZOLGÁLATI IDŐ, ÉLETKOR

A tudományos-technikai alkotói aktivitás intenzitására hatással van a *munkában*, ill. a *szakmában eltöltött szolgálati idő is*. Meg kell azonban rögtön jegyezni, hogy a szolgálati idő, mint befolyásoló tényező, szoros kapcsolatban áll a dolgozók munkájának jellegével, tartalmával, általános és szakképzettségi szintjével. A munkavégzés során felhalmozódott termelési tapasztalat, a gyakorlottság, a megszervezett jártasság és készség kialakítja, magával hozza az újításban, ésszerűsítésben való részvétel igényét, ehhez azonban elméleti tudás is szükséges.

A szociológiai felmérések egyértelműen mutatják a kölcsönhatást a munkások alkotói aktivitásának mértéke, foka és a szolgálati idő között. Leningrádban például az 5 éves munkavisztonnal rendelkező újítók részaránya 12⁰/₀, Kazanyban 10⁰/₀ volt. 5–10 éves munkavisztonnal rendelkező újítók átlag egyötöde, a 10–15 éves dolgozók részaránya kb. ugyanannyi. Az újítók fele mindkét városban 15 évnél magasabb szolgálati idővel rendelkezik. Tehát a munkavégzés során szerzett tapasztalat, gyakorlat, ismeret felhalmozódásával együtt nő az újítás, ésszerűsítés iránti érdeklődés és alkalmasság.

A Leningrádban, Kazanyban és Gorkijban végzett szociológiai kutatások összehasonlító elemzése szerint az újítók iparban eltöltött szolgálati ideje átlag 13–17 év, a szakmában eltöltött munkaviszton pedig átlag 8–14 év (népgazdasági ágazattól, a munka jellegétől, az üzem felszereltségétől stb. függően).³²

Az újítók, ésszerűsítők szolgálati idejének ez a nagysága tipikusnak, általánosnak tekinthető. Nem kétséges, hogy az élenjáró újítók jelentős termelői, szakmai, alkotói tapasztalattal rendelkeznek, s ennek megszerzéséhez idő kell. Napjainkban azonban az iskolákban elméletileg és gyakorlatilag jól felkészített, ez esetek jelentős részében érettségivel rendelkező ifjú szakmunkásoknak a tudományos, műszaki alkotó tevékenységbe való széles körű bevonása lehetővé teszi az említett átlagos szolgálati idő meghatározott, optimális szintig történő csökkentését, ill. csökkenését.

Ennek realitását igazolja a leningrádi gépgyártó üzemekben dolgozó újítók iparban, ill. szakmában eltöltött átlagos szolgálati idejének változása 1965 és 1970 között. A szakképzetlen vagy alacsonyan képzett újítók csoportjában az iparban eltöltött munkaviszton ideje 15,4 évről 18,5 évre, a szakmában eltöltött idő 11,3 évről 17,3 évre emelkedett. A közepesen, s még inkább a magasan képzett újítók, ésszerűsítők esetében viszont mindkét mutató 2–4 éves *csökkenést* jelez.³³

Mit jelent ez a tendencia? Mindenekelőtt azt, hogy a szakképzettséget nem igénylő munkát végző újítók (akik többnyire idősebbek) tudományos-technikai alkotásban való részvétele rendkívül korlátozott. Nekik, ahhoz, hogy e tevékenységbe bekapcsolódjanak, hosszú munkaviszton s különösen hosszú szakmai gyakorlat szükséges. És fordítva: jelentősen csökken a szakmában eltöltött átlagos szolgálati idő azoknál

az újítóknál és ésszerűsítőknél, akik gépek mellett dolgoznak, akiknek tevékenységében a fizikai és szellemi erőfeszítés egyformán jelen van, akik szakmailag, elméletileg jól felkészültek, akik folyamatosan emelik képzettségi szintjüket.

Tehát a munkások jó elméleti és gyakorlati felkészítése, át- és továbbképzése lehetővé teszi – a szolgálati idő csökkenése ellenére – a tudományos technikai alkotó munkában való aktívabb részvételt, s ami még jelentősebb, újító tevékenységük hatékonyságának fokozását.

Említettük már, hogy a szolgálati idő, mint a technikai alkotást befolyásoló tényező, önmagában csak minimálisan, s nem elég hatékonyan emeli az aktivitást. Emellett azt is meg kell jegyezni, hogy a munkaviszonyban, vagy a szakmában eltöltött azonos idő más- és másként befolyásol a munka jellegétől és tartalmától, az üzem felszereltségi szintjétől, a dolgozó általános műveltségétől, szakképzettségétől, életkorától függően. E tényezők egybevetése néhány *általános érvényű tendencia* megfogalmazására ad lehetőséget.

a) A leggyorsabban a *fiatal újítók és ésszerűsítők* általános műveltségi szintje emelkedik. A leningrádi gépgyártó üzemekben például 1965 és 1970 között a 18–24 éves újítók iskolai végzettsége 9,7 osztályról 10,4-re, a 25–39 éveseknél 9,3 osztályról 11 osztályra emelkedett. A szakmában eltöltött 1–3 éves munkaviszonnyal rendelkező fiatal újítók esetében a képzettségi szint 10,3-ról 11,4 osztályra, a 3–5 éves szolgálati idővel rendelkezők esetében pedig 10,8-ról 11,4 osztályra emelkedett.³⁴

b) A termelés jelenlegi fejlettségi szintjén az újítók *szakmán belüli mobilitása* (a besorolási kategória lépcsőfokain való előrehaladás) nagymértékben függ a szakmában eltöltött szolgálati időtől. A termelő munkában szerzett szakmai tapasztalat és gyakorlat, a különböző tanfolyamokon történő szakmai továbbképzés többé-kevésbé elegendő tudást biztosít a felmerülő műszaki problémák sikeres megoldására. Azonban a gépesítés, a termelés automatizálása, új szakmák keletkezése, a munkásosztály szakmai összetételének változása, a magasan kvalifikált, széles profilú munkások iránti kereslet állandó növekedése olyan fejlődési tendenciát eredményez, melyben a szolgálati idő, a termelési tapasztalat megalapozott általános és szakműveltség nélkül nemcsak arra nem lesz elegendő, hogy a munkás részt vegyen a tudományos-technikai alkotásban, hanem arra sem, hogy termelői funkcióját teljesítse. Ez a fejlődési tendencia végeredményét tekintve lehetővé teszi a dolgozók alkotói munkában való tömeges részvételét, a munkások újabb és újabb kategóriáit vonja be az újító, ésszerűsítő tevékenységbe.

c) A munkások tudományos-technikai alkotó aktivitását befolyásoló tényezők nem elszigetelten, hanem *egymással kölcsönhatásban, komplex módon* befolyásolják az aktivitás fokát, mértékét, hatását.

d) Napjainkban, amikor a termelés komplex gépesítése és automatizálása csak elkezdődött, amikor még fennállnak a lényeges különbségek a fizikai és szellemi munka között, amikor az általános és szakképzettség emelése területén még jelentős feladatok vannak – még nem lehetséges a munkásosztály többségének bevonása az alkotói tevékenységbe. Perspektivikusan azonban az erre való törekvés mind a Szovjetunióban, mind hazánkban megtalálható.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapítható, hogy az újítás, mely eddig többnyire a termelésből adódó napi feladatok megoldására, a technikai ésszerűsítések empirikus kutatásának folyamatára korlátozódott, fokozatosan a tudományos eszmék műszaki megoldásának és alkalmazásának formájává válik. Az újítás és ésszerűsítés korábban csak a termelői gyakorlattal állt kapcsolatban, most viszont egyre inkább

tudományos jelleget ölt, közel kerül a tudományos tevékenységhez, kapcsolódik a tudományos kutatásokhoz, a műszaki tudományokhoz.

Az újítás és ésszerűsítés ily módon speciális helyet foglal el a tudományt és a termelést összekötő láncolatban, mintegy közbülső lépést, ill. eredményt jelent a tudományos eszmék anyagivá, a tudomány közvetlen termelőerővé válásának folyamatában.

A tudományos-technikai alkotásban való részvétel nemcsak a munkások szellemi fejlődésére van pozitív hatással, hanem erkölcsi arcukat alakulására is, hiszen éppen az alkotás folyamatában bontakoznak ki a munkához való új, kommunista viszony vonásai, éppen az alapvető termelői és alkotói funkciók egyesítése alapozza meg a személyiség harmonikus fejlődését.

JEGYZETEK

¹ Novgorodszkij–Ottenberg–Hajkin: Tehnicseskij progressz i szoversensztvovanie podgotovki kadrov. Moszkva 1973. 24. old.

² V. G. Afanaszjev: Irányítás, képzés. Tudományos-technikai forradalom. Kossuth Könyvkiadó 1973. 365. old.

³ Szocialno-ekonomicseszkie problemü uszkorenija NTR v SZSZSZR. Moszkva 1974. 333–335. old.

⁴ V. A. Zsamin: Izmenenie haraktera truda v uszlovijah naucsno-tehnicseskogo progressza is podgotovka kvalificirovannüh kadrov. „NTR i szocialnüh progressz”. Moszkva 1972. 180. old.

⁵ Problemü razvitija szovetszkovo rabocsevo klassza v 60–70-h godah. Moszkva 1974. 9. old.

⁶ Sz. Ja. Batüsev: Formirovanie kvalificirovannüh rabocsih kadrov v SZSZSZR. Moszkva 1974. 61. old.

⁷ G. A. Szleszarjev: A szovjet munkásosztály utánpótlása a fiatalok soraiból a TTF viszonyai között. Szociológia, 1974/4. 546. old.

⁸ Rabocsij klassz razvitovo szocialiszticseskovo obscsesztva. Moszkva 1974. 150. old.; A. N. Popov: Trud i NTR. Voronyezs 1974. 98. old.; Rabocsij klassz i tehniceskij progressz. Moszkva 1965. 272. old.

⁹ Narodnoe hozjajsztva SZSZSZR. v. 1969. 75. old.; Nar. hoz. SZSZSZR. v. 1974. 149. old. Pravda, 1975. II. 28.

¹⁰ Rabocsij klassz i tehniceskij progressz. 183., 187–189. old.; B. I. Jeremejev Szocialno-ekonomicseszkie problemü tehniceskovo tvorcsesztva v SZSZSZR. Moszkva 1967. 94. old.

¹¹ I. I. Csangli: Metodologicseszkie aszpektü isszledovanija szocialnüh problem truda. „Szociologia v SZSZSZR” I. Moszkva 1965. 232–235. old.

¹² V. N. Bodrenko: Vlijanie avtomatizacii proizvodsztva na szocialno-professionalnuju sztrukturu rabocsevo klassza. „Problemü naucsnovo kommunizma” Moszkva 1975. 90. old.

¹³ Az automatizáció és az ipari munkások. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Budapest 1976. 23–24. old.

¹⁴ Uo. 20., 21., 24. old.

¹⁵ Ju. G. Csulanov: Izmenenija v szosztave i v urovnye tvorcseszkij aktivnosztyi rabocsevo klassza SZSZSZR. Leningrád 1974. 133–135. old.

¹⁶ Duhovnüh mir szovjetszkovo rabocsevo. Moszkva 1972. 279. old.

¹⁷ Afanaszjev: Id. mű, 24. old.

¹⁸ Novgorodszkij: Id. mű, 24. old.

¹⁹ G. N. Cserkaszov–G. G. Zajcev: Szociologia i naucsnaia organizacija truda. Leningrád 1973. 67. old.

²⁰ Afanaszjev: Id. mű, 365. old.

²¹ N. M. Ponomarjev: Obrazovanie i tehniceskoe tvorcsesztvo sztrojitelej. „Trudovaja i obsztsvenno-politicseszkja aktivnoszty rabocsevo klassza.” Moszkva 1975. 108. old.

²² Uo.

²³ Ja. I. Skurin: Vlijanie naucsno-tehnicseskogo progressza na izmenenie professzionalno-kvalifikacijnnoj sztrukturu rabocsih kadrov. Avtoreferat. Voronyezs 1974. 12–13. old.

²⁴ Luhovnüh mir szovjetszkovo rabocsevo, 284. old.

²⁵ Csulanov: Id. mű, 146. old.

- ²⁶ Uo. 147. old.
- ²⁷ Cserkaszov: Id. mű, 62-63. old.; Csulanov: Id. mű, 74-75. old.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Jeremejev: Id. mű, 101. old.
- ³⁰ Cserkaszov: Id. mű, 65. old.
- ³¹ Izobretatel i racionalizator. 1974/1. 8. old.
- ³² Csulanov: Id. mű, 116-118. old.; Rabocsij klassz i tehnicsezskij progressz. 184. old.
- ³³ Csulanov: Id. mű, 118. old.
- ³⁴ Csulanov: Id. mű, 138-140., 149. old.

A tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom kölcsönhatása

A kultúra, a tudomány, a technika – mind olyan tartományai a társadalom életének, amelyek igen sokszor kerültek már a gazdaságfilozófiai, a történeti vagy a szociológiai kutatás nagytólencséje alá. E kérdések régóta és széles körben foglalkoztatják a különféle tudományok, tudományágak művelőit. A marxista társadalomtudományi irodalom – az elmúlt két évtizedben – e téren is fontos művekkel gyarapodott. Igen gazdag forráskutatási bázisa van mind a tudományos-technikai forradalom (TTF) mind a kulturális forradalom témakörének. Ugyanakkor megállapítható, hogy nincsen olyan átfogó speciális munka, amelyet a TTF és a kulturális forradalom kölcsönhatása, dialektikája – a társadalmi folyamatok teljességében elfoglalt helyük, a társadalmi forradalom kiteljesedésében játszott együttes és sajátos szerepük, s végül a világhorradalmi folyamatra gyakorolt hatásuk elemzésének szentelte volna. Ezzel az összetett kérdéskörrel csak néhány szerző kisebb, a folyamat egyes oldalait érintő tanulmányában találkoztunk.¹

Ahhoz, hogy a dolgok lényegéig jussunk, fogalmak, kategóriák és összefüggések egész rendszerét kell tisztáznunk. Annál is inkább, mivel ismeretes, hogy az egyes fogalmak és kategóriák tartalmát illetően a polgári és a marxista-leninista filozófiai irodalomban merőben ellentétes nézetek állnak egymással szemben, de vannak bizonyos nézeteltérések a marxista-leninista kultúraelmélet művelői között is. Olyan alapvető kérdésekben sincs egységesen elfogadott álláspont, mint a kultúra fogalma², vagy a tudományos-technikai forradalom lényege.

Nem feladatunk, hogy e cikkben behatóan elemezzük a különféle marxista kultúraelméleti megközelítéseket. Szeretnénk azonban felhívni a figyelmet ezúton is arra, hogy az elmúlt évtizedben mind a hazai, mind pedig a szovjet filozófiai-szociológiai irodalomban számos értékes munka látott napvilágot. Gondolunk itt mindenekelőtt hazai viszonylatban Hermann István, Tőkei Ferenc és Barna József, szovjet viszonylatban A. I. Arnoldov, E. Sz. Markarjan és E. V. Szokolov műveire.³ Vonatkozik ez a TTF-ről szóló irodalomra is: hazai viszonylatban elsősorban Ágoston László, Fukász György és Holló Mária tanulmányaira, a szovjet szakirodalomból V. G. Afanaszjev, I. T. Frolov, Ju. Sz. Melescsenko és G. N. Volkov elvi jelentőségű írásaira, műveire hívjuk fel a figyelmet.⁴

Igen összetett feladat tehát a TTF és a kulturális forradalom kölcsönhatásának, dialektikájának a tudományos feltárása. Még számos részkutatásra, előtanulmányra van szükség ahhoz, hogy ezt a problémakört viszonylag megnyugtatóan feldolgozhas-

suk. E tanulmányban arra vállalkozunk, hogy egyfajta gondolati vázlatát adjuk a kérdéskör komplex megközelítésének.

Ami a kutatás és a feldolgozás módszerét illeti, a magunk részéről a komplex, a rendszerszerű megközelítést tartjuk legalkalmasabbnak. Úgy véljük, hogy a probléma bonyolultsága komplex vizsgálati módszert igényel, amelyben az ontológiai-történeti megközelítés éppolyan fontos szerepet játszik, mint a rendszerelméleti vagy a strukturális-funkcionális elemzés.

*

Nézetünk szerint – az alapkérdés, amit mindenekelőtt tisztáznunk kell: korunk fő tartalma és a tudományos-technikai forradalom viszonya.

Szokás századunkat – a tudomány és a technika nagyarányú fejlődése nyomán – jelképesen *prométheuszi* kornak nevezni; Prométheuszra, a lázadó tűzrabló, tűzhozó titánra hivatkozni, aki Marx szavaival „a filozófiai naptár legjelesebb szentje és vértanúja”, akinek neve a történelem során – eredeti mitológiai jelentését levetve – az emberi haladás, az emberi teremtő erő – a szabadság szimbólumává vált. (Nem vélethen tehát, hogy a fiatal Marx doktori értekezésének bevezetőjében hitet tesz a tűzlopó lázadó mellett, hiszen a prométheuszi tűz lobbantotta értelem világánál ébred az ember alkotó erejének, munkája nagyszerűségének – élete szépségének a tudatára.)

E jelképes megfogalmazás mögött valójában korunk nagy ellentmondásai feszülnek, amelyek perspektivikusan is meghatározzák az emberi társadalom fejlődését.

Osztálytartalmát tekintve, alapvetően két álláspont különféle megnyilvánulásait figyelhetjük meg. Az egyik: a *polgári* szociológia és filozófia pozíciójából kiinduló elméletek felvonulása, amely szerint „korunk a technikai forradalom korszaka”.⁵ A polgári ideológia optimista, ún. technicista szárnya mind a mai napig nagy reményeket fűz a tudomány és a technika mindenható, megváltó szerepéhez. „Elsősorban az új technológia küzdötte le az osztályharcot” – hangoztatja P. Drucker.⁶ Tulajdonképpen ez az optimizmus szülte az álmot a „bőség társadalmáról”, a „fogyasztói társadalomról” és így tovább. Z. Brzezinski – J. Carter, jelenlegi amerikai elnök nemzetbiztonsági főtanácsadója – egyenesen úgy fogalmaz, hogy a tudomány és a technika eredményeitől a „technotron korszak” állandó társadalmi alapjának és a „2000. évi ideológiának” megteremtését várhatjuk.⁷ Közben azonban egyre világosabbá válik, hogy a tudományos-technikai haladás nemcsak hogy nem oldja meg a tőkés társadalom ellentmondásait, de újabb ellentmondások (a munkanélküliség növekedése, infláció, manipált „kulturális fogyasztás”, erkölcsi-világnézeti válság stb.) létrejöttéhez vezet. Ezért a szaporodó problémákat számba vevő burzsoá ideológia képviselői közül az utóbbi időben mind többen úgy vélik, elérkezett az ideje, hogy a múltbeli növekedési dinamikáról fokozatosan a világegyensúly feltételcinek jövőbeli megteremtésére térjünk át.⁸

A *marxista-leninista* felfogás képviselői – a fentiekkel ellentétben – korunk fő tartalmát elemezve, a TTF-et történetiségében, a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének dialektikájában vizsgálják. Abból indulnak ki, hogy korunk fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, a két ellentétes társadalmi rendszer harcának korszaka. Ami pedig a TTF társadalmi tartalmát illeti, ezzel kapcsolatban a kommunista és munkáspártok 1969. évi moszkvai nemzetközi tanácskozásán elfogadott fődokumentumban a következő igen találó megállapítást olvashatjuk: „A tudományos-technikai forradalom példátlan lehetőséget kínál az emberiség-

nek a természet átalakítására, hatalmas anyagi javak létrehozására, az ember alkotóképességének megsokszorozására . . . E lehetőségeknek minden ember javát kellene szolgálniok, a kapitalizmus azonban a profit növelésére és a dolgozók kizsákmányolásának fokozására használja ki a tupományos-technikai forradalmat.”⁹

A tudomány és a technika tehát nem semleges szerepet játszik a társadalom életében, a tudomány és a technika eredményeinek hasznosítása a termelési és társadalmi viszonyok által döntően meghatározott. Jogosan vetődik fel ezért a kérdés, milyen jövő felé vezet a tudomány és a technika fejlődése az emberiséget?

F. Joliot Curie gondolatai némi segítséget nyújtanak a válaszadáshoz: „A történelem példái és a jelenlegi események ellenére, amelyek bizonyítják a tudomány rossz célokra való felhasználását, én azok közé tartozom és szerencsére ezek számosan vannak, akik úgy gondolják, hogy a tudomány már eddig is lehetővé tette, hogy az anyagi felszabadulás magas fokát érjük el, amely szükséges feltétele a szellemi felszabadulásnak.”¹⁰

Továbbhaladva a fenti gondolatok nyomán, ha elfogadjuk azt, hogy a tudomány és a technika általában ténylegesen sokat tesz és tehet az emberi társadalom „*anyagi felszabadulása*” érdekében és ez a „*szellemi felszabadulás*” elengedhetetlen feltételét jelenti, akkor hozzátehetjük, hogy a társadalom szellemi felszabadulása viszont csak a szocialista kulturális forradalom végigvitelével valósulhat meg. S csak így együttesen – az anyagi és szellemi felszabadulás együtt eredményezhetik valójában az ember „*teljes*” felszabadulását. A két oldal tehát kölcsönösen feltételezi és kiegészíti egymást.

A fentiekhez szükséges hozzátenni még a következőket: mindezek objektív, politikai feltételét a szocialista társadalmi forradalom jelenti. Azaz: az ember teljes felszabadítása csakis a dolgozó tömegek politikai forradalmát, a „kisajátítók kisajátítását” követően lehetséges, amikor az anyagi és szellemi javak a néptömegek közkincsévé válhatnak. Mindezek szükséges feltételei és meghatározó tényezői a társadalom és benne az egyén mindenoldalú fejlődésének.

*

A fentiekben rögzített tételes megállapításunkat a tudományos-technikai forradalom lényegének körvonalazásával támaszthatjuk alá.

A TTF-ről könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre. Ezért csak a felfogásunk szempontjából legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet, elsősorban tehát azokra, amelyek koncepciókkal egybe- vagy hozzá közel esnek.

Úgy véljük, a tudomány és a társadalom viszonyában megvalósuló teljes kölcsönösség és kölcsönhatás vitathatatlan kérdés. Nemcsak azért, mert a tudomány létrejöttének és létének s a társadalom életének *genetikai* forrása a munka, hanem mert ahogy tudomány nem létezik, nem létezhet társadalom nélkül – a társadalom fejlődése sem mehethet végbe a tudomány eredményeinek felhasználása nélkül; márpedig a társadalom fejlődésének alapjaként csak magát a termelést, az emberi élet újratermelését tételezhetjük,¹¹ amelyben a tudománynak egyre növekvő szerepe van.

A valóságos élet újratermelését előmozdító tudomány fejlődésének útja azonban aligha tekinthető egyenes vonalúnak vagy harmonikusnak. A *tudomány funkciójában* az ipari forradalom időszakában, különösen pedig a XIX. század második felében játszódik le a *nagy fordulat*; a tudomány (főleg a természettudomány), amely addig elsősorban a természeti jelenségek megismerését szolgálta, azáltal, hogy felhalmozódott eredményei megjelennek a termelési folyamatokban – egyre nagyobb mértékben

részt vesz a természet és a társadalom átalakításában. Az anyagi szükségletek kielégítésében mind nagyobb szerepet kezd játszani a szellemi termelés, és ez a szellemi szükségletek fokozatosan gyorsuló fejlődését is maga után vonja. De ebben a fázisban a szellemi termelés az anyagi termelés alávetettjeként valósul meg, hasonló a helyzet a termelőerők objektív és szubjektív oldala közötti viszonyban is, azaz a termelőerők szubjektív oldala, az ember – az objektív oldal (a termelőeszközök, gépek, géprendszerek) alávetettjeként jelenik meg. A tőkés termelés feltételei között „a tudomány, amely a gépi berendezés élettelen tagjait arra kényszeríti, hogy konstrukciójuk révén mint automata célirányosan hassanak, nem a munkás tudatában létezik, hanem a gép révén mint idegen hatalom hat rá, mint magának a gépnek a hatalma” – állapítja meg Marx.¹²

Ezt a jelenséget veszik észre és abszolutizálják osztályszemlélet és a társadalmi háttér elemzése nélkül a polgári ideológia technikaellenes képviselői (O. Spengler, N. A. Bergyajev, K. Jaspers, L. Mumford, A. J. Toynbee és mások), akik alapvetően abban tévednek, hogy a *technikát* azonosítják a technika *alkalmazásával*. Marx, Proudhon felfogásával vitatkozva írja: „A gép éppoly kevésbé közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza . . . A gépek alkalmazásán alapuló modern gyár társadalmi-termelési viszony, közgazdasági kategória.”¹³

A marxizmus-leninizmus álláspontja azon az alapelven nyugszik, hogy a tudományt és a technikát társadalmi-történelmi összefüggésében, a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének és kölcsönhatásának dialektikájában vizsgálja. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a termelés következő formájának anyagi lehetőségeit – mind technológiai feltételeit, mind pedig a vállalkozás gazdasági struktúráját – a megelőző formában kialakulóként fogja fel. Másrészt azt, hogy a tudományos és technikai haladást a társadalmi fejlődés egész folyamatának részeként, a világ forradalmi változásai szerves és aktív tényezőjeként, de nem egyetlen és kizárólagos meghatározójaként értelmezi. Eszerint tehát a termelőerők fejlődése *megalapozza* a társadalmi fejlődést, a társadalmi változásokat. Előkészíti a termelőerők fejlődését akadályozó termelési viszonyok felszámolását – azaz a szocialista termelési és társadalmi viszonyok létrejöttét a kapitalizmus feltételei között, és ahol már győzött a szocialista forradalom, ott a szocialista termelési és társadalmi viszonyok kiteljesedését.

A TTF lényegét – mint totalitást – történetiségében vizsgálni számunkra annyit jelent, mint az embernek a természettel („szervetlen testével”) folytatott anyagcseréjében lejátszódó, végbemenő változásokat folyamatosságában és megszakíthatóságában megragadni. A megszakíthatóság azoknak a minőségi változásoknak a felfedését jelenti, amelyek a társadalom és az egyén termelőerőiben és ebből eredően az emberi élet újatermelési módjában bekövetkeznek.

Az ember mindenoldalú lényegének elsajátítási folyamatában különösen fontos szerepet kap a tudomány, a tudományos tevékenység, amely mint termelőerő, „a tudásnak és az ügyességnek, a társadalmi agy általános termelőerőinek felhalmozása”¹⁴ a munkában – a „tudomány – technika – termelés” viszonyban meghatározó tényezőként jelenik meg. A tudománynak ez a funkciója és a tudomány mint a termelés funkciója – egyre gyorsabb ütemben fejlődik.

Ami az emberi élet újatermelésében – a TTF következtében – végbemenő minőségi változásokat illeti, két problémát, tényezőt kell különösen kiemelnünk; az egyik az *idő* szerepének átalakulása a termelési folyamatban, a másik a *munka technológiájában* végbemenő változások kérdése.

Az idővel való *gazdálkodás* a történelem folyamán mindig meghatározó szerepet játszott a társadalmi termelésben. Különösen döntő tényezővé válik ez a TTF kor-

szakában, amikor a tudományos ismeretek a technikában megtestesülve, a technika pedig a termelésben funkcionálva – egyre fokozódó mértékben növelheti a munka termelékenységét, s így azáltal, hogy a termelési folyamat mindinkább „tudományos folyamattá” alakul át, az idő újabb megtakarításához vezet. Ezért írja Marx, hogy „mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága az időmegtakarítástól függ . . .” Továbbá: „Az idővel való gazdálkodás . . ., első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán. Sőt sokkal magasabb fokon válik törvénné . . .”¹⁵

Az „általános munka”, a tudományos tevékenység – az emberi tudásban, a „társadalmi agy termelőerőiben” felhalmozott „történelmi” idő – közvetlen termelőerővé válása, a társadalom infrastruktúrájának átalakulása – az infrastruktúra „szabadidő-termelő” funkciójának kibontakozása¹⁶ – ily módon fokozatosan átalakítja a *társadalmi összidő* munkaidő – szabad idő struktúráját, és a társadalom tagjai számára több rendelkezésre álló időt biztosít. „Akkor már semmiképpen sem a munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke. A munkaidő mint a gazdagság mértéke, magát a gazdagságot mint a szegénységen alapuló tétellezi, . . .” írja Marx a Grundrisse-ben.¹⁷

Ez elsősorban azért fontos számunkra, mert a felszabaduló idő, tehát a szabad idő növekedése új feltételeket teremt az ember művelődéséhez, mindenoldalú fejlődéséhez.

A tudományos-technikai forradalom alapvető változásokat idéz elő a munka *technológiájában*. Erre a törvényszerűsége a termelésnek a kapitalizmust meghaladó módjáról szólva, maga Marx hívta fel a figyelmet.

Ha az előbbieken az ipari forradalom által kibontakozott termelést úgy jellemeztük, hogy az egyén, a munkás ott a gépi berendezések alávetettjeként jelenik meg – akkor a TTF hatására és következtében végbemenő változások eredményeként „a munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz . . . A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne.”¹⁸

S ha az ipari forradalom alapján kibontakozott tőkés termelési rendszerben az ember elsősorban mint *termelő egyén* (a termelési folyamat objektumaként) mutatkozik meg, a TTF hatására a szocializmus feltételei között – mivel a termelőerőknek nemcsak a technika oldala, hanem a szubjektív oldala is fokozatosan átalakul – az ember mindjobban „megérti a természetet és társadalomtestként való létezése révén uralkodik felette”. Ily módon „a *társadalmi egyén* fejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy pilléreként jelenik meg”.¹⁹ (*Kiemelés tőlem – T. J.*) Ennek megfelelően az ember a termelésnek nemcsak objektumaként, hanem ugyanolyan mértékben és fokon szubjektumaként is megmutakozik.

Mindez azonban csak a kulturális forradalom segítségével, annak kiteljesedésével valósulhat meg.

*

És ezzel a megállapítással visszaérkeztünk arra a pontra, ahonnan a tudományos-technikai forradalomról szóló fejtegetéseinket elindítottuk: miszerint a TTF egyrészt a társadalmi-történelmi fejlődés szerves része és az ember anyagi-szellemi, tehát teljes felszabadulását szolgálja, másrészt a TTF csak a társadalmi forradalom

folyamatában – a kulturális forradalom végigvitelével – érheti el tényleges kiteljesedését.

Egyik nemrég megjelent tanulmányában Ágh Attila behatóan elemzi az általunk tudományos-technikai forradalomnak nevezett folyamat marxi elméletét és arra a következtetésre jut, hogy „Marx a termelésnek ezt a kapitalizmusnak meghaladó módját a termelő ember, a szubjektív termelőerő forradalmaként fogja fel”.²⁰ Ezzel a megállapítással a magunk részéről nem érthetünk egyet. Marx egyetlen megnyilatkozásában sem találkozunk az objektív és a szubjektív termelőerő szétválasztásával, hiszen a társadalmi gyakorlatban a két oldal mindig együtt van jelen, egyik a másik nélkül nem is fejlődhet. A szubjektív termelőerő forradalmáról tehát csak az objektív termelőerőkkel való kölcsönhatásban beszélhetünk.

Nézetünk szerint – a végigvitt TTF-nak éppen az a lényege, hogy a társadalom termelőerőit (az objektív és a szubjektív oldalt egyaránt) alapvetően, minőségileg változtatja meg, s azáltal, hogy forradalmi változást idéz elő a társadalmi viszonyokban is, minőségi változást eredményez az emberi élet újratermelésének módjában. „Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját *általános termelőerejének* elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtesként való létezése révén – egyszóval *a társadalmi egyén* kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg . . .” – állapítja meg Marx.²¹ (*Kiemelés tőlem – T. J.*)

Mindez pedig forradalmat feltételez a kultúrában is, amelynek folyamatában *a politikai hatalom* megszerzését követően az anyagi javakkal együtt megtörténik a szellemi értékek történelmi „visszavétele”, és elkezdődik, illetve elkezdődhet az ember lényegi erőinek mindenoldalú elsajátítása. „Azelőtt az emberi elme, az emberi géniusz csak azért alkotott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többieket pedig megfossza a legszükségesebbtől – a művelődéstől és a fejlődéstől. Most ellenben a technika minden csodája, a kultúra minden vívmánya a nép közkincsévé válik . . .” – írja Lenin.²²

A kulturális forradalom Lenin felfogása szerint nem egyszerű aktus, nem önmagától megvalósuló és végbemenő folyamat, hanem rendkívül nehéz, küzdelmes munka, a társadalom forradalmi átalakulásának szerves része. Az életmód, a mindennapi élet forradalmi átalakítása: „Éppen a kultúra kérdését vetem most fel, mert ezekben a dolgokban csak azt szabad elértnék tekintenünk, ami gyökeret eresztett a kultúrában, a mindennapi életben, ami szokássá vált.”²³

Leninnek a fenti és más megállapításai világosan jelzik, hogy a kulturális forradalom kategóriájában egy új tartalmú kultúra-értelmezés, kultúra-fogalom rejlik. Ez a kultúra-értelmezés igen lényeges szerepet játszik a dolgozat alapvető kérdéseinek tisztázásában is.

Ismeretes, hogy számos értékes és érdekes (történeti, ontológiai, gazdaságfilozófiai, szociológiai, etnológiai, axiológiai, szemiotikai, funkcionális stb.) megközelítés született az utóbbi években, a marxista-leninista kultúrelmélet kidolgozása jó utakon jár. A magunk részéről a komplex, rendszerszerű megközelítés hívei vagyunk, amelyben az említett értelmezéseknek jelentőségüknek megfelelő szerepet kell kapniuk.

Ezen az úton – nézetem szerint – mindenekelőtt az emberi lényeg, az ember nem-beli lényegének kérdését kell tisztáznunk, az ember viszonyát a természethez, a társadalomhoz és önmagához. A másik alapvető kérdés az emberi lényeg és a kultúra viszonyának feltárása.

A „természet–kultúra–társadalom” viszonyában az emberi lényeg mibenlétének

feltárása módot ad a „tudomány–technika–termelés” kapcsolatrendszerének kidolgozására és arra, hogy megfogalmazzuk a *művelődési folyamat* lényegét és társadalmi szerepét az emberi társadalom életében.

Az mindenképpen nyilvánvaló dolog, hogy az embernek a természettel folytatott anyagcseréjében – mint erre Marx rámutat A tőkében – a természeti korlátok fokozatos visszaszorítása megy végbe. Tétélezve a kultúrát *nem-természetnek*, a természethez való viszonyában legszemléletesebben a *tagadás tagadásának törvényével* jellemezhetjük, hiszen a kultúra ontogenetikai értelemben szemben áll a természettel, filogenetikai vonatkozásban viszont abból ered. Azaz: a kultúrában is a természet jelenik meg, de megváltoztatott, humanizált, társadalmiasított formában. Az ember ugyanis, amikor a maga szükségletei szerint átalakítja a természetet, egyrészt mint univerzális *természeti* lény cselekszik,²⁴ a természet ellenére semmit sem tehet, mert maga ellen tenné. Ugyanakkor mint univerzális, tudatos *társadalmi* lény – a természet törvényeinek megismerése által és célkitűző tevékenységével beférkőzhet a természet „titkaiba” és a maga számára hasznosíthatja azt. E tekintetben a kultúra és a természet egymáshoz való viszonyát a *szabadság és a szükségyszerűség* dialektikája határozza meg: „A szabadság . . . a természeti szükségyszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett . . . Az állatvilágból kiváló első emberek minden lényeges dologban éppoly nem szabadok voltak, mint maguk az állatok, de a kultúrában elért minden haladás egy-egy lépés volt a szabadság felé . . .” – állapítja meg Engels.²⁵

Amennyiben tehát az ember szabad, tudatos élettevékenysége által tekinthető valóságosan nembeli lénynek, amelynek segítségével megvalósítja hatalmát a külső természet és saját természete felett, úgy nembeli lényege legérzékeltetőbben, legszemléletesebben kultúrájában, kultúrája fejlődésében jelenik meg. Azaz az ember nembeli lényege – a társadalmi szabadság különböző szféráiban (gazdasági, politikai, erkölcsi) – mint az emberi kultúra objektívációs rendszere, s mint hozzá való viszony tükröződik vissza.

A *kultúra* tehát – nézetünk szerint – olyan összetett társadalmi-történelmi jelenség, amelyben ontológiailag az ember nembeli lényege, szabad, tudatos, életet létrehozó, az életet egyetemesen (univerzálisan) újratermelő tevékenysége, a természettel folytatott világméretű, az emberiség történetén végigvonuló és mind fejlettebb szinten megvalósuló anyagcseréje s mint annak eredménye, az ember társadalmasulása és a természet humanizációja mutatkozik meg. A társadalmi-történelmi gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az ember élete újratermelése érdekében, anyagi-szellemi szükségleteinek kielégítése céljából termelő tevékenységet folytat, munkáját eltárgyasítva javakat termel, objektívációkat hoz létre – és önmaga nembeli lényegét mindenoldalúan elsajátítva, társadalmasul.

Történelmileg az ember kultúrája – társadalmasultságának foka – életmódjában, élete újratermelésének módjában funkcionál. Ennek megfelelően beszélhetünk a kultúra objektívációiról (a tudományban és a művészetekben elért eredményekről, a technika csodáiról stb.), a kultúra intézményeiről, szervezeteiről és közvetítő rendszereiről stb. – valójában azonban a *kultúra megőrző, hordozó szubjektumai és alkotó közösségei által léteznek*, ahogyan az ember tevékenységében, életmódjában, mindennapi életében jelen van, *alakít és funkcionál*.

A kultúra *struktúráját* – ennek megfelelően – az adott társadalom objektívált szerkezetéből azok az elemek képezik, amelyek az ember nembeli lényege elsajátításának objektívációiként jelennek meg, és dialektikus tagadás törvényei által meghatározot-

tan biztosítják az emberi társadalom anyagi-szellemi fejlődésének folyamatosságát, előrehaladó mozgását.

A lenini alapokon álló kulturális forradalom nyitja meg az utat és adja meg a lehetőséget osztársadalmi méretekben az egyén mindenoldalú fejlődésének, az emberi lényeg mindenoldalú elsajátításának.

A kultúrának és a kulturális forradalomnak ilyen értelmezésében a munka és a művelődés szoros egységet alkot, a munka és a művelődés egysége pedig mint a társadalom és benne az egyén mindenoldalú fejlődésének feltétele és módja jelenik meg. A munkának és a művelődésnek ez a szoros és szervezett kapcsolata biztosítja egyrészt a fejlődés nembeli objektivációi történelmi átvételének a folyamatosságát, másrészt ezeknek az objektivációknak a szükségszerű és szakadatlan újratermelését és föl-alá áramlását a hétköznapiakból a tudományba és a művészetbe, illetve vissza.²⁶

A kulturális forradalom a fejlett szocializmus építésének időszakában új vonásokkal és sajátosságokkal gazdagodik, amelyek fokozzák a kultúra közösségformáló erejét, elősegítik az egyén mindenoldalú fejlődésének és társadalmi aktivitásának a kibontakozását. „Fejlett szocializmusról csak akkor beszélhetünk, ha ténylegesen magas színvonalú a termelés társadalmisítása, vagy ami ugyanaz, ha képes megoldani azt a történelmi fontosságú feladatot, hogy szervezsen összekapcsolja korunk tudományos-technikai forradalmának vívmányait a szocialista gazdálkodási rendszer előnyeivel . . .”²⁷ – állapítja meg R. Koszopolov, szovjet filozófus. A társadalom életmódjában ez a társadalmi viszonyok *tudományosan optimalizált rendszerének* mind teljesebb és gazdagabb kibontakozását feltételezi.

Az optimalizált rendszer csak úgy válhat valósággá, ha a kultúra, a tudomány és a technika eredményei a termelők mind objektív, mind szubjektív faktorában hatékony, intenzív elemként funkcionálnak. A társadalmi-történelmi gyakorlatban ma ez azt jelenti, hogy az emberi létevékenységben, az emberi élet újratermelésének folyamatában mind nagyobb mértékben növekszik a szellemi munka részaránya, fokozatosan megszűnnek a fizikai és a szellemi munka között meglévő különbségek, tehát az ember nem annyira fizikai, hanem egyre inkább szellemi erőivel határozza meg a fejlődés arányait és irányát.

Ebből következően a „tudomány–technika–termelés” rendszerébe szerves alkotórészként épül be a *művelődés*, amely mint a kultúra közvetítő rendszere – az emberi szervezet érrendszeréhez hasonlóan – biztosítja a termelési folyamat állandó megújulását, az emberi élet „bővített újratermelését”. Ezen a közvetítő rendszeren át áramlanak vissza a mindennapi életben a munkában, a tudományban, a művészetben és a társadalmi érintkezés során elsajátított nembeli objektivációk, hogy ott megtermékenyülve biztosítsák a társadalmiság mind magasabb szinten történő újratermelését az emberi élet valamennyi szférájában.

Ezt szolgálja társadalmunk egész művelődési rendszere – az iskolarendszer, az iskolán kívüli művelődés, a közművelődés, a szakképzés, a felnőttoktatás, a tömegkommunikációs rendszer, – egyszóval: a szocialista társadalom egész kultúra-megőrző, kultúra-közvetítő és kultúra-teremtő tevékenysége. Ha a társadalomnak ez az „érrendszere” – a művelődés valahol elszűkül vagy „elmeszesedik”, akkor a társadalom azon szervei, amelyekbe az erek nem megfelelő mennyiségű „oxigént”, szellemi energiát szállítanak, előbb-utóbb élettelenné válnak.

A művelődés a társadalom munka- és szabadidő-tevékenységeinek rendszerében sajátos alrendszert alkot. Sajátosságának lényege abban rejlik, hogy az ember valamennyi tevékenységéhez kapcsolódik, ily módon részt vesz az ember mindenoldalú

lényegének elsajátításában. A művelődés mint társadalmi mozgás, a kultúra létezési módja.

A művelődés folyamatát a társadalom egyre differenciálódó és fejlődő rendszerű tevékenységével valósítja meg. A művelődés mint rendszer – lényegét tekintve – megőrző, közvetítő, alkotó-termelő, és irányító alrendszerekből áll. Ezek ún. „közösségi szervek” formájában működnek,²⁸ és az a feladatuk, hogy közvetítő csatorna- és eszközrendszereikkel biztosítsák az egyén és a társadalom tevékenységének folyamatosságát, folyamatos művelődését, a kultúra mozgását, az ember nembeli objektívációinak áramlását a mindennapokba, hogy ott megtermékenyülve újabb nembeli objektívációk létrejöttéhez vezessenek. Az ember nembeli objektívációi a mindennapokban – az anyagi és a szellemi termelés komplex folyamataiban termelődnek (legyenek azok tudományos, művészeti, politikai vagy erkölcsi objektívációk) és arra szolgálnak, hogy mind magasabb fokon termeljék újra a társadalom életét. A művelődési rendszer a szocializmusban csak úgy teljesítheti funkcióját, ha intézményesen biztosítja a folyamatos (permanens) művelődés feltételeit. Ebben a rendszerben az iskolai és az iskolán kívüli, iskolán túli művelődési folyamatoknak szerves egységet kell alkotniuk. Az emberi társadalom számára oly fontos szocializációs és professzionalizációs folyamatok csak ebben az egységes rendszerben vezethetnek el az anyagi és szellemi termelés, a munka és a művelődés mind teljesebb társadalmasulásához.

A megőrző, közvetítő és az alkotó közösségek, intézmények és szervezetek tevékenysége az *irányítási rendszerrel* együtt alkotnak teljes rendszert. Az irányításnak a művelődési folyamat – a művelődési rendszer harmonikus tevékenységének megszerzésében rendkívül sajátos és bonyolult feladata van.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a fejlett szocializmus – de különösen a kommunizmus feltételei között – mint Marx írja *A tőkében* – „a társadalmasult ember, a társult termelőerők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk”.²⁹ Ez a társadalmi gyakorlatban úgy jut kifejezésre, hogy a társadalom – „tudományosan viszonyul” önmagához, saját tevékenységéhez, „saját előrehaladó, egyre bővülő újratermelési folyamatához”.³⁰

A kultúra tudományos irányítása – a fentiekből következően – a társadalom tudományos viszonyulását jelenti szellemi termelési folyamatához, még pontosabban: kultúra-felfogásunkkal összhangban – saját nembeli tevékenységéhez, nembeli lényegéhez, amely az emberi élet egyetemes (univerzális) újratermelésére, az ember mindenoldalú fejlődésének előmozdítására irányul. E folyamat tudományos irányítása, tehát megtervezése, megszervezése, szabályozása és ellenőrzése természetesen igen összetett feladat. „A szellemi alkotó folyamatok tervezése azokban a formákban, amelyekben az anyagi termelést tervezik, lehetetlen dolog. A tervszerűség mindazonáltal a szocialista társadalom szellemi fejlődésének jellemző vonása. Nem lehet megtervezni száz kiváló színdarab kiadását, lehet viszont tervszerűen körvonalazni, megvalósítani az alkotás magas teljesítőképességét, következőképpen a művek magas eszmei-művészi színvonalát biztosító intézkedéseket” – állapítja meg ezzel kapcsolatosan az ismert szovjet teoretikus, A. I. Arnoldov.³¹ „A szocialista kultúra fejlődése – fundamentális ismereteket, komoly reális megközelítést igénylő, tudományosan irányított folyamat” – írja ugyancsak A. I. Arnoldov.³²

A művelődési folyamatok irányításának, a kulturális tevékenység tervezésének specifikumai a szellemi termelésnek az anyagi termeléstől eltérő sajátosságaiból következnek.

A szellemi termelés történelmi fejlődését vizsgálva, ha a kezdeti időszakban –

Marx szavaival – „az eszméknek, képzeteknek, a tudatnak a termelése . . . közvetlenül bele van szőve az emberek anyagi tevékenységébe és anyagi érintkezésébe”³³ – úgy a jelenlegi szakasról azt kell mondanunk, hogy a történelmi fejlődés során a szellemi termelésnek sajátos objektivációs rendszere jött létre, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik. Ugyanakkor a szellemi termelés folyamata maga is átszőtt az anyagi termelés különböző elemeivel, nem választható el tehát az anyagi termeléstől. A másik oldalról nézve pedig a szellemi termelés különböző elemei az anyagi termelés tudatosan alkalmazott, „beépített”, „visszaheyezett” – termelőerővé változtatott elemeként funkcionálnak. Sajátos kölcsönhatás alakul tehát ki az anyagi és a szellemi termelés formái és folyamatai között. Az eredetileg természetesen létező, „természetadta integrációból” – a társadalmi munkamegosztás differenciálta anyagi és szellemi termelés szféráira szétvált, illetve szétválasztott állapotából – ma egy tudatos, „társadalmi integrációs” folyamat kibontakozását és fejlődését figyelhetjük meg.

Az anyagi és szellemi termelés fejlődésének ez a tendenciája determinálja a szellemi termelés, a művelődési folyamatok, a kulturális tevékenység tudományos irányítását. Ez határozza meg az irányítás szubjektumának tevékenységét. E folyamatok tudományos irányítása széles körű és pontos információt feltételez a jelenről és tudományosan megalapozott prognózist a jövőről. Csak ezek birtokában – a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek lehetséges pontos ismeretében, a fejlődés tendenciájának felismerése folytán – képzelhető el a társadalom életének, beleértve a művelődési folyamatokat is, tudományos irányítása.

A szocialista társadalom tudományos irányításának objektív feltételeit a szocializmus gazdasági alaptörvényeinek érvényesülése, szubjektív feltételeit pedig a marxizmus-leninizmus elméletének alkotó alkalmazása és a munkásosztály pártjának vezető szerepe biztosítja.

*

Összegezve a fentiekben kifejtett gondolatokat az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A tudományos-technikai forradalom az emberi társadalom fejlődésének szerves része; vívmányainak összekapcsolása a szocialista gazdálkodási rendszer előnyeivel minőségi változást idéz elő a társadalom termelőerőiben (ezáltal hozzájárul a fejlett szocialista társadalom anyagi-szellemi bázisának megteremtéséhez) – a kulturális forradalom pedig az ember tudati szféráját áthatva, szellemi erőit mozgósítva, a társadalom életmódjában alakítja ki, optimalizálja a szocialista társadalmi viszonyokat. Ily módon a tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom a szocializmus feltételei között egyazon társadalmi folyamat – a szocializmus fejlődésének két, egymástól elválaszthatatlan oldala, amelyek csak együttesen növelhetik az ember uralmát a természet és a társadalmi viszonyok felett. *Következésképpen a tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom összekapcsolása a szocialista társadalom fejlődésének történelmi szükségszerűsége.*

2. A szocialista kulturális forradalom a társadalom művelődési rendszerének – mint értéklétrehozó, értékközvetítő és megőrző alrendszernek – a segítségével, a művelődés egész „csatornarendszerén” keresztül valósul meg. A tudomány és a technika felgyorsult fejlődésének időszakában mindez csak a permanens művelődés koncepciója szerint kialakított művelődési rendszer által oldható meg. *A permanens művelődés koncepciója az iskolai és az iskolán kívüli művelődés szervezetének és intézmé-*

nyeinek egységes, rendszerszerű működését feltételezi. Ennek megfelelően igen fontos soron következő feladat a *közoktatás és a közművelődési rendszer további korszerűsítése, tökéletesítése, kapcsolatrendszerük továbbfejlesztése.*

3. A TTF és a kulturális forradalom összekapcsolása feltételezi e folyamatok tudományos irányítását, a tudatosság, a tervszerűség állandó erősítését. *A társadalom tudományos irányításának megvalósítása ily módon mint a TTF és a kulturális forradalom összekapcsolásának a feltétele jelenik meg.*

JEGYZETEK

¹ Ágh Attila: Marx kommunizmus-elmélete és a tudományos-technikai forradalom világtörténeti folyamata. Társadalmi Szemle, 1971/11. sz. 73–84. old.; A marxi elsajátítási elmélet néhány kérdése. Magyar Filozófiai Szemle, 1972/3–4. sz. 305–321. old.; Az elsajátítás formáinak dialektikája a tudományos-technikai forradalom perspektívájában. Magyar Filozófiai Szemle, 1972/5–6. sz. 750–778. old.; Fukász György: Munka, technika, kultúra. Magvető 1972.; Tőkei Ferenc: A szocializmus dialektikájához. Kossuth Könyvkiadó 1974. *A szovjet szakirodalomban*: N. L. Kogan: A tudományos-technikai haladás és a kultúra. A párt és a szocialista kultúra. Moszkva 1972., oroszul.; A művészet és a tudományos-technikai haladás. Moszkva 1973., oroszul. Ju. P. Guszev: A tudományos-technikai forradalom és hatásának néhány aspektusa a szocialista irodalom eszmei-esztétikai fejlődésére. Az általános és a különös az európai szocialista országok irodalmában. Moszkva 1977., oroszul.

² A. Kroeber és C. Kluckhohn amerikai kultúrtörténészek a kultúra fogalmának történetét illetően 1871-től (E. B. Tylor angol etnológus definícióját tekintve elsőnek) 1919-ig 7, ezt követően 1950-ig további 157 meghatározást vettek számba. (A. Kroeber, C. Kluckhohn: Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. New York 1952. 14. old.) A. A. Moles francia szociológus szerint napjainkig több mint 250 meghatározást számolhatunk össze. (A. A. Moles: A kultúra társadalmi mozgása. Moszkva 1973. 35. old., oroszul.)

³ Lásd Hermann István: A polgári ~~demokrácia~~ *demokrácia* problémái. Kossuth Könyvkiadó 1967.; – A szocialista kultúra problémái. Kossuth Könyvkiadó 1970.; – A mai kultúra problémái. Kossuth Könyvkiadó 1974.; Tőkei Ferenc: A szocializmus dialektikájához. Kossuth Könyvkiadó 1974.; Barna József: A kultúra, a kulturális tevékenység rendszere. = Társadalomtudományi Közlemények, 1973/1–2.; – Társadalmiság, nembeliség, esztétikum. = Társadalomtudományi Közlemények, 1974/3–4.; A. I. Arnoldov: A kultúra és korunk. Moszkva. 1973. Izd. Múszl. (oroszul.); E. Sz. Markarjan: Kultúraelméleti tanulmányok. Jerevan, 1969. (oroszul.) Magyarul: E. Markarjan: A marxista kultúra-elmélet alapvonásai. Bp. 1971. Kossuth K.; E. V. Szokolov: A kultúra és a személyiség. Leningrád. 1972. Izd. Nauka. (oroszul.)

⁴ Lásd Ágoston László: Az ember–technika–természet reláció kialakulása és a tudományos-technikai forradalom. = Magyar Filozófiai Szemle, 1973/3–4.; Fukász György: Technika haladás – áldás vagy átok? Akadémiai Kiadó, 1973.; Holló Mária: Technika és társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1974.; V. G. Afanaszjev: Tudományos-technikai forradalom. Irányítás, képzés. Bp. 1973. Kossuth K. és KJK.; I. T. Frolov: A tudomány haladása és az ember jövője. Moszkva, 1975. Politizdat (oroszul.). Ju. Sz. Melescsenko: A technikai haladás és törvényszerűségei. Leningrád. 1967. (oroszul.). G. N. Volkov: A haladás forrásai és távlatai. A tudomány és a technika fejlődésének szociológiai problémái. Moszkva, 1976. Politizdat. (oroszul.)

⁵ V. ö. K. Jaspers: Die Atombombe und die Zukunft des Menschen. München 1958. 167. old. (Idézi Fukász György: Technikai haladás – áldás és átok? Akadémiai Kiadó 1973. 30. old.)

⁶ P. Drucker: The Age of Discontinuity. New York 1971. 152. old. (Idézi: R. Richta: Szemtől szembe a tudományos-technikai forradalommal. Béke és Szocializmus, 1974/9. sz. 132. old.)

⁷ Z. Brzezinski: Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. New York 1970. (Idézi: R. Richta, *uo.*, 132. old.)

⁸ J. W. Forrester: World Dynamics. Cambridge 1971. 2. old. (Idézi: R. Richta, *uo.* 133. old.)

⁹ A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozásának dokumentumai. Moszkva 1969. 15. old., oroszul. V. ö.: Társadalmi Szemle, 1969/7–8. sz. 15. old.

¹⁰ F. Joliot-Curie: Textes Choisis. Paris 1959. 218–219. old. (Idézi: Köpeczi Béla: Korunk tudománya és a társadalmi fejlődés. Magyar Tudomány, 1975/1. sz. 5. old.)

¹¹ V. ö.: „Materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése

- és újratermelése a meghatározó mozzanat.” Engels levele J. Blochoz: Marx és Engels Válogatott Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 825. old.
- ¹² Marx és Engels Művei. 46/köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 161. old.
- ¹³ Marx és Engels Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1959. 142. old.
- ¹⁴ Marx és Engels Művei. 46/II. köt. 162. old.
- ¹⁵ Marx és Engels Művei. 46/I. köt. 88. old.
- ¹⁶ V. ö. G. A. Prudenszkij: A munka- és a munkán kívüli idő problémái. Válogatott művek. Moszkva 1972. Izd. Nauka. (oroszul). 236–251. old.
- ¹⁷ Marx és Engels Művei. 46/II. köt. 172. old.
- ¹⁸ Uo. 168–169. old.
- ¹⁹ Uo. 169. old.
- ²⁰ Ágh Attila: A tudományos-technikai forradalom elméletének marxi alapvetése. Tájékoztató, 1976/5. sz. 10. old.
- ²¹ Marx és Engels Művei. 46/II. köt. 169. old.
- ²² Lenin Művei. 26. köt. Szikra 1952. 499. old.
- ²³ Lenin Művei. 33. köt. Szikra 1953. 489. old.
- ²⁴ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1962. 49. old.
- ²⁵ Marx és Engels Művei. 20. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 112–113. old.
- ²⁶ Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. Akadémiai Kiadó 1965. 70. old.
- ²⁷ R. Koszolapov: A fejlett szocializmus elméletének módszertani problémái. Béke és szocializmus, 1974/9. sz. 68. old.
- ²⁸ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 71. old.
- ²⁹ Marx: A tőke III. köt. Marx és Engels Művei. 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 772–773. old.
- ³⁰ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Marx és Engels Művei 46/I. köt. 219. old.
- ³¹ A. I. Arnoldov: A szocialista kultúra létrehozása – tudományosan irányítható folyamat. Moszkva 1968. 185. old., oroszul.
- ³² A. I. Arnoldov: A kultúra és korunk. Moszkva 1973. 106. old., oroszul.
- ³³ Marx és Engels Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 24. old.

VITA

POGÁNY GYÖRGY

A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása társadalmunk szerkezetére

(Hozzászólás Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk várható tendenciái című cikkéhez)

A Társadalomtudományi Közlemények 1977. évi első számában Kolosi Tamás vitacikket közölt a „Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái” címmel. A tanulmányban felvetett kérdésekre adandó válasz megkívánja, hogy a munkamegosztás hosszú távú perspektíváját is megvizsgáljuk. Tekintettel arra, hogy a szerző e kérdéssel nem foglalkozott, szükségesnek érzem ennek pótlását, azzal, hogy egy ilyen elemzésnek elsődlegesen a már ma is létező, érvényesülő, vagy legalább objektíve kirajzolódó műszaki-gazdasági, illetve társadalmi tendenciákból szabad csak kiindulnia. Hangsúlyozni kívánom, hogy a Kolosi Tamás véleményével fő vonásaiban egyetértek, mégis több olyan megállapítása van, amit csak részgizagságként lehet elfogadni. Úgy látom, hogy a tanulmány helyenkénti vitathatósága több esetben a történelmi szemlélet elhanyagolásából következik. A tanulmány túlnyomó részének pozitív volta az oka annak, hogy a fő figyelmet a saját álláspontom kifejtésére, és nem a vitatott kérdések dramatizálására fordítom. Mondanivalómat a hozzászólásra biztosított keret korlátozza, ezért csak két kérdéscsoportot emelek ki. Egyrészt a falu-város, másrészt a munkaköri, szakmai és a foglalkozási munkamegosztás igen hosszú távú perspektíváját. Ezt megelőzően azonban a munkamegosztás jövőjéről alkotott nézetekre is egy rövid pillantást kell vetnünk, mivel a jövőbeni társadalom szerkezetét e jelenség tendenciája alapvetően meghatározza.

NÉZETEK A MUNKAMEGOSZTÁS JÖVŐJÉRŐL

A munkamegosztás az emberiség eddigi társadalmi-gazdasági, kulturális fejlődésének elkerülhetetlen kísérő jelensége volt. Ez azonban nem határozza meg szükség-szerűen a jövőjét. E kategória fontos jellemzője, hogy mind az eredménye, mind a hatása nagymértékben történelmi jellegű. Jogosan tételezhető fel, hogy történelmi jellegű az emberre kifejtett hatása is. A marxizmus-leninizmus klasszikusai a munkamegosztás társadalmi szükségességének elismerése mellett éppen ezért adtak hangot annak a véleményüknek is, hogy a munkamegosztás az emberiség deformáltságának lényeges kiindulópontja. „Mindjárt az első nagy munkamegosztás, a város és falu szétválása, évezredes elbutulásra ítélte a falusi népességet, a városlakókat pedig arra, hogy mindenki a maga egyedi mesterségének szolgája legyen. Megsemmisítette az alapot az egyiknek szellemi és a másiknak testi fejlődése számára . . . Azáltal, hogy a munkát megosztják, megosztják az embert is. Az egyetlen tevékenység ki-

képzésének áldozatául esnek az összes többi testi és szellemi képességek . . . A nagyipar gépi berendezése a munkást gépből egy gép pusztá tartozékává fokozza le.”¹

A vázoltak indokoltá tették, hogy a marxizmus klasszikusai – számos más haladó gondolkodóval együtt – a kommunista társadalomtól a munkamegosztás alapvető módosulását várták. Véleményüknek nemcsak a fiatalkori, hanem a későbbi munkáikban is hangot adtak.

Marx *A gothai program kritikájában* szinte költői módon fejti ki: „A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog . . . csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”²

Engels Marxszal teljes összhangban ír erről az Anti Dühringben: „A régi termelési módot . . . alapjából forradalmasítani kell, és nevezetesen el kell tűnnie a munka régi megosztásának. Helyébe a termelés olyan megszervezettségének kell lépnie, amelyben egyfelől senki egyes ember nem háríthatja másokra a termelő munkában, az emberi létezés e természeti feltételében való részvételét; amelyben másfelől a termelő munka a leigázás eszköze helyett az emberek felszabadításának eszközévé válik, mivel minden egyes embernek alkalmat ad arra, hogy valamennyi – testi és szellemi – képességét minden irányban kiképezze és működtesse, s amelyben így a termelő munka örömből örömmé válik.”³

Marx és Engels első munkáiban azonban olyan megfogalmazás is olvasható, amelyben a „munkamegosztás megszüntetése” kifejezést a „régii” jelző nélkül használják, de valójában ott is az ellentét feloldásán, illetve a vizsgált kategória embert elnyomó hatását megszüntetésén van a hangsúly. „. . . a termelőerő, a társadalmi állapot és a tudat egymással ellentmondásba kerülhet és kell kerülnie, mert a munka megosztásával adva van annak lehetőség, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység – hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyénnek jusson, az pedig, hogy ne kerüljenek ellentmondásba, csak úgy lehetséges, ha a munka megosztását ismét megszüntetik.”⁴ Teljesen egybeesik ezzel egy másik megállapítás: „Azt, hogy a személyi hatalmak (viszonyok) a munka megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott általános képzetet kiverjük a fejünkből, hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá és a munka megosztását megszüntetik.”⁵

Marx és Engels szerint a munka régi megosztása akkor tűnik el, ha – többek között –:

- eltűnik a fizikai és a szellemi munka ellentéte, és minden ember termelő munkát végez (tehát értelemszerűen nincs kizsákmányolás és osztálykülönbség);
- a termelőerők fejlődése lehetővé teszi a képességek mindenoldalú kibontakozását, a kollektív gazdagság bőségét és a munka létszükségletté való változását;
- a társadalom a termelőerők urává lesz és a termelés magas szinten szervezetté és tervszerűvé válik.

Marx és Engels tehát okozatilag kapcsolták össze a magas társadalmi és gazdasági fejlettséget a munkamegosztás minőségi módosulásával. Ennek megfelelően a társadalmi struktúra új minősége feltételezi a munkamegosztás alapvető módosulását.

Lenin – aki egyébként e kérdést kevés esetben vizsgálta – a forradalom győzelmét

követően *A baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége* című nagy jelentőségű munkájában megállapítja: „A kapitalizmus... elkerülhetetlenül örökül hagyja a szocializmusra a munkások között évszázadok során kialakult, régi szakmai és mesterségbeli különbségeket.”⁶ Ezt követően hangsúlyozza, hogy egész termelési ágakat és nemcsak egyes szakmákat, mesterségeket, illetőleg foglalkozási ágakat felölelő ipari szövetségeken keresztül fognak áttérni „az emberek közötti munkamegosztás megszüntetésére, hogy minden irányban fejlett és minden irányban iskolázott embereket, olyan embereket neveljenek, tanítsanak, és képezzenek ki, akik mindenbe értenek. A kommunizmus e felé halad, e felé kell haladnia, és el is fogja érni, de csak hosszú évek múltán.”⁷ Azt, hogy Lenin a „hosszú évek”-en valójában egy történelmi korszakot értett, e művét néhány évvel megelőző *Allam és forradalom* című munkájában érzékelteti, ahol Marxnak a gothai programból az előzőekben idézett álláspontját egyetértőleg kommentálva kijelentette: „De azt, hogy milyen gyorsan halad majd ez a fejlődés előre, milyen gyorsan fog eljutni a munkamegosztás megszűnéséhez, a szellemi és fizikai munka közti ellentét megszűnéséhez, ahhoz, hogy a munka a „legfőbb létszükségletté” váljék, ezt nem tudjuk és nem tudhatjuk.”⁸

Némileg közvetve, de ugyanezzel a témával foglalkozik, amikor nyilvánvalóan nem véletlenül az osztályok megszüntetésének feltételei közé – más tényezők mellett – felvette a falu és a város, illetve a fizikai és a szellemi munka közti különbségek felszámolását. „Világos, hogy az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és a tőkéseket kell megdönteni, nemcsak az ő tulajdonukat kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök mindenféle magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget.”⁹

Tehát az osztályok megszüntetésének előfeltételei között – a tulajdonviszonyok elsődleges jelentősége mellett – alapvető feladat jut a munkamegosztást meghatározó formák megszüntetésének. Ha egységben nézzük a klasszikusok felfogását, akkor észre kell venni, hogy a „megszűnés” kitéltelt csak az osztályviszonyok, a fizikai–szellemi munka és a falu–város viszonylatban használják. Amikor pedig általában van szó a munkamegosztásról, akkor csak a régi, a leigázó munkamegosztás megszüntetéséről szólnak (Engels). Azaz valójában itt a munkamegosztás két minőségileg különböző formájáról van szó. Marx hasonlóan a munkamegosztás leigázó hatásának megszüntetését hangsúlyozta. Lenin – mint már említettem – keveset foglalkozott a társadalmi munkamegosztással. *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című munkájában elsődlegesen a munkamegosztás és az ártermelés kapcsolatát elemezte. *Az Állam és forradalomban* Marx gothai programban kifejtett nézeteit kommentálta, és itt minden magyarázat és részletezés nélkül használja a „munkamegosztás megszűnése” kitéltelt. A „baloldaliság”-ban ennél némileg részletesebben, de itt is csak egy bekezdésben foglalkozik a munkamegosztás jövőjével. E rész fő mondanivalója – amit konkrétan meg is mond, de a könyv jellegéből is következik –, hogy nem szabad a jövő célkitűzéseinek idő előtti megvalósítására törekedni. Azaz valójában a figyelme itt sem a jövő viszonyaira, hanem az adott időszak aktualitására irányult. Ezért az idézett részt a következő szavakkal fejezte be: „Ha valaki ma kísérletet tesz arra, hogy gyakorlatilag elébevágjon a teljesen kifejlesztett, teljesen megszilárdult és kialakult, teljesen kibontakozott és megérett kommunizmus e jövő eredményének, akkor ez annyi, mintha egy négyéves gyermeket akarna felsőbb matematikára tanítani.”¹⁰

Annak ellenére, hogy Marx és Engels egyre árnyaltabban foglalkozott a munka-

megosztás jövőjével, és Lenin csak utalásszerűen vizsgálta ezt, egyesek e megfogalmazások egyikét vagy másikat, illetve ez utalásokat – sőt gyakran azok nem mindenben pontos értelmezését – abszolútizálták. Így például Sztrumilin kijelentette: „A marxizmus-leninizmus megalapítói meggyőződéses hívei voltak annak a nézletnek, amely szerint a kommunizmus győzelme a munkamegosztás *felszámolását* eredményezi.”¹¹ Ezt a kategorikus véleményét azonban nem tudta megfelelően alátámasztani. Mások ugyan elutasították az álláspontját, de csak nagy általánosságban fejtették ki, hogy mi a megszűnő és mi a megmaradó a munkamegosztásban. Előfordul az is, hogy a téma kutatói a munkamegosztás fennmaradásának tételét abszolútizálják, és részben vagy egészben szem elől tévesztik a vizsgált kategória történelmileg változó elemeit.¹²

A jelenlegi keretek még csak a vélemények vázlatos áttekintésére sem adnak lehetőséget, de ha feltesszük a kérdést, hogy a jövőben csökken vagy nő a munkamegosztás, akkor – szemben az e kérdéssel foglalkozók általános gyakorlatával – fel kell tenni azt a kérdést is, hogy hogyan mérhető, hogyan állapítható meg a munkamegosztás színvonala és annak változása, tehát minnek a változását vizsgáljuk?!

A munkamegosztás fogalmának vizsgálatakor¹³ arra a következtetésre jutottunk, hogy e kategórián különböző dolgokat értünk. Így egyrészt a munkamegosztás mint szakmák, foglalkozások közötti munkamegosztás jelenik meg, de munkamegosztás – méghozzá a társadalmi munkamegosztás – jele a társadalom által termelt termékfajták száma, a termelőhelyek országon belüli és országok közötti elkülönültsége, egy-egy meghatározott termékek előállításában közvetve és közvetlenül részt vevő termelőegységek, illetve dolgozók volumene és képzettség szerinti összetétele, a termelés technológiáján alapuló ágazati elkülönültség mértéke, az országban belüli és a nemzetközi áruforgalom alakulása, illetve ennek a termelés alakulásához viszonyított mértéke stb. A munkamegosztás társadalmi jellege nyíltan jelenik meg az osztályok közötti munkamegosztásban, a fizikai–szellemi munka, a falu és a város közötti kapcsolatok alakulásában. Teljesen egyértelmű, hogy a munkamegosztásnak e részmutatói, illetve ezek egyes vonatkozásai általában számszerűsíthetők, és ily módon a munkamegosztás tendenciája egzakt módon mérhető. Egy nagyobb munkában¹⁴ több ilyen mutató számszerű alakulását részletezve általában azt lehetett megállapítani, hogy az osztálytípusú (társadalmi különbségeket tartalmazó) mutatóktól eltekintve ezek mindeddig – a szocializmus építésének szakaszát is beleértve – növekvő jellegűek voltak, de már korlátozó tendenciák is megjelentek, illetve a társadalom, valamint a technika, a termelési eszközök várható fejlődésével összefüggésben a korlátozó tendenciák erősödése várható. Ez azonban a jövő. Az eddigi fejlődés teljesen igazolta azt a marxi megállapítást, hogy „... a gépek bevezetése növelte a munkamegosztást a társadalmon belül, leegyszerűsítette a munkás feladatát az üzemen belül, egyesítette a tőkét, és még jobban széttagolta az embert”¹⁵

A munkamegosztás tendenciájának vizsgálata során azonban – a munkásra gyakorolt közvetlen hatás következtében – kiemelt szerepe van a művelési munkamegosztásnak, ami egyben fontos jellemzője, sőt nagyrészt meghatározója a munka intenzitásának is.

A munkamegosztás mint a termelési műveletek részekre való bontása által kiváltott intenzitás, mind a manufaktúrákban, mind a futószalag alkalmazásával egyaránt elérte, vagy legalábbis megközelítette a lehetséges maximumot. Ezt az tette lehetővé, hogy mindkét termelés-szervezési forma maximális mértékben kihasználta a kézi, illetve a gép mellett végzett munka felaprózásából nyerhető előnyöket. Sőt, a munka felaprózódásának mértéke esetenként már a tőkés gazdaság feltételei sze-

rint is meghaladta az optimális szintet. Ebből eredően a műveleti munkamegosztásban a görbe az iparilag legfejlettebb országokban a gazdasági élet legtöbb területén már nem, vagy csak esetenként emelkedhet tovább. Ezzel szemben a munkamegosztás még újabb és újabb területeken (pl. a mezőgazdaságban, egyes szolgáltatói vagy szellemi munkán, illetve a gazdaságilag fejletlen és közepesen fejlett vidékeken, országokban) éri el a gazdaságilag fejlett országok iparára jellemző szintet. A munka társadalmi megosztása pedig még a gazdaságilag fejlett országokban – ideértve mind a szocialista, mind a tőkésországokat – is szinte akadály nélkül bővül. Ennek megfelelően a *vizsgált kategória, bár integrációs tendenciák állandóan hatnak, valójában korunkban is folyamatosan bővül, és – ha nem is korlátlanul, de – a közvetlenül előttünk álló időszakokban is bővülni fog.*

A fentiekben vázoltak miatt a munkamegosztás jövőjére csak úgy kaphatunk tendenciájában megfelelő választ, ha egyrészt a munkamegosztás néhány lényeges formáját külön-külön (tehát a kategóriát nem egészében) vizsgáljuk, másrészt a munkamegosztásra ható tényezőket is elemezzük, mindig maximális mértékben szem előtt tartva a történeti szemléletet.

A VÁROS ÉS A FALU KÖZÖTTI MUNKAMEGOSZTÁS TARTALMA ÉS VÁLTOZÁSA

A társadalmi munkamegosztás várható jövőjének, illetve a kialakuló új társadalmi struktúrának egyik fő kérdése a város és a falu közötti munkamegosztás, illetve az ebből eredő különbség lényegének megismerése.¹⁶ A város és a falu közti ellentét – legalábbis a szocialista társadalomban élők számára – nem olyan egyértelmű, nem olyan nyilvánvaló, mint például a fizikai és szellemi munka, vagy a tőkés és a munkás közötti ellentét. A megoldásra váró kérdés nehézsége abban rejlik, hogy mit kell érteni ezen az ellentéten, miben nyilvánul meg ez valójában.

A falu és a város közös jellegzetessége, hogy a lakó- és munkahelyek, de az egyes személyek esetében ez az egység szétválhat, illetve gyakran szét is válik. A települések formái egyben különböző mértékben egységes közösségek is, melyeken belül igen nagy társadalmi-gazdasági különbségek, sőt ellentétek is lehetnek. Talán éppen a települések közötti különbség az oka, hogy a falu és a város *közötti* ellentét lényegét nem érthetjük meg, ha a mai falut és várost tekintjük kiindulási alapnak.

Anélkül, hogy a város fogalma definiálásának problémájába belemennénk, érzékelhető, hogy a vizsgált ellentét gyökere csak az ágazati és a foglalkozási struktúrában található meg, mivel a középkori városra a munkamegosztás és az áruterelés, a középkori falura a természetes gazdálkodást végző mezőgazdaság volt a jellemző. Ebből a látszólag technikai különbségből a társadalmi különbségek, sőt az ellentétek egész sora származott. Mivel a falun általában csak mezőgazdasággal foglalkoztak, ott szinte kizárólag csak parasztok laktak. Ezzel szemben a városok gazdaságának ágazati szerkezete már távolról sem volt ilyen egységes. A városokban a mezőgazdaság termékskálájánál jóval szélesebb termékskálát hoztak létre, illetve hoztak forgalomba, e tevékenységnek nemcsak az ipar, hanem a kereskedelem is szerves része volt. E településtípusban elsődlegesen a polgárság koncentráltódott, de a városokban tömörültek a hatalom gyakorlói is (az államigazgatás, gyakran a földesúr is). Ezt követte – alapjaiban a gazdaság-koncentráció által biztosított szükséglet és a megélhetés miatt – az oktatás, a tudomány és a művészet. Ezzel a város és a falu ellentéte nemcsak a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági munka ellentétének terü-

leti megjelenésévé, hanem az előbbivel ötvöződve a fizikai és a szellemi munka területi megjelenésévé is vált.

Ez az ellentét főként abban jelenik meg, hogy más a falu és más a város gazdasági szerkezete, valamint az osztály- és rétegstruktúrája. Ebből következőleg a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók kölcsönös viszonya az, ami alapjaiban meghatározza a falu és a város közötti kapcsolat társadalmi jellegét, ti., hogy a város kizsákmányolja a falut.

Ez a kizsákmányolás nyilvánvalóan nem szakad el az osztályhelyezettől. Nem a munkás (vagy céhlegény) zsákmányolja ki a parasztot, hanem a földesúr, a tőkés, a kereskedő és a bankár. Ugyanakkor a kizsákmányolás jellege más, mint a városban belüli. Tehát nem a tőkés-bérmunkás viszony, hanem a kisárutermelő-kereskedelmi tőkés, a kisárutermelő-pénztőkés viszony a meghatározó. A paraszttól a szükséges termékének egy részét sajátítják el, részben a „hagyományos” kizsákmányolás, részben az uzsora és az egyenlőtlen csere segítségével, nem ritkán az egyszerű becsapással. Ennek ellenére a kizsákmányolt falu és a kizsákmányoló város kategóriák nem értelmezhetők szó szerint. E kapcsolat részben úgy magyarázható, hogy a kizsákmányolók többsége a városban lakott, részben pedig úgy, hogy ténylegesen itt határozzák meg mind a város, mind a falu társadalmi és gazdasági helyzetét. Ezért, bár a kizsákmányolók köre távolról sem azonos a városban lakók körével, de mindenképpen szélesebb a tényleges földbirtokosok, a nagy- és kistőkések osztályánál, mivel ide tartoznak az állami-, a hatalmi-, és az ideológiai elnyomás vezető képviselői és kivételezett végrehajtói. (De hiányoztak közülük a falusi kizsákmányolók). Az előbbi módon – tehát bizonyos mértékben ártételezeten – értelmezett kizsákmányolók-kizsákmányoltak földrajzi megoszlásából következően az egyik oldalon a felhalmozás, a jólét (de ott is csak az uralkodó osztály és a közvetlen segítői részére), a másik oldalon a nyomor, az egyszerű vagy alig bővített újratermelés. Ez az ellentétpárhuzam változatlanul fennmaradt a kizsákmányoló társadalmakban.

Az ipari és a mezőgazdasági fejlődés eltérő lehetőségei, illetve üteme miatt, továbbá (vagy elsődlegesen) a mezőgazdaság feudális kötöttsége következtében a falvakra a stagnálás, a lassú fejlődés volt jellemző, míg az ipar ilyen kötöttségének hiánya miatt a városok polgárosodtak, gazdagodtak. E folyamathoz kapcsolódtak a népesség koncentrációjából adódó előnyök, illetve hátrányok is. Mindezek következtében elsősorban a városokban fejlődtek ki az ipar, a kereskedelem, a bankhálózat, az oktatás, a kultúra különböző szintű intézményei, majd később (nem utolsósorban a városi élet hátrányai, a zsúfoltság, az uralkodó osztályt is veszélyeztető járványveszély állandósága miatt) az egészségügyi ellátás, a szervezett köztisztaság, a csatornázás, a vízvezeték, a tűzvédelem, a helyi közlekedés, a villanyvilágítás stb.

Az eltérő arányú és ütemű fejlődés eredményeképpen a város és a falu nemcsak iparosodottsági szintben, kulturáltságban, hanem az anyagi javakkal, intézményekkel való ellátottságában, a közművesítésben, az építészeti formákban és megoldásokban, valamint sok másban is polarizálódott. Így a város és a falu ellentéte kifejeződött többek között a lakóinak eltérő iskolázottsági és képzettségi szintjében, gazdaságának ágazati szerkezetében, a felvilágosodás, illetve a bigottság, az elhunyt szellemi színvonal területi elkülönültségében is. *A város és a falu közötti különbség tehát részben a település külső – tartalmi jegyeként, részben a lakóik személyi jellegeként (foglalkozásaként, iskolázottságaként stb.) nyilvánul meg.* Az ellentétnek e két oldala ugyan szorosan kapcsolódik egymáshoz, mégis a gyakorlatban a külső-tartalmi jegyek alapvetőbbnek tűnnek, mint a személyi jellegűek. Hogy az mennyire így van, legjobban az bizonyítja, hogy számos országban, így Magyarországon is va-

lamely falut akkor nyilvánítanak várossá, ha kommunális ellátottsága, szolgáltatói hálózata elér egy meghatározott szintet.

Valójában mind a külső-tartalmi, mind a személyi jegyekben való polarizálódás olyan nagy, hogy a kizsákmányolás felszámolásával – ami a falu és a város közötti ellentét alapvető okát megszüntette – nem szűnhetett meg ezzel együtt a falu és a város közötti alapvető különbség.¹⁸ Ez az oka, hogy ma még hosszan lehet sorolni azokat a szolgáltatásokat, amelyek a városokban megvannak és a falvakból még hiányoznak. Így különösen nagy még a lemaradás a szakorvosi – helyenként az általános orvosi –, kereskedelmi és az ipari ellátásban, a vízellátásban és különösen a csatornázásban. De a lényeg az – mint azt a széles körben ismert adatok is jól jellemzik –, hogy a lemaradás csökken és a javuló tendencia tartós, a falu rendszeresen és állandóan közeledik a városhoz, illetve mindkét települési formában folyamatosan növekszik az ellátottság szintje.

A külső-tartalmi jegyek mellett személyi vetületben is érzékelhető a közeledés. Magyarországon az alsó szintű oktatás – az egészen kis létszámú településektől eltekintve – mindenütt a lakóhelyen valósul meg, és az általánosan javuló iskolázottságon belül a falun élők iskolázottsága gyorsabban emelkedik, mint a városlakóké. Közeledés tapasztalható a kulturális ellátottság szintjében is.

Még inkább alapvető változást jelent, hogy a falu ma már távolról sem egyenlő a mezőgazdasággal. A tudatos és célirányos fejlesztési politika következtében ma már a hazai falvak jelentős részében van kisebb-nagyobb ipari létesítmény, kiépített a kereskedelmi, a szolgáltató, az oktatási, a szociális és egészségügyi hálózat. Ennek eredményeként jelentősen módosult a községek foglalkoztatottsági struktúrája. A felszabadulás periódusában a községek lakosainak túlnyomó többsége – több mint háromnegyede – a mezőgazdasági ágazatban tevékenykedett. A parasztgazdaságok árukibocsátó képessége minimális volt, így a falu és a város közötti termelési kapcsolat is szükségképpen alacsony színvonalon mozgott. A technikai elmaradottság a termelési kultúra, az infrastruktúra és ehhez kapcsolódóan az általános kulturális szint permanens és nagymértékű lemaradásával párosult.

A szocialista iparosítás megszüntette a falun a rejtett munkanélküliséget. A mezőgazdaság átszervezése a korszerű technológiák átvételével, a termékstruktúra és a munkaszervezés módosításával és az egyéb ágazatok fejlesztésével a foglalkoztatottság szerkezetének változását is maga után vonta. Hazánkban 1973-ban a falu lakosságának már több mint 60 százaléka foglalkozásaként nem mezőgazdasági tevékenységből jutott jövedelemhez, azaz nem mezőgazdasági jellegű vállalatnál, intézménynél volt munka- vagy tagsági viszonyban, sőt a mezőgazdasági ágazatban dolgozók mintegy 40⁰/₀-a szállítási, anyagmozgatási, illetve ipari, építőipari vagy más nem mezőgazdasági jellegű munkát végzett.

A foglalkoztatottak ágazati struktúrájának változásával, valamint az e periódusban megvalósult termelőerők és termelési viszonyok fejlődésével összhangban jelentősen módosult a keresők osztály- és réteg tagozódásának területi képe is. A falu és város közötti közeledés egyik fontos mutatója, hogy 1973-ban a munkásosztály 47,3 százaléka falvakban élt, és ugyancsak itt élt a szellemi dolgozók 26,8 százaléka is.

A városok, illetve a községek osztály- és rétegstruktúrája jelentősen közeledik egymáshoz. A munkások viszonylagos súlya nagyságrendileg mindegyik településtípusban azonos. Az egyes településtípusok osztálystruktúrájában számottevő eltérés csakis a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, illetve a szellemi dolgozók arányában található. De így sem lehet elmenni amellettszó nélkül, hogy a községekben minden nyolcadik ember szellemi dolgozó.

A KERESŐK OSZTÁLY- ÉS RÉTEGTAJÓZÓDÁSA TELEPÜLÉSTÍPUS SZERINT¹⁹
(1973. I. I. Százalékban)

Osztály, réteg	Budapest	Városok	Községek	Összesen
Munkás	21,8	30,9	47,3	100,0
Szövetkezeti paraszt	1,5	10,6	87,9	100,0
Értelmiség				
és egyéb szellemi dolgozó	36,3	36,9	26,8	100,0
Kisárutermelő	13,9	23,8	62,3	100,0
Együtt:	22,0	29,1	48,9	100,0
<hr/>				
Munkás	57,3	61,5	56,2	58,0
Szövetkezeti paraszt	1,0	5,3	26,3	14,6
Értelmiség				
és egyéb szellemi dolgozó	39,5	30,4	13,2	24,0
Kisárutermelő	2,2	2,8	4,3	3,4
Együtt:	100,0	100,0	100,0	100,0

Figyelemreméltó jelenség, hogy – ha lassan is, de – csökken a falvak száma, illetve ennél még gyorsabb ütemben a községekben lakók száma. Fokozott mértékben igaz ez a kisebb községekre, mivel meg lehet állapítani, hogy az alacsony népességszámú községek lakosainak száma gyorsabban csökken mint a közepes, vagy a nagyobb községek lakosainak száma.

A városok jövőjével kapcsolatos kérdésre ma még nem lehet egyértelmű feleletet adni, de néhány lényeges tényező alakulása már előre látható. Az egyik ilyen – a már ma is jelentkező fejlődés előrevetítéséből is adódó – tendencia, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan (pontosabban: annál némileg gyorsabb ütemben) csökken a falvak külső-tartalmi és személyi jellegű elmaradása a városoktól. A másik meghatározó tényező, hogy az ipari és mezőgazdasági termelés technológiája a maitól eltérő tömegű dolgozó koncentrációját igényli. A városokban az ipari forradalom és a gépi nagyipar adta azt az impulzust, ami a mai féktelen városnövekedéshez vezetett. A termelésnek ez az extenzív válfaja az embermilliók koncentrációját igényelte. A másik oldalon viszont a mezőgazdasági termelés a maga alapjában külterjes, óriási területigénnyel járó technológiája az emberek területi szétszórtságát okozta. Nyilvánvaló, hogy az automatizálás csökkenti az ipari termelésnek ezt a túlzott mérvű ember-koncentrációs követelményét. A mezőgazdaságnak a ma ismertnél minőségileg magasabb szintű iparosítása pedig nagymértékben csökkentheti a mezőgazdasági termelés területigényét. (Pl. évente többszöri termelés egy területen, valamint a fajlagos hozamok növelése.) E kétirányú tendencia szükségtelené teszi mind a túlzott, mind az alacsony mérvű lakosság-koncentrációt. Nyilvánvaló azonban, hogy a létrejött milliós és sokmilliós városok további szaporodását csak tudatos és tervszerű erőfeszítéssel lehet megakadályozni, melyen belül elsődleges jelentősége van annak, hogy a munkahelyek számát e településeken a kis- és közepes városok javára csökkentésük.

A MUNKAKÖRI, A SZAKMAI ÉS A FOGLALKOZÁSI MUNKAMEGOSZTÁS PERSPEKTÍVÁJA

Ha valaki végiggondolja az emberiség termelési és társadalmi tevékenységének sokoldalúságát és volumenét, a tudomány, a technika fejlődését, és azt a sok kérdést, amit a tudománynak és a technikának meg kell oldania, akkor a tények figyelembevétele esetén – egyes nézetekkel ellentétben – nagyon nehéz más álláspontot elfogadni, mint amit a kérdések bonyolultságát ismerő kutatók és az ún. józan észre támaszkodó gyakorlati szakemberek többsége elfogad, azt ti., hogy a munkamegosztás, a szakosodás, a specializáció megmaradása szükségszerű, hogy az egyes szakmák, foglalkozások ugyan megszűnhetnek, de helyettük újak keletkeznek. Ezért azt nem lehet biztosan tudni, hogy 50–100 év múlva lesz-e a mai értelemben vett bányász, jogász vagy orvos, de az előrelátható, hogy lesznek olyan emberek, akik valamilyen módon az energiatermelést biztosítják, és olyanok is lesznek, akik az emberi egészséggel foglalkoznak.

E „logikus” álláspont ellenére is nagyon sok a kérdőjel a munkamegosztás perspektívája körül, nem utolsósorban azért, mert korunkban alapjában még a gépi nagyipar technikája a meghatározó, de részben társadalmi okok, részben a fejlődő technika miatt, már új tendenciák és új elvárások is megjelentek.

Meg lehet állapítani, hogy hazánkban, de számos más országban is, a dolgozók egy részének a szakképzettsége magasabb, többségének pedig az általános képzettsége alacsonyabb annál, mint amit társadalmunk és gazdaságunk megkíván. Ez az ellentmondás és megoldása – az általános képzettség növelésének szükségessége – egyaránt arra tendál, hogy szűkül a szakképzetlen munkára jelentkező munkaerőforrás. (Ez gyakran egybeesik a kellemetlen és hátrányos munkát is vállalók csökkenő számával, de az egybeesés távolról sem teljes, mivel van képzettséget igénylő kellemetlen munka, és olyan könnyű és tiszta feladat is, ami nem igényel képzettséget.) Megoldást perspektívában is csak az automatizálástól remélhetünk, mivel a teljes automatizálás következtében elsőként a képzetlen, majd az alacsony képzettségű fizikai munkakörök szűnnek meg. Az ilyen típusú munkakörök egy részére már a műveletek, illetve a funkciók automatizálása folyamán sem lesz szükség. Így a segéd- és betanított munkás munkakörök – bár viszonylag hosszú idő alatt – a fejlődés adott szakaszában megszűnnek.

A segédmunkás munkakörök, pontosabban az ilyen munkakörökben foglalkoztatottak száma már századunkban is rendszeresen és jelentősen csökkent. Az Egyesült Államok ipari, építőipari és szállítási fizikai dolgozói között a szakképzetlenek aránya a század elejei 35 százalékról a hetvenes évekre 15 százalékra csökkent. Ez a tendencia a kiszolgáló jellegű munkák gépesítésével, majd az automatizálásával fog betetőződni. Az alacsony szakképzettségű (a betanított) munkások eddigi létszámalakulása eltér az előbb említettektől. E csoportnak eddig mind a száma, mind az összes munkásokon belüli aránya növekvő tendenciájú, és jelentősen bővült a munkaköri specializáltságuk is. Ez a gépi nagyipar, a részekre szabdaltnak a technológia szerves következménye. A fejlődés e területen kétirányú. Egyrészt az automatizálástól a munkaszétdarabolását alkalmazó munkaszervezési mód megszűnése várható. Annak mértékében, ahogy a technika ki tudja váltani az embert e túlzottan felaprózott feladatok alól, úgy fog megszűnni a munkaköröknek ez a túlspecializáltsága. Márpedig a munkaköri specializáltság többsége (több mint 50 százaléka) betanított munkás munkakört jelent. Azaz ez a fejlődés önmagában is nagymértékben csökkenteni fogja a munkakörök szerinti munkamegosztást. Ugyanczen tendenciának más oldaláról való meg-

közelítését jelenti annak felvázolása, hogy az automatikus gépek elterjedésével párhuzamosan emelkedni fog a növekvő és többféle szakképzettséget igénylő beállító, ellenőrző, felügyelő és karbantartó munkát végzők száma és – a gyorsan csökkenő létszámú fizikai munkát végzőkön belüli – aránya. Az ilyen jellegű munkák szakosodását, illetve az ezekhez szükséges szakismeretet nem a termelt használati értékek sokfélesége, hanem a gépek műszerezettsége, működési és vezérlési technikája határozza meg, és ez alapján mindenféle automatizált termelési folyamatnál azonos jellegű (általában és többségében elektromechanikus, elektronikus, hidraulikus és pneumatikus) szakismeretet igényel. Hasonló sors vár az automatizálható tevékenységet végző szakmunkás munkakörök jelentős részére is (pl. az öntők, pékek stb.). De vannak olyan szakmák, illetve munkakörök, amelyeket előreláthatólag nem lehet vagy nem célszerű automatizálni (pl. a szobafestők, az ácsok munkáját), mégis megszűnnek. Ilyen esetben a termelés technológiáját változtatják automatizálható technológiává.

A hagyományos mezőgazdasági munka gyors csökkenésének is több irányú következményével számolhatunk. Így egyrészt a mezőgazdasági ágazatban foglalkoztatottak száma csökken,²⁰ másrészt módosul az itt végzett munka jellege, amennyiben az részben ipari, részben szellemi jellegűvé változik. A karbantartás jellege is gyökeresen meg fog változni, így például – mint arra már ma is van példa – a hibajavítás többsége önálló blokkok – vagy esetenként az egész termék – cseréjére redukálódik.

Már az eddigiek alapján is érzékelhető, hogy a fizikai munka minőségileg át fog alakulni, és ez közvetlenül kapcsolódik az osztálytagozódás megszűnéséhez.

Az osztályok jövőjének alakulása elsődlegesen a tulajdonviszonyok fejlődésének függvénye. Az egységes ösztönépi tulajdon kialakulása – ez ma már világosan érzékelhető – csak hosszú folyamat, több emberöltő alatt valósulhat meg. Az osztálykülönbségek megszűnésének fontos része, hogy megszűnjön a tulajdonhoz való eltérő viszony, illetve, hogy ez a viszony ne okozhasson eltérést az egyes dolgozók között sem a jogokban, sem a kötelezettségekben, illetve az anyagi lehetőségekben.

Az osztálykülönbség nem csupán a tulajdon eltérő jellegében gyökeredzik. Így meghatározó a társadalmi termelésben elfoglalt hely, ezen belül különösen a fizikai és a szellemi,²¹ és (kisebb mértékben) a mezőgazdasági – nem mezőgazdasági munka közötti különbsége.

A fizikai munkának a társadalmi termelésben elfoglalt helyét egyrészt a műszaki-tudományos fejlődés határozza be, másrészt számottevő mértékben meghatározó a társadalom tagjainak viszonya az ilyen jellegű munkához. A kérdés egyik vetületét már érintettük, a másik vetülettel kapcsolatban ismételten le kell szögezni azt a jól ismert jelenséget, hogy az ilyen típusú munka presztízse ma nem megfelelő. Társadalmunkban a fiatalok szívesebben tanulnak tovább, nem utolsó sorban azért, hogy ne kelljen fizikai munkát végezniük. De még megfelelő végzettség nélkül is szívesebben választanak rutin jellegű, manuális hivatali munkát fizikai munka helyett.

E jelenségben előremutató, hogy társadalmunkban már a dolgozók, a fiatalok nem érzik elkerülhetetlennek, hogy egész életükben az átlagosnál valamilyen szempontból nehezebb, az egészségükre ártalmas, számukra kevésbé megfelelő, illetve nemkívánatos munkát végezzenek. A fizikai munka megbecsülésének hiánya valójában és elsődlegesen a kellemetlen és (vagy) hátrányos munkával szembeni ellenérzésben éri el a csúcspontját. Az ilyen típusú munka túlnyomó része már a ma ismert (ami távolról sem azonos a megvalósítottal) gépesítési, automatizálási módszerekkel, kémiai eljárásokkal, munkaszervezéssel, megfelelő övrendszabályokkal (pl. a zajártalom csökkentésével) is megszüntethető, vagy jelentősen korlátozható lenne.

Ezért – megfelelő társadalmi és gazdasági feltételek fennállása esetén –, mint arról már szó volt, meghatározott időben várhatóan megszűnnek azok a szakmák, foglalkozások és munkakörök, amelyekben fizikailag megterhelő, az egészségre ártalmas, kellemetlen vagy hátrányos munkát kell végezni. Ez a már ma is kirajzolódó tendencia egyben jelentős lépés abban a folyamatban, hogy a munka az ember számára létszükségletté váljék.

A fizikai munkától való idegenkedés valójában a kétféle jellegű munka közötti ellentét egyik megnyilvánulása. Ezért ezt neveléssel, agitációs és felvilágosító munkával nem is lehet megszüntetni. Nyilvánvaló azonban, hogy a fizikai munka körülményeinek javításával, a nehéz és igen nehéz munka gépesítésével stb. ez ellentmondás végleges megszüntetéséig is korlátozható ennek egyes nemkívánatos következménye, így a fizikai munka csökkenő társadalmi presztízse, az ilyen típusú munkától való idegenkedés.

Szükséges megjegyezni, hogy a mai értelemben vett fizikai munka megszűnése nem jelenti sem általában, sem a munkával kapcsolatos fizikai tevékenység megszűnését. Az ember számára fizikai erejének hasznosítása a testi és a lelki egészségének fenntartásához elengedhetetlen. Jól mutatja ezt a barkácsolás, a kedvtelésből végzett fűrészfaragás fokozódó elterjedése általában és különösen a szellemi munkát végzők között. Ez azonban nem teszi indokoltá, hogy fennmaradjon a túlzottan nagy fizikai terhelést okozó, illetve piszkos, a zajos és általában a kellemetlen érzetet okozó munka. A tudományos-technikai fejlődés kibontakozását követően a fizikai munka jövője nemcsak a kellemetlen munka megszűnése miatt módosul, hanem azért is, mivel fokozatosan meg fog szűnni a közvetlen termelő tevékenység is, oly módon, hogy az átalakul a termelési folyamatot irányító ellenőrző és felügyelő tevékenységgé.

De a szellemi tevékenység mai rendszere sem marad változatlan. Egyrészt közeledik a termeléshez, mivel annak irányítása, ellenőrzése a mainál fokozottabb módon szellemi tevékenység lesz. Változik továbbá abban az értelemben, hogy a különböző szellemi tevékenységek közötti, ma már szakadék jellegű – lásd a két kultúráról szóló hatvanas évek elején lezajlott vitát – munkamegosztást integrálódási tendenciák fogják enyhíteni.

Természetesen arra a kérdésre, hogy a perspektívában megmaradó szellemi tevékenységek ellátásához szükséges ismeretek között milyen közeledési tendenciák jelentkeznek, és milyen eltérések maradnak meg, nyilvánvalóan még abban az értelemben sem lehet válaszolni, hogy csak e foglalkozások, illetve munkakörök között megmaradó eltérésekre hívjuk fel a figyelmet. Így például arra a kérdésre, hogy az orvosi munka mennyiben fog különbözni a mérnöki munkától, a jövő fogja megadni a választ, de hogy a találkozó pontok száma növekszik, az már ma is látható, mivel például az elektromos és elektronikus gépek és berendezések alkalmazása és kezelése ma már az orvostudomány és a gyógyítási gyakorlat integráns része, ugyanakkor a számítógépek tervezésekor a kibernetikai kutatásokat – így részben az orvostudomány eredményeit – is hasznosítják, és a jövőben még fokozottabban hasznosítani fogják.

A munkamegosztás egy további lényeges vetülete a vezető-beosztott kapcsolata. A modern társadalom bonyolult és így szükségszerűen szervezett. Ez azt jelenti, hogy az emberi cselekedeteket koordinálni kell, és e koordináció szükség szerint több szintű. Ebből kiindulva megállapíthatjuk, hogy az emberek közötti technikai munkamegosztás és hierarchikus kapcsolat a jövőben is feltételezhető. Mi az azonban, ami a vezető-beosztott személyek kapcsolatában változik? Feltételezhetően az, hogy e kapcsolat nem lesz végleges, hogy az irányítás és a végrehajtás funkciója nem válik végle-

gesen szét, hogy az irányító és végrehajtó munka jellege nem különböző, hanem azonos (szellemi) munka lesz, és e kétféle munka csak eltérő feladatot, de nem eltérő társadalmi helyzetet jelent.

A fizikai és a szellemi munka közötti különbség alakulása szempontjából tehát meghatározó, hogy a felépült kommunista társadalom – többek között – megteremti a műszaki-tudományos fejlődésnek azt a fokát, amelyre már nem a gépi nagyipar, hanem az igen magas általános és szakmai műveltséggel rendelkező dolgozókat igénylő, a mainál jóval fejlettebb technológiájú, feltehetően magas fokú, sőt esetleg teljesen automatizált termelés lesz a jellemző. Ez a megállapítás teljesen összhangban van azzal a már tárgyalt jelenséggel, hogy a munkásosztály által végzett munkában fellelhető fizikai-szellemi tevékenység arányának a szellemi munka felé való eltolódása állandó és törvényszerű folyamat, hogy a jövő dolgozóját egyre inkább a szellemi munkát végzők csoportja alkotja majd.

Mindezek alapján feltehető, hogy a termelőerők fejlődése (az automatizálás, a kemizálás, a számítógépeknek a termelésben és az irányításban való tömeges alkalmazása) a hagyományos értelemben vett fizikai munka megszüntetése, és a munkásosztály munkájában a szellemi tevékenység túlsúlyra való jutásának irányába halad. A termelő munkát végzők mind nagyobb része technikus, mérnöki szinten fog dolgozni. Tehát már a mai ismereteink alapján is elképzelhető, hogy a fizikai és a szellemi munka közötti különbség megszűnése lényegében csak úgy képzelhető el, hogy a mai értelemben vett fizikai munka megszűnik, és ezáltal valamint a szellemi munka számottevő integrálódásával a munkamegosztás nyilvánvalóan erőteljesen leszűkül, s egyúttal a munkának mint „kényszernek” egy igen lényeges aspektusa is felszámolódik.

JEGYZETEK

- ¹ MEM 20. köt. 287. old. Budapest 1973.
- ² K. Marx: A gothai program kritikája. 25. old. Kossuth Könyvkiadó 1975. (Az én kiemelésem – P. Gy.)
- ³ MEM 20. köt. 289. old. Budapest 1963. (Az én kiemelésem – P. Gy.)
- ⁴ Marx–Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. 32. old. Budapest 1960.
- ⁵ Id. mű, 63. old.
- ⁶ V. I. Lenin *Összes Művei*: 41. köt. 31. old. Kossuth Könyvkiadó 1971.
- ⁷ Ugyanott (Lenin kiemelései).
- ⁸ V. I. Lenin *Összes Művei*: 33. köt. 87. old. Budapest 1965 (Lenin kiemelése.)
- ⁹ Lenin *Összes Művei*: 39. köt. 15–16 old. Kossuth Könyvkiadó 1973. (Lenin kiemelése.)
- ¹⁰ Lenin *Összes Művei*: 41. köt. 31–32. old. Kossuth Könyvkiadó 1974.
- ¹¹ Sz. G. *Sztrumilin*: A kommunizmus és a munkamegosztás. (Kommunizm i razdelenie truda) Voproszű Filozofii, 1963. 3. sz. 37. old. (A szerző kiemelése.)
- ¹² Szovjetunióban 1962-ben a Voproszű Filozofii 10. számában több szerző (A. K. Krülov; V. I. Jemeljev; P. P. Maszlov; J. L. Manyevics és mások) kifejtették a véleményüket a munkamegosztás jövőjéről és az emberre kifejtett hatásáról. Erre válaszolt Sz. G. Sztrumilin az előzőekben már idézett cikkével. A vitába később a Voproszű Ekonomiki is bekapcsolódott. (Sz. G. Sztrumilin: O razdelenii truda pri kommunizme. A munkamegosztás a kommunizmusban. Voproszű Ekonomiki, 1963. 11. sz.) Majd A. Kudrjavcev; I. Szud; D. Meljnyik; I. Szigov és mások álláspontját a folyóirat szemlejellegűen foglalta össze. (O razdelenii truda pri szocializme i kommunizme. A munkamegosztás a szocializmusban és a kommunizmusban. Voproszű Ekonomiki, 1965. 7. szám.) E vitához magyar szerzők is csatlakoztak. Így Ágh Attila: Újabb hozzászólások a munkamegosztásról és a személyiség mindenoldalú fejlődéséről szóló vitához. (Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 1. szám.) Fukász György: A munkamegosztás és az elidegenedés a marxista filozófiában és a mai polgári ideológiában. (Valóság, 1974. 11. szám.) Később foglalkozott e kérdéssel L. Logvinov; I. Csangli és más szerző is.

¹³ *Pogány György*: A munkamegosztás rendszere és fogalma. Társadalomtudományi Közlemények, 1976. 3. sz.

¹⁴ *Pogány György*: A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. (Kézirat, 1977 február.)

¹⁵ *K. Marx*: A filozófia nyomorúsága. MEM 4. köt. 148. old. Budapest 1959.

¹⁶ Ezért meglepő, hogy Kolosi Tamás e kérdést éppen csak megemlíti tanulmányában.

¹⁷ *Kolosi Tamás* jogosan utasítja el, hogy a város és a falu közötti különbség lényegét „civilizatorikus ellátottságból” vezessük le, sőt azt is látja, hogy ezek „e két településformán uralkodó termelési viszonyok eltéréseiből fakadnak”, mégis az álláspontját összegezve kijelenti, hogy „Úgy tűnik tehát, hogy a falu–város közötti különbség is elsődlegesen a munkásosztály és a parasztság közötti különbséget fejezi ki.” Id. mű, 101. old.

¹⁸ Lényegében ez az oka annak, hogy a falu és a város közötti különbség nem egyszerűen „az uralkodó termelési viszonyok eltéréseiből fakad” (Kolosi: Id. mű, 101. old.), hanem ezek történelmi felhalmozódásából és annak továbbéléséből.

¹⁹ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. 40. oldal alapján. (KSH 1975.)

²⁰ Az e téren várható fejlődést azonban – mint az Kolosi Tamás cikkéből is kitéjük – esetenként túlbecsülik. „Az elkövetkezendő 15–20 évben... a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a felére, az aktív keresőknek mintegy 10⁰/₀-ára fog csökkenni”. (Id. mű, 106. old.) E véleménnyel ellentétben a foglalkoztatottság hosszú távú változását vizsgáló számításomra alapozva úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági keresők aránya 25 év alatt (1976–2000) „csupán” 40⁰/₀-kal fog csökkenni és az összes keresőkön belüli arányuk még a század végén is közel 13⁰/₀ lesz.

²¹ Ezzel kapcsolatban csak részgazságnak tartom Kolosi Tamás véleményét, amikor kijelenti, hogy „a fizikai és a szellemi munkának, mint eltérő jellegű munkáknak a különbsége általában nem eredményezett osztály jellegű elválást”. (Id. mű, 101. old.) Kolosi helyesen elhatárolta magát attól, hogy a vizsgált különbséget „értelmiségi funkciókból” vezesse le, ennek ellenére a részletekben a különbséget mégis *szakfunkcióként* (igazgatási, műszaki–egészségügyi) tárgyalta, figyelmen kívül hagyva az értelmiség *osztályfunkcióit* a tőkés társadalomban (a kizsákmányolás biztosítását). Márpedig ez jelenti a különbség alapvető okát.

TÁJÉKOZÓDÁS

A Nagy Október 60. évfordulója

(Szemelvények a TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK című szovjet folyóiratból)

A „Társadalomtudományok” című folyóirat ez év harmadik számától kezdődően rendszeresen közöl tanulmányokat, dolgozatokat, cikkeket, értékelő írásokat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom témájában. Az írások többsége a téma újszerű megközelítésével olyan összefüggésekre mutat rá, amelyek jelentős mértékben gazdagíthatják a további tudományos kutatómunkát.

Bemutatják, hogy az októberi forradalommal az emberiség történetének egy új korszaka kezdődött, a kizsákmányolástól mentes társadalmak kialakulásának és fejlődésének a korszaka.

A szerzők áttekintik és értékelik az októberi forradalom óta eltelt hatvan évet, és megállapítják, hogy ennek az eseménynek döntő hatása volt a világ egyetemes fejlődésére – beleértve a tőkésországokat is –, melynek eredményeképpen jelentős változások mentek végbe a világ gazdasági, társadalmi, politikai, tudományos és kulturális fejlődésében.

Rámutatnak V. I. Lenin 1920-ban írott „Milyen értelemben beszélhetünk az orosz forradalom nemzetközi jelentőségéről?” című munkájának jelentőségére, amelyben zseniális előrelátással állapította meg, hogy „Most már meglehetősen sok nemzetközi tapasztalattal rendelkezünk és ezek a tapasztalatok minden kétséget kizáróan amellet szólnak,

hogy forradalmunk egyes alapvető vonásai nem helyi, nem különleges nemzeti, nem csupán orosz, hanem nemzetközi jelentőségűek. És én itt nemzetközi jelentőségről nem a szó tágabb értelmében beszélek: forradalmunknak nem egyik-másik vonása, hanem valamennyi alapvető vonása és sok másodrangú vonása is nemzetközi jelentőségű azért, mert *forradalmunk kibat a világ minden országára.*”¹

A téma időszerűségét nemcsak az évforduló, hanem az is igazolja, hogy napjainkban a burzsoá propaganda, egyes revizionista és ultrabalos körök elvitatni igyekeznek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi és az egész emberiség fejlődésére döntő hatással bíró jelentőségét. Ezen az alapon tagadják a megvalósuló szocializmust, vagy igyekeznek szembeállítani a szocialista forradalom eszméit a szocialista társadalmakban megvalósuló gyakorlattal.

Pjotr Fedoszejev akadémikus *Az Októberi forradalom és a társadalmi baladás* című cikkében (Társadalomtudományok, 1977. 4. sz.) a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi hatását elemezve bizonyító tények és adatok alapján érdekes összefüggésekre mutat rá. Megállapítja, hogy „a Nagy Októberi Szocialista Forradalom a XX. század legjelentősebb eseménye volt, mely gyö-

keres fordulatot hozott az egész emberiség történelmében”.²

Részletesen elemzi azokat a változásokat, melyek a világban végbementek a Nagy Októberi Forradalom következményeként, és megállapítja, hogy 60 év távlatából visszatekintve a jelen események fényesen igazolták V. I. Lenin megállapítását, hogy Oroszország munkásosztályát más népek is fogják követni az októberi úton, és hogy az oroszországi szocialista forradalom alapvető vonásai feltétlenül megismétlődnek.

A termelési viszonyok megváltoztatásával a szocialista országokban a fejlődés üteme soha nem látott méretekben felgyorsult. Megemlíti, hogy 1917-ben – amikor a két társadalmi rendszer között a verseny megindult – a fiatal szocialista állam ipari termelése 1/8-a volt az Egyesült Államok akkori ipari termelésének. 1975-ben a Szovjetunió ipari termelése már 4/5-e volt az Egyesült Államok összipari termelésének, bizonyos iparágakban, például a gáz, olaj, szén, érc, acél, cement, villamosmozdony és a gyapot termelésében tartósan az első helyet foglalja el. A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődését a *tervszerűség és a stabilitás* jellemzi, míg a tőkésországokat gazdasági, politikai, erkölcsi válságok rendítik meg, és állampolgáraikat az állandó létbizonytalanság fenyegeti.

A továbbiakban P. Ny. Fedoszejev megállapítja, hogy az Októberi Forradalom a proletár internacionalizmus nagyszerű példája, hiszen győzelme a világ dolgozói nemzetközi összefogásának, a nemzetek felszabadulásának, és a népek baráti együttműködésének zászlaja alatt ment végbe. Új viszonyok kialakulásának feltételeit teremtette meg, példát mutatott a nemzeti ellentét és különbségek megoldásában. A történelmi gyakorlat igazolta azt a marxista tételt is, hogy a nemzeti felszabadulás csak akkor lehetséges, ha határozott harc folyik a külföldi és a „saját” kizsákmányolók ellen. A Szovjetunióban megoldott a

nemzeti és nemzetiségi kérdés. A Szovjetunió népeinek testvéri barátsága és együttműködése kiállotta a történelem próbáját a II. világháború iszonyú éveiben.

A szerző nagy helyet szentel cikkében a *szocialista világrendszer kialakulása, a szocialista tábor és munkásmozgalom egysége problémáinak*. Megállapítja, hogy a szocialista országok, a kommunista- és munkáspártok egysége törvényszerű következménye a kialakult történelmi helyzetnek. Közismert – írja –, hogy a burzsoázia világméretben szövetségre lépett, még jóval az Októberi Forradalom előtt létrehozta akció- és cselekvési egységét a munkásosztály és a munkásmozgalom elleni harcában. A szocialista forradalom győzelme, a Szovjetunió és a szocialista országok megalakulása után a nemzetközi burzsoázia kormányközi egyesülési törekvése még jobban kibontakozott. Koordináltabb, jobban tervezett és szervezett „keresztes háborút” folytat a kommunizmus ellen az úgynevezett „szabad világ védelmében”.

A történelmi viszonyok cáfolhatatlanul bizonyították és bizonyítják napjainkban is a marxizmus-leninizmus tanítását, hogy a munkásosztály ereje az imperializmus elleni harcában, a nemzetközi szolidaritásban, minden rétegének testvéri összefogásában van.

Új nemzetközi viszonyok létrejöttének előfeltételeit teremtette meg a szocialista forradalom, amely ma már meghatározó tendenciája a kormányok, az államok, a népek és a nemzetek kapcsolatainak. Ez a különböző társadalmi rendszertű államok *békés egymás mellett élése*. Az emberiség évezredes vágya teljesült; létrejöttek a háborúk végleges elkerülésének reális feltételei. *Ez elsősorban a szocialista világrendszernek és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi következetes megvalósításának köszönhető.*

V. Dolgin: *A szocialista országok*

egységének erősödése című cikkében (Társadalomtudományok 1977. 5. sz.) más aspektusokból vizsgálja a szocialista forradalom hatását. Elsősorban a szocialista forradalomnak, a *szocializmus építése általános törvényszerűségeinek és specifikus, nemzeti sajátosságainak a dialektikus összefüggéseit elemzi.*

Megállapítja, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta alig telt el hatvan év, s a szocializmus világrendszerré fejlődött, egész kontinensek szabadultak fel a gyarmati elnyomás alól, a tőke országaiban pedig egyre szélesedik az elnyomott osztályok forradalmi mozgalmá.

A történelem tehát – írja V. Dolgin – fényesen igazolta a szocializmus eszméit, megerősítette a marxista-leninista tanítás igaz voltát. A Szovjetunió élő példájává vált a népek testvéri egyesülésének, a létfontosságú társadalmi és nemzeti problémák pozitív megoldásának. A Szovjetunió megalakulásának és fejlődésének a tapasztalatai alapján állapították meg először a szocializmus kialakulásának és építésének általános törvényszerűségeit. Ez egyrészt a Szovjetunió történelmi helyzetéből adódott – hiszen mintegy 30 évig a Szovjetunió egyedüli szocialista ország volt –, másrészt egy ország gyakorlatából is lehet általános törvényszerűségeket megállapítani, hiszen – írja V. Dolgin – Marx is az angol kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének a tanulmányozása alapján állapította meg a kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének általános, valamennyi országra jellemző törvényszerűségeit.

A többi szocialista országnak az új társadalom építésében szerzett több mint három évtizedes tapasztalata igazolta és megerősítette a szocializmus építése általános törvényszerűségeinek érvényesülését, s egyszersmind feltárultak a szocializmus építésének folyamatában az egyes országokban megnyilvánuló specifikus nemzeti sajátosságok is.

V. I. Lenin – állapítja meg V. Dolgin – nagy figyelmet szentelt a forradalom, a szocializmus építése általános törvényszerűségei és specifikus sajátosságai összefüggéseinek. Minden szocializmust építő párt- és munkásosztály szuverén – figyelembe véve a nemzeti sajátosságokat – az építés formáinak és módszereinek kiválasztásában. V. I. Lenin a következőket írja: „A feladat itt is az, hogy a kommunizmus általános és alapvető elveit alkalmazni tudjuk az osztályok és pártok közötti viszonyoknak arra a sajátosságára, a kommunizmus felé való objektív fejlődésnek arra a sajátosságára, mely minden egyes országot jellemez és amelyet tudni kell tanulmányozni, fellelni, eltalálni.”³

Lenin abból a felismerésből indult ki, hogy „mindaddig, míg a népek és országok közötti nemzeti és állami különbségek vannak – márpedig ezek a különbségek még a proletariátus diktatúrájának világméretében történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni –, a világ kommunista, munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését, hanem a kommunizmus alapelveinek olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket részletekben helyesen módosítja, ezeket a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez idomítja és alkalmazza”.⁴ A továbbiakban Lenin rámutat, hogy szükséges „felkutatni, tanulmányozni, fellelni, eltalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot az egységes nemzetközi feladat konkrét megoldására”.

A lenini megállapításból kiindulva ma – állapítja meg V. Dolgin – a marxista filozófia és társadalomtudományok egyik legfontosabb feladata: a szocialista építés törvényszerűségeinek és nemzeti sajátosságainak, a szocialista országok egysége erősítése útjainak és módszereinek a különböző revizionista, bur-

zsoá-opportunista torzítások elleni harc kérdéseinek az elméleti kidolgozása.

Ennek különösen nagy jelentősége van ma, amikor egyes militarista tőkés körök meg akarják akadályozni az enyhülés folyamatát, és arra törekcszenek, hogy visszaállítsák a hidegháborús viszonyokat, esetleg belekeverjék a világot egy pusztító „meleg háborúba”. Meghirdetik a kommunizmus elleni „ideológiai háborút”, és ennek leple alatt a történelmi tényeket meghamisítva – sokszor egész nyilvánvaló hazugságokkal – támadják a megvalósuló szocializmust, a szocialista országokat, elsősorban a Szovjetuniót.

V. Dolgin részletesen elemzi a *szocialista országok ellen folyó ideológiai diverziót*. Vitába szállva azokkal a burzsoá propagandában „divatos” vádakkal, hogy a szocialista országok „dogmatikusan értelmezik és alkalmazzák” a marxizmus-leninizmust, vagy egyáltalán nem valósítják meg az elveit, „szolgaián lemásolták” a Szovjetunió gyakorlatát, nem veszik figyelembe a „marxizmus pluralizmusát”, a „szocializmus nemzeti modelljeit”, csak „Moszkva utasításait hajtják végre” – tényekkel bizonyítja e vádak alaptalanságát.

A szerző megállapítja, hogy éppen a reális, létező szocializmus, a szocialista országok gyakorlata és léte bizonyítja a szocializmus megalakulása és fejlődése általános törvényszerűségeinek a nemzeti és sajátos körülmények és feltételek közötti alkotó alkalmazását. Bátran állíthatjuk – írja V. Dolgin –, hogy a szocializmus általános törvényszerűségei formáiban és módszereiben a legváltozatosabb módon valósulnak meg a szocialista országokban, a különböző feltételeknek, körülményeknek, nemzetközi hagyományainak megfelelően. Ez vonatkozik fejlődésük minden területére. Ennek

érzékeltetésére megemlít néhány példát: a szocialista országokban különbözőképpen oldották meg a magántulajdon likvidálását, különbözőképpen alakult a mezőgazdaság átszervezésének üteme és más formákban valósult meg. Számos szocialista országban többpártrendszer van, a szocialista országok többségében kialakult a népfrontmozgalom, mely a Szovjetunió gyakorlatából hiányzik, megalakultak és különbözőképpen funkcionálnak a népi demokráciák, mint a proletárdiktatúra sajátos megjelenési formái. Ezeket a sajátosságokat tartalmazza a szocialista országok alkotmányai is. A szocialista országok gazdasági életében különbözőek a pénzügyi-elszámolási, a tervezgaldokodási rendszerek, a központi tervutasítások hatóköre, a gazdasági ösztönzők, a dolgozók anyagi ösztönzésének rendszere stb.

Mindezek a *különbségek* – fejezi be cikkét V. Dolgin – *nem zavarják a szocialista országok egységét*, sőt ellenkezőleg, a tapasztalataik jelentős mértékben hozzájárulnak a marxizmus-leninizmus általános törvényszerűségeinek egységes értelmezéséhez, a marxizmus-leninizmus gazdálkodásához, alkotó továbbfejlesztéséhez.

A folyóirat a társadalmi élet, a nemzetközi helyzet alakulásának sokféle aspektusából jelentet meg cikkeket, tanulmányokat, ismertetések a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal összefüggésben. Természetesen, ebben a korlátozott terjedelmű ismertetőben nincs mód arra, hogy az írásokban felvetett kérdések, problémák sokrétűségét, gazdagságát bemutassuk. Az ismertett cikkeket alapján érékelteni kívántuk az íráso elméleti igényességét, aktualitását.

Strassenreiter József

JEGYZETEK

¹ Lenin Összes Művei. 41. köt. 3–4. old. Kosuth Könyvkiadó 1974.

² „Obscsesztvennüje nauki”. 1977. 4. sz.

³ Lenin: Id. mű, 71. old.

⁴ Uo. 73–74. old.

A tudományos-technikai forradalom értelmezése a szovjet szakirodalomban

A tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos kérdések tanulmányozása a szocialista országokban és a kapitalista világban egyre nagyobb teret kap a tudományos kutatásokban. A TTF értelmezésében mind a marxista tudósok koncepcióiban, mind pedig a burzsoá, revizionista nézetekben jelentős eltérések figyelhetők meg. A kérdés az, hogy az értelmezésben milyen érdekek, aspektusok, módszertani megközelítések stb. törnek maguknak utat? Milyen azonosságok és milyen alapvető különbségek figyelhetők meg a különféle koncepciók között?

E kérdésben jelenleg már széles körű marxista irodalommal (monográfiák, cikkek stb.) rendelkezünk.¹ De nem csekély azoknak a műveknek a száma sem, amelyek ezeknek a folyamatoknak a burzsoá és revizionista kutatók pozícióiból történő interpretációt és azok kritikáját tartalmazzák.² Gukov V. J. adatai szerint a Szovjetunióban több mint kétszáz olyan kutatót tartanak nyilván, aki hivatalosan foglalkozik a TTF folyamatok konkrét tanulmányozásával, és rendszeresen részt vesz az e témában tartott konferenciákon, megbeszéléseken és szemináriumokon.³

A TTF kibontakozásával párhuzamosan időrendiségben (szakaszok), a módszertani megközelítések és a kutatások tartalma szerint végig lehet kísérni a ku-

tatói tevékenységben jelentkező megközelítések, nézetek fejlődését.⁴

A TTF kutatásban új időszak kezdődött az SZKP XXIV. kongresszusa után, amikor olyan feladatok kerültek az előtérbe, mint például a tartalmi és formai elemek kölcsönviszonyának a bemutatása a TTF folyamatában, a TTF lényegének meghatározása és egyúttal e jelenségek egységességének, komplexitásának, kölcsönviszonyának, mint egy lényeg (vagy meghatározott „lényegek hierarchiája”⁵) jelentkezési módjainak a bemutatása, vagyis a TTF eredményeinek a szocializmus előnyeivel való egyesítése lehetséges és szükséges útjainak a feltárása. Az SZKP XXV. kongresszusa a tudományos-technikai forradalom kérdéseinek tanulmányozásához újabb lendületet adott.

A TTF KUTATÁS PROBLÉMÁI

A TTF kutatás minden eddigi eredménye ellenére sem adott még kimerítő, megalapozott választ számos elméleti és gyakorlati kérdésre. Például nincs még általánosan elfogadott meghatározása sok fogalomnak, gyakran a különböző szerzők ugyanazon a terminuson más és más jelenséget értenek, vagy – ellenkezőleg – ugyanazt a jelenséget különböző terminusokkal nevezik meg. Ez sok

problémát okozhat a kutatásban, mert ha az elméleti következtetések hosszú időn keresztül nem vezetnek pontosan megfogalmazott törvényszerűségek feltárásához, akkor sem a politikai döntésekhez nem szolgáltatnak helyes, az objektív fejlődéssel megegyező elméleti alapot, sem pedig a kapcsolódó tudományterületek kutatásaihoz nem biztosítanak megfelelő metodológiai szempontot. Ha a viták „skolasztikusá”, öncélúvá válnak, akkor elvonják az energiát az alkotó tevékenységtől (hiszen a fő feladat nem a világ jelenségeinek a magyarázása, hanem inkább a megváltoztatása!).

A szovjet szakirodalomban jelenleg a legjobban kidogozottak azok a kérdések, amelyek a TTF-nak – mint viszonylagosan önálló jelenségnek – az összetevőivel és tartalmával kapcsolatosak. Majdnem minden szovjet kutató egyetért azaz, hogy a tudományos-technikai forradalom tulajdonképpen a termelőerőkben végbemenő forradalmat jelenti, amely elvezet a kommunizmus anyagi-technikai bázisának a megteremtéséhez; s azzal, hogy a TTF internacionalista jellegű, a hatása mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban a társadalom életének minden szférájában jelentkezik, az egyes jelentkezési módok következményei azonban különbözőek a társadalmi-gazdasági formációtól függően. A legtöbb szerző azonosan látja TTF természettudományos alapjait, okát, kezdetét és fejlődését, valamint azt, hogy a TTF még a fejlődésnek csak a kezdeti fázisában van.⁶

Számos fontos kérdés értelmezésében azonban nincs egyetértés a szovjet tudósok között. Nincs például egyetértés a TTF kutatásának metodológiai alapjait illetően: a legkülönbözőbb, egymásnak ellentmondó aspektusok szerint értékelik a forradalom lényegének megfelelő kiindulási pontokat, különböző nézőpontokból szemlélik a TTF fejlődését serkentő erőket, önfejlődésének ösztönzőit, a ki-

bontakozás irányait és perspektíváit, a fejlődés irányítását, s ezzel együtt a TTF meggyorsítását elősegítő intézkedéseket.

Sok egymásnak ellentmondó nézettel találkozhatunk azzal kapcsolatban is, hogy mi a TTF magva, s a termelőerőknek melyik eleme a legforradalmasítóbb (a munkaeszköz, az irányítószervezet, vagy maga az ember?) stb. Hiányzik a TTF lényegének egységes terminológiai megfogalmazása is, nincs még teljes egészében feltárva a TTF természettudományos, technikai, társadalmi és gazdasági tartalmi komponenseinek egymással összefüggő mechanizmusa. Ezért a szovjet tudósok szükségesnek látják a TTF kérdéseivel kapcsolatos megközelítések, nézetek módszertani analizisét, tartalmának és lényegének a feltárását, a szakaszos kibontakozás problematikájának kidolgozását, a kezdeti és fejlődési fokozatok minőségi jellemzőinek meghatározását.

Az utóbbi évek szovjet szakirodalomban nagy gondot fordítottak a tudományos-technikai forradalomról alkotott elképzelések klasszifikálására, összegzésére és módszertani elemzésére.⁸ Ezekből a művekből kitűnik, hogy a TTF-at a szovjet kutatók közül sokan olyan komplex jelenségnek tekintik, amely felöleli a termelőerők és meghatározott mértékben a termelési viszonyok fejlődését, valamint a társadalom szociális és szellemi életének a formáit.⁹ Mások a TTF-at szűk értelemben (csak a természettudományos és technikai oldalról) és tágabban (a társadalom gazdasági jellemzőivel is számolva) analizálják.¹⁰ Megfigyelhető az is, hogy a tudományos-technikai forradalmat a tudományban való visszatükröződésének típusai¹¹, a kutatási megközelítési módszerek¹², az eltérő aspektusok szerint¹³, a különböző szakaszok figyelembevételével¹⁴, a TTF és a társadalmi-gazdasági formáció kölcsönviszonyának¹⁵, a tudomány közvetlen termelőerővé válásáról alkotott nézetek¹⁶ alapján, sőt az egyes kutatók által képviselt

nézetek szerint¹⁷ is klasszifikálják. S értékesek a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos burzsoá és revizionista nézetekről szóló kritikai munkák is.¹⁸

A továbbiakban – V. J. Gukov és G. D. Danyilin klasszifikációja alapján – jellemezni kívánjuk, hogy miben látják a szovjet tudósok napjaink tudományos-technikai forradalmának a lényegét, tartalmát, milyen módszerek szerint lehetséges megismerni a TTF fejlődését.

A TTF EMPIRIKUS ÉS ELMÉLETI MEGISMERÉSE

V. I. Gukov véleménye szerint a TTF megismerése empirikus és elméleti szinten megy végbe.¹⁹

I. A TTF-nak, mint viszonylagosan önálló jelenségnek, az *empirikus tanulmányozásával* foglalkozó tudományos irodalom történetében három – logikailag és történelmileg elkülöníthető –, egymás után következő kutatói megközelítést lehet kiemelni.²⁰

A TTF kutatás *első szakaszában* többségben volt az ún. „*monofaktorális attributív*” megközelítés, amely megkísérelte meghatározni a kibontakozó TTF egyik – valamelyik lényeges – oldalát (pl. az automatizációt, amelynek folyamatában az ember ellenőrző-irányító funkcióját átadja a technikai eszközöknek²¹; a kibernetika és az elektronikus-számítógéptechnika viharos fejlődését, amely lehetővé teszi a munkafolyamatokban az ember által végzett logikai funkciók mechanizálását és automatizálását,²² továbbá az atomenergetika²³ stb.). De alkalmazták az ún. „*polifaktoriális*” analízist is, amely megkísérelte felsorolni a TTF jelentkezési módjait jellemző külső jegyek és vonások összességét²⁴ (pl. N. V. Markov a TTF-nak 17 alapvető vonását sorolja fel, s kiemel négy olyan jelentkezési módot, amelyet a legszembetűnőbbnek, a

TTF legmarkánsabban kiugró és legjellemzőbb jegyeinek tart).

Egy vezérfaktor és az alárendelt faktorok teljes láncolata meghatározott, belső kölcsönös viszonyainak az érzékelte-tése nélkül, vagyis a „*polifaktoriális*” analízis módszerével (bár valójában sok fontos külső jegy felismerhető) nem lehet felemelkedni az általánosítás és a TTF jelentkezési módjai összessége rendszer-szerű tanulmányozásának a szintjére. Ez a módszer a TTF jelentkezési módjai rögzítésének csak kezdeti funkcióját tudta ellátni.

Alaposabb vizsgálati módszernek tekinthető az ún. „*kommunikatív megközelítés*”, amely a TTF – szűk, tudományos-technikai értelemben vett jelentkezési módjai – *minőségi sajátosságainak és főleg egységének a feltárását* teszi lehetővé. E megközelítésnél a TTF külső jelentkezési módjait úgy értékelik, mint alapirányzatainak (az automatizációnak, a kibernetizációnak, az energetika változásainak, az előre meghatározott tulajdonságú anyagok létrehozásának, a kommunikáció kiszélesítésének, az űrhajózásnak, a biológia területén, új horizontok feltárásának stb.) a fejlődését. A TTF irányzatai vizsgálatának két variánsa figyelhető meg: az egyik a történelmi módszert használva eszközként határozta meg a TTF alapvető irányzatainak körét,²⁵ a másik a komplex megközelítést alkalmazza a TTF irányzatai összességének tanulmányozásakor, szisztematizálásakor, hogy kiválassza közülük az alapvetőket, és a segédírányzatokat stb.²⁶

Ennek a megközelítésnek komoly hiányossága az, hogy a TTF folyamatok kutatását lezárja az empirikus szinttel, és nem tekinti feladatnak a külső megjelenési módok kapcsolódásának vizsgálatát a TTF lényegéhez és a megvalósulásának alapvető törvényszerűségeihez.

Meg kell még említeni a *harmadik*, ún. „*paradigmatikus*” megközelítést, vagyis azt a módszert, amely az alapvető

„paradigmák” – a TTF vezérelvei – összességének a feltárására irányul. (Pl. A. A. Zvorükin a tudományos-technikai fejlődés alapvető vezérelvét a kibernetikai alapelvek megjelenésében látja, és a TTF-at mint kibernetikai forradalmat határozza meg.²⁷ Ez a módszer azonban, miután a jelenségnek csak egy oldalát emeli ki, s nem tudja átfogni teljes viszonylatrendszerében, nem alkalmas arra, hogy a TTF lényege elméleti feltárásának az alapját képezze.

Az elméleti általánosítás alapjául az a metodológiai megközelítés szolgálhat, amely céljának tekinti a tudományos-technikai, a társadalmi és emberi oldalak egységes rendszerét alkotó TTF lényegének a meghatározását, és kölcsönös kapcsolatait, jelentkezési módjait egységének elméleti megalapozását.²⁸

2. A TTF elméleti megismerése – mutat rá Gukov – a tudományban való „visszatükröződésének típusai” szerint fejlődik.²⁹

Kezdetben a TTF reális folyamatának ún. „ontológiai típusú visszatükröződése” volt többségben, amelynek a TTF-ra, mint viszonylagosan önálló jelenségre jellemző tényeknek a felfedezése, rögzítése és leírása képezte a feladatát. Később ez kiegészült a visszatükröződés magasabb rendű típusával, az ún. „gnoseológiaiával”, ahol a TTF-mal kapcsolatos tudományos vizsgálódás szubjektum-kutató és az objektum-TTF rendszer körül koncentrálnak.³⁰

Az utóbbi években a kutatások metodológiai jelleget öltöttek, vagyis kb. 1970-től kezdve majdnem minden munkában a TTF megismerésének módszerei kerültek a kutatói „bonckés” alá.³¹ Az új szakasz³² legfőbb eredménye az, hogy felismerték a TTF kutatásához használandó speciális módszertani apparátus tanulmányozásának a szükségességét. Ez rendszerezett formában a SZUTA „A TTF társadalmi-gazdasági és ideológiai problémái”-val foglalkozó

Tudományos Tanácsa tevékenységében került először a felszínre.³³

A szovjet tudósok többsége a TTF *komplex, rendszerjellegű kutatásáért* száll síkra. Pl. B. M. Kedrov szerint a tudomány, technika és kölcsönviszonyuk fejlődésének a tanulmányozását komplex módszerrel kell végezni, a tulajdonosságjegyek, a kölcsönös kapcsolatok, a kölcsönhatások komplexumának felszínrehozatalával.³⁴ A szovjet tudósok azért beszélnek mind többet a TTF tanulmányozásának rendszerjellegű módszeréről, mert ez lehetővé teszi, hogy a maguk gazdagságában feltáruljanak a TTF számtalan jellemzői, s hogy felszínre kerüljön ezeknek a folyamatoknak a meghatározott hierarchiája és rendszerizni lehessen őket, s továbbá azért is, mert lehetővé teszi e tanulmányozás során a többi tudományág eredményének a felhasználását is.³⁵

A TTF LÉNYEGE, TARTALMA

A tudományos-technikai forradalom elméletének legalapvetőbb kérdései közül a szovjet szakirodalomban mindinkább annak a meghatározása kerül előtérbe, hogy *mi a TTF lényege, tartalma*. Ezzel kapcsolatban a marxista és a nem marxista irodalomban különböző koncepciók vannak.³⁶

1. A szakirodalomban találkozhatunk olyan koncepciókkal, amelyek a TTF lényegét a tudományban és a technikában végbemenő forradalom *ötvöződéseként*, illetve összehangolásaként jellemzik.³⁷ E koncepció hirdetői a TTF terminus jelentését „kész” formájában fogadják el, mely szerint ez a forradalom egyszerre tudományos és technikai is. A „tudomány-technika” rendszer fejlődéséből és a termelés folyamatára gyakorolt hatásának elemzéséből kiindulva a TTF lényegét magában a tudományban és a technikában bekövetkezett gyökeres forradalmi változásokban látják. E folya-

mat specifikumát pedig abban vélik fel-
fedezni, hogy nemcsak a tudomány és a
technika forradalmi változásának idő-
beni egybeeséséről van szó, hanem *fej-
lődésük kölcsönös feltételezettségéről* is,
amelynek eredményeként egy egységes
folyamat alakul ki. Ez kapott adekvát
tükröződést magában a „TTF” fogalom-
ban.

Egyes szerzők a TTF leglényegesebb
vonásaiaként a „természeti folyamatok
irányításában” bekövetkezett forradal-
mat (pl. V. G. Marahov) nevezik meg,
mások előtérbe állítják „a tudománynak
közvetlen termelő erővé válását” (pl.
Ny. I. Drajhlov), továbbá a „tudomány
és a technika kozmizációját” (pl. V. T.
Fagyejev), s vannak, akik a „tudomány
és a technika, valamint kölcsönös kap-
csolatuk és társadalmi funkciójuk gyökeres
átalakulását” (pl. V. Sz. Suhardín)
emelik ki. Bár az említett vonások közül
mindegyik fontos ilyen vagy olyan mér-
tékben a TTF megértéséhez – megítélés-
sünk szerint – azonban nem meríti ki a
lényegét.

Ez a megközelítés csak a TTF-nak,
mint viszonylagosan önálló jelenségnek
az elmélete felépítéséhez szolgálhat al-
paul. Vagy pedig – G. D. Danyilin véle-
ménye szerint – az előzőekben áttekin-
tett „elméleti pozíciókból a gyakorlat
számára megfogalmazott javaslat (a tu-
dományt és a technikát kell továbbfej-
leszteni) nem hordoz kellően konkrét jel-
leget, és nem ad kimerítő képet a tu-
dományos útkeresés és azoknak a születő
technikai eszközöknek a továbbfejlesz-
tése irányairól, amelyek a fejlesztés pri-
oritását kívánják meg. Ezért az adott el-
méleti útmutatásból hiányzik a gyakor-
lati tartalom.”³⁸

A TTF lényegéről alkotott fent ismer-
tetett koncepciók alapján jönnek létre a
TTF elméletekben a különböző szélső-
séges nézetek. Az egyik nézet szerint a
TTF-nak meg kell különböztetni oly so-
cialista és oly kapitalista „típusát”,
amely között nincs semmiféle kapcsol-

lat,³⁹ a másik nézet szerint a TTF-at a
társadalmi-gazdasági formációtól füg-
getlenül kell vizsgálni.⁴⁰

Mindkét nézetnek az a metodológiai
hibája, hogy abszolutizálja a tudomány
és a technika forradalmát, és elvonat-
koztatja azt a konkrétumaitól. A „tudo-
mány-technika” rendszerén belül egy-
részt abszolutizálja a tudomány viszony-
lagos önfejlődését(ez esetben a kísér-
leteknél nagyobb hangsúlyt kap az
anyagi alappal, mint a termeléssel való
kapcsolat); másrészt abszolutizálja a
technika fejlődését (eszerint a TTF lé-
nyegét egyedül a technikai tényező: az
elektronikus számítógépek megjelenése,
a termelés automatizációja stb. jelenti.
Néhány kutató javasolja például a TTF
terminusnak a „tudományos-technológiai
forradalom”, sőt „technológiai forrada-
lom” terminológiával történő helyettesí-
tését⁴¹), harmadrészt abszolutizálja a
tudomány és technika valamely kiemel-
kedő területét (vagyis a TTF lényegét
a TTF kifejlődésének valamelyik irány-
zatában – például az atomenergiában,
a kemizációban stb. látják).

2. Más koncepciók szerint a TTF lé-
nyegét a termelőerők anyagi-tárgyi ele-
meinek rendszerén belüli „döntő lán-
cszem” meghatározásával lehet feltárni.
Ezért a termelőerőkben bekövetkező for-
dulatok analizálása során a munkaeszkö-
zökből, a munkagépekből, a gépből mint
eszközből kell kiindulni.”⁴²

A termelőerőkben végbemenő fordul-
latok analizálásának alapvető metodoló-
giai elveit a marxizmus-leninizmus meg-
alkotói dolgozták ki, s azok a jelenlegi
TTF elcmzésében is alapul, „metodoló-
giai elv”-ként szolgálnak. Marx pontos-
san megfogalmazza, hogy az ipari for-
radalom számára a munkaeszköz bizo-
nyul kiindulópontként. A TTF számára
azonban, amikor már nem az ember fizi-
kai erejének és az ezzel összefüggő ter-
melőképességének és kapacitásának a fel-
váltására van szükség, hanem a közvetlen
termelésben elsősorban az ember szelle-

mi-logikai irányító funkcióinak a felváltásáról van szó, akkor csak a munkaeszköz már nem szolgálhat kiindulópontként. Tehát a „döntő láncszemet” nem szabad csak a termelőerők anyagi-tárgyi elemeinek a körében keresni. E koncepció legfőbb hiányossága éppen az, hogy a kiinduló tételben elhanyagolja az embert, nem veszi figyelembe az embernek mint „fő termelőerőnek” a szerepét.

A marxizmus-leninizmus megalkotói a figyelmüket a tudomány és a technika fejlődésének emberi vonatkozásaira koncentrálták és a történelmi folyamatról szóló tanításokban ezt a középpontba állították. Ebben van a szociális forradalomról és benne a termelőerők szerepéről, a termelési viszonyok és a termelőerők közötti ellentmondásról, a termelés technikai alapjáról és a társadalom anyagi-technikai bázisáról szóló tanítás lényege. A klasszikusok bemutatták, hogy a tudomány és a technika társadalmilag meghatározott, s P. Ny. Fedoszejev akadémikus szavaival – „specifikus emberi mértékkel rendelkezik –, az emberek célszerű tevékenysége munkaeszközének, szellemi és anyagi eszközének a funkciójával”⁴³.

A TTF lényegének adekvát meghatározása szükségessé teszi a társadalmi és a tudományos-technikai fejlődés törvényszerűségeinek a feltárását.

A szovjet tudósok, Marxnak *A tőké*-hez írt előkészítő füzeteit és magát *A tőké*t (amelyben Marx hatalmas mennyiségű tényanyag elemzése alapján, a társadalmi fejlődéssel kölcsönviszonyban tárta fel a tudomány és a technika fejlődésének alaptörvényeit) metodológiai alapul véve, a TTF lényegének meghatározásához a ma társadalmi életének hatalmas tényanyagát tekintették át. Közülük különös figyelmet érdemelnek Sz. V. Suhardin, A. A. Kuzin, G. Ny. Volkov, valamint az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának és a SZUTA Természettudomány- és Technika-történeti Intézetének kollektív munkája,⁴⁴

amelyek átfogó képet adnak a társadalmi és a tudományos-technikai fejlődés összefüggéseiről, kapcsolatainak történelmi fejlődéséről, mai megnyilvánulásairól.

A TTF MEGHATÁROZÁSA

A társadalmi és tudományos-technikai fejlődés szovjet szakirodalomban feltárt törvényszerűségeinek tanulmányozása alapján a jelentős számú, többé-kevésbé pontos és teljes meghatározás közül a következő megfogalmazást emeljük ki: „A TTF történelmileg törvényszerű folyamat, amely a kapitalista társadalmi-gazdasági formációból az új, kommunista formációba való átmenettel kapcsolatos. Ez a folyamat az embernek a termelésben betöltött szerepét illetően a társadalom termelőerőinek struktúrájában és dinamikájában végbemenő fordulattal jellemezhető és a tudománynak mint közvetlen termelőerőnek a technológiai alkalmazása hatására megy végbe.”⁴⁵ „E forradalom társadalmi lényegét az alkotja, hogy az automatizáció eredményeként megváltozik az embernek a termelés rendszerében betöltött helye, munkájának jellege és tartalma.”⁴⁶

Amikor a tudományos-technikai forradalmon a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet korában a termelőerőkben lezajló olyan fordulatot értünk, amely elsősorban a mechanikainál bonyolultabb mozgásformák elvein alapuló termelőeszközök felhasználásával és a termelőmunka, illetve a termelési folyamat automatizált rendszerekkel történő irányításával kapcsolatos, s amelyre azért van szükség, hogy az embernek a termelés rendszerében betöltött helye, munkájának a jellege és a tartalma úgy változzon meg, valamint a társadalmi össz munka termelékenysége oly mértékben emelkedjen, hogy az emberiség állandóan fejlődő anyagi és szellemi szükségleteinek a kielégítése a legteljesebb mértékben megvalósuljon, és ennek eredmé-

nyeként elérhetővé váljanak a kommunizmus célkitűzései – akkor egyúttal lehetővé válik a TTF tartalmának és jelenlegi jelentkezési formáinak (összetevőinek vagy kibontakozása irányainak) a különböző társadalmi-gazdasági körülmények közötti meghatározása is.

Ha korábban a munkagépek alkalmazása felszabadította a munkás kezét, akkor most az irányító gépek használata az ember „fejének” a felszabadításához vezet. Ugyanakkor a kibernetizáció – vagyis a logikai – irányító funkcióinak a technikai eszközökkel történő helyettesítése következtében az ember termelésben elfoglalt helyének az alapvető változása – nem szolgálhat a TTF tartalmának egyedi mutatójával.

A termelés dinamikája, volumene, s – az egyre növekvő igényekkel összhangban – a társadalmi össz munka termelékenységének színvonalának növekedése, valamint a dolgozóknak a közvetlen termelési folyamatból való felszabadítása szempontjából a legfontosabbnak a mechanikainál bonyolultabb mozgásformák elvein alapuló automatizált rendszerek bizonyulnak.

Az eddig elmondottakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy minden más kérdés (a TTF kezdetéről, irányzatairól, formáiról és útjairól, kibontakozásának időtartamáról stb.) történelmileg a termelés automatizált (új, a fentiekben bemutatott típusú) rendszerének a kérdésével függ össze.

A szovjet szerzők aláhúzzák, hogy a TTF lényegének és tartalmának a különböző társadalmi-gazdasági formációkban való megjelenése ellentétes, de még az azonos formáción belül sem ugyanazon módon történik a kibontakozás a tudományos-technikai, a termelési és a konkrét speciális formákban,⁴⁷ hiszen figyelembe kell venni olyan lényeges, objektív körülményeket, mint például a TTF forrásai, illetve azok az erők, amelyek a kibontakozásnak okaiként, később pedig hajtóerejeként, ösztönzőjeként jelentkez-

nek. Ezen túl jelentős az is, hogy a szocializmus feltételei közt kibontakozó tudományos-technikai forradalom a társadalom és a párt tudatos tevékenységének az objektuma.⁴⁸

A szovjet szakirodalom a TTF lényege és tartalma jelentkezési módjának *főbb alkotó elemeként* (belső struktúrájaként) a következőket veszi figyelembe: ⁴⁹

- a tudomány közvetlen termelőerővé válása, melynek következtében végbemegy a termelés „tudományosítása”;⁵⁰

- a tudományos és technikai forradalom összefonódása a tudomány megelőző fejlődése mellett;

- a termelési folyamat elemcinek szerves ötvöződése olyan egységes, automatizált rendszerben, amelyben az irányítás és önirányítás általános elvei hatásának vannak alárendelve;

- a termelés technológiai bázisának alkalmazása, amely a közvetlen termelési folyamat minden láncszemében – beleértve annak irányítását és működésének (menetének) az ellenőrzését is – az embernek a társadalmi ismeretek funkcionálásával történő helyettesítését jelenti;

- olyan új típusú dolgozó kialakulása, aki a termelés tudományos elveinek tökéletesen birtokában van, és képes a tudomány és a technika eredményei alapján a termelés funkcionálásának biztosítására, valamint továbbfejlesztésére;

- áttérés a termelés extenzív fejlődéséről az intenzívra, amely a munkatermelékenység emelkedésében fejeződik ki.

*

A tudományos-technikai forradalom szovjet irodalma általunk kiemelt tételeinek összegezéséeként megállapíthatjuk, hogy a termelőerőkben lezajló forradalmi folyamat – amelyet a TTF terminológiával jelölünk – lényege és tartalma szerint grandiózus társadalmi jelenség. Nem „kívülről” kerül be a társadalomba, hanem a társadalom legmélyében születik. Nem „lakmuszpapír”, amely az egyik társadalmi gazdasági formáció-

ban pirosra szineződik, a másokban pedig színtelenné válik.

A TTF internacionalista jellegű, amely mind a szocializmusban, mind pedig a kapitalizmusban a termelőerők és termelési viszonyok egész rendszerének átalakulását hordozza magában. Ugyanakkor a kapitalizmus „keretei” szűkek ehhez az átalakuláshoz, s mozgató erői, termelési céljai antagonisztikusak a TTF lényegével és megjelenési módjával. A TTF leginkább a szocializmus és a kommunizmus építése természetének felel meg, amely nemcsak a tudomány és a technika fejlődésének a lehetőségeit tárja szélesre, hanem magának a TTF lényege kibontakozásának is.

A TTF – lényegéből adódóan – már megjelenésének pillanatában magában hordozza meghatározott társadalmi folyamatok és jelenségek dialektikus tagadását. Ezek az ellentmondások azonban a szocialista társadalmi viszonyok természetete, a szocializmus érdekei és céljai következtében tervszerűen és fokozatosan feloldhatók, s általánosságban a

TTF eredményeinek a szocializmus előnyeivel történő egyesítése a meghatározó.

A TTF végső soron a kommunizmus anyagi-technikai bázisának a megteremtését segíti elő, oly mértékig fejleszti a termelőerőket, hogy lehetővé váljon az anyagi és szellemi javak elosztása, az egyre növekvő szükségletek kielégítése és egyúttal létrehozza a képességek mindenoldalú fejlesztéséhez, a személyiség mindenoldalú, szabad kifejlődéséhez szükséges feltételeket is.

A TTF értelmezésével immár hosszú ideje foglalkozó szovjet szakirodalomban bő tárházára lehetünk mindazon kérdéseknek, amelyek vázlatos bemutatására ez írás is törekedett. A TTF kibontakozásával párhuzamosan mind újabb és újabb részművek merülnek fel, amelyeknek a kutatása az SZKP XXV. kongresszusán a tudomány számára megfogalmazott feladatokkal összhangban tervszerűen folyik tovább.

Kemény László

JEGYZETEK

¹ A bibliográfiát lásd pl. G. J. Grisina „Szovremennaja NTR i szozdanyije fundamenta kommunizma”. Rekomendatyelnij ukazatyel’ lityeraturü. M. 1972; „Szocialnűje problémü NTR” Bibliografija. AON pri CK KPSzSz M. 1975.

² Bírálókat ld. V. I. Gromeka: „NTR i szovremennű kapitalizm.” Izd. politicseszkoj lityeraturü. M. 1976; „Krityika burzsuzamüh koncepcij NTR”. Otv. redaktor. V. J. Aboltyin M. Müszly

³ Ld. „NTR (obsztyeoreticszkiye problémü)”. M. Nauka, 1976. 144. o.

⁴ Erre utalnak többek között pl. G. D. Danyilin: „Metodologija isszledovanyija NTR” – „NTR: szocialnű progressz”. Szekcija I. M. 1974. 11. old., „NTR” (obsztyeoreticszkiye problémü). M. Nauka, 1976.

⁵ „NTR (obsztyeoreticszkiye problémü)”. M. Nauka, 1976. 141. old.

⁶ Bővebben ld.: „NTR (obsztyeoreticszkiye problémü)”, 46–47. old.

⁷ Bővebben ld.: „Szocialno-ekonomicszskie problémü NTR”. pod redakcijej V. G. Lebegyeva. M. 1976. 13. old.

⁸ Bővebben ld.: „Szovremennaja NTR, Isztoricseszkoje isszledovanyije”. M. Nauka, 1970. 94–112. old. V. G. Afanaszjev „NTR, upravljenyije, obrazovanyije” M. Polit. lit. 1973.; Ny. V. Markov „NTR analiz, perszpektyivü, poszledsztvija”. M. Polit. lit. 1973. G. D. Danyilin „O szusnosztyi NTR” Voproszű Ekonomiki 1976. N’10; „NTR (obsztyeoreticszkiye problémü)”. M. Nauka, 1976.

⁹ „A TTF fenomenje tanulmányozásához, egészében nemcsak a kérdés társadalom-gazdasági és

elvi-politikai oldalának számbavételét kell megkövetelni, hanem a természettudományos és technikai-termelési oldalát is.” „NTR i szocializm”. M. 1973. 221. old.

¹⁰ Pl. „Cselovek-nauka-tehnika” M. 1973.

¹¹ Bővebben lásd: V. J. Gukov: „Projavljenyije szusnosztyi szovremennoj NTR” – „NTR (obsztyeoreticeszkije problémü)”, 142–144. old.

¹² Bővebben lásd: Uo. 138, 141. old. G. D. Danyilin: „O szusnosztyi NTR” – Voproszű Ekonomiki 1976. N^o10; A. A. Zvorükün: „NTR i jijő szocialnűje poszledsztvija”, M. 1967. 4–5. old. I. A. Majzel: „Nauka, avtomatizacija, obszcseszto”. L. 1972.

¹³ Bővebben ld: „Cselovek-nauka-tehnika”. M. 1973; „Szovremennaja NTR” Isztoriceszkoje isszledoványije. M. Nauka, 1970.

¹⁴ Bővebben lásd G. D. Danyilin: „Metodologija isszledoványija NTR” – NTR i szocialnűj progressz”. Szekcija I. M. 1974; „Szocialno-ekonomicseszkoje szogyerzsanyije NTR”. Pod. red. V. G. Lebegyeva. M. Müszly 1976.

¹⁵ Bővebben lásd: V. N. Sevcsenko: „O periodizacii tehnikai po obszcseszto-ekonomicseszki formácijám.” Filozofszkije Nauki. 1973. N^o5.

¹⁶ Bővebben lásd: V. G. Marahov: „NTR i jijő szocialnűje poszledsztvija”. M. Vűzsaja skola 1975.

¹⁷ Bővebben lásd: „Szovremennaja NTR” Isztoriceszkoje isszledoványije. M. 1970.

¹⁸ Bővebben lásd: „Kritika burzsoázniű koncepcij NTR”. M. Müszly 1976.

¹⁹ „NTR (obsztyeoreticeszkije problémü)”, 154. old.

²⁰ Lásd részletesebben: „NTR (obsztyeoreticeszkije problémü)”, 138–141. old.

²¹ Lásd pl.: Sz. G. Sztrumilin „Ekonomicseszkije tendencii avtomatizacii proizvodsztva”. Kommunyiszt. 1958. 18., 38. old.; K. Tessman: „Problémü NTR”. M. 1963. 55. old.; G. Ny. Volkov: „Avtomatizacija – novűj isztoriceszkij etap v razvityii tehnyiki.” Voproszű filozofii 1964. 6. sz. 15–26. old.

²² Lásd pl.: N. Wiener: „Kibernetika i obszcseszto”. M. 1958. 164. old.; A. A. Zvorükün: „NTR i jijő szocialnűje poszledsztvija”, 1967.

²³ Lásd pl. T. V. Oszipov: „Tehnyika i obszcseszto-ekonomicseszkije progressz”. M. 1959. 22. old.

²⁴ Lásd pl.: V. T. Szemibratov: „Szocialnűje

problémü szovremennoj NTR v szocialistszcseszkom obszcseszto.” L. 1969.; Ny. V. Markov: „NTR: analiz, perszpektyivű, poszledsztvija”. M. 1973. 20–24. old. és mások.

²⁵ Lásd pl.: „Szovremennaja NTR” Isztoriceszkoje isszledoványije. M. Nauka. 1970. 170–219. old.

²⁶ Lásd pl.: V. M. Rogyionov: „K voproszu ob opregyelenyii osznovniű napravlenij szovremennoj NTR,” – „NTR i szocialnűj progressz”, M. 1974. 41–47. old. és mások.

²⁷ Lásd: A. A. Zvorükün: „NTR i jijő szocialnűje poszledsztvija”. M. 1967. 5–6 old.

²⁸ Az utóbbi évek számos kutatómunkájának ez a megközelítés a jellemzője. Pl.: „Cselovek-nauka-tehnika”. M. 1973.; „NTR i szocializm.” M. 1973.; „NTR i obszcseszto”. M. 1973.; „Partyija i szovremennaja NTR v SzSzSzR.” M. 1974.; V. G. Afanaszjev: „NTR upravljenyije, obrazoványije.” M. 1972.; G. Ny. Volkov: „Isztoki i gorizontű progressza” „(Sociologicseszkije problémü razvityija nauki i tehnyiki)” Polit. lit. M. 1976.; „Szocialno-ekonomicseszkije problémü NTR”. M. Müszly 1976. és mások.

²⁹ Lásd bővebben: V. J. Gukov: „Projavljenyije szusnosztyi szovremennoj NTR” – „NTR (obsztyeoreticeszkije problémü)” M. Nauka 1976. 142–144. old.

³⁰ Ennek a szakasznak a megjelenése különösen élesen rajzolódott ki a 70-es évek elején a TTF lényegéről a Filozovszkije Nauki című folyóiratban lezajlott vita során. (Ld.: „Obmen mnyenyijami „O szusnosztyi NTR” – Filozovszkije Nauki 1973. 5. sz. 87–105. old., 1974. 2. 96–107. old., 1975. 3. sz. 90–109. old.)

³¹ Amíg a korai művekben a TTF lényege meghatározásának problémája elsősorban a történelmi metarializmusnak, mint már ismert metodológiának az általános módszereire támaszkodó – magának a lényegnek a tartalmáról folytatott vitáknak a keretében került megvizsgálásra; addig az utóbbi évek műveiben előtérbe kerülnek a kutatás tárgyához a jelenkori TTF specifikumaihoz, törvényszerűségeihez használandó saját módszerek és fogalmi apparátus kidolgozásának a feladatai. (Ld. „Cselovek-nauka-tehnika”; Ju. Sz. Melescsenko: Tychnyika i zakonomsztyi jijő razvityija”. L. 1970; Ny. I. Drjaklov: „Szocialnűje problémü NTR”. M. 1972;

J. A. Kozinov: „Problemü szootnosényija naucsno-tehnyicseszkoj i szocialnoj revoljucii” M. 1972; V. D. Kamajev: „Szovremennaja NTR” M. 1972; „NTR i oszobennosztyi szocialiszticeszkovo razvityija v szovremennoj epohe”. M. 1974; „NTR i szocialnűj progressz. Obsetyeoreticeszkije voproszű szovremennovo etapa NTR” 1974; „NTR (obsetyeoreticeszkije problémű)”. M. 1976. 198–206. old.

³² G. D. Danyilin felállítja a metodológia fejlődésének szakaszait és periodizációját (Ld. „NTR i szocialnűj progressz” Szekcija I. M. 1974. 11. old.), mely szerint az első szakaszban – az 50-es évek végétől a 60-as évek elejéig – a metodológiai megközelítések keresése folyt; a 60-as évek végére kialakult a metodológiák sokfélesége és elkezdődött a rendszerezésük és leírásuk szakasza; a 70-es évek elején folyt le az áttérés a megközelítésekről a metodológia kidolgozására, arra, hogy megkíséreljék klasszifikációjukat, elemzésüket és kritikájukat. A jelenlegi negyedik szakaszban a kritika lezárulásával és a TTF elemzés unifikált metodológiája kidolgozásával találkozunk. Ugyanakkor Danyilin munkájának elméleti részéből kitűnik – ahogyan erre V. I. Gukov is utal –, hogy a szerző összetéveszti a TTF elméletének és kutatásának metodológiai problémáit (megjegyzem: erről a hibás megközelítésről a legutóbbi munkáiban sem tesz le; ld. pl. Voproszű Ekonomiki 1976. N°10. 14–16. old.). A metodológiai megközelítésekről, s mint ezek következményeiről, a TTF lényegének különböző koncepcióiról szólva a szerző csupán mennyiségileg különbözteti meg őket: az „egyszerű összeg” metodológiája; „monomér analízis” metodológiája; „polifaktorális analízis” metodológiája.)

³³ Lásd „Osznovnűje napravlenyija i tyemp naucsnuh isszledovanyij po obsetyemethodologiceszkim i obsetyeoreticeszkim problemann NTR” – „NTR (obsetyeoreticeszkije problémű)”. Prilozsenyije. I. M. Nauka, 1976. 198–200. old.

³⁴ „NTR (obsetyeoreticeszkij problémű)”, 96–114. old.

³⁵ Ld. bővebben: G. Ny. Volkov: „Isztoki i gorizontű progressza”; P. Ny. Fedoszejev: „Filoszofszkaja interpretacija NTR”, Voproszű Filozofii 1976.10. old. és mások.

³⁶ Lásd „Obmen mnyenyijami O szusnosztyi NTR”. – Filoszofszkije Nauki, 1973. 5. 87–105.

old.; 1974. 2. 96–107. old.; 1975. 3. 90–107. old., valamint a kritikájukat: G. D. Danyilin: „O szusnosztyi NTR” – Voproszű Ekonomiki 1976. 10. 14–24. old.; „NTR (obsetyeoreticeszkije problémű)”. M. Nauka, 1976. 19–32. old.; 70–80. old.; 136–170. old.; P. Ny. Fedoszejev: „Filoszofszkaja interpretacija NTR” – Voproszű Filozofii 1976. 19., 3–18. old. és mások.

³⁷ Pl. ld.: „A TTF lényegének és specifikumainak a megértése, maguknak a forradalom tényezőinek az elméleti összegezése és elemzése eredményeként érhető el... A vizsgált forradalom elnevezése azt jelenti, hogy itt a tudomány és a technika meghatározott egységét kell szem előtt tartani.” (6. old.); „A TTF a tudományban és a technikában végbemenő forradalommal jellemezhető, vagyis ebből a két forradalomból tevődik össze a tudományos-technikai forradalom”. (12. old.) V. G. Marabov: „NTR” i kommunizizm” M. Znányije 1972; valamint „Cselovek-nauka-tehnika”. M. Politizdat, 1973. 15. old., és mások. Ezeknek a koncepcióknak a kritikáját bővebben is ld.: Sz. Ny. Szmirnov: „Szsiztema, nauka i tehniká’ v uszlovijah naucsno-tyehnyicseszkoj revoljucii” – Voproszű Filozofii 1975. 3.; D. Filippov: „Naucsno-tehnyicseskaja revoljucija i szocializm.” Drzsavno izdatyelsztvo. Varna 1973. 56–57. old. azt írja: az „egyesítés” és különösen az „összenövés” terminus filozófiai-gnoszeológiai téren feltételezi a korábban különböző nemű lényegekből, adott esetben a tudományból és a termelésből egy új minőség kialakulását. Ez azt jelenti, hogy a tudomány – összenöve a termeléssel –, eltűnik, mint „tudomány”, ugyanúgy, a termelés is megszűnik, mint „a termelés” minősége, s ötvöződik egy valamiféle új lényegbe, amelyet tudományos-technikai forradalomnak is lehetne nevezni... A tudomány hatalmas mértékben megerősödő kapcsolata a termeléssel nem valami sikeres kifejezést nyert az „összenövés” fogalomban.

³⁸ Lásd G. D. Danyilin: „O szusnosztyi NTR”. Voproszű Ekonomiki 1976. 10, 15. old. (Danyilin kritikájának elégtelensége itt mint a következő elemzésben látni fogjuk, abban áll, hogy bár megtalálja a TTF lényege – valóban nem teljes, nem pontos – meghatározásainak „fájó” pontjait – amelyekből nem lehet levezetni, megmagyarázni sok mindent a társadalmi jelenségekben; a tuda-

mány, a technika, a termelés fejlődésében, vagy helytelen következtetésekre lehet jutni – ő maga is, más koncepciók egyszólagosának kiküszöbölésére törekedve, nem teljes értékű következtetésekre jut.)

³⁹ Lásd, „NTR i obszcsesztvo”. M. 1973. 8. old.; V. Ny. *Sevcsenko*: „Filozsofszkije predposzülki komplexnovo analiza NTR kak szocialnovo javlennyija”. „NTR (obszeteoreticszkije problemü)”. M. Nauka. 1976. 132. old.

⁴⁰ Ez a kiinduló pontja nem egy revizionista koncepciónak (ha nem is fogalmazzák meg pontosan ilyen formában). Lásd, pl. R. Garaudy, E. Fischer és mások munkájában.

⁴¹ Azt vallják, hogy a „technológia” terminus lehetvé teszi érthetőbb és konkrétabb megjelenítését a tudományos-technikai, még pontosabban tudományos-technológiai (vagy egyszerűen technológiai) forradalom lényegi magvának. Ez már magának a technológiának, mint a gyakorlati célok elérése érdekében az ismeretek alkalmazásának a meghatározásából következik.” Ld. V. I. *Sevcsenko*: „NTR (obszeteoreticszkije problemü)”. M. 1976. 124. old. Eközben a „technika” fogalma kicserélődik, „feloldódik” egy szélesebb körű fogalomban („... a technológia a szó tágabb értelmében...”) a szervezett tudományos ismeretek minden fajtájának célirányos, rendszerszerű alkalmazása a legkülönbözőbb gyakorlati célok elérése érdekében. És akkor teljesen megalapozottan lehet beszélni nemcsak a termelés technológiájáról, hanem az intézményi tevékenység vagy egészében az osztálytársadalom anyagi termelésének a „technológiájáról” is, (123–124. old.), ami „elvisz” bennünket az anyagi termelés szférájából és olyan koncepciók kiépítésére ad lehetőséget (pl. a társadalom szociális struktúrájával kapcsolatban), amely messzire – nem marxista következtetésekre vezet.

⁴² Lásd, G. D. *Danyilin*: „O szusnosztij NTR” – Voproszű Ekonomiki, 1976. 10. 14. old.; vagy „Politicszskaja ekonomija” t. 4. M. Müszly 1971, 38. old. / „... a gépi komplexum döntő láncszeme a modern TTF körülményei között is a munkagép marad. Csak akkor, amikor a lényegi változások ezt a láncszemet kezdik érinteni, kezdődnek a gyökeres változások a társadalmi termelés egészének technikai bázisában”.

⁴³ Lásd, P. Ny. *Fedoszejev*: Voproszű Filozsofii 1976. 10. 12. old.

⁴⁴ Lásd, Sz. V. *Subardin*; A. A. *Kuzin*: „NTR kak zakomernij isztoricseszkij processz”; és A. A. *Kuzin*: „Szusnosztij szovremennoj NTR”, „NTR (obszeteoreticszkije problemü)”. M. Nauka, 1976; G. Ny. *Volkov*: „Isztoki i gorizontü progressza (Szociologicszskije problemü razvityija nauki i tyehnyiki)”. Pol. lit. M. 1976.

⁴⁵ Lásd, Sz. V. *Subardin* és V. I. *Gukov*: „Tyeoreticszskije i metodologicszskije voproszű opregyelennyija pokazatyelaj i parametrov NTR” (Doklad na naucsnom szovessanyii po tyeme „Konkretnyje harakterisztiki, pokazatyeli i parametru szovremennoj NTR”). „NTR (obszeteoreticszskije problemü)”. M. Nauka, 1976. 203. old. Tartalmilag hasonló meghatározásokat ld.: „Szocialno-ekonomicszskije problemü NTR” M. Müszly 1976. 46–47., 49. old.; „Cselovek-nauka-tehnika”. M. Politizdat, 1973. 26–27., 352–354. old.; „Szovremennaja NTR. Isztoricseszkije isszledoványije”. M. 1970. 224. old. és mások.

⁴⁶ G. Ny. *Volkov*: Isztoki i gorizontü progressza. M. Polit. lit. 1975. 234. old.

⁴⁷ Példaként szolgálhat a TTF a Szovjetunióban is. Lásd erről bővebben: P. Ny. *Fedoszejev*: „Voproszű Filozsofii 1976. 10., 15–16. old.

⁴⁸ „Tevékenysége során a párt a jelenlegi TTF eredményeit a kommunizmus építése céljai alá rendeli. A szocializmus feltételei között a jelenkori TTF a kommunizmus anyagi technikai bázisa megteremtése ügyének hatalmas eszközeként lép fel”. – „Partijija i szovremennaja NTR”, 319. old.

⁴⁹ Lásd bővebben: „Cselovek-nauka-tehnika” 352–354. old.; Ny. V. *Markov*: „NTR: analiz, perszpektyivü, poszledsztvija”, 30–32. old.; „NTR (obszeteoreticszskije problemü)”, 6–19., 136–170. old.; G. Ny. *Volkov*: Isztoki i gorizontü progressza”, 175–205., 225–234. old.

⁵⁰ Külön figyelmet érdemel a kérdésben A. A. *Kuzin* kutatása, aki megállapította, hogy „a tudomány abszolút, közvetlen termelőeri minőségben való funkcionálása... egyike a kommunizmusra jellemző termelés fő mutatóinak... Eközben a tudományról, mint olyan tudományról van szó, amelyet a termeléshez használnak, és a köz-

vetlen, önálló termelési folyamatokról, s nem a termelésről általában. Ami a termelést egészében és az élőmunkát – amely a közvetlen termelési folyamatok mellett fog állni, s nem pedig azok fő ágense lesz – illeti úgy ez a munka még nagyobb mértékben, mint korábban összekapcsolódik a tudománnyal, tudományos munka, vagy

egyúttal tudományos munka is lesz... Az ilyen szervezesebb kapcsolódása az élőmunkának a tudománnyal elengedhetetlen feltétele, mutatója... a másik oldala a tudomány, mint a termeléshez alkalmazkodó tudomány – közvetlen termelőerővé válásának”. „NTR (obstyeoreticeszkije problemü)”, 15–16. old.

TTF, munkásosztály, ideológiai harc

(Tájékoztató nemzetközi konferenciáról)

A Prága melletti Liblicében tartotta XI. ülészakát a szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködés keretében tevékenykedő „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban” című Probléma Bizottság. Az ülésen hét ország: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK és a Szovjetunió képviselői vettek részt.

A XI. ülészak programjának részeként a Probléma Bizottság szervezésében nemzetközi elméleti konferencia zajlott le „Tudományos-technikai forradalom, munkásosztály és ideológiai harc” címmel, amelyen harminc előadás hangzott el. Az előadások teljes szövege a Probléma Bizottság hagyományainak megfelelően „Információs Bulletin” formájában meg fog jelenni. Ezért most csak néhány előadás ismertetésére térünk ki.

*

Radovan Richta, a Csehszlovák Tudományos Akadémia levelező tagja, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének igazgatója „*A munkásosztály és a tudományos-technikai forradalom*” címen tartott előadást, amelynek bevezetőjében hangsúlyozta, hogy Marx, Engels és Lenin megállapításaival összhangban az utóbbi évtized tapasztalatai azt mutat-

ják, hogy a kommunista társadalmi-gazdasági formációba való átmenet nemcsak a hatalom megragadását, az új társadalmi viszonyok megteremtését jelenti, hanem szoros kapcsolatban áll a termelőerők struktúrájában és dinamikájában bcállott forradalmi változásokkal, amelyek döntő eleme a tudományos-technikai fejlődés. A társadalmi fejlődés perspektíváinak meghatározásakor feltétlenül figyelembe kell venni a néptömegek növekvő aktivitását és a tudomány minőségileg új szerepét is. Ezért a tudományos-technikai forradalom által is előidézett társadalmi változások és a munkásosztály történelmi küldetése közötti viszony a mai osztályokra tagozódott világ egyik legfontosabb problémája.

A modern polgári társadalmak váltságjelenségeivel kapcsolatban *sok olyan polgári koncepció született, amely az éleződő társadalmi válságot a tudományos-technikai forradalom újabb és újabb vívmányaival hozza összefüggésbe*. E koncepció közös vonása, hogy a tudományos-technikai forradalom mozgató erejét nem a munkásosztály, hanem más társadalmi osztályok és rétegek szerepére vezeti vissza. Háttérbe szorul ezeknél a koncepcióknál két döntő tendencia vizsgálata, amely alapvetően tükrözi a tudományos-technikai forradalomnak a munkásosztály helyzetére gyakorolt hatását: egyrészt a munkásosztály számbeli növe-

kedése, s ezzel együtt élet- és munkakörülményeinek a változása, belső átalakulása, amit a tudományos-technikai forradalom tipikus kísérőjelensége, az intenzifikálódás folyamata szab meg. *Az utóbbi évtizedben a munkásosztály számbeli leg csaknem a húszsorosára növekedett.* Az 550 milliós munkásosztály összetételében 150 milliót tesz ki a szocialista országok, 220 milliót az iparilag fejlett országok és mintegy 170 milliót a fejlődő országok munkásosztálya.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a TTF nem tudja közvetlenül megváltoztatni sem a termelési viszonyokat, sem pedig kiküszöbölni a társadalmi osztályok közötti határokat. A tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos változások felszíne alatt forradalmi változások mennek végbe a termelőerők struktúrájában és dinamikájában. A technika végrehajtó funkciók sokaságát veszi át, amelyeket korábban emberek láttak el. Ugyanakkor potenciálisan felszabadulnak a munkásosztály erői, amelyeket a termelési folyamat irányítására és tőkéletesítésére fordíthat, éppen a tudomány felhasználása révén. Attól függően, hogy milyen fokon és milyen arányban valósulnak meg a termelőerőknek e kettős változásai, lesz a TTF a különböző társadalmi feltételek között különböző irányultságú és vezet különböző eredményekhez.

A tőkésországokban a TTF kezdeti szakaszában gyorsan nő a szakemberek (a tudósok, a mérnökök, a technikusok stb.) csoportja, akik a termelés tudományos előkészítésével és irányításával foglalkoznak, a dolgozók többi kategóriájával szemben. Ezt tükrözik az „ismertek társadalma” (know-ledge) és a poszt-indusztriális társadalom koncepciói. R. Richta D. Bell két ismert könyvének (The Post-Industrial Society. In: Technology an Social Change, ed. E. Ginzberg, New York-London 1964. és The Coming Post-Industrial Society, New York 1973.) összevetése alapján helytálló, nálunk is jól ismert következte-

téseket vont le a tudományos-technikai forradalom hatásaival és perspektíváival kapcsolatban. Szó sincs tehát olyan új „posztindusztriális” társadalomról, amit a tudományos-technikai forradalom szült, s amelyben a hatalom – amit ez esetben a tudomány közvetít – a tudósok kezében van. A tudomány olyan társadalmi erő, amely a tőke rendelkezésére áll, a régi társadalmi struktúra pedig magához igazítja a termelőerők fejlődésének útjait – beleértve a szakemberek számbeli növekedésének korrekcióját is–, és deformálja azokat.

A tudományos-technikai forradalom egyik következménye a *munkatermelékenység növekedése*, s ezzel párhuzamosan a felszabadult munkaerő átáramlása a szolgáltató iparba, az adminisztratív szférába. Ezzel a jelenséggel kapcsolatos a „szolgáltató társadalom” elmélete és a középrétegek, az új középosztály uralmának hangoztatása.

A tudomány és a munka közötti szakadékot tükrözik azok az újabb polgári koncepciók, amelyek szerint a jelenkor döntő társadalmi ereje a lumpenproletariátus vagy a „megalázottak és megszorítottak” tarka csoportja, akik a társadalom periferiáján élnek, szemben a munkásosztállyal, amely a TTF körülményei között elvesztette a forradalmiságát.

Az úgynevezett „argentin csoport” (Bariloche) interpretációjában – amelyet a Római Klub számára dolgoztak ki – a jövő alapját képező szociális erőket a következőképpen lehet konkretizálni: 1. parasztok, 2. kettős gyarmati elnyomás alatt álló nemzeti területek, 3. a városok periferiáján élők, akik különösen szegények és nincstelenek, 4. azok az intellektüellek, akikre ellentmondásos dialektika hat, amely egyrészt növeli jelentőségüket és reményeiket, másrészt viszont nem értékeli cléggé, aláveti képviselőiket, 5. az ifjúság, a nők stb. non-konformista, tiltakozó, lázadó erői (ide tartozik a szociális anomia minden megjelenési formája).

A tőkés társadalomban a tudományos-technikai forradalom folyamata ellentmondásos, az ellentmondások perspektivikusan sem oldhatók meg. A szocialista társadalomban – ezzel szemben – a tudomány termelőerőként, a társadalmi munka szellemi potenciájaként jelentkezik, a termelőerők döntő eleméhez és forrásához, a munkásosztályhoz kapcsolódik. A tudományos-technikai forradalom a szocializmus körülményei között jóval kiterjedtebb, a tudomány mint osztársadalmi termelőerő a többi termelőerő alkotórészeibe (technikai és társadalmi komponensek) való behatolásának formájában valósul meg.

A tudomány technológiai alkalmazásával egyidejűleg egyre nagyobb jelentőségű a tudományoknak a termelési folyamat társadalmi szervezete révén történő alkalmazása, a szakképzettség és az alkotó kezdeményezés. Csak ilyen körülmények között bontakozhatnak ki azok a strukturális változások, amelyek a TTF-mal kapcsolatosak, s valósulhat meg a TTF következtében a tudomány és a munka összekapcsolása. Ez esetben nyilvánvaló, hogy a *tudomány nem egy szűk szakmai elit ügye*, hanem Marx szavaival élve „general intellect”, társadalmi ismeretek és termelőerő, társadalmi bázisa az az osztály, amelynek történelmi küldetése a társadalmi termelőerők és az emberek általános fejlesztése.

A munkásosztály körül csoportosulnak a termelőerők fejlesztésében ugyancsak érdekelt más társadalmi rétegek, mindegyiknél a tudományos-műszaki értelmiség.

A TTF kezdetétől változásokat hozott a szocialista társadalom struktúrájában, főként a különböző társadalmi osztályok és csoportok számaránya terén. A TTF következtében a közvetlen termelésből felszabadult ember tevékenységi struktúrája is átalakult, kibővültek a termelést előkészítő és irányító funkciói, erősödtek tudományos vonásai, műveltebbé vált.

A művelődés, képzés folyamata gyorsabb, mint azt a termelés közvetlen szükségletei diktálják. Mint *N. A. Autov*: A műszaki haladás és a munkáskaderek mozgása című könyvében megjegyzi, a Szovjetunióban a munkások képzettségi szintje meghaladta a technikai szempontból szükséges szintet, ez azonban a dolgozók személyiségének fejlesztése szempontjából igen kedvező.

A munkásosztály nemcsak a TTF teljes és mindenoldalú kibontakozásában érdekelt, hanem annak tervszerű irányításában is, amely kizárja a TTF nemkívánatos hatásait. A TTF mind erőteljesebben veti fel az irányítás problémáját. A fejlett szocialista társadalmat mindegyiknél a tudományos irányítás jellemzi, ahol az irányítás új értelmet nyer, egyre közelebb kerül az önirányításhoz.

A polgári társadalom jelenlegi és jövőbeni tudományos irányításával kapcsolatban is számos elmélet született, amelyeket R. Richta érintett előadásában. Az ismertetett koncepciók azonban nem adnak választ az alapvető kérdésre. Az irányítás folyamatában a döntéseket a szakembereknek csak kisebb csoportja vagy egyének hozzák, s ez ellen egyre fokozottabb mértékben tiltakozik a munkásosztály, amelynek képviselőit kizárják a döntési folyamatból.

A TTF körülményei között az élet dinamikája az összes társadalmi folyamat komplex tudományos irányítását követeli meg, s az irányítás elméletének és gyakorlatának osztársadalmi méretű kidolgozását tételezi fel, amely egységes egészben fogja össze a tudományos-műszaki, a gazdasági, a társadalmi és a kulturális aspektusokat. Ebben a rendszerben a tudomány mint a társadalomirányítási stratégia szerves része tervszerűen fejlődik.

*

J. A. Vaszilcsuk professzornő, a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének osztályvezetője „*Tudomá-*

nyos-technikai forradalom, a modern kapitalizmus ellentmondásai és a proletariátus” címmel adott összefoglalót az intézetükben folyó kutatásokról, s különös figyelmet szentelt az automatizáció problematikájának.

A professzornő szerint a TTF igen gyors ütemben változtatja meg a termelőerők minden elemét. Ezért a TTF szisztematikus vizsgálatának egymással kapcsolatban álló termelési, társadalmi-gazdasági, politikai és egyéb problémák egész sorát kell átfognia, amelyek közül J. A. Vaszilcsuk a következőket tartja a legdöntőbbeknek: 1. A tudományos-műszaki átalakulások lényege és belső logikája a termelőerőknél; 2. az ennek eredményeként bekövetkezett változások a termelési viszonyokban és a tőkés kizsákmányolás rendszerében; 3. a tőkés társadalom belső ellentmondásainak kiéleződése.

A TTF tehát *sokréttű változások komplexumaként megy végbe*. A termelőerőkben bekövetkezett legfontosabb változások: a termelés villamosítása, a kemizálás, a komplex gépesítés, az automatizálás, a termelés kibernetizálása, a mérnöki munkaszervezés, a folyamatos futószalag-technológia bevezetése, a mezőgazdaság gépesítése, a szolgáltató szféra iparosítása, a bonyolult és drága infrastruktúra kialakulása, a termelés tudomány-igényességének növekedése, a világvilágűrbe való behatolás, és az atomenergia mint a jövő fő energiaforrása.

A termelőerők forradalma *technológiai forradalomként jelentkezik*. A tömegtermelés fejlődése két technológiai formában folyt és folyik: 1. a munka és tudomány-igényes mérnöki futószalag módszer és 2. a tőkeigényes automatizálás és kibernetizálás formájában. A tömeges automatizálás a tőkeigényességen kívül felveti a feleslegessé vált munkacső kérdését is, amely vagy a szellemi termelésbe, vagy a szolgáltató szférába áramlik át. Az automatizálás – mint egy következő, magasabb technológiai mód-

szerre való átmenet – elemi nagyobb mértékben csak a hetvenes években fejlődnek. Ezért azok a szerzők, akik a TTF lényegi folyamatának az automatizálást tartják, azt hangsúlyozzák, hogy a TTF fejlődése éppen csak megindult.

A TTF egyik kísérőjelensége a *szakosodás*, amely már túllépte a nemzeti kereteket, s jelentősen meggyorsította a nemzetközi munkamegosztás és a világkereskedelem fejlődését. A folyamatos tömegtermelés a munka társadalmasodása új lépcsőfokának alapja lett, a szakosodás pedig különböző tőkésországok több ezer üzemének dolgozóit kapcsolja össze, így a szakosodás a nemzetközi integráció egyik fő tényezőjévé vált. A termelési folyamatban végbement technológiai változások alapján változtatták meg a tőkés kizsákmányolás rendszerét, s a bonyolult munkaerő kizsákmányolása rendszerének kialakulásához vezettek.

A hatvanas években a tőkés kizsákmányolás fokozására irányuló törekvésekkel párhuzamosan megnőtt az érdeklődés a dolgozók *idegi-pszichikai folyamatainak, intellektuális tevékenysége tényezőinek vizsgálata iránt*. A kutatási eredményeket széleskörűen alkalmazták a termelés szervezésében és irányításában. Fejlődésnek indult a munka tartalmát gazdagító tényezők vizsgálata. Mindez elsősorban a munkatempó gyorsítását szolgálta.

Mindezek óriási hatást gyakoroltak a bérmunkások tömegeire. Korunkban a világ különböző részein megtalálható a proletariátus valamennyi termelési formája. A tőkés úton fejlődő országokban ez főleg a mezőgazdasági munkásságot jelenti. Az iparosítás előrehaladásával azonban megjelent az üzemi-gyári proletariátus is, amely egyre nagyobb mértékben megszabja az ország proletariátusának arculatát. Tőkésországok egész sorában – amelyek még csak a TTF küszöbéig jutottak el – hagyományosan az üzemi-gyári proletariátus van túlsúlyban. A legfejlettebb tőkésországokban, amelyek

már beléptek a TTF szakaszába, a proletariátus gerincét a tömegtermelés ágazataiban dolgozó munkások és technikusok jelentik, akik a futószalagos technikájú üzemekben dolgoznak.

A proletariátus legfejlettebb csoportjának osztálytudatát számos termelési és társadalmi tényező gyengíti, deformálja. A század hatvanas éveiben a termelés fejlődésének ezen a lépcsőfokán kezdődött el a proletariátus újabb csoportjának, az automatizált termelésben foglalkoztatott dolgozók rétegének a kialakulása. Általános és szakmai képzettségének jóval magasabb szintje s a szellemi munka elemeinek nagyobb fajsúlya a munkásosztály ezen részét a mérnök-technikus gárdához közelíti. A TTF további fejlődése során tovább nő a szakmunkások aránya. Az Egyesült Államokban például az 1940-es 26,9%-hoz képest 1973-ban a szakmunkások a munkásság 38,1%-át tették ki.

Végül pedig – főként az Egyesült Államokban, ahol leginkább alkalmazzák a TTF vívmányait – gyorsan nő a szellemi bérmunkások tömege. A tudományos-műszaki fejlődés legfőbb társadalmi eredménye a kapitalizmusban a bérmunkások osztályának fejlődése, akik a dolgozó lakosság túlnyomó többségét teszik ki, s teljesen világos, hogy termelő potenciáljuk és életszükségleteik a nemzet egészének arculatát változtatják meg.

A bérmunka fejlődésének fő lépcsőfokai egyben a tudomány fő társadalmi termelőerővé válásának lépcsőfokait is jelentik, ezért a TTF lényegét a termelőerők szférájában nem annyira a technika és technológia terén történt előrelépéseként, mint inkább maga a termelő előrelépéseként jellemezhetjük. Hiszen a fejlettebb dolgozóval rendelkező termelés maga keresi az újabb felfedezéseket, dolgozza ki alkalmazásuk útját. A kapitalizmus körülményei között a termelés szempontjából fejlettebb dolgozó minőségileg jobb áruként – bonyolult munkaerő gyanánt – jelentkezik a munkapiacra.

A bérmunkások mindhárom típusa – a futószalagon, az automatizált termelésben dolgozó proletariátus és a szellemi bérmunkások tömege – kialakulásának közös alapja a középiskolai végzettség. Az új munkaerő állandó jelleggel képes a ritmikus munka intenzivitásának jóval magasabb fokára. Az új munkaerő kialakulását új településtípusok létrejötte is kíséri, a városi agglomeráció és az úgynevezett megalopoliszok kifejlődése, s ami döntő e csoportoknál: a kapcsolataik és a szociális viszonyaik egyre bonyolultabbá válnak, hiszen a társadalmi kontaktusok bonyolult világa az újtermelés előfeltétele, az emberi élettevékenység fontos megnyilvánulása, a bonyolult munkaerő hordozója.

A bonyolult munkaerő – természetesen – nagyobb értékű árut képvisel, amelynek legfőbb sajátossága, hogy *az alkalmazása révén létrehozott időegységre eső érték többszörösen felülmúlja az egyszerű munkaerővel termelt értéket*. Ilyen körülmények között a tőkés kizsákmányolás növekedése az érték-többlet normák emelkedését, s a proletariátus helyzetének rejtett formákban történő romlását jelenti, ami a bérek csökkentésében (abszolút romlás) és a munkásoknak a megtermelt értékben való részesedési aránya csökkenésében (relatív romlás) nyilvánul meg.

A fejlett tőkésországokban tehát az érték-többlet normák intenzív növekedését és a proletariátus nemzeti jövedelméből való részesedésének periodikus csökkenését figyelhetjük meg. Így maga a TTF a kapitalizmusban az abszolút érték-többlet új, magasabb fokára való átmenetként jelentkezik. Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a tőkés termelés ugyanúgy ellentmondásokat hordoz, mint korábban, az új körülmények között csak mozgásuk mechanizmusa változott meg.

A technológiai fordulat a tőkés termelésben az I. világháború idején mint *hadi-műszaki forradalom* jelentkezett. A bonyolult munkaerő kialakulása a har-

mincas évek világgazdasági válságának mellékterméke, amennyiben a munkalehetőségek híján elhúzódtott a képzési idő. A harmincas években – a válság után a folyamatos futószalagos termelés megint hadi keretek között fejlődött tovább. Az ötvenes-hatvanas években a folyamatos tömegtermelés kiterjedt a polgári iparágakra, de a helyi háborúkkal kapcsolatban igen jelentős maradt a hadi ágazatok termelése is.

Tehát a XX. század első hat évtizedében végbement fejlődés során a tömegtermelés két szemben álló formája időről időre átadta egymásnak a döntő szerepet a TTF kibontakozásában. Senki előtt sem kétséges, milyen veszteségekkel jártak társadalmi szempontból a militarizmus, a két világháború, a fegyverkezési hajszák és a helyi konfliktusok. Azt mondhatjuk, hogy mindez valamiféle sajátos „fizetség” az új termelési technológiáért a kapitalizmus keretei között. A több ezer milliárd dolláros veszteség többszörösen felülmúlja azt az össztőke felhalmozást, amellyel a kapitalizmus 300 éves fennállása alatt számolhatunk.

A kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése mellett *kiterjedt az állam szervező, szabályozó tevékenysége*, amely elősegítette, hogy a monopóliumok a folyamatos tömegtermelést hol hadi, hol polgári formájában működtessék. A folyamatos futószalagos technológia fejlődése nagy és sokoldalú hatást gyakorolt a társadalmi termelőerőkre. Ez a hatás leginkább a termelés anyagi-műszaki bázisának fejlődésében, a csere és a fogyasztás anyagi-kulturális bázisánál, a dolgozók és fogyasztók jellemző vonásaiban és a tudomány termelési szerepében nyilvánul meg.

A polgári közgazdászok, szociológusok, történészek a társadalmi termelőerők fejlődésében bekövetkezett előrelépést úgy fogják fel, hogy a TTF kiküszöbölte a kapitalizmus minden úgynevezett hiányosságát. Ez az álláspont azonban fi-

gyelman kívül hagyja, hogy a tőkés világ nagyobb része még egyáltalán nem ment keresztül a termelésnek és a gazdaságnak ezen a tudományos-műszaki átalakulásán, s azt is, hogy az ötvenes-hatvanas évek külsőleg nyugalmasnak, simának tűnő gazdasági fejlődése során hatalmas belső ellentmondások halmozódtak fel a kapitalizmusban. Ezek a hetvenes években mindjobban a felszínre kerültek.

Óriási mértékben *megnőtt a termelés társadalmi jellege*, aminek egyre kevésbé felel meg az állami-monopolista szabályozás és a gazdaság programozása. Hatalmas nemzetközi monopóliumok jöttek létre, amelyek ténylegesen hozzáférhetetlenek a nemzeti méretű állami szabályozás számára. Megnőtt a nemzetközi piacokon a konkurrencia, amely kiterjedt kereskedelmi háborúhoz vezetett. Megrendült a nemzetközi tőkés valutarendszer. A gazdasági ellentmondások kiéleződése a tömegtermelési hadi formáihoz való visszatéréssel fenyeget, ami tovább mélyíti az állami-monopolkapitalista rendszer válságát.

A kapitalizmus fő társadalmi ellentmondása *a tőke és a bérmunka ellentéte*, ami a monopoltőke és a már képzett dolgozó ellentmondásává vált. A képzett munkások alávetése a tőke érdekeinek, az irányításból való kiszorítása csak megbontásuk, a tudatos társadalmi tevékenységtől való izolálásuk esetén lehetséges. Ennek fő eszköze a fizikai és szellemi dolgozók szembeállítása.

A kapitalizmus alapvető ellentmondása, a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásának lényege nem változott, csak a formája. A munkásosztály történelmi küldetése továbbra is az alapvető ellentmondás megoldása. Ezt a feladatot a munkásosztály csak akkor oldhatja meg, ha növekszik szerepe és jelentősége a társadalomban. Mivel ezt a folyamatot a TTF elősegíti, a munkásosztály világméretben támogatja annak kibontakozását és előrehaladását.

*

Halay Tibor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete igazgatóhelyettesének „A TTF és a szocialista demokrácia összefüggésének néhány kérdése” című előadását fokozott érdeklődés kísérte, mivel csak ez az egy előadás foglalkozott ezzel a bonyolult problémakörrel.

Az előadó hangsúlyozta, hogy *Magyarország még csak a TTF kibontakozásának a küszöbén* áll. Természetesen a termelőerők fejlesztésére irányuló terveink figyelembe veszik ezt a folyamatot, hiszen hatásai már megfigyelhetők a társadalmunkban lezajlott folyamatoknál (a munka jellegében, az osztályok és rétegek jellemző vonásaiban). Sőt már érződnek a tudományos-technikai forradalom káros hatásai is, például a környezet szennyeződése.

A meghirdetett társadalmi programjainkban tekintetbe vesszük a TTF folyamatának követelményeit és hatásait, ugyanakkor azonban hiba volna eltúlozni a TTF jelenlegi szerepét és hatásait Magyarországon. A reális számítások szerint e folyamat kiteljesedéséhez és hatásai átfogóbb, reális érzékeléséhez még legalább 15–20 év szükséges. Magyarországon a termelőerők továbbfejlődése a század végéig terjedő időszakban szoros kapcsolatban lesz a TTF-mal és annak társadalmi hatásaival, ami pedig a termelési viszonyok és a politikai rendszer fejlődését illeti, ez szorosan kapcsolódik a szocialista demokrácia kibontakozásához. Így értelmezzük a TTF, a szocialista demokrácia és a munkásosztály történelmi céljainak szoros összefüggését, kölcsönös kapcsolatát.

Az egész társadalmat átfogó folyamatok szintjén az alapvető a fejlett szocialista társadalom anyagi-műszaki bázisának a megteremtése. A fejlett szocialista társadalom termelőerőinek meghatározó jegyei egyértelműek. Ez a döntő mutatók (egy főre eső nemzeti jövedelem, a hatékonyság, az ágazati és termelési struktúra) olyan színvonalát jelenti,

amely a gazdaságilag fejlett országokra jellemző, de lényeges változásokat is jelent a termelésben, a munka jellegében és a szellemi munka részarányának növekedésében. Mindez, mint ismeretes, a TTF révén válik elérhetővé.

A fejlett szocialista társadalom megteremtése szempontjából elsődleges fontosságúak a tulajdont, az osztály- és rétegstruktúrát, valamint a politikai rendszer fejlődését érintő folyamatok. Az össznépi állami tulajdon vezető szerepe mellett megy végbe az állami és szövetkezeti tulajdon továbbfejlesztése, illetve közeledési tendenciája. Eljövendő osztálystruktúránkat – de a jelenlegit is – komplexen, az összes meghatározó tényezők figyelembevételével vizsgáljuk. Példaként a munkásosztály értelmezését említhetjük meg, amely már tükrözi a TTF tendenciáit.

Halay Tibor ismertette a Magyarországon kimunkált munkásosztály-fogalmat és a jellemző adatokat. Ezen az alapon bontakozik ki osztálystruktúránk fejlődése, az osztályok és rétegek közötti különbségek csökkenése. Az állam osztálytartalmát tekintve proletárdiktatúra, azonban az osztálykülönbségek csökkenése mértékében erősödnek össznépi vonásai, amelyben a munkásosztály marad a vezető erő, s egyre inkább kibontakoznak az eljövendő kommunista társadalmi-önirányítás elemei.

Ezeket a folyamatokat az előadó azért tekintette át, mert lehetővé teszi, hogy *következtetéseket vonjunk le a TTF és a szocialista demokrácia néhány fontos elemének összefüggésére*. Ezek közé tartozik az érdekek rendszere, amelyen belül különösen fontos a társadalmi, a csoport, és az egyéni érdekek szerepe és kölcsönös kapcsolatuk vizsgálata. Erre épülve alapvető a döntéshozatal folyamata, valamint a politikai és a szakmai elem szerepe ezekben a folyamatokban. Különösen itt nyilvánul meg szembeszökően a TTF és a szocialista demokrácia kapcsolata. A döntéshozatal során a po-

litikai tényezők értékelésének a szakmai alternatívák alapján kell végbemennie, a megvalósításuk mechanizmusát pedig mély demokratizmusnak kell áthatnia. Ez fejeződik ki a párt vezető szerepében.

A TTF és a szocialista demokrácia közötti kapcsolat még közvetlenebbül nyilvánul meg *a gazdaságirányítás rendszerében, ahol* a demokratikus centralizmus elve érvényesül. Jelentős változások következtek be az irányítási módszerekben, háttérbe szorultak az adminisztratív módszerek, előtérbe kerültek a gazdasági, szabályzó funkciók. Megnövekedett a gazdasági egységek szerepe, a tevékenységük önállóbb lett, ami a gazdasági demokrácia fejlődését jelenti.

A TTF követelményei és a szocialista demokrácia kiszélesedése között a termelés emberi körülményeivel, a munkaerővel és a munka jellegével kapcsolatos folyamatokban tapasztalható a legközvetlenebb kapcsolat. Ezért tartjuk igen fontosnak az *üzemi demokrácia fejlődésének vizsgálatát*. A különböző munkahelyeken megvalósuló demokrácia keretei között különös jelentősége van az üzemi demokráciának, amely szoros kapcsolatban áll a munkásosztály helyzetével, a döntések előkészítésében és a döntéshozatalban való részvételével valamint a megvalósításuk fölötti ellenőrzésével.

Az üzemi demokrácia elősegíti a munka, a gazdálkodás színvonalának emelését, az üzemek, a vállalatok, az intézmények, a szövetkezetek irányítása hatékonyságának növelését, s emellett erősíti a dolgozóknak a tulajdonosi érzést is. Az üzemi demokrácia fejlődése hozzájárul ahhoz is, hogy egyes termelési részeket vezetői jobban megismerkedhessenek a dolgozók problémáival. Az üzemi demokrácia kiszélesedése a dolgozók társadalmi tevékenységének fontos fóruma.

Az üzemen belüli demokráciát az előadó úgy határozta meg, mint azoknak a lehetőségeknek a biztosítását, amelyek keretét adnak ahhoz, hogy a dolgozók a közvetlen és a közvetett demokrácia for-

máin keresztül aktívan beleszólhassanak a munkahelyük ügyeibe, részt vehessenek a döntések előkészítésében és meghozatalában, a végrehajtásuk formáinak kidolgozásában és ellenőrzésében. Az üzemi demokráciát az üzem komplex tevékenysége keretei között kell vizsgálnunk, amely átfogja az üzem minden szervét, fórumát, és elősegíti a dolgozók aktív részvételét az üzem ügyeiben, ami hozzásegít a fegyelmezett munka légkörének kialakításához. Az üzemi demokráciában a közvetlen és képviselői demokrácia formái egyaránt biztosíthatók. Országunkban számos olyan intézmény és fórum jött létre, amelyet az üzemi demokrácia fórumának lehet tekinteni. E fórumok értékskalája természetesen erősen differenciált, a lényeg azonban az, hogy az adott forma tényleges tartalommal és megfelelő joggal rendelkezzen ahhoz, hogy a dolgozók ténylegesen részt vehessenek a döntésekben. Az üzemi demokrácia hatékony megvalósításának fontos feltétele a vállalaton belüli gazdasági irányítás tökéletesítése. Ez a belső szervezethez fejlesztését teszi szükségessé, tehát azt, hogy a döntést mindig azon a szinten hozzák meg, ahol a szükséges adatok és eszközök leginkább rendelkezésre állnak. Nyilvánvaló, hogy az információs rendszernek döntő befolyása van a demokratikus fórumok munkájának hatékonyságára.

Az üzemi demokrácia érvényesítésekor Magyarországon *a meglévő fórumok lehetőségeinek tényleges kibaszására kell fordítani a fő figyelmet*, mivel ezeket csak részlegesen használjuk ki és gyakori a formalizmus. Ezért hangsúlyozzuk, hogy az üzemi demokrácia továbbfejlesztésének egyik fő feladata a demokratikus formák tartalommal való megtöltése, amely egyaránt biztosítja a dolgozóknak a döntésekben való teljesebb részvételét és aktivitását.

Ami *a szövetkezeti demokráciát* illeti, tovább kell fejleszteni a már jól bevált formákat, de számolnunk kell azokkal

a jelentős változásokkal is, amelyek a mezőgazdaságban végbemennek. A szövetkezetekben ugyanis egyre inkább előtérbe kerülnek a képviseleti demokrácia formái.

A szocialista vállalat (munkahely) a szocialista demokrácia fejlődése számára szervezeti kereteket jelent. Így kereteit annak a kölcsönös kapcsolatnak, amely a szocialista társadalom körülményei között a TTF, a munkásosztály és a szocialista demokrácia között létrejött.

*

A Problémabizottság XI. ülészakán az „Automatizáció és iparági munkás-ság” szekcióban megvitatásra került a Magyarország, NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió részvételével folyó kutatások, valamint a téma nemzetközi összehasonlító kutatásában a szocialista országok kutatói bevonásának számos kérdése. Elkészült a munkacsoport nemzetközi bulletinjének első kötete *„Tudományos-műszaki haladás és a szocialista országok munkásosztálya”* címen. A kötet

a szovjet és csehszlovák kutatások eredményeire épül. A munkacsoport tagjai megvitatatták az elkészült kötetet, s megállapodtak a második kötet előkészítéséről. Ugyancsak megállapodás született egy újabb közös kötet előkészítéséről *„A munkásosztály a tudományos-technikai forradalom körülményei között”* címmel; a munkát Csehszlovákia realizálja, a Szovjetunió és más országok vesznek részt benne.

Ezen kívül arra az elhatározásra jutottak, hogy hat ország kutatóinak részvételével összehasonlító jelleggel és közös adatbázison egy kötet készül a szocialista országok munkásosztályának fejlődéséről, jellemző vonásairól. A közös munkát az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete koordinálja.

Az ülészak egyik szekciójaként *„A munkásosztály és az ifjúság”* munkacsoport megvitatta *Az ifjúság életútjai a szocialista társadalomban* c. nemzetközi kutatással kapcsolatos tennivalókat, valamint a közös metodológiát.

Kollár Nóra

INTÉZETI HÍREK

„Az ifjúság és társadalom” kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve*

Az utóbbi évtizedben világszerte megnőtt az igény a fiatal korosztály problémáinak tudományos elemzésére, s a kutatók a különböző diszciplínák sajátos eszközeinek komplex felhasználásával ügyelnek felderíteni a társadalmi valóságnak e jelenségkörét. A korábbi években hazánkban is sürgető igényként vetődött fel az ifjúsággal foglalkozó tudományos kutatómunka szervezetszervezésének biztosítása. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970 februárjában elfogadott ifjúságpolitikai határozata nyomatékosan hangsúlyozta, hogy társadalmunk tervszerű fejlődésének biztosításához, az ifjúság körében végzett társadalmi-politikai munka tudományos megalapozottságának növeléséhez az szükséges, hogy feltárjuk a társadalmunkban lezajló és az ifjúságot közvetlenül is érintő folyamatokat, megismerjük az ifjúság különböző rétegeinek helyzetét, igényeit és törekvéseit. Mindez rendszeres tudományos vizsgálatot igényel.

A Központi Bizottság határozata alap-

* Folyóiratunk hasábjain ismertetni kívánjuk a Társadalomtudományi Intézet egyes kutatócsoportjainak terveit, illetve a különböző konkrét kutatási témák koncepcióit. Az intézeten belüli kutatások általában a más hazai és külföldi intézetekkel és szervezetekkel való együttműködésre épülnek, ezért – úgy véljük – hasznos információként szolgálnak.

ján hazánkban első lépésként az ifjúsági kérdések kutatásának általános koncepcióját és az országos szinten koordinált kutatások középtávú programját kellett kidolgozni. Az ifjúságkutatás tartalmi koordinálása és szervezettebbé tétele szempontjából a program kidolgozásának kiemelkedő szerepe volt.

Az átfogó kutatási program kimunkálása kapcsán az első és legfontosabb kutatásmetodológiai kérdés az volt, hogy milyen általános interpretációs keretet válasszunk a konkrét kutatási témák összefogására, a vizsgálatunk során feltárt tényanyag rendszerezésére és értelmezésére. A különböző helyeken folytatott korábbi kutatások tapasztalatait azt mutatták, hogy tervszerű kutatómunkánk akkor töltheti be a legteljesebben társadalmi funkcióját, ha *a társadalmi struktúra marxista elméletéhez kapcsolódik*. Ez az elméleti keret lehetővé teszi számunkra, hogy az ifjúságkutatás területén végzett munka gyakorlatilag a fejlett szocialista társadalom alapvető viszonyainak tudományos megismeréséhez kapcsolódjon.

A marxista szociológia az ifjúságot természetesen nem tekinti önálló társadalmi rétegnek. A társadalmi struktúra szempontjából való megközelítése mégis indokolt, mivel az ifjúságnak sajátos szerepe van a társadalmi struktúra változásának, fejlődésének folyamataiban.

A társadalmi mobilitás, a differenciálódás és nivellálódás folyamatainak feltárásához az ifjúságkutatás komoly hozzájárulást nyújthat.

De nemcsak a struktúrakutatás szempontjából hasznos az ifjúság problémáinak ilyen megközelítése, hanem az ifjúság mint sajátos társadalmi csoport kutatása szempontjából is. Az ifjúság alapvető tagolódását, legfőbb anyagi és tudati jellegzetességeit is az adott társadalmi-gazdasági struktúra határozza meg. Ebből jutottunk arra a következtetésre, hogy az *ifjúsággal foglalkozó kutatásainknak a társadalmi struktúra fogalomrendszeréből, továbbá a magyar társadalom valóságos tagozódásából kell kiindulni.*

Természetesen tisztában vagyunk az-
zal, hogy – a társadalmi struktúra elméletének a marxista szociológiában elfoglalt központi helye ellenére – ez a megközelítésünk nem az egyedül lehetséges. Más megközelítési módok szintén indokoltak és termékenyek lehetnek a marxista ifjúságkutatás számára. Csupán azt kívántuk bemutatni, hogy hazánk társadalmának és társadalomtudományának fejlődésében, a fejlett szocialista társadalom építése idején egyszerre érlelődött meg a struktúrakutatás elmélyítésének és a szervezett, koncentrált ifjúságkutatás továbbfejlesztésének az igénye.

Mint az elmondottakból kitűnik, a kutatás az ifjúságra elsősorban jellemző *társadalmasodási folyamat egészének a megismerésére irányul.* Nem arról van tehát szó, hogy az általunk kidolgozott ifjúságkutatási koncepció szerint a társadalmi struktúrát kívánjuk vizsgálni generációs metszetben, hanem arról, hogy a generációs problémákat – az ifjúság szocializálódásának folyamatát és mechanizmusát – elsősorban a társadalmi struktúra egésze felől közelítjük meg. Ebből következik, hogy az ifjúság problémáit nem egyszerűen életkori meghatározottságként értelmezzük, hanem a

társadalmi meghatározottság primátusából indulunk ki.

Az 1976–1980-as tervidőszakra a főbb vonalaiban fent ismertetett koncepció alapján készítettük el kutatási tervünket.

Ennek keretében *öt témakörre* koncentrálnak a kutatómunkát. Folytatni kívánjuk a társadalmi struktúra és az oktatási rendszer kapcsolatainak, az ifjúság és a politika összefüggéseinek, a munkásifjúság kérdéseinek kutatását. Ellátjuk az országban folyó ifjúságkutatás tartalmi koordinálásának feladatait. Részt veszünk – és koordináló funkciót látunk el – a szocialista országok közös nemzetközi kutatásában, amely „az ifjúság életútjai a szocializmusban” című témát kívánja feltárni. A tervidőszakban kiterjesztjük a csoportban folyó kutatásokat az ifjúság és a család közötti összefüggésekre is.

Az alábbiakban részletesen ismertetjük az egyes témák kutatásával kapcsolatos terveinket:

I. A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS AZ OKTATÁSI-KÉPZÉSI RENDSZER ÖSSZEFÜGGÉSEI

E témakör kutatását intézetünkben az teszi kiváltképp indokoltá, hogy hazánkban napirenden szerepel a közoktatási rendszer távlati fejlesztési koncepciójának kimunkálása. Az ezzel összefüggő kutatások a 6. sz. országos főirány keretei között folynak. Bár az intézet a jelzett témakörben eddig is jelentős kutatásokat végzett, az említett fő irány munkájába nem volt bekapcsolva. Kívánatos és szükséges, hogy a 6. sz. főirány új kutatási tervében az intézetben folyó kutatások is szerepeljenek, illetve koordináló szerepet is vállalunk bizonyos témakörben. Az intézeti kutatás *fő témakör*ei a következők:

1. *A közoktatási rendszer egészének és különböző fokozatainak társadalmi*

funkciói, távlati céljai és az ezeknek megfelelő kívánatos, illetve lehetséges modellvariánsok.

Lényegében annak vizsgálatáról van szó, hogy közoktatási rendszerünknek, a távlatokat tekintve, milyen társadalmi-gazdasági funkciókat kell betöltenie. Főként az alábbi három funkció elemzését kell elvégeznünk:

a) az iskolarendszer feladatai és lehetőségei a társadalmi mobilitás befolyásolásában;

b) a közoktatási rendszer kulturális homogenizáló szerepe;

c) az iskolarendszer és a társadalmi munkaerő-szükséglet, az iskola munkamegosztásra felkészítő funkciója.

A felsorolt funkciók kutatásában már jelentős eredmények halmozódtak fel az utóbbi években. Ezért itt nem alapo­zó jellegű, hanem *elsősorban szintetizáló* kutatásról van szó. Az érintett témakörök vizsgálatában együttműködünk más kutatóhelyekkel, illetve intézetben kívüli szakemberekkel.

Az iskola társadalmi funkcióival foglalkozó kutatás a jelen körülmények között csakis akkor szolgálhatja hatékonyan a közoktatás továbbfejlesztését, ha nem reked meg az iskola társadalmi funkcióinak általános taglalásánál, hanem minden területen *összekapcsolódik a konkrét megoldási módozatok, az iskola szerkezetében, tartalmában szükséges változások kimunkálásával.* A kutatásnak tehát arra a kérdésre is választ kell adnia, hogy a távlatokat tekintve miként lehetne az iskola tevékenységét, a pedagógiai munka tartalmát összehangolni a társadalom strukturális viszonyaiból adódó feladatokkal.

A köznevelés fejlesztését szolgáló országos kutatási főirány koncepciója olyan oktatási rendszer kialakítását tekinti távlati célnak, amely a maga pedagógiai eszközeivel hozzájárul a homogénabb társadalmi viszonyok kialakításához, csökkenti a hátrányos helyzetből fakadó társadalmi következményeket.

Ehhez járulhat hozzá a következő téma kutatása:

2. *A társadalmi-művelődési egyenlőtlenségek típusai hazánkban.*

E téma kutatása egy elméleti (és módszertani) előkészítő és egy empirikus szakaszból áll, s kiterjed az iskoláskor előtti családi és intézményes szocializáció, valamint az iskolai szocializáció vizsgálatára. A kutatás szociológus, pedagógus, pszichológus és nyelvész szakértők együttműködését, tehát külső szakemberek bevonását igényli.

A társadalmi struktúra és az oktatási rendszer összefüggésének kutatásában munkakapcsolatot kívánunk kiépíteni az MTA Szociológiai Intézetével, Pszichológiai Intézetével, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Intézetével, az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályával. Ez intézetek bázisán jelenleg is számottevő kutatások folynak a fentebb vázolt témakörökben, ezek között azonban nincs biztosítva a kellő összehangoltság, s megoldatlan a részeredmények szintetizálásának a feladata. Éppen ezért a Társadalomtudományi Intézetnek bizonyos koordináló feladatot is magára kell vállalnia.

A fent vázolt témakörök kutatását úgy tervezzük, hogy a tervidőszak *első fázisában* (1977 végéig) összegezzük az eddigi kutatások eredményeit, s megkíséreljük felvázolni az iskolarendszer feladatait a társadalmi mobilitás befolyásolásában. Ugyanebben az időszakban elvégezzük: „A társadalmi-művelődési egyenlőtlenségek típusa” című empirikus kutatás elméleti és módszertani megalapozását a téma szakirodalmának feldolgozásával stb., s erről összegező tanulmányt készítünk. Az empirikus felvételt 1978-ban végezzük el. A kutatás zárótanulmánya pedig a tervidőszak utolsó évében (1980-ban) készül el. E kutatások alapján több tanulmány, illetve az eredményeket összegező könyv megírását tervezzük.

II. A MUNKÁSSÁ VÁLÁS FOLYAMATA: A FIATAL SZAKMUNKÁSOK TÁRSADALMI BEILLESZKEDÉSE

Az 1972–1975-ös országos középtávú ifjúságkutatói terv egyik kiemelt témája a munkásifjúság kutatása volt. E téma keretében a tervidőszak alatt csoportunk a szakmunkássá válás folyamatának *első szakaszával*: a szakmunkásképzéssel, illetve a szakmunkástanulók élet- és munkakörülményeivel, tanulásuk pedagógiai és társadalmi feltételeivel, valamint életmódjukkal foglalkozott. A témát a társadalmi struktúra oldaláról közelítettük meg: a vizsgált folyamatot úgy tekintettük, mint a társadalmi struktúra újratermelésén belül a szakmunkásréteg újratermelési folyamatának egyik fő szakaszát. Ez a szakasz az általános iskola befejezésétől a szakmunkásbizonyítvány megszerzéséig terjed.

Az 1976–1980-as tervidőszak első másfél évében a szakmunkástanulókutatás *befejező munkái folynak*. A tervidőszakban nemcsak építeni szeretnénk e kutatásunk eredményeire, hanem szervezesebben hozzá akarjuk kapcsolni a további munkánkat. Tervezett új kutatási témánk a társadalmi újratermelési folyamat következő szakaszát, a fiatal szakmunkások társadalmi beilleszkedését öleli fel. E szakasz határai lényegében a szakmunkásbizonyítvány megszerzésétől kezdődnek és addig tartanak, amíg a különböző munkahelyeken betöltött munkaköröknek, beosztási, képzettségi szinteknek és az életmódnak az a köre, amelyen belül a fiatal szakmunkás életútja tartósan megmarad, ki nem alakul.

A kutatásnak képet kell adnia a vizsgált szakaszban végbemenő főbb folyamatokról és a fiatal szakmunkásság belső tagozódásáról. Ezt a tagozódást össze kell hasonlítani a szakmunkásság előző generációiban tapasztalattal; *e komparatív vizsgálat*hoz felhasználjuk a szak-

munkássággal kapcsolatos eddigi kutatások eredményeit is. A leírás szintjén lehetőség van arra is, hogy a fiatal szakmunkások helyzetét összehasonlítsuk a szakképzettséget nem szerzett fiatal munkások helyzetével. E témakör vizsgálatára a tervidőszakban egy másik kutatásunk keretei között kerül sor. Mindez lehetővé teszi, hogy kutatási eredményeink ne különálló mozaikkövek legyenek, hanem a helyükre kerüljenek mind az ifjúságkutatás, mind a társadalmi struktúra kutatásának egészében.

A kutatásunknak az is feladata, hogy feltárja a fiatal szakmunkásság *belső tagozódásának meghatározóit*. Az ezzel kapcsolatos alapvető hipotézisünket az országos szakmunkástanuló vizsgálat eredményeire alapozzuk. A szakmunkásbizonyítvány megszerzésének időpontjáig a szakmunkástanulók két olyan nagy rétege alakul ki, amelynek gazdasági-termelési szerepe és helyzete, aspirációi, felkészültsége, társadalmi és erkölcsi nézete és magatartása egyaránt különbözik egymástól. Az egyik réteg sokoldalú és rugalmas szakképzettséggel rendelkezik, az igénye és a képessége megvan a kvalifikált munkára, elméleti igényesség és szociális öntudat jellemzi; a másik réteg közelebb áll a betanított munkáshoz, de több speciális munkaműveletet ismer, ezért a betanított munkásoknál könnyebben átállítható, rugalmasabb csoport, amely azonban munkájának rutinjellegeből következően a másik rétegnél kevésbé igényes mind elméleti és gyakorlati, mind pedig társadalmi és kulturális szempontból. A szakmunkástanuló-kutatás megmutatta, hogy ezeket a társadalmi különbségeket a termelés szerkezete és műszaki színvonalá határozza meg a szakma közvetítésével. Az így meghatározott társadalmi helyekre a tanulókat bonyolult társadalmi mechanizmusok – a családon keresztül érvényesülő gazdasági és kulturális té-

nyezők, regionális gazdasági és iskolai hatások stb. – „sorolják be”.

Alapvető *hipotézisünk* ezek alapján az, hogy a szakmunkástanulók között megkülönböztethető rétegek a munkába-állás után megszilárdulnak, és társadalmunk szerkezetében a szakmunkásság belső rétegeiként működnek. Kutatásunk fő célja e rétegek jellegzetességeinek az árnyalt bemutatása.

Amennyiben hipotézisünket a kutatás igazolja, a további célunk az, hogy megállapítsuk e rétegek kialakulásának azokat a determinánsait, amelyek a kutatásunk során vizsgált szakaszban, tehát a szakmunkásbizonyítvány megszerzése után hatnak. Ilyen tényező – feltételezésünk szerint – a munkahely termelési szervezete, a betöltendő munkakör jellege, a továbbtanulási intézmények működése stb. Amennyiben a hipotézis nem igazolódik be, tisztáznunk kell, hogy milyen hatások szüntetik meg a képzés alatt megindult rétegződést, milyen újabb tagozódás alakul ki, és milyen tényezők determinálják.

Kutatásunk szervezését tekintve, *két fő szakaszra* oszlik. Az első, problémafeltáró szakaszban – elővizsgálatként – vállalati bázison, intenzív módszerekkel megvizsgáljuk a fiatal szakmunkások munka- és életkörülményeit. E szakasz végén megállapítjuk a fiatal szakmunkások empirikus tipológiáját, és vázoljuk a típusok életútját a vizsgált időhatárok között. Ez lehetővé teszi hipotézisünk konkrét kutatási szinten való megfogalmazását.

A kutatás *második szakaszában* erre a tipológiára támaszkodva olyan mutatórendszerrel dolgozunk ki, amely viszonylag kevés adat felvételével módot ad arra, hogy reprezentatív mintán biztonsággal megállapíthassuk az egyes típusok tényleges előfordulási arányait. Az így nyert adatok alkalmasak lesznek a hipotéziseink ellenőrzésére és részletes vizsgálatára, s feldolgozásuk során – népgazdasági adatokkal összevetve –

módunk nyilhat számos következtetés levonására a munkásság rétegződésének meghatározóiról, valamint gazdasági és társadalmi hatásairól.

Mivel a munkásifjúság kutatása a tervidőszakban nemcsak a Társadalomtudományi Intézet bázisán zajlik, konkrét együttműködést alakítunk ki a témával foglalkozó más kutatóhelyekkel. Fontos feladatnak tekintjük – a tervidőszak végén – a kutatási eredmények másodelemzését, szintetizálását. Valaképpen ez teszi csak lehetővé, hogy a munkásifjúság egészéről érvényes és az ifjúságpolitikai döntéseket is pozitívan orientáló tudományos eredmények szülessenek.

III. AZ IFJÚSÁG ÉLETÚTJA A SZOCIALIZMUSBAN – NEMZETKÖZI ÖSSZEHA- SONLÍTÓ KUTATÁS

A szocialista közösség országai fejlődésének jelenlegi szakasza és gazdasági integrációja megteremti a szocialista közösség keretében végzendő társadalmi kutatások megszervezéséhez szükséges feltételeket. A tervezett kutatásban *hat szocialista ország kutatói vesznek részt*. Az egységes kutatási metodika biztosítani fogja az eredmények összehasonlíthatóságát, a szocialista országok ifjúságára jellemző közös és sajátos vonások feltárását.

A szocialista országok társadalmi-gazdasági fejlődése, a tudományos-technikai haladás gyorsuló üteme objektív szükségszerűséggel követeli meg, hogy a marxista társadalomkutatók különleges figyelmet fordítsanak a felnövekvő generáció, a munkás- és a tanulóifjúság társadalmi kérdéseinek vizsgálatára.

Ezek a problémák általában bonyolult és komplex jellegűek. A munka, a család, az oktatás, a nevelés, a szakmai képzés, a pályaválasztás stb. társadalmi

problémáival összefüggő kérdések széles körét érintik.

Különösen nagy jelentőségű a munkás- és tanulóifjúság problémáinak tanulmányozása az általános iskola befejezését követő időszakban. Ezek azok az évek, amelyek során a fiatalság olyan döntéseket hoz, amelyek alapvetően meghatározzák a jövőjét, a társadalomban elfoglalt helyét és a társadalomban játszott szerepét. Ilyen döntések az intenzív hivatáskeresés, a szakmaválasztás, a munkába állás, a dolgozói kollektívához való adaptáció, a családalapítás stb.

A tervezett nemzetközi kutatás programja lényegében a munkás- és tanulóifjúság pályaválasztási problémáival összefüggő társadalmi-gazdasági, szociológiai és szociálpszichológiai kérdések körét öleli fel. Az egységes módszertan alapján végrehajtandó *összehasonlító nemzetközi vizsgálat* eredményeinek a felhasználásával tanulmányozzuk majd a munkás- és tanulóifjúság különféle csoportjai életútjaiban meglévő közöset és specifikusát, a munkához, a hivatásukhoz, az oktatáshoz fűződő viszonyukat, a munkásosztály utánpótlásával kapcsolatos képzés és nevelés alapvető irányait. Ide tartoznak többek között a foglalkozás presztízsére és kiválasztására ható tényezők; a társadalmi, területi és szakmai mobilitás törvényszerűségei és tendenciái; a szakmai oktatási rendszer hatékonysága, az, hogy miként felel meg egyrészt a népgazdaság igényeinek, másrészt az ifjúság pályaválasztási törekvéseinek.

A kutatás módszerei között minden résztvevő ország széleskörűen fogja felhasználni a statisztikai szervek, az ifjúsági szervezetek adatait, a már lebonyolított felmérések anyagait stb.

Emellett több olyan kérdésnek a tanulmányozása érdekében, melyekkel kapcsolatban megfelelő statisztika nincs, valamint abból a célból, hogy biztosítsuk az eredmények összehasonlítható-

ságát, minden részt vevő országban egységes kérdőív alapján felméréseket végeznek.

Az anyaggyűjtést, a felmérések lebonyolítását, az anyagok statisztikai és matematikai feldolgozását, az elemzést, az eredmények leírását és interpretációját az adott ország tudósai végzik. A statisztikai és a matematikai elemzés egységes feldolgozási séma alapján történik. A részt vevő országok illetékes intézetei őket érdeklő pótlólagos kérdéseket is felvehetnek a kérdőívekre, és tanulmányozhatnak olyan mutatókat és összefüggéseket is, melyeket a közös feldolgozási séma nem irányoz elő.

A részt vevő országok kutató csoportjainak joga van arra, hogy saját tudományos érdeklődésének megfelelően az adott program alapján felmérést végezzen az ifjúság, a vállalatok és az intézmények más kategóriái szerint.

Kutatási szakaszok:

- 1975. A vizsgálat módszertanának összeállítása és megvitatása.
- 1976. Próba felmérések és a módszertan tökéletesítésével kapcsolatos munka eredményeinek megvitatása.
- 1977. Alapfelmérések a részt vevő országokban.
- 1978. A felmérések eredményeinek statisztikai és matematikai elemzése.
- 1979. Az eredmények leírása, közös publikáció készítése, gyakorlati javaslatok kidolgozása.

A vizsgálatok végső eredménye „Az ifjúság és a munkásosztály” című közös tudományos munka lesz, amely a részt vevő országok nyelvein kerül publikálásra.

A nemzetközi kutatás kereteit házáinkban a munkásifjúság kevésbé kutatott rétegeivel, a segédmunkásokkal kapcsolatban szeretnénk elsősorban kibővíteni.

IV. IFJÚSÁG ÉS CSALÁD

Az ifjúság helyzetének vizsgálatában nagy szerepet játszanak azok a kutatások, amelyek az új család alapításával kapcsolatosak. *Az új család alapítása a társadalmi beilleszkedés egyik oldalának fogható fel.* A fiatalok családalapítása egyrészt a házasságkötést megelőző felkészülési (felkészítési) folyamatból áll, másrészt a családi élet első két ciklusát foglalja magába (fiatal házaspár gyermek nélkül, illetve fiatal házaspár kisgyermekkel).

Mind a felkészülési, párválasztási folyamat, mind maga a házasságkötés és az új család életének objektív és szubjektív feltételei társadalmilag meghatározott közegben történnek. Ez a közeg nem egyszerűen csak hatást gyakorol az ilyen jellegű személyes döntésekre, hanem azokat igen erősen irányítja is. E közegnek a közvéleménybe beépült tudattartalmi, értékítéleti éppolyan nagy mértékben részt vesznek a fiatalok döntéseinek befolyásolásában, mint a társadalmilag szervezett intézményi környezet, azok működése és intézkedései.

Az ifjúság és a család kapcsolatának kutatását az ifjúság családalapításának, s az ezt befolyásoló tényezőknél a vizsgálatára koncentrálnak. A konkrét témák a következők:

1. *A család változásának általános tendenciái az ifjúság magatartásában.*

A téma vizsgálatára nem tervezünk külön kutatást, hanem a más területen folytatott kutatások és társadalomstatistikai adatok másodelemzését használjuk fel az ifjúság magatartásának – a rendelkezésre álló információktól függően többé vagy kevésbé átfogó – összefoglaló áttekintésére. Ezt 1978-ban lezárjuk; ennek eredményeitől, az intézet terveitől és a személyi feltételektől függően sor kerülhet arra, hogy 1978–1979-ben e témával kapcsolatos külön kutatást készítsünk elő.

A téma kutatását különösen az indokolja, hogy a családkutatások hazánkban vagy a család egészére, vagy annak egy-egy lényeges oldalára vonatkoznak, s nem kifejezetten a fiatalok családi viszonyaira. Ezért módszertanilag is a másodelemzés a legjárhatóbb út.

2. *A családpolitika mint a társadalomirányítás része.*

A családpolitika iránti igény és szükséglet századunk második felében jelentkezik erőteljesebben az egyes országok társadalmpolitikáján (szélesebb értelemben vett szociálpolitikáján) belül. Felmerülése nagyon erősen kapcsolódik a család funkcióinak változásához, társadalmiasulásához és a népesedéspolitika kérdései megoldásához. Különösen ez az oka annak, hogy legerőteljesebben a családalapításhoz és a családi élet első két ciklusához kapcsolódik – akár a támogatás mértékét és módját, akár a befolyásolni kívánt családi döntéseket nézzük. Így a családpolitika mai törekvéseinek és támogatásának elsődleges – bár semmiképpen sem kizárólagos – alanyai a fiatalok. A családpolitika azonban az egyes országokban, így hazánkban is, előbb jelentkezett a gyakorlatban a központi döntések síkján, mint az elméleti kidolgozásban. Az elméleti munka lemaradása nemcsak a fogalmi apparátus területén tapasztalható (népesedéspolitika, ifjúság-, illetve nőpolitika és szociálpolitika kapcsolata, azonossága és különbsége), hanem abban is, hogy a családpolitika szükségességének elméleti alapjai sem kidolgozottak (a család funkcionális változásai és annak társadalmpolitikai következményei).

Ez indokolja a téma vizsgálatát. A kérdés ebben az általános formában nem empirikus megközelítést, hanem az eddigi vizsgálatokra támaszkodó *elméleti feldolgozást igényel.* Ebből a témából 1977-ben kiadásra kész publikációt készítünk elő.

3. *Generációs viszonyok a családban, különös tekintettel a nem nukleáris formákra.*

A többgenerációs család-háztartások redukciója kétgenerációs nukleáris formára (szülők és szocializációs folyamatban levő, még nem házas gyermekei) az urbanizáció és iparosodás következménye, s a család fejlődésének egyik általános tendenciája. Amennyiben industrializált körülmények között mégis nagymértékű a nem nukleáris formák aránya, ez társadalmi feszültségeket jelez (lakáshiányt, gyermekintézmények férőhelyeinek a hiányát, az időskorúak intézményesen megszervezett gondozásának hiányát stb.).

Hazánkban a nem nukleáris családok száma még mindig jelentős, s az utóbbi évtizedben még emelkedett is. Minden jel arra mutat, hogy a leggyakrabban előforduló típus a fiatal házasok és gyermekeik együttélése. Ennél a típusnál látható a legnagyobb növekedés is. Jelenleg azonban sem ennek az előfordulási gyakoriságáról nincsenek pontos adataink, sem arról, hogy milyen társadalmi tényezők azok, amelyek függvényében ezt elutasítják, vagy elfogadják.

A vizsgálat célja a nem nukleáris családok egyes típusai előfordulási arányainak viszonylag megbízható becslése; továbbá annak a tisztázása, hogy ez mennyiben függ a társadalmi réteghelyzetektől, iskolai végzettségtől, illetve egyéb tényezőktől. Ennek első részét aránylag nagy mintájú, de tematikában szűk körű kérdőíves módszerrel tisztázzuk.

A szüleikkel (nagyszüleikkel) együtt élő fiatal házasok arányát és a társadalmi jellemzőket tükröző információkat a KSH Népeségtudományi Intézete anyagaira támaszkodva kis számú esettanulmánnyal bővítjük, illetve ismételt interjúkkal e házasságok stabilitását kísérjük nyomon.

A vizsgálatot 1976-ban kezdtük, a feldolgozás 1978-ra fejeződik be. Publikációra is alkalmas formája 1979-re készül el.

V. FIATALOK TÁRSADALMI-KÖZÉLETI AKTIVITÁSA

Kutatásunk során azt akarjuk feltárni, hogy a fiatalok társadalmi-politikai aktivitását meghatározó és befolyásoló társadalmi feltételek és viszonyok, valamint a szubjektív személyiség-tényezők milyen súllyal, milyen összefüggésekkel és milyen mechanizmusok révén játszanak ösztönző vagy gátló szerepet a társadalmi-politikai aktivitás kialakulásában és megnyilvánulásában. Továbbá vizsgálni kívánjuk, hogy a fiatalok a különböző szervezetek tagjaiként és az ún. informális keretek között mily mértékben és módon válnak aktív alanyivá a társadalomnak; mennyire és mely területeken vesznek részt a közéleti tevékenységben, az őket is érintő politikai-hatalmi, termelési-társadalmi viszonyok alakításában.

A kutatási téma *interdiszciplináris közelítést igényel*. Szükségessé teszi a politikai, szociológiai és közgazdasági tudományok módszereinek integrálását, szakembercinek a bevonását. A tervek szerint *a kutatás első fázisában* a szakirodalom feldolgozását, illetve eddigi kutatások másodelemzését végezzük el. Az elmúlt években e területen is születtek számottevő kutatási eredmények, azok integrálására, értékelő elemzésére azonban még nem került sor.

A kutatás *második szakaszában* egy fejlett iparági, korszerű technikájú és szervezetszerű, önálló egységekből álló nagyüzemre koncentrált intenzív empirikus szociológiai felvételt tervezünk. A kutatáson belül külön súlyt kap a fiatalok társadalmi aktivitásának és a politikai tudat egyes jelenségei kap-

csolatának a feltárása, továbbá a KISZ és az ifjúság kölcsönhatásának vizsgálata.

*

A vázlatosan ismertetett kutatási terv – úgy véljük – jól követhető képet ad arról, hogy csoportunk az ifjúság való-

ban lényeges társadalmi problémáival kíván foglalkozni. E kutatások együttesen lehetőséget adnak arra, hogy tudományos értékű és a társadalompolitika számára is hasznos képet nyerjünk a főbb társadalmi folyamatoknak az ifjúságra gyakorolt hatásáról.

Gazsó Ferenc

Kutatások a kollektívizmusról és az aktivitásról*

(Egy lengyelországi tanulmányút tapasztalatai)

A LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének kutatómunkájában fontos helyet foglal el a társadalmi éntudat és az emberi magatartás változásainak tudományos vizsgálata *Zbigniew Sujin*, az életmódkutatással foglalkozó osztály vezetőjének tájékoztatása szerint a felmérések összegezett eredményeit a párt illetékes szervei félévenként kéri az intézettől. E kérdéskörben 204 településen (köztük 98 faluban) végeznek felméréseket az intézet helyi megbízott képviselői. Az életmód és az életfeltételek változásának kutatásában az intézet együttműködik a Tudományos Akadémiával és a Statisztikai Hivattal is.

Az együttműködés keretében megvizsgálták például 10 ezer család jövedelmének alakulását, abból a célból, hogy pontosabb képet kapjanak arról, hogy az életmód, a magatartás és általában az értékek alakulásában milyen szerepet játszik a családi jövedelem. Ez utóbbival összefüggésben az iskolai vég-

zettséget is figyelembe vették. Általában azt tapasztalták, hogy az utóbbi időben a munkások és az értelmiség között csökkentek a különbségek az élet-aspirációk tekintetében, ugyanakkor növekedtek az ellentmondások az aspirációk és a lehetőségek között. A kérdésük az, hogy vajon ez az ellentmondás milyen jellegű tevékenységre ösztönöz: arra, hogy gyarapítsák az anyagi javakat, vagy pedig már a marxi értelemben vett sokoldalú tevékenységre törekedjenek? Ezért megvizsgálták azt is, hogy miként hat ez az ellentmondás a munkára, a társadalmi munkavállalásra, az emberek közötti kapcsolatok alakulására, a művelődésre és a kulturális fejlődésre. S választ kerestek arra a kérdésre is, hogy a különböző osztályokban, rétegekben milyen tényezők hatására alakulhatnak úgy a viszonyok, hogy az emberek túlmenjenek az egyéni fogyasztási elképzeléseken és több gondot fordítsanak a személyiségük alakulására is.

Terveik szerint a közeljövőben azt a folyamatot vizsgálják majd, amely a sokoldalú aktivizálással függ össze. Ennek részeként azt elemzik, hogy a társadalmi, politikai aktivitás milyen mértékben jár együtt a továbbtanulással.

Tapasztalataik szerint a sokirányú aktivitásban a kultúra és az életkor játszik különösen fontos szerepet. A felmé-

* A szerző 1977 májusában a LEMP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének vendégeként a szocialista kollektívák, a kollektívizmus keletkezésének és fejlődésének kérdéseit tanulmányozta, és ezzel kapcsolatban konzultált a lengyel szakemberekkel. Az alábbi cikk a legfontosabb tapasztalatokat tartalmazza.

rések azt mutatják, hogy e két tényező is differenciálta: akik például általában otthon, a televízió és a könyv révén kulturálódnak, a közösségben kevésbé aktivizálhatók. Míg azok, akik főleg a színház, a mozi stb. rendszeres látogatása révén művelődnek, más területeken, például a továbbtanulásban is aktívabbak.

Widerszpil professor, a Pártfőiskola tanszékvezetője szerint az emberek konkrét életmódja szempontjából döntő kritériumnak számít a termelőerők társadalmi szintje, a tulajdonviszonyok és a termelők részvétele az irányításban. Lengyelországban kísérletet tettek egy *életmódtípus* felállítására, figyelembe véve annak objektív és szubjektív elemeit. Véleményük szerint az életmódtípus *objektív* elemei közé tartozik például: a munka, a munkaidő, az egy emberre jutó munkából eredő jövedelem, a fogyasztás színvonala, a fizetés társadalmi forrása, az élelmezés, az egészség, a lakás színvonala, a család nagysága, a munka utáni szabad idő, az egy emberre eső társadalmi és szociális juttatások.

A *szubjektív* elemek közé sorolható: az élet szervezethez való viszonya és orientálódása, a társadalmi szerep, a munkával, a fogyasztással, a családi élettel, az időbeosztással való megelégedettség foka, a vágyak és törekvések. Ezek között említendőek még meg: az egyéni javak, a társadalmi aktivizálás formái, a munka, a magatartás a munkában, a szakmai aktivitás, a családi élet, az emberek közötti viszonyok, a kulturális-tudományos világnézeti magatartás, részvétel a továbbképzésben, a társadalmi elfogadottság stb. Tehát ezek az elemek feleletet adnak arra, hogy milyen igényei vannak az embereknek a magasabb társadalmi szintre való jutás, a kollektivisták vagy individualisták életmód tekintetében.

A Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetében *Lidia Beskid docens az életmód és a fo-*

gyasztás néhány kérdéséről szólva kifejtette, hogy Lengyelországban a szükségletfejlesztésben ma az egyik legfontosabb problémát a kereset és a fogyasztás közötti ellentmondás okozza. Ez abban fejeződik ki például, hogy a fogyasztás rendszerében mutatkozó színvonalkülönbségek mélyebbek, mint a keresetekben mutatkozó különbségek. Ez a probléma különösen akkor jelentkezik, amikor a fogyasztás túljutott az alapvető szükségletek kielégítésén. Ezen a színvonalon már nem egyszerűen a kereset, hanem tulajdonképpen a társadalmi-pszichikai elemek döntenek el, hogy milyen javakat választ az ember. Ebben pedig mindenekelőtt az utánzásnak, a presztizs jellegű fogyasztásnak van nagy szerepe. Az utánzás azonban – szerintük – nem lehet egyszerűen csak társadalmi rossz, minthogy ez egyúttal a fogyasztás fejlődésének a képét, így a jövő elemét is jelenti. Természetesen azonban, hogy a fogyasztás fejlődésében jelentős szerepet kap a szakmai-kulturális fejlettség, a munka jellege, a szakma, a lakóhely (falu vagy város), és az, hogy a gazdasági infrastruktúrában az állandó kereset mellett miként hat az egyes rétegek fogyasztásmódja a másokra, illetve az egyes személyekre.

Bronisław Golembowski, a varsói egyetem docense, aki körülbelül három éve végez kutatásokat a *fiatalok tudatának alakulásával* kapcsolatban, elmondta, hogy a legritkábban tapasztalta a fiatalok között a tulajdon polgári értelmezését. Felméréseik szerint a lengyel fiatalok szocialista racionalizmussal nézik a világot, különösen a párttagok és az ifjúsági szövetséghez tartozók. Ugyanakkor megmaradtak tudatukban a polgári és kispolgári elképzelések a családi és a magánéletéről. Az ifjúság soraiban is tapasztalható még a szavak és a tettek, a szocialista életmód-modell és az annak alkalmazása közötti ellentmondás.

Egy 1974-ben végzett felmérés szerint

a következőképpen lehet tipizálni a lengyel fiatalok magatartását;

1. a fiataloknak hozzávetőlegesen egynegyede (azaz a legaktívabb része) sorolható azok közé, akik tudatosan vallják magukénak a szocialista magatartást, és aszerint cselekednek és élnek is;

2. a fiatalok legnépesebb csoportját (a vizsgálatba bevontaknak kb. a felét) azok az ifjak és lányok alkotják, akik változtatni szeretnének az általuk tapasztalt negatív jelenségeken, de a megoldás lehetőségeit nem látják tisztán, ezért nem eléggé aktívak. A tapasztalat szerint ezek a fiatalok jó irányítással könnyen aktivizálhatók;

3. a harmadik csoportba az ún. „örök elégedetlenek” tartoznak, akik mindig szemben állnak valakivel. Bár az áranyuk nem túlságosan nagy, alkalmanként felhasználhatóak szocializmusellenes célokra is;

4. s végül a passzív fiatalok testesítik meg azt a magatartás-típust, amelyre a társadalmi kérdések iránti közöny a jellemző. Ezek azonban alig képeznek néhány százalékot.

A következő években fel kívánják tární, hogy milyen közös kapcsolatok, vonások vannak a munkás és az értelmiségi fiatalok között, hogyan vesznek át egymástól bizonyos vonásokat, például a munkásfiataloktól az értelmiségi fiatalok.

A Marxizmus-Leninizmus Intézetében – *Jozef Grudzien* docens tájékoztatója szerint – 114 iskolában 15 ezer diákkal történt beszélgetés és vizsgálat azt mutatta, hogy a középiskola negyedik osztályát végző diákok komolyan, sőt szigorúan veszik a szocialista egyenlőséget és igazságosságot. Ugyanakkor kevésbé ismerik azokat a nehézségeket és ellentmondásokat, amelyekben keresztül ezek az elvek megvalósulnak. Mindezek ellenére általában optimista élet-szemlélet jellemző rájuk. Kiderült, hogy sokan közülük vallásosak, aminek az egyik meghatározó oka az lehet, hogy a

vallásban a kultúra egyik formáját látják. A vizsgálatok szerint számos jel mutat azonban arra, hogy az ifjúság sorai-ban a laicizálódás gyorsan fog végbemenni.

A „*Polski Fiat*” gyári pártbizottságban történt beszélgetés lehetőséget adott a munkaverseny és a szocialista brigádmozgalom fejlődéséről való tájékozódásra. A szocialista munkabrigádok, különösen az ifjúsági brigádok, sokat segítenek a gyár nehéz munkafeladatainak megvalósításában. Emellett jelentős mértékű társadalmi munkát is végeznek. A társadalmi munkában keresett pénz egy részét szociális célokra fizetik be, amelyből a közös kirándulásokat, színházlátogatást és más kollektív akciók költségeit fedezik.

Az 1977. május 1-i állapotnak megfelelően 1339 szocialista brigádjuk van, amelyből 953 ifjúsági brigád. E mozgalomban a gyár 23 000 munkásából 8195 dolgozó vesz részt. Az ifjúsági szövetség 2500 tagjából 1231 tagja a szocialista brigádoknak. 117 női brigádjuk van.

Tájékoztatásuk szerint a gyárban nagyon kicsi a fluktuáció (kb. 10⁰/₀), pedig a munkások 60⁰/₀-a vidékről jár be a varsói üzemegységükbe. Munkásaiknak mindössze 2–3⁰/₀-a szakképzetlen. Ez a rendkívül jó arány annak az eredménynek, hogy a gyár párt- és állami vezetése sokat tesz azért, hogy főleg a fiatalabb munkások a szakiskolákban, a főiskolákon és egyetemeken megfelelő szakképzettséget szerezzenek.

A munkából való hiányzás mértéke minimális. Ezt úgy érték el, hogy azok a munkások, akik igazolatlanul hiányoznak, nem kaphatják meg az öt évenkénti havi 5⁰/₀-kal emelkedő fizetéskiegészítést, és az úgynevezett 13. havi fizetést az év végén. A munkások átlag-életkora a gyárban 30 év körül van, és kb. 6000 ember életkora még nem érte el a 30. évet. A munkások 22,4⁰/₀-a párttag, akiknek politikai kultúráját a gyár vezetői magasra értékelik.

A fenti eredményekben érdelemes szerepet játszik a gyár szociológiai csoportja, amely vizsgálatot végez a dolgozók munkával kapcsolatos adaptációjáról, és vizsgálatai eredményét folyamatosan eljuttatja a gyár illetékes vezetőihez, akik figyelembe veszik azokat a

fejlesztési tervek kidolgozásában, a kedvező üzemi légkör kialakításához szükséges feltételek biztosításában. A tudományos munka így válik gyakorlati eredménnyé a szocialista nagyüzemben.

Kalocsai Dezső

Nemzetközi tanácskozás a társadalmi struktúra-kutatásról

1977. június 6. és 10. között Budapesten tartotta negyedik tanácskozását a szocialista országok tudományos akadémiáinak „A szocialista országok társadalmi struktúrájának fejlődése, társadalmi tervezés és előrejelzés” elnevezésű sokoldalú együttműködés Probléma Bizottsága.

Köpeczi Béla akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettesének üdvözlő szavai után a tanácskozást *Włodzimieriecz Weszelowski*, a Probléma Bizottság lengyel elnöke nyitotta meg. A tanácskozás napirendjén három kérdéskör megvitatása szerepelt.

Az első napirendi pont a Probléma Bizottság keretében működő *munkacsoportok beszámolója* volt. A Probléma Bizottság konkrét kutatási tevékenysége ugyanis hét munkacsoportban folyik, amelyek a munkásosztály, az értelmiség, az oktatási rendszer és a társadalmi struktúra közötti összefüggés, a szocialista életmód társadalmi strukturális előfeltételei, a társadalmi szerkezet szociális tervezése, a demográfiai struktúra és a társadalmi folyamatok strukturális előfeltételeinek a kutatásával foglalkoznak.

A munkacsoportok között *több típusú együttműködési tevékenység* folyik. A részt vevő országok tudományos kutatói két közös nemzetközi összehasonlító kutatást folytatnak. Az egyik ilyen kutatás a munkásosztály és az értelmiség tár-

sadalmi strukturális közeledésének a problémáival foglalkozik. E kutatás a részt vevő országok statisztikai adatainak összehasonlításán túl részint kérdőíves felvétellel, részint pedig a különböző típusú munkatevékenységek analízisével kívánja megközelíteni a vizsgált problémát. A másik kutatás a felsőfokú oktatásnak a szocialista társadalmak struktúrájára gyakorolt hatásával foglalkozik, szintén empirikus adatbázis és kérdőíves kutatás felhasználásával. Az együttműködés másik konkrét formáját a közös publikációk előkészítése jelenti. Jelenleg *négy közös kötet összeállítása van folyamatban*.

Az első a munkásosztály társadalmi fejlődésével foglalkozik a szocialista országokban. A második „Az értelmiség a szocialista társadalomban” címet viseli. A harmadik kötet a társadalmi folyamatok tervezése és előrejelzése témakörben összegezi a szocialista országok tapasztalatait. A negyedik kötet pedig a marxista-leninista szociológia történetét vizsgálja a szocialista országokban.

A tanácskozás második napirendi pontjaként a Probléma Bizottság *munkatervének pontosítása* szerepelt. A Probléma Bizottság elfogadta az 1976 és 1980 közötti középtávú tervből az 1978-as évre eső feladatokat, a munkacsoportok jövő évi üléseinek programját

és színhelyeit, és úgy döntött, hogy a Probléma Bizottság ötödik ülésére 1978 májusában a Német Demokratikus Köztársaságban kerül sor. A Probléma Bizottság ülésén felvetődött az a javaslat, hogy a jövőben szélesíteni kell a vizsgált témák körét. A Probléma Bizottság mindenekelőtt a kultúra és a társadalompolitikai aktivitás társadalmi strukturális összefüggéseinek, valamint a parasztság fejlődésének a kérdését javasolja felvenni a nemzetközi együttműködés programjába.

A Probléma Bizottság minden évben *információs bulletint ad ki*, amelyben a tudományos elemzések, tanulmányok mellett a közös kutatás szervezeti és módszertani problémái is helyet kapnak. A budapesti ülés elfogadta az 1978. évi információs bulletin tervezetét, és úgy foglalt állást, hogy a jövő évi uppsalai szociológiai világtudományi kongresszus alkalmából hasznos lenne az információs bulletint angol nyelven is megjelentetni.

Az uppsalai szociológiai világtudományi kongresszusra való felkészülés volt a tanácskozás harmadik napirendi pontja. Marija Szokolovska professzornak, a Nemzetközi Szociológiai Társaság Végrehajtó Bizottsága tagjának beszámolója után a tagországok kölcsönösen tájékoztatták egymást arról, hogy milyen tudományos és szervezeti előkészületeket tettek a szociológiai világtudományi kongresszussal kapcsolatban. Határozat született arról is, hogy a szociológiai világtudományi kongresszusra – a további kölcsönös véleménycseréken túl – a Probléma Bizottság három közös kötetet jelentet meg angol nyelven, amellyel elő kívánja segíteni a marxista szociológiai tudományos pozícióinak megerősítését a nemzetközi szociológiai életben.

A probléma bizottsági üléseken az a gyakorlat alakult ki, hogy a kutatás-szervezési kérdések mellett minden ülészen sor kerül egy-egy témakör tudományos problémáinak a megvitatására is. A budapesti ülészen a társadalmi

struktúra és az oktatási rendszer közötti összefüggések vizsgálata szerepelt vitatémaként. Ezzel kapcsolatban három előadás hangzott el. *Ferge Zsuzsa* az oktatási rendszer kutatásának gazdasági és szociológiai előfeltételeiről, *Filipov professzor*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének osztályvezetője a társadalmi struktúra és az oktatási rendszer közötti összefüggések aktuális problémáinak kutatásáról beszélt, *Włodzimierz Weszelowski* és *Ivan Bjalecki* lengyel tudósok „Az oktatás és a társadalmi foglalkozási struktúra” címmel tartottak előadást. A fenti előadások elsősorban azzal foglalkoztak, hogy milyen hatással van az oktatási rendszer a társadalmi struktúra alakulására, mennyiben járulhat hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek és különbségek csökkentéséhez, és miben különbözik az általános és a szakmai képzés a társadalmi struktúrára gyakorolt hatást tekintve.

A tanácskozáson résztvevők kölcsönösen tájékoztatták egymást a saját országuk szociológiai kutatóhelyeinek munkájáról. Ez alkalommal *Rjabuskina akadémikus*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szociológiai Intézetének igazgatója, *Cserkaszov professzor*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalmi-gazdasági problémákkal foglalkozó Intézetének igazgatója, *Ion Dragan professzor*, a Bukaresti Egyetem Szociológiai Kutatási Központjának igazgatója, *Dobrijanov professzor*, a Bolgár Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója, *Rudi Weidig professzor*, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémia Marxista-Leninista Szociológiai Intézetének igazgatója és *Halay Tibor professzor*, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese számolt be intézete munkájáról.

A Probléma Bizottság budapesti ülés-
szakával egyidőben három munkacsoport
is tanácskozott a konkrét kutatási fel-
adatokról.

Összességében megállapíthatjuk – és
ezt külföldi vendégeink véleménye is
megerősítette –, hogy a tanácskozás
hasznos munkát végzett. Ehhez azonban

mindjárt hozzá kell tennünk azt is, hogy
az ilyen, elsődlegesen tudományszerve-
zési kérdésekkel foglalkozó ülészak
munkájának a tényleges eredményét va-
lójában a jövőben realizálódó közös ku-
tatások és publikációk fogják majd je-
lenteni.

Kolosi Tamás

Idegen nyelvű összefoglalók

Ласло АГОШТОН

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И СТРОИТЕЛЬСТВО РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Статья занимается некоторыми теоретическими, методологическими вопросами соединения достижений научно-технической революции (НТР) с преимуществами социализма на основе критического обзора венгерской специальной литературы и фактов общественной действительности. Исследует, через какие исторические этапы совершается развёртывание НТР; каким образом можно воспринимать настоящий уровень развитости; в чём можно уловить сегодняшние её особенности и формы проявления; какие теоретические и практические выводы возникают при ответе на эти вопросы в отношении объединения достижений НТР с преимуществами социализма?

Автор критически анализирует некоторые такие взгляды, которые переоценивают или недооценивают НТР и возможности их современного применения.

Автор при исследовании проблемы центральной точкой ставит принцип конкретного историзма и раскрывает его в разных направлениях. Марксистские признаки НТР он сверяет с современными фактами их осуществления и специфичными общественными условиями. обстоятельно рассматривает относительное саморазвитие буржуазного и социалистического общества, а также и научно-технической революции, буржуазные и социалистические типы осуществления НТР, а также более дальние, коммунистические перспективы её развития.

Автор, опираясь в основном на социологические материалы анализирует актуальность НТР, необходимость её дальнейшего развёртывания и комплексные общественные условия в Венгрии. Особое внимание обращает на соотношение новых и традиционных производительных сил, на значимость НТР в повышении эффективности всего общественного производства. В этом процессе всё теснее становятся взаимовлияния между внутренними элементами производительных сил, производительные силы пополняются новыми элементами и в тенденции увеличивается интеграция всего социалистического общества.

Автор обращает внимание на те противоречия, которым мы должны смотреть в глаза в процессе развёртывания НТР в социалистических условиях.

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ТЕХНИКИ—
ТРЕБОВАНИЯ НТР В ВЕНГРИИ

Автор статьи своей целью ставил осветить некоторые условия взаимовлияния человека и техники, гармонизации оптимального согласования человеческих и технических требований. При анализе этого вопроса автор стремился к тому, чтобы по возможности показать специфику капитализма и социализма в реляции человек-техника. Примечательность статьи в том, что особый акцент получают в ней конкретные венгерские предпосылки.

В первой части статьи автор даёт обзор о развитии взаимовлияния рабочего и техники, о его разных периодах. Он исходит из того, что человек и техника составляют функциональное единство и диалектическое взаимовлияние, внутри которого определяющим фактором является человек. Ибо пока человек является „продуктом” естественного, исторического развития, то в тоже время техника является искусственным продуктом человеческой деятельности. Среди реляций человек-техника основной является реляция рабочий-техника, которая как подчёркивает автор прошла несколько этапов развития. А затем обстоятельно характеризует производство: доиндустриальное (основанное на ручных инструментах), основанное на механизации, а также на автоматизации, которые он считает главными этапами, однако внутри их различает и множество так называемых под-этапов, переходных форм.

Во второй части статьи автор исследует какие требования ставит перед рабочей силой техническое развитие. Показывает, что в следующих 2-х десятилетиях в Венгрии на формирование технических и человеческих требований решающее влияние будут оказывать три фактора: первый- смешанный характер техники, т.е. сосуществование и развитие уровня до механизации, механизированного производства и элементов развёртывающейся научно-технической революции; второй- снижение источников рабочей силы, что делает необходимым ставить на передний план качественные требования; третий- развёртывание развитого социализма, что создаёт растущие потребности и возможности для многостороннего развития человека.

Третья часть статьи учитывает, какие человеческие требования и потребности возникают по отношению новой техники. Среди них автор считает самым важным гуманизацию развития техники, т.е. развитие и преференцию таких технических направлений, которые благоприятно влияют на человека. Научно-техническое развитие сделает возможным и необходимым участие рабочих в управлении, что тесно связано с развитием фабрично-заводской демократии. У людей, работающих на современном предприятии значительно увеличивается потребность в улучшении жизненных условий и вне места работы, что потребует развитие инфраструктуры, создание социалистической модели потребления, рациональное использование свободного времени.

В заключительной части статьи, автор ищет ответ на вопрос каким образом можно создать условия гармонизации человеческих и технических требований. По оценке автора, в Венгрии в последующих двух десятилетиях

ях особенно важно решить проблемы механизации транспортировки материалов, усовершенствования конвейерной производственной системы, развития главных направлений НТР, обеспечение хорошего освещения рабочего места, устранения шумовых повреждений, эстетических требований и т.д. и развития таких общественных отношений, как заводская общественная демократия, система материального поощрения, улучшение жизненных условий.

Клара РОЖА

ОБРАЗОВАННОСТЬ СОВЕТСКИХ РАБОЧИХ И ИХ РОЛЬ В НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОМ ПРОГРЕССЕ

Автор, опираясь на советскую специальную литературу и социологические исследования, исследует, какие соотношения между образованностью и производственно-творческой активностью рабочего класса. Исходит из того тезиса, что постоянное повышение уровня образованности рабочих является не просто требованием, потребностью или последствием научно-технической революции, а результатом сознательной, последовательной политики, проводимой в интересах создания объективных условий, необходимых для выполнения производственной, общественной и политической функций рабочего класса. Требования, связанные с уровнем образованности НТР совпадают с целеустремлениями социалистического-коммунистического общества, т.е. потребностью многостороннего, гармоничного развития трудящихся, повышением их культурного, технического уровня, устранением существенных различий между городом и деревней, умственным и физическим трудом.

Диалектическое взаимовлияние образованности и производственной активности рабочего класса между прочим выражается в том, что параллельно повышению общего образования и специальной образованности повышается эффективность и производительность труда, уменьшается брак, ломка машин, укорачивается необходимое время для обучения или переподготовки.

По исследованиям, проводимым в разных промышленных центрах Советского Союза среди факторов, влияющих на научно-техническую творческую активность рабочих самым важным является повышение общей и специальной образованности рабочих, которое выражается в том, что 1) чем выше уровень образованности, тем более широкий круг участвует в творческой деятельности; 2) имеется тесная связь между повышением образованности и количественным увеличением, предъявленных новаторских, рационализаторских предложений; 3) с повышением уровня образованности улучшается качество, предъявленных новаторских предложений; 4) с повышением образованности увеличивается хозяйственный доход, получаемый за счёт использованных новшеств; 5) непосредственное участие в исследовательской, творческой работе более мощно стимулирует дальнейшее приобретение знаний, систематическую учёбу.

Исследования доказывают, что пока ранее новшество в большинстве своём ограничивалось решением повседневных задач, вытекающих из производства, процессом эмпирического исследования технических рационализаций, то в наши дни постепенно становится формой технического решения и применения научных идей. Новшество и рационализация всё более приобретают научный характер, приближаются к научной деятельности, связываются с научными исследованиями, таким образом занимают специальное место, в связывающей цепи науки и производства, что означает промежуточный шаг в материализации научных идей, в процессе становления науки непосредственной производительной силой.

Йозеф ТОТ ПАЛ

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И КУЛЬТУРНОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Автор статьи стремился к тому, чтобы дать схему мыслей комплексного подхода взаимовлияния и диалектики научно-технической революции и социалистической культурной революции. Он намечает тот круг вопросов, которые считает основополагающе важными в интересах выяснения вышеуказанных соотношений. Этими являются следующие: отношение главного содержания нашей эпохи и научно-технической революции; сущность, осуществление НТР в условиях буржуазного и социалистического общества; марксистско-ленинская теория культуры и культурной революции; роль просвещения в осуществлении НТР и культурной революции; роль науки и научного управления в развёртывании НТР и культурной революции.

Автор относительно темы делает следующие важнейшие выводы: 1) НТР и культурная революция в условиях социализма являются двумя неразделимыми друг от друга сторонами единого общественного процесса развития социализма, строительства развитого социализма и коммунизма; соединение НТР и культурной революции является исторической необходимостью развития социалистического общества.

2) Социалистическая культурная революция осуществляется с помощью системы просвещения общества, как создающей, посреднической и сохраняющей ценности подсистемы. Ускоряющееся развитие науки и техники предполагает перманентное просвещение, создание институтских условий для перманентного просвещения.

3) Соединение НТР и культурной революции требует научного анализа и управления процессов просвещения. Таким образом осуществление научного управления обществом проявляется, как условие соединения НТР и культурной революции.

ВЛИЯНИЕ ТЕНДЕНЦИИ ПЕРСПЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ РАЗДЕЛЕНИЯ ТРУДА НА СТРУКТУРУ НАШЕГО ОБЩЕСТВА

Автор примыкает к статье Тамаша Колоши, опубликованной как дискуссионная под заглавием „Ожидаемые тенденции развития структуры нашего общества” (в журнале „Таршадаломтудомани Кезлеменек” — Вестник общественных наук 1977, № 1). В настоящей статье излагаются, во-первых, взгляды Маркса, Энгельса и Ленина о будущем разделении труда и делается ссылка на дискуссию об этом вопросе во первой половине 60-ых годов в СССР. Вслед за этим истолковывается понятие. Потом автор устанавливает, что несмотря на классовые (закрывающие в себе социальные различия) показатели, разделение труда имело до сих пор возрастающий характер, но появились и ограничивающие тенденции, и ожидается их усиление в связи с дальнейшим развитием общества и средства производства. Изучая содержание разделения труда между городом и селом и его изменение, автор полагает, что корень противоположности находится в различии отраслевой, профессиональной и классовой структур. После этого автор излагает содержание отношения „город эксплуатирует село”, относительно периода до социализма. В отношении различия между городом и селом он различает внешние существенные признаки (степень индустриализации, коммунальные и другие обеспеченности и т.д.) и личные данные их жителей (занятость, образованность и т.д.). В отношении обоих признаков исторически сложилась такая большая поляризация, что основное различие между городом и селом не прекращалось с уничтожением эксплуатации. Вслед за этим автор коротко излагает наблюдаемые и в данных развитии степени индустриализации села, отраслевой и классовой структур его жителей и других отношений, а также тенденцию сближения села к городу.

Второй основной круг тематики статьи представляет собой длительную перспективу разделения труда по должности, профессиональности и занятости. Принятие в учет и экстраполяция на будущее наблюдаемых уже в наши дни явлений — обращая особое внимание на развитие общественных отношений —, автор приходит к заключению, что профессии вспомогательных и подсобных рабочих прекращаются за слишком долгое время, на данном этапе развития. Это обеспечивается в основном автоматизацией, ликвидирующей чрезмерное раздробление труда. Соответственно этому растет удельный вес квалифицированных рабочих и они во все большей мере будут заниматься надзорной, контрольной, управляющей и ремонтной работой, требующей различной и высокой образованности. Эта тенденция неизбежно снизит численность и удельный вес рабочих, занимающихся физическим трудом. (Однако она не ликвидирует связанную с работой, требующую физической силы деятельность.) Изменяется нынешняя структура умственной деятельности. С одной стороны, она приближается к производству, так как управление производством и контроль над ним превращается в большей степени в умственную деятельность, и с другой стороны, между сегодня еще существующими различными умственными деятельнос-

тиями интеграционные тенденции будут уменьшать нынешний размах разделения труда. Автор подытоживает, что на основе наших сегодняшних знаний прекращение различия между физическим и умственным трудом возможно лишь таким образом, что физический труд, в настоящем смысле понятия прекращается и в последствии этого, а также значительной интеграции умственного труда, разделение труда очевидно сильно сузится. Эти тенденции одновременно дают возможность ликвидировать существенный аспект работы, как „принужденности”.

THE HISTORICAL PROCESS OF THE SCIENTIFIC-TECHNICAL
REVOLUTION AND THE BUILDING OF ADVANCED SOCIALISM

Based on a critical review of Hungarian publications and of domestic social reality the author discusses some theoretical and methodological problems of combining the achievements of the scientific-technical revolution with the inherent advantages of socialism. The study examines the historical stages through which the scientific – technical revolution progresses, the ways in which the present standards of its development can be expressed, the means by which the forms and characteristics of its present manifestation today can be grasped, moreover the practical and theoretical conclusions drawn from answering the questions on the union of the achievements of the scientific and technical revolution with the inherent advantages of socialism.

The author critically analyses some concepts of overestimating or underrating the achievements of the scientific-technical revolution and the possibilities of applying them now. He focuses on the concrete historical approach and expands it in different directions. The Marxist criteria of the scientific-technical revolution are gauged by their present implementation and the specific social conditions. The relative evolution of capitalist and socialist society and the scientific – technical revolution, the capitalist and socialist type of the carrying out of the scientific-technical revolution and its long range communist, perspectives are discussed in detail.

Basing himself chiefly on sociological material and sources the author analyses the present state of the scientific-technical revolution, the necessity of its further development and its complex social relations in Hungary. He emphasises the relations between the new and traditional forces of production and the importance of the scientific-technical revolution in raising the efficiency of social production as a whole. The relationship between the internal elements of the forces of production become ever closer in the process, their range is made broader by new elements and there is an increasing tendency of the integration of socialist society as a whole. The author calls attention to those contradictions that have to be faced even under socialist conditions in the process of the development of the scientific-technical revolution.

INTERRELATION BETWEEN MAN AND TECHNICAL-
REQUIREMENTS OF THE SCIENTIFIC-TECHNICAL REVOLUTION
IN HUNGARY

The author's objective is to shed light on some of the conditions of the relationship between man and technic and the harmonization and optimal coordination of human and technical requirements. While analysing the problem the author endeavours to present the specifications of capitalism and socialism with regard to man and technic. It is of particular interest that special emphasis is laid in the paper on the concrete Hungarian conditions.

In the first part of his study the author reviews the development and different stages of the relationships between the worker and technic. He sets out from the point of view that man and technic constitute a functional unity and a dialectical relationship in which man is the decisive factor. For while man is virtually the „product” of natural and historical development, technic is the artificial result of man's activity. Of the interrelations between man and technic, the one between worker and technic is of fundamental importance; it has passed through several stages of development. The author analyses production prior to mechanization (based on manually operated tools) and production based upon mechanization and automation, the latter two being considered by author to be the principal stages. In addition, however, several sub-stages or transitional forms are also distinguished with in the major ones.

The second part of the paper examines the requirements brought about by technical development upon manpower. In connection with this the author points out that in the next two decades three factors will exercise a decisive influence on the development of human and technical requirements in Hungary. One is the mixed nature of technic, that is the coexistence and development of elements preceding to mechanization, production by machines and the elements of the scientific technical revolution; the other is the reduced availability of labour force calling for quality requirement in production while the third one is the further progress of advanced socialism about creating increasing demands and greater possibilities for man's many-sided development.

The third part of the study considers the kinds of human requirements and needs arising in connection with new technic. Of all of them the humanization of the development of technic, that is preference for and development of such technical trends are regarded most important which have a favourable influence on man. Scientific-technical development makes it possible and necessary that the workers take part in management, a factor closely linked with the development of factory democracy. People working in modern plants have an increasing demand for the improvement of their living conditions outside the place of work; this, in turn, calls for the development of the infrastructure, the establishment of the model of socialist consumption and the rational utilization of leisure time.

The concluding part of the study seeks an answer to the problem of creating conditions for the harmonization of human and technical requirements. In his judgement solution to the following problems in Hungary is of fundamental importance in the

next two decades: mechanization of the transport of materials, modernization of assembly line production, development of the major trends of the scientific and technological revolution; the moreover securing of optimal climatic condition and appropriate lighting at the place of work, eliminating noise as much as possible, meeting aesthetic requirements and development of social conditions like industrial democracy and democracy in public affairs, the improvement of a system of material and moral incentives and of the living conditions.

KLARA ROZSA

THE TRAINING OF SOVIET WORKERS AND THEIR ROLE IN THE SCIENTIFIC-TECHNICAL ADVANCE

On the basis of Soviet literature and research, the author examines the correlations between the training and the creative productive activities of the working class. She starts out from the thesis that the constant increase in the workers' standards of training is not simply a requirement, a need or consequence of the scientific-technical revolution, but the result of a conscious and consistent policy pursued in the interest of creating the objective conditions necessary to enable the working class to perform its productive, social and political function. The requirements of the scientific-technical revolution regarding the standards of training coincide with the objectives of the socialist and communist society, in other words with the demands for the many-sided and harmonious development of the working people, the raising of their cultural and technical standards and the elimination of the major differences between urban and rural areas, mental and physical labour.

The dialectical relationship between the standards of the training of the working class and their productive activity is also shown by the fact that the increase in their general culture and professional knowledge or skill goes hand in hand with a rise in the effectiveness and productivity of labour, a decrease in waste and the breakdown of machines and less time is necessary for training or re-training.

As revealed by research carried out in the different industrial centres of the Soviet Union most important of all the factors exercising an influence on the scientific-technical creative activities of the workers is the raising of standards of the workers' general culture and technical training which is manifested in the following: 1. the higher the standards of training, the broader the range of people engaged in creative activities; 2. the increase in training and the rise in the amount of proposals for innovation and rationalization are closely related; 3. the quality of proposals for innovation improves parallel with a rise in the standards of training; 4. the profit derived from implemented innovations grows with an increase in the standards of training; 5. direct participation in research and creative work gives a more intensive stimulus for acquiring new knowledge and systematic study.

The examinations also prove that while earlier innovations were, in most of the cases, confined to solving day today production problems and to the process of empirical seeking more rational technical methods, at present they gradually assume the form of the technical solution and application of scientific ideas. Innovations

and rationalizations assume an increasingly scientific nature; moving close to scientific activities and become associated with research. Thus they occupy a special position in the chain connecting sciences and production, an intermediary in the process of scientific ideas assuming actual material forms and sciences become the direct force in production.

JÓZSEF TÓTHPÁL

SCIENTIFIC-TECHNICAL REVOLUTION AND THE CULTURAL REVOLUTION

The author was guided by the idea to provide a theoretical framework for a complex approach to the dialectics of and relationships between the scientific-technical revolution and the socialist cultural revolution. The issues are as follows: relations between the main content of our time and the scientific-technical revolution; the essence of the scientific-technical revolution and its practical application under capitalist and socialist conditions; the Marxist-Leninist theory of culture and the cultural revolution; the part played by culture in the implementation of the scientific-technical revolution and the cultural revolution; the role played by science and scientific guidance in the full development of the scientific-technical revolution and the cultural revolution.

The following major conclusions are made:

1. Under socialist conditions the scientific-technical revolution and the cultural revolution constitute a single social process, that is they are the two inseparable components of the building of advanced socialism and communism. It is the historical necessity for the development of socialist society to link the scientific-technical revolution with the cultural revolution.

2. The socialist cultural revolution is carried out with the assistance of the cultural system of society which is a system establishing, transmitting and preserving values. The accelerated development of science and technic calls for the establishment of permanent culture and the creation of the institutional conditions for it.

3. The linkage of the scientific-technical revolution with the cultural revolution necessitates the scientific analysis and direction of cultural processes. The scientific direction of society is thus manifested as the precondition for the linkage of the scientific technical revolution with the cultural revolution.

GYÖRGY POGÁNY

EFFECT OF LONG RANGE DEVELOPMENT TREND OF LABOUR DIVISION ON THE STRUCTURE OF THE HUNGARIAN SOCIETY

The author's study is linked with the discussion article of Tamás Kolosi „Prospective development trends of our social structure” (Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1.). The study begins with a summary of Marx', Engels', and

Lenin's views on the future of labour division and refers to a discussion of the problem in the Soviet Union in the early 1960's. This is followed by the explanation of the concept. After this the author points out that until now – including the period of building of socialism – labour division, disregarding of class-type characteristics (characteristics expressing social differences) was growing, but restrictive tendencies have also appeared; the strengthening of restrictive tendencies can be expected with respect to appeared; the development of society and means of production. Examining the nature and changes of labour division between town and countryside, the author finds that this conflict is rooted in the differences of branch, employment and class-structures. The author explains the concept of the notion „town exploits the countryside” in the presocialist period. In the conflict of town and village a distinction is made between the external characteristics of the settlement (level of industrialization, public works etc.) and personal characteristics of the inhabitants (occupation, education etc.). Historically such a high degree of polarization has developed in both direction, that putting an end to exploitation alone could not eliminate the basic difference between town and countryside. The study shortly outlines quantitative developments of level of industrialization of the village, of branch- and class-structure of its inhabitants etc., the tendency of country approaching the town.

The other main subject of the study comprises a very long term perspective of labour division in the sphere of activity, profession and occupation. Considering the existing present phenomena and projecting them into the future – paying great attention to developments of social relations – the author concludes that during a relatively long period, on a given stage of development difference between unskilled and semi-skilled work will be eliminated. This will mainly be gained by automation, doing away with the unnecessary breaking up of the working process. Accordingly the number of skilled workers will increase and they will do more adjusting, controlling, supervising and maintenance work, demanding different type and higher level of qualifications. Necessarily this tendency reduces the number and ratio of blue-collar workers. (This tendency, however does not eliminate work which demand physical strength.) The present system of intellectual work is changing. On the one hand it comes closer to production, since the management and supervision of production will call for greater intellectual activities, on the other hand integrational tendencies will appear to reduce the level of labour division. Summarizing all these tendencies the author points out that on the basis of our present knowledge it is probable that the elimination of the difference between white-collar and blue-collar work can only be achieved, if blue-collar work, at it is done now, would be eliminated and by this, as well as by considerable integration of white-collar work labour division will strongly be reduced. At the same time these tendencies make it possible to eliminate a very important aspect, the compulsory nature of the work.

Содержание

Поздравляем 60-летия Великого Октября — — — — — — — —	3
СТАТЬИ	
<i>Статьи о научно-технической революции</i> — — — — — — — —	5
<i>Ласло АГОШТОН</i> : Исторический процесс научно-технической революции и строительство развитого социализма — — — — — — — —	7
<i>О дискуссии статьи Ласло АГОШТОНА</i> — — — — — — — —	33
<i>Стериос БАБАНАСИС</i> : Взаимовлияние человека и техники—требования НТР в Венгрии — — — — — — — —	37
<i>Клара РОЖА</i> : Образованность советских рабочих и их роль в научно-техническом прогрессе — — — — — — — —	55
<i>Йозеф ТОТПАЛ</i> : Взаимовлияние научно-технической революции и культурной революции — — — — — — — —	71
Дискуссия	
<i>Дьёрдь ПОГАНЬ</i> : Влияние тенденции перспективного развития разделения труда на структуру нашего общества — — — — — — — —	83
ИНФОРМАЦИЯ	
60 годовщина Великого Октября (отрывки из советского журнала „Общественные науки“) (Йозеф ШТРАССЕНРАЙТЕР) — — — — — — — —	97
Толкование научно-технической революции в советской специальной литературе (Ласло КЕМЕНЬ) — — — — — — — —	101
НТР — рабочий класс — идеологическая борьба — Информация о международной конференции (Нора КОЛЛАР) — — — — — — — —	113
Сообщения из жизни Института	
Среднесрочный план (1976—1978) исследовательской группы „Общество и молодежь“ (Ференц ГАЖО) — — — — — — — —	123
Исследования о коллективизме и активности (Опыт научной командировки в Польше) (Дьежё КАЛОЧАИ) — — — — — — — —	132
Международная конференция по теме исследования структуры общества (Тамаш КОЛОШИ) — — — — — — — —	136
РЕЗЮМЕ — — — — — — — — — — — — — —	139

Contents

On the 60-th anniversary of the Great October Socialist Revolution - - -	3
--	---

STUDIES

Studies on problems of the scientific-technical revolution - - - - -	5
<i>László Agoston</i> : The historic process of the scientific-technical revolution and the building of advanced socialism - - - - -	7
<i>Discussion on László Agoston's study</i> - - - - -	33
<i>Babanászi Szteriosz</i> : The interrelation between man and technic - the requirements of the scientific-technical revolution in Hungary - -	37
<i>Klára Rózsa</i> : The training of Soviet workers and their role in the scientific-technical advance - - - - -	55
<i>József Tóthpál</i> : Interrelation between the scientific-technical revolution and cultural revolution - - - - -	71

DISCUSSION

<i>György Pogány</i> : Effect of long range development trend of labour division on the structure of the Hungarian Society. (Remarks on Tamás Kolosi' article on the Expected tendencies of the development of our social structure) - - - - -	83
--	----

INFORMATION

60th anniversary of the Great October. - Excerpts from the Soviet periodical SOCIAL SCIENCES (<i>József Strassenreiter</i>) - - - - -	97
Interpretation of the scientific-technical revolution in Soviet publications (<i>László Kemény</i>) - - - - -	101
Scientific-technical revolution, the working class, ideological struggle. - Information on the international conference (<i>Nóra Kollár</i>) - - - - -	113

NEWS OF THE INSTITUTE

Medium range plan (1976-1980) of the research team „Youth and society” (<i>Ferenc Gazsó</i>) - - - - -	123
Research on collectivism and activity. (Experiences of a study tour in Poland. (<i>Dezso Kalocsai</i>) - - - - -	132
International conference on research on the social structure (<i>Tamás Kolosi</i>) -	136
RESUMES IN FOREIGN LANGAUGES - - - - -	139

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülforgalmazási Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.).

Készült 3000 példányban, 9,5 (B/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

77-3843 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György mb. igazgató

TURON

10,- Ft

316.861

IK

TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1977/4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1977

HUNGARY
SOCIAL SCIENCES ACADEMY
INSTITUTE

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Taksás Imre

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Hétby Lajos-Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra</i>	3
<i>Benedek Sándor: Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában</i>	28
<i>Turgonyi Júlia: A kereskedelmi dolgozók társadalmi mobilitása</i>	44
<i>Laki László: A munkahelyi beilleszkedés kutatásáról</i>	63
<i>J. Tóth Dezső: A parasztság mobilitásának néhány jellemzője</i>	76

VITA

<i>Lengyel Zsuzsa: A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledéséről</i> (Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez)	84
--	----

TÁJÉKOZÓDÁS

A társadalmi struktúra változásainak néhány vonása a Szovjetunióban (Szakirodalmi ismertetés) (Rapai Ágnes)	96
Az ifjúságkutatás koordinálása a Szovjetunióban (Lövei Emil)	104
Az ideológiai harc és az ifjúság (Tájékoztató nemzetközi tanácskozásról) (Taksás Imre)	109

INTÉZETI HÍREK

„A társadalmi struktúra és szocialista tudat” kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve (Böhm Antal)	128
A helsinki záróokmány harmadik fejezetének végrehajtásáról (Nemzetközi elméleti konferencia) (Mikecz Tamás)	134
Nemzetközi konferencia a munkásosztályról és az antikommunizmus válságáról (Kollár Nóra)	137
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK	141
IDEGEN NYELVŰ TARTALOM	152

A technikai haladás hatása az ipari munkásokra

Az alábbi tanulmány* az *Automatizáció és az ipari munkások* című nemzetközi kutatási program hazai eredményeiről ad számot. A programot a Szovjetunió Tudományos Akadémiája kezdeményezte, munkálatai 1972-ben kezdődtek el, s célja azoknak a társadalmi hatásoknak a felderítése, amelyeket az automatizáció az ipari munka tartalmában, feltételeiben és a munkásbeállítottságokban előidéz. A közös vállalkozásban 16 ország – Ausztria, Csehszlovákia, Dánia, az Egyesült Államok, Finnország, Franciaország, Japán, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, az NDK, az NSZK, Olaszország, Svédország és a Szovjetunió – kutatóintézetei, szakszervezetei és (tőkés részről) munkáltató szövetségei vesznek részt. Érdekelte a munkában az ENSZ részéről az ILO és az UNESCO is. A programot a bécsi Társadalomtudományi Kutatási Koordinációs és Dokumentációs Központ koordinálja, irányítását a részt vevő kutatócsoportok egy-egy képviselőjéből álló nemzetközi testület végzi. Az „Automatizáció és az ipari munkások” kutatási programban szoros együttműködés valósult meg a szocialista országokbeli – cseh, lengyel, magyar, NDK és szovjet – kutatócsoportok között „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban” című társadalomtudományi együttműködési bizottság keretében.

I. A KUTATÁS CÉLJAI RÓL

Az ipar technikai haladásának felgyorsulása szükségessé teszi, hogy e folyamat társadalmi következményeivel, így például az ipari munkásságra gyakorolt hatásaival számot vessünk. Tudományos vizsgálódásainkat – amelynek e kutatás is része – többféle szándék együttesen vezérli. Ezek egyike az *ipari munka hatékonyságának emelésére irányuló törekvés*: célunk az, hogy a rendelkezésünkre álló – a hazánkban kifejlesztett vagy vásárolt – korszerű gépekből, termelő berendezésekből, eljárásokból a lehető legjobb termelési eredményeket hozzuk ki. Mivel azonban a korszerű technika nem valamiféle vákuumban, hanem valóságos társadalmi, emberi viszonyok közepette működik, alkalmazásának hatékonysága sem függetleníthető ezektől. Sok-

* A tanulmány a kutatási program eredményeit magában foglaló nemzetközi tanulmánykötet számára készült. A kötet angol nyelven, a londoni Pergamon Press kiadásában jelenik meg. A téma részét képezi a szocialista országok közös kutatásának is, ezért hasznosnak tartjuk a tanulmány közlését, mivel kapcsolódik az előző számunkban közölt TTF-témájú cikkekhez és a társadalmi struktúra kérdéseihez is.

kal szélesebb ennél az *az általános törekvésünk, hogy a technikai haladást az emberek, a társadalom – így a munkásság boldogulásának szolgálatába állítsuk*: jobb munkát, munkakörülményeket, életfeltételeket biztosítsunk számukra.

Ez a cél az ipari munka világára vetítve azt jelenti, hogy az új gépektől, berendezésektől, eljárásoktól éppúgy elvárjuk a munka hatékonyságának fokozódását, mint a munkások munkával való elégedettségének az emelkedését.¹

Ahhoz, hogy az új technika alkalmazása a lehető legjobban szolgálja *mind az ipari munka hatékonyságát, mind a munkások munkával való elégedettségét*, szükséges számot vetnünk valóságos társadalmi velejáróival, a munkára, a munkásságra gyakorolt hatásaival. Ez a számvetés pedig nem épülhet előítéletekre, spekulációkra, hanem az üzemi, társadalmi valóság konkrét vizsgálatából kell kiindulnia. Kutatásunk tárgya tehát a *munkások és a technika viszonya egy adott ipari, társadalmi közegben*.

Az ipar technikai haladásának és a munkásságnak a mai találkozását hazánkban a történeti fejlődés bizonyos általános tendenciái jelentősen befolyásolják. Ami a korszerű technika bevezetését illeti, alapvető tény, hogy *házánk az ipar automatizálásának még csak kezdeti szakaszánál tart*, az ipari munka túlnyomó része ma is kézi munka, az automatizáció pedig a termelésnek és a munkásságnak is csupán a töredékét érinti (a közlekedési eszközök gyártásában az automatizált munkahelyen dolgozók aránya 3,6%).² A technikai haladás hordozója a *túlnyomórészt állami tulajdonban levő ipar*, amely nagyrészt 1950 után jött létre, s *csupán az 1960-as évek közepére vált vezető ágazattá*. Az ipari termelés növelése egészen az 1960-as évek végeig döntően létszámnövelés útján történt – a létszámnövekedés üteme meghaladta a munka termelékenységet – a változás csak azt követően, a munkaerőforrások kimerülésével következett be. A *mai magyar munkásság* tehát jórészt 1950 után jött létre, s *jelentős részben a mezőgazdaságból verbuválódott*, illetve a *nők munkába állításával alakult ki*.³ A munkásság sorában ezért gyakoriak a vegyes munkásparaszt családok, amelyekben a férj az üzemben, a feleség a mezőgazdasági tsz-ben dolgozik, s mindketten részt vesznek a háztáji megművelésében.⁴ A munkásság az ipar fejlődésével nem csupán megerősödött, hanem minősége is megváltozott: növekedett az emberek szakmai képzettsége, iskolázottsága, jelentősen javult az életnivója, módosult az értékrendje stb. Így jött létre tehát a munkásság, amely ma az ipari üzemekben a gépesítés előrehaladásával, sőt már az automatizáció elemeivel is találkozhat.

Az iparosodás, a technikai haladás és a munkásság arculatának átalakulása azonban csupán az ország általános gazdasági és társadalmi fejlődésének a részfolyamatai. A magyar gazdaság az 1950 óta eltelt időszakban *újkori történelmének legdinamikusabb fejlődését élte át*: a nemzeti jövedelem növekedési üteme átlagosan 5–6% körül alakult, s az egy főre jutó értéke 300 dollárról 1973-ra mintegy 1000 dollárra emelkedett.⁵ S míg 1950-ben a nemzeti jövedelem felét (48%) a mezőgazdaság termelte meg, s csak negyedét (26%) az ipar, 1973-ra az ipar szerepe vált döntővé: ekkor már a nemzeti jövedelem 43%-át az ipar adta, míg a mezőgazdaság csupán 17%-át.⁶ Hazánk tehát napjainkban közepesen fejlett ipari országnak tekinthető.

A gazdasági növekedésnek ezt az ütemét, illetve a gazdasági szerkezet átalakulását Magyarországon a *központilag tervezett gazdálkodás* rendszerében érte el. A gazdaság irányításának ez a módja azoknak a szocialista ipari, társadalmi viszonyoknak az egyik velejárója, amelyek a termelőeszközök túlnyomó többségének társadalmi tulajdonba vételével, a munkásságot képviselő kommunista párt hatalomra jutásával

kezdődően teremtődtek meg az országban.⁷ Jóllehet, az ipari üzem és munka autonóm világában tapasztalt jelenségek és folyamatok csupán közvetetten kapcsolódnak a társadalmi méretű jelenségekhez és folyamatokhoz, ez utóbbiak számos tekintetben meghatározó szerepét nem szabad szem elől tévesztenünk.

A kutatásnak arra az általunk leglényegesebbnek tekintett kérdésére, hogy a munkások miként viszonyulnak az új gépekhez, berendezésekhez, eljárásokhoz, s hogy mennyire elégedettek az ipari munkának azokkal a típusaival, amelyek éppen a technikai haladás nyomán kialakulnak, csak úgy adhatunk bármiféle választ, ha a valóság vizsgálata során választ adunk további három kérdésre. Azaz, ha megvizsgáljuk, hogy 1. az ipari munkások milyen igényeket támasztanak a munkájukkal, ennek feltételeivel szemben, s hogyan ítélik meg ezek módosulását; 2. milyen a természete annak a technikai haladásnak, amely iparunkban végbemegy, és hogyan hat ez az ipari munkára és annak feltételeire; 3. milyen társadalmi lehetőségek nyílnak arra, hogy a módosult munka, a munkafeltételek és a munkások igényei közötti összhangot elő lehessen mozdítani, mennyire vesznek részt ebben a folyamatban a leginkább érintettek: azaz a munkások?

II. A KUTATÁS HELYE ÉS KÖRE

A *vállalat*, ahol a vizsgálatra sor került,* a közúti járműipar egyik kulcsvállalata, amely az elmúlt évtizedben rendkívül dinamikusan fejlődött, megsokszorozta termelési értékét, s nagyszámú korszerű gépet, berendezést, technológiát vezetett be, nemegyszer elsőként a hazai iparban. Így például ez a vállalat létesített először Magyarországon az autóiparban transzfersort, amely 1969-ben indította meg az üzemelését, s egyike volt az általunk 1974-ben vizsgált ilyen egységeknek. Ez a vállalat ugyanakkor kitűnik azzal is, hogy szervezettsége és vezetésének színvonala messze meghaladja a hazai átlagot. A technikai előrelépéssel együtt az elmúlt tíz évben gyártmány szerkezetét is átalakította, gyakorlatilag megszüntette a korábbi gyártási profilját meghatározó vasúti személykocsik készítését, s helyett a nagyerejű autóbuszokhoz és tehergépkocsikhoz használatos Diesel-motorok, hátsófutóművek, kamionok és mezőgazdasági erőgépek gyártására állt át. Az üzemben foglalkoztatottak száma mintegy 20 ezer fő, üzemének zöme Győrben van elhelyezve, de vannak gyárai Nyugat-Magyarország más városaiban, sőt Budapesten is.

Vizsgálatunk a vállalat *három gyárát* – a Hátsóhid-, a Motor- és a Szerszámgyárat – érintette. Ezek közül kettő változó technikai fejlettségű termelő berendezéseken (automata, félautomata, sőt hagyományos gépeken) Diesel-motorok, illetve hátsófutóművek nagysorozatú gyártását folytatta, míg a harmadik kizárólag hagyományos gépeken, egyedileg, illetve kissorozatban gyártásban a vállalat saját használatára állított elő szerszámgépekhez szükséges alkatrészeket. A három gyárban *16 termelő egységet* vizsgáltunk: ezek az ott dolgozó egységeknek a kisebbségét jelentették.

A vizsgált gyárak gépparkjának – mint általában a hazai, sőt talán az európai gyárak legtöbbszörének – technikai fejlettségére az *egyenletlenség* volt a jellemző, ami azt jelenti, hogy az egyes termelő egységekben különböző technikai fejlettségű gépek dolgoztak együtt ugyanazon technológiai folyamatban: olykor ugyanabban a gyártósorban együttműködtek automata, félautomata és hagyományos gépek; máshol automata transzfersorokat egészítettek ki célgépekkel vagy hagyományos gépekkel. Nyilván-

* A Győri Magyar Vagon- és Gépgyárról van szó.

való, hogy a vállalatnál megvalósuló műszaki fejlesztést, így az új gépek beállítását korántsem technikai homogenitására való törekvés vezette, hanem az, hogy a termék meghatározott mennyiségben való gyártásával a tervekben előírt gazdasági követelmények teljesüljenek. Így a legkorszerűbb gépeket rendszerint ott vezették be, ahol olcsóbb, hagyományos gépek a termelés minőségi és mennyiségi követelményeinek már nem tudtak megfelelni. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a viszonylag kicsiny gyártási volumenek mellett többnyire a hagyományos gépek dominációja volt jellemző, míg a gyártás volumenének megsokszorozódása egyre inkább a homogén automata transzforsorok létrejöttének kedvez. A technikai egyenetlenség a Motor- és Hát-sófutómű gyárakra volt jellemző. A harmadik üzem, a Szerszámgyár kivételt képezett abban az értelemben, hogy ott – a feladatok jellegéből adódóan – egyöntetűen hagyományos szerszámgépeken folyt a gyártás.

A vizsgálat a vállalat három gyárában összesen 543 munkásra, 147 munkaposztra, valamint 30 vezetőre (művezetőkre, üzemvezetőkre stb.) és 25 szakszervezeti tisztségviselőre terjedt ki.

A vizsgált munkások általában forgácsolási munkákat végeztek, zömükben *esztergályosok, marósok, fűrösök* voltak. A vizsgált létszámnak mintegy négyötödét a gépkezelők adták, a többiek gépbeállítók, karbantartók és csoportvezetők voltak. A szaképzettségük szerint kétharmad részük *szakmunkás*, egyharmad részük betanított munkás volt, de akadtak közöttük technikusok és mérnökök is (4⁰/0). A munkásoknak kb. *kétötöde már tíz évnél hosszabb időt szolgált* a vállalatnál s ennek következtében gyakorlati idejük magasabb volt az átlagosnál. Az üzemekben a munkások nagy része – a gépkezelők szinte kizárólag – darabbérben dolgoztak, részben egyéni, részben csoportos elszámolásban. A vizsgáltak *háromnegyed része férfiakból állott*. Az életkoruk szerint 43⁰/0-uk 20 és 30 év közötti, 27⁰/0-uk pedig 30 és 40 év közötti volt. Kétharmad részük házas. Többségük nem a vállalat székhelyén lakott, hanem bejáró volt, félig még ma is a mezőgazdasághoz, a háztájijhoz kötődik. Az anyagi helyzetük általában kedvező volt. A munkások több mint egyharmada havi 3000 forintnál többet keresett (ez az átlagosnál magasabb volt), a többi pedig 2000 és 3000 forint között. A legkomolyabb gondot és feszültséget leginkább abban láttuk, hogy – bár a kétharmad részük házas volt – csupán a munkások fele rendelkezett saját lakással. Mindez tehát azt jelenti, hogy az általunk vizsgált munkások helyzete – csakúgy mint a vállalatuké – az országos átlagnál kedvezőbb képet mutat: képzettebbek, többet keresnek és jobb anyagi körülmények között élnek.

Szükséges aláhúznunk, hogy e kutatást metodológiailag *esettanulmány*nak tekintjük, amely ugyan számos érdekes tény, új összefüggést tárt fel, fontos kérdések megfogalmazásához adhat segítséget, ugyanakkor nem elégséges ahhoz, hogy az ország egészére érvényes következtetéseket lehessen levonni belőle.

III. A MUNKÁSSZÜKSÉGLETEK SZERKEZETE

A munkásszükségletek történetileg adott szerkezetének kulcsszerepe van kutatási koncepciónkban. *Nem az a célunk* ugyanis, hogy a *technikai haladásnak a munkásságra gyakorolt hatását* valamiféle, az emberektől idegen, elvont elvek alapján minősítsük, hanem hogy ennek a velejáróit a maguk tényleges mivoltában ragadjuk meg. Ehhez pedig a *legjobb viszonyítási alap a munkások szükségleteinek a szerkezete*, amely megmutatja, hogy ma és a belátható jövőben melyek azok a technikai haladást kísérő problémák, amelyek valójában fontosak a munkásság számára, s melyek azok, ame-

lyek másod- vagy harmadrendűek vagy éppen jelentéktelenek. A munkásszükségletek szerkezetének ismerete tehát a problémák *súlyozását teszi lehetővé*: a súlyozás pedig aszerint történik, hogy a vizsgált kérdések viszonylagos fontosságát maguk a munkások hogyan ítélik meg.

Érvelésünket a következő példa illusztrálja: az automata transzforsorok alkalmazása, feltételezésünk szerint, kettős hatással jár: egyrészt felbomlasztja a korábbi kollektívákat, másrészt jelentős keresetemelkedést hoz. Ezek önmagukban semleges tények, amelyek ugyan leírják a technikai haladás bizonyos következményeit, de nem teszik lehetővé azok minősítését. Ha viszont tudjuk azt, hogy a munkásokban a kollektívához való tartozás igénye rendkívül erős, míg keresetnövelési igényeik csekélyek, az automatizációt – a dolgozók elégedettsége stb. szempontjából – negatívan kell értékelnünk. De pozitív minősítést is kaphat ugyanez a folyamat, ha az emberek számára a kollektívához való tartozás jórészt érdektelen, míg az anyagi, kereseti aspirációk elsöprő erejűek.

A kutatási program keretében azt vizsgáltuk,⁸ hogy a munkások számára mennyire fontosak az üzemi tevékenységük következő összetevői: a munka tartalma, a munkatársakkal, a vezetőkkel való viszony, a kereset, az előrejutás lehetősége és a fizikai munkakörülmények, a munkaigénybevétel alakulása.

A megfelelő keresetet a munkások közel fele tartja a legfontosabb dolognak, további egynegyede pedig a második legfontosabbnak tekinti. Ezzel a munkások igényeinek a szerkezetében a kereset vitathatatlannul az első helyen áll.

A megfelelő munkát a megkérdezettek egynegyede az első, további egynegyede pedig a második helyre teszi. Ez a munka tartalma számára a rangsorban második helyet biztosít. (Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a megkérdezett munkások „megfelelő munkán” – minden magyarázatunk ellenére – gyakran a „jól fizető munkát” értették, azaz a munka jelentőségét hangsúlyozó dolgozók egy része sem tudott a keresettől elvonatkoztatni.)

A megfelelő munkatársakat a munkások egynegyede teszi a harmadik, további egynegyede pedig a negyedik helyre, az igényei sorrendjében. A megfelelő felettes fontosságának megítélése hasonló, jöllehet valamivel elmarad a munkatársaké mögött. Így tehát a munkások igényeinek rangsorában a megfelelő munkatársak és a megfelelő felettes a harmadik-negyedik helyen áll.

A megfelelő fizikai munkakörülmények, munkaigénybevétel fontosságát a munkásoknak nem egészen a fele az ötödik helyen említi, míg a többiek véleménye erősen megoszlik.

Az előrejutás lehetőségét – amelyen a vizsgálat során kizárólag a szervezetben való hierarchikus felemelkedés lehetőségét értettük – a munkások nagy többsége – közel háromnegyed része – a *hatodik helyre* állítja, azaz egyértelműen ezt a dolgot tartja a *legkevésbé fontosnak* a felsoroltak közül.⁹

A beszélgetés során a munkások által – számos egyéb kérdésre adott – válaszok belső konzisztenciája is ezt a rangsort erősíti meg.¹⁰

Az anyagi szükségletek dominanciája – amely ma a magyar munkások többségét jellemzi – végső soron az ország általános gazdasági fejlettségének színvonalából adódik.¹¹ Az egy főre jutó nemzeti jövedelem adott színvonalán nagy szerepet játszik a tartós fogyasztási cikkek vásárlása: az emberek háztartási költségvetésük tetemes részét költik lakberendezésre, háztartási gépekre, gépkocsira, amelyek száma az elmúlt években a munkások között is ugrásszerűen megnőtt. Elterjedt a hétféltelkek és házak vásárlása, illetve építése is. Ugyanakkor változatlanul nagy anyagi nyomást jelent az emberek számára a lakáshelyzet még mindig nem kielégítő állapota, illetve

a lakáshoz jutás magas költsége. Mindez előidézője annak, hogy *minden üzemben a termelés egész folyamatában jelentős szerepe van a bérnek.*¹²

A munkások szükségletei ugyanakkor – mint vizsgálatunk is mutatja – differenciáltak: *vannak olyan munkásrétegek, amelyek jórészt már túljutottak az alapvető anyagi szükségleteik kielégítésén* (van berendezett lakásuk, gépesített háztartásuk, gépkocsijuk stb.) s ezért részükről már *más igények jelentkeznek nagy súllyal*: érzékenyebbek a munka tartalmának, a fizikai munkakörülményeknek, a munkahelyi társas kapcsolatoknak stb. alakulására. Megítélésünk szerint a fejlődési tendencia éppen ez: az anyagiak jelentőségének viszonylagos csökkenése és az egyéb igények hangsúlyosabbá válása.

A mai helyzetben azonban még általában a kereset é a döntő szó. Az új gépek, berendezések, termelési eljárások bevezetése a munkások számára elsődlegesen kereseti kérdésként merül fel, s mint ilyen vár megoldást a vállalat részéről is. Kutatásunk eredményeit bizonyos összefüggésben – így például a munkával való elégedettség alakulását tekintve – éppen ezért nagyban meghatározza az, hogy az általunk vizsgált három gyár a vállalat legjobban fizetett termelő területeihez tartozik, s maga a vállalat is az ország egyik legjobban fizető létesítménye.

A munkások szükségletei szerkezetében, különösen a munka tartalmával kapcsolatos igényekben jelentős különbségek mutatkoztak: a legmagasabb igényeket az idősebb, szakképzett férfiak fogalmazták meg, míg a legalacsonyabbakat a fiatal, főként szakképzetlen nők.¹³

IV. A TECHNIKA, A MUNKASZERVEZET ÉS A MUNKA

Kutatásainkban igyekeztünk választ kapni arra, hogy a vizsgált vállalatnál milyen a természete a végbemenő *technikai haladásnak*, a gyártás automatizálásának és *hogyan hat ez a munkára, illetve annak feltételeire?*

A technika vizsgálatáról

A kutatási terv e kérdés megválaszolásához a korszerű *autóipari tömeggyártásra jellemző automata transzfersorok* összehasonlítását irányozta elő olyan üzemekkel, ahol azonos műveleteket még *hagyományos univerzális szerszámgépeken* végeznek. A kutatási terv ezzel a pragmatikus megoldással kikerülte azt a feladatot, hogy a technikai fejlődés mibenlétét koncepcionálisan megragadja, illetve olyan kritériumrendszert, skálát dolgozzon ki, amely alkalmas a technikai fejlettség egyes szintjeinek megkülönböztetésére. Mi azonban ezt mégsem kerülhettük ki, mégpedig a következő okok miatt:

– A magyar közúti járműipar, így a vizsgált vállalat még *nem jutott el a tömeggyártáshoz*, a Motor- és Hátsófutómű gyárak termelésére jórészt a *nagysorozat-gyártás a jellemző*, amit az elmúlt tíz évben fokozatos fejlődéssel értek el.¹⁴ A nagysorozat-gyártáshoz a hazai beruházási feltételek, munkaerőhelyzet, bérköltségek mellett *csak egyes kulcsfontosságú termelési területeken kifizetődő a költséges automata transzfersorok alkalmazása*. Máshol félautomata és hagyományos szerszámgépeket használnak. Mindebből adódik, hogy a gyártásban – legtöbbször egyazon termelő egységen belül is – egymás mellett működnek a konvencionális, félautomata és különféle automata gépek, sőt az a néhány (jóllehet növekvő számú) *transzfersor*, amely

szintén *hagyományos gépekkel, illetve félautomatákkal van összekapcsolva*.¹⁵ Ezek tehát „vegyes” egységek.

– A *hagyományos univerzális szerszámgépeket* a vizsgált vállalat nem csupán nagysorozatgyártásra használta (a motor-, illetve a hátsófutómű gyártásban), hanem *egyedi, illetve kisorsozatgyártásra is* (a szerszámok előállításában). Ezek a konvencionális gépek ugyanakkor *a termelés szervezetében különféle helyeken fordultak elő*. Egyszer „vegyes” egységek részeként félautomatákkal, automatákkal, sőt transzforsorokkal kapcsolták őket össze, máskor saját maguk alkottak önálló műhelyt.

A vállalat vizsgált termelési egységei jól mutatták a nagysorozatgyártás és az automatizáció felé való fejlődés állapotát, s ilyen „vegyes”, *sokrétű állapotukban is elemeztük őket*, elvetve azt a lehetőséget, hogy a technikai, technológiai környezetükből önkényesen kiszakított transzforsorokat vessük egybe hagyományos szerszámgépek ugyancsak önkényesen egységesített csoportjával. Ehelyett inkább arra törekedtünk, hogy termelő egységeink technikai, technológiai fejlettségét a maga valóságában rögzítsük, s ezzel tegyük lehetővé a technikai fejlődés – így az automatizáció – munkára gyakorolt hatásainak vizsgálatát. Termelő egységeink minősítéséhez *háromdimenziós technikai skálát*¹⁶ használtunk, amely a vizsgálat céljainak megfelelően ragadja meg a fejlődés egymáshoz szorosan kapcsolódó, de egyúttal külön is választható aspektusait. Ezek az alábbiak:

1. *A termelő tevékenységek gépesítésének és automatizációjának előrehaladása*.¹⁷ Ez az egyes munkakörökben kifejtett különféle típusú *termelőtevékenységek gépesítettségi szintjét* mutatja, s az egyes munkák osztályozását olyan skálán végzi el, amelynek egyik végpontját a manuálisan végzett, a másikat pedig az emberi segítség nélkül, gép által végzett termelő tevékenységek jelentik. Ebben a dimenzióban az automata transzforsor annyiban fejlettebb a hagyományos szerszámgépnél, hogy az előbbin a munkás jórészt csak a munkadarabok behelyezését és a megmunkált termék eltávolítását, illetve ellenőrzését végzi, az egyéb műveletek a gépre hárulnak, míg a hagyományos gépen a műveletek nagy része manuálisan történik.

2. *A termelés volumenének növekedése*. Ez a dimenzió a technikai fejlődésnek azt az aspektusát mutatja, amelyet az egyéni megrendelésre történő *egyedi termeléstől* a standardizált javak *sorozat-, illetve tömeggyártása* felé való fejlődés jellemez. A sorozatgyártáson belül rendszerint kis- és nagysorozatgyártást különböztetnek meg. A munka oldaláról nézve, a gyártás volumene elsődlegesen a munkafeladatok rutin-szerűségével, ismétlődésével függ össze.

3. *A műhelyrendszerű termelészervezéstől a folyamatos gyártás felé történő haladás*. A hagyományos *műhelyrendszerű gyártás* szervezésének alapja a művelet azonossága, ami azt jelenti, hogy az ugyanabba a műhelybe telepített azonos típusú gépek (esztergák, fúrógépek stb.) azonos műveletek sorát végzik el a legkülönbözőbb termékek sokaságán. *A folyamatos gyártás* esetében a hangsúly ezzel szemben a termék (vagy termékek) azonosságán van: a különféle típusú gépek más és más műveletek sorát végzik el ugyanazon a terméken vagy termékeken és legtöbbször a telepítésük is e műveletek sorrendje szerint történik. A gyártásszervezés módja a munkavégzés ütemének kötöttségét határozza meg (példa erre a gyártósor, az automata transzforsor, illetve a szerelőszalag).

Ez a technikai megközelítés a technikai fejlődésnek *három olyan, egymástól csak részben függő oldalát* igyekezett megragadni, amely a munka, a munkafeltételek alakulása szempontjából jelentős. Ezáltal sikerült túllépnünk azon a szűk megközelítésen, amely a technikai haladás következményeit kizárólag a termelő tevékenység gépesítésének, automatizálásának velejáróiban látja. Alkalmazásában a szocio-

lógiai elméletnek az a felismerése érvényesült, hogy a technikai haladásnak a munkára, a munkafeltételekre gyakorolt hatása csupán *a termelési rendszer egészének a fejlődésével összefüggésben* érthető meg. A termelési rendszer fejlődésének természetesen nem jelentéktelen eleme a termelő tevékenységek gépesítése, automatizálása, de nem is szűkíthető le csak erre.¹⁸

Ennek a technikai skálának az alkalmazása megnyitotta az utat a technikai haladás differenciált elemzése előtt, de *összetettebbé is tette a feladatot*; egyszerre kellett megvizsgálnunk, hogy egyrészt az automatizáció, másrészt a termelés volumenének növekedése, harmadrészt pedig a termelés szervezésének átalakulása hogyan hatott a munka tartalmára, feltételeire. Ezek *hatását úgy különítettük el*, hogy elemzésünk során olyan gépeket, munkákat, termelő egységeket vetettünk egybe, amelyek csupán a technikai fejlődés egyik dimenzióját tekintve voltak különbözőek, míg a másik két dimenzióban szigorúan homogének voltak. Így a kutatási tervben eredetileg előirányzott egy dimenzióban való összehasonlítás a következőképpen háromdimenzióssá bővült, magában foglalva:

– *az automatákon, félautomatákon és hagyományos gépeken végzett munkák összehasonlítását* (minden esetben a nagysorozatú és folyamatos gyártás területéről). A kutatási terv eredetileg csak ezt az összehasonlítást irányozta elő;

– *az egyedi (kissorozat) és nagysorozatgyártásban végzett munkák összehasonlítását* (valamennyi hagyományos gépen, műhelyrendszerű gyártásban végzett munka);

– *a műhelyrendszerű és folyamatos gyártásban végzett munkák egybevetését* (valamennyi egységben a hagyományos gépeken végzett nagysorozatú gyártásból).

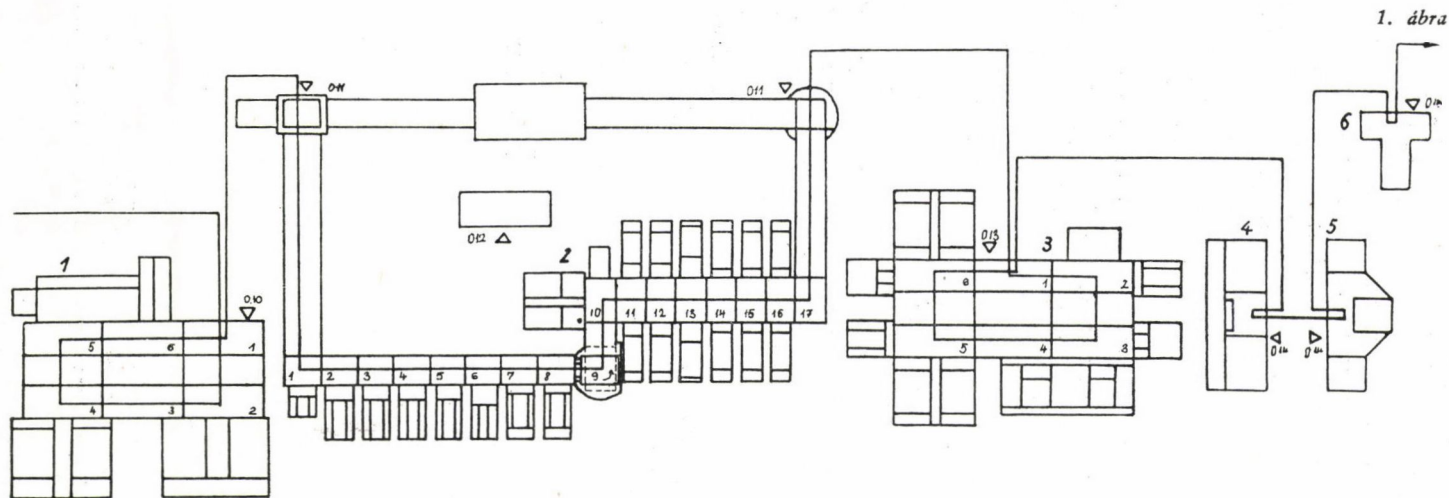
Az összehasonlításokat – abból adódóan, hogy a vizsgált termelő egységek nagy része automata, félautomata és hagyományos gépeket egyaránt működtetett, azaz „vegyes” volt – nem valósíthattuk meg ezen a szinten, hanem a *munkakörök* csoportjait vetettük egybe. A vizsgált munkaosztok és munkások viszonylag nagy száma lehetővé tette, hogy mindhárom dimenzióban megfelelő mennyiségű adatot kapjunk. Az elemzés *a munkaköri leírásokra*, a munkáskérdőívre, a vezető interjúkra, vállalati adatokra és egyéb forrásokra épült.

A háromdimenziós technikai skála alapján történő elemzésbe *csak a gépi munkákat és a gépen dolgozó munkásokat* vontuk be. A nem gépi munkaköröket és munkásokat (karbantartók, beállítók, csoportvezetők) külön vizsgáltuk.

Az automatákon és a hagyományos gépeken végzett munka

Az összehasonlításba bevont valamennyi munka folyamatos szervezésű nagysorozatgyártáshoz tartozott: transzfersorokon, más típusú automatagépeken, illetve velük szorosabban vagy lazábban összekapcsolt félautomatákon, hagyományos gépeken végezték őket. (1. ábra)

A kutatás során e munkákat végző munkások között – függetlenül attól, hogy transzfersoron vagy revolveresztergán dolgoztak – igen *csékély különbségeket találtunk*. A transzferberendezések, az automatagépek kiszolgálói sem az iskolázottságuk, sem a szakmai kvalifikáltságuk tekintetében, sem a gyakorlati éveikben nem haladták meg a többiket. Amiben a többiektől *mégis különböztek*: többségük *20 és 30 év közötti férfi munkás volt*. Ez a korösszetétel annak a vállalati törekvésnek a következménye, hogy az új gépekre fiatal embereket helyezzenek. (A vezetők a saját bevallásuk szerint a kiválasztáskor azt is mérlegelték, hogy ezek a munkások „értelmesek” legyenek. Ez azonban adatainkban nem ellenőrizhető.) Jóllehet a munkaköri

1-02-1

Automata transzforsor, amelyhez két félautomata szerszámgép kapcsolódik
 (A bátsófutóművekhez szükséges hidbázak megmunkálása)

leírások az automata, félautomata és hagyományos gépek kezelőinek szellemi, illetve fizikai igénybevétele között némi csekély különbségeket kimutatnak, ezek nem rendeződnek világos és egyértelmű tendenciába, ami feltehetőleg nem véletlen, hiszen ezek a munkások *ugyanazokban a gyártósorokban dolgoznak, azonos munkadarabokat* raknak fel a gépeikre, ehhez *azonos kiegészítő berendezések* (mozgóraktárak és emelőliftek, görgősorok és felső futószalagok stb.) állnak rendelkezésükre, azonos forgácselvonó berendezések távolítják el a gépeiktől a forgácsot, sőt mi több: *a munkafeladataik ismétlődése, gyakorisága is* azonos, s a munkájuk üteme is – folyamatos gyártásról lévén szó – egymáshoz kötött. Kevés csodálkozni való van tehát azon, hogy a transzfersor kiszolgálói és a hagyományos gép kezelői viszonylag csekély különbséget érzelnek a munkájukban.

Az *automatákon dolgozók* valamivel *több lehetőséget látnak a képességeik fejlesztésére, és szükségesebbnek tartják az új dolgok tanulását*, ami érthető is, hiszen a gépeik újak, a munkát az elmúlt években sajátították el rajtuk, *s a munkájukat érdekesebbnek, változatosabbnak* tekintik (r. táblázat). Viszont a *függetlenségük kisebb*, ami valószínűleg abból adódik, hogy az automaták speciális minőségű munkavégzésre hivatott berendezések, „rajtuk a világ szeme”, a vezetés figyelme és azoké a munkásoké is, akiknek munkája az ő termelésüktől függ. A *felelősséget* egyébként mind az automata, mind a hagyományos gépeken igen *nagynak érzik* az emberek, *s az új munkamódszerek kidolgozására nem látnak lehetőséget*. A vezetők a munkások ilyen kezdeményezéseivel szemben előnyben részesítik a *technológiai fegyelmet, az előirt eljárások pontos betartását*. A munkások és vezetők között általános az a vélemény, hogy az automatagépeket alkalmazó termelési eljárás olyan mértékben kidolgozott, hogy rajta javítani már csak keveset lehet, az önkényes változtatás sokat ronthat.

1. táblázat

A munka tartalmának megítélése az automata és hagyományos gépen dolgozó munkások részéről
(^{0/0})

Kérdés: munkája mennyiben foglalja magában az alábbiakat	Folyamatos szériagyártás	
	automata gépek kezelői	hagyományos gépek kezelői
1. Változatosság	44,9	28,7
2. Függetlenség	42,9	67,8
3. Felelősség	79,6	80,0
4. Ismereteinek, tapasztalatainak hasznosítási lehetősége	32,6	37,4
5. Új, jobb munkamódszerek kidolgozásának lehetősége	10,3	18,3
6. Új dolgok tanulásának szükségessége	38,8	17,4
7. Érdekesség	57,8	38,2
8. Képességeik fejlesztésének lehetősége	32,7	20,9

Megjegyzés: A táblázat azoknak a munkásoknak a százalékos arányát mutatja, akik szerint a fentiek *nagymértékben* megvannak a munkájukban. Az adatok az összes automata gépen dolgozó munkás (48 fő) és a hátsófutómű-gyártás hagyományos termelő egységeiben dolgozó munkások (115 fő) interjúból származnak.

Az automata és a hagyományos gépek kezelői számára – a termelő egységek azonosága folytán – *hasonlóak a munkafeltételek. Az automatákon dolgozók az átlagosnál többet keresnek, ami főként annak köszönhető, hogy a vállalat a termelésben kulcsszerepet játszó, nagyteljesítményű gépeknél és berendezéseknél eleve igyekezett megelőzni minden olyan bér- és létszámproblémát, amely fennakadást okozhatott volna.* A munkások mind az automatákon, mind a hagyományos gépeken darabbéresek voltak: a nagyteljesítményű gépeknél az alpbért prémiumok egészítették ki, amelyeket a mennyiség után fizettek. A termelő egységeken belül a hátsófutómű-gyártásban a *bérfizetés alapja* a közös, csoportos teljesítmény volt, míg a motorgyártásban az egyéni teljesítmény. Ez utóbbit átmenetileg vezették be az egyes munkapozíciókon a gépekben rejlő hatékonysági tartalékok „kiugratására”. *A fizikai munkakörülmények – így a légszennyeződés, zajszint, világítás, tisztaság, munkatempó miatt – általában sok volt a panasz, különösképpen a motorgyártásban, ahol a termelési program nagymértékben meghaladta a papírforma szerint rendelkezésre álló termelési kapacitást. Ebben a gyárban az üzemvezetés feszített munkaütemet diktált. Ez a munkatársi kapcsolatok kialakulására is kedvezőtlenül hatott, a munkások itt voltak a leginkább ráutalva felettesekre.*

A vizsgált automata, félautomata, hagyományos munkák közti eltéréseknél gyakorta lényegesen jelentősebbek azok, amelyek az egyes csoportokon belül – például a hagyományos gépi munkák között – mutatkoznak.

Az egyedi és a nagyszorozat-gyártás hatásai

Az összehasonlítás ezúttal két hagyományos gépekből álló és műhelyrendszerű termelést folytató termelő egység között történt. Az egyik a motorgyártás részeként nagy sorozatokban kötőelemeket állít elő, a másik a szerszámgyártás keretében gyakorlatilag egyedi termelést folytat: néhány darabos megrendeléseket elégít ki alkatrészekből.

A szerszámgyári dolgozók többsége *30 év feletti, iskolázott, szakmailag jól kvalifikált, gyakorlatlaltal rendelkező, férfi munkás.* A motorgyár kötőelem-üzemében dolgozók nagy része *fiatal nő, kevésbé iskolázott,* többségük betanított munkás, általában kevés szakmai gyakorlattal rendelkezik. A munkásság összetételének különbségeit jól mutatja a 2. tábla:

2. táblázat

A munkások között	Hagyományos gépekkel folyó műhelyrendszerű termelés	
	egyedi gyártó	nagyszorozat-gyártó
	%	%
1. Férfiak	81,3	26,4
nők	18,2	73,6
2. Általános iskolai + szakmunkás végzettség	82,8	32,8
3. Szakmunkás	87,9	37,3
4. 10 év feletti gyakorlata van	50,5	13,6

A két termelő területen mindenekelőtt *a munkafeladatok összetételében* vannak eltérések. Az egyedi gyártásban sok időt vesz el a gép beállítása, az anyag és a szerszám

előkészítése, oda- és továbbszállítása (a munkaidőnek kb. negyede ezzel telik el); viszont a sorozatgyártásban csaknem a munkaidő egészét a gép kezelése tölti ki. A motorgyári nők helyett a gépbeállítást külön e célra specializált gépbeállítók végzik, az ő feladatuk csak a darab behelyezése, kivétele, a gép beindítása és leállítása. A *szellemi követelmények* közötti különbséget az mutatja, hogy míg a szerszámok előállításához általában rajzból kell dolgoznia a munkásnak, addig a kötőelemek szériatermelésében írásbeli munkavégzési utasítás csak ritkán fordul elő. Míg az egyedi gyártásban a munkásoknak a gépeiken *sokféle beállítást, szabályozást* kell végezniük, *manipulációs és koordinációs tevékenységeik* is összetettebbek, addig a kötőelemek sorozatgyártásában az egyébként hasonló univerzális szerszámgépeket olyan pneumatikus berendezésekkel szerelték fel, amelyek ezeket a műveleteket megtakarították. A munka tartalma szempontjából nem lényegtelen, hogy az *ismétlődő tevékenységek* a kötőelemek sorozatgyártásában megszakitás nélkül folytatódtak, ezzel szemben a szerszámok egyedi előállításában csak igen ritkán fordultak elő. A szériagyártásban a *munkaciklus időtartama* igen rövid volt (5 percnél kevesebb), ami a monotonitást fokozta, az egyedi gyártásban viszont meglehetősen hosszú (10–60 perc). Végző soron az egyedi gyártásba tartozó feladatok *jellegetesen szakmunkát*, a szériagyártásban pedig *betanított munkát* igényeltek.

A munkáról alkotott fenti képet megerősítik a munkások észlelései is. Az egyedi gyártásban dolgozó férfi munkások munkájában sokkal *több változatosságot, érdekességet, függetlenséget találtak, szélesebb lehetőségeket láttak ismereteik hasznosítására, képességeik fejlesztésére, a tanulásra*, mint a szériagyártásban dolgozó nők, jöllehet ez utóbbiak sokkal kevésbé voltak kritikusok e téren (3. tábla). Ugyanakkor *új és jobb módszerek kidolgozására* a szerszámgyáriak is kevés lehetőséget láttak, azt mondták: „kitapogatott munka már ez is”. A munkások mindkét termelési típusban erősen aláhúzták a *felelősségüket*.

3. táblázat

A munka tartalmának megítélése a széria- és az egyedi gyártásban dolgozó munkások részéről

Kérdés: munkája mennyiben foglalja magában az alábbiakat	Hagyományos gépeken műhelyrendszerű termelés	
	egyedi %	széria %
1. Változatosság	92,9	33,6
2. Függetlenség	87,9	49,1
3. Felelősség	88,9	73,7
4. Ismereteinek, tapasztalatainak hasznosítási lehetősége	80,9	47,3
5. Új, jobb munkamódszerek kidolgozásának lehetősége	13,2	17,3
6. Új dolgok tanulásának a szükségessége	53,6	39,1
7. Érdekesség	79,8	67,2
8. Képességeik kifejlesztésének lehetősége	63,7	38,2

Megjegyzés a 3. táblához: a táblázat azoknak a munkásoknak a százalékos arányát mutatja, akik szerint a fentiek *nagymértékben* megvannak a munkájukban. Az adatok a motorgyári kötőelemüzem munkásaival (110 fő) és a szerszámgyári munkásokkal (99 fő) készült interjúból származnak.

Az egyedi gyártásban dolgozóknak nemcsak a munkája volt tartalmasabb másokénál, hanem – szakmunkáik magas bértételei, személyes kvalifikáltságuk és hosszú gyakorlati idejük folytán – *ők kapták a legmagasabb béreket* valamennyi vizsgált üzemben. Ehhez a termelési folyamatban betöltött fontos szerepük (a géppark alkatrészellátásának biztosítása) is nagymértékben hozzájárult. *A hasonló mértékű kereset eléréséért a motorgyárban szériatermelésben dolgozó nőknek* – a munkáik bértételeinek alacsonytsága, kisebb kvalifikáltságuk és gyakorlottságuk miatt – *sokkal több terméket kellett letenni az asztalra, ezért állandó időnyomást, sürgetettséget éreztek*, s mégsem érhették el a kívánt vagy az azt megközelítő kereseti szintet. Egyébként mindkét gyárban *egyéni darabbérezés* volt.

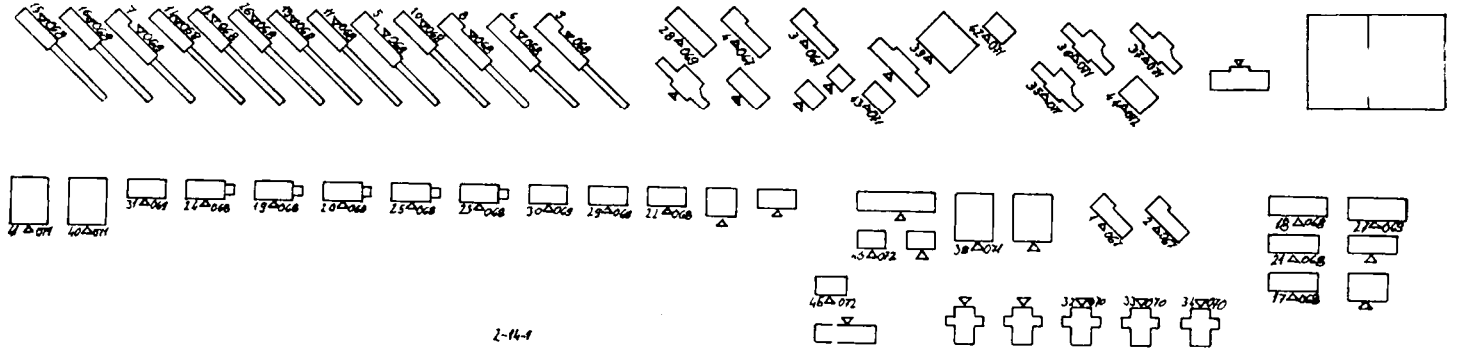
A szerszámgyárban voltak a legkedvezőbbek a fizikai munkakörülmények: a legcsekélyebb a zaj, a legkisebb a légszennyeződés, a legnagyobb a tisztaság. A dolgozóknak módjuk volt arra, hogy mozogjanak, járkáljanak, fizikai erőfeszítéseik normális mértékűek voltak. A motorgyári kötőelemüzem légszennyeződése, zajszintje ugyancsak megfelelő volt, de a munkásnőknek állandóan állniuk kellett, a géptől való elmozdulásra, sétálgatásra nem volt lehetőségük. *Az emberi kapcsolatokat* is alapvetően meghatározta a technológia jellege, illetve a munkaerő összetétele. *A szerszámgyáriak kötődtek a legkevésbé feletteseikhez, viszont törekedtek a jó munkatársi kapcsolatok kialakítására.* Ezzel szemben a motorgyári nők jobban rászorultak feletteseik (a csoportvezetők és a művezetők), illetve a gépbeállítók szakértelmére, segítségére.

A műhelyrendszerű és a folyamatos gyártás sajátosságai

Vizsgálódásunk közben összehasonlítottuk a hagyományos gépeken folyó szériagyártó területek egyes munkafolyamatait: a motorgyártás már leírt *műhelyrendszerben* dolgozó kötőelemüzemét egybe vetettük azokkal a hagyományos gépcsoportokkal, amelyek a motor-, illetve hátsófutómű-gyártás gyártószorainak *folyamatos jellegű* termelésében foglaltak helyet. (2. és 3. ábra)

A folyamatos gyártásban a termelő egység szervezésének az az alapelve, hogy a gépek *bizonyos terméken* (vagy termékeken) *képesek legyenek meghatározott műveletek során az elvégzésére.* E folyamatban a termék az elvégzendő műveletek sorrendiségében rendszerint *sorra járja* az egység gépeit és berendezéseit, amelyek működése a megmunkálendő darab azonossága által egymáshoz *szorosan vagy lazán kötött.* Ezzel szemben a *műhelyrendszerű gyártásban az a gyakorlat érvényesül, hogy a meghatározott műveletek elvégzésére képesek gépek* (pl. esztergák) *legyenek egy helyen összpontosítva,* s ha bármely terméken a gépek által elvégezhető művelet iránti igény merül fel, ide kerüljenek megmunkálásra. *A termékek tehát sokfélék, a gépek, a munkák pedig egymáshoz nem kötöttek.* A folyamatos gyártáskor a gépeket a termék útjának megfelelően gyakran *szállítóberendezésekkel* (mozgóraktár, görgősor, futószalag stb.) kötik össze. A műhelyrendszerű gyártásban viszont a munkás *„ládából ládába”* dolgozik.

A munkaköri leírások szerint a *folyamatos gyártásban* a munkás tevékenységében jelentős helyet kap az *anyag, illetve a szerszám odakészítése,* ami abból adódik, hogy ő maga állítja be a gépet, emeli le az anyagot a mozgóraktárról, helyezi a gépbe, illetve mozgatja más eszközzel a gépre, távolítja el; míg a műhelyrendszerű gyártásnál a gépet külön gépbeállítók állítják be, az anyagot elektromos targoncán anyagmozgatók

viszik a géphez. Ennek következtében a folyamatos gyártásnál – a szállítóeszközök, az emelőberendezések használata miatt – más a *fizikai igénybevétel*, összetettebbek a *koordinációs és manipulációs tevékenységek*.

Nagy különbséget jelent a két terület között az is, hogy a folyamatos termelés-szervezésnél *az előre meghatározott munkaprogramtól nem lehetséges az eltérés, a munkaritmus szoros, a munkahelytől nem lehet elmozdulni*. Ezek a kötöttségek a műhelyrendszerű gyártásban nincsenek meg ilyen mértékben.

A *folyamatos szervezésű termelésnek több típusa* volt jelen a vizsgált termelő egységek között: a *merev* és a *rugalmas* típusok. A merevségen az értendő, hogy *a termék útja, a műveletek sorrendisége* csak csekély változtatásokat enged meg, sőt esetenként *az előző művelet befejezése a következő művelet elkezdésének a feltétele*. Az ilyen gyártósoron a gépek, illetve a munkák egymáshoz való kötöttsége igen nagy-mértékű. (Tipikus példa erre az automata transzforsor, illetve a futószalaggal összekötött gépek sora.) *Rugalmasabb* szervezési típust jelentenek azok, ahol az egyes gépek és műveletek között ún. *pufferképzés* (tartalékképzés) lehetséges, azaz a következő művelet megkezdése nem feltétlenül kívánja meg az előző befejezését. Végül vannak olyan megoldások (mozgóraktáras rendszer), ahol *a termék útjával, illetve a műveletek sorrendiségével kapcsolatos kötöttségek jellemeztek*: valamennyi gépet egy központi „mozgóraktár” lát el munkadarabbal, illetve valamennyi gép e raktár számára termel. (4. ábra)

Elemzésünkben a fent leírt hagyományos gépcsoportokon kívül azt is megvizsgáltuk, hogy *az automata gépeken, berendezéseken végzett munka* tartalmát miképpen befolyásolta az általuk végzett folyamatos gyártás *merev*, illetve *rugalmas* jellege. Azt tapasztaltuk, hogy *ami a kötöttségre, illetve a folyamatos gyártásra igaz, az a merev folyamatos gyártásra* (pl. automata transzforsorok) is jellemző. Ezeken a merev gyártósorokon az előre meghatározott munkaprogramtól való eltérés gyakorlatilag nem képzelhető el, a meghatározott műveletek követése szükséges. A munka nagyfokú *figyelmet, éberséget* követel, de – *beszabályozottsága* következtében – *időnyomás itt sincs*. A munka tartalmát szegényíti, szellemi igénybevételét csökkenti, hogy itt is különválasztották a berendezések beállításának feladatát a leírt gépkezelői munkáktól.

Gépi és nem gépi munkák

Az elemzésben ez ideig külön vizsgáltuk *a gépi munkákat és a nem gépi munkákat*. A nem gépi munkák közé soroljuk a csoportvezetők, a karbantartók és a gépbeállítók tevékenységét. A *csoportvezető* – a művezető beosztottjaként – olyan munkásállományú dolgozó volt, aki a termelő egységben adminisztratív-irányítási funkciót végzett (létszám-, termelés-, túlóra-nyilvántartás, teljesítményszámolás stb.); a *karbantartók* a gépek és berendezések hibáinak elhárításával, javításával foglalkoztak; a *gépbeállítók* a gépeknek, a berendezéseknek az előírt műveletek elvégzésére való előkészítését, szerszámokkal való ellátását végezték. E munkák jellegéből, a különleges szakmai felkészültség iránti igényből adódóan a nem gépi munkát végzők a gépi munkásoknál lényegesen *kvalifikáltabb munkásréteget* képviseltek. (4. tábla.)

4. táblázat

	Automata gépeknél		Hagyományos gépeknél	
	gépi munkás %	nem gépi munkás %	gépi munkás %	nem gépi munkás %
1. Férfiak	91,8	98,4	60,1	98,1
nők	8,2	1,6	39,9	1,9
2. Technikus	8,4	14,8	2,1	1,9
szakmunkás	56,2	85,2	51,4	96,2
betanított munkás	35,4	—	46,5	1,9
3. 10 év feletti gyakorlati idő	32,6	67,2	33,0	47,1

A nem gépi munkások *kizárólag férfiak*, szinte kivétel nélkül *szakmunkások* (illetve *néhány technikus* is akad köztük), akik az átlagosnál lényegesen *nagyobb gyakorlati idővel* rendelkeznek. A munkafeladataik is *változatosabbak, érdekesebbek, függetlenebbek* a gépi munkásokénál, és *több módot adnak ismereteik, tapasztalataik hasznosítására, képességeik fejlesztésére, és szükségesebbé teszik a tanulást is*. A legkedvezőbbben ők ítélik meg az új módszerek kidolgozásának lehetőségét is, hiszen ők ismerik legjobban a gépeket és berendezéseket. (5. tábla.)

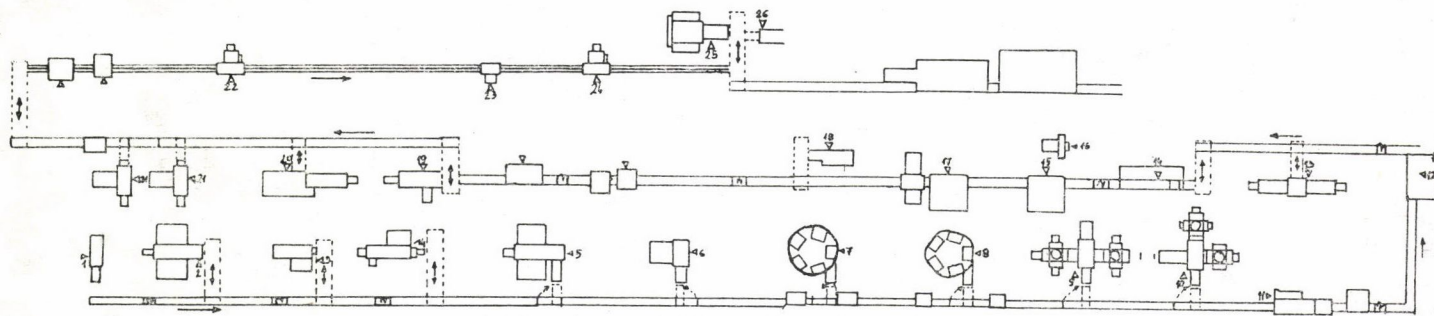
5. táblázat

A munka tartalmának megítélése gépi és nem gépi munkások részéről

Kérdés:	Automata		Nem automata	
	gépi munkás %	nem gépi munkás %	gépi munkás %	nem gépi munkás %
A munka mennyiben foglalja magában az alábbiakat				
1. Változatosság	44,9	80,5	33,9	69,7
2. Függetlenség	42,9	57,4	66,9	54,7
3. Felelősség	79,6	78,7	80,9	71,6
4. Ismereteinek, tapasztalatainak hasznosítási lehetősége	32,6	67,2	50,0	66,0
5. Új, jobb munkamódszerek kidolgozásának lehetősége	10,3	26,2	18,8	32,1
6. Új dolgok tanulásának szükségessége	38,8	52,4	30,2	62,3
7. Érdekesség	57,1	60,6	56,3	79,2
8. Képességei kifejlesztésének lehetősége	32,7	54,1	37,1	58,4

Megjegyzés: A táblázat azoknak a munkásoknak a százalékos arányát mutatja, akik szerint a fentiek *nagymértékben* megvannak a munkájukban. Az adatok azokból az interjúkból származnak, amelyek a három gyárban automaták mellett dolgozó 48 gépi és 62 nem gépi munkással, illetve hagyományos gép mellett dolgozó 288 gépi és 53 nem gépi munkással készültek.

4. ábra

A folyamatos szervezésű termelés rugalmas változata
[Az egyes gépek és műveletek között tartalékképzés (ún. pufferképzés) lehetséges]

A nem gépi munkát végzők munkájának tartalma, változatossága, az ismeretek, tapasztalatok hasznosítási lehetősége, a képességek fejlesztésének lehetősége – mint a táblázathól látható – kedvezőbb volt. Ezzel szemben, bár a nem gépi munkát végzők *munkafeltételei* is eltértek a gépkezelőkéitől, de nem voltak kedvezőbbek azokénál. *Időbérben* dolgoztak, s az órabéreik növekedése – ez vállalati, sőt országos probléma volt – sokszor elmaradt a teljesítménybéresekétől. Általában – a többi munkáshoz viszonyítva – *általában kerestek*. Az automatagépek, berendezések mellett dolgozók keresete általában magasabb volt (a vezetés fokozott figyelme következtében), a hagyományos gépek mellett dolgozóké viszont alacsonyabb. Ez utóbbiak sérelmeztek leginkább, hogy a bérük nincs arányban a munkájukkal, a kvalifikáltságukkal. *A fizikai munkakörülményeiket kedvezőtlennek tartották*. Ezt főleg a karbantartók érezték így, hiszen a gépek javítása – ami rendszerint hibaelhárítást jelent – kedvezőtlenebb (piszkosabb, megerőltetőbb testhelyzetben, állandó sürgetés közben végzett) munka, mint az üzemeltetésük. A nem gépi munkások általában kevésbé panaszkodtak a fizikai fáradtságra, de a *szellemi igénybevételüket eléggé magasnak tartották*. Ez a karbantartóra, a gépbeállítóra, a csoportvezetőre egyaránt jellemző volt.

A technikai haladás és a munka

A három gyárban folytatott vizsgálat tapasztalatai *nem erősítik meg sem a szélsőségesen optimista, sem a pesszimista előrejelzéseket arról*, hogy miképpen formálja át a technikai előrelépés a munka tartalmát. E helyett inkább arra utalnak, hogy ennek a széles és összetett folyamatnak – amelyet háromdimenziós technikai fejlettségi koncepciókkal csak hozzávetőlegesen tudtunk megragadni –, *a velejárói, következményei is széles területen jelentkeznek, összetettek*. Eredményeinkből (korántsem egyértelműen és ellentmondásoktól mentesen) *az alábbi fő tendenciákra* következtetünk:

A gép mellett dolgozó munkások munkájának tartalmát a technikai fejlődés általunk vizsgált aspektusai közül leginkább az egyedi gyártástól a nagysorozatú gyártás felé való fejlődés érintette. Szinte összehasonlíthatatlan különbség van a között, hogy egy munkás egyedi gyártásban vagy nagysorozat-gyártásban dolgozik ugyanazon a hagyományos szerszámgépen. *A nagysorozatú gépi munkák tartalmukat tekintve szűkebbek, szegényesebbek, mint az egyedi gyártó tevékenységek*.

A műhelyrendszerű gyártástól a folyamatos gyártás irányába való előrelépés a munkát ellentmondásosan érinti: egyrészt a folyamatos gyártás bizonyos fokig bővíti, változatosabbá teszi a munkafeladatokat (a szerszámgépek kezelését kibővíti a szállító berendezések kezelésével), viszont *csökkenti a munkások függetlenségét, fokozza a kötöttségeiket*.

A hagyományos gépektől a félautomaták, illetve az automaták irányába való fejlődés nem idéz elő lényeges változásokat a munka tartalmában; jöllehet az automatákon (így az automata transzforsorokon) végzett munka valamivel tartalmasabbnak látszik (újdomságából adódóan is).

A nem gépi munkák tartalma élesen eltér a gépi munkákétól: ezek lényegesen szélesebbek, gazdagabbak, tartalmasabbak valamennyi gépkezelői beosztásnál (kivéve talán az egyedi gyártás munkáit). A nem gépi munkák között ugyanakkor kevés különbséget fedeztünk fel abban a tekintetben, hogy az egyedi vagy szériagyártáshoz, a műhelyrendszerű vagy folyamatos termeléshez, illetve a hagyományos, félautomata vagy automata géphez kötődtek.

A munka feltételeiben a technológiai fejlődés általunk vizsgált aspektusaival nemigen találtunk világosan értékelhető összefüggést. Jóllehet, egyértelműen bebizonyosodott, hogy mind a *keresetek*, mind a *fizikai munkakörülmények* tekintetében az *egyedi gyártás a legvonzóbb*, s az is, hogy a munkafeltételek alakulása összefügg a technika természetével. A fizikai munkakörülmények például a nagysorozat-gyártásban az egyik gyárban egészen másképpen alakulnak, mint a másikban: és ugyanez állapítható meg a bérezési rendszerről stb. is (a folyamatos termelés rendszerint csoportos, a műhelyrendszerű termelés pedig egyedi bérezéssel jár). A munkafeltételek alakulása nem annyira a technológiai haladástól, hanem inkább a *vállalati politikától függött*.

A vállalat dinamikus fejlesztési politikát alakított ki. Ennek érdekében igyekezett a munkaerőre fordítható anyagi erőforrásait úgy felhasználni, hogy azok a *termelés kulcspontjain* (a nagyteljesítményű automata berendezéseknél, a szerszámgyártásban) összpontosuljanak: *ezeket a területeket fizette meg a legjobban.* A beruházásokhoz kapott eszközeit elsősorban *termelő berendezésekbe fektette*, amiből adódóan – átmenetileg – kinőtte azt az infrastruktúrát, amely a fizikai munkakörülményeket meghatározta. Ebből származott, hogy a gyárépületeket sokszor túlszűfolták gépekkel, a műhelyek zajosak voltak, viszonylag nagyfokú volt a légszennyeződés stb. Részben a vállalat adottságai – beruházási eszközeinek korlátai – határozták meg a *technikai kiválasztást* is (így pl. azt, hogy hagyományos gépeket alkalmaztak nagysorozat-gyártásra, *ez ugyanis kevésbé volt költséges*, mint az automata transzforsorok).

A technikai haladásnak a munkára gyakorolt hatásait vizsgálva tehát *ellentmondásos jelenségeket* tapasztaltunk. Az ellentmondásoknak egy része valószínűleg a *kutatásunk korlátaiból ered: a vizsgálat koncepciója* (így a technikai fejlesztést leíró háromdimenziós megközelítés), de a *köre*, (csupán az autópárt, azon belül pedig csak a technika néhány típusát és az üzemet vizsgáltuk) is *túlzottan szűk abboz*, *hogy egyértelmű eredményekre jussunk.* Az eredményeinkben rejlő ellentmondások más része viszont nyilván abból ered, hogy maga a *technikai haladás hatásai* is ellentmondások. Természetesen vannak ennek olyan velejárói is, amelyek kétségtelenül *pozitívan* érintik a munka tartalmát, a munka feltételeit, de vannak *negatív* hatások is. A probléma a kutató számára – ahogyan mi látjuk – éppen az, hogy ezeket a pozitívumokat és negatívumokat a maguk tényleges valóságában írja le, s próbálja *megkeresni a tudatos társadalmi rábatásnak azokat az útjait, amelyeken keresztül a pozitív tendenciák erősíthetők.*

V. MUNKÁSRÉSZVÉTEL A DÖNTÉSEKBEN

Az üzemi, vállalati ügyek intézésében való munkásrészvétel tárgyalásában nem hagyhatók figyelmen kívül a következő magyarországi adottságok: 1. *A munkásrészvétel kiszélesítését*, az üzemi demokrácia kibontakoztatását a *párt* – mint ez a XI. kongresszus határozataiban megfogalmazódott – *elsőrendű politikai feladatnak tekintti*, s úgy ítéli meg, hogy annak megvalósítása a szocialista társadalmi viszonyok fejlesztésének lényeges eleme.¹⁹ A munkásrészvétel szempontjából *döntő jelentőségű a szocialista vállalatok sajátos szerkezete, amely a gazdasági szervezet, a pártszervezet és a szakszervezet szorosan összekapcsolódó hármas struktúrájára épül*, s működését is ennek a három szervezetnek az együttműködése határozza meg.²⁰

A munkások részvétele az üzemi, vállalati ügyek intézésében vizsgálatunk egyik lényeges kérdése volt; a *részvétel mértéke és jellege* adhat felvilágosítást arról, hogy 1. *a munkásoknak mennyiben van módjuk, lehetőségük arra, hogy üzemi tevékeny-*

ségük feltételeit a szükségleteiknek megfelelő módon alakítsák, így szembeszegüljenek az esetleges negatív következményekkel, amelyet a technikai haladás hozhat, s oly módon hassanak erre a folyamatra, hogy az legelőnyösebben valósuljon meg számukra; 2. a munkások mennyiben hajlandók arra, hogy az üzemi, vállalati ügyek intézésében részt vegyenek, azaz mennyiben készek beleszólni például az olyan döntésekbe, amelyek a korszerű gépek, berendezések, termelési eljárások bevezetésével kapcsolatosak.

A munkások a döntésekben való közvetlen és közvetett (tehát képviselőiken keresztül történő) részvétel lehetőségét – döntéstípusokra lebontva, az észlelt lehetőség nagyságrendjének sorrendjében – a következőképpen ítélték meg. (6. tábla)²¹

6. tábla

Döntéstípus	Részvételi lehetőség		
	van %	nincs %	nem tudja %
1. Munkaszervezés és munkakörülmények alakítása	72	24	4
2. Munkások kiválasztása továbbképzési tanfolyamokra	64	28	8
3. Tútmunka (túlórák) elosztása	61	36	3
4. Prémiumok és egyéb ösztönzők meghatározása	57	40	3
5. A munkások munkakategorizálása és besorolása	49	48	3
6. Munkások előléptetése	48	45	7
7. A bérezés alapjának és módszereinek a meghatározása	46	52	2
8. Munkások elbocsátása és szabadságolása	45	45	10
9. Fegyelmi intézkedések	44	48	8
10. Más munkahelyre való áthelyezés	42	51	7
11. Termelési terv kialakítása	30	59	11
12. Új gépek és berendezések bevezetése	24	65	11
13. Munkaerő-tervezés (a jövő munkaerő-szükségletének megtervezése)	13	76	11
14. Munkások felvétele	11	82	7
15. A termelés csökkentése és beszüntetése (az üzem bezárása)	6	53	41

A munkások a döntésekben való részvételre a legtöbb lehetőséget azokban a döntéstípusokban látják, amelyek a saját munkájukat – közelebről vagy távolabbról de közvetlenül – érintik, illetve érinthetik (lásd az 1–10. döntéstípusokat.) Kevés lehetőséget látnak viszont a részvételre azokban a döntésekben, amelyek vállalati, vagy nagyobb, szélesebb borderejűek (11–13., 15. döntéstípus). Ez természetes is, hiszen az előbbi csoportban azok az ügyek szerepelnek, amelyekben a döntés formális joga is a helyi termelésirányítókat – a termelőegységek vezetőit, a gyárak vezetőit – illeti meg, s ezek a munkások számára látható, áttekinthető módon dőlnek el, míg az utóbbiak (a termelés tervezése, a munkaerő tervezése, az új gépek, berendezések bevezetése, a termelés csökkentése, beszüntetése stb.) olyan kérdések, amelyek vállalati, sőt esetleg még magasabb (ágazati minisztériumi, kormány szintű) elhatározást igényelnek. S jóllehet ez utóbbiakban is befolyása van a munkásokat képviselő szer-

vezeteknek (a pártszervezetnek, a szakszervezetnek), ezekről lényegesen kisebb az áttekintésük, kevésbé érzékelik a részvétel lehetőségét vagy egyszerűen nem tudnak róla.

A részvételi lehetőség észlelésének hiánya egyúttal a részvételi készség hiányát is jelzi. A munkások többsége – több mint fele – azon az állásponton van, hogy a munkásoknak *csak a saját munkájukat érintő problémák eldöntésében kell rendelkezniük részvételi lehetőséggel.* A munkásoknak csak egyharmada látja szükségesnek, hogy a munkásoknak minden ügyben meglegyen a részvételi lehetőségük, s hajlandó is minden kérdésben hallatni a szavát. Nem nehéz észrevenni, hogy *a részvételnek a munkások részéről észlelt lehetősége,* amelyet a fenti tábla is mutat, *lényegében megfelel a munkások részvételi készségének:* a többség ugyanis éppen azokban a döntéstípusokban – tehát a munkájukat érintő kérdésekben – észlelt részvételi lehetőséget, amelyekben a beleszólását szükségesnek ítéli és hajlandó is aktívan élni beleszólási jogával.

Az sem véletlen, hogy a munkások éppen azokban az ügyekben tartják szükségesnek a beleszólást és élnek is ezzel a joggal, amelyek *a legfontosabb szükségleteik kielégítéséhez kapcsolódnak.* A fenti táblában felsorolt első 10 döntéstípus között *több közvetlenül meghatározza a munkások keresetét* (a munka elosztása, a prémiumok és egyéb ösztönzők meghatározása, a munkások munkakategorizálása és besorolása, előléptetése, a bérezés alapjainak és módszereinek meghatározása), míg *mások közvetve hatnak ki rá* (a munkaszervezés és a munkakörülmények alakítása). Természetesen ezek az ügyek – anyagi összefüggéseik, oldalaik ellenére – nem egyszerűen csak a munkások kereset iránti igényét, hanem egyéb szükségleteit is érintik. Az üzemi demokrácia, az ügyek intézésében való *részvétel folyamata nem redukálható a keresetről folyó tárgyalássá, jóllehet ez nem lényegtelen monumentuma.*

A munkások a *szakszervezettől* mindenekelőtt ugyanilyen ügyekben *várnak és kapnak segítséget.* A szakszervezet legfontosabb tevékenységeinek az alábbiakat tekintik: 1. a munkások sérelmeinek és vitás ügyeinek intézését; 2. a munkások anyagi helyzetének, bérének, nyugdíjának javítását; 3. az üdülési lehetőségekről való gondoskodást; 4. a munkafeltételek és körülmények javítását. A nagy *többség* – a megkérdezettek kétharmada – szerint a *szakszervezet ezekre megfelelő figyelmet fordít.* A munkások *kisebbsége* – egyharmada – azonban éppen ezekben az ügyekben kifogásolja, hogy *a szakszervezet részéről túl csekély figyelemben* részesülnek. Ezzel is magyarázható, hogy míg a munkások kétharmada teljesen, illetve nagy részben elégedett a szakszervezettel, addig a munkások egyharmada csak részben elégedett, illetve elégedetlen.²² Megjegyzendő, hogy a párttal – amely iránt a munkások elvárásai eléggé eltérők – a dolgozók kilenczede teljesen, vagy nagy részben elégedett.

Ha egybevetjük a munkásoknak a döntésben való közvetett és közvetlen részvételi lehetőségeiről adott véleményét és a szakszervezettel, illetve a párttal való elégedettségét, sajátos *ellentmondással kerülünk szembe:* egyrészt a munkások *számos fontos kérdésben nem észleltek részvételi lehetőséget,* másrészt *a szakszervezettel és a párttal jórészt elégedettek voltak.* Az ellentmondásnak az a magyarázata, hogy *a szakszervezet és a pártszervezet általában kielégítően járt el mindazokban a vállalati borderejű vagy magasabb ügyekben, amelyek a munkások szükségleteivel függtek össze* (például az olyan kérdésekben, mint a termelés tervezése, az új gépek és berendezések bevezetése stb.). Mi több: a gazdasági vezetés maga is igyekezett a lehetőségeihez képest elébe menni a munkásszükségletek kielégítésének, hiszen a munkaerő megtartása alapvető érdeke volt.²³

A munkásrészvétel elemzéséből – a szükségleti szerkezetről mondottakkal összhangban – kitűnik, hogy *az új gépek, berendezések, termelési eljárások bevezetése,*

ennek a munka tartalmára, feltételeire gyakorolt hatásai az adott gyárakban – bár nyilván érintették az ott dolgozókat – *nem voltak központi jelentőségűek a munkások számára.* A munkások nem vettek részt, s nem óhajtottak részt venni azokban a döntésekben, amelyek alapján az új gépeket, termelő berendezéseket, termelési eljárásokat az üzemekben bevezették, s ezek hatásaival, velejáróival is csak akkor foglalkoztak és voltak hajlandók foglalkozni, amikor azok a szükségleteiket érintő problémává (pl. kereseti kérdéssé) váltak.²⁴

VI. KÖVETKEZTETÉSEK²⁵

Vizsgálati eredményeink felhívják a figyelmet arra, hogy a termelés technikájához közel eső jelenségeket (pl. a munka tartalmának, feltételeinek alakulását) *nem lenne helyes valamiféle technikai determinizmus alapján értékelni.* Még kevésbé engedhető meg ez olyan összetett társadalmi jelenségek esetében, mint a munkásoknak a munkával való elégedettsége. Ezek alakulásában, mint ahogy e tanulmányban ismételten kénytelenek voltunk rámutatni, jelentős szerepet játszik *a vállalatvezetés politikája, a vállalat egész társadalmi közege,* amely az embereknek és a termelő technikának egyaránt „otthont ad”, s végső soron az a *társadalom,* amelynek a vállalat is csak az egyik része. A vizsgált jelenségek *technikai és társadalmi meghatározottságának a különválasztása azért is fontos, mert így válnak világossá számunkra azok a lehetőségek, amelyek felhasználásával – a technika változatlanlansága mellett is – pozitív módosítások érhetők el a technikai fejlődés következményeiben.*

A tudatos társadalmi ráhatás lehetőségei, megítélésünk szerint, a következők:

1. Abból adódóan, hogy a munkások differenciált szükségleteket támasztanak a munka tartalmával, feltételeivel szemben, amelyeket viszont a technikai fejlődés ugyancsak differenciáltan érint, *az irányítás erőfeszítéseket tehet annak érdekében, hogy a technológiai, termelési folyamatban a „megfelelő emberek kerüljenek a megfelelő helyre”.* Így például a tartalmukban gazdag munkák azoknak jussanak, akik ezt a leginkább igénylik és fordítva. A vizsgált esetben például a munkásigények és a munka szerencsés összhangba hozásáról tanúskodik, hogy a Motorgyár kötőelemüzemének női munkásai (akik kezdetleges betanított munkát végeztek) éppolyan elégedettek voltak a munkájukkal, mint a Szerszámgyár szakmunkásai (akik a legigényesebb feladatokat kapták).²⁶

2. *Az irányításnak bizonyos határok között módja van beavatkozni a technika hatásaiba. A Motorgyárban például a gépkezelői és gépbeállítói munkakörök különválasztása, s ezáltal a nagyszámú gépkezelői munka „elszegényesítése” korántsem annyira a technika követelménye volt (hiszen erre a hátsófutómű-gyártásban nem is került sor), hanem inkább olyan elhatározás, amelyet egyrészt a rendelkezésre álló munkaerő jelentős részének képzetlensége, gyakorlatlansága, illetve a munka tartalmával kapcsolatos igénytelensége tett szükségessé és lehetővé.* Ahogy ezek az adottságok módosulnak, nyilván lehetséges a két funkció egyesítése, ami *egy csapásra megváltoztatja a motorgyártás egyes területein ma még tapasztalható kezdetleges betanított munkák tartalmát.* (Más kérdés, hogy egyes összetett gépeken, így az automata transzforsorokon a gépbeállítók valószínűleg még sokáig nem lesznek nélkülözhetők.)²⁷

3. Az irányításnak módjában áll *a technikai haladás egyes negatív hatásainak kompenzálása.* Különböző munkaterületek nehéz fizikai munkakörülményeiért a mun-

kásokat *többletkeresettel kárpótolta*, ami a munkások számára általában elfogadható volt.

4. *Az irányítás* a termelési feladatok megoldásakor *alternatív technikák, technológiák között választgat*. Láttuk, hogy a vállalat a nagyszéria-gyártáshoz éppúgy felhasznált hagyományos, mint félautomata és automata gépeket, amelyek különböző módon hatottak a munkára. A technika igen sok lehetséges alternatívát kínál, amelyek alkalmazása vagy elvetése általában a gazdasági megfontolások függvénye.

Természetesen *az irányítás előtt* nemcsak lehetőségek, hanem *korlátok is vannak*. *A vállalat nem teheti azt meg, hogy elvont ideálok hatására döntsön az egyik, vagy másik műszaki fejlesztési alternatíva mellett, hanem a működését meghatározó alapvető realitásokból kell kiindulnia*, amelyek közül csupán néhányat emelünk ki:

1. Az irányítás számára adott a technikai fejlettség általános színvonala, s azok a *lehetséges technikák*, amelyek kielégítően kimunkáltak, kipróbáltak, gazdaságosak (az autógyártásban például ma az automata transzforsor, az automata kerekasztal-gépek; a műhelyrendszerű és folyamatos gyártás különféle típusai stb.).

2. A vállalat számára a *munkaerő* adott a maga képzettségével, iskolázottságával, szükségleteivel és értékeivel stb.

3. Rendelkezésre állnak a vállalatnak bizonyos korlátozott *anyagi eszközök*, amelyeket a termelés költségeinek (egyebek közt a béreknek), valamint a beruházásoknak (így a műszaki fejlesztésnek) a fedezésére használtak. Központilag tervezett gazdaságunkban ez utóbbiakat szigorúan rögzítik.

4. A vizsgált vállalatnál követett *technikai fejlődés megfelelt azoknak a lehetőségeknek, amelyek közepette a vállalat működött*.

A gazdasági hatékonyság jelentősen nőtt, de az erre irányuló vállalati törekvések nem mondtak ellent a munkaerő igényeinek: az emberek elégedettsége a leírt viszonyok között kielégítő volt. A munkások egytizede nagyon, több mint a fele megelégedően, a többiek pedig részben elégedettek voltak a munkájukkal. Ez kifejeződött abban is, hogy *a munkafegyelem, a munkateljesítmények kedvezően alakultak*.

Vizsgálatunk végső konklúziója: a magyar közúti járműiparban élen járó vállalatnál, amelyet vizsgáltunk, a technikai haladás minden megrázkódtatás nélkül megy végbe: számos összefüggésben megváltoztatja a munkások helyzetét, nem kevés pozitív velejárója van, de nem mentes a negatív következményektől sem. Általa *a vállalatnak nem csupán gazdasági hatékonyságát sikerült erőteljesen megnövelni, hanem a munkások elfogadható elégedettségi szintjét is fenntartotta*.

JEGYZETEK

¹ Törekvéseink kettősségének aláhúzása nem felesleges: jóllehet a munka hatékonysága és a való elégedettség nem függetlenek egymástól, az eddigi szociológiai, pszichológiai vizsgálatok kapcsolatuk ellentmondásosságára utalnak. A munkásságnak a munkával való növekvő elégedettsége nem feltétlenül vezet hatékonyabb, termelékenyebb munkavégzéshez – hiszen ez sok mástól is függ –, s a hatékonyságban kifogásolható munka sem feltétlenül tesz boldogtalanná embereket. Viszont nyilvánvalónak látszik, hogy a munkával való elégedetlenség hosszú távon aligha lehet előrevívője az ipari munka hatékonyabbá válásának. Nem beszélve arról, hogy ez az elégedettség, társadalmi viszonyaink közepette, hatékonysági céljainktól függetlenül sem lebecsülendő társadalmi cél.

² Statisztikai Időszaki Közlemények, 1972. Az automatizált munkahelyek aránya az építőanyagiparban, illetve a vegyiparban a legmagasabb, ahol a munkásoknak kb. a 8⁰/₀-ára terjed ki.

³ 1949-ben az aktív keresőknek még csupán 38,8⁰/₀-a volt munkás (50,7⁰/₀-a kisárutermelő és 0,3⁰/₀-a szövetkezeti paraszt), viszont 1973-ban már 58⁰/₀-a volt munkás (3,4⁰/₀ kisárutermelő és 14,6⁰/₀ szövetkezeti paraszt). Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH, 1974. A társadalom szerkezetének alakulásáról lásd Ferge Zsuzsa: Társadalmi munkarétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest 1969. Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974.

⁴ A vegyes, munkás-paraszt családok szociológiai sajátosságairól lásd H. Sas Judit: Életmód és család. Akadémiai Kiadó 1976.

⁵ Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1970 és 1974; Statisztikai Évkönyv 1973. KSH 1974. (Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1968-as dollárérték alapján számítva.)

⁶ Statisztikai Évkönyv 1973. KSH 1974.

⁷ A gazdasági fejlődésről bővebben lásd Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1960. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1974; Csikós-Nagy Béla: Magyar gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó 1971.

⁸ A vizsgálat eredményei, amelyeket itt közlünk, olyan kérdésből származnak, amellyel a standard Munkás-kérdőívet mi magunk egészítettük ki. A kérdés a fent felsorolt tényezőket fontosságuk szerint rangsoroltatta a munkásokkal. A kérdésből származó eredményeket a Munkás-kérdőív standard 7–11. számú kérdéseire adott válaszok is megerősítették.

⁹ A részletes eredményeket lásd Héthy Lajos–Makó Csaba: Az automatizáció és a munkástudat. Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a SZOT Munkavédelmi Tudományos Intézet kiadványa. Budapest 1975. 228–233. tábla.

¹⁰ A munkával való elégedettség a legszorosabb korrelációt a munka olyan sajátosságaival mutatja, mint a jó kereset, a munka igazságos jutalmazása. Ez utóbbi egyúttal az is bizonyítja, hogy a munkások nem egyszerűen csak „anyagiasak” hazánkban, hiszen a kereset elnyerésének társadalmi feltételei iránt sem közömbösek.

¹¹ Az anyagi szükségletek ilyen súllyal azért kerülhettek előtérbe, mert a foglalkoztatás biztonsága iránti igény – a teljes foglalkoztatottságot évtizedek óta biztosító gazdaságpolitika révén – teljes mértékben kielégítettnek számítot.

¹² A kereset szerepét a munkásmagatartásokban egyéb kutatásaink is bizonyítják. Lásd például: Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972. Külföldön megjelent rövid változatok: *Industrial and Labor Relations Review* (New York), 1971/4, 541–553. p.; *European Economic Review* (Amsterdam), 1972/3, 181–189. p.; *Sociologie du Travail* (Paris), 1971/1, 25–37. p.; *Soziologie und Gesellschaft in Ungarn*, ed. B. Balla. Band IV. (Enke Verlag, Stuttgart), 1974. 24–55. p.

¹³ A munkával szembeni igények nagymértékben függni látszanak a munkás üzemen kívüli társadalmi háttérétől, demográfiai sajátosságaitól, értékeitől stb. Vö.: J. H. Goldthorpe: Attitudes and Behaviour of Car Assembly Workers. *British Journal of Sociology*, Sept, 1966.

¹⁴ Ez 1976-ban kb. évi 20 000 Diesel-motort és 80 000 hátsófutóművet jelentett.

¹⁵ Csupán hagyományos gépek végezheték el gazdaságosan azokat a speciális műveleteket, amelyek a nagyszorozatban gyártott főtípus egyes altípusain eltértek (pl. a hátsófutómű házát transzforsor munkálta meg, de egyes altípusainak furatait félautomata készítette el).

¹⁶ Az általunk alkalmazott technikai skála elméleti alapjairól lásd Héthy Lajos–Makó Csaba: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Valóság, 1976/3. 26–36. old.

¹⁷ Ez a dimenzió, tartalmát tekintve, megegyezik azokkal a szélesen alkalmazott technikai skálákkal, amelyek kidolgozása Bright, Auerhan és mások nevéhez fűződik. Vö.: J. R. Bright: *Automation and Management*. Harvard Univ. Press. Boston 1958; J. Auerhan: *Die Automation und ihre ökonomische Bedeutung*. Berlin 1961.

¹⁸ Vö.: A. Touraine: *L'organisation du travail et l'entreprise. Traité de Sociologie du Travail*. I. Armand Colin, Troisième Edition. 1970. vagy J. Woodward: *Industrial Organization: Theory and Practice*. Oxford University Press. 1965; *Management and Technology, Problems of Progress in Industry*. No. 3. London, HMSO, 1958.

¹⁹ Vö.: Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. A kongresszus együtta! azt is leszögezte: „Az üzemi demokrácia hatékonysága nem felel meg a követelményeknek, ezért mind tartalmában, mind módszereiben tovább kell fejleszteni.” 467. old.

²⁰ A vállalatnál a pártszervezet és a szakszervezet felépítése a gazdasági szervezetét követi. A vizsgált gyárakban például a gazdasági vezetés mellett mindenütt működött egy pártvezetőség és egy szakszervezeti bizottság. A vállalat élén a vezérigazgató mellett vállalati pártbizottság és vállalati szakszervezeti bizottság tevékenykedik. Az ilyen vezetés együttesét szokásos hazánkban gyári, vállalati „háromszögnek” nevezni. (Esetenként az ifjúsági szervezet vezetőjét is ideszámítják – „négyyszögrel” is beszélnek.)

²¹ Héthy Lajos–Makó Csaba: *Az automatizáció és a munkástudat*. 96–97. old.

²² A szakszervezeti érdekvédelem problémáiról bővebben lásd: Héthy Lajos–Makó Csaba: *A munkaerő-vándorlás és a gazdasági szervezet*. Társadalmi Szemle, 1973/5. 37–47. old. Külföldön megjelent: *The Sociological Review* (Keele), 1975. May, 267–285. p.; *Sociologie du Travail* (Paris), 1975/1. 41–56. p.

²³ Hazánkban az utóbbi években jelentkező munkaerőhiány a munkások egyes rétegeit, csoportjait olyan erős pozícióba helyezte, amely önmagában is hatékonyan garantálta a szükségleteik figyelembevételét az üzemi, vállalati döntésekben.

²⁴ A magyarországi munkásrésztételről bővebben lásd: Héthy Lajos–Makó Csaba: *Közvetlen munkásrésztétel az üzemi döntésekben Magyarországon*. *Gazdaság*, 1977. (megjelenés alatt); *International Labour Review* (ILO, Genf), 1977 July–August, 9–21. p.; Héthy, L.–Makó, Cs.: *Proizvodstvennaja demokratija na szocialisticheskom predprijátii Vengrii*. *Rabocsij klasz i szovremennij mir*. Moszkva, 1976/4. 44–52. p.

²⁵ A jelen tanulmány konklúzióit azoknak a kutatásoknak az eredményei is megerősítik, amelyek a hetvenes évek elején az OMFb megbízásából a gépipar és az acélipar vállalatainál folytattunk. Lásd: *A munkaerő alkalmazkodása az új technikához*. A tanulmány készítői: dr. Héthy Lajos, dr. Kulcsár Kálmán, dr. Makó Csaba és mások. Koordinátor: dr. Szakasits D. György. OMFb. (Budapest) 2. kiadás, 1977.

²⁶ A Szerszámgyárban a munkások 13,1⁰/₀-a mondta magát nagyon, 44,5⁰/₀-a meglehetősen, 39,4⁰/₀-a részben elégedettnek a munkájával. A Motorgyár kötőelemüzemének női munkásainál ugyanezek a mutatók: 12,7⁰/₀; 55,5⁰/₀ (!) és 30,9⁰/₀.

²⁷ Tartalmukban hasonló megoldásokat hoznak azok a kísérletek, amelyek számos nyugat-európai országban „job-enlargement”, „job-enrichment” stb. elnevezés alatt folynak.

Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában

A szocialista munkásosztály fejlődése, törvényszerűségei és sajátosságai ismeretének különös jelentősége van a szocialista társadalom tudományos irányítása szempontjából. Ez a körülmény határozza meg a napjainkban egyre inkább kiterelvényesülő munkásosztály-kutatások aktualitását. A szerző az utóbbi években azoknak a változásoknak a feltárására törekedett, amelyek az 1960-as évek elejétől napjainkig a magyar munkásosztály belső struktúrájában¹ végbementek. Ez a cikk egy most készülő átfogó tanulmány főbb megállapításait, eredményeit tartalmazza.

A munkásosztály struktúrájának a megismerése rendkívül bonyolult és nehéz tudományos feladat, melynek megoldásában az első lépéseket az egyes alstruktúrák feltárása, azaz egy-egy lényeges viszony szerinti rendezettség ábrázolása jelenthetik.

A marxizmus elmélete szerint a társadalom tagjai közötti termelési viszonyok az alapvetőek. Mint Marx írja: „Az anyagi élet termelési módja határozza meg általában az élet társadalmi, politikai és szellemi folyamatát.”² Ugyanakkor már itt hangsúlyoznunk kell, hogy csak általános, végső meghatározottságról van szó, és hibás lenne a marxí alap–felépítmény viszonyt egyirányú ok–okozati kapcsolatként értelmezni. A felépítmény viszonyai visszahatnak az alapot képező viszonyokra, és így az egész társadalom viszonyrendszerében – azaz struktúrájában – jelentős, nem elhanyagolható szerepet játszanak.³

Ha tehát a munkásosztály totális struktúráját akarjuk a maga teljességében ábrázolni, akkor a felépítményi viszonyokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Egyelőre azonban még az ennél is szerényebb feladat, az anyagi viszonyok által képzett struktúra, azaz a szociális struktúra feltárása és változási tendenciáinak ábrázolása is nagy vállalkozásnak tűnik; olyannyira, hogy e tanulmányban csupán három rétegeképző viszony (kritérium) szerinti tagozódásbeli változás feltárására törekedtem (ágazati hovatartozás; foglalkozás, szakképzettségi szint; a jövedelem megszerzésének módja és mértéke).⁴

I. A MAGYAR MUNKÁSOSZTÁLY LÉTSZÁMÁNAK ÉS ÁGAZATI TAGOZÓDÁSÁNAK VÁLTOZÁSA

A szocializmus alapjainak lerakásával az 1960-as évek elejére végbement a magyar társadalom strukturájának gyökeres átalakulása. Ezt követően a strukturális változások élessége mérséklődött, és elsősorban a már kialakult strukturának a termelőerők fejlődésével együtt járó fokozatos módosulásáról beszélhetünk.

A munkásosztály létszámának növekedése – az ötvenes évek növekedési üteméhez viszonyítva – továbbra is nagyon dinamikus maradt, egészen a hatvanas évek végéig (1. táblázat).

1. táblázat

A munkásosztály létszámának alakulása⁵

	1949	1960	1970	1973
Munkások száma 1000 fő	1535	2158	2713	2949
Munkások aránya az összes aktív keresőkhöz százalékban	37	45	54	58

A növekedési folyamatot alapvetően öt forrás táplálta: a munkába lépő fiatalok, a háztartásbeli nők, a szövetkezeti parasztságból az állami szektorba átlépő fizikai dolgozók, az ipari és építőipari szövetkezetek fizikai dolgozói és a közvetlen termelésirányítók rétege.

A munkásosztály utánpótlásának egyik legfontosabb bázisa az *ifjúság* volt. Elégseges csupán annyit megjegyezni, hogy 1960-ban a 30 év alatti munkások száma 921 ezer fő volt, 1973-ban pedig 1122 ezer.⁶

A fejlett szocializmus építésének elején – az 1960-as években – tovább folytatódott a háztartásbeli, a hivatalos statisztika szerint eltartottként nyilvántartott *nők nagyarányú munkaviszonyba állása*. A munkásletpályát választó nők száma nagyobb ütemben nőtt, mint a női keresők száma. A munkaviszonyban álló nők száma 1960 és 1973 között 478 ezerrel növekedett és ebből 390 ezer fő a munkásnők számát növelte: így a munkásnők aránya a női aktív keresőkön belül 40,5⁰/₀-ról 49,5⁰/₀-ra emelkedett.⁷ Mindennek következtében a munkásosztályon belül a nők aránya 28,7⁰/₀-ról 36,4⁰/₀-ra növekedett.⁸ Meg kell említenünk, hogy a fenti időszak alatt a férfi munkások száma is jelentősen bővült, ez a növekmény azonban az aktív keresőkön belüli társadalmi átrétegződés eredménye, hiszen a munkaképes korú férfiak foglalkoztatási aránya nem nőtt, hanem valamelyest mérséklődött.

A hetvenes évek elejére a háztartás, mint női munkaerőforrás, lényegében kimerült, további háztartásbelieknek a termelő munkába állítása csak az infrastruktúra újabb, erőteljesebb fejlesztésétől volt várható (új bölcsődék, óvodák, a háztartást segítő újabb szolgáltatások bevezetése stb.). Az aktív keresők számának növekedése még így is erősen korlátozottá vált, hiszen 1973-ban a munkaképes korú férfiak 9,5⁰/₀-a, a nőknek 26,2⁰/₀-a volt eltartott.⁹ Figyelembe véve, hogy ezek nagy része tanuló, nyilvánvalóvá válik, hogy a gazdaság extenzív fejlesztésének népgazdasági szintű lehetőségei és ezzel együtt a munkásosztály növekedésének ezek a forrásai gyakorlatilag kimerültek.

A munkásosztály számbeli növekedéséhez nagymértékben hozzájárult *az ipari és építőipari szövetkezetek fizikai dolgozóinak munkásokká válása*, amely e szövetkezetek szocialista termelési viszonyainak erőteljes fejlődésével kapcsolatos. Természetesen itt egy beolvadási folyamatról van szó, amely nem köthető a valóságban egyetlen évszámhoz; annyit azonban biztonsággal állíthatunk, hogy ez a folyamat az MSZMP VIII. és X. kongresszusa közötti időszakban (1962 és 1970 között) ment végbe. Ez a körülmény indokolja azt, hogy az általunk összeállított statisztikai adatokban a munkásosztály számához csak 1970-től számítjuk az ipari és építőipari szövetkezetek fizikai dolgozóit.

Az MSZMP VIII. és X. kongresszusa közötti időszakban az ipari szövetkezetek lényeges fejlődésen mentek keresztül. Tevékenységi körük kiszélesedett, elsősorban a termelő tevékenységüket fejlesztették, sokszor eredeti tevékenységük – a lakosság részére végzett szolgáltatások – terhére is. Dolgozóik létszáma állandóan növekedett, sokszor úgy, hogy az új dolgozók gyakran az állami iparból jöttek át. Amíg 1960-ban 161 ezren dolgoztak az ipari szövetkezetekben, addig 1970-ben már 238 ezren (a növekedés 43⁰/₀). Az egy ipari szövetkezetre jutó foglalkoztatottak átlagos száma ez idő alatt 129 főről 290 főre emelkedett; bruttó termelésük két és félszeresére nőtt, és így a szocialista iparon belüli részaránya 4,7⁰/₀-ról 6,0⁰/₀-ra emelkedett (1974-ben 6,4⁰/₀ volt). A mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel ellentétben – ahol a tsz által használt földek fele még mindig a tagok tulajdonában van – az ipari szövetkezet által használt termelőeszközök annak oszthatatlan közös tulajdonát képezik, aminek nagysága állandóan gyarapodik. 1960-ban az ipari szövetkezetek termelő állóeszközeinek bruttó értéke 915 millió forint volt, 1970-ben 3666 millió forint, 1975-ben pedig már 8839 millió forint.¹⁰

Technikai felszereltségük elérte a hasonló nagyságú állami vállalatok szintjét, aminek következtében eltűnt a munka tartalma és (technikai) műszaki felszereltsége szerinti különbség. A szövetkezeti iparban is a munka szerinti elosztás érvényesül, és nincs lényeges különbség a két szektor dolgozóinak kereseti lehetőségei között sem. Ugyanezek a tendenciák jellemzik az építőipari szövetkezetek fejlődését is. Ezeket a körülményeket figyelembe véve az MSZMP X. kongresszusa az ipari és építőipari szövetkezetek fizikai dolgozóit már mint a munkásosztályhoz tartozókat vette számításba.

A fizikai és a szellemi munka közeledése, amelynek realizálódása a tudományos-technikai haladás következtében a termelőszférában egyre inkább jelentkezik, a szocialista termelési viszonyok között azzal a következménnyel jár, hogy a közvetlen termelésirányítók fokozatosan a munkásosztály részévé válnak. Ebben a beolvadási folyamatban egyik legerősebben ható tényező, hogy megváltozik a közvetlen termelésirányítók heye és szerepe az üzem életében. A műszaki fejlődés és az ezzel együtt járó munka- és üzemszervezés következtében mind bonyolultabb szervezési feltételek között kell a műhely mindennapi munkáját, zavartalan termelését biztosítani. Ez a tevékenység a közvetlen termelésirányítók energiájából és idejéből egyre nagyobb részt igényel, abból egyre nagyobb részt köt le a termelőmunka belső integráns részét képező irányítás, szervezés, ellenőrzés. Következésképpen egy sor olyan funkció és jogkör, amely valaha szinte egyértelműen hozzájuk tartozott, ma már egyáltalán nem, vagy csupán erősen korlátozott mértékben kötődik ehhez a munkakörhöz (munkások felvétele, elbocsátása, bérek megállapítása, fegyelmi és jutalmazási jogkör stb.). Ugyanakkor a fizikai dolgozók között is megjelent egy magasan kvalifikált réteg (érettségizettek, esetenként diplomások), amelynek mind az általános műveltsége, mind a szakképzettségének szintje hasonló a közvetlen termelésirányítókéhoz, de akiknek a munkatevékenységében ma már nem a fizikai, hanem a szellemi mozzanatok dominálnak.

A fentiek és még egy sor más tényező tovább erősítette a munkásosztályhoz való közeledésüket. Természetesen a besorolásnak is vannak problémái. Nehezíti az egyértelmű megoldást, hogy a közvetlen termelésirányítók termelésben játszott szerepe az egyes népgazdasági ágakban, ágazatokban, de az egyes vállalatok munkaszervezetében is jelentős eltéréseket mutat. Mindez érthető is annak a fényében, hogy a műszaki fejlettség és az ezzel kapcsolatban álló munkaszervezettség szintje közel sem

azonos az egész népgazdaságban, sőt egy-egy ágazaton belül vállalatonként is változó. Emellett még egy sor más ellenérvvel is számolnunk kell. Mégis, az osztályozás és besorolás nehézségei ellenére végeredményként – a tapasztalatok alapján – arra a következtetésre jutottunk, hogy a közvetlen termelésirányítókat ma már a munkásosztály egyik sajátos rétegének lehet tekinteni.

A népgazdaság termelési struktúrájának átalakítása a munkásosztály ágazati struktúrájának jelentős módosulásával járt együtt (2. táblázat).

2. táblázat

*Létszámváltozás a magyar munkásosztály ágazati struktúrájában*¹¹

Évek	Létszám 1000 fő			Részarány (%)		
	1960	1970	1973	1960	1970	1973
Ipar	938	1397	1484	43	51	50
Építőipar	211	278	345	10	10	12
Szállítás és hírközlés	218	260	283	10	10	10
Kereskedelem	153	239	275	7	9	9
Szolgáltatás és egyéb	327	300	309	15	11	10
Mezőgazdaság (mező-, erdő- és vízgazdálkodás)	331	239	253	15	9	9
Munkásosztály összesen	2158	2713	2949	100	100	100

Az ipari munkásság

Az 1960–1973-as időszakban az ipari munkások száma 158⁰/₀-ra nőtt. A magas növekedési ütem gyakorlatilag csupán 1970-ig tartott. Az azután bekövetkező növekedés abból adódik, hogy a közvetlen termelésirányítók kategóriája fokozatosan a munkásosztály egyik rétegévé válik. Ha csak az iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók szűkebb kategóriáját tekintjük, akkor láthatjuk, hogy számuk nemcsak hogy nem nőtt, hanem enyhén csökkenő tendenciát mutatott. Így 1970-ben a számuk 1 millió 397 ezer, 1973-ban pedig 1 millió 379 ezerre mérséklődött. Ez a mérsékelt csökkenés napjainkban is folytatódik.

A fenti jelenség azzal magyarázható, hogy hazánkban a hetvenes évek elejére az *aktív keresők jelentős növekedésének forrása kimerültek*. A munkaerőnek a mezőgazdaságból az iparba való áramlása megszűnt. Sőt – ha kis mértékben is –, a mezőgazdaság iparosításának kísérő jelenségeként bizonyos visszaáramlás volt megfigyelhető. Ugyanebben az időben egyre inkább az úgynevezett harmadik szektor – azon belül is különösen a kereskedelem – válik a munkaerő fő befogadjójává.

Ezek a körülmények fékezőleg hatottak az ipari munkásság számbeli növekedésére. Amíg a munkásosztályon belüli részarányuk 1960 és 1970 között 45⁰/₀-ról 51⁰/₀-ra nőtt, addig 1973-ra 50⁰/₀-ra mérséklődött.

A magyar munkásosztály felét kitevő ipari munkások az iparon belül további ágazatokra oszthatók fel.¹² Az ipari munkások legnagyobb osztagai a gépiparban és a könnyűiparban dolgoznak. 1960-ban az iparon belüli részarányuk sorrendben 27,0⁰/₀

és 30,1⁰/₀, 1973-ban 29,5⁰/₀ és 29,8⁰/₀ volt. 1960-ban a harmadik helyen még a bányászok álltak 12,4⁰/₀-os részaránnyal, 1965-től azonban a számuk jelentősen csökkent és 1973-ig az eredeti létszámuk 83⁰/₀-ára esett vissza; részarányuk 8,2⁰/₀ és ma már megelőzik őket az élelmiszeripar munkásai (9,2⁰/₀). A bányászok számának csökkenése a szénbányászok létszámának erős visszaesésére vezethető vissza.¹³

Az 1960 és 1973 közötti időszakban a *vegyipari munkások* létszáma növekedett a legnagyobb ütemben, 47 ezerről 79 ezerre, és így a részarányuk 4,6⁰/₀-ról 6,2⁰/₀-ra emelkedett.¹⁴

Építőipari munkások

A második legnagyobb ütemben növekvő munkásosztag az építőipari munkásoké, számuk 1960 és 1973 között 211 ezerről 345 ezerre emelkedett (163⁰/₀), részarányuk pedig 10⁰/₀-ról 12⁰/₀-ra. A növekedési ütem szerint fejlődésüknek három szakasza különböztethető meg. 1965-ig a létszámuk gyakorlatilag azonos szinten stagnált, majd a harmadik ötéves terv éveiben (1966–1970) rohamosan nőtt, ezt követően a növekedés üteme csökkent, de a többi népgazdasági ághoz viszonyítva még így is jelentős maradt.

Az építőipari munkásokat gyakran egy kategóriában emlegetik az ipari munkásokkal, aminek hátterében – nyilvánvalóan – az áll, hogy a két munkásosztag szociális arculata közel áll egymáshoz. Az építőipari munka gépesedése, iparosodása ezt a hasonlóságot még inkább erősíti.

Az építőipari termelésnek az iparihoz való közeledéséről tanúskodik az is, hogy növekszik az ágazaton belül a munka tartalma szerinti ipari tevékenységet végzők száma. Így 1973-ban az építőipar munkásainak 17,3⁰/₀-a volt sorolható ebbe a kategóriába. Többek között az egész népgazdaságban foglalkoztatott hegesztők 14,3⁰/₀-a, az asztalosok, épületasztalosok 18,7⁰/₀-a, a gépjármű- és motorszerelők 5,3⁰/₀-a az építőiparban dolgozott. Ugyanakkor számos építőipari foglalkozású munkás az iparban dolgozik. Így például a kőművesek 13,7⁰/₀-a, a csőszerelők (víz-, gáz-, fűtőszelők) 31⁰/₀-a, a villanyszerelők, épületvillanyszerelők 48⁰/₀-a az iparban dolgozik.¹⁵

Az építőipari munkások szociális helyzetének egyik fő sajátosságát az adja, hogy munkahelyüket időről-időre szükségszerűen kénytelenek változtatni, és ez gyakorta nemcsak egy településen belül történik, hanem jelentős távolságokra való „átköltözésekkel” jár együtt.

A szállítás és a birközlés munkásai

A munkásosztály növekedési ütemét megközelítő mértékben növekedett a szállítás és a hírközlés területén dolgozó munkások száma. 1960-ban 218 ezer, 1973-ban 283 ezer fő tartozott ebbe a kategóriába; a munkásosztályon belüli részarányuk azonban változatlanul 10⁰/₀ maradt. A vasút korszerűsítésével csökkent az ott foglalkoztatott munkások száma, míg a közúti és városi közlekedés dinamikus fejlődése ez aláazat munkáslétszámának – különösen a gépjárművezetők számának – erőteljes növekedésével járt együtt.

A kereskedelem munkásai

Számuk 1960 és 1973 között 153 ezerről 275 ezerre nőtt, a munkásosztályon belüli arányuk 7⁰/₀-ról 9⁰/₀-ra emelkedett.*

A szolgáltatás és egyéb szféra munkásai

A legheterogénebb összetételű a „szolgáltatás és egyéb” statisztikai terminológiával jelölt munkásosztág. Ide számítjuk a lakás, a személyi és üzleti szolgáltatásban, az egészségügy és a kultúra, a tudomány és tudományos szolgáltatás, a közigazgatás intézményeinél foglalkoztatott fizikai dolgozókat. Számuk 1960 és 1970 között csökkent, majd ezután mérsékelten növekedett. A munkásosztályon belüli részarányuk a tanulmányozott szakaszban végig csökkent, az 1960. évi 15⁰/₀-ról az 1973. évi 10⁰/₀-ra mérséklődött.

Az ide tartozó munkáscsoportok általános, közös vonása, hogy közvetlenül nem vesznek részt a társadalom anyagi, termelési folyamatában, ahhoz csak közvetve, esetenként többszörös áttételen keresztül kapcsolódnak. Az egyes csoportok közötti szociális különbségekkel szoros kapcsolatot mutat az adott csoportoknak az anyagi termelés szférájától való „társadalmi távolságuk”, azaz az anyagi, társadalmi termeléshez való kapcsolódásuk közvetettségének foka. Az anyagi javító-karbantartó szolgáltatások munkásai (pl. a GELKA, Patyolat stb.) lényegesen közelebb állnak a társadalmi termelés szférájához, az azzal való kapcsolatuk közvetlenebb, mint például az iskolák, kórházak takarító személyzetéé.

Figyelemre méltó sajátossága ennek a heterogén munkásosztagnak, hogy csoportjai a munkatevékenységük szerint nagy hasonlóságot mutatnak az anyagi termelés szféráján belül elhelyezkedő egy-egy munkásréteggel, azaz mindegyiknek megvan az anyagi, társadalmi termelésen belül elhelyezkedő „rokonszoportja”. Nem nehéz észrevenni a hasonlóságot például a különböző kutatóintézetek (agrár és műszaki) kísérleti telepein, műhelyeiben dolgozó munkások, illetve a nagy mezőgazdasági és ipari vállalatok kutató részlegeiben, kísérleti műhelyeiben dolgozó munkások között, vagy a kulturális, egészségügyi intézmények kiegészítő személyzete, illetve az ipari vállalatok irodaházaiban, kommunális, szociális létesítményeiben dolgozó kiegészítő személyzet között.

A mezőgazdasági munkások

A mezőgazdasági munkások számának változása az összetevő csoportok ellentétes irányú változásának eredményeként alakult ki. A tanulmányozott időszakban az állami gazdaságok munkásainak száma csökkent, az erdőgazdaságban dolgozóké mérsékelten, a vízgazdálkodás munkásaié erőteljesebben nőtt. E három fő összetevő folyamat eredményeként a mezőgazdasági munkások száma 1970-ig csökkent, majd mérsékelten gyarapodott, a munkásosztályon belüli részarányuk 1960-ban 15⁰/₀, 1970-ben 9⁰/₀ és 1973-ban is 9⁰/₀ volt. Ez a tendencia a mezőgazdasági népesség számának

* A kereskedelmi dolgozók társadalmi mobilitásával Turgonyi Júlia tanulmánya foglalkozik részletesen. (A szerkesztő.)

erőteljes csökkenésével párhuzamosan ment végbe, amely jellemző az iparilag közepesen fejlett, erősen iparosodó országok népgazdasági struktúraváltozására.

A mezőgazdaság iparosodása egyrészt a termelési folyamatok gépesítésével, új technológiák bevezetésével történt, másrészt az úgynevezett kisegítő ágazaton belüli ipari tevékenység növelésével ment végbe. Mindkét út egyaránt jellemző volt az állami és a termelészövetkezeti gazdaságokra. A kisegítő tevékenységnél erősebb társadalmi, szociális hatása volt a mezőgazdasági termelés korszerűsítésének, iparosításának. Jelentősen nőtt a gépek száma, teljesítménye, a tipikusan mezőgazdasági munkák komplex gépesítése.

A gépesítés előrehaladása és az ipari kisegítő tevékenység együtt járt az ipari foglalkozásúak számának növekedésével. 1970-ben Magyarországon a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 8,1⁰/₀-a,¹⁶ 1973-ban pedig már 11,8⁰/₀-a volt ipari foglalkozású. Többek között itt dolgozott a motorszerelők 39⁰/₀-a, a lakatosok 10⁰/₀-a.¹⁷

Természetesen a fent vázolt termelőerőkbeli változások kihatnak a termelési viszonyokra is, és a szocializmus körülményei között a szocialista viszonyok erősödését szolgálják. Hatásukra tovább közeledik egymáshoz egyrészt a mezőgazdasági munkásság és az ipari munkásság mint a munkásosztály két osztaga, másrészt a mezőgazdasági munkásság és a termelészövetkezeti parasztság, képviselve ezzel az utóbbinak a munkásosztályhoz való közeledését.

II. VÁLTOZÁSOK A MUNKÁSOSZTÁLY FOGLALKOZÁSI-SZAKKÉPZETTSÉGI STRUKTÚRÁJÁBAN

A munkásosztálynak a munka társadalmi szervezetében játszott szerep szerinti rétegződése általánosan elfogadott, nem vitatott. Nézetkülönbségek mutatkoznak azonban abban, hogy milyen konkrét kritériumok, mutatók szerint választhatók el ezek a rétegek egymástól. Mind a szovjet, mind a magyar szakirodalomban használatos a foglalkozási-szakképzettségi szintek szerinti kategorizálás. Ezen belül 3 fő kategóriát emelnek ki: a szakmunkások, a betanított munkások (kevésbé szakképzett munkások) és a szakképzetlen, vagy segédmunkások csoportjait. (Emellett gyakran találkozunk a fenti kategóriák további bontásával kapott szélesebb kategória-skálával, amely a valószínűségi helyzet árnyaltabb ábrázolására való törekvést tükrözi.)

A végzett tevékenység gépesítettségi szintje szerinti kategorizálás a munka jellegéből adódó különbségeket tükrözi, amely a munkásosztály kulturális-technikai színvonalának egyik mutatója. A teljes kép kialakításakor a munka jellegét kifejező kritériumok egész sorát kell figyelembe venni, mert csak ez óv meg bennünket az egyoldalúságtól. Ha azonban a szakképzettségi szint, a munka gépesítettségi foka és a munkakörülmények nehézségi foka szerinti tagolódásokat tekintjük, akkor a kapott munkakategóriák közel sem fedik egymást. Tendenciájában ugyan igaz, hogy a magasabb szakképzettséget igénylő munkát végzők általában könnyebb fizikai munkát végeznek és azt kedvezőbb munkakörülmények között teszik, de nagy részarányt képviselnek az e tendencián kívül esők.

Nézzük ezt a magyar minisztériumi ipar munkásainak példáján! Itt 1972-ben a normál erőfelfejtés és normál munkakörülmények között dolgozó ipari munkások a következőképpen oszlottak meg az egyes munkakategóriákon belül: a szakmunkások 61,3⁰/₀-a, a betanított munkások 54,5⁰/₀-a, a segédmunkások 38,3⁰/₀-a tartozott az említett kategóriába. Arra is rá kell mutatnunk, hogy a gépek melletti munka ma még

nem azonos a könnyebb munkával, és nem feltétlenül jelent kedvezőbb munkakörülményeket. Ezt mutatja az is, hogy a normál munkakörülmények között normális erő-kifejtéssel dolgozóknak 37,5⁰/₀-a dolgozik gép mellett, és ez nagyjából azonos nagyságrendű a gép mellett dolgozóknak az összmunkásokon belüli arányával (39,2⁰/₀).¹⁸

Ennél nagyobb megfelelés mutatható ki a szakképzettségi szintek és a gépesítettség szerinti kategóriák között (3. táblázat).

3. táblázat

A minisztériumi ipar munkásainak megoszlása a szakképzettség és a munka gépesítettségi szintje szerint 1972-ben¹⁹

	Gépek (berendezések) mellett dolgozók	Nem gépek (berendezések) mellett dolgozók
Szaktanácsadók	28,5 ⁰ / ₀	71,5 ⁰ / ₀
Betanított munkások	54,4 ⁰ / ₀	45,6 ⁰ / ₀
Segédmunkások	14,9 ⁰ / ₀	85,1 ⁰ / ₀

A táblázat adataiból látható, hogy a szak- és segédmunkások döntő többsége kézi munkát végez, a betanított munkásoknak pedig valamivel több mint a fele gépek mellett dolgozik. A mai magyar iparban a gépek mellett dolgozók többsége (59,3⁰/₀) betanított munkás, egyharmada (34,5⁰/₀) szaktanácsadó és csak minden tizenhatodik dolgozó végez segédmunkát (6,2⁰/₀). A nem gépek mellett végzett munkában a szakmunka a domináns (45,3⁰/₀), a munkások egyharmada betanított, közel egynegyedük pedig segédmunkás (23,0⁰/₀).²⁰

A foglalkozási-szakképzettségi struktúrában bekövetkezett változásoknak két fő összetevő folyamatát különböztethetjük meg. Egyrészt változik az egyes kategóriákban a munkások száma, másrészt változik az egyes kategóriák tartalma is. Ezek a folyamatok nem egymástól elkülönülve, hanem jelentős mértékben összeolvadva mennek végbe. Mindezek elsősorban a műszaki-technikai haladással, valamint a munkaszervezés tökéletesítésével kapcsolatosak.

Az egyes foglalkozási kategóriában dolgozó munkások számszerű változásának megvannak a szociális következményei. A társadalmi munkamegosztás fejlődése azonban többet jelent ennél. A munkásosztálynak a munka társadalmi szervezetében játszott szerep szerinti rétegződésében a progresszív változás egyik összetevőjét éppen az adja, hogy *változik, fejlődik magának a munkamegosztásnak a rendszere, struktúrája*. Azaz nem egyszerűen a régi munkamegosztás keretében történik a régi szerepeknek valamiféle újraelosztása, hanem maguknak a szerepeknek a tartalma is változik. És e változások tendenciája a munkásosztály és egyben az egész társadalom szociális homogenizálódása irányába mutat.

A munkásosztálynak a *munkatevékenység minősége* szerinti differenciálódását vizsgálva, célszerűnek látszik a munkásosztály mai rétegekategóriái múltbeli visszavetítésének a módszerét alkalmazni. Az e szerint összeállított 4. táblázat nagy minőségi fejlődést tükröz.

*A magyar munkásosztály foglalkozási minőség szerinti tagolódása
(1960–1973)²¹*

Foglalkozási minőség	1960	1970	1973	1973. év az 1960. év százalékában
Szaktanácsos	31,8	37,0	39,6	152
Betanított munkás	27,1	30,7	30,7	138
Segédmunkás	38,1	27,5	24,5	78
Fizikai munkás összesen	97,0	95,2	94,8	116
Közvetlen termelésirányítók	3,0	4,8	5,2	211
Munkásosztály összesen	100,0	100,0	100,0	—

Mint látható, a legdinamikusabban növekvő munkáskategória a közvetlen termelésirányítóké, amely a tanulmányozott szakaszban 211⁰/₀-ra növelte a létszámát. Ez azzal van összefüggésben, hogy a tudományos-technikai haladás következményeként összetettebbé válik a társadalmi munkamegosztás, és ez szükségszerűen a szervezésben, irányításban foglalkoztatottak – többek között a közvetlen termelésirányítók – számának növekedéséhez vezet.

A fizikai munkásokon belül a szaktanácsosok száma és részaránya nőtt a legnagyobb ütemben, számuk 1960 és 1973 között másfélszeresére emelkedett. Ez különösen annak a fényében látszik jelentős minőségi fejlődésnek, hogy közben a segédmunkások száma mintegy négyötöd részére esett vissza.

A szaktanácsosok számának növekedése két fő forrásból táplálkozott. Egyrészt a szaktanácsosképző intézményekből, szakközépiskolákból kilépő fiatal szaktanácsosokból, másrészt a felnőtt dolgozók munka melletti átképzéséből. Ezek arányait és tendenciáját az 5. táblázat adatai mutatják.

Szaktanácsosvizsgát tett dolgozók száma²²

Év	Szaktanácsosvizsgát tett							
	szaktanácsostanulók				felnőtt dolgozók			
	1960	1970	1973	1975	1960	1970	1973	1975
Létszám 1000 fő	34,9	65,8	65,4	57,2	25,0	14,8	13,6	22,6

Az 1960-as évek elején a felnőttek szaktanácsosképzésben való részvételének magas száma és aránya főként a vidéki ipartelepítés felgyorsításával függött össze. A népgazdasági ágak között a szakképzettségben mutatkozó különbségek csökkenő tendenciájúak, ami kétségtelenül összefügg az iparon kívüli népgazdasági ágak iparosodásával. Ez utóbbit mutatja, hogy 1970-ben az ipari foglalkozásúak 20,4⁰/₀-a dolgozott az iparon kívüli ágazatokban, 1973-ban pedig már 24,5⁰/₀-uk.²³ Ezek a változások nemcsak arról tanúskodnak, hogy a népgazdasági ágak technikai-műszaki felszerelt-

ségében mutatkozó különbségek csökkenőben vannak, hanem arról is, hogy a munkásosztály a szociális homogenitás felé vezető utat járja.

A betanított munkások számának felfutása 1960 és 1970 között ment végbe, és azóta közel azonos szinten mozog, általában egyharmadát adja a munkásosztálynak. Ide tartozik a munkásnők 45,1⁰/₀-a, amely e munkáskategória 53,7⁰/₀-át²⁴ teszi ki.

A segédmunkások számának csökkenése kétségtelenül pozitív folyamat ott és akkor, ahol és amikor a műszaki-technikai fejlődés feleslegessé teszi a munkájukat. Azokon a munkahelyeken azonban, ahol a műszaki fejlettség színvonala még nem fedezi a létszámuk csökkentését, komoly problémákat okozhat. Ilyen jelenség volt megfigyelhető például az utóbbi években a szolgáltatás, az oktatás és az egészségügy területén. Az utóbbi esetében a takarító és betegszállító személyzet számszerű hiánya okozott gondokat, egyes kórházakban már-már a gyógyító munkát veszélyeztetve.

A régi munkamegosztás módosulása, átalakulása hatást gyakorolt a foglalkozások (szakmák) hierarchiájára, amelyben lényeges eltolódások, változások következtek be. A 6. táblázat néhány kiemelt egyéni foglalkozási kategórián keresztül érzékelteti a „hagyományos foglalkozások” közötti átértékelődést.

6. táblázat

Kiemelt egyéni foglalkozású keresők²⁵

Egyéni foglalkozások (szakma)	Aktív keresők száma, 1000 fő		1973. év az 1960. év százalékában
	1960	1973	
vájár	44,9	36,1	80
kovács	24,1	15,3	63
cipész és hasonló	36,9	31,3	85
lakatos	106,7	195,5	183
gépjármű- és motorszerelő	19,7	70,1	355
kőműves	56,7	88,3	155
ács, állványozó	18,0	24,7	137
gépkocsi- és autóbuszvezető	59,1	151,9	257

Mint a táblázatból látható, a vizsgált periódusban egyes szakmák képviselőinek a száma jelentősen csökkent (kovács, vájár stb.). Ez a jelenség több okkal magyarázható: például technikai változások, e szakmák iránti társadalmi szükséglet mérséklődése, társadalmi presztizsük csökkenése, és egy sor más ok. Eközben más szakmák képviselői konjunkturális helyzetbe kerültek; számukat (gépjármű- és motorszerelők, gépjárművezetők) 13 év alatt a többszörösére növelték.

Sok szakma esetében a *megújulás* figyelhető meg, a szükséges tartalmi ismeretek újakra cserélődnek ki, amelyek már jobban igazodnak az új technológiákhoz, gépesítéshez, munkájuk tartalma is lényegesen átalakul. Például a mai ács munkája lényegesen különbözik a hajdan tetőszerkezetet ácsoló, a magasban dolgozó elődeikétől. Tevékenységük fő részét már a betonozáshoz szükséges zsaluzás teszi ki, és többen dolgoznak a „mélyben” és a földön, mint a magasban.

Szinte a népgazdaság minden ágában születnek olyan *új szakmák*, amelyek esetleg elnevezésüket egy régitől öröklik, de gyakorlatilag az ismeretek új arzenálját követelik meg a munkástól, és a tevékenységüket képező műveletek is lényegében újak.

Ilyenek például a mezőgazdaságban a *növényvédő szakmunkások*, vagy a modern istállók gépeivel dolgozó *állattenyésztők*.

A magyar munkásosztálynak a legmodernebb technikával dolgozó osztaiban – éppen a tudományos-technikai haladás hatásaként – új foglalkozások is születnek. Ezek mindenekelőtt az ipar legprogresszívebb ágazataira jellemzőek, a vegyiparra, a híradástechnikára, a számítógépgyártó iparra stb.

Az iparban megfigyelhető a *szélesprofilú szakmunkások* előretörése. Ezek ugyan kevesebb speciális ismerettel rendelkeznek egy-egy területre vonatkozóan, mint az arra kiképzett régi típusú szakmunkások, azonban rövid idő alatt képesek a szakmacsoporton belül az egyes speciális munkákba beletanulni. És ez nagyon fontos követelmény a jövő munkásával szemben, azaz: a tudományos-technikai haladás következtében legyen képes gyorsan alkalmazkodni a gyakran változó technikához és technológiákhoz. Ehhez pedig nemcsak szélesprofilú szakképzettség szükséges, hanem általánosan is képzettnek, műveltnek kell lennie.

III. A MUNKÁSOSZTÁLY DIFFERENCIÁLÓDÁSA A JÓVEDELEM MÉRTÉKE ÉS FORRÁSA SZERINT

A fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában az emberek közötti szociális különbségek egyik alapját a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjában és mértékében jelentkező egyenlőtlenségek képezik. A munkásosztályon belül ez mint *rétegeképző tényező* jelenik meg. A munkásosztályt jellemző termelési viszonyok szocialista minősége az elosztás területén azt jelenti, hogy a munkások személyes jövedelmének döntő, meghatározó forrását a legmagasabb formájú szocialista társadalmi tulajdonhoz kapcsolódó munkaviszony képezi. Emellett növekvő szerepet töltenek be a társadalmi juttatások különböző formái, amelyek közvetlenül nem függenek a végzett munkától. A mai magyar munkásosztály rétegződésében szerepet játszanak még a fentiekén kívüli egyéb jövedelmi források is (pl. kiegészítő és háztáji gazdaság).

A statisztikai adatok elemzése, valamint a szociológiai felmérések, kutatások tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy a munka minősége és mennyisége szerinti elosztás elve tükrözi a kereset nagyságának a szakképzettség szintjétől, a munka bonyolultságától és a munkafeltételektől való függését. Ugyancsak tükrözi az adott munkafajtának és eredményének szociális jelentőségét, a társadalommal és a munkáskollektívákkal szembeni felelősség szintjét, a szakmai gyakorlat idejét, amelytől nagymértékben függ a szakmai gyakorlati készség és a munkatevékenység hatékonysága.

A felsorolt tényezők természetesen nem merítik ki a munkatevékenységhez közvetlenül kapcsolódó és a kereseti színvonalat befolyásoló összes tényezőt, de lényegében ezek a momentumok előfordulnak minden munkásrétegnél, és jelentős mértékben meghatározzák a kereseteket.

A munkások kereseti arányaira a fenti tényezőkön kívül más társadalmi és gazdasági tényezők is hatnak. Magyarországon a fejlett szocialista társadalom időszakára esik az adottságaiknak (földrajzi, gazdasági stb.) legjobban megfelelő *harmonikus gazdasági szerkezet kialakítása*. Ez megköveteli a munkaerő-struktúra átalakítását, valamint a munkaerő – többek között a munkások – gazdaságilag kívánatos ágazatok közötti megoszlását. A szakmai, kereseti arányok tudatos átalakítása e cél elérésének is fontos eszköze. A munka szerinti elosztás elvének megfelelő arányoktól – éppen

az osztályadalmi érdek szolgálatában – el kell térni olyan esetekben, amikor valamely felfutó ágazat munkaerőigénye ezt megköveteli. Hiszen az ágazatokra jellemző szakmák kereseti szintjén a pályaválasztók és a munkahely-változtatók döntésére is kedvező hatást kell gyakorolnia. Ez elv megvalósulásának mutatója, hogy amíg 1970 és 1975 között a szocialista ipar egészében a munkások havi átlagkeresete 137,3⁰/₀-ra nőtt, addig a központi fejlesztésre kijelölt 49 ipari gazdálkodó egységénél 141,1⁰/₀-ra.²⁶

A kereseti arányok alakulása tükrözi a munkaerő iránti keresleti-kínálati viszony spontán hatását is. A vállalatok, intézmények munkaerőgondjainak enyhítése érdekében gyakran kényszerülnek az újonnan belépő munkások bérbesorolásakor még bérfeszültségekhez vezető megoldásokra is. Többek között ez mutatkozik meg a segédmunkásoknak – a betanított és szakmunkások keresetéhez viszonyított – sokszor indokolatlanul magas bérezésében.

Az, hogy Magyarországon ma a munkáskeresetek differenciáltságában tükröződik a munka szerinti elosztás elve, nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy minden munkás esetében, minden munkahelyen és minden időben egyformán megvalósul ez az elv, és nem lennének attól eltérések. Egyik ezzel kapcsolatos probléma a munkásnők keresetének a férfi munkásoktól való elmaradásában jelentkezik. Bonyolult kérdés ez, és megoldása is csak komplex módon történhet. A kialakult helyzet okainak egy része *objektív*. A keresetek nagyságát – mint ismeretes – befolyásolja többek között a szolgálati idő, a képzettség, a beosztás, és a munka nehézsége. A női munkások átlagos szolgálati ideje alacsonyabb a férfiakénál; szakképzettségi szintjük is elmarad azokétól; jelentős részük szakképzettséget nem igénylő munkakörben dolgozik, sok közöttük a betanított és a segédmunkás.

Az állami iparban – ahol 1974-ben a nők aránya a munkásokon belül 41,2⁰/₀ volt – a munkásnők 23,5⁰/₀-a szakmunkás, 59,7⁰/₀-a betanított, 16,8⁰/₀-a pedig segédmunkás volt. Más oldalról megvilágítva az adatokat, a szakmunkások 21,1⁰/₀-a²⁷ volt nő.

Az objektívnek tekinthető okok mellett *szubjektív tényezők* (tradíciók, előítéletek) is közrejátszanak bizonyos mértékig a férfi és női keresetek közötti különbségekben. A szubjektív tényezők mindenképp abban mutatkoznak meg, hogy a munkahelyi vezetők egy része eleve, mielőtt arról a munka során meggyőződne – jobban bízik a férfi munkások tehetségében, sikeres munkateljesítésükben. Ebből kiindulva szívesebben alkalmaznak férfiakat, és hogy a szándékuknak érvényt tudjanak szerezni, az anyagi megbecsülésben is kifejezik azt. Az ilyen vezetőknél a munkák elosztásakor a „pénzesebb”, „jobban fizető” munkákat többnyire – szinte hagyományosan – a férfiak kapják.

A társadalmi fejlődés mai szintjén a munkásosztály egyes rétegei, csoportjai olyan jövedelemforrásokkal is rendelkeznek, amelyek nem a hivatalos munkaviszonyból fakadnak, és amelyek mint lehetőségek magukban hordozzák az elosztás szocialista elvétől, a munka szerinti elosztástól való eltérést is. Az ilyen módon megszerzett jövedelemnek a munkásosztály egészére vetítve nincs meghatározó jelentősége, bizonyos rétegeinél, csoportjainál azonban az összjövedelemhez viszonyítva számottevő és szociális különbséget előidézhető lehet. Keletkezési szférájuk általában a társadalmi termelés, illetve a nemzeti jövedelem újraelosztásának társadalmilag kevésbé, vagy egyáltalán nem ellenőrzött területei.

Noha hasonló jövedelemforrásokkal a parasztság és más társadalmi rétegek, csoportok is rendelkeznek, ez alkalommal – a kutatási témánknak megfelelően – csak a munkásosztály szempontjából vizsgáljuk ezeket. Ide sorolhatók az úgynevezett „borravalók”; a lakástulajdonosok, főbérletők számára az albérletektől, ágyrajáróktól, üdülőkötől befolyt – sokszor indokolatlanul magas – összegek.

A hivatalos munkaviszonyon kívül keletkezett jövedelmet biztosítanak a munkaidőn túli, esetleg pihenőnapokon végzett, főként *szolgáltató jellegű tevékenységek*. Erre mindenekelőtt azoknak a dolgozóknak van lehetőségük, akiknek szakmája a lakásépítéshez, karbantartáshoz, háztartási gépek és egyéb tartós fogyasztási cikkek javításához kapcsolódnak. Mint arra már utaltunk, a helyzet objektív alapját az adja, hogy Magyarországon a szűkebb értelemben vett szolgáltatási szféra fejlődési üteme elmaradt más népgazdasági ágak fejlődési ütemétől. A szükségletek kielégítésének e téren megmutatkozó hiányosságai objektív okként szülik ezt a pótlólagos, valóságos társadalmi szükségleteket kielégítő szolgáltatási szférát. 1968-tól a szolgáltatási kapacitások növelése érdekében a helyi tanácsok iparendélyt adhatnak az alkalmazásban álló (pl. munkásként dolgozó) személyeknek, akik ezt a szolgáltató tevékenységet a munkaviszonyuk fenntartása mellett végzik. Az iparendéllyel rendelkező munkások száma 1973-ig erőteljesen nőtt, 9080 főig, azóta viszont mérsékelten csökken (1968-ban 5774 fő, 1975-ben pedig 8728 volt a számuk²⁸). Valójában ennél lényegesen magasabbra kell becsülnünk a munkaviszonyon kívüli szolgáltatásban részt vevő munkások számát. Sokan közülük engedély nélkül, csak alkalmatosan dolgoznak.

Az így szerzett jövedelmek nem feltétlenül sértik a munka szerinti elosztás elvét, de annak lehetősége – éppen a társadalmi ellenőrzés hiánya és a konjunkturális helyzet következtében – fennáll. E területen csak az állami és szövetkezeti szolgáltatások nagyon jelentős fejlesztésétől várhatunk lényeges előrelépést.

A nem munkaviszonyból származó jövedelmek között sajátos helyet foglalnak el a háztáji és kisegítő gazdaságokból származó jövedelmek. Ezekben a kisgazdaságokban – különösen a falvakban és kisvárosokban – rendszerint állattartás is folyik. Sőt, rendszerint ez biztosítja a nagyobb pótlólagos jövedelmet. 1972-ben a kettős jövedelmű családok összjövedelmének 23,7⁰/₀-a, a kisegítő gazdasággal rendelkező munkáscsaládoknál 16,1⁰/₀-a származott ezekből a kisgazdaságokból.²⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a munkásosztálynak több mint 40⁰/₀-a olyan családban él,³⁰ amely rendelkezik ilyen kisüzemi gazdasággal, akkor nyilvánvalóvá válik a differenciáló szerepük.

E kisüzemi gazdaságok életmódot befolyásoló hatását tükrözi az, hogy bennük nemcsak a háztartásokban élő tsz-tagok és eltartott felnőttkorúak dolgoznak, hanem az állami gazdasági és nem mezőgazdasági nagyüzemek munkásai is. A KSH által lefolytatott általános mezőgazdasági összeírás adatai szerint például 1972 júniusában a kisegítő vagy háztáji gazdasággal rendelkező nem mezőgazdasági munkások (férfiak) átlagosan naponta (a vasárnapokat is beleszámítva) csaknem három órát dolgoztak a háztáji kisgazdaságokban. A hasonló foglalkozású nők esetében ez az idő valamivel több, mint másfél óra.³¹

A háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe mint jövedelmi forrásé – bár csökkenő tendenciájú – még ma is jelentős, különösen falun. Ha figyelembe vesszük, hogy falun él a munkásoknak közel fele (1973-ban 47,3⁰/₀-a)³², akkor kitűnik annak a jelentősége, hogy a kisegítő gazdaságokkal rendelkező falusi munkás háztartások havi jövedelme 1967-ben 34⁰/₀-kal, de még 1972-ben is 24⁰/₀-kal magasabb volt, mint az ezzel nem rendelkező háztartásoké. A kettősjövedelmű háztartások jövedelme magasabb a munkásokénál, ami az egy háztartáson belüli aktív keresők nagyobb számának az eredménye. Erre mutat, hogy az egy keresőre jutó munkából származó jövedelmet tekintve a kisegítő gazdasággal rendelkező és a nem rendelkező munkás háztartások között helyezkednek el.³³

A kisegítő és háztáji gazdaság két összefüggésben is szociális különbségek forrása lehet. Egyrészt pótlólagos munkaalkalmat biztosít a tulajdonosnak (birtoklónak), aki így többletjövedelemhez juthat. Ezzel kapcsolatban természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a többletjövedelem mögött ott húzódik a többletmunka (ha nincs is mindig egyenes arányosság a kettő között). Másrészt, tekintve, hogy a kisüzemi gazdaságok többségében a saját fogyasztásra való termelés mellett kisárutermelés is folyik, ez a kisárutermelői érdekek bizonyos mértékű érvényesülését vonhatja maga után. Ezért mindenképpen progresszívnek, a szocialista termelési viszonyok erősödésének kell értékelnünk, hogy a munkás- és kettősjövedelmű családok összjövedelmében nő a munkaviszonyból, illetve a közös gazdaságból származó rész aránya, amiről a 7. táblázat is tanúskodik.

7. táblázat

A háztáji és kisegítő gazdaságokból származó családi jövedelmeknek az összjövedelemhez viszonyított aránya³⁴

	1967	1972
Munkások gazdasággal	18,8%	16,1%
Kettősjövedelműek	27,9%	23,7%

A szocialista elosztási viszonyokon belül már a kommunista közösségi elosztás erősödéseként értékelhetjük a végzett munkától közvetlenül nem függő *társadalmi juttatások* növekvő szerepét. 1967-ben a munkáscsaládok jövedelmének 10,2%-át, 1972-ben pedig 12,7%-át tették ki a pénzbeli társadalmi juttatások.³⁵ Emellett nő a természetbeli juttatások mértéke is.

Magyarországon ma a jövedelempolitikában két fő tendencia érvényesül. Egyrészt a munka szerinti elosztás mind következetesebb megvalósítása a jövedelmek differenciálódása irányába hat; másrészt a társadalom mind nagyobb részt vállal a gyermeknevelés költségeiből és más, a társadalom széles rétegeit érintő terhek viseléséből (ingyenes egészségvédelem, nyugdíjak stb.). A társadalmi juttatások a családok közötti jövedelemkülönbségek nivellálódását segítik elő. E két tendencia együttes hatása végső soron a munkáscsaládok közötti jövedelmek szerinti differenciáltság csökkenéséhez vezet. 1967-ben a munkáscsaládok egy főre eső összes jövedelme szerinti egyenlőtlenségi mutató értéke 1,73 volt, amely 1972-re 1,69-re mérséklődött.³⁶

Végső soron tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Magyarországon a fejlett szocializmus építésének során a munkásosztály a jövedelmi viszonyok alakulása szerint is a belső szociális különbségek nivellálódásának irányába fejlődött, ugyanakkor a sajátos társadalmi-gazdasági viszonyok alakulása időlegesen eltérő tendenciát is lehetővé tehet.

*

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a szocializmus alapjainak lerakása idejére, az 1960-as évek elejére Magyarországon is kialakult a szocialista társadalmakra jellemző osztálystruktúra, amelynek fő elemeit a munkásosztály, a szervezetzeti parasztság és az értelmiség képezi. Ezzel a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenettel együtt járó éles, nagy társadalmi átrendeződések szakasza lezárult.

A fejlett szocializmus építése során a társadalom szociális struktúrájában végbenő változások alapvető tendenciájává az osztályok és rétegek, csoportok közeledése

vált. Eközben maga a *munkásosztály is változott, fejlődött*. „Hazánk fejlődésének tapasztalatai is igazolják – állapította meg az MSZMP X. kongresszusa –, hogy a munkásosztály történelmi feladatát teljesítve a szocialista építés során önmaga is megváltozik.”³⁷

A fejlett szocializmus építésének magyarországi tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy a munkásosztály szociális struktúrájának progresszív fejlődése meghatározólag hat az egész társadalom struktúrájának fejlődésére, annak szerves részét képezi. A munkásosztály egyes rétegeinek közeledése elválaszthatatlan részét adja a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok közeledésének, az egész szocialista társadalom szociális egyneműség felé való haladásának. Ez a folyamat a munkásosztály érdekeit és kommunista ideáljait kifejező marxi–lenini ideológia talaján megy végbe.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány alapját képező adatok többsége 1973-ig kíséri nyomon a magyar munkásosztály fejlődését. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a munkásosztály belső arányai azóta nem változtak lényegesen, a fejlődési tendenciák ma is hasonlóak. A szerző arra törekedett, hogy a lehetőségek szerint felhasználja az új adatokat is.

² Marx–Engels válogatott művek. Kossuth Könyvkiadó 1963. I. köt. 366. old.

³ Lásd *uo.*, II. köt. 493. old.

⁴ A kritériumok kiválasztásában egyrészt az vezérelt, hogy ezek a kritériumok kétségtelenül a leglényegesebbek közé tartoznak, másrészt a munkásosztály tagozódásának és változási tendenciáinak bemutatásához szükséges adatok és tapasztalatok összegyűjthetősége e területre vonatkozóan látszott – jelen körülmények között – megoldhatónak. Kétségtelen azonban, hogy az anyagi viszonyok szerinti strukturálódás és annak változási tendenciái feltárásához további kritériumok szerinti struktúrák elemzése szükséges. Ilyen lehet például a települési viszonyok szerinti alstruktúra. Ennek indokoltságát húzza alá, hogy a munkásosztályon belüli társadalmi különbségeket nemcsak a ma funkcionáló termelési viszonyok hozzák létre, hanem számottevő mértékben a múlt társadalmi munkamegosztását tükröző és bizonyos mértékig konzerváló települési viszonyok is, amelyek – más tényezőkkel együtt – a termelőeszközök és a munkaerő területi elhelyezésében meglevő eltéréseket eredményeznek és így egyik okát képezik az „ingázásnak”. További fontos kritériumok lehetnek még: a munkahelyi kollektívákba való tömörülés mértéke (nagyüzemi, kisüzemi munkások); hagyományos iparágak, valamint a most felfutó, a műszaki fejlődés élén járó iparágak dolgozói; nemek szerinti különbségek; demográfiai különbségek stb. Külön fontos feladat lesz majd a későbbiek során az egyes alstruktúrák egymáshoz való viszonyának, koordinációjának és szubordinációjának a feltárása és ábrázolása.

⁵ Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH, Budapest 1974. 110–111., 186–187. old.; Statisztikai Évkönyv 1971. KSH, Budapest 1972. 107–108. old. — Az adatok egy részét a forrásadatokból korrekcióval számítottuk ki. Az ipari és építőipari szövetkezetek fizikai dolgozóit csak 1970-től, a közvetlen termelésirányítókat 1973-tól soroltuk a munkásosztályhoz, egyébként az általunk elfogadott és használt munkáskategóriák alapvetően megegyeznek a KSH elnökének 2/1975. (V. 3.) KSH számú rendelkezésében foglaltakkal. – Statisztikai Közlöny, 1975. június 16.

⁶ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH, Budapest, 1974. 36. old.

⁷ *Uo.* 31. old.

⁸ *Uo.* 12. old.

⁹ Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH, Budapest, 1974. 91. o. ld.

¹⁰ Források: Statisztikai Évkönyv 1971. KSH. Budapest 1972. 117–118. old.; Statisztikai Évkönyv 1975. KSH. Budapest 1976. 105. old.

¹¹ Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. 110–111; 186–187. old.; Statisztikai Évkönyv, 1971. 107–108. old. Megjegyzés: a táblázat adatait a forrásadatok korrekciójával számítottuk ki.

¹² A termelőerők fejlődése mai szakaszában az ilyen tagolásnak van értelme, szociális tartalma, mivel bizonyos ágazatokhoz való tartozás jelentős hatást fejt ki az adott ágazat munkásainak szociális arculatára. Arról van szó, hogy a különböző ipari ágazatok, alágazatok lényegesen különböznek a műszaki felszereltség, a végzett munka tartalma és egy sor már paraméter tekintetében, amelyekkel még hosszú ideig számolni kell. Azok az anyagi eszközök, amelyeket a társadalom az ipar fejlesztésére fordíthat, nem biztosíthatják egyidejűleg az összes ipari ágazat technikai-műszaki felszereltségének egyforma mértékű gyarapítását, tökéletesítését.

¹³ Statisztikai Évkönyv, 1973. KSH. Budapest 1974. 150–151. old.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Az 1973. évi mikrocenzus adatai. 184. old.

¹⁶ 1970. évi népszámlálás 2. részleges adatok az 1⁰/₀-os képviselői minta alapján. KSH. Budapest 1971. 129. old.

¹⁷ Az 1973. évi mikrocenzus adatai. 184. old.

¹⁸ Forrás: Az ipari munkások és kiegészítő alkalmazottak létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. 1972. KSH. Budapest 1973. 70., 147–150. old.

¹⁹ Forrás: Az ipari munkások és kiegészítő alkalmazottak létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. 1972. 122–127. old.

²⁰ Az ipari munkások és kiegészítő alkalmazottak létszámának a végzett tevékenység jellege szerinti megoszlása. 1972. KSH. Budapest 1973. 70., 120–121. old.

²¹ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. 15. old.

²² Statisztikai Évkönyv 1973. 449. old.; Statisztikai Évkönyv 1975. 388. old.

²³ Az 1970. évi népszámlálás adatai az 1⁰/₀-os képviselői minta alapján. 129. old. Az 1973. évi mikrocenzus adatai, 184–185. old.

²⁴ A társadalom osztályszerkezete és rétegződés, 62–63. old.

²⁵ 1970. évi népszámlálás 2. részletes adatok az 1⁰/₀-os képviselői minta alapján. 79. old.; Az 1973. évi mikrocenzus adatai.

²⁶ Ipari zsebkönyv 1976. KSH Budapest 1976. 82. old.

²⁷ Statisztikai Évkönyv 1975. 143. old.; Ipari Zsebkönyv 1976. 91. old.

²⁸ Statisztikai Évkönyv 1971. 188. old.; Statisztikai Évkönyv 1975. 175. old.

²⁹ A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. KSH, Budapest 1975. 69. old.

³⁰ Lásd Apró Éva: A munkás-paraszt szövetségről. Interjú Huszár István elvtárral. – Társadalmi Szemle, 1974. 6. sz. 12. old.

³¹ Uo. 12. old.

³² A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. 66. old.

³³ Lásd: A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. 25–28. old.

³⁴ Uo. 69. old.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 36. old.; Megjegyzés: Az egyenlőtlenségi mutató az egy főre eső összes jövedelmek figyelembevételével az átlag feletti átlagának az átlag alatti átlagához viszonyított arányát fejezi ki.

³⁷ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Kossuth Könyvkiadó 1974. 689. old.

A kereskedelmi dolgozók társadalmi mobilitása*

A társadalom és a gazdaság szocialista fejlődésével alapvetően átalakult a kereskedelem is, mely a szocialista népgazdaságban betöltött gazdasági, társadalmi funkciójának elvi, elméleti tisztázódása után megbecsült területévé vált a gazdaságnak. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a kereskedelem megítélésével kapcsolatos korábbi téves megítélés és ellentmondásos gyakorlat hagyott néhány tartós nyomot, amit csak hosszú, helyes gyakorlattal szüntethettünk meg.

A kereskedelem – emelkedő presztízsű feladatait mind nagyobb hozzáértéssel megoldó – dinamikusan fejlődő ága a népgazdaságnak. A kereskedelem – a foglalkoztatottak létszámát tekintve – az ipar és a mezőgazdaság után a harmadik legnagyobb népgazdasági ágazat. Az aktív kereső népesség 9,1 százaléka, az aktív férfi népesség 5,9 százaléka, az aktív női népesség 13,4 százaléka kereskedelmi alkalmazott. A népgazdasági ágazatok közül a kereskedelem a férfiak foglalkoztatása tekintetében az ötödik, a nőket illetően pedig – a mezőgazdaságtól eltekintve – a harmadik helyen áll.¹ A kereskedelem létszáma az ötvenes évek óta jelentősen emelkedett, s a teljes létszámon belül a nők aránya átlagban évi egy százalékkal nőtt. Ezzel ma a kereskedelem az egyik leginkább elnőiesedett pálya (témánk tárgyalása közben látjuk majd, hogy milyen következményei vannak ennek).

A lakosság fogyasztási javainak többségét a kereskedelem s főként a bolti kiskereskedelem és a vendéglátás területén szerzi be. 1950 és 1974 között a kiskereskedelmi forgalom megötszöröződött. Eközben az eladási forgalom struktúrája, első-

* A Társadalomtudományi Intézet a munkásosztály belső rétegződésével kapcsolatos vizsgálatok részeként 1971 novemberében és decemberében szociológiai adatfelvételt készített a belkereskedelem – a bolti kiskereskedelem (gyógyszertárak nélkül), a vendéglátóipar és az ÁFÉSZ kiskereskedelmi és vendéglátóipari szakágazatában dolgozó, a forgalomtól függő alkalmazottairól. (A forgalomtól függő alkalmazottak csoportjába azok tartoznak, akiknek munkája közvetlenül összefügg az áruforgalommal. Ilyenek például a hálózati vezetők, az eladók, a felszolgálók, a gyógyszerészek stb., továbbá a munkások.) A vizsgálatba bevont három szakágazat forgalomtól függő dolgozói a kereskedelem egészében foglalkoztatott létszám 70 százalékát, a forgalomtól függő alkalmazottaknak pedig 81,6 százalékát teszik ki. A belkereskedelem fent megjelölt három ágazatának forgalomtól függő alkalmazotti létszáma: 211 121 fő. A vizsgálat 1 százalékos mintával történt. A kiválasztott üzletek az egész bolthálózat 2,2 százalékát, létszámuk pedig az összes létszám 4,7 százalékát tették ki. A megkérdezett személyek aránya 1,16 százalék volt. Ez az arány a bolti kiskereskedelemben 1,22, a vendéglátóiparban 1,10 százalékot képviselt. Az adatfelvétel egy 83 kérdést és időmérélet tartalmazó kérdőív alapján készült.

sorban a fogyasztási szerkezet módosulása következtében, jelentősen átalakult. A jelzett időszakban a kereskedelmi ágazat létszáma 85 százalékkal nőtt. Így a kereskedelmi dolgozók feladata mennyiségileg és minőségileg is gyökeresen átalakult.

A kereskedelem gazdasági súlyának növekedése, az azzal járó nagy létszámfelfutás, illetve a más ágazatok gazdasági helyzetének változása a kereskedelmi dolgozók társadalmi eredetének jelentős módosulását vonta maga után.

A kereskedelem szerepének, helyének közgazdasági és gazdaságpolitikai tisztázódása után az ágazati dolgozók társadalmi (osztály-) helyzete megítélésében azonban még továbbra is számos bizonytalanság maradt. Amikor a munkásosztály fogalmának meghatározására és az osztály belső rétegződésének feltárására irányuló kutatási feladatokat intézetünkben megfogalmaztuk, egyértelmű volt, hogy a kereskedelemben foglalkoztatottak társadalmi helyzetének vizsgálata nem maradhat el. E réteg helyzetének vizsgálatával az volt a célunk, hogy feltárjuk társadalmi eredetét, jelenlegi állapotát, megismerjük a munkásosztály más rétegeivel megegyező vagy az azoktól eltérő vonásait, az integrálódás folyamatát.

Már a munka kezdetén teljesen egyértelmű volt, hogy a társadalomban lezajlott változások egyik jelentős és jellemző összetevője a kereskedelem dolgozóinak, munkásainak, alkalmazottainak társadalmi helyzetváltozása, mobilitása. A pontosabb tájékozódás céljából első lépésként a belkereskedelem forgalomtól függő alkalmazottaira kiterjedő empirikus vizsgálatot végeztünk.

A mobilitásról nyert adatok és a vizsgálat más eredményei együttesen hozzásegítettek ahhoz, hogy a kereskedelem munkásairól pontosabb és más munkásrétegek helyzetével összevethető adatokkal rendelkezünk. A mobilitás milyensége, mértéke és iránya ugyan egymagában nem adja, nem is adhatja egy réteg osztályhelyzetének, osztályhovatartozásának minden jellemzőjét, de úgy vélem, hogy az *egyik legfontosabb adalék* annak meghatározásához. Az alábbi tanulmány tehát csak része, de igen fontos része annak a munkának, amely a kereskedelmi dolgozók társadalmi helyét és szerepét írta.

A KERESKEDELMI MUNKÁSOK SZOCIÁLIS EREDETE ÉS OSSZETETELE

A kereskedelem fejlődése már a tőkés Magyarországon is együtt járt a munkás- és alkalmazotti állomány jelentős növekedésével (noha abban az időben még az elaprózottság, a kis létszámú bolti egységek voltak a jellemzők). A növekvő létszámszükségletet csak a kereskedelemben foglalkoztatott munkások és alkalmazottak utódaiból már nem lehetett pótolni, már csak azért sem, mert – mint látni fogjuk – ennek a rétegnek viszonylag jó esélye volt arra, hogy gyermekeiket más társadalmi rétegbe – felfelé – juttassa. A tőkés kereskedelem munkásainak (alkalmazottainak)² társadalmi eredetéről (a férfiakéről) az 1930-as népszámlálási adatok adnak pontos, átfogó információt. 1930-ban a kereskedelmi alkalmazottak 34,9%-a önálló kisiparos és kiskereskedő családból származott. Munkás eredetű (ipari munkás, napszámos, kereskedelmi és közlekedési munkás) 26,1%, mezőgazdasági (kisbirtokos) származású 23,8%, szellemi foglalkozású szülők gyermeke 6,1% volt.³ *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*⁴ című munka szerzői a kereskedelmi alkalmazottak társadalmi eredetét elemezve így írnak: „A kereskedelmi munkások – nagyrészt kereskedősegedek – viszont mobilitásuk tekintetében távolabb álltak a parasztságtól (kevesebb volt köztük a paraszt származású), mint a közlekedési vagy ipari munkás. Ugyanakkor sok volt köztük az önálló kereskedő származású, sőt – a többi munkásréteghöz viszonyítva – a szellemi származású is. A kereskedelmi munkás alkalmazottak ked-

vező helyzetét bizonyítja, hogy az ilyen származásúaknak lényegesen nagyobb része (14,5%) került a szellemi rétegbe. A mobilitási adatok alapján tehát a kereskedelmi munkások voltak a munkásrétegek közül a legkedvezőbb helyzetben.”

A kereskedelmi alkalmazottak leszármazottai valamennyi munkásrétegnél jobb arányban léphettek át a szellemi foglalkozásúak közé. Ennek megállapítása és a fent idézett szerzők véleményének elfogadása mellett szükséges azonban még néhány kiegészítés: a kereskedelmi alkalmazottak jelentős hányada – az önálló kisiparos szülőktől származók különösen, de a munkás eredetűek is – a munkás helyzetet időlegesen állapotnak tekintette, és az önállósulás reményében lépett a pályára. Ez a remény azonban igen eltérő tartalmú volt: amíg az önállóak leszármazottainak egy része „biztosan” várta ki a szülő iparának átvételét (csak gyakorlatot kívánt szerezni munkásként), addig a munkásszármazásúak elevél emelkedésként fogták fel, s többen közülük az önállósulás reményében jövedelmüket kuporgatva éltek, noha az önállósulás csak kis hányaduknak sikerült. Tehát a helyzetük ugyanazon a rétegen belül – éppen a társadalmi eredet következtében – igen különböző volt. A kereskedelmi alkalmazottak gyermekei lényegesen magasabb arányban léptek ipari munkás pályára, mint amilyen arányú volt közöttük a munkás eredetűek száma, s csak kis részük vált kereskedelmi alkalmazottá.

A háborús dúlás, majd a nagy politikai és gazdasági változások ellenére az 1949-es népszámlálási adatok⁵ a fent bemutatott tendencia erősödését mutatják. Ekkor már a kereskedelmi szakmunkások több mint 40 százaléka, a segédmunkásoknak közel 50 százaléka származott munkásszülőktől.⁶ A kereskedelmi szakmunkások 2,2 százaléka, a segédmunkások 1,7 százaléka született kereskedelmi alkalmazott (munkás) családban (1930-ban együttes arányuk közel 5% volt.) Jelentősen csökkent az ipari önállóktól (18,1%, illetve 10,5%) és a kereskedelmi önállóktól (7,7%, illetve 1,2%) származók aránya. Kisbirtokos családban született a kereskedelmi dolgozók 14,0 százaléka, a segédmunkások 13,2 százaléka. Szellemi foglalkozású volt az apja a szakmunkások 6 százaléknak, a segédmunkások 4,5 százaléknak.

A lezajlott társadalmi események, a kereskedelem helyzetének lényeges változása, a kereskedelmi, alkalmazotti létszám növekedése elégséges magyarázatot ad az arányok módosulására, a munkás eredetűek arányának növekedésére és az önálló eredetűek csökkenésére. Az értelmiségi eredetnél már nem ilyen egyértelmű a válasz. Mert míg az értelmiségiek egy része 1930-ban elsősorban az anyagi kényszerűségek (a gazdasági válság, a munkanélküliség stb.) következtében lépett kereskedelmi pályára, addig 1949-re ezt a társadalmi változások hatására kialakuló foglalkozási átrétegződés motiválta. A kereskedelmi alkalmazotti pálya ekkor még az önállósulás lehetőségével is kecsegtetett.

A kereskedelmi pályát igen alacsony arányban választották a kereskedelmi munkáscsaládok gyermekei. Ennek a rétegnek a leszármazottai jól éltek a társadalmi változásokból adódó lehetőségekkel és igen széles foglalkozási skálán helyezkedtek el. Kiemelkedően magas volt az ipari szakmunkás és a különböző szellemi, illetve értelmiségi pályát választók aránya. Az önállósulók aránya nem emelkedett.

A társadalom nagyarányú átrétegződésének folyamatában a kereskedelmi dolgozók származás szerinti összetételében tehát a fenti tendencia tovább erősödött, s ha már nem is nagy ütemben és számban, de még tovább nőtt a munkás eredetűek aránya. Számottevő volt a paraszti eredetűek arányának növekedése, ami szorosan összefügg a vidéki bolthálózat és azon belül a községi kereskedelem 1960 és 1970 közötti nagyarányú fejlődésével. Mielőtt a saját felvételünk adatait bemutatnánk, tekintsük meg az 1. táblát:

A kereskedelemben foglalkoztatott aktív keresők számának és százalékának alakulása
összesen és nemenként 1960 és 1970 között⁷

Településtípus	Összes fő	1960		Összes fő	1970	
		Ebből nő fő	%		Ebből nő fő	%
Magyarország	308 441*	160 262	51,96	391 800*	237 000	60,49
Budapest	115 257	64 408	60,22	130 400	85 300	65,41
Város	90 107	48 271	53,57	122 600	73 500	59,95
Község	103 077	42 483	41,31	138 800	78 200	56,34

A tábla bemutatja a kereskedelem nagyarányú létszámnövekedését, településtípusonkénti differenciált fejlődését. Különösen fontos az, amit a nőknek a foglalkoztatottak közötti arányáról és létszámáról elmondanak az adatok. A fővárosi és a közéleti kereskedelmi létszámnövekedés megelőzi a nők számának növekedését, csak a vidéki városi kereskedelmi létszámnövekedés haladja meg a nők létszámának növekedését.

Saját felvételünk idején (1971) a következő arányokat találtuk: a kereskedelmi munkások 45 százaléka munkás, 32 százaléka mezőgazdasági foglalkozású családban született. Kisiparos és kiskereskedő szülőktől 9⁰/₀, szellemi foglalkozásúaktól 8⁰/₀ származik, 3⁰/₀ született vezető és értelmiségi, 3⁰/₀ az egyéb foglalkozású családból.

A részletes adatok a vizsgált két szakágazat és a településtípusok szerinti bontásban figyelemre méltó és jellemző eltéréseket és több ponton azonosságokat is mutatnak. (2. tábla.)

A megkérdezettek társadalmi származás szerinti összetétele (0/0)
(az apa foglalkozása a megkérdezett születésekor)

Településtípus szakágazat	Vezető állású és értelmiségi	Szellemi	Ipari munkás	Kisiparos, kiskereskedő (önálló)	Mező- gazdasági	Egyéb	Összesen	
							%	N
<i>Budapest</i>								
Kereskedelem	4	7	55	10	18	6	100	339
Vendéglátó	6	11	39	14	25	5	100	329
Összesen	5	9	48	12	21	5	100	668
<i>Város</i>								
Kereskedelem	2	9	54	6	28	1	100	548
Vendéglátó	4	5	38	9	40	4	100	336
Összesen	3	7	48	7	33	2	100	884
<i>Község</i>								
Kereskedelem	2	5	43	7	41	2	100	399
Vendéglátó	3	8	35	9	42	3	100	247
Összesen	2	6	40	8	42	2	100	649
<i>Összesen</i>								
Kereskedelem	2	7	52	7	29	3	100	1286
Vendéglátó	4	8	38	11	35	4	100	912
Mindösszesen	3	8	45	9	32	3	100	2198

* A kereskedelmi ágazat minden aktív keresője

A megkérdezettek társadalmi eredete településtípusonként (a kereskedelem és vendéglátóipar együtt) eltérő ugyan, de a munkás eredetűeké mindegyik esetben meghaladja a 40 százalékot; a paraszti eredetűeké a fővárostól a községek felé haladva jelentősen emelkedik (a fővárosiak 21 százaléka, a vidéki városiak 33 százaléka, a községiek 42 százaléka; az értelmiségi-vezető és egyéb szellemi eredetűeké a fővárosban 14 százalékkal a legmagasabb és a községek felé haladva 10 százalékra, illetve 8 százalékra csökken; hasonló a helyzet az önálló kisipari, kiskereskedői származásúaknál is (12⁰/₀, 7⁰/₀ és 8⁰/₀-os arányokkal).

A társadalmi eredet szakágazat szerint igen figyelemreméltóan tér el az országos átlagtól. A kereskedelmi dolgozók 52 százaléka, a vendéglátóipariaknak 38 százaléka munkás származású, ez az aránykülönbség településtípusonként is jellemző.

A munkás származás a fővárosi kereskedelmi dolgozók esetében a legmagasabb (55⁰/₀), a vidéki városiaké szintén magas (54⁰/₀), a községekben az arány 43⁰/₀. A vendéglátóipariak arányai a fővárostól a községek irányában haladva: 39⁰/₀, 38⁰/₀ és 35⁰/₀.

A paraszti eredet a kereskedelemben 29⁰/₀, a vendéglátóiparban 35⁰/₀. A fővárosi kereskedőknél 18 százalékkal a legalacsonyabb, a községiekénél viszont magas (41⁰/₀). A vendéglátóipariak esetében a fővárosban is eléri a 25 százalékot, s a községekben a 42 százalékot.

Az önálló kisiparos és kiskereskedőktől származók aránya a kereskedelemben 7⁰/₀, a vendéglátóiparban 11⁰/₀. A fővárosban a legmagasabb, s a vidéki városokban a legalacsonyabb.

A vezető-értelmiségi és egyéb szellemiektől származók aránya (együtt) a kereskedelmiek esetében 9⁰/₀, a vendéglátóipariaknál 12⁰/₀. Településtípusonként is jelentősek az eltérések.

Úgy ítélhetjük meg, hogy az ágazat foglalkoztatottjainak nemenkénti összetétele miatt érdemes a férfiak és a nők társadalmi eredetét külön, illetve azokat egymással összevetve is vizsgálni. Az eredmény igazolta ennek indokoltságát, annak ellenére, hogy a férfiak és a nők társadalmi eredete összességében nagy hasonlóságot mutat. A munkás eredetük egyaránt magas: 43, illetve 45⁰/₀. A mezőgazdasági foglalkozásuk leszármazottai 32–32 százalékot tesznek ki. A szakágazat és a megkérdezettek neme szerint már számottevő arányeltéréseket találtunk. (3. tábla.)

3. sz. tábla

A megkérdezett férfiak és nők társadalmi származás szerinti megoszlása (0/0)
(az apa foglalkozása a megkérdezett születésekor)

Szakágazat	Vezető allású és értelmiségi	Szellemi	Ipari munkás	Kisiparos, kiskereskedő (önálló)	Mező- gazdasági	Egyéb	Összesen	
							%	N
<i>férfi</i>								
Kereskedelem	2	6	46	9	37	1	100	397
Vendéglátó	7	10	39	14	26	4	100	270
Összesen	4	8	43	11	32	2	100	667
<i>nő</i>								
Kereskedelem	3	8	53	7	26	3	100	889
Vendéglátó	3	7	37	9	40	4	100	642
Összesen	3	8	45	8	32	4	100	1531

A kereskedelemben a férfiak 46 százaléka, a nők 53 százaléka munkás eredetű; mezőgazdasági származású a férfiak 37 százaléka, a nők 26 százaléka. A férfiak valamivel alacsonyabb arányban (8%) származnak vezető állású értelmiségi, illetve szellemi foglalkozású szülőktől, mint a nők (11%), a férfiak 9 százaléka, a nőknek 7 százaléka önállóaktól származik.

A vendéglátóiparban a férfiak 39 százaléka, a nők 37 százaléka munkás eredetű, mezőgazdasági származású a férfiak 26 százaléka, a nők 40 százaléka. (A vendéglátóiparban a nők mezőgazdasági eredete minden településtípusban meghaladja a férfiak ilyen származási arányait.) A férfiak 17 százaléka, a nők 10 százaléka született vezető állású értelmiségi, illetve szellemi foglalkozású családban. (Érdemes külön megjegyezni, hogy a vendéglátóiparban az ilyen származású férfiak aránya minden településtípusban jóval magasabb, mint a nőké.) Az önálló kisiparos, kiskereskedő eredetű férfiak aránya szintén magasabb (11%), mint a nőké (8%).

A munkás eredet mindkét szakágazatban magas, de míg a kereskedelemben a nők, addig a vendéglátóiparban a férfiak származnak magasabb arányban munkáscsaládokból. A vendéglátóiparban lényegesen nagyobb a vezető értelmiségi és szellemi foglalkozású családból származók aránya, mint a kereskedelemben, s az önálló kisiparos és kiskereskedői származás aránya is itt magasabb.

Az apák jelenlegi foglalkozásáról kapott adatok szerint az apák többsége fő irányban mobil. Az apák ma nagyobb arányban munkások, mint a megkérdezettek születése idején. Számottevően csökkent a paraszti foglalkozású apák aránya, nőtt viszont a vezető és értelmiségi-szellemi foglalkozásúaké, csökkent az önálló kereskedőké és a kisiparosoké, de nőtt az egyéb kategóriába sorolt apák aránya. A két szakágazat megkérdezettjeinek származási arányai a módosulások ellenére is megőrizték az eredeti különbségeket. (4. tábla.)

4. sz. tábla

A megkérdezett apjának jelenlegi foglalkozása (0/0)

Szakágazat	Vezető értelmiségi	Szellemi	Ipari munkás	Kisiparos, kiskereskedő (önálló)	Mezőgazdasági	Egyéb	Összesen	
							%	N
Kereskedelem	3	9	53	6	24	5	100	1285
Vendéglátóipar	4	10	44	6	31	5	100	912
Összesen	4	9	48	6	27	6	100	2198

Fontosnak tartottuk annak megismerését is, hogy *mi volt és mi ma az anya foglalkozása*, hogy az mutat-e hasonlóságokat az apák foglalkozásával.

Az anyák 84 százaléka a megkérdezett születésekor háztartásbeli volt (nagy az eltérés a vidék és a főváros között). A gazdaságilag aktív anyák többsége munkás, s csak a fővárosban említésre méltó a szellemi foglalkozásúak aránya. Értelmiségi anyától viszont a fővárosi kereskedelmi munkásoknak is csak 1 százaléka származik. A mezőgazdasági foglalkozású anyák száma a településtípustól és szakágazattól függetlenül kiegyenlítetten alacsony (a paraszt nő munkáját a statisztikák korábban a háztartásbeli kategóriába sorolták).

Az anyák foglalkozása a megkérdezettek születése óta sokat módosult, településtípusonként továbbra is differenciáltan. Ma az anyák 33 százaléka kereső foglalkozású. A többségük ipari munkás, növekedett a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya (ez azzal függ össze, hogy a társadalmilag szervezett mezőgazdasági munka a nő esetében is bejegyzett foglalkozás). A szellemi foglalkozású anyák aránya szintén növekedett, viszont a vezető és értelmiségieké nem (ez arra enged következtetni, hogy a nőnek a gyermekei születése után már sokkal kevésbé nyílik lehetősége, támad kedve a tanulásra, mint a hasonló korú és társadalmi helyzetű férfinak).⁸ A választott foglalkozás, az ipari, illetve mezőgazdasági, fizikai munka azt a társadalmi realitást fejezi ki, hogy a nő a szülés után eredeti háztartási, fizikai munkáját a társadalmilag szervezett fizikai munkával válthatja fel.

A megkérdezettek társadalmi eredetének, mindkét szülő foglalkozásának és életkorának összevetése eredményeként a társadalmi változásokat igen karakterisztikusan kifejező képet kaptunk (5. tábla).

5. sz. tábla

A megkérdezettek életkora (korcsoportja) és a szülők foglalkozása (‰)

Korcsoport	Vezető értelmiségi	Szellemi	Ipari munkás	Kisiparos, kiskereskedő (önálló)	Mezőgazdasági	Egyéb	Háztartásbeli	Összesen ‰	N
<i>apa</i>									
20 év alatt	7	15	57	3	14	4	—	100	252
20—24 éves	6	11	48	9	22	4	—	100	329
25—29 éves	3	10	49	6	28	4	—	100	331
30—39 éves	2	5	43	7	41	2	—	100	432
40—49 éves	2	5	41	10	39	3	—	100	531
50—54 éves	1	3	40	14	40	2	—	100	202
55—59 éves	3	4	39	20	33	1	—	100	76
60—64 éves	—	12	40	18	24	6	—	100	33
65 év fölött	8	—	50	17	17	8	—	100	12
<i>anya*</i>									
20 év alatt	—	9	22	1	2	—	66	100	252
20—24 éves	—	6	13	2	2	1	76	100	329
25—29 éves	—	3	7	2	1	—	87	100	331
30—39 éves	—	1	10	1	2	1	85	100	432
40—49 éves	—	1	5	1	1	1	91	100	531
50—54 éves	—	—	9	1	1	1	88	100	202
55—59 éves	—	—	3	1	1	—	95	100	76
60—64 éves	—	3	6	—	6	3	82	100	33
65 év fölött	—	8	8	—	—	—	84	100	12

* A vezető + értelmiségi és a szellemi kategóriát összevontuk, miután a korcsoportonkénti bontásban a minta egészében talált 1‰ kifejezhetetlen töredékre bomlott.

A megkérdezettek életkorcsoportjai szerint felfelé haladva a vezető + értelmiségi, a szellemi és a munkás eredetűek aránya csökken, viszont a kisiparos és kiskereskedői (önálló) és a mezőgazdasági származás aránya az életkorral haladva növekszik (csak az 55–59 évesek kategóriájában, a mezőgazdasági eredetűeknél regisztráltuk a visszaesést). Korcsoportok szerint feljebb haladva az anyák foglalkozása nagyobb arányban tartozik a háztartásbeli kategóriába.

Korcsoportonként nincs nagy eltérés sem a férfiak, sem a nők társadalmi eredetében. Településtípusonként is a fent már bemutatott tendencia érvényesülését találtuk.

A kereskedelmi dolgozók közel 50 százaléka, ifjú nemzedékeinek pedig már ennél is nagyobb hányada munkás eredetű.

A mezőgazdasági eredetűek aránya a fiatalabb korcsoportokban csökken. Ez szoros összefügg a mezőgazdasági foglalkozású népesség csökkenésével. A vezető értelmiségi és szellemi foglalkozásúaktól származók aránya nő. Ez egyrészt összefügg a társadalmi réteg arányának jelentős megnövekedésével, másrészt azzal, hogy a kereskedelmi foglalkozás a munkásfoglalkozáson belül ma is „rangosabbnak” számít.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS MOBILITÁS

A társadalmi mobilitás fontos tényezője, emelője az iskola. Az iskolázottság mértéke és milyensége nagyban meghatározza az intergenerációs mobilitási esélyeket. Ennek hangsúlyozásával természetesen nem becsüljük le más tényezők fontos, adott esetben döntő szerepét sem. Felmérő és elemző munkánk eredménye – úgy véljük – teljes mértékben alátámasztja azokat az ítéleteket, amelyek az iskolának a mobilitásban alapvetően meghatározó szerepét hangsúlyozzák.

A kereskedelmi dolgozók iskolázottsága – az egyetemi végzettségük kivételével – jobb, mint az aktív kereső népesség egészéé. (6. tábla.)

6. sz. tábla

Az aktív kereső népesség és azon belül a belkereskedelmi ágazat aktív keresőinek legmagasabb iskolai végzettsége⁹
(%)

Népgazdasági ág	Összesen	Iskolai végzettség				
		0	Általános iskola befejezetlen	Általános iskola befejezett	Érettségi	Felsőfokú tanintézet
Népgazdasági ágak összesen	100	0,9	38,1	41,9	13,9	5,1
Belkereskedelem	100	0,4	27,0	51,5	18,3	2,8

A kereskedelmi dolgozók iskolai végzettsége a munkásosztály egyes rétegeinek iskolázottságához mérten is magas.¹⁰ Az érettségizettek aránya kiemelkedően magas. Igaz, a pálya gyakorlásához alapvető követelmény a magas fokú, általános és szakmai műveltség (ezt a kereskedelem alkalmazási szabályai meg is követelik). További magyarázat lehet az is, hogy az ágazat kiemelkedően magas arányában foglalkoztat nő-

ket, akiknek viszont általános és középiskolai végzettsége az utóbbi években gyors ütemben nőtt, és ezzel meghaladta a férfiak ilyen végzettségi arányát.

A legmagasabb iskolai végzettség tekintetében elég nagy eltérést találunk a kereskedelmi és a vendéglátóipari dolgozók között. (7. tábla.)

7. sz. tábla

A megkérdezettek iskolai végzettség szerinti megoszlása (0/0)

Szakágazat	Iskolai végzettség				Összesen	
	Általános iskola befejezetlen	Általános iskola befejezett	Érettségi	Egyetem, főiskola	%	N
Kereskedelem	15	63	21	1	100	1285
Vendéglátóipar	26	53	19	2	100	911
Összesen	20	59	20	1	100	2196

A befejezetlen általános iskolai végzettségűek aránya a vendéglátóiparban 10 százalékkal magasabb, mint a kereskedelemben, ebből következően a befejezett általános iskolai végzettségűek aránya 10 százalékkal alacsonyabb. Az érettségizettek közötti aránykülönbség nem nagy, főiskolai végzettségűeket viszont a vendéglátóiparban találtunk nagyobb számban.

A megkérdezettek iskolai végzettségét és a szülők foglalkozását összevetve (8. tábla) azt találtuk, hogy a befejezetlen általános iskolai végzettségűek 49 százaléka paraszti és 38 százaléka munkás származású. A befejezett általános iskolai végzettségűek 46 százaléka munkás, 31 százaléka paraszti családok gyermeke. Az érettségizettek között 48⁰/₀ a munkás és 20⁰/₀ a mezőgazdasági eredetű.

Az egyetemet és főiskolát végzettek között az önálló kisiparos és kiskereskedő származásúak vannak többségben. (A diplomások száma és aránya igen kicsi volt a mintánkban, mert megfigyelésünk eleve a forgalomtól függő, tehát lényegében a fizikai munkás állományúakra és a „termelést” közvetlenül irányítókra terjedt ki.)

8. sz. tábla

A megkérdezett iskolai végzettsége és az apa foglalkozása (0/0)

Iskolai végzettség	Az apa foglalkozása							Összesen	
	Vezető + értelmiségi	Szellemi	Ipari munkás	Kisiparos, kiskereskedő (önálló)	Mező- gazdasági	Egyéb	%	N	
Befejezetlen									
általános iskola	—	2	38	7	49	4	100	423	
8 általános és be- fejezetlen középiskola	3	8	46	8	31	4	100	1297	
Érettségi	7	12	48	11	20	2	100	442	
Egyetem, főiskola	9	17	30	31	13	—	100	23	

A mai kereskedő nemzedék iskolázottsága magasan meghaladja az apák, illetve anyák iskolai végzettségét (az egyetemet végzett apák aránya valamivel magasabb, mint a jelenlegi kereskedők egyetemi végzettségi aránya). A lényegesen jobb iskolázottsági arány a társadalmi haladás, a kulturálódási jog széles körű gyakorolhatóságának egyik beszédes kifejezője. (9. tábla.)

9. sz. tábla

A megkérdezettek és szüleik iskolai végzettség szerinti arányai (0/0)

	Analfabéta	Befejezetlen általános iskola	8 általános és befejezetlen középiskola	Érettségi	Egyetem, főiskola	Nem válaszolt	Összesen	
							%	N
A megkérdezett	—	19	59	20	1	1	100	2196
Apa	1	61	25	7	3	3	100	2196
Anya	1	66	27	3	1	2	100	2196

Az új társadalmi feltételek általában lehetővé tették, hogy az utódok messze meghaladják a szülők iskolai végzettségét, mégis érdemes külön elemezni, hogy hatással van-e és milyen mértékben a szülők iskolai végzettsége a gyermekeik előtt megnyíló kedvezőbb lehetőségek kihasználására. Nemcsak a szülők foglalkozása és a megkérdezettek iskolai végzettsége, hanem ezzel szoros összefüggésben a szülők iskolázottsága és a megkérdezettek iskolázottsága, iskola- és pályaválasztása között is szoros kapcsolatot találtunk. (10. tábla.)

10. sz. tábla

A megkérdezettek iskolai végzettsége és az apa iskolázottsága (0/0)

A megkérdezett neme és iskolai végzettsége	Az apa iskolai végzettsége					Összesen		
	Befejezetlen általános iskola	Befejezett általános iskola	Érettségi	Egyetem, Főiskola	%	N		
	<i>Férfi</i>							
Befejezetlen általános iskola	91	7	2	—	100	123		
8 általános és befejezetlen középiskola	64	25	7	4	100	367		
Érettségi	39	34	16	11	100	164		
Egyetem, főiskola	62	24	8	5	100	13		
Összesen					100	667		
	<i>Nő</i>							
Befejezetlen általános iskola	91	7	1	1	100	312		
8 általános és befejezetlen középiskola	63	30	5	2	100	930		
Érettségi	44	35	13	8	100	278		
Egyetem, főiskola	20	40	30	10	100	10		
Összesen					100	1530		

A fentiekből látható, hogy a szülők iskolai végzettsége nagymértékben befolyásolja az utódok iskolázottságát (csak az egyetemi végzettségűek esetében találtunk a fő tendenciától eltérést, ennek pedig a már jelzett okok – a mintába bekerültek kis száma – miatt nem tulajdoníthatunk nagy jelentőséget).

Elemzésünk arra is fényt derített, hogy a megkérdezettek szakmaválasztása, szakmai ismereteinek megszerzési módja és szakmai felkészültsége szintén szoros kapcsolatban van a szülők foglalkozásával. (11. tábla.) A vezető értelmiségi, valamint a szellemi foglalkozásúak kereskedő gyermekei több mint 60 százalékos arányban már az iskola kiválasztásával is erre a pályára készültek, tehát eleve szakképzetten kezdhettek annak gyakorlásához, míg a mezőgazdasági, fizikai, és egyéb foglalkozású szülők gyermekeinek nagyobb hányada szakképzetlenül lépett a pályára. A munkáscsaládban született kereskedelmi dolgozók 56 százaléka szintén erre a pályára indult.

11. sz. tábla

A megkérdezettek szakképzettsége és az apa foglalkozása (‰)

Az apa foglalkozása	A megkérdezettek szakképzettsége					N
	Nincs szakképzettsége	Szaktanfolyam	Szaktanuló	Középfokú szakiskola	Összesen ‰	
Vezető + értelmiségi	21	15	50	14	100	71
Egyéb szellemi	17	14	59	10	100	167
Ipari munkás	21	25	50	6	100	996
Kisiparos, kiskereskedő	19	22	49	10	100	192
Mezőgazdasági	32	25	38	5	100	669
Egyéb	37	20	37	6	100	71
Összesen	25	22	46	7	100	2196

A szülői ház determináló hatása kétségtelen. A szakképzetlenül pályára lépők a munka melletti tanfolyamszerű képzésben szereznek szakmai ismereteket. Ez mind a belkereskedelemnek, mind a munka mellett tanuló egyénnek nagy megterhelést jelent.

Az apa foglalkozását és a megkérdezett nemét, a szakképzettség megszerzésének módját összevetve minden társadalmi rétegben azt találtuk, hogy a fiúk szakmunkára irányítása, képzése sokkal határozottabb, mint a lányoké. A nők magas százalékarányban lépnek szakképzetlenül a kereskedelmi pályára, és így ők azok, akik a munka melletti szakmai alapképzés terheivel, illetve a képzettség hiányából adódó zavarokkal dolgoznak. A képzettségbeli hiányokat nagy hányaduk nem tudja leküzdeni, a munka melletti képzésben és továbbképzésben is a férfiak vesznek részt nagyobb arányban, sőt ők magasabb fokon, vezetőképző kurzusokon tanulnak, míg a nők nagy része csak az alapképzettség megszerzését érheti el. Jellemző, hogy munka mellett a férfiak 17, a nők 12 százaléka tanul. Így alakulhat ki az a kedvezőtlen helyzet, hogy a kereskedelmi és vendéglátóiparban a férfi dolgozóknak 9 százaléka, a nőknek 32 százaléka szakképzetlen. (12. tábla.)

A megkérdezett férfiak és nők szakképzettsége és az apa foglalkozása (0/0)

Az apa foglalkozása	A szakképzés és a megszerzés módja					Összesen %	N
	Nincs szakkép- zettsége	Szaktan- folyam	Szaktan- munkás tanuló	Középfokú szak- iskola			
<i>Férfi</i>							
Vezető + értelmiségi	19	4	10	15	100	26	
Egyéb szellemi	12	10	70	8	100	52	
Ipari munkás	8	17	69	6	100	287	
Kisiparos, kiskereskedő	7	11	68	14	100	72	
Mezőgazdasági	10	25	58	7	100	215	
Egyéb	7	7	73	13	100	15	
Összesen	9	18	65	8	100	667	
<i>Nő</i>							
Vezető + értelmiségi	22	22	43	13	100	45	
Egyéb szellemi	19	17	54	10	100	115	
Ipari munkás	27	25	41	7	100	709	
Kisiparos, kiskereskedő	27	29	36	8	100	120	
Mezőgazdasági	42	25	29	4	100	484	
Egyéb	46	23	27	4	100	56	
Összesen	32	25	37	6	100	1529	

Ebben az ágazatban, ezen a pályán ugyan lényegesen magasabb a szaktanmunkásnők aránya, mint az iparban vagy a közlekedésben, s az utánpótlás is biztató, de éppen a férfiak és nők képzettségi arányeltéréséből is adódik, hogy a nők életpályája más ívet ír le, mint a férfiaké.

A kereskedelmi dolgozók nagy hányada a választott pályát egyértelműen társadalmi emelkedésnek tekinti, még azok is, akik a kereskedelem nem éppen kedvező társadalmi megbecsültsége miatt elégedetlenek.

A mobilitás irányának meghatározásakor a sokféle megközelítési mód közül a fő irányú, és a fő iránnyal ellentétes mobilitás fogalmat fogadtuk el és alkalmaztuk – annak tudatában, hogy ez sem fejezi ki pontosan, hanem csak megközelítően a változásokat.¹¹

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk: a kereskedelmi dolgozók legnagyobb hányada munkáscsaládból származik, s hogy foglalkozás választásuk osztályon belüli rétegváltással járt együtt. Intergenerációs mobilitásukat tekintve a többségük stabil. A második legnagyobb csoport paraszti eredetű, a harmadik helyen a vezető értelmiségi és szellemi szülőktől származók állnak. *A kereskedelmi dolgozók intergenerációs mobilitása így alakult: nem volt mobil 45⁰/0 (munkás és kereskedelmi munkás), a fő irányban volt mobil 44⁰/0 (mezőgazdasági, kisipari, kiskereskedelmi, szaktanmunkás, egyéb), a fő iránnyal ellentétes irányban volt mobil 11⁰/0 (vezető + értelmiségi, egyéb szellemi).* Az 1962–64-es mobilitási vizsgálat eredményei (az egész népességre vonatkozó adatok): nem volt mobil 41⁰/0, a fő irányban volt mobil 45⁰/0, a fő iránnyal ellentétes 9⁰/0, egyéb, be nem sorolható 5⁰/0. Mint látható, az általunk vizsgált réteg mobilitása hasonló, mint az össznépeességé.

GENERÁCIÓN BELÜLI MOBILITÁS, ÉLETPÁLYA

A generáción belüli mobilitást vizsgálva igen nagyarányú stabilitást találtunk. A kereskedelmi dolgozók 64 százaléka az első foglalkozását is ezen a pályán gyakorolta, 19 százalékuk ipari munkásként, 6 százalékuk egyéb munkakörben kezdett, 4 százalékuk a mezőgazdaságban, 6 százalékuk szellemi adminisztratív munkában kereste először a kenyerét. A más pályáról érkezők többsége a munkásság valamelyik rétegéből rekrutálódott, de a kereskedelem „közbülső” helye következtében az más rétegek számára is elfogadható pályának tekinthető.

A vezető és értelmiségi családok kereskedelmi munkakörben dolgozó gyermekeinek 70 százaléka kereskedelmi, 15 százaléka ipari, 8 százaléka adminisztratív-szellemi és 6 százaléka egyéb területen kezdett dolgozni. Az ipari munkás eredetűek magas, 70 százalékos arányban először a kereskedelemben dolgoztak, közel 20 százalékuk az iparban és csak 4–4 százalékuk tevékenykedett szellemi, illetve egyéb pályán. A mezőgazdasági eredetűek közül kezdtek a legkevesebben a kereskedelmi pályán (58⁰/₀) dolgozni. Viszont közel 10 százalékos a mezőgazdasági pályán kezdők aránya. A paraszti „mezőgazdasági” eredetűeknek is 19 százaléka az iparban indult, s figyelemre méltó, hogy az adminisztratív, illetve egyéb munkakezdés jelentősen meghaladja az ipari munkás eredetűeknél jegyzett értéket. A kisiparos és kiskereskedő apáktól származó kereskedők 62 százalékának induló foglalkozása szintén a kereskedelem volt, mintegy 3 százalékuk önállóként indult, 17 százalékuk ipari munkásként, s 7⁰/₀, illetve 10⁰/₀ először az adminisztratív vagy más pályán kereste a kenyerét. Az egyéb foglalkozású apák gyermekeinek induló foglalkozásánál figyelemreméltó: ők kezdtek legnagyobb arányban ipari munkásként. Ez a családi háttér, mint látni fogjuk, nagymértékben befolyásolja a további aspirációkat, a pályán való előbbre haladás lehetőségeit.

A kereskedelmi és vendéglátóipari dolgozók 30 százalékának egy, 24 százalékának kettő, 19 százalékának három, 12 százalékának négy és 15 százalékának öt, vagy annál több munkahelye volt az eddigi életpályán (13. tábla).

A munkahelyváltások egy része a kereskedelmen belüli előrelépés lehetőségéből következik (csak a munkakönyvben bejegyzett munkahelyváltásokat vettük alapul), másrészt a pályára más területekről való belépés is magával hozott bizonyos munkahelyszám-gyarapodást. Az eddig egy vagy két alkalommal munkahelyet változtatók nagy hányada fiatal, és szolgálati éveik száma is alacsony.

A kereskedelmi pályán dolgozó férfiak munkahelyváltóztatása lényegesen gyakoribb, mint a nőké, a férfiak 40 százalékának négy vagy ennél több munkahelye volt, a nőknél ez csak 20⁰/₀. A nők stabilitása részben a szakképzettségi helyzetükkel, másrészt a családi kötöttségeikkel magyarázható. A férfiak jobb arányú szakképzettsége és a családi munkában való kisebb mérvű részvétele is hozzájárul a többszöri munkahelyváltóztatáshoz.

13. sz. tábla

A megkérdezett férfiak és nők munkahelyeinek száma (0⁰/₀)

Nem	Munkahelyek száma									Összesen	
	Nincs válasz	1	2	3	4	5	6	7 és több	%	N	
Férfi	1	24	19	10	14	10	6	10	100	667	
Női	—	33	27	20	10	5	3	2	100	1531	
Összesen	—	30	24	19	12	7	4	4	100	2198	

A megkérdezettek munkahelyeinek száma és munkakörének együttes elemzésekor megállapítottuk, hogy a *legstabilabb*, a munkahelyét legkevésbé változtató réteget a kereskedelemben és a vendéglátóiparban egyaránt a *szakképzett beosztott* munkakörökben foglalkoztatottak alkotják. A szakképzett kereskedelmi beosztottaknak 82 százaléka az első, második, illetve a harmadik munkahelyén dolgozik, de 48 százalékuknak egy munkahelye volt. A vendéglátóiparban, ha nem ilyen magas arányban is, de szintén számottevő azoknak az aránya, akik az első, második, harmadik munkahelyükön dolgoznak (73⁰/₀), s ezen belül 31⁰/₀ azoknak az aránya, akik az első munkahelyükön dolgoznak.

A *nem szakképzett beosztottak a következő legkevésbé mobil réteg*. A fent említett két réteg stabilitásának igen eltérő okai vannak: a szakképzett beosztottakat köti a képezésük, egy részük az előrelépési aspirációk miatt stabil, tehát az előrelépéshez szükséges gyakorlatot és időt kívánja megszerezni. A nem szakképzetteket a pályán tartja a „nincs más”, vagy ez az „eddig legjobb” megokolás. A nem szakképzett vezetőknek közel 60 százaléka is legfeljebb egy-három munkahelyen dolgozott. A *legmobilabb a szakképzett vezetői gárda*, ez a kereskedelemre és a vendéglátóiparra egyaránt jellemző. Hasonlóan magas a *segédmunkások mobilitása*, noha ez valamivel alatta marad a vezetők mobilitásának. A munkahelyváltogatás okai itt teljesen eltérnek egymástól. A szakképzett vezetők mobilitásában általában a tudásuk, a jó képességeik elismerését regisztrálhattuk, de sajnálatos, hogy a munkahelyváltogatásoknak vannak negatív indítókai is, akár a munkavállaló, akár a kinevező szervek oldaláról vizsgáljuk azt.

A munkahelyváltogatás gyakoriságában nemenként és munkakörönként arányeltérések vannak. A férfiak mobilitására a magasabb képzettség mellett serkentően hat az ágazatban, és azon belül minden szakágazatban és munkakörben jelentkező, férfi munkaerőhiány. A településtípus és a szakképzettség összehasonlításakor még egyértelműbbé válik, hogy a szakképzett vezetőket a mobilitásban a segédmunkások, majd a szakképzetlen vezető beosztásúak követik. A szakképzett beosztottak településtípusonként is a legritkábban változtatnak munkahelyet.

Annak megállapítására, hogy az ágazaton kívül-e vagy belül történt a munkahelyváltogatás, megkérdeztük: mindig a kereskedelemben, illetve a vendéglátóiparban dolgoztak-e? A válaszok 58 százaléka csak kereskedelmi, vendéglátóipari foglalkozást említ, tehát igen magas arányban a munkába lépésük óta dolgoznak az ágazaton belül. A megkérdezettek 31 százaléka nem kereskedőként kezdett, de amióta „belépett”, azóta az ágazatban van. 8 százalékuk a kereskedelemben kezdett, de volt másutt is, és visszatért, 2 százalékuk nem a kereskedelemben kezdett, és első kereskedelmi foglalkozása óta volt már másutt is.

A szakágazat szerinti különválasztáskor azt láttuk, hogy a kereskedelmiek lényegesen magasabb százalékarányban maradtak a pályán, illetve sokkal kisebb arányban rekrutálódtak más munkaterületekről. Érdekes, hogy a pályára visszatérők aránya szintén a kereskedelemben magasabb. Településtípusonként a községek a legkevésbé mobilak.

A fentiek értéke csak akkor ítéhető meg reálisan, ha azt is vizsgáljuk, hogy milyen szolgálati idővel dolgoznak a megkérdezettek és milyen gyakran változtatnak munkahelyet. Két évet meg nem haladó időt töltött a pályán a megkérdezettek 16 százaléka, három-öt évet 17⁰/₀, hat-tíz évet 22⁰/₀, tizenegy-húsz évet 31⁰/₀, huszonegy-harmincegy évet és annál többet 14⁰/₀. A pályán töltött évek száma, a hosszú szolgálati idővel rendelkezők magas aránya alapján kedvező jó lehetőség az ágazat feladatainak kulturális ellátásához. Ha ez mégis csak lehetőség, és nem a realitás, ez nagyrészt

abból adódik, hogy a rövidebb és hosszabb szolgálati idővel és szakmai gyakorlattal rendelkezők ágazati és belső szakágazati és munkahelyi megoszlása közel sem kiegyenlített. A vizsgált fő szakágak szerint is nagyok a különbségek: a kereskedők 29 százaléka, a vendéglátóipariak 39 százaléka dolgozik egy-öt éve a szakmában. A hat-tíz éve dolgozóknál ez 20, illetve 24%. Tíz évnél hosszabb ideje dolgozik a kereskedők 51 százaléka, a vendéglátóipariak 37 százaléka. Településtípusonként nincs jelentős különbség. A különbségek a bolti kiskereskedelmen belül az élelmiszer-kereskedelem és iparcikk-kereskedelem között nagyok, az élelmiszer-kereskedelemben nagy a fluktuáció és kicsi a pályán adaptálódottak aránya.

A megkérdezettek igen kis hányada (5 százaléka) volt pályáján önálló, s a kereskedelemben lényegesen nagyobb arányban, mint a vendéglátóiparban. A szülőkkel együtt már csak töredéknyi részük gyakorolta a szakmát, pedig 9 százaléuk önálló iparral rendelkező szülőktől származik. Érdekes még az is, hogy az életpályán belül valamivel nagyobb arányban voltak önállóak, mint amennyinek az induló foglalkozása is már ez volt.

A megkérdezettek válaszaik szerint a kereskedelmi szakmákban dolgozók nem sorolhatók a túl gyakori munkahelyváltoztatók közé. A megkérdezettek 76 százaléka az ágazaton belüli első, illetve második munkahelyen dolgozik, 17% eddig három, illetve négy munkahelyen, s mindössze 7 százaléuknak volt öt vagy annál több munkahelye. E tekintetben a kereskedelem és a vendéglátóipar településtípusonként is igen nagy hasonlóságot mutat.

Mielőtt a megkérdezettek teljes pályáját értékelnénk, még bemutatjuk, milyen választ kaptunk arra a kérdésünkre, hogy a megkérdezettek milyen megfontolások, hatások alapján választották a pályájukat. A válaszokból kiderült, hogy a megkérdezettek 40 százalékát a *munka jellege vonzotta*: a kereskedőket sokkal nagyobb arányban, mint a vendéglátóipariakat, a vidéki városiakat nagyobb arányban, mint a községeket, s a budapestiek kerültek a pályára legkevésbé a munka vonzó jellege miatt. A megkérdezettek 13 százaléka *személyes minta hatására* választott, a vendéglátóipariak valamivel többen, mint a kereskedők. Egyéb indokokból 13% választott. Ezek között feltűnően sok a vendéglátóipari dolgozó. Saját bevallásuk szerint 24% választott „kényszerből”, illetve a gyors elhelyezkedés szándékával, a további célok érdekében lépcsőnek tekintve a pályát.

A kereskedelemben és a vendéglátóiparban mért arányok sokban eltérnek, a vendéglátóipari dolgozók mobilitása nagyobb, amely azonban önmagában nem tekinthető egyértelműen pozitív jelenségnek, mivel a tudatos választás itt a legkevésbé meghatározó, viszont sokan vannak az ún. „sodródók”. A vidékiek választása határozottabbnak látszik, amelyben minden bizonnyal közrejátszik a kereskedelem „emberközelsége”, a kereskedő ott még nem személytelen, a vásárlás aktusán túl is együtt él a város, a község kollektívájával.

Összegezve: mindig a kereskedelemben, a vendéglátóiparban dolgozott a megkérdezettek 58 százaléka, mezőgazdasági dolgozó is volt 3%, ipari munkásként is dolgozott 22%, értelmiségi munkát is végzett 7%. Paraszti és szellemi munkát egy százalék sem, viszont ipari és szellemi munkakörben mintegy 3% dolgozott, s a megkérdezettek között 1 százalékban voltak olyanok is, akik életük során paraszti, ipari és szellemi munkát is végeztek, 3 százaléuk pedig a teljesen vegyes, az ún. egyéb kategóriába sorolt foglalkozásokat gyakorolta.

A megkérdezettek teljes pályahullmáa: mindig, mindenütt azonos szinten (munkakörben) volt 50%, felfelé volt mobil 29%, lefelé 5%, az egyéb (vegyes ívű pálya) 16%. A 14. tábla adatai mutatják a településtípusonkénti és szakmajelleg szerinti

differentenciákat, valamint azt is, hogy mennyiben tér el azok felfelé vagy lefelé mobilitása azokétól, akik mindig a kereskedelemben, illetve akik más ágazatokban is dolgoztak.

14. sz. tábla

A megkérdezettek teljes pályabulláma (megoszlás %₀-ban)

Településtípus, szakágazat	Nincs válasz és a válasz bizonytalan	Mind- Mindig a kereskedelemben, nütt vendéglátóiparban volt							Máshol is volt	Összesen	
		Mindig azonos szinten volt	Felfelé mobil	Lefelé mobil	Egyéb esetek	Tisztán felfelé menő pálya	Lefelé mobil pálya	Vegyes ívű pálya		%	N
<i>Budapest</i>											
Kereskedelem	1	49	22	2	1	12	—	13	100	338	
Vendéglátó	—	54	12	3	2	8	3	18	100	328	
<i>Város</i>											
Kereskedelem	—	53	19	2	2	12	—	12	100	548	
Vendéglátó	1	51	15	3	4	7	3	16	100	336	
<i>Község</i>											
Kereskedelem	—	46	25	3	2	15	1	10	100	399	
Vendéglátó	—	47	15	3	8	12	3	12	100	247	
<i>Összesen</i>											
Kereskedelem	—	50	21	2	2	13	—	12	100	1285	
Vendéglátó	—	50	14	3	5	9	3	16	100	911	
Budapest	—	51	17	3	2	10	2	15	100	666	
Város	—	54	17	2	3	10	1	13	100	884	
Község	—	47	20	3	4	14	1	11	100	646	
Összesen	—	50	18	3	3	11	2	13	100	2196	

Az adatokat nemek szerint elemezve ugyancsak eltéréseket találtunk. A férfiak településtípusonként és szakmai ágazat szerint nagyobb arányban mobilak, mint a nők lefelé mobilitás aránya – a nagyobb stabilitás mellett – megközelíti a hasonló irányban mobil férfiak arányát; a felfelé mobilok aránya viszont jelentősen elmarad a férfiak mögött. A kereskedelmi dolgozók generáción belüli nagyarányú stabilitása szoros összefüggésben van a pálya elnöiesedésével, a nők számos kötöttségével.

HÁZASSÁGI MOBILITÁS

Az összes megkérdezettek 33 százalékának nincs házastársa. A házasságban élők a házasság révén igen nagy arányban mobilok felfelé. Ez a férfiakra és a nőkre egyaránt jellemző. (15. tábla.)

A megkérdezettek házastársának foglalkozása (0/0)

Nem	A házastárs foglalkozása ¹²							Összesen % N
	Vezető + értelmi- ségi	Egyéb szellemi	Munkás	Kisiparos, kiskeres- kedő	Mező- gazdasági	Egyéb		
Férfi	2	28	52	1	1	16	100	480
Nő	7	23	63	2	2	3	100	995
Együtt	5	25	60	1	2	7	100	1475

A kereskedelmi dolgozók legnagyobb részét a munkásság másik rétegéből választanak párt, de jelentős a szellemi és értelmiségi házastársak aránya is, lényegesen magasabb, mint más munkásrétegeknél.

A kereskedelem társadalmi megítélése, presztízse is közrejátszik abban, hogy a kereskedelmi munkás férfiak 2 százalékanak értelmiségi és 28 százalékanak szellemi foglalkozású felesége van. A feleségek 16 százaléka háztartásbeli, eltartott. A nők házassági mobilitásáról kapott adatokból azt látjuk, hogy a férfiak 7 százaléka értelmiségi, 23 százaléka szellemi foglalkozású, ezekben az arányokban is kifejeződik a magyar házassági mobilitásra jellemző általános vonás, hogy a nőknek sokkal inkább van a munkamegosztási hierarchiában feljebb a férje, mint a férfiaknak a felesége. A munkásházastársak nagy aránya pedig szinte természetesen következik abból, hogy a pályán a nők vannak többségben, így eleve más rétegekből, ez esetben az ipari és közlekedési dolgozókból (munkásokból) kerül ki a házastársak többsége. A férfiaknak és a nőknek egyaránt igen kis, 1–2 százalékanban van kisiparos, illetve mezőgazdasági foglalkozású férje, illetve felesége. A nők 7 százalékanak van egyéb kategóriába sorolt férje, ezek nagyobb hányada nyugdíjas.

Településtípusonként a következő eltérést találtuk: a fővárosi férfiaknak magas (az átlagot jelentősen meghaladó arányban) van szellemi foglalkozású felesége. Említésre méltó még, hogy a vidéki kereskedő nők férjei az átlagot valamivel meghaladó arányban szellemi foglalkozásúak.

A házassági adatokat korosztályonként csoportosítva a társadalomban lezajló változásokat szemléletesen mutató arányokat kaptunk. (16. tábla.)

A megkérdezettek életkora és a házastárs foglalkozása (0/0)

Korcsoport	Házastársa foglalkozása							Összesen % N
	Vezető + értelmi- ségi	Egyéb szellemi	Munkás	Kisiparos, kiskeres- kedő	Mező- gazdasági	Egyéb		
20 év alatt	—	20	76	—	4	—	100	25
20–24 éves	4	20	71	1	1	3	100	159
25–29 éves	4	23	69	2	—	2	100	255
30–39 éves	7	27	61	—	2	3	100	351
40–49 éves	6	27	55	2	2	8	100	443
50–54 éves	6	22	51	1	1	19	100	155
55–59 éves	2	25	48	2	6	17	100	52
60–64 éves	4	19	37	4	—	36	100	27
65 éves és több	—	13	13	13	1	61	100	48
Együtt	5	25	60	1	2	7	100	1475

Korcsoportonként feljebb haladva a 30–39 évesek csoportjáig az értelmiségi és szellemi foglalkozású házastársak aránya növekszik. A munkásházastársak aránya a legfiatalabbaknál a legnagyobb, és korcsoportonként felfelé haladva csökken, és azzal együtt nő a háztartásbeli, az eltartott házastársak (feleségek) aránya. A kisipari, mezőgazdasági foglalkozású házastársak korcsoportonkénti előfordulása egyenletlen, de lényegében mindenütt alacsony, illetve egyes korcsoportoknál elő sem fordul.

*

A társadalom és a gazdaság strukturális átalakulásával és azon belül a kereskedelem társadalmi, gazdasági súlyának növekedésével az ágazatokban foglalkoztatottak (munkások) társadalmi eredetében (intergenerációs mobilitásában) a hosszú idő óta érvényesülő tendencia felerősödött, a munkás eredetű kereskedelmi dolgozók aránya tovább nőtt, az önálló kisiparos és kiskereskedő eredetűeké gyors ütemben visszaesett és minimálisra csökkent, az értelmiségi és szellemi eredetűeké pedig tovább nőtt. A paraszti eredetűek arányának növekedése – egy fellendülési szakasz után – mérséklődött.

A lezajlott változások eredményeként megnőtt, majd dominálóvá vált a nők aránya a kereskedelmi pályán. Ez sajátosan befolyásolja az ágazat foglalkoztatottjainak inter- és intragenerációs mobilitását.

A kereskedelmi munkások 45 százaléka munkáscsaládban született. A kereskedelem dolgozói nagyobb arányban munkás eredetűek, mint bármely más munkásréteg és lényegesen kisebb arányban paraszti eredetűek, mint az ipari és a közlekedési munkások. Valamennyi munkásréteggel összehasonlítva, itt a legmagasabb az értelmiségi és a szellemi foglalkozásúaktól származottak aránya.

A kereskedelmi munkások intergenerációs mobilitása: nem volt mobil 45⁰/₀, a fő irányban volt mobil 44⁰/₀, a fő iránnyal ellentétes irányban 11⁰/₀, ez az arány a népesség egészének mobilitásával mutat nagy hasonlóságot.

A férfiak intergenerációs mobilitása valamivel nagyobb, mint a nőké, a fő iránnyal ellentétes mobilitási arányaik viszont igen közel esnek egymáshoz.

A kereskedelmi munkások intragenerációs mobilitásának jellemzői: nem volt mobil 50⁰/₀, a fő irányban volt mobil 29⁰/₀, a fő iránnyal ellentétesen 5⁰/₀, egyéb (vegyes) mobilitás 16⁰/₀.

A nők intragenerációs mobilitása is elmarad a férfiak mobilitása mögött. Az intergenerációs, illetve intragenerációs mobilitásukban egyaránt jelentős szerepet játszott iskolázottságuk mértéke. A magasabb iskolai végzettség különösen kedvezően befolyásolta a pályán való haladást, a férfiak között hatékonyabban, mint a nőknél.

A kereskedelmi dolgozók házassági kapcsolatuk szerint is nagy arányban a munkássághoz kötődnek. A szellemi és értelmiségi réteg irányában nyitottak, míg a viszonylag jelentős paraszti eredet ellenére a paraszti foglalkozású házastárs csak minimális arányban fordul elő.

Tehát a kereskedelmi dolgozók rétege a munkamegosztáson belül elfoglalt helyén túl, társadalmi eredetük és kapcsolatuk szerint is a munkásosztály szerves része. Nagy hányaduk rétegváltása osztályon belüli rétegváltás. A kereskedelmi dolgozóknak – nemcsak a munkás eredetűeknek – a pályára lépésében és a pályán való előrehaladásában jelentős szerepet játszott a jobb iskolázottság.

A kereskedelmi munkások társadalmi, erkölcsi, politikai és gazdasági megbecsüléséhez a fentieket is jobban figyelembe kellene venni. Igaz, hogy valamely ágazat rangját alapvetően a társadalomban betöltött funkciója, teljesítménye határozza meg,

de éppen azért, mert ennek az ágazatnak és dolgozóinak egy korábbi helytelen közgazdasági-elméleti szemlélet következtében sokáig negatív megítélés határozta meg a helyzetét. Most – miután megváltozott a helyzet – a sajátos népgazdasági funkció jó ellátása érdekében nagyobb méltányossággal, lényegesen több figyelemmel kellene foglalkozni e munkásréteg problémáival. Annál is inkább így van ez, mert a kereskedelmi dolgozók társadalmi eredetük, iskolázottságuk, szakképzettségük szerint potenciális hordozói egy kulturáltabb, a szocialista társadalmi igényeket mindjobban kielégítő kereskedelmi gyakorlatnak, s ezáltal egy jobb társadalmi közérzetnek.

JEGYZETEK

¹ Statisztikai Évkönyv, 1975. 93. old.

² A korabeli adatfelvétel egy kategóriába sorolta a kereskedelmi munkásokat és a havibéres alkalmazottakat, és ezeket egységesen a kereskedelem munkásainak (alkalmazottainak) tekintette. Valójában igen heterogén réteggel kell számolnunk, de az tény, hogy ebben a kategóriában óriási többségben a kereskedősegédek, a vendéglátóipar különböző fizikai munkát végző munkásai voltak.

³ Az 1930. évi népszámlálás adatai: a kereső férfiak csoportja az apa társadalmi csoportja szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 114.

⁴ Társadalomstatistikai Közlemények, KSH 1975. április 25/6. Bp. 47. old.

⁵ Uo. 52—53. old.

⁶ Munkásredetek tekintetében a 12,1⁰/₀, illetve a 23,5⁰/₀ mezőgazdasági munkás apától származást is.

⁷ 1960. évi Népszámlálás 13. kötet és az 1970. évi Népszámlálás 2. Részletes adatok.

⁸ Így ír erről a jelenségről Andorka Rudolf és Kulcsár Rózsa: A KSH 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálatának első eredményei című tanulmányukban: „A nők körében lényegesen ritkábban fordul elő, mint a férfiaknál, hogy életpályájuk közben lépnek át a munkásságból és a parasztságból a vezető és értelmiségi rétegbe. Ez az egyik oka, hogy a vezetők között — ahol ilyen életút viszonylag gyakori — sokkal kevesebb a nő, mint a férfi. Másik oka lehet, hogy a munkásnők — munkahelyi és családi munkaterhelésük következtében — a munkásférfiaknál kevésbé tudnak a munka melletti továbbtanulásra vállalkozni.” (Sociológia, 1976. 2. sz.)

⁹ Forrás: Az 1970. évi népszámlálási adatok.

¹⁰ Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a népgazdaság valamennyi szakmunkásának iskolai végzettsége: analfabeta: 0,1⁰/₀; betejezetlen általános iskola: 20,8⁰/₀; betejezett általános iskola: 06,7⁰/₀; érettségizett: 7,2⁰/₀; felsőfokú tanintézeti oklevél: 0,2⁰/₀. A betanított munkások iskolai végzettsége: analfabeta: 0,8⁰/₀; betejezetlen általános iskola: 48,0⁰/₀; betejezett általános iskola: 48,1⁰/₀; érettségizett: 3⁰/₀; felsőfokú tanintézeti oklevél: 0,1⁰/₀. Az egyéb fizikai dolgozók iskolai végzettsége: analfabeta: 2,0⁰/₀; betejezetlen általános iskola: 66,0⁰/₀; betejezett általános iskola: 29,8⁰/₀; érettségizett: 0,9⁰/₀; felsőfokú tanintézeti oklevél: 0,1⁰/₀. Az 1970. évi Népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. 166—167. old.

¹¹ A fő irányban mobil az, aki egy csökkenő társadalmi rétegből egy növekvő társadalmi rétegbe lépett át, vagy aki egy lassabban növekvő rétegből egy gyorsabban növekvő rétegbe lép át, akik a kisebb iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő foglalkozásokból a nagyobb igénylő felé haladnak. A fő irányjal ellentétesen mobil az, aki egy csökkenő rétegbe, illetve egy kevésbé növekvő rétegbe, illetve egy alacsonyabb kvalifikációs szintet igénylő foglalkozási területre lép. Ennél részletesebb és kissé más tartalmú leírását adja a mobilitási irányoknak „A társadalmi mobilitás történeti tendenciái” című kötet szerzői. KSH. 1975. április 22/6. 60. old.

¹² Az egyéb kategóriába soroltuk a háztartásbelieket, ezért a férfiak házastársai esetében ebben a kategóriában lényegesen többen vannak.

A munkahelyi beilleszkedés kutatásáról

Az elmúlt időszakban a munkahelyi beilleszkedés tanulmányozására számos kutatás indult. Emellett figyelembe veendő az a kutatási programok is, amelyek más társadalmi jelenségek vizsgálatának részeként – különböző indítékokkal, szemszögből és mélységgel – a munkahelyi beilleszkedés kérdéseit is érintették. Most, hogy a jelzett téma szociológiai vizsgálatának „első hullámán” túl vagyunk, szükségesnek látszik az eddigi kutatások eredményeinek áttekintése és összegezése is. S nem kevésbé fontos és főleg nem minden tanulság nélkül való a kutatások előfeltevéseinek, alkalmazott módszereinek, a feltárt tények értelmezésének a vizsgálata sem, azaz a kutatások elméleti és módszertani tapasztalatainak számbavétele.

Az alábbiakban – korántsem a teljesség igényével – megkíséreljük összefoglalni az eddigi kutatásokból leszűrhető tapasztalatokat, érzékeltetve a téma kutatásának még megoldásra váró feladatait is.

A MUNKAHELYI BEILLESZKEDÉS KUTATÁSÁNAK VÁZLATOS ÁTTEKINTÉSE

A munkahelyi beilleszkedés kutatásának helyzetét, eredményeit és problémáit csak akkor tudjuk jól érzékeltetni, ha áttekintjük a téma kutatásának hazai történetét.

A munkahelyi beilleszkedés a kutatások kezdetén még nem jelent meg önálló kutatási témaként, hanem csak más társadalmi jelenségekkel együtt – azok részeként – közelítették meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a téma vizsgálatának önállósulási folyamata még ma sem fejeződött be teljesen, aminek részben a munkahelyi beilleszkedés fogalmának a tisztázatlansága és az a praktikus kutatási alapállás az oka, amely a téma vizsgálatát összeköti a hozzá szorosan kapcsolódó más jelenségekkel (például a pályakezdés, a fluktuáció stb. kutatásával).

E témák kutatása a hatvanas évek közepétől került a szakmai érdeklődés középpontjába, amikor számos jel utalt a munkaerő-kereslet és -kínálat addigi helyzetének megváltoztatására, és amikor a gazdaságirányítási rendszer fejlődésével a hatékonyság, a termelékenység stb. egyre sürgetőbb gazdálkodási követelménnyé vált. Bár a jelzett jelenségkörök (munkahelyi beilleszkedés, munkahelyi magatartás, kilépés) vizsgálatára sok esetben – a kutatási eredmények vállalati felhasználása szempontjából teljesen jogosan – egyetlen kutatás keretén belül került és kerül sor, az egyes témákat az áttekinthetőség miatt mégis egymástól elkülönítve kell vizsgálnunk.

A MUNKAHELYI FLUKTUÁCIÓ KUTATÁSA

A kutatások egyik, időben a legkorábban meginduló ága a munkahelyi fluktuáció kérdésével foglalkozott. Mint már utaltunk rá, a fluktuáció-kutatást a munkaerő-ellátottságban a hatvanas évek közepétől jelentkező, egyre erősödő problémák tették szükségessé, elsősorban az, hogy a munkaerő-tartalékok felszívódása és a munkaerő-mozgás felgyorsulásának viszonyai között milyen legyen a vállalatok munkaerő-gazdálkodása, miként feleljen meg a vállalatokkal szemben támasztott növekvő gazdasági követelményeknek.

A munkaerőmozgásból eredő vállalati problémák leküzdése érdekében mindenképp elött kellett megvizsgálni, hogy a dolgozók miért lépnek ki a munkahelyről. A vállalatok számára ugyanakkor az is fontos volt, hogy a kilépők helyére felvett új munkaerőt képesek-e megtartani, vagyis stabilizálni. A vizsgálatok során tehát a kilépőkkel együtt a belépőkre is figyelmet kellett fordítani. Olyan kérdésekre kellett választ kapni, hogy mik a belépés indítékai, milyenek az üzemmel szembeni elvárások; a belépők a munkába állástól számítva mennyi ideig maradnak a vállalatnál; a véglegesnek tekinthető maradás szempontjából mely időszakok a legkritikusabbak; a munkaerőnek milyen igényeit és szükségleteit kell kielégíteni ahhoz, hogy a kilépések száma a „normális” szintre süllyedjen stb. Egyszóval azt kellett kideríteni, hogy a belépő munkaerőt miként lehet megtartani. Ebből logikusan következik, hogy a munkahelyi fluktuáció kérdésére csak akkor lehet teljesebb választ adni, ha a vizsgálatot kiterjesztik a vállalati stabilnak számító munkavállalóra is. Ebben az esetben tehát az a kérdés, hogy a dolgozókat mi „tartja” a vállalatnál.

Mint említettük, ezekben a kutatásokban¹ az egyes témákat – kilépés, belépés, stabilitás – együttesen vizsgálták, ami lehetővé tette az érintett vállalat vagy ágazat munkaerőgondjainak a pontosabb áttekintését, és a szükséges intézkedések megtételét. Ezeknek a nagyon is gyakorlatias felméréseknek kutatási szempontból – többek között – éppen az a legnagyobb érdeme, hogy egyrészt a munkaerő és a munkahely viszonyának sajátosságaira hívta fel a figyelmet; másrészt pedig az, hogy a vizsgálatok alapján is világossá vált, hogy a munkaerőmozgás nem értelmezhető csupán csak vállalati összefüggésben, hanem makrotársadalmi eredetű és lefolyású problémáról van szó. Ugyanis a munkaerő beilleszkedése és magatartása nem csupán, és elsősorban nem is mindig a munkahely azon belső elemeinek a működésétől függ, amelyeknek közvetlen hatásuk van a dolgozók munkahelyi közérzetére (például a megfelelő munka és munkaszervezés, a jó munkahelyi légkör biztosítása, az egyénnel való törődés, a bérek vállalaton belüli alakulása stb.), hiszen ha ez így lenne, akkor az egyes vállalatoknak a nagymértékű fluktuáció megállítására hozott intézkedései hatásosak lennének. Már pedig – amint az gyakran tapasztalható – még az adott iparág egészére vonatkozó átfogó intézkedések sem bizonyultak minden tekintetben eléggé hatásosnak.

A kutatásoknak szükségszerűen érinteni kellett a munkahelyi beilleszkedés kérdését is. A vállalatvezetés számára javaslatokat kellett kidolgozni az újonnan belépő dolgozók beilleszkedésének segítésére, a beilleszkedést akadályozó tényezők csökkentésére, a konfliktusok tompítására, s végső soron a munkaerő megtartására. Ezeknek a kívánalmaknak az általunk fluktuáció-kutatásnak minősített vizsgálatok egy része igyekezett is megfelelni, bár számottevő eredményeket még nem tudtak felmutatni. Az azonban világosabbá vált, hogy a munkaerő munkahelyi magatartásáról még kevés pontos, megbízható és felhasználható ismeretünk van. Ezzel együtt az is kiderült, hogy a dolgozók munkahelyen belüli cselekvéseinek, a különböző egyéni és

csoportos magatartások mögött meghúzódó és azokat meghatározó mikro- és makrotársadalmi faktoroknak a feltárására az addigi vizsgálati módszerek már nem elégségesek. Olyan módszerek, technikák és fogalmi apparátus alkalmazására volt tehát szükség, amelyek képesek voltak e bonyolult viszonyrendszer megragadására, a feltárt tények interpretálására.

A meginduló kutatások² számos olyan új összefüggésre világítottak rá, amelyeket a munkahelyi beilleszkedés vizsgálatánál fel lehetett volna használni. Itt nem csupán a legfontosabb kutatási eredmények hasznosítására gondolunk, hanem a már említett metodológiai és módszertani tapasztalatok figyelembevételére is, hiszen az említett témák – a munkahelyi magatartás, a munkahelyi beilleszkedés és a fluktuáció – szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

A MUNKAHELYI BEILLESZKEDÉS MINT ÖNÁLLÓ KUTATÁSI TÉMA

A munkahelyi beilleszkedés témájának a vizsgálata – a tárgyalt jelenségekör egyes összetevőinek szétválása következtében – szükségszerűen megindult az önállósulás útján. Ez azonban – kevés próbálkozástól eltekintve – korántsem jelenté azt, hogy a téma valóban önálló kutatási témává vált. Ennek több oka van, melyek közül az egyik legjelentősebb annak a jelenségekörnek és e jelenségekör értelmezésének a tisztázatlansága, amelyet munkavállalásnak nevezünk – ennek mind makro-, mind makrotársadalmi összefüggéseit ideértve –, és amelynek a munkahelyi beilleszkedés is része. Ezen túl a téma önálló kutatására nem minden esetben van mód, illetve a munkahelyi beilleszkedést az üzemi kutatásoknál nem célszerű minden esetben a munkaerő munkahelyi magatartása, stabilitása stb. témáktól teljesen függetlenül vizsgálni. Ebből következik, hogy az üzempszichológiai és üzemszociológiai kutatásokban a beilleszkedés kérdését többnyire az említett jelenségekörökkel együtt vizsgálják és értelmezik³, ami az adott vállalat viszonyainak ismeretében módot nyújt a beilleszkedés-kor jelentkező problémák feltárására és okainak megszüntetésére.

A téma kutatásának e formájától eltér a munkahelyi beilleszkedés jelenségének az a megközelítési módja, amikor valamely ágazat, illetve sajátos munkaterület vagy egy azonos (speciális) képzettséggel rendelkező csoport beilleszkedését vizsgálják.⁴

A vizsgálatok céljából és jellegéből eredően a kutatásoknak az intézményes bazis és a belépő munkaerő heterogenitásával kellett számolniuk, hiszen meg olyan látszólag egyszerű esetben is, mint például a Felsőfokú Vasútforgalmi Technikum nappali tagozatán végzetek elhelyezkedése, beilleszkedése, figyelembe kellett venni a munkahelyek közötti különbségeket annak ellenére, hogy mindenki a MAV-hoz került. Ez természetesen maga után vonta a fogalom értelmezésének, pontosabban a fogalomnak a korábbi kutatásoknál elfogadott jelentése értelmezésének, valamint operacionálisan a kérdést is, azaz annak tisztázását, hogy mit értenek a kutatók a munkahelyi beilleszkedés fogalmán, milyen összetevőit kivanják, illetve milyen összefüggéseit lehet vizsgálni; milyen dimenziókban akarják a témát megközelíteni; milyen technikákat szükséges vagy elégséges alkalmazni az anyag feldolgozásakor; az adatok interpretációs keretnek kijelölése stb.

Az említett kutatások többnyire eltekintettek a vizsgált társadalmi jelenség definiálásától és megelégedtek néhány témakör leírásával (pl. miként került a munkavállaló a jelenlegi munkahelyére és munkakörébe; az új dolgozók kezdeti elvárásai a munkahellyel szemben, és azok teljesülése, illetve elégedettségük vagy elégedetlenségük foka a jelenlegi helyzetükkel stb.). A fogalom tisztázatlansága miatt a külön-

bőző kutatások által vizsgált témakörök nagymértékben eltértek egymástól, hiszen a kutatók vagy más jelenségekkel együtt vizsgálták a témát (pl. a pályakezdetés problémái), vagy a munkahelyi beilleszkedésnek egy olyan oldalát emelték ki (pl. a szakmai-munkaköri inkongruencia kérdése), amely önmagában is kutatás tárgyát képezheti.

A munkahelyi beilleszkedés kutatásának nagy lendületet és új irányt adott az MSZMP KB 1970. február 18–19-i ifjúságpolitikai határozata és az 1971/IV. sz. Ifjúsági törvény. E fontos párt és állami dokumentumok egyrészt felkeltették a figyelmet az ifjúság mint sajátos társadalmi csoport iránt, másrészt az Ifjúsági törvény végrehajtásával kapcsolatos rendelkezések alapján az ifjúság társadalmi és munkahelyi beilleszkedésének kérdései helyet kaptak a tudományos kutatásban. (Mint ismeretes, az Ifjúsági törvény – a munkaerőmozgás hazai vizsgálati eredményeiből kiindulva, melyek szerint a túl gyakori munkahelyváltoztatók egyik csoportját a 30 év alattiak alkotják – szabályozta a munkahelyek feladatait a fiatal munkavállalók munkahelyi beilleszkedésében.)

A meginduló kutatások⁵ arra vállalkoztak, hogy a munkásifjúság munkahelyi beilleszkedését empirikus kutatás keretében vizsgálják. A kutatók természetesen ekkor is szembekerültek a fogalom értelmezésének és operacionalizálásának a problémáival, hiszen a vizsgálatok céljának megfelelően több ezer – különböző gazdasági ágazatban, különböző fejlettségi fokú, egymástól földrajzilag is távolosó stb. munkahelyeken dolgozó, eltérő képzettségű, iskolai végzettségű és társadalmi helyzetű – fiatal munkahelyi beilleszkedését kívánták egyetlen vizsgálat keretében felmérni.

E vizsgálatok a jelzett problémákra természetesen eltérő válaszokat adtak. Az első (l. 5. jegyzet) – mint a cím is mutatja – a pályakezdetés problémáival együtt tárgyalja a témát és a fogalom definiálásával nem foglalkozik. Tulajdonképpen az addigi fluktuációkutatások e témában lefolytatott vizsgálatait ismétli meg mintegy jelezve, hogy felfogása szerint a munkahelyi beilleszkedés kérdésköre az intézményes bázis, és a munkavállalók heterogenitása ellenére ugyanúgy vizsgálható, mint egy konkrét vállalat esetében, tehát sem a téma közelítését, sem az értelmezését a jelzett új összefüggések egyáltalán nem érintik.

A másik vizsgálat (l. 5. jegyzet) gyökeresen szakít az előző kutatások felfogásával és attól a céltól indítva, hogy a munkásifjúság minél szélesebb rétegei munkahelyi beilleszkedéséről minél általánosabb érvényű törvényszerűségeket ragadjon meg, a munkahelyi beilleszkedés főbb típusainak a megrajzolását tűzte ki célul. Ezzel összefüggésben a munkahellyel (a végzett munkával és a munkakörülményekkel) való elégedettséget, a munkahelyváltoztatási szándékot és a munkahely társadalmi életében való részvételt vizsgálják. A szerzők – a korábbi kutatásoktól eltérően – nem a munkahelyre történő beilleszkedés során jelentkező problémákat, nem a beilleszkedést befolyásoló tényezőket, valamint ezeknek a beilleszkedés folyamatára gyakorolt hatását, illetve nem a munkahelyek ilyen irányú tevékenységét vizsgálták stb., hanem a pályakezdető fiatalok beilleszkedési típusait kívánták leírni és egymástól megkülönböztetni. Feltételezték, hogy az említett dimenziók alkalmasak a munkahelyi beilleszkedés tartalmi megragadására, mégpedig úgy, hogy a munkaerő és a munkahelyek – több szempontból is meglevő – jelentős különbségei ellenére az egyes dimenziók és az ezekből kialakított típusok jelentése azonos és így egymással összevethetők. A szerzők érezték, hogy például az intézményi bázis indifferens elemként való kezelése számos probléma forrása lehet, ezért kísérletet tettek a munkahelyeknek a munkahelyi beilleszkedés szempontjából történő tipizálására, és néhány esetben felmérték a munkahelyi mikroviszonyokat is. A mintába Budapestről, Komárom, Zala és Hajdú-

Bihar megyéből az ipar, az építőipar, a közlekedés és szállítás, a kereskedelem és a szolgáltatás területéről mintegy 43 vállalat került.

A szerzők a munkahelyi beilleszkedés szempontjából kísérletet tettek a munkahelyek tipizálására és néhány esetben felmérték a munkahelyi mikroviszonyokat is.

A munkahelyi beilleszkedés vizsgálata során jelentkezett további problémák tagolása helyett összefoglalóul csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a téma kutatásában attól kezdve váltak szembeötlővé az elméleti és a módszertani problémák, amikor a vizsgálatok leváltak az intézményes bázisról, onnan, ahol még mód és lehetőség volt arra, hogy a munkahelyi beilleszkedésről szerzett adatokat szembe-ítteni lehessen az adott munkahely jellemzőivel és belső viszonyaival.

A téma eddigi kutatásairól szóló áttekintés nem volna teljes, ha nem szólnánk a munkahelyi beilleszkedés pszichológiai⁶ megközelítéséről. Ebben az esetben is az okozza a problémát, hogy a pszichológiai megközelítésű vizsgálatok tapasztalataiból alig-alig merítettek a beilleszkedéssel foglalkozó szociológiai kutatások, főként ami az elméleti és a módszertani tanulságokat illeti. Ez annál inkább is szembeötlő, hiszen a témát a kutatók mind fogalmi, mind módszertani szempontból jól kidolgozzák; nem is beszélve arról az előnyről, ami abból fakad, hogy a pszichológusok – a téma értelmezésének megfelelően – a munkahelyi beilleszkedésnek szintén az ifjú-sági (pályakezdés) metszetét dolgozzák ki.

A FOGALMI MEGHATÁROZÁS PROBLÉMÁI

A munkahelyi beilleszkedés fogalma az első pillantásra nagyon kézenfekvőnek és egyértelműnek tűnik. Általában mindenki azokra a problémákra gondol, amelyek az új munkahelyre kerüléskor merülnek fel, vagyis az ott végzendő munkafeladatokhoz és munkakörülményekhez, valamint az emberi „környezet” – ide értve a szervezeti kereteket is – való alkalmazkodásból adódnak. A hazai kutatásokból azonban az derül ki, hogy sem a fogalom, sem ennek kutatási célra való alkalmassá tétele nem problémamentes. Nézzük meg, hogy az eddigi kutatásokban milyen érte-lemben használták a fogalmat.

A munkahelyi beilleszkedés kutatásakor a vizsgált személyeket meg lehet különböztetni aszerint, hogy az első munkába állásról van-e szó, vagy „csupán” munkahely-változtatásról. Ez – ha a kutatások kezdetekor még nem is teljesen – ma már elsősorban életkori metszetet jelent. Más kérdések és problémák merülnek fel tehát akkor, ha az iskolából kilépő új generáció munkahelyi beillesztése a téma, és meg-int mások, ha több éves munkaviszonnal rendelkezők munkahely-változtatásáról van szó.

Az új generáció első munkavállalása – a pályakezdés – összetett társadalmi je-lenség. Az iskolából kikerülő fiatalok életében a munkabálépés az egész eddigi életük megváltozását jelenti. Megváltozik a tevékenységformájuk (tanulás helyett munka), életvitelük, társadalmi pozíciójuk és szerepük, és ezekkel együtt átalakulnak a szük-ségleteik is. A fiatalok problémái részben ebből az új helyzetből adódnak, hiszen az új társadalmi tevékenység megkezdése számukra alig vagy egyáltalán nem, és többnyire csak közvetetten ismert feltétel- és követelményrendszer keretében történik.

Az új feltételekbe való beilleszkedés egyfelől a munkahelyi feladatokhoz és a mun-kafeltételekhez való alkalmazkodást jelenti (a fiataloknak hozzá kell szokniuk a mun-kahely munkarendjéhez, a műszakszámhoz, a megnövekedett fizikai megterheléshez, teljesítménykövetelményekhez, a munkafeladatokat is be kell gyakorolni, ami azonos

is lehet, de el is térhet az iskolában elsajátított és begyakorolt készségektől stb.). Más oldalról a munkahely – tág értelemben vett – társadalmi környezetéhez is alkalmazkodni kell, ami új problémákat vet fel, hiszen a munkahelyen más emberi kapcsolatokat találunk, mint az iskolában. Így például mások az egyének közötti kapcsolatteremtés módjai és formái még a mellérendeltségi (szimmetrikus) kapcsolatokban is, nem beszélve a munkahely szervezeti felépítéséből adódó alá- és fölérendeltségi viszonyokról.

A munkahelyekre való belépést követően az alakuló kapcsolatoknak fontos katalizátorai azok a munkahelyi csoportok, ahová a pályakezdők kerülnek, s amelyek a tapasztalatok szerint gyakran fenntartásokkal fogadják az újonnan belépőket. A munkahelyi kollektívák segítik a beilleszkedést, de a közönnyel, sőt a helyenként tapasztalható ellenséges fogadtatással meg is nehezítik azt. Mindenesetre ebben a folyamatban a belépőknek el kell sajátítaniuk az adott munkahelyen elfogadott magatartásformákat, normákat, értékeket stb.

E folyamatnak nem kevésbé fontos összetevője az is, hogy a munkába lépéssel az egyéni elképzelések és törekvések először szembesülnek az objektív lehetőségekkel, vagyis a valóságos munka világával. Ez az eddigi értékminták átstrukturálódását vonja maga után (gondoljunk csak a munkával, a szakmával stb. kapcsolatos értékekre és attitűdökre), és e folyamatnak most már a tapasztalatok és az érdekek lesznek a legfontosabb rugói. (Közbevetőleg megjegyezzük, hogy nagyon hiányoznak az olyan típusú vizsgálatok, amelyek az iskola társadalmi tevékenységére felkészítő nevelőmunkáját összekapcsolná a munkába állással. Eddig ugyanis külön szálon futottak az iskolai és a munkahelyi kutatások. Másképpen pedig nem lehet pontos képet kapni az iskolai szocializáció hatékonyságáról.)

Az először munkába álló fiatalok nem tekinthetők homogén társadalmi csoportnak, hiszen a családi háttér, az iskolai végzettség, a szakképzettség, az életkor, a végzett szakma differenciáló tényezőként hat. Mint a kutatások is bizonyítják, a felsorolt – és természetesen még más lényeges – szempontok szerint megkülönböztetett csoportoknál további, most már speciálisan csak rájuk jellemző beilleszkedési problémákkal kell számolni. Így például míg az általános iskola befejezése után közvetlenül munkába lépők esetében az okoz gondot, hogy az iskola nem készítette fel őket az önálló életvitelre, addig az érettségizettek egy részénél a probléma abból adódik, hogy közvetlenül a végzés után nem kerülnek be valamelyik felsőoktatási intézménybe.

A pályakezdők munkahelyi beilleszkedési problémáitól sok tekintetben eltérő és más természetű kérdésekkel kell számolnunk a nem ifjúsági korosztálynak számító munkavállalók esetében, akiknél a pályakezdéssel kapcsolatos problémák elvileg már nem jelentkeznek. Jelentkezhetnek viszont mindazok a problémák, amelyek az új munkahelyen végzendő munkafeladatok és munkakörülmények, valamint a munkahely „új” és az eddigiektől eltérő „más” voltából adódnak. Ebben a generációs metszetben figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a munkavállalók a munkahelyi beilleszkedéssel kapcsolatban már rendelkeznek tapasztalatokkal, amelyek átsegíthetik őket a nehézségeken. Annak ellenére, hogy a téma nem ifjúsági kormetszetű hazai kutatására alig került sor, az egyes vállalatoknál végzett ilyen jellegű vizsgálatok felhívják a figyelmet néhány összefüggésre.

Meg kell említenünk, hogy a beilleszkedés kormetszetű vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni annak további tagoltságát. Példaként megemlíthetjük a munkavállalóknak azt a csoportját, amelyik a mezőgazdaságból eláramolva először vállalt munkát az iparban. A munkavállalók e csoportjánál azon túl, hogy számukra az

ipari munka, a munkakörülmények, a munkahelyen belüli viszonyok teljesen újak voltak, adaptációs problémák is jelentkeztek, amelyek miatt eléggé rosszul alkalmazkodtak a környezetükhöz. A nehézséget tovább fokozta az is, hogy a munkával szembeni elvárásaik és a munkához való viszonyuk szintén a munkahelyre beilleszkedő más csoportokétól eltérő jellegűt a munkahelyek egy része nem ismerte fel idejében, és ezért a beilleszkedést segítő intézkedések inkább hátráltatták, mint gyorsították a folyamatot.

A munkahelyi beilleszkedés fogalmának használata azonban nemcsak az említett kormetszetben tisztázatlan, hanem tartalmilag is. Problémát okoz az is, hogy milyen jelenségek megjelölésére és leírására használható a fogalom, vagyis, hogy mi értenőd rajta. Az eddigi kutatásokból a fogalom két felfogása különböztethető meg.

Az egyik esetben a munkahelyi beilleszkedés azoknak a problémáknak és konfliktusoknak az összességét jelenti, amelyek az új munkahely tárgyi és személyi feltételeinek a nem ismeretéből, az eddigiektől eltérő „más” voltából következnek, és amelyek elsősorban alkalmazkodási problémaként jelentkeznek. A munkahelyeknek ezért segítenie kell az új munkavállalókat ezeknek a problémáknak a megoldásában, a zökkenőmentes és gyors beilleszkedésben. Ehhez az eddigi gyakorlatok során kialakultak a megfelelő formák (az új dolgozók szívélyes, esetleg ünnepélyes fogadása: a gyár múltjának, jelenének és jövőjének az ismertetése; az adott munkakör fontosságának megértetése; a munkatársaknak való bemutatás; és folyamatos segítségnyújtás a munkafeladatok alapos begyakorlásában stb.). Ebben az esetben tehát a kutatás feladata e problémák adott vállalaton, iparágon stb. belüli vizsgálata, annak a feltárása, hogy a vállalatok a felsorolt szempontból tesznek-e valamit a beilleszkedés segítésére, és ha igen, mit.

A másik esetben a munkahelyi beilleszkedésen lényegében „beilleszkedettség” értenek a kutatók, vagyis a beilleszkedés tartalmára kérdeznak. Nem elégednek meg a munkahelyre kerülésből adódó problémák vizsgálatával, sőt elsősorban nem is erre kíváncsiak, hanem arra, hogy mi az, ami a munkahelyhez fűzi a munkavállalót és a tényezőkből kiindulva próbálják megállapítani a „beilleszkedettség”, a munkahely életébe való integráció mértékét. A téma ilyen felfogása azokra a kutatási eredményekre támaszkodik, amelyek megállapították, hogy az egyén munkahelyhez való viszonyának, a munkahelyi stabilizációnak például nagyon fontos tényezője a végzett munkához való viszony (ez a kutatásokban a munkával való azonosulás témájaként jelenik meg): a szakmához való viszony (ide értve a szakma presztízsét is); a munkahely tárgyi körülményeinek, a műszakszámnak stb. a megítélése; a munkatársi viszonyok alakulása; de a jövedelem sem elhanyagolható tényező stb. Továbbá az is megállapítható, hogy az egyéneknek a munkahelyükhöz való viszonya közel sem tekinthető egységesnek, vagyis a munkahely életébe való integrálódás mértéke különböző. Ha tehát e tényezők közül megvizsgáljuk azokat, amelyek a munkavállalónak a munkahelyhez való viszonyára, e kapcsolatnak a belépéstől számított alakulására a legnagyobb hatást gyakorolják, akkor lehetőség nyílik a munkahelyi beilleszkedés tartalmi különbségeinek a megragadására és a munkavállalók beilleszkedési típusainak a megkülönböztetésére és leírására. E típusok – a kutatók felfogása szerint – egy kontinuumon helyezkednek el, amelynek legdöntőbb kritériuma a munkahellyel való elégedettség, a munkahelyváltoztatási szándék és a munkahely társadalmi életében való részvétel.

A fogalom használatában a vázolt szempontok szerint kimutatható értelmezési különbségek az egyes kutatásokban természetesen nem jelentek meg ilyen tisztán, hiszen ezek a problémák mind egymáshoz, mind pedig más – de a témához hozzá-

tartozó – kérdésekhez kapcsolódtak, és ezekkel együtt jelentkeztek. E problémák legjobban a fogalom kutatási célra való alkalmassá tételkor (operacionalizálás) ragadhatók meg. Nézzünk meg közülük néhányat.

A munkahelyi beilleszkedés ifjúsági kormetszetű megközelítése egyes kutatásokban például azzal járt együtt, hogy mivel a vizsgálat tárgyai a *pályakezdő fiatalok* voltak, a kutatók szemben találták magukat a pályakezdés problémáival is. Az első munkavállalás, más összefüggésben a munkamegosztás adott rendszerébe való betagozódást jelenti, vagyis szorosan összefügg a társadalmi beilleszkedés kérdésével. A kutatásokban azonban tisztázatlan maradt a pályakezdés, a munkahelyi beilleszkedés és a társadalmi beilleszkedés fogalmainak, és az általuk leírt társadalmi jelenségek körének az egymáshoz való viszonya. Az még csak-csak eldönthető, hogy a társadalmi beilleszkedés magában foglalja mind a munkahelyi beilleszkedés, mint a pályakezdés kérdéskörét, azonban e jelenségek egymáshoz való viszonya tisztázatlan maradt és a témák szoros érintkezése miatt általában együtt kutatták ezeket. Amíg például az bizonyosnak látszik, hogy az új vagy első munkahelyre kerüléskor általában jelentkező alkalmazkodási problémákat és a munkaerőnek a munkahelyhez kapcsolódó legközvetlenebb elvárásait is (pl. az adott munkakör feladataihoz való viszonyt, a bérezés megítélését stb.) a munkahelyi beilleszkedéshez sorolják, addig más elvárásokat (pl. a szakmai azonosulás, a munkavállalás indítékát és lehetőségét, az előrejutási lehetőségeket stb.) már nem minden esetben. Annak ellenére, hogy ezek az elvárások (tényezők) nagymértékben a munkaerő társadalmi létfeltételei által meghatározottak, a kutatások ezeket az összefüggéseket – gondoljunk a vizsgált személy családi állapotára, a gyerekek számára, lakással való ellátottságra stb. – alig érintették, pontosabban csak nagyon ritkán hozták összefüggésbe a létfeltételeket a munkahelyi beilleszkedéssel, illetve a létfeltételeket elsősorban a pályakezdés témakörében tárgyalták.

Az ifjúsági kormetszet egy más összefüggésben is problémát okozott. Mint szó volt róla, az ifjúság első munkavállalása élet- és tevékenységi formájának (iskola után munka), továbbá társadalmi pozíciójának és szerepének a megváltozásával jár együtt, ami az egyén viselkedésének az átalakulását is maga után vonja. Mivel az ifjúság számára a munkahely részben vagy teljesen új környezetet jelent, és ismeretlenek bizonyos helyzetek, illetve az ott elfogadott viselkedésmódok, ez számos konfliktus forrása lehet. Ez az összefüggés egyes kutatásokban a figyelmet majdnem kizárólag a konfliktusforrásokra, a konfliktusok megelőzésére tett vállalati intézkedések kutatására fordította.

De a munkahelyi beilleszkedésnek az a megközelítési módja sem nélkülözi a problémákat, amely a témát a „beilleszkedétség” oldaláról vizsgálja meg. Mint szó volt róla, itt három tényezőt – a munkahellyel való elégedettséget, a munkahely társadalmi életében való részvételt és a munkahely-változtatási szándékot – vizsgáltak a kutatók. E tényezőket úgy kezelték, mint amelyek alkalmasak a munkahelyi beilleszkedétség mérésére és egy olyan tipológia alapjául szolgálnak, amelyben a beilleszkedési típusok tartalmi jegyek alapján különíthetők el és jellemezhetők. A szerzők ily módon számos olyan tényezőt hagytak figyelmen kívül – például ők az érdekliségi rendszert és az üzem technikai-technológiai színvonalát említik –, amelyek a munkahelyi beilleszkedéssel „igen szoros kapcsolatban” vannak. Ebből következően vitatható, hogy a kiválasztott „dimenziók” (tényezők) valóban elégségesek-e a munkahelyi beilleszkedés jelenségének leírására és a tipológiai elkészítésére.

Ezen túl tisztázatlan maradt például „a munkahelyi beilleszkedés”, a „beilleszkedétség” (mint a beilleszkedés minőségi mutatója) és a munkahelyi stabilitás fogal-

mai közti viszony. Ez annál is inkább tisztázásra szorult volna, hiszen a „beilleszkedtség” vizsgálatára használt „dimenziók” – a munkahellyel való elégedettség, munkahely-változtatási szándék stb. – a munkahelyi stabilitás, illetve fluktuáció vizsgálatakor is általánosan használtak.

De jelentkeztek más jellegű problémák is. A kutatók például a „pályakezdettség hatását” azzal igyekeztek kiküszöbölni, hogy a minta többségét az egy évnél régebben dolgozókból⁷ állították össze. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a munkába lépést követő első évet miért kell „kiküszöbölni”, ha a munkahelyi beilleszkedés a kutatás témája. Ehhez hasonlóan megkérdőjelezhetők például azok a módszerek, amelyekkel a szerzők a munkahely társadalmi életébe való részvételt térképezték fel stb.

A MUNKAVÁLLALÁS ÉS A BEILLESZKEDÉS ÖSSZEFÜGGÉSE

A munkahelyi beilleszkedés eddig felsorolt felfogásbeli különbségei számos probléma forrásává váltak. Van azonban a fogalom értelmezésének és használatának egy olyan fogyatékosága is, amely az eddigi kutatásokra általánosan jellemző és amely – bizonyos összefüggésben – fontosabb is azoknál. Ez abból adódik, hogy a lezajlott vizsgálatok egyszerűen felületesen kezelték, és figyelmen kívül hagyták annak a társadalmi jelenségnek a sajátosságait, amit munkavállalásnak nevezünk. Azt, hogy a munkavállalás egy sajátos viszony, amely nem írható le, és nem értelmezhető csupán a munkaadó és a munkavállalók közötti olyan adaptációs és indentifikációs jelenségként, amely kizárólag pszichológiai és szociálpszichológiai fogalmakkal értelmezhető. (Itt érzékelhetők leginkább azok a hiányosságok, amelyek a téma vagy a témával rokon pszichológiai és iparpszichológiai kutatások eredményeinek a fel nem használásából következnek.)

A munkahelyi beilleszkedés fogalmának értelmezési fogyatékosága számos metodológiai és metodikai probléma forrásává vált, amelyek véleményünk szerint már a további kutatásokat is akadályozzák. Nézzük meg ezeket közelebbről.

Annak ellenére, hogy a munkavállalás kérdéskörének elemzése nem feladatunk, témánk szempontjából elkerülhetetlen, hogy e jelenségkör néhány összefüggését meg ne említsük. Társadalmi viszonyaink között a munka a megélhetés forrása. Az embereknek tehát ahhoz, hogy a szükségleteik kielégítéséhez szükséges jövedelmet megszerezzék, munkát kell vállalniuk. Közismert, hogy az Alkotmány minden állampolgárának biztosítja a munkához való jogot. A jog ennek a munkaviszonynak a létesítését és megszüntetését – kivételes helyzetektől eltekintve – a munkavállalóra és a munkaadóra bízta. Mindent egybevetve a munkaviszony olyan sajátos viszony, amely elsősorban kölcsönös érdekeltségen alapul; az egyén részéről azon, hogy a létének fenntartásához és a szükségleteinek kielégítéséhez munkát kell vállalnia (iskolai végzettsége, szakképzettsége stb. fontos szerepet kap ebben), míg a munkaadónak társadalmi-gazdasági funkcióik ellátásához különböző képzettségű, szaktudású stb. munkaerőre van szükségük. A munkaviszonyra – annak létrejöttére, tartalmára, felbomlására stb. – számos tényező hat, amelyek között fontos helyet foglalnak el az adott időszakra érvényes gazdaságpolitikai koncepciók; a gazdaság egészének működését befolyásoló gazdasági, jogi, pénzügyi stb. intézkedések és az ezek nyomán kialakuló közgazdasági törvényszerűségek stb. E viszonyok közvetlenül vagy közvetve hatást gyakorolnak a munkaadókra, illetve azokra a tényezőkre, amelyek a munkahelyek objektív adottságai közé tartoznak és így a legközvetlenebbül kapcsolódnak

a munkahelyi beilleszkedéshez. Gondoljunk csak olyan elemekre mint például az *adott munkahely* szektorális elhelyezkedése; a szelektív fejlesztési viszonyok között a rávonatkozó központi döntések; pénzügyi pozíciója; bérgazdálkodási formája; nagysága, technikai felszereltsége; a profilját alkotó munka jellege és jellegzetességei; a vállalat presztízse, iparági és területi elhelyezkedése stb. Aligha lehet kétségünk afelől, hogy a felsoroltak nagymértékben meghatározzák a munkaadók helyzetét, és egyben lényeges különbségeket hoznak létre köztük többek között a megfelelő mennyiségű, összetételű stb. munkaerőhöz való hozzájutás szempontjából is. Példaként megemlítjük, hogy egyes szakmákban már régóta nem elegendő az utánpótlás, némely iparágakban és földrajzi körzetekben pedig az átlagosnál nagyobb mérvű a munkaerőhiány.

Ez azonban nem csupán a munkaadók közti különbségeken múlik, hanem a munkaerő-kínálat helyzetén is, vagyis, hogy rendelkezésre áll-e elegendő számú és képzettségű munkaerő, vagy sem. Csak utalni szeretnénk arra, hogy a munkaerő-gazdálkodás állapotának döntő hatása van a munkaerő elhelyezkedési lehetőségeire. Az eddigi kutatásokból – de a tapasztalatokból is – ismert az az összefüggés, amely szerint munkaerőhiány esetében megnövekszik a munkaerőmozgás. Ez természetesen nem véletlen, hiszen ez esetben a munkaerő számára a megnő a munkahelyek közti választás lehetősége, amely egyben szektorok, iparágak, területek, szakmák stb. közti mozgást is jelent.

Ebben a situációban az egyes munkavállalók jobban meg tudják valósítani az egyéni elképzeléseiket, a korábbiánál megfelelőbb munkát kereshetnek, amely közelebb esik vagy megegyezik aspirációikkal és vágyaikkal stb., egyszóval megnő az egyéni érdekek, aspirációk stb. érvényesítésének az esélye is. Az eddig elmondottakat összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a vázolt makrostrukturális gazdasági és társadalmi tényezők meghatározzák egyrészt a munkahelyek (munkaadók) működésének a feltételeit, helyzetét, pozícióját stb., másrészt azt a situációt, amelyben a munkaviszony létrejön, vagyis a munkavállalás objektív feltételeit.

Más oldalról e viszonyok – közvetítéseken keresztül – hatást gyakorolnak a munkaerőre, annak állapotára is, hiszen befolyásuk a munkavállalók gazdasági helyzetétől, szükségleteik alakulásán keresztül egészen motivációs rendszerük, aspirációik stb. változásáig terjednek, illetve terjedhetnek. (Ez szorosan összefügg a munkaerő társadalmi struktúrálságával is, amire most nem térünk ki.) Így aligha tévedünk akkor, amikor a munkahelyi beilleszkedésre gyakorolt hatásuk figyelembevételét fontosnak, sőt elengedhetetlennek tartjuk. A jelzett makrostrukturális elemek állandó változása következtében természetesen az egyes kutatásokban ezek aktuális állapotából kell kiindulni: kiküszöbölve az eddigi vizsgálatok hallgatólagos feltételezéseit, amelyek részben ezek hosszabb távú változatlanságával számoltak, részben pedig azt, hogy a gazdaság egészére gyakorolt hatásuk azonos, függetlenül a munkaadók és a munkaerő különböző összefüggésekben létező struktúrálságától. Mindezek érvényesítése elsősorban a beilleszkedés értelmezése szempontjából jelentene előrelépést, hiszen azzal a felfogással szemben, amely a munkahelyi beilleszkedést – annak minden összefüggését – csak az adott munkahely belső történéseiből vezeti le és értelmezi, komoly kifogások hozhatók fel.

A munkaviszonynak mint sajátos viszognak természetesen további következményei is vannak témánk szempontjából. Közülük talán a legfontosabb az, hogy a munkaviszony a munkavállalást, vagyis az adott munkahelyre való bekerülést követően átalakul, konkrétá válik. Az eddigiekben elvont síkon tárgyalt makrostrukturális összefüggések a továbbiakban már a munkaadó intézményi felépítésének megfelelő

személyközi viszonyokon keresztül közvetítődnek, sok esetben a személyes kapcsolatok jellegét öltik. A munkahelyeken belül szerveződő viszonyok legfőbb jellegzetessége az – éppen a munkaviszony sajátosságai alapján –, hogy az érdekek mentén szerveződnek. Ezek az érdekek az egyes munkavállalók és a munkavállalók csoportjainak létfeltételein, törekvésein stb. alapulnak, érvényesítésük azonban nem egyszerű, hiszen a munkavállalásra meghatározott intézményes keretek között nyílik csak mód.

Ez részben azt jelenti, hogy létrejön az adott szervezet külön érdeke más szervezetekkel szemben, másrészt azt, hogy a szervezeti felépítés (hatalmi, munkamegosztásbeli strukturáltság stb.) következtében az intézményen belül ún. formális csoportok jönnek létre, amelyek mellett különböző alapon ún. informális csoportok is szerveződnek. Az egyéni és csoportérdeket többnyire ezek közbeiktatásával lehet érvényesíteni. A munkavállaló tehát nem egy homogénnek tekinthető intézménybe, hanem egy – funkcionális munkamegosztást is keresztező – érdekviszonyok által átszőtt intézménybe lép be. Az ide történő beilleszkedés tehát nem egyszerű dolog, és az intézmény formális rendjén túl, az informális kapcsolatokat és az érdekek szervezeti és szervezeten kívüli megjelenési lehetőségeit és formáit is vizsgálni kell. A jelzett problémák tehát nagyon sokféle alakban jelenhetnek meg; a fizetéssel való elégedetlenség, a brigádon belüli ellentétek; generációs viták, csoportok közti súrlódások, szakmai féltékenység stb. formájában. (Például az idősebb munkások sok esetben jobb gépen dolgoznak, mint a fiatalok és a munkák elosztásakor is előnyhöz jutnak. E problémák persze csak az intézmény konkrét viszonyainak feltárásával ismerhetők meg.)

Ha a munkahelyi viszonyok az érdekviszonyok mentén szerveződnek, akkor a munkahelyi beilleszkedés sem fogható fel pusztán olyan folyamatként, amely az adott munkafeladatokhoz és munkakörülményekhez, valamint a munkahely – tág értelemben vett – társadalmi környezetéhez való olyan alkalmazkodásból tevődik össze, ahol az érdekviszonyok jelenlétét figyelmen kívül lehetne hagyni. Mivel a jelzett összefüggésnek a személyközi kapcsolatokra gyakorolt hatása jelentős, világos, hogy ezek a viszonyulások nem foghatók fel és nem értelmezhetők csupán pszichikus viszonyként (pl. rokonszenvként vagy ellenszenvként stb.).

Ennek elfogadása természetesen módszertani következményekkel is jár. A téma kutatásánál a továbbiakban nem lehet megelégedni sem olyan módszerek alkalmazásával, amelyek csupán szubjektív vélekedések és verbális törekvések felvételére (pl. csak kérdőív alkalmazása) alkalmasak, sem olyanokkal, amelyek a téma kutatásakor a fenti összefüggéseket figyelmen kívül hagyják. Véleményünk szerint a munkahelyi beilleszkedés jelenségkörének sajátosságából következően több módszer egyidejű alkalmazására van szükség úgy, ahogy azt az iparszociológiai kutatásokban tették. (Kérdőív, különféle tesztek, mélyinterjúk, szociometrikus felvételek stb.) Egyébként a vázolt hiányosságokra vezethető vissza az a sajátos helyzet is, hogy a munkahelyi beilleszkedés számos fontos összefüggéseiről – még ifjúsági keresztmetszetben is – többet tudunk az iparszociológiai kutatásokból, mint a témával foglalkozó vizsgálatokból.

A munkahelyi beilleszkedéssel kapcsolatos további problémák felsorolása és leírása meghaladja e cikk kereteit.

Tisztában vagyunk a vizsgált témakör bonyolultságával és azzal is, hogy a munkahelyi beilleszkedést különböző kérdésseltevésekkel és céllal, más és más szempontok érvényesítésével, a kérdéskör bizonyos összefüggéseinek a kiemelésével és eltérő módszerekkel stb., is meg lehet közelíteni. Az azonban biztos, hogy a kutatóknak az

előrelépés érdekében a különböző részkérdések vizsgálatakor és értelmezésekor (interpretációs keret) nem lehet lemondaniuk a fogalom tisztázásáról, annak a megvilágításáról, hogy a vizsgált kérdés hogyan kapcsolódik a munkavállaláshoz, a munkahelyi beilleszkedés más tényezőihez és a témához szorosan kapcsolódó más társadalmi jelenséghez.

JEGYZETEK

¹ A teljesség igénye nélkül az alábbi kutatások sorolhatók e témacsoportba:

Varga István: A munkaerővándorlás okai és gazdasági hatása a közlekedési vállalatoknál. Munkaügyi Szemle, 1967/8.; *Vitár Zoltán*: Fluktuáció-stabilizáció. Munkaügyi Szemle, 1969/9.; *dr. Molnár F. József*: A munkaerő-fluktuáció vizsgálatának tapasztalatai az Egyesült Izzóban. Munkaügyi Szemle, 1970/1.; *Erich Reich-Artur Zemliner*: A fluktuáció szociológiai vizsgálatának néhány tapasztalata. Ergonómia, 1970/3.; *Halász Jenőné-Knaitner Kálmán*: A kereskedelmi dolgozók munkahely-változtatásának mértéke és okai. Munkaügyi Szemle, 1972/7.; *dr. Tiba Imre*: A III. ötéves tervidőszakban végzett fiatal állattenyésztési szakmunkások fluktuációjának alakulása. Munkaügyi Szemle, 1973/7.; *Benkő Istvánné*: Az üzem- és munkaszociológiai vizsgálatok alkalmazása a munkaszervezésben. Munkaügyi Szemle, 1973/9.; *Kővári László*: A fővárosi nyomdaipar munkaerőhelyzete. Munkaügyi Szemle, 1973/9.; *Farkas Éva*: Új belépő dolgozók vizsgálata. Ergonómia, 1975/3.

² E kutatások közül az alábbiakat említjük meg:

Nagyvári László-Szentesi Jánosné: Módszer a felesleges munkaerő-vándorlás megelőzésére (megelégedettség vizsgálat a szegedi Kenderfonógyártban). Munkaügyi Szemle, 1971/5.; *Héthy Lajos-Makó Csaba*: Munkámagatartások és gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.; *Harmath Péter*: Módszer a munkahelyi légkörkonfliktus elemeinek feltárására. Ergonómia, 1973/1.; *Plette Richárd*: A munkahelyi légkört meghatározó gazdasági és emberi tényezők vizsgálata. Ergonómia, 1974/1.; *Nemes Ferenc*: Érdekeltség-magatartás-tartalékok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.

³ Többek között az alábbi munkák:

Nemes Ferenc-Rozgonyi Tamás: A munkahelyváltoztatás mint munkaerő-gazdálkodási probléma. Ergonómia, 1968/2.; *dr. Bakos István*: Tapasztalatok a fonó-szövő szakmunkástanulók pályaválasztásáról, pályakövetelményeiről és beilleszkedéséről. Munkaügyi Szemle, 1973/9.; *Baráthi Ottó*: A női munka szociológiai vizsgálatának néhány tapasztalata. Munkaügyi Szemle, 1975/3.; *Kaló Józsefné*: Fiatal szakmunkások helyzete Pest megye mezőgazdasági üzemekben. Munkaügyi Szemle, 1975/8.

⁴ Mint például a következő tanulmányok:

Horváth Ágota: Szociológiai vizsgálat a Felsőfokú Vasútforgalmi Technikum nappali tagozatán végzett fiatal szakemberek munkahelyi beilleszkedéséről. MÁV Tervgazdálkodási és Munkaügyi Osztály. Budapest 1972/73. (Kézirat); Jelentés a pályakezdő fiatalok helyzetéről a könnyűiparban. (A kutatócsoportot vezette *dr. Molnár Imre*) Könyvüipari Szervezési Intézet. Budapest 1975. (Kézirat); *dr. Balázs Piri Lajosné*: Beilleszkedésvizsgálat a vasutas dolgozók körében. Ergonómia, 1976/2.

⁵ Lásd: A munkásfiatalok pályakezdése (írta: *Havas Ottóné*). Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Budapest 1973.; *dr. Bánlaki Pál-dr. Kolosi Tamás*: A munkásfiatalok munkával való azonosulása és munkahelyi beilleszkedése. (Kutatási zárójelentés.), OPTI. Budapest 1975.

⁶ E műveknek a csoportjából megemlítenők:

Csirszka János: Érettségizettek beilleszkedési problémái ipari pályákon. Pszichológiai Tanulmányok, III. Budapest 1961.; *Vitár Zoltán*: A beilleszkedés, az erkölcsi és szakmai megbecsülés néhány pszicho-

lógiai vonatkozása. Munkaügyi Szemle, 1969/4.; *Szende László*: A munkahelyek szerepe a fiatalok társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedésébe. Munkaügyi Szemle, 1973/1.; *Turai Tamás*: A munkahelyek tárgyi feltételei és azok hatása a beilleszkedésre. Munkaügyi Szemle, 1974/3.

⁷ *Dr. Bánlaky Pál-dr. Kolosi Tamás*: Id. mű, 28. old.

A téma további irodalma

1. *Dr. Balajthy Kálmán*: A munkaerőmozgás helyzete és befolyásolása a BIOGÁL Gyógyszergyárban. Munkaügyi Szemle, 1976/6.
2. *Balogh István-Gál Róbert*: A munkásifjúság. (Tanulmányok a munkásosztályról.) Budapest 1973.
3. *Bartha Lajos*: Ifjúságunk társadalmi beilleszkedésének pszichológiai kérdései. Pszichológiai Tanulmányok, VII. 1965.
4. *Gazsó Ferenc-Pataki Ferenc-Sántha Pál-Várhegyi György*: Pályák vonzásában. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1970.
5. *Gál Róbert-Kéri András*: A munkásifjúság... Társadalmi Szemle, 1975/8-9. sz.
6. *Halay Tibor*: A munkásszállás folyamata... Társadalomtudományi Közlemények, 1974/1. sz.
7. *O. Hoffmann*: Szakmai megelégedettség és stabilitás. (TTI/D. 10 812.)
8. Ifjú szakmunkások üzemi bevétele (Írta: *Molnár Attila, Losonczi Károly*); A MŰM. Információs és Dokumentációs Osztálya és a Szakoktatási és Továbbképzési Főosztály Tervezési Osztály közös kiadványa. Budapest 1974.
9. *V. A. Jadov-A. A. Kiszél*: Elégedettség a munkával; empirikus adatok és elméleti magyarázatok. Szociológia, 1975/2. sz.
10. *A. G. Zdlavomiszlav-V. A. Jadov*: A munkához való viszony konkrét vizsgálatának tapasztalatai. Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.
11. *M. Jarosinska*: A fiatal munkások társadalmi helyzetét és beállítottságát befolyásoló tényezők. Társadalomtudományi Közlemények, 1975/2-3. sz.
12. *Lakatos-Surányi-Vita*: A fiatalok bekapcsolódása a társadalmi munkamegosztásba. KSH Budapest 1971.
13. Nicole de Maupeon-Leplâtre: Ifjúmunkások. Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.
14. *Losonczi Károly*: A munkaerő mozgásáról. Munkaügyi Szemle, 1971/1-2. sz.
15. *Szende László*: A pályára nevelés pszichológiai és pedagógiai megközelítésben. Szakmunkásnevelés, 1974/2. sz.
16. *Szende László*: Pályakezdés - munkahelyi beilleszkedés - pályaadaptáció. Ergonómia, 1975/4.
17. *Dr. Szűk Lászlóné*: A fiatalok harmonikus munkahelyi beilleszkedésének egyénre szabott segítése: a patronálás. Munkaügyi Szemle, 1974/6.
18. *Dr. Szűk Lászlóné*: A munkahelyükről ideiglenesen távollevő fiatalokkal való kapcsolattartás és visszailleszkedésük segítése. Munkaügyi Szemle, 1974/8.
19. *Xantus László*: A munkahelyi társas környezet szerepe a pályakezdők sikeres beilleszkedésében. Munkaügyi Szemle, 1974/6.
20. *Ványai Péterné*: Életkor és a teljesítmény összefüggése. Ergonómia, 1976/3.

Parasztságunk mobilitásának néhány jellemzője

A felszabadulás óta parasztságunk struktúrájának alakulására három tényező nyomta rá a bélyegét: az 1945-ös földosztás, az ország iparosítása és a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Hatásukra a paraszti rétegek közötti társadalmi különbségek – először magántulajdonosi, majd szocialista alapon – csökkentek. Az 1945-ben meginduló átstrukturálódásuk 1948 és 1961 között jelentősen meggyorsult. Az *intra-generációs mobilitás* – az egyénileg gazdálkodó parasztnak, illetve a tsz-tagok házastársainak a népgazdaság más ágaiban, szektoraiban való elhelyezkedése – mellett jelentős szerepet töltött be az *intergenerációs mobilitás* – a tsz-tagok gyermekeinek átrétegződése – is. Ezeknek a változásoknak a vizsgálatát az indokolja, hogy ismeretük nélkül nem dolgozhatók ki pontosan azok a feladatok, amelyek megoldása szükséges a paraszti felemelkedés és az integrálódási folyamat elősegítéséhez.

TÖRTÉNELMI VISSZAPILLANTÁS

E cikk szerzője kutatásai során a Szolnok megyei Kunszentmárton parasztságának 1949 és 1974 közötti fejlődését tekintette át, és ennek alapján ismerteti a parasztságon belül lezajlott mobilizációs folyamatokat, keresve az összefüggéseket és az eltéréseket az ország egész parasztságának mobilizációs folyamataival. A szociológiai felmérés adatai – bár csak egy község parasztságának mozgását tükrözik – sokban kifejezik az országos tendenciákat.

Az 1949-es adatok szerint a földosztás hatására Kunszentmártonban is csökkent a gazdagparasztság (25–200 kat. hold) száma és aránya (a földosztás előtti 8,6⁰/₀-ról 5,3⁰/₀-ra; Szolnok megyében 4,1⁰/₀-ra, Magyarországon 2,5⁰/₀-ra!), de még így is számottevő erőt képviselt. A szegény- és középparasztság vált a legjelentősebb paraszti réteggé, az agrárnépesség több mint kétharmada (a földosztás előtt alig fele) tartozott ebbe a csoportba. Az agrárproletariátus száma jelentősen csökkent, de így is az agrárkeresők negyedrésze (a földosztás előtt 42,8⁰/₀-a) került ki közülük.¹

A parasztság struktúrájára a földosztásnál is nagyobb hatást gyakorolt a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az ország iparosítása. Ennek bizonyítására vizsgáljuk meg az alábbi táblázatot.

A paraszti rétegek belépése a tsz-be²

Helység	Év	Földnél-	7 kh-ig	Együtt	7–25 kh	25 kh
		küliek		az		felett
		1.	2.	1. és 2.	3.	4.
1949-hez viszonyított százalékos aránya						
Kunszentmárton	1959	67	31	43	42	×
Szolnok megye	1959	×	×	79	62	×
Magyarország	1960	49	80	71	65	27

A fenti adatok szerint különösen nagy változáson ment keresztül a *gazdagparaszt-ság*. Döntő többségük elment a mezőgazdaságból, csak kisebb hányaduk vált tsz-taggá; Kunszentmártonban néhány fő, az országban több mint negyedrészüik. Az eltérés oka az, hogy 1959-ben, amikor lehetővé vált a tsz-be lépésük, a kunszentmártoniak többsége már otthagya a földjét, a népgazdaság más területein (az iparban, a közlekedésben, a kereskedelemben, esetleg az állami mezőgazdasági üzemekben stb.) dolgozott, főleg fizikai munkásként.

A községben a *középparazstság* 42 százaléka vállalta a tsz-tagsági viszonyt, a megyében és az országban viszont közel kétharmada. A kunszentmártoni *szegényparazstság* (agrárproletár, félproletár, kisparaszt) 43 százalékkal szemben a megyében és az országban hozzávetőlegesen háromnegyed részük lépett be a tsz-be. Még nagyobb az eltérés a félproletárok és a kisparasztok esetében: míg a községben 31 százaléka, addig az egész országban négyötöde lett tsz-tag. Az agrárproletariátusnál ezzel ellentétes tendencia érvényesült; Kunszentmártonban kétharmada került a tsz-be, az országban pedig csak fele.

A községi birtokos parasztság ilyen nagyarányú átstrukturálódásának okai az ország más területeihez hasonlóan az ipar szívó hatása és a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett az 1957 előtti parasztpolitika negatívumaiban keresendők. Ennek lényeges ismérve az, hogy a középparazstság egy része is „kuláklistára” került, és érvényesítették velük szemben a gazdagparazstság felszámolását célzó gazdasági kényszerintézkedéseket (gyakran növekvő adó és beszolgáltatás). A „kuláklistára” vétel alapja nemcsak a föld nagysága, a termelőeszközök mennyisége és az idegen munkaerő alkalmazása volt, hanem gyakran a tényleges, vagy vélt politikai állásfoglalás is. E politika negatívumai, ha kisebb mértékben is, de sújtották az egész birtokos parasztságot. E paraszti rétegek tsz-szel kapcsolatos hamis ítéletei szintén a népgazdaság más területei felé ösztönözték őket.

Ezzel szemben az *agrárproletariátust nem érintették a gazdasági kényszerintézkedések*. A helyi munkalehetőségek hiánya következtében tömegesen léptek be a tsz-be és amikor az 1950-es években az ipar szívó hatása jelentőssé vált, akkor már nagy részük tsz-tagként dolgozott. Politikai tudatuk jobban vonzotta őket a termelőszövetkezetbe, mint a birtokos parasztokat. Ugyanakkor a múlt örökségéből adódóan az iskolai végzettségük más paraszti réteghez viszonyítva alacsonyabb volt, ezért a mezőgazdaságon kívül nehezebben tudtak elhelyezkedni.

Az ország különböző területein *sokan mondtak le tulajdonjogilag a földjükről*. Kunszentmártonban főleg az ellenforradalom előtt, mivel a mezőgazdaság szocialista átszervezése itt ekkorra jórészt már fejeződött. Az 1950 és 1953 közötti évekből 437 földfelajánlás dokumentálható. Míg az országban a szegény- és középparasztoknak csak 6 százaléka ajánlotta fel földjének 3,6%-át, addig a községben 21 százaléka

mondott le földjének 22 százalékaról. A gazdagparasztok még nagyobb arányban hagyták ott földjüket. Az országban birtokaik fele (53⁰/₀), a községben – az ismert adatok szerint – egyharmada (37⁰/₀) került állami tartalékba. Valószínű azonban, hogy itt is több földet adtak át az államnak. Erre enged következtetni az, hogy 1968-ban a községben állami tulajdonban volt a mezőgazdasági területek 58 százaléka, szemben az 1953-ból dokumentálható 28 százalékkal.³

A földről lemondók egy része 1945-ben a földreform során kapott földet. A számuk azonban pontosan nem állapítható meg. A községben 48 fő lemondásáról tanúskodnak a források, ennél azonban többen lehettek. Feltételezésünket az támasztja alá, hogy a földhözjuttatottak közül mintegy 850–900-an az agrárnépességhez tartoztak, 1959 végén pedig a földdel rendelkező összes tsz-tagok száma 745 volt. A fenti és az 1974-es adatok összevetése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a földhözjuttatottaknak hozzávetőlegesen a fele nem vállalta a tsz-tagsági viszonyt.⁴ Az agrárnépesség 1959-es és 1970-es adatai azt bizonyítják, hogy a községi parasztság több mint fele a mezőgazdaságot is otthagytta, nemcsak a termelőszövetkezetet.⁵

Az ellenforradalom előtti agrárpolitika negatívumainak hatására a paraszti termelőeszközök egy része tönkrement, éveken át jelentős nagyságú mezőgazdasági területek maradtak megműveletlenül, ami eléggé nagy terméskieséshez vezetett. A szegény- és középparasztok nagy része nem helyezte a „kuláklistára” felvett parasztokkal szembeni gazdasági és politikai intézkedéseket. Nem tekintette őket osztályelenségnek.⁶ Mások vagy közömbösen vették tudomásul a hozott és foganatosított rendszabályokat, vagy sajnálták őket. Ezek eredményeként az 1940-es évek végén kialakult demokratikus tartalmú munkás-paraszt szövetség meglazult, a szocialista tartalmú szövetség pedig a parasztságnak csak kis hányadára terjedt ki. A dolgozó parasztság jelentős része passzívan figyelte a politikai élet alakulását, és nem kapcsolódott be annak formálásába. A felszabadulással kibontakozó tömegeket megmozgató politikai akciók az 1950-es évek első felében jórészt visszaszorultak.

TÁRSADALMI MOBILIZÁCIÓ A TSZ-TAGOK CSALÁDJAIBAN

A mai falu ismeretéhez szervesen hozzátartozik a szövetkezeti parasztság családtagjai (házastársak és gyermekek) társadalmi mozgásának feltárása is. Ezt a problémát azzal a *kérdőíves felméréssel* vizsgáltuk meg, amelyet 1974 januárjában végeztünk a kunszentmártoni tsz-tagság egyharmadának bevonásával. Elsőként a házastársak intragenerációs mobilitását kíséreljük nyomon. A „*Házastársa jelenleg hol dolgozik?*” kérdéssel arra kerestünk választ, hogy van-e állandó munkaviszonyuk, vagy nincs: ha van, akkor hol dolgoznak, a tsz-taghoz viszonyítva átstrukturálódtak-e, vagy sem? (A megkérdezett tsz-tagok egy része egyedülálló, ezért elemzésük csak 321 főre – 42 férjre és 279 feleségre – terjedt ki.)

A felmérés adatai szerint a házastársaknak csak 43 százaléka aktív kereső. Az állandó munkaviszony létesítését a mindenkori gazdasági szükségletek, lehetőségek és a paraszti törekvések határozzák meg. Ezekkel magyarázható, hogy az idős tsz-tagok házastársainak csak 18, a fiatalokénak pedig 68 százaléka létesített állandó munkaviszonyt. E lényeges különbség oka az, hogy míg az 1930–1940-es években kevés volt a munkalehetőség – különösen a mezőgazdaságon kívül –, addig az ötvenes években egyre inkább a munkaerőhiány vált jellemzővé. Emellett sok idős tsz-tag a nők szerepkörét a háztartási munkára, a gyermekek nevelésére, gondozására korlátozza, a háztáji gazdaságon, illetve a családi részművelésen kívüli termelőmün-

kában való részvételüket nem helyesli. Ez a szemlélet a fiataloknál kezd háttérbe szorulni. Az utóbbi korosztályba tartozó feleségek ilyen módon is törekszenek egyenjogúságuk biztosítására, a családon belüli „függetlenségük” anyagi alapjának megteremtésére.

Az *aktív kereső háztársak többsége* (58%) az ipar, az építőipar, a közlekedés, a kereskedelem és egyéb népgazdasági ágak dolgozójává vált, azaz *átstrukturálódott*. Ezt ugyanazokkal a tényezőkkel lehet magyarázni, mint az állandó munkaviszony létesítését, illetve nem létesítését. Ezekkel függ össze, hogy az idős tsz-tagok háztársainak csak 10, a fiatalokénak 64 százaléka hagyta ott a mezőgazdaságot. Végül az időseket a hagyománytisztélet, az újtól való félelem, az alacsony iskolai végzettség, a szakmatanulástól való idegenkedés is akadályozta a mezőgazdaságon kívüli munkavállalásban.

A fiatal és a középkorosztályba tartozók háztársainak nagyobb arányú átáramlását az iparba, a közlekedésbe, a kereskedelembé stb. az tette lehetővé, hogy a termelés korszerűsítése, a nagyfokú gépesítés következtében csökkent a szövetkezetek emberi munkaerőigénye. Ugyanakkor az 1967–1968-ban létrejött helybeli ipari üzemek minden dolgozni akaróknak biztosították munkát. Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy az iskolai végzettségük magasabb, a szakmatanulástól való idegenkedésük kisebb az idősebbekénél. A fiatalok és a középkorúak munkahellyel kapcsolatos differenciáltabb elvárásai is jobban ösztönözték őket a mezőgazdaság elhagyására.

Az aktív kereső háztársaknak 42 százaléka a mezőgazdaságban dolgozik, főleg *tsz-tagként*. A szövetkezeti segítő családtagok és alkalmazottak száma ma már nem jelentos, mert a tsz-vezetés tudatosan segíti a mindkét csoportba tartozók tsz-taggá válását. A családtagok beléptetésével a munkaerőt akarja állandósítani. Az alkalmazottak tsz-tagsági viszonyának megteremtésével pedig meg akarja szüntetni a tsz-tagok és alkalmazottak közötti konfliktusokat, amelyek a bérezésük, a szociális juttatásaik és a nyugdíjkorhatáruk különbségéből adódnak. A családtagok és az alkalmazottak anyagi érdekeiktől függoen vállalják a tsz-tagsági viszonyt. Ez a legmagasabb jövedelmet biztosító Zöldmező Tsz-ben már a község három termelőszövetkezetének 1974. január 1-i egyesülése előtt megoldódott: jelentősen csökkent a segítő családtagok száma, az alkalmazottak pedig beléptek a tsz-be.

A háztársak nagyobb részének, az asszonyok kétharmadának nincs állandó munkaviszonya. Ők alkotják a „csak” *háztartási munkát végző* feleségek csoportját. A szerepük megítélésakor abból kell kiindulni, hogy többségük rendszeresen bekapcsolódik a háztaji gazdaságok munkájába, különösen a külterületiek. Az utóbbi azzal van összefüggésben, hogy míg a belterületen élők számára több munkalehetőség van, addig a külterületiek a tsz-en kívül jórészt csak a háztaji gazdaságban találnak jövedelmet biztosító munkát. Ez leginkább a Zöldmező Tsz tagságára jellemző, amelyek háromnegyede tanyán lakik. Tevékenységük gyakran a konyhakerti növények ápolása, betakarítása, a baromfitenyésztés mellett kiterjed a sertések és a szarvasmarhák gondozására is. Az 1960-as évektől előtérbe került a háztaji gazdaságok árutermelő funkciója. Ezért a „csak” háztartási munkát végző feleségek nagy részének termelő tevékenysége ugyanolyan nélkülözhetetlen, mint a szövetkezetekben, gyárakban stb. dolgozóké.

Az asszonyok állandó munkaviszonyának létesítését akadályozta a női szerepkörrel kapcsolatos konzervatív szemlélet is, különösen a birtokos parasztok esetében. Az utóbbiaknál azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a nők az állatok gondozásával a szövetkezetek megalakulása előtt is hasznosították munkajüket. Az egykori agrárproletároknak erre jóval kevesebb lehetőségük volt, ezért objektív hely-

zetük is ösztönözte és kényszerítette őket a korszerűbb szemléletnek megfelelő társadalmi gyakorlat: a munkavállalásban is megnyilvánuló női egyenjogúság elfogadására, vagy legalább a tudomásulvételére.

A „*Házastársa jelenleg milyen minőségben dolgozik?*” kérdéssel vizsgáltuk meg a munkajelleg szerinti rétegződésüket. Válaszaik szerint a döntő többségük fizikai munkát végez, és csak alig egyötödük (18⁰/₀) szellemi dolgozó. Az utóbbiak fele nyolc osztályt végzett, fele érettségizett, illetve diplomás. A viszonylag kis arány okai alacsony iskolai végzettségükkel magyarázható. Ugyanakkor a tsz-tagok iskolai végzettségével és munkájuk jellegével is szorosan összefügg a házastársak által választott munka. Az iskolai végzettségük emelkedésével nő a szellemi munkát végzők aránya is. Míg az általános iskola különböző osztályait elvégzők házastársai között alig van szellemi dolgozó, addig az érettségizettek és a diplomások esetében háromötödük tartozik ebbe a csoportba. A szellemi dolgozók házastársainak fele, a fizikai és a nyugdíjas tsz-tagokénak csak 6–7 százaléka szellemi dolgozó. A valóságban az utóbbi tsz-tagoknál még jobban eltolódik az arány a fizikai munkát végző házastársak javára, ha figyelembe vesszük, hogy a „csak” háztartásbeliek nagy része a háztáji gazdaságban is rendszeresen dolgozik.

Az ipar szívó hatása és a mezőgazdaság szocialista átszervezése a tsz-tagok gyermekeinek társadalmi mozgására is figyelemreméltó befolyást gyakorolt. Ezt a problémát néztük meg a „*Kereső korú gyermekei jelenleg hol dolgoznak?*” kérdés segítségével. A felmérés szerint míg a tsz-cagok házastársainak többsége csak a háztartásban dolgozik, addig a kereső korú gyermekek közül már alig tartoznak ebbe a csoportba (562 gyermek közül 47 leánynak – többsége feleség-, és 3 beteg fiúnak – összesen 9⁰/₀ – nincs állandó munkahelye.)

A lányoknál az állandó munkaviszony létesítésének egyik meghatározója a szülők életkora, a második pedig a föld-tulajdonviszony. Az „eltartottak” szüleinek többsége idős korú. Ezek a gyermekek két ok miatt nem mentek el dolgozni: kereső korúvá válasuk idején, az 1940-es években a községben is nagy volt a munkanélküliség, de az 1950-es években is kevés volt a szövetkezeten kívüli helybeli munkaalkalom.

A tsz-tagok dolgozó gyermekeinek alig egyharmada (29⁰/₀) maradt a mezőgazdaságban. Szüleinek jóval nagyobb arányban (71⁰/₀) váltak az ipar, építőipar, közlekedés, kereskedelem és egyéb nepszociális ágak dolgozóivá.

A mezőgazdaságban maradó gyermekek nagyobb része tsz-tag. A szövetkezeti segítő csatlósok és alkalmazottak száma nem jelentős. A mezőgazdasági munka jellegével és a fizikai erő igényével összefüggően a dolgozó fiúknak 36, a lányoknak csak 20 százaléka létesített a mezőgazdaságban állandó munkaviszonyt.

A mezőgazdaság elnagyosat a többi nepszociális ág szívó hatásán túl a föld-tulajdonviszonyok is meghatározzák. Az ipar, építőipar stb. legjobban a birtokos parasztok gyermekeit szívta el a mezőgazdaságból, mert az elterjedés előtt a szülők egy részét gyakran érte serelem az adóssággal és a beszoigaitással kapcsolatban. Ez a mezőgazdaságban bizonytalanság tette a gyermekek társadalmi felemelkedésének lehetőséget. Ezért hagytak ott az agrarproletariatusnál nagyobb arányban a mezőgazdaságot, szűkebb eseten vállalva a szakmatanulást, a középtöke iskolai végzettség megszerzését, az ingazást, vagy az elvándorlást is.

A szülők föld-tulajdonviszonyainál nagyobb a befolyásoló szerepe annak, hogy melyik tsz-ról van szó. Ez attól függ ugyanis, hogy a tsz-tagság noi lakik (elterjedten, vagy attól távol, szetszort tanyakon), és mekkora a személyi jövedelme. A Buzakalászi tsz tagjainak gyermekei az átlagosnál nagyobb mértékben hagyták ott a mezőgazdaságot, mert itt a legnagyobb a belterületi lakosság aránya, amelyre az ipar, az építő-

ipar stb. nagyobb szívó hatást gyakorol, mint a tanyasiakra. Legkisebb arányban mentek el a mezőgazdaságból a Zöldmező Tsz-ből, mert a tagság mintegy háromnegyede tanyákon él, és a legtöbb esetben a személyes jövedelem is itt a legmagasabb. A lányoknál fordított tendencia érvényesül. A három tsz közül innen mentek el legnagyobb arányban a helybeli női munkalehetőség korlátozott volta miatt. A munkavállalások esetén be kellett volna járniuk vagy költözniük a község belterületére, esetleg más településre.

A tsz-tagok gyermekeinek 71 százaléka (a fiúknak 64, a leányoknak 80) az ipar, az építőipar, a közlekedés, a kereskedelem és egyéb népgazdasági ágak dolgozójává, azaz munkássá, értelmiséggé, alkalmazottá vált. Az előbbi népgazdasági ágak közül a legnagyobb szívó hatást az ipar, az építőipar gyakorolta, itt helyezkedett el a dolgozó gyermekeknek közel fele. A mezőgazdaságot elhagyó fiúk aránya jóval kisebb a lányokénál, mert a mezőgazdaságban nagyobb az igény a férfi, mint a női munkacérról. Ezért a dolgozni akaró lányok jobban rá voltak kényszerítve arra, hogy máshol vállaljanak munkát.

A mezőgazdaság elhagyását az is ösztönözte, hogy míg az ipar, építőipar stb. munkacérré válik, addig a szövetkezetek dolgozóinak létszáma általában csökken. Ezzel függ össze, hogy a nyugdíjas, járadékos tsz-tagok gyermekei között kisebb, a dolgozóké között pedig nagyobb az átstrukturálódás.

A „*Családi tervezések, elképzelések szerint a még nem kereső gyermekek milyen minőségben szeretnék a jövőben dolgozni?*” kérdéssel vizsgáltuk az intergenerációs mobilitáshoz vonatkozó elképzeléseket és törekvéseket. A tíz év alatti gyermekek esetében alig kaptunk érdemleges feleletet. A 97 gyermekre terjedő családi tervezés szerint nagyobb részük (79⁰/₀) nem a mezőgazdaságban, hanem más népgazdasági ágban szeretné a gyermekek elhelyezkedését. A tsz-tagság többsége ugyan elégedett a tsz-szel, valamint személyes jövedelmének nagyságával, mégsem akarja, hogy gyermeke a mezőgazdaságban maradjon. Ennek okai a következők: a tsz-ben a munkakörülmények, a munkafeltételek általában elmaradnak az ipar mögött, ahol hét-nyolcórás a munkanap és folyamatos a munka; a tsz-ekben a tervezett személyes jövedelem csak 80 százalékban garantált; öt évvel magasabb volt a nyugdíjkorhatár; a mezőgazdasági munka és a szövetkezeti paraszti társadalmi presztízse még ma viszonylag elmarad az ipari és más munka és dolgozó társadalmi presztízse mögött.

A „*Dolgozó gyermekei jelenleg milyen minőségben dolgoznak?*” kérdéssel a munkajelleg szerinti rétegződésüket mértük fel. Válaszaik szerint a tsz-tagok házas társaságainál nagyobb a szellemi munka iránti érdeklődésük; egynegyedük szellemi dolgozó (33-an általános, 67-en közép-, 21-en felsőfokú végzettséggel), és háromnegyed részük végző fizikai munkát, míg a tsz-tagok házas társaságainak negyötöde, a háztáji gazdaságban is dolgozó feleségekkel együtt 95 százaléka!

Az előbb megrajzolt képet a tsz-tagok életkora határozza meg, mert általában ettől függ, hogy gyermekeik társadalmi fejlődésük melyik szakaszában váltak kereső korúvá és dolgozóvá. Az idős tsz-tagok gyermekeinek többsége az 1940–1950-es években vált aktív keresővé. 1945-től a parasztyermekek felemelkedésének egyik útja a földosztás – az egyéni paraszti gazdálkodás, a másik a szellemi dolgozóvá válás, a harmadik a munkássá válás volt. Az első úton sok volt a bizonytalansági tényező, szemben a biztosabb perspektívát jelentő második és harmadik úttal. A kor szelleme is a tanulásra ösztönözte őket. Ezért tanultak és váltak szellemi dolgozóvá közülük sokan (27⁰/₀). Az 1960-as években a paraszti életszínvonal jelentősen nőtt. Így korábbi helyzetükhöz viszonyítva mint fizikai dolgozók is felemelkedtek. Emellett a szellemi munkakörök lényegében telítődtek, és nehezebbé vált az egyetemre és a fő-

iskolákra való bekerülés. Ezért a 60 év alatti szülők gyermekei kisebb arányban váltak szellemi dolgozókra (18%).

A fiúk és lányok között jelentős eltérés van: míg az előbbieknél 82, addig az utóbbiaknak csak 69 százalékra fizikai munkához és idegenkedése a szellemi tevékenységtől nagyobb a lányokénál. Ez összefügg azzal a régi, a községben általában elterjedt szemlélettel, hogy az ember, főleg a férfi legfőbb értéke a fizikai ereje. A másik fontos tényező az a szemlélet és gyakorlat, ami szerint a férfiaknak mint családalapítóknak és családfenntartóknak minél hamarabb munkába kell állniuk, és keresetnek kell jutniuk. Ezzel ellentétben a lányok iskolába járatása és munkába állításuk „késése” kevésbé befolyásolta a családi jövedelem nagyságát, a családalapítás anyagi fedezetének megteremtése sem az ő feladatuk volt. A fiúkat az is a fizikai pályára ösztönözte, hogy személyes jövedelmük esetenként meghaladta a szellemi dolgozók egyes csoportjait (például az adminisztrátorokét és a pedagógusokét).

Jelentős különbség van a fiúk és a lányok között a *szülők rétegződésétől* függően is. Így az idős nyugdíjas és járadékos, a tsz-be földdel belépők fiúgyermekeinek 23–24, a 60 év alatti, jelenleg is dolgozó, föld nélküli tsz-tagokénál pedig csak 6–10 százalékra vált szellemi dolgozókra. A lányoknál fordított tendencia mutatható ki: az idős, inaktív kereső tsz-tagok leánygyermekeinek alig több mint egynegyede (28%) ment szellemi dolgozónak, a 60 év alatti, aktív kereső tsz-tagokénál pedig több mint egyharmada (34–35%). Ennek közvetlen oka az, hogy a felszabadulás utáni első évtizedben a női szerepkörrel kapcsolatban még széles körben érvényesülő felfogás miatt elsősorban a fiúk vállalták a szellemi munkát. A fenti szemlélet szerepének csökkenésével az 1950-es, de főleg az 1960-as években a lányok között nőtt a tanulást, a szellemi munkát is vállalók aránya.

A „*Családi tervezések, elképzelések szerint a még nem kereső gyermekek milyen minőségben szeretnék a jövőben dolgozni?*” kérdésre a választ adók többsége (54%) azt válaszolta, hogy szeretné, ha gyermeke szellemi dolgozókra válna. Ez a nagy arány arra vezethető vissza, hogy a szülők iskolás korukban anyagi okok, illetve a kedvezőtlen körülmények miatt nem tanulhattak, s ezeket gyermekeikkel akarják pótolni. De közrejátszik ebben a szellemi munkával kapcsolatos eléggé széles körben elterjedt hamis ítélet is, amely szerint minden szellemi munka könnyű és jól fizetett; a szellemi munka társadalmi presztízse nagyobb a fizikai munkáénál; az egyéni felemelkedésnek ma is ez a legjobb útja.

*

Az ország iparosításának és a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a kunszentmártoni parasztságra az a legszembetűnőbb hatása, hogy a gazdagparasztság egésze, a közép-, a kisparasztság és a félproletariátus nagyobb része átstrukturálódott. Míg a birtokos parasztságnak csak kisebb hányada, addig az agrárproletariátusnak a többsége vállalta a tsz-tagsági viszonyt. Az utóbbiak közül került ki a szövetkezeti parasztság túlnyomó többsége is. Ez azt jelenti, hogy a tsz-tagságot olyan rétegek alkotják, amelyek között sohasem volt nagy – különösen antagonisztikus – ellentét. Ez más objektív és szubjektív jelenségekkel együtt a szocialista forradalom talaján lényeges feltételét adja a szövetkezeti parasztság még egységesebbé válásának. A közéleti parasztság struktúrájának másik legszembetűnőbb változása az, hogy a tsz-tagság hozzátartozóinak – házastársainak, gyermekeinek – számottevő része más társadalmi osztály, illetve réteg tagjává vált.

JEGYZETEK

¹ 1949-es évi népszámlálás 3. kötet. 403., 405., 429. old.; 8. köt. 411., 415., 483. old.; Állami Levéltár. Szolnok. Kunszentmárton község iratai. 751/1945. sz.

² 1949. évi népszámlálás 3. köt., 3, 402—403., 497. old.; 8. köt. 411. old.; KSH Szolnok megyei Igazgatósága. Szolnok megye fontosabb statisztikai adatai. 1960. 97. old.; Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Kossuth Könyvkiadó 1964. 152. old.; Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1972. 238. old.; A kunszentmártoni Körös-menti Termelőszövetkezet irattárában levő források összevetve a KSH Kunszentmártoni Járási Felügyelőség adataival.

³ A Kunszentmártoni Járási Földhivatal Irattára; MSZMP Kunszentmártoni Járási Bizottságának Irattára. 1968. szeptember 5; MSZMP Kunszentmártoni Járási VB ülése; Orbán Sándor: Id. mű, 94., 106. old.

⁴ A Kunszentmártoni Járási Földhivatal Irattára; Állami Levéltár, Szolnok. Kunszentmárton Község iratai. 22/1947. sz. (1947. május 27.)

⁵ 1949. évi népszámlálás 8. köt., 410—411 old.; 1970. évi népszámlálás, 19. köt. Szolnok megye adatai. 500. old.; A Kunszentmártoni Körös-menti Termelőszövetkezet irattára.

⁶ MSZMP SZMB Archivum. 39. fond. 2. fondcsoport. 34. ö.e. szám. 1954. március 9.: MDP Kunszentmártoni Járási Bizottságának jelentése.

LENGYEL ZSUZSA

A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledéséről

(Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez)

Az előttünk álló időszakban fejlődésünk egyik összetevő elemének társadalmunk homogenitásának fokozódását tekinthetjük. E kérdéssel foglalkozik Kolosi Tamás sok érdekes és értékes gondolatot felvető, a probléma több oldalát bemutató és elemző tanulmánya.¹

A következő 15–20 évben a társadalmi homogenitás erősödésének egyik alapvető oldalát – ahogy ezt Kolosi Tamás is kifejti cikkében – a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság² közti osztálykülönbségek csökkenése, a parasztság munkásosztályhoz való közeledési folyamata, illetve ennek a felgyorsulása képezi. Lényegében már megindult folyamatról van szó, melynek egyes elemei gyorsabban, mások eddig még lassabb ütemben haladtak előre. Várható alakulásában a jövőben is számolnunk kell az egyes elemek fejlődési ütemének „*egyenetlenségeivel*” – és ennek következményeivel –, hiszen a folyamat alapjául szolgáló feltételek, vagyis egyrészt a mezőgazdasági munka jellegének változása, másrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre jellemző viszonyok szocialista vonásainak erősödése és fejlődése is „egyenetlenül” megy végbe.

Kolosi Tamás tanulmányában jól érzékelteti, hogy a mezőgazdasági munka jellegének átlakulási folyamata, a termelőerők rendkívül gyors ütemű fejlődése – mely a mezőgazdaságban sajátosan ötvözi az évszázados elmaradást felszámoló gépesítésnek és a TTF néhány jellemző alkalmazásának eredményeit – egyre növekvő hatással van a szövetkezeti parasztságra, s a munkásosztályéhoz hasonló réteggépző tényezőket hoz létre benne, hozzájárul a „*hagyományos parasztinak*” ismert és nevezett munka- és életmód felbomlásához, Kolosi szavaival kifejezve: „*elparasztiatlanodásához*”.

Ezek alapján Kolosi Tamás azt a következtetést vonja le, hogy „... az elparasztiatlanodás folyamata lényegében a parasztságnak a munkásosztályhoz közeledését, és az abba való beolvadását jelenti”.³ A szövetkezeti parasztság fejlődése, munkásosztályhoz közeledése összetett folyamat, melynek elemzése több oldalú megközelítést igényel. A tanulmány – véleményem szerint – leegyszerűsíti ezt a bonyolult elméleti kérdést, amikor a szövetkezeti parasztság munkásosztályhoz közeledését – sőt beolvadását – kizárólag az ipar és a mezőgazdaság, az ipar és a mezőgazdasági munka jellege, valamint a város és falu közt ma még meglévő különbségek csökkenéséből vezeti le.

A kisárutermelő parasztnak szövetkezetekbe tömörülése, amely a termelőszövetkezetek szocialista nagyüzemekké válásával párosul, egyszerre indította meg a szö-

vetkezeti parasztság szocialista átalakulásának és a munkásosztályhoz közeledésének folyamatait. Ezeket a termelőerők és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre jellemző termelési viszonyok egyaránt megalapozzák, fejlődésük együttesen alakítja a szövetkezeti parasztság arculatát.⁴

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre jellemző *tulajdon- és elosztási viszonyoknak és következményeinek a számításba vétele* nélkül, úgy gondolom, nem lehet teljes a szövetkezeti parasztság fejlődési tendenciáinak – és egyben a munkásosztályhoz közeledésének – a vizsgálata, s a jövővel kapcsolatos feltevéseink, következtetéseink is egyoldalúakká válnak.

Mivel Kolosi Tamás tanulmányában a kérdésnek ezt az oldalát figyelmen kívül hagyja, hozzászólásomban elsősorban az ezekkel kapcsolatos problémákra térek ki – kényszerűen vállalva ezzel, hogy e cikkben a fejlődést alakító tényezők valóságos arányait és súlyát bizonyos mértékig én is torzítom.

A VOLT PARASZTI RÉTEGZŐDÉS MARADVÁNYAINAK HATÁSA

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre jellemző viszonyok napjainkban még igen összetett, sajátos képet mutatnak, és ennek következtében a szövetkezeti parasztság belső tagozódása is bonyolult.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének credményeként egyértelműen és véglegesen *megszűnt a parasztság korábbi rétegződése*, a vagyon, s elsősorban a földtulajdon nagysága szerinti elkülönülés, lényegében eltűntek a korábbi paraszti rétegek közötti ellentétek.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a volt paraszti rétegződés összes hatása nyomtalanul eltűnt már, s hogy ne kellene számolnunk a más tényezők révén még ható maradványával. Ezek valóságos erejéről vannak különböző vélemények és feltevések, azonban mind ez ideig nem történt széles körű adatgyűjtés, szociológiai felmérés e kérdés tanulmányozására, a tudományos igényű elemzéssel még adósak vagyunk.

Egy 1973-as felmérés⁵ adatai némi adalékul szolgálnak ezzel kapcsolatban, alapot adnak ahhoz a feltételezéshez, hogy a szövetkezeti parasztság „származása” nemcsak a tudatára, az életmódjára, valamint – a háttáji gazdaságoknak részben a múltból származó felszereltségében meglevő különbségekiből következően – a jövedelmének alakulására gyakorol hatást, hanem még a modern szocialista nagyüzemi termeléssel összefüggő rétegeinek összetételét is bizonyos mértékig befolyásolja.

Az ebből fakadó különbségek főként két összefüggésben tapasztalhatóak. Egyrészt eltérés mutatkozik a szerint, hogy a szövetkezet dolgozói földdel rendelkező kisáru-termelő parasztszaládból, vagy más társadalmi csoportból származnak-e; másrészt különbség tapasztalható a volt paraszti rétegek szerint is. Hogy ezek a különbségek valóban a „származás” maradványaiként foghatók fel, az is alátámasztja, hogy a felmérés adatai szerint nemcsak a tagok által a szövetkezetbe bevitt földterület, hanem a jelenlegi dolgozók apjának 1938-as birtoknagysága is jelentős szerepet játszik. Ezzel nemcsak napjainkban, hanem még a közeli jövőben is számolnunk kell, mert az eltérések – ha kisebb mértékben is – a 30 év alatti dolgozók közt is kimutathatóak. (Körükben nagyjából azonos súllyal jelentkezik a szülei 1938-as és 1949-es birtoknagyságának hatása.) A különbségek három területen érzékelhetőek.

1. A szövetkezeti dolgozók *ágazatok szerinti elhelyezkedésében* – egyéb tényezők mellett – szerepet játszik a „származásuk” is, s tulajdonképpen természetesnek te-

kinthető, hogy azok, akik paraszti származásúak, az összlétszámon belüli arányuknál magasabb százalékkal szerepelnek az állattenyésztésben és növénytermelésben dolgozók között. E két ágazatban való elhelyezkedésüket a korábbi paraszti réteghez való tartozásuk is befolyásolja; az 1938-ban 10 kh feletti földterülettel rendelkező családokból származók közül viszonylag többen találhatók az állattenyésztésben, a 6–10 kh közti földterülettel rendelkezők közül aránylag nagyobb hányad dolgozik a növénytermelés területén. Sajátos vonásként állapítható meg, hogy a 10 kh-nál nagyobb birtokkal rendelkező családokból származókhöz hasonló képet mutat az 1–5 kh közti földterületet birtoklók csoportja is. Ez – részben a felméréseknek az 1949-es földtulajdon nagyságára vonatkozó adataival alátámaszthatóan – arra enged következtetni, hogy ebben a rétegben, amely a földosztás következtében megerősödött, a 10 kh-nál több földdel rendelkezők rétegéhez hasonló vonások alakultak ki és részben rögződtek is.⁶

2. A fentiekhez hasonló kép rajzolódik ki a *szakképzett rétegek* származás szerinti vizsgálatakor is. Míg az 1938-ban földdel rendelkező családokból származók aránya az összes fizikai dolgozó között 40^{0/0} alatt volt, ugyanakkor a szakképzett állattenyésztő dolgozók között az arányuk megközelítette az 55^{0/0}-ot. A szakképzett állattenyésztő, illetve növénytermesztő kategóriákban dolgozók megoszlásában pedig ugyanazt a volt rétegződési hatást tapasztaljuk, mint az ágazatok szerinti megoszlásban. Míg a 11–25 kh közti földdel rendelkezők aránya az összes dolgozó között 12,4^{0/0} volt, a szakképzett állattenyésztők közti hányaduk 16,9^{0/0}; az 1–5 kh közti földterülettel rendelkező családokból származók aránya az összes dolgozó között 11,6^{0/0}, a szakképzett állattenyésztők között viszont elérte a 21,7^{0/0}-ot. A szakképzett növénytermesztők kategóriájában a 6–10 kh közötti földdel rendelkezők aránya meghaladja az összes parasztságon belüli részarányukat.

Csaknem ugyanezt az eredményt kapjuk, ha nem a szakképzettek kategóriájába történt besorolást, hanem a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezőket vizsgáljuk. A felmérés adatai a következőket mutatják:⁷

A volt kisárutermelő családokból származó szakmunkások aránya

az összes szakmunkás között	22,0 ^{0/0}
az állattenyésztő szakmunkások között	33,3 ^{0/0}
a növénytermesztő szakmunkások között	27,3 ^{0/0}

A volt kisárutermelő családokból származó 30 év alatti szakmunkások aránya

az összes 30 év alatti szakmunkás között	17,0 ^{0/0}
a 30 év alatti állattenyésztő szakmunkások között	33,3 ^{0/0}
a 30 év alatti növénytermesztő szakmunkások között	18,5 ^{0/0}

Ha csak az állattenyésztésben dolgozó szakmunkások adatait más oldalról közelítjük meg, az alábbi arányok tűnnek a szemünkbe:

A szakmunkások között az állattenyésztés területén dolgozók aránya

az összes szakmunkás között	7,3 ^{0/0}
a 10 kh feletti földterülettel rendelkező családokból származó szakmunkások között	14,3 ^{0/0}
az 1–5 kh közti földterülettel rendelkező családokból származó szakmunkások között	11,5 ^{0/0}

A 30 év alatti szakmunkások közül az állattenyésztés területén dolgozók aránya

az összes 30 év alatti szakmunkás között	5,7%
a 10 kh feletti földterülettel rendelkező családokból származó 30 év alatti szakmunkások között	10,0%
az 1-5 kh közti földterülettel rendelkező családokból származó 30 év alatti szakmunkások között	14,3%

3. A szövetkezetekben dolgozókat még napjainkban is befolyásolja a származásuk abban, hogy *tagként, vagy alkalmazottként*⁸ dolgoznak a tsz-ben. Ezt a felmérés alábbi adatai is alátámasztják:

	A tagok aránya	alkalmazottak %-ban
a nem paraszti családból származó dolgozók között	73,0	27,0
a 25 kh feletti földterülettel rendelkező családokból származó dolgozók között	92,4	7,6
a 11-25 kh közti földterülettel rendelkező családokból származó dolgozók között	91,5	8,5
a 6-10 kh közti földterülettel rendelkező családokból származó között	90,1	9,9
az 1-5 kh közti földterülettel rendelkező családokból származó dolgozók között	88,7	11,3
az aprárproletár családból származó dolgozók között	83,7	16,3

A 30 év alatti dolgozók között a következő arányokat kapjuk ugyanebben a bontásban:

nem paraszti családok	65,0	35,0
25 kh feletti családok	83,3	16,7
11-25 kh közti családok	82,8	17,2
6-10 kh közti családok	81,7	18,3
1-5 kh közti családok	84,5	15,5
agrárproletár családok	84,8	15,2

Ha mindezek mellett még számításba vesszük a parasztság múltbeli rétegződésének a szövetkezeti parasztság életmódjára, gondolkodására, értékítéletére stb. gyakorolt hatását is, talán nem tűnik megalapozatlannak az az állítás, hogy a régi paraszti rétegződés hatása még nem tűnt el teljesen, az előttünk álló feladatok tekintetében még nem tekinthetjük teljesen „lezárt” kérdésnek.

A SZÖVETKEZETI TULAJDONBÓL FAKADÓ SPECIÁLIS RÉTEGKÉPZŐ TÉNYEZŐK

A szövetkezeti-csoporttulajdonnak az állami-össznépi tulajdontól eltérő, speciális vonásai csak a szövetkezeti parasztságra jellemző rétegeképző tényezőket és rétegeket hoznak létre. Közöttük egyrészt a szövetkezeti tulajdonhoz és a szövetkezetek közös gazdaságában folytatott termelő tevékenységhez való sajátos kapcsolódási formák,⁹

másrészt a végzett munka mennyiségében levő különbségekből adódó eltérések és azok következményei játszanak szerepet.

A szövetkezetekhez való speciális kapcsolódási formák *három réteget* hoztak létre, amelyek bizonyos értelemben a szövetkezeti parasztság rétegeit képezik, s amelyek – jellemzőiket alapul véve – csak ebben a társadalmi osztályban találhatók meg.¹⁰

1. A szövetkezethez sajátosan kapcsolódó réteget képeznek *az alkalmazottak*, akik között megtaláljuk mind az agrárértelmiség, mind a fizikai dolgozók (szakképzettek és szakképzetlenek) csoportjait. Az összetételük több tekintetben eltér a tagokétól; az átlagéletkoruk alacsonyabb, az iskolázottsági és szakképzettségi szintjük magasabb. Különösen magas a számuk a mellék- és segédüzemágakban dolgozó, illetve egyéb, minden népgazdasági ágban egyformán hasznosítható szakmával rendelkező szakmunkások körében. Az arányuk – mint a már említett adatok is alátámasztják – főként a fiatalok között a legmagasabb. Létszámuk az utolsó években nem változott lényegesen, az arányuk viszont valamelyest növekedett, és a következő 2–3 évben még további emelkedésre lehet számítani.¹¹ Úgy tűnik, az agrárértelmiség és a szakmunkások nem kis része – különösen a fiatal korosztály – az alkalmazotti viszonyt megfelelőbbnek tartja, mert nagyobb mozgási szabadságot lát benne.

Az alkalmazott réteg *társadalmi hovatartozása* nem egyszerű. Érthető, hogy akár a szövetkezeti parasztság soraiban tartjuk számon, akár nem, a „besorolásuk” *vitákat vált ki*. Úgy gondolom, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alkalmazottai „*határréteget*” alkotnak, egyes jellemzőit tekintve a munkásosztályhoz, másokat alapul véve pedig a szövetkezeti parasztsághoz teszi hasonlóvá. A szövetkezeti parasztsághoz kapcsolásuk érthetőnek tűnik, hiszen termelő munkájukat a szövetkezetben végzik, tevékenységük más oldalai is általában ahhoz kapcsolódnak. Az alkalmazottak nem résztulajdonosai a tsz vagyonának, de ennek következményei rájuk is hatnak. Jövedelmük nagyságának alakulásában és megszerzési módjában keverednek a bérből élők és a szövetkezeti tagok jellemzői. Az alkalmazottak személyi összetétele – létszámuknak az utolsó években tapasztalható állandósága mellett – változott és változik, aminek az általában jelentkező munkaerőmozgás mellett jellemzője az is, hogy a tagok és alkalmazottak között a mozgás „egyirányú”. A fiatal agrárértelmiség és a szakmunkások egy része, közülük különösen azok, akik korábban már máshol is dolgoztak, először alkalmazottként „lép be” a tsz-be, majd – főleg az erős, jól jövedelmező szövetkezetekben, ahol még a vezetőség is szorgalmazza ezt – taggá válik. (Fordított eset nemigen fordul elő, tagból nem lesz alkalmazott.) E réteg számára így az alkalmazotti viszony a taggá válás útjának egy szakaszát is képezheti.

2. A mezőgazdasági termelőszövetkezet – a nagyüzemi termelés folyamatában – egyedülálló kapcsolatot teremt dolgozóinak önálló keresettel nem rendelkező, eltartott családtagjaival, létrehozva a *segítő családtagok rendszerét*. E csoport tagjait – melynek létszáma évek óta 80 ezer körül mozog – zömmel nők alkotják.

A parasztság egészének átalakítása, kisárutermelőkből szocialista társadalmi osztállyá válása természetesen fokozatosan ment és megy végbe; a szövetkezet megteremtése, fejlesztése maga is a szükséges átmeneti megoldások sorozatát, a fokozatosságot biztosította. Ennek az elvnek az érvényesülése napjainkban is fontos. A parasztnők számára különösen a társadalmilag szervezett munkába történő bekapcsolódásuk területén van nagy jelentősége. Úgy tűnik, hogy ehhez az elsősorban gazdálkodási indokok alapján bevezetett segítő családtagi rendszer jó alapul szolgál, segítségével már eddig is a nők tízezrei jutottak el a teljes jogú szövetkezeti tagságig. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy

a segítő családtagok rétege az eltartott családtagok és a társadalmilag szervezett nagyüzemi dolgozók között képez *speciális „határréteget”*.

3. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek sajátos kapcsolatban vannak saját *nyugdíjasaikkal*. Az állami vállalatok is tartják a kapcsolatot nyugdíjas dolgozóikkal, a jogszabályok és az üzemi lehetőségek szerint bevonják őket a termelésbe, hozzájárulnak szociális és kulturális igényeik kielégítéséhez. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek kapcsolata a nyugdíjasokkal azonban más természetű. Egyrészt *a tsz nyugdíjasi tagjai maradnak a szövetkezetnek, megmarad a tulajdonosi viszonyuk és ezzel a tulajdonosi jogkörük*. A befolyásuk, a szavuk súlya jellegében más, mint a többi nyugdíjas rétegeké. Másrészt a nyugdíjasok bekapcsolódását a szövetkezetek közös, nagyüzemi termelő tevékenységébe – a tulajdonosi jognak következtében – nem korlátozzák az egyéb nyugdíjas rétegekre érvényes jogszabályok (a lehetséges munkavállalás időbeli meghatározása, a kifizethető bér összege stb.), a szövetkezetnek nemcsak joga, hanem kötelessége is – ha igénylik – munkalehetőséget biztosítani a nyugdíjasoknak.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek *munkarendje* eltér az állami vállalatokétól. Az állami szektorban dolgozók esetében meghatározott – maximalizált – munkaidő és a rendeletileg szabályozott és korlátozott túlóra rendszere érvényesül. A termelőszövetkezet a tagjai kötelező munkaidejének *minimális mennyiségét* szabja meg. A tapasztalat szerint a tsz-ben rendszeresen dolgozók évi teljesített munkaórája nemcsak eléri, hanem jóval meg is haladja az állami szektorban dolgozókéét.

Ugyanakkor a végzett munka mennyiségében a szövetkezeti tagok között két csoportot lehet megkülönböztetni. Az egyik csak a minimális, vagy az ahhoz közel álló munkaidőt teljesíti. Ennek két oka van: az egyik oldalról a tagok egy része csak annyit dolgozik a közösen, amennyi a háztáji és a szociális juttatások (nyugdíj, táppénz, gyes stb.) eléréséhez szükséges (ezek között viszonylag magas a szakképzetlen nők aránya); másik oldalról a tsz-ek jelentős része még nem tudja a tagság egésze – különösen a szakképzetlen réteg – számára biztosítani a kötelező minimumnál több, állandó munka lehetőségét.

A HÁZTÁJI GAZDASÁGOK JELLEGE ÉS SAJÁTOSÁGA

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre jellemző viszonyok egyik fontos vonását a háztáji gazdaságok képezik. A szakirodalomban gyakori az állásfoglalás, hogy a háztáji és a lakosság egyéb kisegítő gazdaságai lényegében azonosak, a fő jellemzőik közősek, és ebből következően a szövetkezeti parasztság vizsgálatakor nincs alapja a háztáji gazdaságokkal, az azokban végzett tevékenységgel foglalkozni, a következőképpen számba venni. Ugyanakkor, ha közelebbről szemügyre vesszük a háztáji gazdaságokat, azt látjuk, hogy – bár valóban rendelkeznek közös vonásokkal is – jellegükben eltérnek a lakosság kisegítő gazdaságaitól.

A lakosság *kisegítő gazdaságai* (melyek nagy része nem a mezőgazdaságban dolgozók tulajdona) egyértelműen a birtokló család tulajdonát képezik, kapcsolataik a szocialista nagyüzemekkel elsődlegesen nem a termelés, hanem a csere területén alakulnak ki, s kizárólag az adott család családi-kisüzemi tevékenységét foglalják magukban.

A szövetkezet dolgozóinak *háztáji gazdaságai más természetűek*. A mezőgazdasági termelőszövetkezet léte és működése a közös és a háztáji gazdaságok egységére, összefonódására épül. A tsz lényegéhez tartozik a háztáji gazdaságok léte, vagyona-

nak egy részét e célra át is engedi dolgozóinak (a szövetkezet tagjainak háztáji gazdaságaiban található föld és a felszerelés egy része nem a saját tulajdonuk, hanem a szövetkezet tulajdonának e célból használatra átengedett része)¹²; a háztáji gazdaságok pedig csak a szövetkezethez tartozás és annak közös gazdaságában végzett munka alapján jöhetnek létre és üzemelhetnek. Ennek több irányú következményei vannak:

1. A mezőgazdasági termelőszövetkezet a szocialista nagyüzemi termelés irányítása alá vonja, magába integrálja a kisüzemi termelő tevékenység vonásait is hordozó háztáji gazdaságokat. Ez kétségkívül összetetté teszi a szövetkezetekre jellemző termelési viszonyokat, hiszen a nagyüzemi és a kisüzemi termelés elemei keverednek bennük. A nagyüzemi termelés fejlődése gátolhatja a kisárutermelő viszonyokra jellemző vonások erősödését, de – a szükségleteknek megfelelően – gyorsíthatja a háztáji gazdaságok termelőerőinek fejlődését is.

2. A háztáji gazdaságok nemcsak a jövedelem nagyságára és megszerzési módjára gyakorolnak nagy hatást, hanem módosítják a közösen elért eredményekre épülő jövedelem arányait is, bizonyos mértékig „újra-osztják” a nyereséget, annak egy részét „átcsoportosítják” a háztáji gazdaságok számára. (A szövetkezetek szolgáltatásai a háztáji gazdaságokban a részükre előállított és biztosított termékek ára stb. jól mutatják e folyamatot.¹³

3. A háztáji gazdaságok termelő tevékenységében nemcsak a szövetkezet aktív és inaktív dolgozói vesznek részt, hanem a *család más társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartozó tagjai is*. Ennek kettős következménye van: egyrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezet az egyetlen szocialista nagyüzem, amely más társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartozó dolgozók termelő tevékenységének egy részét is magába integrálja; másrészt – az előbbiekből következően – az egyetlen olyan szocialista nagyüzem, amely közvetlenül bekapcsolja más osztály, illetve réteg tagjainak munkáját és így közvetlenül növeli a jövedelmüket.

Az eddigiekből megállapíthatjuk, hogy a termelőszövetkezetekre jellemző viszonyok, a szocialista üzem és az emberek különböző csoportjai közti kapcsolatok bonyolultabbak és sokrétűbbek, mint az állami vállalatoknál. Míg az állami üzemek dolgozóik családtagjaival és saját nyugdíjasaikkal, illetve GYES-en levő dolgozóikkal elsősorban szociális és kulturális téren és saját munkakollektíváik közreműködésével, tartják a kapcsolatot, addig a tsz – a szociális és kulturális kapcsolatok megléte mellett – a termelés területén és közvetlenül is kapcsolatban áll velük, a különböző szinteken végzett termelő munkájukat integrálja, és pedig:

– a saját aktív tagjaival mind a nagyüzemi (közös), mind a kisüzemi (háztáji) termelés területén;

– a saját inaktív tagjaival mind a nagyüzemi (nyugdíjasok), mind a kisüzemi (nyugdíjasok, GYES-en levők, járadékosok) termelés területén;

– a saját aktív dolgozóinak eltartott családtagjaival mind a nagyüzemi (segítő családtag), mind a kisüzemi termelés területén;

– más társadalmi osztály és réteg aktív és inaktív tagjaival a kisüzemi termelés területén.

A fentiek szerint tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek sajátos, csak rájuk jellemző kapcsolatrendszerteremtene a nagyüzemek és a háztáji kisgazdaságok, a modern termelőerők alapján társadalmilag szervezett és a családi keretek között folytatott termelő tevékenység, a nagyüzemek és a család, a tsz és a különböző társadalmi csoportokba tartozó emberek között. A szövetkezeti parasztságnak a családdal, a faluval és a többi társadalmi osztállyal, illetve rétegekkel kialakult kapcsolata *sajátos*

vonásokat is hordoz. A szövetkezetek és a szövetkezeti parasztság hatása a falura és a többi társadalmi csoportra a népgazdaságban, illetve a társadalomban betöltött súlyánál és létszámánál jóval nagyobb. S ez akkor is igaz, ha nem vesszük figyelembe a területszerkezeti sajátosságokat, a termelőszövetkezeteknek a falu életében betöltött speciális szerepét és feladatkörét, a falu még meglevő bizonyos elmaradottságának következményeit.¹⁴

A NAGYÜZEMI GAZDÁLKODÁS RÉTEGKÉPZŐ TÉNYEZŐINEK NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSA

A szövetkezeti parasztságon belül – a korábbi, csak a nem és kor szerinti munkamegosztással szemben, mely a paraszti kisárutermelésre jellemző volt – olyan új rétegképző tényezők és rétegek alakultak ki, amelyek a nagyüzemi termeléssel, az ebből adódó munkamegosztással, a termelés társadalmasodási szintjének fokozódásával függenek össze, tehát azok, melyek általában a nagyüzemi termelés következményei, így a munkásosztályra és belső rétegződésére is jellemzőek.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben végbement a *fizikai és a szellemi munka „elkülönülése”, az önálló agrárértelmiségi réteg kialakulása*. Emellett a termelés folyamatának, a munka szervezetszervezetének megfelelően természetesen a szövetkezeteken belül is létrejött a különböző szintű *vezetők és beosztottak rendszere*. Ezt a rendszert nemcsak az jellemzi, hogy a vezetők egy részét nem kinevezik, hanem a szövetkezet tagjai választják, hanem az is, hogy a különböző szintű vezetők egy része *alkalmazottként* dolgozik a tsz-ben, és ennek következtében a vezetők és a beosztottak jogai (az irányításban érvényesülő vezetői jog és a tagok tulajdonosi jogai) esetenként sajátosan keresztveződnek.

A mezőgazdaság és a mezőgazdasági munka jellegének változása következtében elkülönültek egymástól a mezőgazdaságon belüli ágazatok (miközben új ágazatok is létrejöttek). Az ágazatok s a bennük végzett tevékenység mindinkább különbözővé válik. Napjainkban a különbségeknek két típusa van: egyrészt különbségek adódnak abból, hogy a különböző ágazatok termelésének gépesítése, nagyüzemivé alakítása nem egyforma ütemben megy végbe, így egyes ágazatokban a legmodernebb technika és technológia alkalmazásával folyik a termelés, másokban pedig még a régi „hagyományos paraszti” eszközökre és a kézi munkára alapul a termelés folyamata; másrészt az ágazatok között kialakultak és erősödnek az alkalmazott eszközök és a szükséges szakképzettség jellegéből, a köztük meglévő különbségekből adódó eltérések. A szövetkezeti parasztságon belül is egyre inkább elhatárolódott rétegeket alkotnak a különböző ágazatokban dolgozók. A különbségek nemcsak a végzett munka jellegében, a munkafolyamatokban mutatkoznak meg, hanem – részben ezzel összefüggően, részben egyéb okok miatt, esetenként nem is eléggé indokolhatóan – nő a különbség az egyes ágazatokban dolgozók átlagjövedelme között, a munkahelyek felszereltségében, egészségügyi és szociális ellátottságában is.

Rendkívüli gyorsasággal alakult ki és fejlődik a termelőszövetkezeti parasztságon belül a *szakképzettség szerinti rétegződés*. Először azoknak az ipari szakmáknak a képviselői jelentek meg, melyeket a mezőgazdaság is hasznosítani tudott, majd ezek köre kibővült a ma is „iparinak” tartott, de minden vonatkozásában a mezőgazdasághoz kapcsolódó új szakmát tanult dolgozókkal (pl. mezőgazdasági gépszerező szakmunkások). Kibontakoztak a mezőgazdasági szakképzés feltételei, létrejött a specializációnak, az új szakmák kialakulásának megfelelő mezőgazdasági szakmunkás-

képzési rendszer. Egyes ágazatokban – a munkásosztályéhoz hasonló – „szakmunkás”, „betanított munkás”, „segédmunkás” kategóriák.

A szakképzettség fogalma – és az e szerinti rétegződés – azonban a tsz-ekben még nem ugyanolyan egyértelmű, mint más népgazdasági ágazatokban. A „szakmunkás” és a „betanított munkás” még nem mindenütt határolódik el teljesen egymástól, elsősorban a „hagyományos” mezőgazdasági ágazatokban, tehát az állattenyésztésben és a növénytermelésben gyakori még az összevonásuk „szakképzettek” címen.

A szövetkezeti parasztságon belül viszonylag jelentős különbségek alakultak ki a *jövedelem nagysága* tekintetében is. A különbségek több okra vezethetők vissza. Viszonylag nagy eltérések vannak a termelőszövetkezetekben végzett munka alapján szerzett jövedelmek között az ágazatok, a szakképzettség, a beosztás területén végbement differenciálódás következtében. A jövedelmek alakulását a termelőszövetkezetekre jellemző viszonyok sajátosságai is befolyásolják. A jövedelem nagyságát a végzett munka mennyisége, a termelőszövetkezet gazdálkodása, fejlettségi szintje, a háztáji gazdaság eredményessége határozzák meg. A szövetkezeti-csoporttulajdon következményeként – ugyanolyan mennyiségű és minőségű munka végzése esetében is – az állami szektorban tapasztalhatóknál jóval nagyobb különbségek alakulnak ki a kedvezőbb helyzetben levő, a jobb és a gyengébb tsz-ekben a jövedelmek között.

A szövetkezeti parasztságon belül a többi osztálynál, illetve rétegnél nagyobb jelentősége van a *kor és nem szerinti rétegződésnek*. Ennek a társadalmi osztálynak a fejlődésében a generációváltásnak a szokásosnál nagyobb a súlya és szerepe. A nők még szélesebb és állandóbb bevonása a társadalmilag szervezett termelő munkába, szakképzettségi szintjük emelése, körülményeik állandó javítása a szövetkezeti parasztságban állít elének még sok feladatot.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A szövetkezeti parasztság esetében is igaz az az általános tétel, hogy a termelőerők fejlődése – bár valamely társadalmi osztály belső rétegződésében, életkörülményeinek egyes vonásaiban létrehoz változásokat – önmagában még nem eredményezi az adott társadalmi osztály, csoport jellegének az átalakulását. Ezt a hatást csak a termelési viszonyok továbbfejlesztésével együtt képes elérni.

A szövetkezeti parasztságnak a munkásosztályhoz közeledése megkezdődött folyamat, amelynek alapját a mezőgazdaság szocialista átszervezése képezi. A szövetkezeti parasztság szocialista jellege – mely a szocialista típusú termelési viszonyok domináns szerepében és a mezőgazdasági termelés társadalmisodási fokának ugrásszerű emelkedésében gyökerezik – jelentette a múltban is és jelenti a jövőben is a közeledés döntő oldalát, a többi tényezőjének is meghatározó alapját.

A termelés társadalmisodási fokának növekedése egyaránt kifejeződik a mezőgazdaság és a mezőgazdasági munka jellegének változásában és a szövetkezetekre jellemző viszonyok szocialista tartalmának bővülésében. A mezőgazdasági termelőerők fejlődése és következményei (a munka jellegének további átalakulása, a szövetkezeti parasztság általános és szakmai képzettségi szintjének emelkedése, a szakképzettek rétegének gyors ütemű növekedése stb.) a szocialista viszonyok növekedésével és bővülésével együtt módosítja a szövetkezeti parasztság arculatát.

Ennek a várható fejlődési folyamatnak most csak ezt a „másik”, a termelési viszonyokra mutató oldalát szemügyre véve, több irányú tendencia erősödésére számíthatunk a következő időszakban.

A szövetkezeti csoporttulajdon tovább növekszik és erősödik. A következő 15–20 éves időszak végére a szövetkezetek által használt föld előreláthatóan teljes egészében szocialista szövetkezeti tulajdonba kerül. Tovább nő a szövetkezetek közös vagyona. Kiegyenlítettebbé válik a különböző ágazatok technikai színvonala, a szakképzett dolgozók aránya. A kedvezőtlen adottságú, ma még gyenge eredményeket elérő tsz-ek gyorsabb ütemű fejlődésével csökken a különbség a termelőszövetkezetek között. A szövetkezetek közös gazdaságának súlya, a bennük előállított termék aránya – a háztáji gazdaságok megmaradása mellett, az általuk előállított termékek mennyiségének csökkenése nélkül is – növekszik, a mezőgazdasági termékek minden, vagy legalábbis legtöbb fajtájában egyértelműen *elsődleges szerephez jut*.

Ezzel egyidejűleg várható, hogy szélesedik és felgyorsul a vállalati kereteket, sőt bizonyos értelemben a *tulajdoni határokat is „áttörő” termelési rendszerek*, közös vállalkozások és közös vállalatok terjedési folyamata. Ez elősegíti az osztársadalmi és a csoportérdekek jobb szintetizálását, a tulajdonformák közeledését, s az állami és szövetkezeti vállalatok közös tulajdonát megteremtve a tulajdonviszonyokban bizonyos módosulást is eredményez.

Az *elosztási viszonyokban* is számíthatunk további fejlődésre. Fokozódni fog a munka szerinti részesedés elvének érvényesülése a közösben végzett munkában. Várhatóan – a szövetkezetek közti különbségek csökkenése alapján – fokozatosan kisebbedni fognak az azonos munka utáni jövedelmekben ma még létező különbségek. A tsz-ek közös gazdasági szerepének erősödése révén a jövedelmen belül eltolódnak a közös és a háztáji gazdaságokból származó jövedelemhányadok arányai, csökkenni fog a családi-kisüzemi gazdaságból származó jövedelem aránya, súlya és szerepe.

Mindezek következtében a szövetkezeti parasztságon belül az egyes rétegek szerepében és egymás közti arányaiban módosulás megy végbe. Jelentősen csökkennek – egyes területeken teljesen eltűnnek – a korábbi paraszti rétegződés maradványai. Egyre jelentősebbé válnak a nagyüzemi gazdálkodással együtt járó réteggépző tényezők. A szövetkezetek speciális viszonyaiból származó rétegek közül várhatóan csökkenni fog a segítő családtagok száma (többségükben – főként a fiatal korosztályhoz tartozók – aktív, állandó dolgozókká válnak), és csökkennek a tagok és az alkalmazottak közötti különbségek.

Mindezek a változások előreláthatóan *felgyorsítják a szövetkezeti parasztság gondolkodás- és életmódjának már megindult átalakulási folyamatát*. A szövetkezeti parasztság életmódjában ugyan még keverednek az új, szocialista és a régi „hagyományos paraszti életmód” vonásai, az ország, a szocialista mezőgazdaság, a termelőszövetkezetek fejlődése azonban – bár számolni kell azzal, hogy a tudati viszonyok alakulása hosszan tartó folyamat – megteremti annak a feltételeit, hogy a parasztság életvitelében is véglegesen uralkodóvá váljanak a szocialista, közösségi vonások.

Gramsci gondolatai, melyeket az iparosodás, az ehhez való alkalmazkodás kapcsán kifejtett, bizonyos mértékig a parasztság életének átalakulására is érvényesek. „... az ipari élet általános begyakorlást kíván, folyamatos pszicho-fizikai alkalmazkodást a munka, a táplálkozás, a lakás, az erkölcsök stb. meghatározott körülményeinek, ami nem velünk született „természetes” valami, hanem meg kell szerezni...”¹⁵ Ez viszont nem egyszerű, hiszen „az industrializmus története mindig szakadatlan harc volt... az ember »állatias« eleme ellen, megszakítás nélküli, gyakran annak fájdalmas és véres folyamata, hogy a természetes, tehát állati és ősi ösztönököt a rend, a pontosság, a szabatosság mindig új, bonyolultabb és ridegebb normáinak és szokásainak vessék alá, amelyek lehetővé teszik az industrializmus fejlődésének szükség-szerű következményeképpel fellépő mind bonyolultabb kollektív életformákat”.¹⁶

A mi körülményeink között a szokások, normák nem válnak feltétlenül „ridegebbé”. De az újak kialakulása és uralkodóvá válása, különösen olyan társadalmi osztály esetében, mely tagjainak többsége a múltban évszázados megmerevedett normák és szokások, keretek között élt, igen bonyolult folyamat. Ma még nehezíti is ezt a folyamatot a mezőgazdasági munka jellegének és a termelési viszonyoknak gyors fejlődése és a falvak átalakulásának viszonylag lassúbb üteme közti ellentmondás, mely elsősorban az életmódban, a szokásokban érezteti erősen a hatását. A következő időszakban ennek az ellentmondásnak a leküzdése és ezen keresztül a szövetkezeti parasztság életmódja átalakulásának a felgyorsítása is előttünk álló feladat.

A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közti osztálykülönbségek – úgy gondolom – a következő 15–20 évben *még nem tűnnek el teljesen*. A csoporttulajdon és ennek következményei még megmaradnak és hatnak. Azonban a különbségek jelentős csökkenésére, a szövetkezeti parasztság munkásosztályhoz közeledésének felgyorsulására számíthatunk. Hogy ez valósággá váljék, a szövetkezeti parasztság jellemzőinek még alaposabb megismerésére, elemzésére van szükség. Erre építve lehet a továbbiakban gyorsítani a szövetkezeti parasztság szocialista vonásainak erősödését és fejlesztését.

JEGYZETEK

¹ Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1. sz.

² A szövetkezeti parasztsággal kapcsolatos fogalmak használatában nincs teljes egyöntetűség a hazai szakirodalomban, ami nehezíti a viták folytatását is.

Elsősorban a „paraszt” szó használata jelentkezik többféle értelemben. Ebben nyilvánvalóan közrejátszik több tényező: a paraszt szóhoz a múltban igen sok „mellékiz” tapadt, sőt sértő, becsmérlő értelmezést is kapott; a paraszt szó gyakran – a szakirodalom egy részében is, a közgondolkodásban is – az ún. „hagyományos”, családi keretek között, kézi eszközökkel kisárutermelő (vagy természetes) termelést folytató embert jelenti, amit megerősít, hogy melléknévként (pl. paraszti életmód) szinte csak ebben az értelemben használatos. Mindezek következtében a mezőgazdaságban, a tsz-ekben is akár tagként, akár alkalmazottként dolgozó szakképzettek, különösen a fiatalok – részben érthetően – sértőnek érzik magukra nézve ezt az elnevezést. Mindehhez hozzájárul még két tényező: egyrészt a magyar nyelv nem hozott létre új szót a szövetkezetekbe tömörült, ma már nagyüzemi keretek között dolgozó és egyre inkább gépesített munkát végző volt kisárutermelő parasztlak elnevezésére (mint amilyen pl. az orosz nyelvben a kolhoznyik szó); másrészt nyelvünkben a szakképzett dolgozók, a szakképzettséget nyújtó iskolák elnevezésében minden esetben a munkás szó szerepel (szakmunkás, szakmunkásképző intézet stb.), ami társadalmi osztályhoz tartozástól függetlenül szinte automatikusan is maga után vonja az ilyen végzettséget szerzett dolgozók munkásnak nevezését. (Ezt a tendenciát erősíti a paraszt szó tent említett értelmezése is.)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben tömörült, a szövetkezeti csoporttulajdonhoz kapcsolódó emberek társadalmi csoportját cikkemben szövetkezeti parasztság néven említem. Ez az elnevezés véleményem szerint elvileg megfelel a társadalmi csoport lényegének, és a politikai és szakirodalomban, valamint a köznyelvben is ismert és elfogadott. A félkézi eszközökkel kisárutermelő (vagy természetes) gazdálkodást folytató tevékenységet idézőjelbe tett „hagyományos paraszti”-nak nevezem.

Nehézséget okoz még, hogy a tsz-ekben a tagok mellett ún. alkalmazottak is dolgoznak. Társadalmunkban alkalmazottnak meghatározott társadalmi réteget nevezünk, melynek tagjai nem fizikai dol-

gozók, hanem szervezési és ügyviteli feladatokat látnak el. A tsz-ekben viszont ugyanezen a néven nevezik – nemcsak a köznyelvben, hanem hivatalosan (jogilag) is – azokat a dolgozókat, akik a szövetkezetekkel nem tagsági, hanem alkalmazási viszonyban állnak. Közöttük egyaránt megtalálhatók az agrárértelmiségi, társadalmi réteg értelemben vett alkalmazotti és fizikai dolgozói csoportok. Nagy többségük fizikai dolgozó.

³ Társadalomtudományi Közlemények 1977/1. sz. 104. old.

⁴ A mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelőierőivel és a rájuk jellemző viszonyokkal, azok fejlődésével foglalkozik „A mezőgazdaság szocialista átszervezése és következményei” című tanulmány. (Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1. sz.) Ezért most ezek jellemzésére nem térek ki újra.

⁵ 1973-ban a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Filozófia–Tudományos szocializmus Tanszéke kérdőíves felmérést végzett, melynek eredményeként – egyéb kérdések vizsgálata mellett – többek között lehetőség nyílt a szövetkezetek aktív dolgozóinak „származás” szerinti, valamint a tagok és alkalmazottak összehasonlítására. (A felmérés mintegy 4500 szövetkezeti és 500 állami gazdasági dolgozó értékelhető adatait tartalmazza.)

⁶ Itt és a továbbiakban a GATE említett kutatásának a fizikai dolgozókra vonatkozó adatai szerepelnek a felmért dolgozók apjának 1938-as társadalmi csoportja szerinti bontásban.

⁷ A 30 év alattiak adatainak értékelésében figyelembe kell venni, hogy koruknál fogva közöttük magasabb azoknak a száma és aránya, akiknek apjuk 1938-ban még nem rendelkezett földtulajdonnal. Valójában közöttük is magasabb a kisárutermelő paraszti családokból származók hányada.

⁸ „Alkalmazottnak” a szövetkezetben dolgozó, de azza! nem tagsági, hanem alkalmazotti viszonyban állókat nevezik, akik között egyaránt találunk szellemi és fizikai dolgozókat.

⁹ E kérdés vizsgálatakor csak a közös gazdaságban folytatott termelő tevékenységhez kapcsolódó speciális formákat vesszük figyelembe és eltekintünk a háztáji gazdaságoktól.

¹⁰ E három réteg jellemzésével foglalkozom „A szövetkezeti parasztság életmódját alakító tényezőkről” című cikkemben is. Filozófiai Szemle, 1977. 5. sz. Ezért most csak néhány, a téma szempontjából fontos vonásukra térek ki.

¹¹ Ha csak a nyugdíjasok és járadékosok nélkül számított tagokat és az állandó alkalmazottakat vesszük figyelembe, országosan az alkalmazottak aránya 1970-ben 12,0, 1975-ben 16,4, 1976-ban 17,0 százalék volt.

¹² Az állami vállalatok közül az állami gazdaságok nyújtanak segítséget dolgozóiknak a kisgazdaságaikban folytatott termelő tevékenységhez. Ugyanakkor az állami gazdaságok és dolgozóik kisgazdaságai között nem áll fenn a termelőszövetkezetekhez hasonló kölcsönösség rendszere.

¹³ A háztáji gazdaságok súlya és szerepe, valamint az ott előállított érték nagysága nem egyformán mutatkozik a népgazdaság, a szövetkezet és a háztáji gazdaságok munkáit ellátó család számára az elmondottak következtében; az értékelésük sem egyforma.

¹⁴ A falu és a város közötti különbségekkel, azok csökkenésével, az ezekkel kapcsolatos problémákkal foglalkozik Pogány György „A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása társadalmunk szerkezetére” című cikke a Társadalomtudományi Közlemények, 1977/3. számában. Ezért ezekre a kérdésekre nem térek ki.

¹⁵ A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth Könyvkiadó 1970. 363. old.

¹⁶ Uo. 364–365. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

A társadalmi struktúra változásainak néhány vonása a Szovjetunióban

(Szakirodalmi ismertetés)

A szovjet társadalom társadalmi struktúrája változási folyamatainak elemzésére az elmúlt évtizedben fokozott figyelmet fordítottak a társadalomtudományok valamennyi területén. Az SZKP XXV. kongresszusa nagy jelentőséget tulajdonított a szociális struktúra és a társadalmi viszonyok problémái elemzésének. Csak 1966-tól 1975-ig e témában 2000-nél több könyv, brosúra, cikk látott napvilágot a Szovjetunióban.

A társadalmat polisztrukturalitás jellemzi, azaz különböző rendű és szintű struktúrák találhatók benne. A funkcionális szakmai, képzettségi, demográfiai, ágazati struktúrák a társadalom meghatározott vetületeit jelentik, s különböző kritériumok alapján alakulnak ki. Ezért a társadalom tanulmányozása, fejlődési törvényszerűségeinek feltárása szükségessé teszi a társadalmi viszonyok, intézmények, eszmék rendszerezését, a különböző szintű társadalmi jelenségek szétválasztását, a közöttük fennálló szubordináció megállapítását. A társadalom szociális struktúrája egyike a legfontosabb témáknak, amelyek a társadalom vizsgálata során felmerülnek. A társadalom elemzésének, vizsgálatának egyik legfontosabb aspektusa a szovjet szociológiai irodalomban: az ún. „szociális struktúra”.

A társadalom szociális struktúrája a társadalmi viszonyok jellegétől függ. Amint erről a szovjet társadalom törté-

nete is tanúskodik, a szocializmus kialakulása és fejlődése objektíve a társadalom szociális struktúrájának a megváltozásához vezet.

M. N. Rutkevics a szociális struktúrát a következőképpen határozza meg: „A szociális struktúra szó szerint a »társadalom struktúráját« jelenti és ebben a széles értelemben a legkülönbözőbb struktúrákat foglalja magába, amelyek mindegyike feltételezi a társadalom csoportokra való objektív felosztását, és a közöttük fennálló kapcsolatok meglétét. Ebből a szemszögből a nemzeti (etnikai), szociális, demográfiai, szakmai stb. struktúrákat meghatározott, a szociális struktúra nagyon fontos fajtainak kell tekintenünk. De minden társadalomban, ahol osztályok vannak, a döntő szerep az osztálystruktúráé, amely kereszteződik az etnikai és demográfiai struktúrával, és szoros kapcsolatban áll a szakmai struktúrával. A társadalom osztálystruktúrájának »elemei« nemcsak az osztályok, hanem azok a szociális csoportok is, amelyek nem rendelkeznek az osztály valamennyi jellemzőjével, különleges helyet foglalnak el a gazdasági rendszerben és »szubelemei« azok a szociális rétegek, amelyekből az osztályok és a fent említett szociális csoportok állnak. Ezért az osztálystruktúrát a marxista szociológiai irodalomban gyakran »szociális-osztály«-nak, »osztály-réteg«-nek stb. nevezik.”¹

A társadalmi osztályok kialakulásuk idejétől kezdve napjainkig a szociális struktúra alapját, annak alapvető strukturális egységét képezik. A lenini osztálymeghatározás, mely szerint: „Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyreszt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésünkre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól”² – napjainkban is megőrzi érvényességét a szovjet társadalmon belül még meglevő osztálykülönbségek jellemzése és értékelése szempontjából, bár a szocializmus társadalmi struktúrájában már nincsenek „poláris” osztályok, a társadalmi csoportok közötti válaszfalak rugalmasak, egyáltalán nem merevek, „porózusak”.

A mai fejlett szocialista társadalomban két alapvető osztályt, a munkásosztályt és a parasztságot, valamint az értelmiségi réteget lehet megkülönböztetni. A munkásosztály, a parasztság és az értelmiség folyamatos közeledése egyike a fejlett szocialista társadalomban lejátszó legfontosabb társadalmi változásoknak. E folyamatok eredményeképp fokozatosan eltűnnek a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek.

Amikor a társadalmat és fejlődési törvényszerűségeit vizsgáljuk, az egyes társadalmi csoportokat mindenekelőtt *kialakulásuk és funkcionálásuk szférája* szerint kell megkülönböztetni. E csoportok kialakulása a munka- és a tulajdonviszonyok által determinált. Egy másik fontos kritérium: a csoportok nagysága (tagjainak száma). Sz. A. Kugel véleménye szerint a *nagy csoportok* (társadalmi osztályok) és a *kis csoportok*

(brigád, tudományos intézet osztálya stb.) mellett meg kell különböztetni a *közepes csoportokat* is (egy vállalat személyi állománya). A felsorolt csoportok közötti határvonalak igen viszonylagosak, ezért szigorú mennyiségi paramétereket egyik csoport esetében sem lehet megállapítani.³

A szovjet munkásosztály struktúrájának elemzésében különböző nézetek alakultak ki a szociális határokkal, a struktúra alapelemeivel és meghatározásának kritériumaival kapcsolatban.

A munkásosztály *szociális határait* G. J. Glezermann a következőképpen látja: „A munka jellege szerint a munkásosztályt az különbözteti meg az értelmiségtől, hogy a munkások többsége még főleg fizikai munkával foglalkozik, de a fejlődés iránya... az, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának mértékében a munkások tevékenységében egyre nagyobb helyet foglal el a szellemi munkaráfördítés.”⁴ Más szerzők a termelő tevékenységet, az állami tulajdont és a bérezést stb. is figyelembe veszik.

Igen bonyolult tehát a munkásosztály struktúráján belüli főbb csoportokat kimutatni. Jelenleg több álláspont is van e probléma megoldására. Az egyik szerint az alapvető csoportokat az ipari munkások, a mezőgazdasági munkások és a szolgáltatásokban dolgozó munkások alkotják.⁵ A munkásosztályon belüli különböző csoportok meghatározását más-ként közelítik meg annak az elvnek a hívei, amely a szociális csoportokat a munkatevékenység gépesítettsége szerint különbözteti meg (a gépesítés hiányában kétkézi munkát végző munkások; a gépek és gépcsoportok mellett kétkézi munkát végzők; a gépek, munkapadok, készülékek, valamint gépesített szerszámokkal dolgozók; az automatókkal dolgozók; a gépek javítását végző szakemberek). A harmadik álláspont szerint a munkásosztály struk-

túrája több nemű, és szociális csoportokra való felosztását részben osztály-meghatározottság, részben egyéb aspektusok szerint (termelői, jóléti, kulturális, családi és egy sor más elv alapján) kell elvégezni. S van a problémának olyan megközelítése is, amely szerint a munkásosztály főbb csoportjai kiválasztásának alapvető mutatója az, hogy milyen fokon sajátították el a különböző munkáscsoportok képviselői osztályuk ideológiáját és pszichológiáját.

A munkásoknak szakképzettség szerint történő csoportokra osztását több szerző (V. J. Jemeljev, V. V. Krevnyevics, V. R. Polozov, V. Sz. Szemjonov, O. I. Skaratan stb.) a munkásosztály legfontosabb szociális felosztásának tekintik. Rutkevics a *réteg és az osztály* meghatározást alkalmazza a munkásosztály csoportjaira: „A munkásosztály szociális különfelesége a fejlett szocializmusban két viszonyban mutatkozik meg. 1. Vannak még szociális különbségek a munkásosztály azon osztagai között, akik a társadalmi termelés vezető ágazataiban dolgoznak. Ezeket a különbségeket az okozza, hogy az ösztönei termelési eszközök felhasználásában még nem valósult meg a teljes egyenlőség, ami a különböző ágazatok és ezeken belül az egyes vállalatoknál dolgozók munkabérének egyenlőtlenségében fejeződik ki. 2. Léteznek még szociális különbségek a munkásosztály szakképzetlen rétegei között, ezeket a különbségeket a munka szociális-gazdasági különbsége okozza, amely folytatódik az elosztás szférájában. A különbségek e két fajtáját horizontálisra (osztagok szerint az első) és vertikálisra (rétegek szerint a második) oszthatjuk fel, melyek összessége sajátos »háló« alkot, melynek bal felső részében a magas szakképzettségű ipari munkásokat találjuk, a jobb alsóban pedig a szakképzetlen mezőgazdasági munkásokat.

A munkásosztály osztagainak és rétegeinek közeledése – két egymással összefüggő folyamat, melyek mindegyike specifikus és különleges áttekintést követel.”⁶

N. A. Aitov, Sz. F. Jeliszjejev, M. N. Rutkevics, V. V. Kolbanovszkij, A. M. Geljuta és mások részletesen elemzik a munkásosztály struktúrájának történelmi átalakulását.⁷

A munkásosztály társadalmi fejlődését a húszas évek első felében elsősorban az ipar helyreállításának, a népgazdaság egésze újjászületésének feladatai határozták meg: a szovjet munkásosztály történelmének ebben a szakaszban a legfőbb sajátossága, a lényege az volt, hogy összpontosították az erejét, visszaállították a létszámát, javították a szociális összetételét.

Más jellege volt a Szovjetunió munkásosztálya fejlődésének az 1930 és 1960 közötti történelmi szakaszban. Ekkor a munkások számának, a munkásosztály arányának jelentős növekedése volt a jellemző. (Míg 1928-ban a Szovjetunió népgazdaságában 8,7 millió munkást foglalkoztattak, addig 1940-ben 23,7 millió.) Ebben az időszakban a munkásosztály fejlődésének másik sajátossága ágazati struktúrájának alapvető átalakítása volt. (A nehéziparban foglalkoztatott munkások száma sokkal gyorsabban növekedett, mint a könnyű- és élelmiszeriparban dolgozóké.) Ebben az időszakban a munkásosztály létszámgyarapodásának fő forrása a mezőgazdaság volt.

A fejlett szocializmus körülményei között másfajta tendenciák kerülnek előtérbe a Szovjetunió munkásosztályának fejlődésében. Napjainkban egyre kisebb helyet foglalnak el a munkásosztály kiegészítésével kapcsolatos problémák, s mindinkább válnak meghatározókká az olyan folyamatok, mint a munkások képzettségének közeledése a középiskolai végzettség szintjéhez; ... a

munkásosztály szakmai összetételének változása, amely a tudományos-technikai forradalom új eredményeinek a termelésbe való bevezetéséből következik; az alacsony képzettséget igénylő nehéz fizikai munka kiszorul, valamint az új típusú képzettséggel rendelkező munkások számának és súlyának növekedése stb. A jelen korszak egyik legfontosabb sajátossága az, hogy minden korábbinál gyorsabban növekszik a munkások anyagi jólétének színvonala, ami elősegíti alkotóképességük fejlődését, társadalmi-politikai aktivitásuk növekedését.

A hatvanas években és a hetvenes évek elején a munkások száma átlagosan majdnem másfélszeresére nőtt: az 1960-as 45,9 milliőről 1973-ra 69,1 millióra. A Szovjetunió munkásosztálya

ma már nem csupán a legnagyobb létszámú osztály a társadalom struktúrájában, hanem létszámát tekintve felülmúlja az összes többi társadalmi csoportot együttvéve.

Ugyancsak fel kell figyelni a munkásosztály különböző osztagai létszámában végbement arányváltozásokra, vagyis ágazati struktúrájának átalakulására. Az iparban azok az ágazatok fejlődnek a legnagyobb ütemben, amelyek meghatározzák a műszaki haladást (az elektroenergetika és az olajipar, a gépipar, a rádióelektronika és készülékgyártás), s amelyek működése a legközvetlenebbül kapcsolatban áll a nép anyagi és kulturális színvonalának emelésével. Jól érzékelteti ezt az alábbi táblázat:

*Az ipari munkások száma
évi átlagban
a legfontosabb iparágakban
(ezer fő)⁸*

Megnevezés	1913	1940	1950	1960	1965	1970
Az egész iparban	3900	9971	12226	18887	22576	25631
Ezen belül:						
gépgyártás és fémfeldolgozó ipar	595	2576	3343	5787	7797	9275
villamosenergia-ipar	17	108	131	320	421	472
vegyipar és petrokkémia	59	299	355	647	1017	1764
vaskohászat	310	405	605	886	1037	1133
szénipar	196	436	733	1031	1016	972
építőanyagipar	—	295	600	1381	1465	1689
könnyűipar	1190	2332	2150	3341	3728	4273
élelmiszeripar	780	1161	1268	1760	2120	2386

Igen gyors ütemben növekszik a munkások képzettségi szintje. 1959-ben a munkások 39,6%-ának volt közép- (teljes vagy nem teljes) és felsőfokú végzettsége, 1970-ben 58,6%-ának, 1973-ban pedig több mint 66%-ának. Még gyorsabban növekedett a magasan képzett munkások aránya – azoké, akiknek

középfokú, szakközépfokú vagy felsőfokú végzettsége van. (1959-ben mintegy 8,4%, 1970-ben már az összes munkások kb. egyötöde).

A magas szakképzettségű munkások számának és arányának növekedése, a munkásosztály kulturális színvonalának emelkedése jelentősen hozzájárul a mun-

kásosztály alkotó potenciáljának, aktivitásának fokozódásához a társadalmi élet minden területén.

A szovjet munkásosztály vezető szerepének erősödését a társadalmi folyamatokban a jelenlegi időszakban nemcsak az határozza meg, hogy a fejlett szocialista társadalomban a munkásosztály jobban felkészült történelmi szerepének betöltésére, hanem az is, hogy *jelentősen megerősödtek a munkásosztály kapcsolatai más társadalmi csoportokkal, a dolgozók tömegeivel.* Ezt a témát kutatják többek között: *V. I. Sztaróverov, L. N. Kagan, M. N. Rutkevics, F. P. Filippov, N. A. Aitova, G. G. Russzkih, L. A. Gordon, E. V. Klopov* stb.⁹

A *szövetkezeti parasztok* osztálya a kisparaszti gazdaságok társadalmisításának következtében alakult ki. Ez a társadalmisítás jelentősen közelítette a parasztság helyzetét a munkásosztályéhoz. A társadalmi tulajdon két formája – az össznépi és a szövetkezeti tulajdon – a munkás-paraszt szövetségben foglalt osztályérdekek egységének az anyagi alapja. A Szovjetunióban a szocializmus alapjai lerakásának időszakában a munkásosztály és a kolhozparasztság közeledésének legfőbb tényezője a falu kollektivizálása volt, amelyet a munkásosztály igen aktív részvétele mellett hajtottak végre. Ugyanakkor e két osztály igen sok szociális, gazdasági és kulturális jellemzője jelentős mértékben különbözött. Jelenleg a munkásosztály és a kolhozparasztság közeledését éppen ezeknek a szociális, gazdasági és kulturális különbségeknek a szemmel látható csökkenése teszi lehetővé.

A szovjet társadalmi fejlődés egyik legszembevetőbb vonása az, hogy az ország össznépeességén belül megváltozott a parasztság súlya. Az agrárnépeesség számszerű csökkenésének alapját a munka termelékenységének állandó növekedése, a népgazdaság és a szocialista bővített újratermelés arányos fejlődése ké-

pezi. 1928-ban, azaz a teljes kollektivizálás kezdetén a parasztság alkotta az egész lakosság 77,8⁰/₀-át, 1939-ben a lakosságnak valamivel kevesebb, mint a fele (49,8⁰/₀-a) tartozott a parasztsághoz. A parasztság részaránya 1959-ben 31,7, 1965-ben 24,6, 1970-ben pedig 20⁰/₀ volt. A mezőgazdaságban dolgozó aktív népeesség létszáma 1970-ben (ide számítva a kolhoztagok családtagjait, valamint a háztájiban dolgozó munkásokat és alkalmazottakat is) 29 millió fő volt. Ezek közül közvetlenül a kolhozok közös gazdaságaiban 16,7 millió fő dolgozott, a szovhozokban és az állami mezőgazdasági vállalatoknál dolgozók létszáma pedig 9,8 millió volt.¹⁰

A kolhoztermelés műszaki-technikai fejlesztésének folyamata, amely együtt jár a kolhozparasztok képzettségének gyors növekedésével, máris érezteti hatását a kolhozparasztság szakmai-képzettségi összetételének alakulásában. A jövőben e tekintetben még jobban meg fogja közelíteni a munkásosztály mezőgazdasági osztágának (a szovhozok dolgozóinak) és az egész munkásosztálynak szakmai-képzettségi szintjét.

A fejlett szocializmus kolhozparasztságán belül megfigyelhető strukturális változások arra utalnak, hogy erősödik az osztálykülönbségek megszűnésének folyamata. Ez a folyamat természetesen fokozatosan, különböző intenzitással az osztályon belüli egyes csoportok megváltoztatásával megy végbe, közelítve őket a társadalom más szociális csoportjaihoz és rétegeihez. A parasztságon belüli egyes csoportok fokozatos változásának folyamata lényegileg azt jelenti, hogy a képzetlen, gyakorlatilag a kolhozparasztság túlnyomó többségét képező csoportból fokozatosan kiválik, mintegy „kitermelődik” a képzett, művelt, nagy szakmai tapasztalattal rendelkező mezőgazdasági dolgozók csoportja, amelynek tagjai képzettségüket tekintve a műszaki értelmiségiekhez vagy az ipari szakmunkásokhoz állnak

közel. A tudományos-technikai fejlődéssel a parasztság ilyen jellegű belső átértégződése egyre intenzívebbé válik.

Az *értelmiség* részarányának, abszolút számának növekedése a szocialista társadalom strukturális változásainak jellegzetes vonása. Míg 1928-ban a népgazdaságban foglalkoztatott szakemberek (a szovjet értelmiség alapvető része) száma alig haladta meg a félmilliót, 1941-ben kb. két és fél millió körül volt, 1973-ban pedig meghaladta a húszmilliót (vagyis több mint 4 millióval volt több az aktív kolhozparasztkok számánál.)

A múltban a munkásosztályt és az értelmiséget elválasztotta az, hogy az értelmiség nagyobb hányada az irányítás, az oktatás, az egészségügy területén dolgozott, míg a munkások általában az anyagi termelés területén végezték munkájukat. A hetvenes évek elejére a helyzet lényegesen megváltozott: most már a szakemberek több mint 40%-a az anyagi termelés területén dolgozik. Ez azt jelenti, hogy főként az értelmiségnek az a része növekedett (mérnök-technikus dolgozók), amely igen fontos szerepet játszik az értelmiségi és a fizikai dolgozók tömegei közötti kapcsolatok erősítésében. A munkásosztály és az értelmiség közeledésének s e folyamat gyorsulásának egy másik igen fontos tényezője, hogy éppen a munkásosztály biztosítja jelenleg az értelmiség gyors növekedési ütemét (elsősorban a tudományos-műszaki értelmiségről van szó, valamint a munkásszármazású értelmiségiekről).

Az értelmiség szerepe a fejlett szocialista társadalomban mind jelentősebbé válik. Ennek alapja a tudományos-technikai fejlődés fellendülése, a tudomány növekvő szerepe a termelés és az egész társadalmi élet megszervezésében, valamint a közművelődés, az egészségvédelem fejlődése, valamennyi dolgozó kulturális-technikai, szellemi színvonalának emelkedése. A munkások

munkatevékenységében bővülnek a szellemi munkára jellemző elemek. Ennek következtében – jellegét tekintve – közelebb kerül egymáshoz a szellemi és a fizikai munka.

A munkásosztály és az értelmiség közeledésének folyamatában a fejlett szocialista társadalomban „*intermedier*” csoportok jelennek meg, amelyek összekapcsolják a munkások és az értelmiségiek szociális jellemzőit, ugyanakkor megtartják saját specifikus vonásaikat is.

Napjainkban a szocialista értelmiség eltérő szakmai funkciókat betöltő szakemberek különböző csoportjaiból áll. Ilyenek a mérnöki, technikus munkát végző dolgozók, a mezőgazdasági szakemberek, a közgazdászok, a tudományos dolgozók, az orvosok, a közművelődésben, a tömegtájékoztatási eszközknél foglalkoztatottak, az igazgatási és katonai állomány egy része, az irodalmárok, művészek stb.

Ily módon a szocialista értelmiség meglehetősen bonyolult struktúrájú alakulat. A Szovjetunióban növekszik a tudományos dolgozók, mérnökök, technikusok, agronómusok, tanárok és orvosok száma. A tudományos-technikai értelmiségiek arányának növekedési üteme az utóbbi években meghaladta az összes többi szociális csoport növekedésének ütemét. Ebből kétségtelenül tükröződnek a felgyorsult tudományos-technikai haladás folyamatai, a szovjet emberek növekvő kulturális szükségletei.

Az elmúlt évtizedekben ugyancsak nagy változások mentek végbe az *alkalmazotti réteg* helyzetében, amely észrevehetően közelebb került a munkások helyzetéhez. Az alkalmazottak és a munkások közeledésében szerepet játszik az, hogy mind az alkalmazottaknál, mind a munkásoknál a végrehajtási tevékenység elemei vannak túlsúlyban a munkavégzésben. Így volt ez régebben is, azonban a múltban az alkalmazottak

tevékenységének alapját a munkásokénál magasabb képzettségi szintjük alkotta, ami olyan érzést keltett bennük, hogy inkább az értelmiséghez, mintsem a munkásokhoz állnak közelebb.

A kulturális forradalom és a tudományos-technikai haladás azonban mélyrehatóan megváltoztatta a munkásság általános és szakmai képzettségi szintjét, ami ahhoz vezetett, hogy gyakorlatilag megszűnt az alkalmazottak kulturális fejlettségének elsőbbsége.

Ezeknek a folyamatoknak az eredményeképpen tehát az alkalmazottak közelebb kerültek a munkásokhoz, ami abban is megnyilvánul, hogy gyakran kerül sor olyan munkahelyváltoztatásra, amikor az alkalmazottból munkás lesz és fordítva. Az említett tényekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a mai modern szovjet társadalomban, és különösen a mai szovjet városban gyakorlatilag már leküzdötték azoknak a lényeges szociális különbségeknek a többségét, amelyek a munkások és a szolgáltatások terén dolgozók munkája között mutatkozott. Meg kell említenünk, hogy míg a Szovjetunió állami

statisztikája 10–15 évvel ezelőtt az eladókat, a fodrászokat, a fényképészeket az alkalmazottak közé sorolta, addig ma már feltétlenül a munkások közé számítják őket.

A szovjet társadalom strukturális változásai erősítik a város és a falu közötti társadalmi-gazdasági, kulturális és életfeltételbeli különbségek elmosódásának, a fizikai és a szellemi munka szerves egyesítésének folyamatát, az ember személyiségének sokoldalú fejlődését és különböző irányú alkotóképességeinek kibontakozását.

A Szovjetunió társadalmi, politikai fejlődésében továbbra is a munkásosztályé a vezető szerep, s ez még növekedni is fog a kommunista építés menetében, hiszen a kommunizmus építése és a szovjet társadalom szociális egységének kialakulása annak alapján megy végbe, hogy valamennyi szociális csoport és a dolgozók minden rétege el-sajátítja, magáévá teszi a munkásosztály szocialista érdekeit és kommunista eszméit.

Rapai Agnes

JEGYZETEK

¹ M. N. Rutkevics: Szocialnaja sztruktura szocialiszticeszkovo obscsesztva v SZSZSZR i jejo razvitie k szocialnoj odnorodnoszti. Problemü razvitija szocialnoj sztrukturü obscsesztva v Szovetszkom Szozuje i Polse. Moszkva, „Nauka” 1976. 3. p.

² Lenin Válogatott Művei. 1967. 3. köt. 68. old.

³ Sz. A. Kugel: Izmenenije szocialnoj sztrukturü szocialiszticeszkovo obscsesztva pod vozgyejsztvijem naucsno-tehniczeszkvoj revolucijii. Voproszi Filozofii, 1969. 3. sz.

⁴ G. I. Glezerman: A tudományos-technikai forradalom és a Szovjetunió munkásosztálya. A szovjet társadalom: a szocialista struk-

túra változásának problémái. Moszkva. „Nauka” 1973.

⁵ Sz. A. Kugel: Id. mű.

⁶ M. N. Rutkevics: Osznovnünje csertü szocialnoj sztrukturü razvitovo szocialticeszkovo obscsesztva v SZSZSZR. Szocialnaja sztruktura razvitovo szocialiszticeszkovo obscsesztva v SZSZSZR. Moszkva, „Nauka” 1976.

⁷ Vö.: N. A. Aitov–Sz. F. Jeliszevej: A tudományos-technikai forradalom és változások a munkásosztály szociális struktúrájában a fejlett szocialista társadalomban. Rabocsij Klassz i Szovremennij Mir 1975. jan.–febr.; V. V. Kolbanovszkij–A. M. Geljuta: Razvitie rabocsevo klassza. Szblizsenie fiziceszkovo i umsztvnenovo

truda. Szocialnaja sztruktura razvitovo szocialiszticeszkovo obscesztva v SZSZSZR. Moszkva, „Nauka” 1976.

⁸ L. A. Gordon–E. V. Klopov: A Szovjetunió munkásosztályának szociális fejlődése (Szocialnoje razvitie rabocsevo klassza (SZSZSZR) Moszkva, „Znanie” 1974. 20. old.

⁹ Vö.: V. I. Sztaroverov: Preodolenyije szocialnüh razlicsij mezdsdu gorodom i gyerevnyej. Szocialnaja sztruktura razvitovo szocialiszticeszkovo obscesztva v SZSZSZR. Moszkva, „Nauka” 1976. 38–65. old.; L. N. Kogan: Preodolenyije szocialnüh razlicsij v bitu i kulture. Szocialnaja sztruktura razvitovo szocialiszticeszkovo

obscesztva v SZSZSZR. Moszkva, „Nauka” 1976. 145–152. old. F. P. Filippov–N. A. Aitov–G. G. Russzkij: Processzű vozszproizvodszta szocialnoj sztrukturi szovetszkovo obscesztva. Szocialnaja sztruktura razvitovo szocialiszticeszkovo obscesztva v SZSZSZR. Moszkva, „Nauka” 1976. 163–178. old.; L. A. Gordon–E. V. Klopov: A Szovjetunió munkásosztályának szociális fejlődése (Szocialnoje razvitie rabocsevo klassza SZSZSZR.) Moszkva, „Znanie” 1974. 45. old.

¹⁰ Vö.: Narodnoje Hozjajszto SZSZSZR. v 1970 g. 22., 404., 405. old.

IRODALOM

V. I. Lenin: Válogatott Művei. 1967. III. köt. 68. old.

L. A. Gordon–E. V. Klopov: A Szovjetunió munkásosztályának szociális fejlődése, Moszkva 1974.

M. N. Rutkevics: A társadalom szociális struktúrája fejlődésének problémái a Szovjetunióban és Lengyelországban. Moszkva 1976. A szocialista társadalom szociális struktúrája a Szovjetunióban és fejlődése a szociális egyenlőség eléréséhez. 3–20. old.

G. A. Szleszarev: Szociális-demográfiai csoportok a szovjet munkásosztály összetételében. 83–87. old. (Uo.)

F. R. Filippov: A szovjet értelmiség szociális arculatának és összetételének változásai. 136–155. old. (Uo.)

K. I. Mikulszkij: A társadalom osztálystruktúrája a szocialista országokban. Moszkva 1976.

N. A. Aitov és Sz. F. Jeliszejev: Tudománystechnikai forradalom és változások a munkásosztály szociális struktúrájában a fejlett szocialista társadalomban. = Rabocsij Klassz i Szovremennüj Mir, 1975. jan.–febr.

O. I. Safronova: A Szovjetunió ipari munkásainak szakmai összetétele. Moszkva 1972.

V. G. Afanaszjev: Tudományos-technikai forradalom, irányítás, képzés. Moszkva 1972. 384–385. old.

O. N. Altjerovics: A szovjet társadalom szociális struktúrájának kutatásában felmerülő néhány módszertani probléma. „A kommunizmus építése és a szovjet társadalom szociális struktúrájának megváltozása.” 1. kiad. Moszkva 1971.

M. N. Rutkevics: Osznovnije csertü szocialnoj sztrukturü razvitovo szocialiszticeszkovo obscesztva v SZSZSZR. in: Szocialnaja sztruktura razvitovo szocialiszticeszkovo obscesztva v SZSZSZR. Moszkva 1976.

V. V. Kolbarovszkij–A. M. Geljuta: Razvityije rabocseva klassza. Szblizsenije fiziceszkovo i umsztvrennovo truda. (Uo.)

Sz. A. Kugel: Változások a szocialista társadalom szociális struktúrájában a tudománystechnikai forradalom hatására. (Szovjet szociológia ma. 1971. 70–86. old.)

A Szovjetunió népgazdasága 1972-ben. 63. old. (Narodnüe Hozjajszto SZSZSZR v 1970 g. 22., 404., 405. p.)

Az SZKP XXIV. kongresszusának anyagai. 33. old.

G. I. Glezerman: A tudományos-technikai forradalom és a Szovjetunió munkásosztálya. „A szovjet társadalom: a szociális struktúra megváltozásának problémái.” Moszkva 1973.

Az ifjúságkutatás koordinálása a Szovjetunióban

A tudományos kutatások koordinálása és színvonalának emelése, az aktuális ifjúsági problémák kidolgozása céljából a Komszomol Központi Bizottsága és a Szovjetunió Pedagógiai Akadémiája mellett 1976-ban létrehozták *Az ifjúság kommunista nevelésének problémáival foglalkozó tudományos kutatások koordinálásának Társadalmi Tanácsát*. A Tanács tudományos-konzultatív szerv, társadalmi alapon működik, *feladatai* a következők:

1. Az ifjúság kommunista nevelésével kapcsolatos kutatások irányának és konkrét programjának meghatározása;
2. a különböző oktatási intézmények és tudományos kutató intézetek által folytatott kutatások közvetlen és távlati tematikájának összeállítása és e kutatások koordinálása;
3. tudományos konferenciák és szemináriumok szervezése az ifjúság kommunista nevelésének kérdéseiről;
4. ajánlások kidolgozása a tudományos kutatások eredményeinek a Komszomol és ifjúsági szervezetek, valamint a minisztériumok és más hatóságok munkájában való felhasználására;
5. a legjobb tudományos munkák kiadásra történő ajánlása a különböző kiadóknál;
6. kapcsolatok teremtése a szocialista és más külföldi országok ifjúsági kérdéseket tanulmányozó központjaival;
7. az ifjúság nevelésére vonatkozó

kutatások elemzése és megfelelő ajánlások, javaslatok előterjesztése a Komszomol Központi Bizottsága és a Pedagógiai Akadémia Elnöksége számára.

A Tanácsot *széles hatáskörrel* ruházták fel. Joga van egyrészt megismerkedni a kutatások menetével, tájékoztató beszámolókat kérni az ifjúsággal kapcsolatos kutatások eredményeiről a Tudományos Akadémia és a Pedagógiai Akadémia illetékes intézeteitől, a szövetséges köztársaságok tudományos akadémiáitól, a minisztériumoktól, más hatóságoktól és felsőoktatási intézményektől; másrészt jogában áll a Komszomol Központi Bizottságán és a Pedagógiai Akadémia Elnökségén keresztül az ifjúságra vonatkozó statisztikai adatokat kérni a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalától, a minisztériumoktól és hatóságoktól; harmadrészt ugyancsak a Komszomol Központi Bizottságán és a Pedagógiai Akadémia Elnökségén keresztül javaslatokat tenni a minisztériumoknak és más hatóságoknak az ifjúság nevelésével kapcsolatos egyes kérdések kidolgozására és a megfelelő ajánlások megvalósítására; továbbá a különböző intézetek vezető szakembereinek bevonásával időleges szakértői csoportokat, illetve bizottságokat létrehozni az ifjúság kommunista nevelésének aktuális problémáival kapcsolatos ajánlások kidolgozására; s végül a megfelelő intézményekkel, hatóságokkal és tudomá-

nyos intézetekkel együtt rendszeresen pályázatokat hirdetni az ifjúság nevelésével és az ifjúsági szervezetek tevékenységével kapcsolatos tudományos és népszerű-tudományos művek írására, s – együttműködve a Tudományos Akadémia társadalomtudományi információs intézetével, valamint a tudományos és technikai információk össz-szövetségi intézetével – szorgalmazni és segíteni az érdekelt intézmények és szervezetek tájékozottságának javítását a Szovjetunió és a külföldi országok ifjúságáról, ifjúsági szervezeteinek tevékenységéről. A Tanács javaslatot tehet a felsőoktatási intézmények, a tudományos kutatóintézetek, valamint a minisztériumok és más hatóságok tudományos tanácsai mellé rendelt új kutatási szekciók létesítésére, illetve a régiéek megszüntetésére.

A Tanács *tagjai* vezető tudósok és szakemberek, a Tudományos Akadémia, a pedagógiai és orvosi akadémia, a köztársasági tudományos akadémiák, az SZKP KB tudományos kutató és oktató intézményei, a párt-, állami, szakszervezeti és Komszomol-szervek, a minisztériumok és főhatóságok, alkotó szövetségek, továbbá olyan szervezetek képviselőiben, amelyek érdekeltek és részt vesznek az adott kérdések kidolgozásában, s a kapott eredményeket felhasználják gyakorlati munkájukban.

A Tanács munkáját az *Iroda* irányítja. A Tanács mellett *19 szekciót hoztak létre*, melyeknek fő irányai, illetve témái: az ifjúság marxista-leninista világnézetének kialakítása; a munkás-, a falusi, a tanuló, a főiskolai-egyetemi, az alkotó fiatalok és a tudományos-alkotó értelmiség kommunista nevelése; az ifjúság pályairányítása és munkára nevelése; a társadalmi-politikai aktivitás; az ifjúság oktatása-képzése a tudományos-technikai forradalom mai feltételei között; a fiatalok jogi és erkölcsi, esztétikai, testi és internacionalista nevelése; a Komszomol és az úttörőszervezet tör-

ténete; a nemzetközi ifjúsági mozgalom; a Komszomol belső szervezeti munkája; az ifjúság tudományos-technikai alkotó tevékenysége.

A Tanács és az *Iroda ajánlásokat* fogad el, melyeket a Komszomol KB és a Pedagógiai Akadémia Elnöksége együttesen vizsgálják meg és hagynak jóvá.

A Társadalmi Tanács első ülésén a résztvevők kritikusan és önkritikusan vonták meg az ifjúságkutatás eddigi eredményeinek mérlegét – s egyaránt szó esett az *elméleti-metodológiai kérdésekről, a kutatások tartalmáról, témáiról, a kutatási módszerekről és eljárásokról, az eredmények gyakorlati hasznosításáról* – s a jelenlegi társadalmi szükségleteket pontosan tükröző feladatokat jelöltek meg. A továbbiakban a vita néhány fontos megállapítását ismertetjük.

*

A Társadalmi Tanács megállapította, hogy lényeges még az elmaradás a *kommunista nevelés* alapvető elméleti problémáinak kidolgozottsága tekintetében. Sok munka megragad a tényleges helyzet regisztrálásánál, mások pedig csak általános elveket deklarálnak. Az egyedi esetek pusztá leírói nem jutnak el a lényegi általánosításokig, nem igyekeznek megragadni a törvényszerűségeket. Következtetéseikben gyakran jutnak olyan megállapításokra, melyekhez tulajdonképpen nincs szükség speciális kutatásokra. Sok kutatási módszer már elavult, új megközelítések és eljárások pedig lassan születnek.

Előfordul, hogy fontos kérdések elkerülnek a kutatók figyelmét vagy csupán akkor kezdenek foglalkozni velük, amikor már elvesztették a gyakorlati aktualitásukat. Egyáltalán nem kielégítő a személyiség fejlődése belső folyamatainak, az alapvető szociálpszichológiai sajátosságoknak a kutatása, annak feltárása, hogy miként alakul ki a

fiatalok életterve, életfelfogása, szellemi arculata, az ismeretek milyen feltételek között válnak a viselkedés belső motívumaivá. A sokoldalú tanulmányozást gyakorlta a kérdőívezés helyettesíti, s csupán egyes elszigetelt érdekek, érdeklődési irányok megragadását célozza, meg sem kísérelve feltárni a legfontosabbat, azokat a tényleges szükségleteket, melyek az érdekek, érdeklődések alapjait képezik, s amelyek ismerete elengedhetetlenül szükséges a személyiség kialakulásának hatékony befolyásolása szempontjából.

Hogyan alakul ki a fiatalok tudományos marxista-leninista világnézete? – ez az egyik legfontosabb kutatási téma. A tartalmát tekintve sokrétű folyamatban alapvető a marxista-leninista elmélet mély elsajátítása, a párt, a munkásosztály és a nép forradalmi hagyományai alapján történő nevelés a kommunista ideálok és a szocialista internacionalista szolidaritás szellemében. Az e kérdéskört tárgyaló munkákra különösen jellemző a már említett egyoldalúság, a túlságosan általános megközelítés, a bonyolult belső struktúra figyelmen kívül hagyása, vagy egyes aspektusok különálló vizsgálata, kiszakítva a világnézetből, mint egészből és az általános perspektívából. A kutatásra váró legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdések itt a következők: a kommunista világnézet kialakulásának tudományos alapjai a fejlett szocialista társadalomban, e folyamat sajátosságai az ifjúság különböző rétegeinél, csoportjainál; a szovjet életmód szerepe a kommunista ideálok kimunkálásában; a tudományos világnézet öröklődése, folyamatossága; a különféle propagandaeszközök helye a kommunista meggyőződés kialakításában; a szociális mikro környezet hatása e folyamatra.

A társadalmi aktivitást filozófiai, szociológiai és egyéb aspektusból kell kutatni. E kérdésnek gazdag az irodalma, néhány részkérdést sikeresen ki is

dolgoztak, de még nincs egységes felfogás a társadalmi-politikai aktivitás lényege és kritériumai tekintetében. Ez ideig nem elég alaposan tanulmányozták a Komszomol és más társadalmi szervezetek szerepét a fiatalok társadalmi-politikai aktivitásának fejlesztésében. A pontatlan és „több értelmű” elméleti előfeltevések következtében a különböző kutatások eredményei gyakran egyszerűen összehasonlíthatatlanok, ezért is szükséges az egységes „mederbe terelés”.

Az ifjúság eszmei-politikai és erkölcsi nevelése terén a kutatók egyesített erőfeszítéseinek egységes rendszer kidolgozását kell eredményeznie. A szükséges koordináció hiánya – mint a tapasztalat igazolja – oda vezet, hogy az erkölcsi nevelést tárgyaló munkák jelentős része híján van a mély és nagy horderejű gondolatoknak.

Az ifjúság munkára nevelésének problémája, a fiatalok érdekeltségen alapuló viszonyának kialakítása valamennyi társadalmilag hasznos munkához, nemcsak egyre nagyobb jelentőségű, de egyre bonyolultabbá is válik. Ezért szükséges az idevágó koordinált kutatások fellendítése. A témával eleget foglalkoznak ugyan, de a színvonal összességében nincs szinkronban a probléma megnőtt jelentőségével. Elégé elhanyagolt terület a családban történő munkára nevelés, továbbá az iskolások társadalmilag hasznos munkatevékenységének, munkaszükségletük kialakulásának, az életkoruknak megfelelő munkába való fokozatos bekapcsolódásuknak a kérdése. Az ifjúságnak a tudományos-technikai haladás meggyorsításában betöltött helye és szerepe több figyelmet érdemel a kutatóktól. Igen aktuális a fiatalok munkahelyi beilleszkedésének és a szocialista munkafegyelem szellemében történő nevelésének kutatása, akárcsak a szakmai orientáció, a szakmaválasztást megalapozó anyagi és szellemi szükségletek, okok és ezek ala-

kulásának feltárása. Hiányoznak még az olyan munkák, amelyek reprezentatív tényanyag alapján komplex módon elemeznék a munkásifjúság munkaaktivitását, a munkásosztály méltó utánpótlásának formálódását, hozzájárulását a fontos népgazdasági feladatok megoldásában és részvételüket a termelés irányításában.

A *falusi ifjúság* iránt nő a kutatók érdeklődése, de a kutatások nem fogják át életük valamennyi alapvető oldalát, összefüggését. A tanulmányok többsége elsősorban a munka, a szociális struktúra, a szakmai orientáció és a szabad idő kérdéseit érinti, s eddig lényegében nem kutatták a falusi fiatalok eszmei, politikai, erkölcsi, jogi, testi és ateista nevelésének, továbbá a házasság és család problémáit. Több figyelmet kell szentelni a falusi ifjúság speciális sajátosságaira, meg kell határozni mint speciális társadalmi-demográfiai csoportot, kimutatva a falu átalakításában betöltött helyét és szerepét, a környezetben végbemenő mennyiségi és minőségi változásokat. Mélyebben kell elemezni a falusi Komszomol-szervezetek nevelő munkáját, és konkrét ajánlásokat kell kidolgozni számukra, hogyan tökéletesíthetik munkaformáikat és módszereiket az agrár-ipari egyesülések és gazdaságközi kapcsolatok feltételei között.

A Pedagógiai Akadémia eredményesen koordinálja az *iskolások és a szakmunkástanulók* nevelésével kapcsolatos kérdések kutatását. A kutatók részéről nőtt a figyelem a munkára nevelés és a szakmai orientáció iránt, intenzívebbé vált a kutatás a világnézet, a hazafiság és az internacionalizmus kialakulása, a tanulóifjúság forradalmi hagyományok szellemében történő nevelésében. Egyre sürgetőbben vetődik fel az iskolák nevelő tevékenysége hatékonyságának és eredményeik értékelése kritériumai kidolgozásának a szükségesége, ajánlások előterjesztése a gyere-

kekkel való lakóhelyi foglalkozással, a szabad idő ésszerű megszervezésével és az iskolán kívüli intézmények tevékenységével kapcsolatosan. Mindezekhez elengedhetetlen az alapvető elméleti és metodológiai alapok kidolgozása, az alsóbb korosztályok mellett az eddiginél nagyobb figyelmet fordítva a 17-18 éves és az idősebb fiatalok fejlődése és nevelése törvényszerűségeinek feltárására is.

Kialakultak a kedvező feltételek a *Komszomol és az úttörőmozgalom történetének* alapos és tervszerű tanulmányozásához. Egyrészt összefoglaló jellegű, az eddigi fejlődési utat feltáró és megvilágító munkák megírására, másrészt az egyes időszakokat, illetve tevékenységterületeket felölelő monográfiákra van szükség.

Még csak kevés disszertáció és monográfia foglalkozik a Komszomol gazdag *szervezeti tapasztalataival*, s ezek nagy része is gyengén megalapozott. Ezért fejlesztésre szorul a Komszomollal, mint az ifjúság társadalmi-politikai szervezetével, mint a párt segítőjével és tartalékával kapcsolatos elméleti kutatómunka. Sokoldalúan kell kutatni és elemezni a belső szervezeti életet, s főleg a korszerű, tudományos irányítás, vezetés kérdéseit. A legfontosabb, alapos kidolgozásra váró téma: az ifjúsági szervezet helye és szerepe a szocializmus politikai rendszerében, a Komszomol részvétele az állami és önszervezeti feladatok megoldásában, a társadalom ügyeinek irányításában, valamint az ifjúsági szervezet fejlődése a jövőben.

A *nemzetközi kommunista és demokratikus ifjúsági mozgalom* témakörében mindenekelőtt az ifjúsági mozgalom és a munkásosztály harcának összefüggése, az ifjúság és a gyökeres társadalmi átalakulások kérdéseinek a kutatását kell elmélyíteni. Igen aktuális tudományos téma az ifjúsági szervezetek pártirányításának formái és módszerei a fejlett szocialista társadalom feltételei kö-

zött. Időszerűek lennének a szocialista országok ifjúságának és ifjúsági szervezetei tevékenységének problémáit összegező-általánosító tudományos kutatások is, és szükség van olyan munkákra, amelyek a baráti országok ifjúsági szervezetei kapcsolatainak eszmei alapját képező szocialista internacionalizmus gyakorlati megvalósulását és a fiata-

loknak a társadalmi-gazdasági integráció realizálásában való részvételét mutatják be. A nyugati ifjúsági szervezetek és tiltakozó mozgalmak felélénkülése továbbra is fontossá teszi az ifjúságért folytatott ideológiai harc mély elemzését.

Lövei Emil

Az ideológiai harc és az ifjúság

(Tájékoztató
nemzetközi tanácskozásról)

1977 nyarán a fenti címen két-napos nemzetközi konferenciára került sor az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében. A konferenciát *A munkásosztály a világforradalmi jolyamatban és A békés egymás mellett élés ideológiai kérdéseivel foglalkozó nemzetközi akadémiai probléma bizottság* rendezte, amelyen Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió 25, ifjúsági kérdésekkel foglalkozó tudományos kutatója vett részt. A tanácskozás célja az volt, hogy a tudományos kutatások eredményeire támaszkodva feltárják a szocialista és a fejlett tőkésországok ifjúságának a mai ideológiai harcban elfoglalt helyét és szerepét, jellemezzék az ideológiai harcnak az ifjúság fejlődésére gyakorolt hatását. A plenáris ülésen elhangzott 12 előadás, illetve hozzászólás anyagai megfelelő alapot adnak ahhoz, hogy a leglényegesebb vonások kiemelésével jellemezni tudjuk az ideológiai harc és az ifjúság néhány összefüggését. Az alábbi összefoglalót azzal a céllal közöljük, hogy segítséget adjunk a kérdés iránt érdeklődő kutatóknak és olvasóknak.

*

A témát Nagy Lászlónak, a Társadalomtudományi Intézet igazgató-helyettesének megnyitó előadása exponál-

ta. Az előadó emlékeztetett arra, hogy figyelemre méltó előzményei vannak az ifjúsággal kapcsolatos kérdések közös, nemzetközi szintű vizsgálatának. Ilyenek tekinthető többek között az 1975 szeptemberében Budapesten és Tihanyban megtartott konferencia, amelyen elhatározták az ifjúság életútja a szocializmusban téma közös kutatását; az 1975 novemberében Szófiában megrendezett nemzetközi tanácskozás, amelyen a békés egymás mellett élés és az ifjúságért vívott eszmei harc kérdéseit vitatták meg;* továbbá az 1977 májusában Prága mellett összehívott konferencia, ahol a tőkésországok munkásifjúságának, ifjúsági mozgalmainak a közös tanulmányozására került sor.

Az ideológiai harc és az ifjúság téma clemzése különösen aktuálissá vált napjainkban. Ezzel kapcsolatban három tényezőt lehet kiemelni. *Mindenekelőtt* azt, hogy napjainkban a békés egymás mellett élés elve általánosan elfogadott elvvé és gyakorlattá vált, amely a helsinki békekonferencián elfogadott dokumentumokban is tükröződik. Ezzel együtt azonban látni kell azt is, hogy – különösen az Amerikai Egyesült Államokban és a Német Szövetségi Köztársaságban lezajlott választások után – *felerősödött a szocializmus, a béke és*

* A konferencia munkájáról beszámoltunk folyóiratunk 1975/4. számában.

a nemzetközi kommunista mozgalom elleni erőteljes burzsoá propagandakampány, amelynek középpontjában az ún. „emberi szabadságjogok” kérdése áll. A burzsoá propaganda központjai – abból kiindulva, hogy az ifjúság a leginkább fogékony a különböző eszmék, állítások és álláspontok iránt – főként a fiatalokra igyekeznek hatni. Ezért az ifjúságot ellenállóvá kell tenni a marxizmus-leninizmussal ellenséges eszmei irányzatokkal szemben. A szocialista országok nem térnek ki az eszmék harca elől, és határozottan elhárítanak minden olyan törekvést, amely kétségbe vonja a reális szocializmus értékeit, és hamis értékeket kíván terjeszteni és népszerűsíteni a szocializmus hívei körében. Az ideológiai harcban „kommunikálásra”, a párbeszédre jól felkészített ifjúságra van szükségünk. Különösen fontos ezt hangsúlyozni a XI. Világifjúsági Találkozóra való felkészülés időszakában. A szocialista országok ifjúságának minden nemzetközi fórumon helyt kell állnia a parázs vitákban és eszmeccseréken. Ehhez az szükséges, hogy ismerjék a szocialista fejlődés eredményeit, de legyenek tisztában a valóságunk ellentmondásaival is, hogy képesek legyenek választ adni a konkrét kérdésekre is.

A második tényezőként azt kell megemlíteni, hogy a szocializmus és a kapitalizmus konfrontációjában döntő jelentőségű a szocialista társadalmi rendszer előnyeinek kézzelfogható igazolása az ifjúságpolitika területén is. Nem véletlen, hogy a testvérpártok KB-titkárainak szófiai értekezletén szorgalmazták a szocialista országok ifjúsága életútjának tudományos vizsgálatát, s a feltárt tényeknek az ideológiai harcban történő bátor, konzekvens felhasználását. A gyakorlati tapasztalatok alapján máris megállapítható, hogy a szocializmusban semmiféle elvi akadálya sincs annak, hogy az ifjúság megvalósítsa céljait, törekvéseit; a szocializmusnak

egyetlen olyan célkitűzése sincs, amely ne találkozna az egészséges, munkaszerető ifjúság erkölcsi érzékével, ítélőképességével és egyetértésével. Természetesen az ifjúság érvényesülése, társadalmi beilleszkedése, társadalmi-politikai aktivitásának kibontakozása a szocializmusban sem ösztönös folyamat – csakis a tudatos ifjúságpolitikán keresztül valósulhat meg.

A harmadik tényező azzal jellemezhető, hogy a létező szocializmusnak az ifjúságpolitikában elért eredményei még erőteljesebben felszínre hozzák a tőkésországok ifjúságának problémáit (munkanélküliség, kulturális-eszmei bomlás stb.). Azzal, hogy a szocializmus már ma képes alternatívát nyújtani számos, a kapitalizmus mai rendszerei számára megoldhatatlan problémákra, amelyek az ifjúságot közvetve vagy közvetlenül érintik, nagymértékben növekszik a tőkésországok ifjúságának aktivitása a társadalmi haladásért, a szocializmus megteremtéséért folyó harcban. A tőkésországok elhúzódó válsága különös szigorral sújtja az ifjúságot, s főként a dolgozó osztályok ifjúságát. A tőkésországok ifjúsága helyzetének mélyreható feltárással bizonyítani lehet, hogy az ideológiai harcban a szocialista rendszer oldalán áll az igazság.

A konferencián elhangzott előadások és hozzászólások általában a fentiekben érintett kérdésekhez kapcsolódtak.

A „SZABAD ÁRAMLÁS”-RÓL SZÓLÓ BURZSOÁ ELMÉLET KRITIKÁJA

Berényi Pál, az MSZMP KB munkatársa „Az eszmék, emberek szabad áramlása és az ifjúság” című előadásában azt elemezte, hogy a „szabad áramlás” teóriája hogyan jelentkezik a szocialista országok ifjúsága ellen irányuló burzsoá ideológiai törekvésekben. Rámutatott, hogy a „szabad áramlás” el-

méletét az 1940-es évek közepén dolgozták ki az amerikai politológusok azzal a céllal, hogy segítségével megkönnyítsék az amerikai életforma exportálását az egész világba. A „szabad áramlást” szerzői kezdettől fogva úgy tüntetik fel, mint az „általános emberi érdekek”, a minden embert megillető szabadságjogok részét, a politikai demokrácia egyik kritériumát, a hetvenes évektől pedig mint a békés egymás mellett élés központi kérdését, sőt mércéjét.

Az „eszmék szabad áramlásának” burzsoá programja *antidemokratikus és apologetikus propagandamanőver*, amelynek az a célja, hogy egyetemes érvényűnek, osztálytartalom nélkülinek tüntesse fel a liberális polgári demokrácia értékrendjét, olyan benyomást keltsen, hogy nem a szocializmus, hanem a „fejlett nyugati társadalom” az emberiség nagy eszményeinek, az alapvető szabadságjogoknak a hordozója. *Antikommunista eszmei fegyver*, az ún. konvergencia-elmélethez kapcsolódó, a szocialista társadalom eszmei-lélektani bomlasztását szolgáló koncepció, olyan *külpolitikai program*, amely az enyhülés feltételei között, a helsinki záróokmány manipulálásával politikai kompromisszum tárgyává próbálja tenni az ideológiai osztályharc kérdését, rábírní a szocialista országokat a burzsoá kultúra és eszmerendszer egészének a befogadására. A szocializmus „eszmei pluralizálását” elősegíteni hivatott koncepció egyértelműen a marxizmus-leninizmus hegemoniájának megtörésére, a szocialista viszonyok és az emberi tudat tervszerű fejlesztése programjának megkérdőjelezésére irányul.

A kapitalizmus általános válságának elmélyülése, a szocializmus térnyerése, valamint a két világrendszer között kialakult kapcsolatok hatására a burzsoá propaganda stratégiájában és taktikájában szükségszerű módosulások következtek be. E változások egyik jellem-

zője a *propaganda nagyfokú differenciálódása* egyfelől az egyes szocialista országok szerint, másfelől az egyes országokon belül, társadalmi rétegek szerint.

A burzsoá propaganda egyik legfontosabb „címzettje” az ifjúság, amelynek körében egyrészt a „spontán fellazítás” folyik (a kapitalista országok tetszetős oldalainak megmutatása); másrészt fokozzák a *tudatos rábatást*, amelynek fő célja, hogy potenciális ellenzékét formáljon a szocialista országok fiataljai között. Az ellenség ennek során számításba veszi a fiatalok megnövekedett politikai-közéleti szerepét, aktivitását, fogékonyságát.

A burzsoá propaganda fő fegyvere az ifjúság tudatáért folytatott harcban az *antikommunizmus*. Igyekszik lejárattani a szocializmus eszményeit és valóságát, gyöngíteni a tudományos kommunizmus elméletének és a kommunista mozgalom gyakorlatának vonzerejét. Szítja a szovjetellenességet, nemzedéki ellentéteket próbál támasztani. A szélsőséges nacionalista uszítással szembe akarja állítani egymással a szocialista országok fiataljait, lebecsüli a szocialista forradalmi hagyományokat, eltúlozza a polgári demokratikus tradíciók jelentőségét. Az ifjúsági szervezeteket el akarja szakítani a párttól, szüntelenül kritizálja az egységes kommunista ifjúsági szervezeteket. Szenvedélyesen támadja a marxista világnézeti tárgyak oktatását – azt hirdetvén, hogy „minden létező világnézetet” hozzáférhetővé kell tenni az ifjúság számára; népszerűsíti az egyes nyugati – főként a reformista vagy apolitikus – ifjúsági mozgalmak ideológiáját. Fogyasztói életideált állít a szocialista országok ifjúsága elé, amely egyfelől politikamentességre, a közügyek iránti közömbösségre ösztönöz; másfelől indokolatlan, tehát ésszerűtlen és felesleges, a társadalmi-gazdasági fejlődés által ma még ki nem elé-

gíthető igényeket és követelményeket táplál az ifjúságban.

Berényi Pál felvázolta a *burzsoá propagandabadjáráttal szembeni harc* főbb feladatait. Tevékenységünk során abból kell kiindulni, hogy nem valami ellen, hanem elsősorban *valami mellett agitálunk*. S ez a szocializmus, a kommunizmus. Az ifjúságnak hiteles képet kell adnunk társadalmunkról, érzékeltetve, hogy az dinamikusan fejlődik, s előre haladva fokozatosan leküzdí mindazt, ami túlhaladott. A társadalmi igazságosság, az ember személyiségének kiteljesedése csak a szocialista társadalomban valósítható meg az anyagi-műszaki bázis, a termelőerők, a gazdaság fokozatos fejlődésével, a burzsoázia által képmutatóan használt szabadság-fogalmat a szocializmus a *gyakorlatba* ülteti át, s a nép érdekeit szolgáló demokrácia mind szélesebb kibontakozására törekszik. A propagandamunkában helyet kell kapnia a valóságos, mai kapitalizmus bemutatásának, tényszerűen feltárva a kapitalizmus általános válságát, népellenes politikájának reakciós és imperialista jellegét.

Rá kell mutatnunk, hogy a nyugati államok késleltetik, némelykor egyenesen szabotálják a Helsinkiben előírányzott intézkedések egész sorának végrehajtását. Egyoldalú folyamattá szeretnék változtatni az eszmék cseréjét: becsempészni országainkba saját bomlasztó eszméiket, ugyanakkor az összes lehetséges akadályt állítják a mi eszménk, kulturális termékeink útjába.

Az ellenséges eszmék „szabad áramlásának” legfőbb ellenszere ideológiai munkánk, tájékoztatásunk állandó javítása. A képzettség, a tájékozottság minden ember számára megnyitja az utat a szükségszerűségeknek és valóságos érdekeinek jobb megismeréséhez, megértéséhez, s ezáltal a burzsoá propaganda talajvesztéséhez vezet. A „szabad áramlás” tézise elleni harc szükségessé teszi, hogy a tudományos kutatások jobban

segítsék az ideológiai harcban érvényesülő tendenciák feltárását, a hatások vizsgálatát.

A SZOCIALISTA IFJÚSÁGPOLITIKA FŐLÉNYE

Taksás Imre, a Társadalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa *az európai szocialista országok kommunista és munkáspártjai ifjúságpolitikájának tapasztalatairól* szóló előadásában utalt arra, hogy az ideológiai harcban nagymértékben attól függ az ifjúsáért folyó harc végső kimenetele és eredménye, hogy melyik társadalmi rendszer tud jobban gondoskodni saját ifjúságának jelenéről és jövőjéről. A szocializmus ebben kétségtelenül fölényben van a kapitalista társadalmi rendszerrel szemben. Az ifjúságpolitika a kommunista párt és a szocialista állam általános politikájának szerves részévé vált; napjainkban minden európai szocialista ország kommunista és munkáspártjának van *érvényben levő ifjúságpolitikai határozata*, amely hosszú időre megjelöli a párt-, az állami, a társadalmi és tömegszervezetek feladatait az ifjúság kommunista nevelésében, élet-, munka-, tanulási és művelődési feltételeinek a biztosításában. Számos országban (Lengyelországban, Magyarországon és az NDK-ban) *ifjúsági törvények* foglalják egységes keretbe az állam feladatait az ifjú nemzedék jövőre való felkészítésében, személyiségének fejlesztésében. A Szovjetunióban most van folyamatban az ifjúsági törvény kidolgozása, amely részletesen kifejti majd az új szovjet alkotmányban az ifjúsággal kapcsolatban megfogalmazott jogokat és köteleseégeket.

A szocialista országok ifjúságpolitikájának *gyakorlati eredményei* a tények erejével hatnak. A legfontosabb eredménynek az tekinthető, hogy az ifjúság nevelésének ügye a szocialista országok-

ban az egész társadalom ügyévé vált, s jelentősen előrehaladt az ifjúság nevelésének egységes, a marxizmus-leninizmus eszméin alapuló rendszere kialakulásának folyamata. Erőteljesebbé vált az ifjúság körében folyó cszmei-politikai nevelőmunka. Az ideológiai harcban figyelembe kell venni, hogy a burzsoá „fellazítás” a kommunista pártok politikájának nemcsak az egyik vagy másik oldala ellen irányul, hanem az egész szocializmus ellen igyekszik kétélyeket támasztani. A burzsoá propaganda nagy előszeretettel „kommentálja” az ifjúságpolitikát is, kisebbitve annak pozitív eredményeit. Ebből mindenkéltt azt a következtetést kell levonni, hogy az eszmei nevelőmunkát következetes osztályalapon, tiszta és világos cszmei pozícióból kell végezni, szüntelenül erősítve az ifjúságnak a burzsoá propagandával szembeni immunitását. A tudományos kutatómunkában még nagyobb figyelmet kell fordítani az ifjúság tudati állapotának és sajátosságainak a vizsgálatára.

A szocialista országok ifjúságpolitikájának legkézzelfoghatóbb, adatokkal alátámasztható eredményei az ifjúság életfeltételeinek alakulásában jelentkeznek. A hetvenes években a lakosság életszínvonala általános emelkedésének részeként tervszerűen fejlődött, javult az ifjúság anyagi és szociális helyzete, gazdagodtak tanulási és művelődési lehetőségei. Számos szocialista országban (pl. Lengyelországban, Magyarországon és az NDK-ban) rendelettel biztosítják a pályakezdő fiatalok kereseti lehetőségeit, segítik a család- és otthonalapítást. Magyarországon a helyi tanácsok és a vállalatok által épített lakások 40–50 százalékát a fiatal házások kapják. Lengyelországban 1971 és 1975 között 20 ezer lakást építettek terven felül – az ifjúság aktív közreműködésével – a fiatal családalapítóknak. Az 1976–1980-as ötéves tervben jelentős költségvetési előirányzatok biztosítják a

kollégiumi férőhelyek növelését, az egyetemi-főiskolai hallgatók ösztöndíjának emelését. A fizikai dolgozók tehetőséges gyermekei továbbtanulásának segítése, az egyetemi-főiskolai felvételeknél esélyeik növelése – anélkül, hogy ez korlátozná az értelmiségi és alkalmazotti rétegek gyermekeinek továbbtanulását – a szocialista országok többségében a kiemelt feladatok között szerepel, s kialakultak a segítség intézményes és mozgalmi formái.

Természetesen az ifjúságról való gondoskodás nem jelenti azt, hogy a fiatalok csak „haszonélvezői” a szocializmusnak. Az ifjúság maga is részt vállal az országépítő munkából. A kommunista pártok ifjúságpolitikájának megvalósítása menetében széleskörűen bontakozott és bontakozik ki a szocialista országok ifjúságának *társadalmi-politikai aktivitása* amely a legérzékletesebben egyrészt az állami életben a párt-, az ifjúsági, a szakszervezeti és más tömegszervezeti szervek munkájában, másrészt az ötéves tervekben meghatározott célok, valamint a tudományos-technikai forradalomból adódó feladatok teljesítéséért indult ösztöndíji tevékenységben való részvételben valósul meg. A tudományos kutatásokban érdemes lenne nagyobb figyelmet fordítani a szocialista munkaverseny, a szocialista brigádmozgalom, a KISZ-építkezések, az egyetemi-főiskolai hallgatók nyári „harmadik szemesztere” tudat- és közösségformáló hatásainak vizsgálatára.

Az ifjúság kommunista nevelésének egységes rendszerén belül jelentősen megnövekedett a *kommunista ifjúsági szövetségek szerepe*, amelyek a kommunista pártok közvetlen irányításával működnek. A burzsoá propagandának – mint már volt róla szó – egyik támadási célpontja a kommunista ifjúsági szervezet. A burzsoá szovjetológusok és a szocialista világrendszer kérdéseinek más „szakértői” különös szenvedéllyel támadják az ifjúsági szervezetek párt-

irányítását, amelyet „diktátumnak”, „kényszernek” neveznek, és „semlegeségre”, „abszolút önállóságra” buzdítják az ifjúsági szervezeteket. A marxista-leninista pártok elutasítják az ilyesfajta támadásokat, amelyeknek már csak azért sincs megfelelő alapjuk, mert a párt irányításával működő ifjúsági szervezetek *nagyfokú önállósággal* rendelkeznek, ami többek között azt jelenti, hogy önállóan kezdeményeznek, maguk alakítják ki a fiataloknak leginkább megfelelő tevékenységi formákat stb.

Az európai szocialista országok kommunista ifjúsági szövetségeinek fejlődésében a hetvenes években az alábbi tendenciák érvényesültek:

– tovább növekedett, illetve megszállardult az egységes ifjúsági szervezetek taglétszáma;

– folytatódott az egységes kommunista ifjúsági szövetségek létrehozásának folyamata (Lengyelországban, Jugoszláviában);

– tovább erősödött az ifjúsági szervezetek tevékenysége a fiatalok párttaggá nevelésében;

– még határozottabbá vált az ifjúsági szervezetek nemzetközi vonása; növekedett eszmei-politikai befolyásuk a különböző nemzetközi fórumokon (a DIVSZ-ben, az NDSZ-ben, az ifjúsági szemináriumokon és fesztiválokon); fejlődtek és szélesedtek a kétoldalú kapcsolatok.

M. H. Igitbanjan, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa a *szovjet ifjúság osztályöntudata formálásának metodológiai kérdéseit vizsgálta* a mai ideológiai harccal összefüggésben. Fontosnak és helyesnek tekintve azt a minden szocialista országban alkalmazott módszert, hogy az ifjúság szocializációjának, öntudatának, személyisége fejlődésének, igényei alakulásának vizsgálatakor a kutatók figyelembe veszik a fiatalok társadalmi osztályok és réte-

gek, foglalkozási körök és életkor szerinti differenciáltságát, arra hívta fel a figyelmet, hogy a fejlett szocializmus körülményei között ezek mellett az is szükséges, hogy tanulmányozzák az ifjúságra mint a társadalom szerves részére *általánosan jellemző* igényeket, érdeklődési irányultságot és értékeket, hiszen ezeknek a közös vonásoknak az ismerete hozzásegít ahhoz, hogy metodológiailag még helyesebben tudjuk megérteni az ifjúság különböző rétegeinek eltérő sajátosságait. Történelmileg számolni kell azzal is, hogy a fejlett szocialista társadalom építésének menetében mindjobban elmosódnak az egyes osztályok, rétegek és csoportok közötti határok, s ilyen körülmények között *megnövekszik az életkori sajátosságok hatása* a fiatalok értékorientációinak, érdeklődésének és tudatának formálódásában.

Ebből az objektív körülményből kiindulva kell fejleszteni az ifjúság valamennyi rétege számára egységes osztályöntudat kialakítását elősegítő nevelési eszközöket és mechanizmusokat. Az ifjúság egységes osztályöntudata kialakulásának *objektív alapját* az képezi, hogy a szovjet társadalomban a közös életcélok és érdekek minden osztályt, nemzetet és más társadalmi réteget, illetve csoportot egységbe forrasztanak. Amikor az egységes osztályöntudat fejlesztéséről beszélünk, lényegében a munkásosztály tudatát tekintjük meghatározónak. Ezzel kapcsolatban Igitbanjan a következőket hangsúlyozta:

Előszőr: a marxista-leninista, kommunista ideológia, mint a szocialista országok dolgozói – közöttük az ifjúság – szellemi világa, ideáljai és értékei formálásának alapja történelmileg a nemzetközi munkásosztály ideológiájaként keletkezett, és ma is így fejlődik, betöltve világtörténelmi misszióját a társadalmi haladásért, a szocializmus és a kommunizmus megteremtéséért folyó harcban. Magától értetődik, hogy a

szocializmus feltételei között ennek az ideológiának a tömegek és az ifjúság részéről történő elsajátítása lényegében az osztályöntudat formálását jelenti.

Másodszor: a szocialista világrendszer a nemzetközi munkásosztály alkotása, legmagasabb vívmányainak a megtestesülése, amely történelmi győzelmeivel, hatalmával, dolgozóinak és ifjúságának alkotó tevékenységével, együttműködésével élen járó szerepet tölt be a nemzetközi munkásosztálynak az egész emberiség kizsákmányolás alóli felszabadításáért folyó harcában. Ennek a harcnak, s benne az ifjúság helyének és szerepének a tudatosítása iránymutatóként szolgál a fiatalok tevékenységében.

Harmadszor: a szovjet társadalom eszmei életének sajátos vonása az, hogy a termelőszövetkezeti parasztság és az értelmiség önként és meggyőződéssel vallja magáénak a munkásosztály kommunista eszméit, és látja saját érdekeinek, törekvéseinek kifejeződését a munkásosztály céljaiban. Ily módon a marxista-leninista ideológia elsajátítása, s ezen az alapon a tiszta osztályöntudat kialakulása történelmileg törvényszerű folyamat, és nem valamiféle „nyomás” vagy „kényszer”, mint ahogy azt a marxizmus-leninizmus eszmei ellenfelei állítják.

Az osztályok közeledésének és a közöttük levő határok fokozatos elmosódásának, a társadalom szociális szempontból történő egyneművé válásának folyamatában az ifjúság élet- és munkatevékenysége közben – megőrizve annak a társadalmi közeget a hagyományait, amelyből származik – mindinkább magáévá teszi azokat az értékeket, amelyek általánossá váltak az egész szovjet nép – a szovjet emberek történelmileg új közössége – számára. Fontos ezt hangsúlyozni már csak azért is, mert a fiatalok között az idősebb nemzedékeknél dinamikusabban és intenzívebben megy végbe a közös élettevő-

kenységgel és az érték kategóriákkal kapcsolatos *univerzáció*. Ez kétségtelül *a fiatalok nagyobb fokú mobilitásával függ össze*. A munkásosztály fiatal nemzedékének összetételében állandóan növekszik azoknak az aránya, akik nem munkáscsaládból származnak; s a fiatal értelmiségiek soraiban csökken az értelmiségi származásúak száma. Például a legutóbbi adatok szerint a fiatal munkások között 55⁰/₀-ot képviselnek a munkásszármazásúak, 12⁰/₀-ot a szövetkezeti parasztok gyermekei, s 33⁰/₀-ot az értelmiségi és alkalmazotti rétegek fiai és lányai.

A Szovjetunióban figyelemre méltó törekvések vannak az ifjúság osztályöntudata formálásában végbemenő folyamatok *tudományos feltárására*. A tudományos munkában számba veszik az ifjúság eszmei fejlődésére ható különböző tényezőket. Így többek között azt, hogy a két alapvető világrendszer között világméretben kiéleződött az ideológiai harc, s erősödik az imperialista propaganda rágalomhadjárata és ideológiai diverziója a Szovjetunió és a szocialista országok ellen. Ebben a helyzetben megnövekedett annak a fontossága, hogy rendszeresen vizsgálják az ellenséges propaganda tartalmát, módszereit és irányultságát, s a Komszomol-oktatásban, az ifjúsági sajtóban leleplezzék a burzsoá propaganda manővereit, szembeállítva velük a szocialista társadalom valóságát, azokat a tényeket és körülményeket, amelyek *pozitívan hatnak* az ifjúság értékeinek és szellemi világának alakulására. Ezek között különösen a következők játszanak fontos szerepet:

– a kizsákmányolástól mentes munka lehetősége, a nép (s ennek részeként az ifjúság) anyagi és kulturális jólétének szüntelen növekedése, az egyenlő munkáért – egyenlő bért elvének mind következetesebb érvényesülése;

– a társadalmi antagonizmusok meg-

szűnése, a fiatalok szabad, önkéntes pályaválasztásának reális lehetősége;

– a szocializmus igazi demokratikus természete, amely megnyilvánul a társadalom egész politikai rendszerében, a közoktatásban, a kultúrában és a művészetben, a tömegkommunikációban stb.;

– a felnövekvő nemzedék oktatásával és szakmai felkészítésével kapcsolatos állami és össznépi gondoskodás;

– a szocialista társadalmi viszonyokból fakadó humanista eszméi, erkölcsi és pszichikai légkör, amely ösztönzőleg hat a fiatalok alkotó aktivitására;

– az ifjúság igényeinek állandó figyelemmel kísérése, kezdeményezéseinek felkarolása;

– s mindazok az új képzetek és nézetek, amelyek a szovjet társadalomban széleskörűen elterjedtek az emberi jóról és a boldogságról stb.

Mondanivalóját összegezve Igithanjan rámutatott, hogy az ifjúság osztályöntudatának formálásával kapcsolatos kutatómunkában a mai ideológiai harc körülményei között metodológiailag szoros összefüggésben kell vizsgálni egyrészt az ifjúság nézetei és értéktételei alakulásának folyamatát; másrészt fel kell tárnai az ifjúság előtt a szocializmus országaira szórt antikommunista rágalmakat, szembeállítva ezekkel a szocializmus pozitív valóságát; s végül nyomon kell kísérni az ifjúság kommunista meggyőződésének, marxista-leninista ismereteinek fejlődését, hazafias és internacionalista kötelességének tudatosodását.

A TÖKÉS ORSZÁGOK IFJÚSÁGÁNAK TÁRSADALMI HELYZETE

A konferencia részletesen foglalkozott a *fejlett tőkésországok ifjúságának társadalmi helyzetével, politikai aktivitásával és ifjúsági mozgalmával.*

M. V. Kargalova, a Szovjetunió Tu-

dományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének csoportvezetője a *fejlett tőkésországok ifjúságának társadalmi, gazdasági problémáival foglalkozott a kapitalizmus általános válságával összefüggésben.* Kargalova a tőkésországok statisztikai adataira és a szociológiai vizsgálatok következtetéseire támaszkodva jellemezte az ifjúság helyzetét. Az ifjúság a kapitalista országokban is jelentős arányt képvisel a foglalkoztatottak között. Például Franciaországban az iparban alkalmazott munkaerők 45,3 százalékát a 30 évesnél fiatalabbak adják. Angliában kb. 6 millió fiatal dolgozik a termelésben. Az NSZK ifjúságának 80⁰/₀-a (6,7 millió) dolgozó fiatal.¹

Az ifjúság helyzetének alakulására hatással van a társadalmi struktúrában végbemenő változás. A tudományos-technikai forradalom következtében gyors ütemben növekszik a magasan kvalifikált munkások és technikusok aránya. Magától értetődik, hogy a kvalifikált munkaerő az ifjúság soraiból kerül ki. Ennek az objektív folyamatnak az érvényesülését azonban a monopolkapitalizmus körülményei között gátolja a profitért folyó hajszá. Az utóbbi években több kapitalista országban megfigyelhető a *dequalifikáció* szélesedése, amely elsősorban a munkásifjúságot érinti kedvezőtlenül. Például Franciaországban a vállalatoknál 2 714 000 betanított, 1 575 000 segédmunkás dolgozik – a legnagyobb részük fiatal.²

A fejlett tőkésországok ifjúságának legnyomasztóbb problémája a *munkanélküliség*, amely Olaszországban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Belgiumban és Finnországban tömeges méreteket ölt. Az adatok megdöbbentőek: Angliában 1,4 millió munkanélküli 44⁰/₀-a 25 évesnél fiatalabb; Franciaországban 1,5 millióból 38⁰/₀, az NSZK-ban 1,2 millióból 30⁰/₀ a 25 évesnél fiatalabb munkanélküli.³ Olaszországban az 1 251 000 hivatalosan nyilván-

tartott munkanélküli közül 819 ezer fiatal. Az olasz viszonyokra jellemző, hogy 1976-ban a középiskolát végzettek közül 900 ezer, a főiskolát végzettek közül pedig 190 ezer fiatalnak nem volt munkahelye.⁴

Kétségtelen, hogy a fejlett tőkésországok uralkodó köreit nyugtalanítja a fiatalok nagyarányú munkanélkülisége, és keresik a probléma megoldásának útjait. Ez azonban – mutatott rá Kargalova – a monopolkapitalizmus körülményei között csak félmegoldást hozhat. A fiatalok munkanélküliségének csökkentése érdekében több kapitalista országban meghosszabbították az általános iskolai tanulmányi időt. Franciaországban 14-ről 16 évre emelték a kötelező iskolás kort. A munkások gyermekei számára kétéves kiegészítő tanulmányi időt határoztak meg (gyakorlóiskola jelleggel) a szakmai felkészítés céljából. A gyakorlat azt mutatja, hogy az itt tanulók közül kerül ki a segédmunkások zöme. A munkanélküliség gondjainak megoldásában kísérletet tettek a vendégmunkások számának csökkentésére, az idős szakmunkások korábbi nyugdíjba küldésére.

Néhány kapitalista országban meghatározott összegeket fordítanak a munkanélküli fiatalok átmeneti problémáinak megoldására, súlyos anyagi helyzetének enyhítésére. Így Angliában 600 millió font sterling fordítanak 500 ezer fiatal helyzetének a javítására (általában kétéves időtartammal). Olaszországban 400 milliárd lírát irányoztak elő 420 ezer munka nélküli ifjú és leány támogatására. Természetesen ezzel a támogatással nem lehet megoldani a problémákat, mert a munka nélküli fiatalok nagy seregének csak egy részét érinti. A kapitalista országok munkásosztályának harci programjában szerepel a munkanélküli segély kiterjesztése a fiatalok szélesebb tömegeire is. A munkanélküliség problémájának elodázására Franciaországban azzal is próbálkoznak,

hogy meghosszabbítsák néhány hónapal a katonai szolgálat idejét.⁵

A fejlett tőkésországokban gyakran tapasztalható, hogy a *munkanélküliséget a fiatalokat teszik felelőssé*, kárhoztatják az ifjúságnak a fizikai munkához való „ellenséges” viszonyát, a „szennyes” munkától való idegenkedést. Ezzel szemben az az igazság, hogy a 30 évesnél fiatalabb foglalkoztatottak között 43,6% a fizikai munkát végzők aránya (az összes foglalkoztatottak 37%-a foglalkozik fizikai munkával). Franciaország miniszterelnöke, R. Barre pedig azért marasztalta el a fiatalokat, hogy miért nem mennek külföldre dolgozni: „... Nem tudom, hogy a fiatal franciák miért nem tesznek úgy, mint az olaszok. Köztudott, hogy az utazás elősegíti a fiatalok fejlődését.”⁶

A munkanélküliség a fejlett tőkésországokban sajátos életformává vált. Ennek egyik legnagyobb veszélye abban van, hogy a fiatalok egyes köreiben növekszik a lumpenelemek száma. Másrészt mind több az olyan fiatal, aki nem lázadozik, hanem passzívan fogadja el a helyzetét, megelégszik a kapott támogatással. S ha hosszú távon nem találnak megoldást ezekre a problémákra, számolni kell azzal, hogy a fiatalok között kialakulhat egy parazita réteg, amelyből a bűnözés megtalálja az utánpótlását.

Számos fogyatékosága van a kapitalista országok *oktatási rendszerének is.* Az ifjúság számára mindenekelőtt a szakképzés jelent nagy problémát. Egyrészt a szűk profilú szakmai képzés nem teszi lehetővé a fiataloknak, hogy lépést tudjanak tartani a tudományos-technikai fejlődéssel; másrészt a szakmunkásképző iskolák a tanulni szándékozó fiataloknak csak a felét tudják befogadni. A szakmunkásképző iskolák szakmai színvonala rendkívül alacsony. A középiskolákban a dolgozó rétegek gyermekei csak kis arányban tanulhatnak. Például Dániában a hetvenes évek

első felében a gimnáziumok tanulóinak csak 10⁰/₀-a volt munkás gyermeke (a munkásosztály 45⁰/₀-ot képvisel a társadalmon belül!). Mindennek az az oka, hogy magasak a tanulással együtt járó kiadások (tankönyvek, lakás, élelem stb.). Súlyosbítja a helyzetet, hogy a hetvenes évek elején 17⁰/₀-ról 13⁰/₀-ra csökkentették a közoktatásra fordítandó állami költségvetési összeget.

A fejlett tőkésországok ifjúságának fent jellemzett társadalmi-gazdasági helyzete ahhoz vezet, hogy *aktívabbá válik az ifjúság részvétele a különböző társadalmi mozgalmakban*. A hetvenes évek nyugati ifjúsági mozgalmában lényeges minőségi változások következtek be, amely abban mutatkozik meg elsősorban, hogy a mozgalomban előtérbe kerültek a szociális-gazdasági problémák, a munkanélküliség elleni tiltakozások. Olaszországban aktívan tevékenykednek a *fiatal munkanélküliek bizottságai*. Megfigyelhető, hogy az ifjúság különböző kategóriái közelednek egymáshoz, s közösen lépnek fel szociális, gazdasági és politikai követeléseik teljesítésének érdekében. Ezzel együtt az ifjúságon belül is végbemegy a jobb- és baloldal polarizációja. Az ifjúság mindjobban felismeri *a szervezett harc fontosságát*. Sok nehézséget okoz azonban a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek rendkívüli szétapórozottsága, amely hátráltatja az erők tömörítését.

Pankovits József, az MSZMP KB Politikai Főiskolájának adjunktusa előadásának nagy részében *az olasz oktatási rendszer problémáit elemezte*. Aból kiindulva, hogy az ifjúság fejlődésére első fokon az oktatási rendszer gyakorol szervezett hatást, azt érzékeltette, hogy az Olasz Kommunista Párt programjában miként szerepel az oktatási rendszer fejlesztésének kérdése.

Az Olasz Kommunista Párt 1971-ben Bolognában összolasz konferenciát hívott össze az oktatáspolitikai kérdé-

sek megvitatására. Az olasz kommunisták ezen a konferencián mindenekelőtt a megkülönböztetések nélküli oktatáshoz való jog biztosításáért, valamint az iskolai élet demokratizálásáért léptek fel. Az egyetemi álautonómia helyett a reális társadalmi erőkre támaszkodó diákönkormányzatot és a szülőknek az iskolai ügyek irányításába való hatékonyabb bevonását követelték. *Az OKP az iskolareformot fontos politikai kérdésnek tekinti, s az oktatási intézmények építését a legfontosabb fejlesztési programok rangjára emelte, amelynek megoldását főként decentralizáltan, a helyi gazdasági szervek együttműködésével látja biztosíthatónak.*

Az OKP oktatáspolitikai programja hangsúlyozza, hogy az óvodai hálózatnak ki kell elégítenie minden 3-6 éves korú gyermek nevelését, s maximálisan fejleszteni kell a nyolcosztályos általános iskolai oktatást. A párt átvette a kommunista nők által irányított Olasz Nők Egyesületének *„Iskolát minden gyermeknek – 3 éves kortól a 14 éves korig!”* jelszót, és azt a követelményt tűzte ki célul, hogy az általános közép-szintű tankötelezettség korhatárát a 16. évig terjesszék ki. Ezzel együtt gyökeres változást követel az oktatás tartalmában is.

A bolognai konferencia megvitatta a *„Felsőfokú középiskola”* című dokumentumot, amelyet az OKP központi szervei azzal a szándékkal állítottak össze, hogy törvényterveztként előterjesszék a parlamentben; ez azonban a kormányválság, valamint a választási időszak előbbrehozatala miatt mind ez ideig nem valósult meg.

Az olasz kommunisták nagy figyelmet fordítanak az egyetemi ifjúság problémáira is. Az 1975/76-os tanévben csak a római egyetemeken 134 476 fiatal tanult (jelenleg 150 000)⁷. Az egyetemi oktatás is alapvető reformra szorul. Az OKP-nak az egyetemi reformra is megvan a határozott elképzelése,

amely azonban csak akkor valósítható meg, ha átalakítják az egész olasz ipar szerkezetét, felemelik a mezőgazdasági termelés színvonalát az egész országban. Ha mindez a tervszerűség és a távlati fejlesztés jegyében végbemenne, a római egyetemek oktatási programját ehhez lehetne igazítani, s a jelenleginél kevesebb jogászt, filozófust, statisztikust, míg jóval több mérnököt és technikust kellene képezni. Az olasz kommunistáknak az ország gyökeres megváltoztatásával kapcsolatos programja így függ össze az oktatási rendszer fejlesztésével, s ezen belül az egyetemi reformmal.

HARC AZ IFJÚSÁG ALAPVETŐ JOGAIÉRT

Roland Bach, az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának csoportvezetője a fejlett tőkésországok ifjúságának az ifjúság alapvető jogaiért folyó harcával, annak néhány kérdésével foglalkozott. Napjainkban minden fejlett tőkésországban élesen vetődik fel ez a kérdés, s általánosságban az olyan alapvető jogokat öleli fel, mint a munkához, a munkahelyhez, a szakmai képzéshez, az egészségvédelemhez, a munkahelyi képviselőihez való jog, s ezen kívül a szakszervezeti és egyéb demokratikus jogok biztosítását. A munkásfiataloknak az ifjúság alapvető jogaiért folyó harca találkozik a tanulóifjúság törekvéscéljével is, akik a tanulás feltételeinek javításáért, a tanítás színvonalának emeléséért, az oktatás demokratizálásáért szállnak síkra. A fejlett tőkésországokban sok hasonlóság figyelhető meg a dolgozó és a tanuló ifjúság helyzetében, ami lehetővé teszi az egységes fellépést.

Az ifjúságnak az alapvető emberi jogokért folyó küzdelme nem új probléma a munkásmozgalomban. R. Bach emlékeztetett arra, hogy már Marx, En-

gels és Lenin részletesen kidolgozták az ifjúság jogait, s ezek tükröződtek is a kommunista pártok programjaiban. 1945 után az ifjúság alapvető jogainak biztosítása harci programmá vált számos országban. A Német Demokratikus Köztársaságban az ifjúság alapvető jogai szerves részét alkották a népi demokratikus forradalom programjának. Néhány nyugat-európai tőkésországban (pl. Dániában, Ausztriában) ugyancsak sikerült meghirdetni az „ifjúság öt jogát” (a munkához, a művelődéshez, az elfogadható gazdasági körülmények megteremtéséhez, az olcsó és jó lakáshoz, a szabad idő ésszerű eltöltéséhez való jog)⁸, a hidegháború kiéleződése után azonban ezek az alapjogok nem érvényesülhettek.

Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek első felében – a kapitalizmus általános válságának elmélyülése, s ebből adódóan az ifjúság helyzete további romlásának következtében – ismét felvetődött az ifjúság alapvető jogaiért való harc kérdése. A tőkésországok marxista-leninista pártjainak ifjúságpolitikai dokumentumaiban az új körülményeknek megfelelően fogalmazták meg az ifjúság alapvető jogait, amelyekért a kommunista pártok által irányított ifjúsági szervezetek is harcba szállnak. Például a Német Kommunista Párt 1970-ben a következő öt alapvető jogot hirdette meg:

- jog a humanista, tudományosan megalapozott oktatásra;
- jog az ifjúságot érintő kérdések meghatározásában való részvételre;
- jog a társadalombiztosításra és az egyenlőségre;
- jog a szabad idő ésszerű megszerzésére;
- jog a békére, a háborús propaganda, a militarista és a neofasiszta pestis elleni védekezésre.⁹

A Német Munkásifjúság Szocialista Szövetsége a fenti alapokat a saját programjává tette, s az 1976-ban meg-

tartott V. kongresszusán *akcióprogramot* fogadott el az alapvető jogok megvalósítására.

Görögországban 1974-ben nyílt lehetőség arra, hogy hozzákezdjenek a demokratikus szabadságjogok helyreállításához. A *Görög Kommunista Ifjúsági Szövetség* 1976-ban megtartott I. kongresszusa programot fogadott el „*Az ifjúság alapvető jogaiért – a boldog holnapért; az új demokráciáért és a szocializmusért!*” címen, amely a munkához, a társadalombiztosításhoz és az egészséghez; a művelődéshez; a szabad időhöz; a kultúrához és a sporthoz; a társadalmi és a politikai életben való részvételhez; a független és demokratikus Görögországban a békés élethez való jogot hirdeti meg azzal, hogy folyamatosan figyelemmel kell kísérni az ifjúság új szükségleteit és követelményeit, s ezekkel szélesíteni kell a programot.¹⁰

Ausztria, Svájc, Belgium kommunista ifjúsági szövetségei ugyancsak rendelkeznek hasonló programmal. Nyugat-Berlin Szocialista Egységpártja, a Szabad Német Ifjúsági Szövetség szintén fellép az ifjúság alapvető jogaiért. A Norvég Kommunista Párt „*Együttműködés a biztonságért, a demokráciáért és a nép gazdasági hatalmáért!*” című választási programjában küzd az ifjúság alapvető jogaiért is. A Francia Kommunista Párt az 1977. évi választási programban, az Olasz Kommunista Párt pedig az 1976-ban megtartott legutóbbi kongresszusán fogalmazta meg az ifjúság jogait.

Az ifjúság alapvető jogait tartalmazó programokból *az alábbi általános következtetéseket lehet levonni:*

a) e programokban az ifjúság mindennapi követeléseai szorosan összekapcsolódnak az ifjú nemzedék jövőjével;

b) szoros kapcsolat figyelhető meg a munkásosztály és az ifjúság követelése között;

c) e programok az ifjúság összes ha-

ladó erőinek a széles platformját képezik;

d) s megmutatják azt az utat, amelyen az ifjúság hatékonyan fel tud lépni a monopóliumok hatalma ellen.

Az ifjúság alapvető jogainak nagy részét a kapitalizmus jelenlegi körülményei között is meg lehet valósítani harcok árán – mutat rá R. Bach –, ám a tapasztalat azt mutatja, hogy a monopóliumok még a legkisebb reformokkal szemben is kegyetlenül fellép, s a már kivívott eredményekért is naponta harcot kell folytatni.

Janus Janiczki, a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolájának docense téziseiben a fejlett kapitalista országok ifjúságának a *választási harcban való részvételét* vázolta fel. A választásról mint harci formáról szólva aláhúzta, hogy a marxizmus-leninizmus megalapítói támogatták a parlamenti harcot a munkásosztály törekvéseinek megvalósítása érdekében. Napjainkban a parlamenti harc, a választási küzdelem számos nyugat-európai kommunista párt egyik legfontosabb mozgalmi formája.

Az ifjúság részvétele a választási akciókban jelentős mértékben megnövekedett az utóbbi években, ami azzal hozható összefüggésbe, hogy a választási korhatárt a 18. életévre szállították le. A 18–25 éves választók a kapitalista országokban az összes választók 15–20%-át teszik ki. Természetesen a *fiatal választók politikai orientációja még nem eléggé stabil*, de az már most is látható, hogy potenciálisan az ifjú választóktól várható a legtöbb változtatás a politikai erők alakulásában.

A fiatal választók kategóriáinak sajátosságait Janiczki az alábbiak szerint jellemezte:

a) a fiatal választók politikai orientációját alapvetően az határozza meg, hogy *mely társadalmi osztályhoz, illetve réteghez tartoznak*. Nyugat-Európa országaiiban a munkások 65–80%-a a

kommunistákra és a szociáldemokratákra szavaz. A fiatalok politikai orientációja általában nem tér el nagy mértékben az idősebb korosztályokétól (bár kétségtelenül megfigyelhetők sajátosságok is);

b) az ifjúság aktivizálása az osztályharcban erősíti a baloldali pártokra való orientációt. Ez különösen szemléletesen mutatkozott meg a hatvanas évek végi ifjúsági megmozdulásokon, a parlamenten kívüli erők akcióiban;

c) valamennyi politikai párt igyekszik a saját oldalára állítani az ifjúságot a választási kampányban, s főként a társadalmi haladás jelszavával és az ifjúság anyagi helyzete javításának jelszavával igyekeznek elérni ezt. A jobboldali pártok a fiatal választók szemében igyekeznek lejáratni a baloldali erők programját és a reálisan létező szocializmus eredményeit. A jobboldali propaganda hatása kimutatható az ifjúság körében;

d) a fiatal választók politikai orientációjának alakulására – az olyan objektív tények mellett, mint például az osztályhelyzet, illetve az ezzel kapcsolatos társadalmi pozíció – hatással vannak *eszmei-politikai tényezők is*, amelyek azonban még nincsenek eléggé feltárva tudományosan.

BURZSOÁ NÉZETEK AZ IFJÚSÁGRÓL

Gerhard Neumann, az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának osztályvezetője azt vizsgálta előadásában, hogy a *fejlett tőkésországok antikommunista körői miként igyekeznek növelni befolyásukat a fiatalok között és az ifjúsági szervezetekben*. Neumann szerint napjainkban a nyugat-európai országokban a demokratikus ifjúsági mozgalmak erőteljes fellendülésének vagyunk tanúi. Míg a korábbi évek ifjúsági mozgalmait az ösztönösség és gyak-

ran a koncepciónélküliség jellemezte, addig ma a szervezettséget és a mind határozottabbá váló célirányosságot lehet megfigyelni. Bár változtak a harci formák, a hatvanas és a hetvenes évek demokratikus ifjúsági mozgalmait *egyeséges folyamatként* kell felfogni, amelynek közös gyökere a burzsoá társadalom mély válságából ered.

A burzsoá ideológusok véleménye szerint ugyan már elcsendesedett a lázadás „nagy hulláma”, s az ifjúsági mozgalom az „elkopás jeleit” mutatja; ennek ellenére a nyugat-európai országok uralkodó körői intenzifikálják az ifjúságra gyakorolt ideológiai és politikai hatásukat azzal a céllal, hogy az ifjúság növekvő aktivitását a kapitalizmus erősítésének a szolgálatába állítsák; illetve megakadályozzák a szocializmus eszméinek az ifjúság közötti terjedését. Míg korábban általában a kommunisták léptek fel az ifjúság érdekeinek védelmében, manapság megfigyelhető, hogy más politikai erők is szívesen tetszelegnek az ifjúság érdekei védőinek a szerepében – s mindezt a kapitalizmus és a szocializmus közötti „középutas” pozícióból, amely lényegében a kapitalista magántulajdonosi viszonyok megőrzését szolgálja.

Az NSZK antikommunista politikai körökben az *ifjúságpolitika profilrozására* törekednek. Például a Kereszténydemokrata Szövetség 1974-ben „Az ifjúságpolitika alapelvei” címen elfogadott dokumentumában, valamint „Alapprogramjában” főként az ifjúság közötti célirányos eszmei-politikai munka fontosságát hangsúlyozzák. A Német Szociáldemokrata Párt 1974-ben felvetette, hogy új programmal kívánja felváltani az 1964-ben kidolgozott ifjúságpolitikai irányelveket. Az NSZDP vezetőinek elképzelése szerint az ifjúságnak „a demokratikus szocializmushoz vezető út mozgó erejévé” kell válnia. Az egyházi körök szintén fokozzák az ifjúság közötti aktivitásukat. A katolikus püs-

pöki színódus 7. ülészsaka 1975-ben dokumentumot fogadott el „Az egyház ifjúság közötti munkájának céljai és feladatai” címen, amely az ifjúság szellemi „hitetlensége” elleni harcot állítja a középpontjába, s abban akar segítséget nyújtani az ifjúságnak, hogy megtalálja az „élet értelmét”.

Az antikommunista irányzatok főbb törekvéseit a következőkben lehet összefoglalni:

Először: a demagógia minden eszközzel azt a tudatot kívánja erősíteni az ifjúságban, hogy csak a polgári demokrácia képes biztosítani az igazi, korlátlan szabadságot; ezzel szemben a szocialista országokban hiányzik a szabadság. Ezért kell kampányt folytatni az „emberi szabadságjogok védelmében”.

Másodszor: minden áron erősíteni kívánják ideológiai hatásukat az ifjúság politikai szervezeteiben, mindenekelőtt a jobboldali pártokhoz tartozó ifjúsági szervezetekben, hogy ellensúlyozzák a szocialisták és a kommunisták befolyását az ifjúság körében. Ez a törekvés sikerrel is járt, mert a Kereszténydemokrata Szövetséghez tartozó „Fiatal Unió” elnevezésű ifjúsági szervezetnek sikerült növelnie a taglétszámát.

Harmadszor: igyekeznek hatásukat kiterjeszteni a szervezeten kívüli fiatalokra, mindenekelőtt a tanulóifjúságra és a leányokra.

Az NSZK-ban kétségtelenül „Az ifjú szocialisták” szervezete a legnagyobb létszámú és a legnagyobb politikai befolyással rendelkező ifjúsági szervezet, amely számos kérdésben „baloldalibb” a saját pártjánál. Látni kell azonban azt is, hogy az SZDP-n belül kitartó harc folyik a fiatal szocialisták „megfegyverzéséért” és a „demokratikus, szocialista-reformista” szellemben való neveléséért.

A konferencián több előadó foglalkozott az ifjúsággal kapcsolatos *burzsoá elméletek bírálatával*, valamint a nyu-

gat-európai fejlett tőkésországok ifjúságának *értékrendszerében végbemenő változásokkal*.

Ivan Angelov, a bolgár Társadalomelméletek Intézetének tudományos munkatársa azt fejtegette, hogy a tudományos-technikai forradalom körülményei között miként alakul a kapitalista országokban a *fiatal munkások tudata, munkaerkölcse*. Abból indult ki, hogy egyfelől a burzsoá társadalomtudományban az ifjúság mozgalmait az általános demokratikus mozgalmaktól teljesen elszakítva vizsgálják; másfelől teljesen elhatárolják magukat a marxista metodológiától és vizsgálati megoldásoktól, ami végső soron ahhoz vezet, hogy az ifjúsággal kapcsolatos kutatásokban az uralkodó osztály véleményének megfelelő következtetésekre jutnak.

A burzsoá tudományban még ma is visszhangot kapnak az ifjúságról mint „új, független társadalmi osztályról”, „valódi forradalmi osztályról” szóló nézetek, amelyek a tudományos-technikai forradalom körülményei között kiegészülnek az ifjúságról mint „*az új tudás és technika osztályáról*” szóló teóriával. Ez a koncepció természetesen azt szolgálja, hogy csökkentse az ifjúság osztályöntudatának fejlődését, eltérítse a fiatalokat a munkásosztály harcától. A tudományos kutatásokban nagy teret kap az ún. „*ipari demokrácia*” fejlesztése, az „*ipari konfliktusok*” vizsgálata, amelyben arra a következtetésre jutnak a burzsoá tudósok, hogy az ún. poszt-indusztriális társadalom strukturális fejlődése sem tudja megoldani a fizikai munka problémáját és csökkenteni a munkásoknak a harcra való hajlamát.

Az Egyesült Államokban az uralkodó köröket nyugtalanítja a fiatalok „*új munkaerkölcse*”, amely tagadja a régi, hagyományos amerikai munkaerkölcsöt, a szorgalmas munka tiszteletét. Az empirikus kutatás adatai azonban nem igazolják a „régie etika” abszolút tagadását. A megkérdozetteknek ugyanis

csak 30⁰/₀-a válaszolt úgy, hogy a szorgalmas munka és az ezzel kapcsolatos elvárások és remények nem játszanak különösebb szerepet az életükben. Emellett az 1968. évi 69⁰/₀-kal szemben 1971-ben a megkérdezetteknek csak 39⁰/₀-a tartott ki amellet, hogy „a nehéz munka bőségesen kifizetődik”. A fiatal munkások mind gyakrabban adnak tagadó választ arra a kérdésre, hogy: „érezte-e, hogy a munkája során létrehozott valami hasznosat és jót?”. Az igenlő válasz a húszéveseknél nem haladja meg a 23⁰/₀-ot, a 21–29 éves munkásoknál ez 25⁰/₀, a 30–44 éveseknél 38⁰/₀, a 45–64 éveseknél a 43⁰/₀-ot éri el.

Az adatokból tehát egyrészt azt a következtetést lehet levonni, hogy az ifjúság nem idegenkedik a munkától, ugyanakkor a munka számos elemével elégedetlen. A hetvenes években a munkaerőkölcsben bekövetkezett változás érzékelhetővé vált a *termelésirányítás*-hoz (az üzemi hatalomhoz) való viszony alakulásában is. Míg 1968-ban a megkérdezett fiatalok 56⁰/₀-a válaszolt úgy, hogy nem érdekli a munkában való alárendeltség, 1971-ben már csak 36⁰/₀ adott ilyen választ, s általában 86⁰/₀ foglalt állást a termelésirányításban érvényesülő *tekintélyelv* ellen, s nyilatkozott úgy, hogy a társadalomban valódi, törvényes hatalomnak kell érvényesülnie.

Jekatyerina Küneva, a bolgár Társadalomelméletek Intézetének csoportvezetője a burzsoáziának azokról az ideológiai spekulációiról beszélt, amelyekkel hamis képet igyekeznek kialakítani az ifjúság helyzetéről, a társadalomban elfoglalt helyéről. Néhány adattal még teljesebbé tette a nyugati tőkésországok munkásifjúságának helyzetéről a Kargalova előadásában jellemzett képet. Nyugati forrásmunkákat idézve megemlítette, hogy a kapitalista országok ifjúságát nemcsak a munkanélküliség réme fenyegeti, hanem a *kedvezőtlen bérpoli-*

tika is nyomasztó teherként nehezedik rájuk. Ugyanis a legtöbb kapitalista országban a fiatal munkások 30–70⁰/₀-kal kevesebb bért kapnak idősebb szaktársaiknál.¹¹

Küneva bírálta azokat a burzsoá nézeteket, amelyek szembeállítják egymással a „passzív munkásifjúságot” és a „lázadó diákság zajos akcióit”. Utalt arra, hogy a hatvanas évek végi mozgalmak idején mintegy 425 millió munkás vett részt a sztrájkokban és tüntetéseken s ezek nagy része fiatal munkás volt.

A „nemzedékek konfliktusáról” szóló burzsoá koncepciót jellemezve *Lewis Feuer és Jürgen Habermas* nézeteit elemezte. *Lewis Feuer* a „Kommunista Kiáltvánnyal” szemben megkísérelte kidolgozni a „*Nemzedéki Kiáltvány*”-t,¹² amely azt hangoztatja, hogy míg az osztályellentéteket a „kizsákmányolás” szóval lehetett definiálni, addig a nemzedéki ellentét kulcsszava az „elidegenedés”. Ez – mutatott rá Küneva – azért tarthatatlan, mert Marx jellemzése szerint az elidegenedés oka nem a nemzedéki ellentétekben gyökerezik, hanem az antagonisztikus osztálytársadalom tényében, abban, hogy a munkás meg van fosztva a termelési eszközöktől és munkájának a gyümölcsöitől. S a tudományos-technikai forradalom körülményei között, amikor hallatlan mértékben intenzifikálódik a termelés, a futószalagos munka, főként a fiatal munkások érzik az elidegenedést. S ha ehhez még hozzátesszük a létbizonytalanság érzését is, érthetővé válik, hogy az ifjúságnak, amely az alkotó aktivitásra törekszik, nem az idősebb nemzedékkel kell megvívnia a harcát, hanem vele együtt a monopolkapitalista társadalommal, amelynek mindinkább feltárul antihumanista jellege. *Jürgen Habermas: Az ésszerű társadalom* című munkájában¹³ többek között azt állítja, hogy a marxista elmélet két kategóriája: az osztályharc és az ideológia „kimegy a ko-

rábbi használatból”, s „az államilag szabályozott kapitalizmus” körülményei között az *osztálykonfliktus latens jelen-séggé válik*. Habermas az osztálykonfliktus helyetti „új konfliktus zónáját (mezőjét)” keresve arra a következtetésre jut, hogy a tiltakozás egyedüli „potenciálját”, amely „az új konfliktus zónáját gravitálja”, az egyetemek, a diákszallók ifjúsága és a gimnazisták képezik. Ezek szerint a társadalmi haladás alapvető mozgatója a nemzedéki ellentét.

A burzsoá ideológusok sajátágosan látják és magyarázzák a munkásifjúság helyzetét is. A munkásosztály „*deradikalizálódásának*”, a létező burzsoá társadalmi rendszerbe való „*beintegrálódásának*” tételéből kiindulva azt állítják, hogy a munkásosztály határa a tudományos-technikai fejlődés következtében olyannyira kiszélesedett, hogy tulajdonképpen már csak a szakképzetlen, nehéz fizikai munkát végző munkásokat lehet valóban munkásnak tekinteni – s csak ebben az összefüggésben lehet beszélni a munkásifjúságról is. A burzsoá tudósok a munkásifjúságot nem a termelés szférájában elfoglalt helyük szerint, hanem *társadalom-pszichológiai szempontból* tipizálják. Ennek érzékeltetésére Küneva idézte *M. Cartert*, aki a fiatal munkásokon belül megkülönböztette azokat, akik főként

a) a centralizált családra, az otthoni körülményekre orientálódnak;

b) akik a realista munkástípust képviselik, s az életet minden illúzió nélkül olyannak fogadják el, amilyen;

c) s végül a nyomasztó, felesleges típus, amely nem tartja be a társadalmi rendet és törvényeket.¹⁴

Küneva feltette a kérdést: egyet lehet-e érteni a burzsoá kutatóknak azzal az állításával, hogy a hatvanas évek végi ifjúsági mozgalmak lecsillapodása egyben az ifjúsági mozgalom végét is jelenti. Ez a hibás elképzelés különösen *Jianni Statera: Az utópia halála*¹⁵ című

munkájában fogalmazódott meg, aki úgy látja, hogy a fejlett tőkésországok munkásifjúságára és egyetemi hallgatóira napjainkban az „apátia” jellemző. Ezzel szemben a legutóbbi olaszországi diákmegmozdulások azt mutatják, hogy az ifjúság elégedetlen, nem hisz a jövőjében, a munkalehetőségek biztosításában.

Küneva előadásában érintette az ún. „ifjúsági ellenkultúra” problémáját is, rámutatva, hogy igen divatos témává vált ez a polgári sajtóban, ahol gyakran lehet olvasni az „ifjúsági ellenkultúra” értékeiről, eszméiről, sajátos stílusáról stb. *Geoff Mungham és Geoff Pearson* monográfiájára¹⁶ hivatkozva rámutatott, hogy a fiatal munkások között az „ellenkultúrának” csak kevés híve van, s inkább csak a közép- és kispolgárság ifjúságára, az egyetemek és diákszallók tanulóira jellemző. Az „ifjúsági ellenkultúrát” interpretálva a burzsoá kutatók nem a valóságos társadalmi és osztályproblémákból indulnak ki, hanem az ifjúság sajátos pszichológiájából, életstílusából. A burzsoá propagandában azért kap olyan nagy teret az „ellenkultúra” dicsőítése, mert ez eltereli az ifjúság figyelmét a valóságos társadalmi harcra.

VÁLTOZÁSOK A NYUGATI IFJÚSÁG ÉRTÉKRENSZERÉBEN

V. J. Wulf, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének csoportvezetője a nyugati, főként az amerikai szociológusok felmérései alapján átfogó képet adott a fejlett tőkésországok ifjúságának „*tömegetudatában*” *kirajzolódó új tendenciákról*. Wulf az új jelenségeket a hatvanas évek „baloldali” radikális mozgalmainak a sajátosságaival összevetve érzékeltette. Megállapította, hogy a „baloldali” radikalizmus válsága a

legszemléletesebben az „új baloldal” ideológiájában tükröződött, amely „a társadalom gyors forradalmi átalakításának” szándékától, hamarosan a másik végletbe csapott át; a „baloldali” radikalizmuson belül ugyanis kezdett növekedni a hagyományos értékek, a konzervatív ideológia iránti érdeklődés.

A burzsoá szociológusok felméréseikkel azt bizonygatják, hogy a „baloldali” radikalizmusnak sohasem volt számottevő bázisa az egyetemi hallgatók között. A Gallup Intézet 1970-es kutatása szerint a megkérdezett hallgatóknak csak 4⁰/₀-a azonosult „a baloldali” radikalizmussal. Egy 1968-as franciaországi felmérés szerint az egyetemi hallgatóknak csak 12⁰/₀-a értett egyet a társadalom „radikális átalakításával”; Olaszországban 1969-ben a hallgatóknak csak 9⁰/₀-a támogatta a radikális módszereket. E felmérésekből kiderült, hogy a hallgatók túlnyomó többsége a hagyományos értékeket követi, s a „csendes többség” megőrizte morális stabilitását.

Számos burzsoá szociológus, például J. Michener, állítása szerint a hatvanas évek ifjúsági mozgalma a legnagyobb hatást az életstílusra gyakorolta, s tulajdonképpen „az ifjúsági forradalom inkább szociális-kulturális forradalom, mintsem politikai”.¹⁷ Az „új baloldal” elsősorban az új életstílussal (pop-zene, hosszú haj, zsargon stb.) hatott a tömegtudatra. F. Ambrasster felmérése szerint ugyanis az „új baloldaliak” eszméjét a munkásifjúságnak csak 3⁰/₀-a vallja a magáénak. Ugyanakkor az „el-lenkultúra” külsődleges jellemzőit már az idősebb nemzedék egyes rétegei is átvették. Úgy tűnik, hogy ez a „kulturális radikalizmus” tovább fejlődik.

Hiba lenne azonban nem meglátni, mutatott rá Wulf, hogy – az ifjúság politikai aktivitása korábbi formáinak változásától eltekintve – *megfigyelhető az ifjú nemzedék politikai tudatának a növekedése is.* Az a tény például, hogy a munkáskörnyezetből származó

egyetemi hallgatók 82⁰/₀-a, a dolgozó fiatalok 67⁰/₀-a fejezte ki támogató véleményét az 1970-es évek elején a tiltakozó mozgalmakkal kapcsolatban, ezzel szemben pedig a munkásszármasú egyetemi hallgatóknak csak 14⁰/₀-a, a dolgozó fiataloknak 21⁰/₀-a volt hajlandó támogatni a baloldal-ellenes erők mozgalmait és a kormányt, azt mutatja, hogy a radikális hagyományok erősen hatnak az amerikai ifjúságra.¹⁸ A burzsoá kutatók kénytelenek elismerni, hogy a fiatalok – s különösen a munkásifjúság – kritikusan szemléli az amerikai politikai rendszert és intézményeit. A megkérdezett munkásfiatalok 60⁰/₀-ának az a véleménye, hogy az amerikai társadalmat csak az elnevezése szerint lehet demokratikusnak nevezni, és sokan meg vannak győződve arról, hogy az amerikai politikai rendszer funkcionálásában a nép széles tömegei gyakorlatilag nem vesznek részt, ez csupán csak szűk körök érdeke.¹⁹

Az amerikai szociológiai kutatások szerint megfigyelhető, hogy *megkezdődött az értékek átrendeződésének folyamata.* Arra a kérdésre, hogy a fiatalok személyesen részt kívánnak-e venni valamely társadalmi probléma megoldásában, a diákszállók végzős növendékei közül 45⁰/₀ adott pozitív választ, s 54⁰/₀-uk úgy nyilatkozott, hogy készek részt venni a „szabadságért” indított akciókban, amely fontosabb számukra, mint a fizetéssel és a karrierrel kapcsolatos elképzelések. A munkásfiatalok közül csak 34⁰/₀ jelentette ki, hogy „a pénz nagyon fontos számukra” (1971-es adat).²⁰

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a „siker”-nek nincs vonzereje a fiatalok között. Csupán a „siker”, a „pénz”, a „karrier” hagyományos fogalma változott meg. A hetvenes évek közepén négy fiatal munkás és egyetemista közül legalább 3 azt a vágyát fejezte ki, hogy szeretné, ha az amerikai társadalomban nagyobb értékük lenne az olyan értékfogalmaknak, mint az „ön-

kifejezés”, a „személyiség önmegvalósulása”. J. Michener megjegyezte, hogy „a fiatalok nem akarnak úgy dolgozni, mint ahogyan az elődeik dolgoztak – egész életükben semmiféle szellemi kielégülést sem kapva a munkától”.

A hetvenes években a tiltakozás új formái alakultak ki az amerikai ifjúság között. Ezekben a formákban az új nemzedék megpróbálja összekapcsolni a kapitalizmus szociális problémáival és bűneivel szembeni kritikai magatartás elemeit az azok megváltoztatásának szándékával – de a kapitalizmus keretein belül. Ez lényegében abban fejeződik ki, hogy tömegesen igyekeznek bevonni az ifjúságot a különféle társadalmi problémák megoldásába – elsősorban a helyi politika szintjén (a megyei, községtanácsi munkában, a különféle bizottságokban való részvételben stb.). A fiatal politikuskoknak ez a típusa azt tekinti céljának, hogy humanista szándékoktól vezérelve segítséget nyújtson a társadalom tagjainak mindennapi anyagi, pszichológiai és erkölcsi problémáinak a megoldásában, az önállóság, a függetlenség érzésének fejlesztésében, a társadalomhoz, valamint az önmagához való társadalmi-kritikai viszony tudatosításában. A hetvenes évek amerikai ifjúságára jelentős hatással van „az új életstílus”-konceptió, amely tulajdonképpen a „baloldali” radikális ideológia egyik „variánsának” tekinthető a mai körülmények között.

A fejlett kapitalista országok kommunistái az ifjúság közötti tömegpolitikai munkájukban igyekeznek elősegíteni a „burzsoá gondolkodásmóddal való szakítást”, megmutatni a burzsoá társadalom társadalmi, gazdasági, eszmei és erkölcsi válságát. Nagymértékben megnövekedett a kommunisták felelőssége a munkás- és egyetemi ifjúság fellépé-

sei politikai és eszmei irányultságának a fokozásáért.

Összegezve megállapítható, hogy a nyugati fejlett tőkésországok ifjúsága tömegtudatában megmutatkozó új tendenciák arról tanúskodnak, hogy *figyelmre méltó fejlődés ment végbe a hetvenes évek fiatal nemzedékének értékrendszerében*. Az ifjúság sohasem veszi el az iránti készségét, hogy aktív és gyorsan változó formákban tiltakozzék, fellépjen azoknak a társadalmi problémáknak a megoldásáért, amelyek már túlmutatnak a kapitalista társadalom keretein.

*

A plenáris ülésen elhangzott előadások és a vita alapján megállapítható, hogy a szocialista országok tudósainak hatékony együttműködésével sokoldalúan feltárható az ideológiai harc és az ifjúság összefüggése. Már az eddigi eredmények is elismerést érdemelnek, ám a konferencia résztvevői további feltárásokat tartanak szükségesnek. A plenáris ülés után megtartott két szekcióülésen *határozat született két közös kötet kiadásáról*. Az egyik kötetben azokat a tanulmányokat gyűjtik össze, amelyek az ideológiai harc és az ifjúság kérdéseit vizsgálják. Ez a kötet a tervek szerint 1978 végén jelenik meg. A másik kötet a fejlett tőkésországok ifjúságának társadalmi, gazdasági helyzetével és harcaival foglalkozik majd, s előreláthatólag a közeljövőben jelenik meg orosz nyelven.

A konferencia fentiekben ismertetett anyagai „A békés egymás mellett élés ideológiai kérdéseivel foglalkozó akadémiai problémabizottság” orosz nyelvű bulletinjében látnak napvilágot.

Taksás Imre

JEGYZETEK

Az alábbi jegyzeteket a szerzők által megjelölt forrásmunkák alapján állítottuk össze:

¹ Le Peuple, 1974. 946. sz. 21. old.; Comment, 1975. XII. 1–15., 400 old.; Statistisches Jahrbuch der BRD 1971., 400 old.

² L'Humanité, 1972. VII. 18.

³ Time, 1976. december 13.; L'Humanité 1977. III. 12.; Options, 1976. 103. sz. 13. old.

⁴ Espresso, 1976. I. 4.

⁵ L'Humanité, 1975. X. 17.

⁶ L'Humanité, 1977. III. 2.

⁷ Rinascita, 1977. V. 6.

⁸ Kampens vej, programmatisk udtalelse, vedtaget på DKU's 31 kongres 18–19. maj. 1975. s. 12–18.; „Puty i cel'”, Vena, 1976/2. 189–190. old.

⁹ „Dvigatyel'progressza. Malagyoznaja programma GKP”. Düsseldorf 1970. 25–29. old.

¹⁰ Jeunesse Communiste de Grece (KNE), 1-er Congres, Athenes 18–22 Fevrier 1976. „Pour les droits fondamentaux de la jeunesse...”

¹¹ The Economist, 1977 január. 70. old.

¹² Lewis Feuer: The Conflict of Generati-

ons. The Character and Significance of Student Movements. London 1969.

¹³ Jürgen Habermas: Toward a Rational Society. London 1971.

¹⁴ Fred Milson: Youth in a changing Society. London 1972. 92–93. old.

¹⁵ Gianni Statera: Death of a Utopia. New York 1975. 272. old.

¹⁶ Working class Youth Culture, ed. Geoff Mungham–Geoff Pearson. London 1976.

¹⁷ J. Michener: What's good about Today's youth. U. S. News and World Report, 1973. XII. 10., 48. old.

¹⁸ P. Kasschan, H. Romsford, V. Bengston: Generational Consciousness and Youth Movement Participation. Contrasts in Blue Collar and White Collar Youth. The journal of Social Issues, 1974.

¹⁹ U. S. News and World Report, 1974. VI. 3., 66. old.

²⁰ D. Bill: Sensibilities in the 60's, Youth Divergent Perspectives Manning. P. K. ed New York–London–Sidney–Toronto 1973., 27. old.

INTÉZETI HÍREK

„A társadalmi struktúra és a szocialista tudat” kutatócsoport középtávú (1976—1980) terve*

A Társadalomtudományi Intézet kapott megbízatást a társadalmi struktúra témakörének gondozására, valamint e téma országos és nemzetközi kutatásainak koordinálására. A feladat egyben részét képezi a hazai struktúrakutatásoknak, azaz *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* című, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási iránynak, valamint az Országos Távlati Kutatási Terv keretében folyó *A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulása Magyarországon* című akadémiai főirány kutatásának is. Mindez tehát azt jelenti, hogy a társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulásának összefüggéseit az alábbi területeken kutatjuk:

– a társadalmi struktúrára vonatkozó elméleti kutatási eredmények és a hazai empirikus anyagok szintetizáló feldolgozása;

– a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség belső rétegződésének folyamata, valamint az osztályok, rétegek közötti közeledés tendenciáinak elemzése;

– az egyes osztályok, rétegek tudat-

állapotát befolyásoló tényezők hatása és mértéke.

A téma kutatásával kapcsolatos *célkitűzés* az, hogy tudományos feltárásainkkal, vizsgálódásainkkal és elméleti eredményeinkkel hozzájáruljunk az MSZMP XII. kongresszusa előkészítéséhez, a mai magyar társadalom struktúrájának és a strukturális változások folyamatának jellemzéséhez. E célkitűzés magában foglalja:

a) az osztályképző ismérvek alkalmazását a mai magyar társadalomra, valamint a struktúrakutatás elméleti és metodológiai problémáinak elemzését;

b) a hetvenes évek magyar társadalmának – osztály- és rétegtagozódásának – leírását, az egyes osztályok és rétegek belső rétegződését;

c) az osztályok és rétegek közeledésének tendenciáit, a közeledés fogalmának értelmezését, a közeledést megvalósító gazdasági és társadalmi folyamatok jellemzését.

A fenti célkitűzéssel járó kutatások egyszersmind *alapkutatások* is, hiszen társadalmunk strukturális viszonyainak, osztály- és rétegtagozódásának pontos ismerete elengedhetetlen mind a politikai döntéshozatal intézményei, mind pedig a társadalomtudomány különböző ágazatai számára. Azaz „a konkrét viszonyok konkrét elemzése”, valamint az életmód, a társadalmi tudat, a társadalmi-politikai aktivitás és részvétel

* Az alábbi ismertetés része annak a sorozatnak, amelyet folyóiratunk előző számában indítottunk el a Társadalomtudományi Intézet kutatócsoportjai középtávú (1976–1980) terveinek bemutatása céljából.

stb. vizsgálata egyaránt szervesen összefügg társadalmunk strukturális viszonyainak megismerésével. Ez egyben azt is jelenti, hogy a fenti területek kutatási eredményei jelentősen hozzájárulhatnak a társadalmi struktúra teljesebb megismeréséhez.

Középtávú kutatási tervfeladatainkból fakadó munkánk szervesen kapcsolódik a „Társadalmi struktúra és szocialista tudat” kutatócsoport – illetve a csoport jogelődjének – kutatási tradícióihoz. Mint ismeretes, korábban (a hatvanas évek második felében) jelentős kutatások folytak a Társadalomtudományi Intézetben a munkásosztály fogalmáról, társadalmi-politikai aktivitásáról, egy-egy kiemelt nagyüzem, jellegzetes regionális egység, illetve népgazdasági terület munkásainak gazdasági helyzetéről, életmódjáról, társadalmi tevékenységéről. E kutatások során az elméleti jellegű közelítéseket empirikus szociológiai felvételek egészítették ki. A munkásosztály kutatása mellett a budapesti és a vidéki értelmiség, valamint a termelőszövetkezeti parasztság helyzetét is vizsgáltuk.

Emellett fontos szerepet kaptak még a társadalmi struktúra elméleti kérdéseivel, változásával, mozgástendenciáival, fogalmi apparátusának kidolgozásával kapcsolatos kutatások. A korábbi kutatások eredményei részben publikációs formában jelentek meg, részben pedig felhasználták a különböző vezető szervek társadalmi struktúráról szóló állásfoglalásainak kidolgozása során. Mindebből tehát az következik, hogy csoportunk a korábbi kutatási eredményekre támaszkodva végezheti a középtávú kutatási tervben kidolgozott feladatait.

A korábbi kutatási eredményeinken kívül természetesen messzemenően figyelembe vesszük más kutatási intézmények eredményeit is, és igyekszünk kapcsolatainkat tovább szélesíteni és erősíteni minden olyan kutatóhellyel, il-

letve kutatási bázissal (akadémiai intézmények, egyetemi tanszékek, üzemi szociológiai laboratóriumok, s egyéb kutató helyek), amelyek szintén kutatják a társadalmi struktúrát, illetve ilyen jellegű munkát is végeznek. A széles körű együttműködést a Társadalomtudományi Intézet *strukturakutatókat koordináló* feladata is indokoltá teszi.

Tekintettel vállalkozásunk összetettségére, a társadalmi struktúra kérdéskörének rendkívül bonyolult összefüggés-rendszerére, valamint a kutandó témák sokaságára, középtávú kutatási tervünkben három kiemelt témára koncentrálnunk. Ezek a következők:

1. Az osztályok közeledésének főbb problémái a szocializmus fejlődésének jelenlegi szakaszában.
2. A munkásosztály belső rétegződése és dinamikája.
3. A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk.

1. AZ OSZTÁLYOK KÖZELEDÉSÉNEK FŐBB PROBLÉMÁI A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK JELENLEGI SZAKASZÁBAN

Az osztályok közeledésének gondolata az elmúlt években mindjobban elterjedt a politikai és a társadalomtudományi gyakorlatban. Többnyire hipotetikusán fogalmazódik meg, mintegy társadalmi fejlődésünk várható tendenciájaként. Kutatásunk célja ezzel az, hogy a kutatásokban, a tudományos társadalomelemzésben *értelmezzük az osztályok és rétegek közeledésének tételét, alternatív javaslatokat adjunk*, valamint bemutassuk, leírjuk azokat a főbb gazdasági és társadalmi (termelési és fogyasztási, politikai és kulturális, valamint ideológiai és az életmód változásával kapcsolatos) tendenciákat, amelyek a közeledés irányával, ütemével, ellentmondásaival és problé-

maival, ezek okaival és befolyásolásuk lehetőségeivel a leginkább összefüggnek. Tehát az osztályok és rétegek közeledésének tendenciái mellett szükségszerűen gondot fordítunk az osztályok és rétegek differenciációs jelenségeire is, hogy a közeledés és differenciáció dialektikájában érzékeltethessük a magyar társadalom strukturális fejlődését. A kutatásokon belül kiemelten kívánunk foglalkozni a munkásság és a termelőszövetkezeti parasztság, valamint a munkásság és a műszaki értelmiség közeledésének vizsgálatával.

*Metodológiai*lag – a hazai szociológiai kutatások gyakorlatának megfelelően – elméleti és empirikus vizsgálatokat egyaránt tervezünk. Egyfelől a hatvanas évek második és a hetvenes évek első felében készült – a fenti célokra felhasználható – kutatási eredmények és adatfelvételek anyagainak *másodlagos feldolgozását és szintetizálását* tervezzük, másfelől viszont – a másodlagos feldolgozásokkal szoros összefüggésben – *újabb empirikus felvételeket* indítunk.

A *munkásosztály és a műszaki értelmiség közeledésének* kutatására részt veszünk a hét szocialista ország együttműködésével induló *Az ipari munkásság és a műszaki értelmiség közeledése* című empirikus szociológiai vizsgálatban. A szocialista országok együttműködésében sorra kerülő vizsgálat közös vizsgálati alapelvek, módszerek alapján megközelítőleg hasonló minta szerint történik (egységes kérdőív feldolgozásával), amely a hazai eredményeken túl várhatóan nemzetközi összehasonlításra is alkalmas lesz. A felvétel előkészületei 1976-ban kezdődtek, a próbafelvételre 1977 őszén, a tényleges felvételle 1978-ban kerül sor, az adatok összegezése 1980-ra várható.

A *munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság közeledésének* vizsgálatára – az említett másodlagos feldolgozásokon túl – két községben: a

Csongrád megyei Királyhegyesen és a Borsod megyei Tard községben tervezzük teljes körű empirikus szociológiai felvételt, amelynek anyaga az osztályok közeledése mellett várhatóan arra is alkalmas lesz, hogy az adott települések strukturális változásait összevethessük Erdei Ferenc és Szabó Zoltán korabeli szociográfiai vizsgálateival. Királyhegyes tradicionálisan mezőgazdasági foglalkozású lakossága, valamint Tard erősen iparra orientált lakossága egyben több oldalú összehasonlítási lehetőséget is biztosít számunkra. A két község lakossága körében tervezett vizsgálatunkat 1977-ben indítottuk, az első kutatási részeredmények 1978-ra készülnek el.

2. A MUNKÁSOSZTÁLY BELSŐ RÉTEGZŐDÉSE ÉS DINAMIKÁJA

A munkásosztály fejlődése változatlanul meghatározó alapját képezi szocialista társadalmunk struktúrájának. A munkásosztállyal kapcsolatos kutatásokat ezért a továbbiakban is alapvető fontosságúnak tartjuk. Kutatásunk jelenlegi szakasza – a korábbi munkásosztálykutatások szerves folytatásaként – a munkásosztály belső rétegződésének mélyebb megismerését és a rétegződés dinamikájának feltárását célozza. Ezzel szeretnénk *elősegíteni* a munkásosztály társadalmi helyének, szerepének *további pontosítását*, az osztály és az osztályon belüli rétegződés összefüggéseinek feltárását, valamint a munkásosztályon belüli *homogenizációs* folyamatok dimenzióinak (ható és ellenható tendenciáinak) a megismerését. A kutatás során alternatív javaslatokkal kívánunk hozzájárulni az alapvető fogalmak és az osztályon belüli tagoltsági viszonyok értelmezésének pontosításához és konkretizálásához. Továbbá célul tűztük az osztályon belüli homogenizálódás és differenciálódás ütemével, ellentmondásaival és befolyásolási lehetőségeivel

leginkább összefüggő tendenciák bemutatását, leírását. A kutatás során kiemelten vizsgáljuk a politikailag és társadalmilag exponált munkásrétegeket, így a nagyüzemi munkásságot, a bejáró munkásságot, valamint az osztályok közeledésében „átmeneti” helyzetben levő rétegeket.

Metodológiai a hatvanas és hetvenes évek munkásosztállyal kapcsolatos kutatási eredményeinek felhasználására és a különféle munkás tárgyú empirikus szociológiai vizsgálatok *másodlagos feldolgozására* törekszünk. Munkánk során természetesen támaszkodni fogunk – az említettek kivül – az elmúlt évtizedekben publikált szociográfiai, statisztikai, demográfiai, településszociológiai, közgazdasági stb. vizsgálatok eredményeire is. Nagyobb szabású új, empirikus felvételt a tervidőszakban nem tervezünk, ugyanis megítélésünk szerint a munkásosztállyal kapcsolatos társadalomtudományi vizsgálatok másodlagos feldolgozására és analizésére megfelelő mennyiségű felvétel áll rendelkezésünkre. (A jelenleg folyó és a kutatási időszak végéig tervezett munkásosztállyal kapcsolatos kutatásokat természetesen ugyancsak figyelemmel kísérjük.)

Munkánkban messzemenően igyekszünk felhasználni a szocialista országokban folyó munkásosztállyal kapcsolatos kutatások tapasztalatait, elméleti és módszertani eredményeit. Megítélésünk szerint a munkásosztály kutatásában – szocialista relációban – eredményes nemzetközi összehasonlító vizsgálatok előkészítésére is sor kerülhet a tervidőszakban. Emellett természetesen az együttműködés konkrét formáit (közös kiadványok, dokumentációk, kutatások, nemzetközi konferenciák stb.) is a tervidőszakban fogjuk kialakítani és pontosítani.

Kutatásunk eredményeit egy összefoglaló *monográfiában* 1980-ra tervezük kiadásra előkészíteni. Ez a mo-

nográfia a munkásosztály belső rétegződését fogja tartalmazni; azaz az alapvető munkásrétegek társadalmi helyzetét, életmódját, rétegspecifikumát kívánjuk sokoldalúan bemutatni, leírni és a több dimenzió (ágazat, koncentráció, szakma, kvalifikáció, iskolai végzettség stb.) által megragadott munkásrétegek sajátosságait elemezni. E monográfia elkészítésével párhuzamosan egy-egy exponált munkásréteg szociológiai leírását, jellemzését fogjuk elvégezni.

Mindenekelőtt a *nagyüzemi munkásosztálynak* – mint munkásosztályunk törzsének, alapvető rétegének – a leírására, jellemzésére vállalkozunk, valamint arra, hogy bemutassuk e rendkívül jelentős munkásréteg hetvenes évekbeli fejlődését és más munkásrétegekkel kapcsolatos viszonyát.

Különös figyelemmel vizsgáljuk a *bejáró munkások* gazdasági és társadalmi helyzetét, fejlődési vonalát. E közel egymilliós munkásréteg tanulmányozásával egyben választ kaphatunk a munkásság és a parasztság, valamint a város és a falu lakossága közötti *átmenet* feszültségeikkel, ellentmondásokkal teli útjának fontosabb szociológiai kérdéseire.

Kiemelten foglalkozunk a munkásosztály egyéb átmeneti rétegeivel is, így a *közvetlen termelésirányítók* sajátos munkásrétegével, az *ipari szövetkezetek munkásaival*, valamint az *állami gazdaságok munkásaival*. Mindhárom munkásréteg jellegzetes helyet foglal el a munkásság és más társadalmi osztályok, illetve rétegek között. Sajátos átmeneti helyzetük megismerésével és feltárással egyben adalékot kaphatunk az osztályok közeledésének folyamatához is.

3. A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK TUDATI TÜKRÖZŐDÉSE ÉS AZ EZZEL KAPCSOLATOS ÉRTÉKORIENTÁCIÓK

Az OTTKT hosszú távú terv célkitűzéseinek megfelelően már a jelenlegi tervidőszakban kísérletet kell tenni a társadalmi struktúra és a tudat közötti összefüggések vizsgálatára, a társadalmi struktúra rétegspecifikus tudati tükröződésének elemzésére. A tervezett kutatás e problémakörének a hazai irodalomban szinte első megközelítésére tesz kísérletet. A kísérleti jellegből következően nem törekszünk országosan reprezentatív érvényű megállapításokra, hanem inkább a társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződési mechanizmusainak vizsgálatát tűzzük ki célul.

A téma kutatásának kettős célja van. Egyrészt annak a feltárása, hogy a társadalmi egyenlőség és egyenlőtlenségek (különös tekintettel a munkamegosztási és anyagi egyenlőtlenségekre) miként tükröződnek az egyes rétegek tudatában és milyen ezzel kapcsolatos értékorientációk érvényesülnek az ideológiai szférában. Másrészt annak a megismerése, hogy a munkamegosztási és anyagi egyenlőtlenségek, ezek történeti változásai miként tükröződnek az egyes rétegek tudatában, milyen rétegspecifikus vélemények, értékelések, orientációk vannak ezzel kapcsolatban és milyen mechanizmusok befolyásolják ezeknek az egyenlőtlenségeknek a tudati tükröződését, a véleményeket, értékeléseket és orientációkat.

A kutatás szorosan kapcsolódik a *Szocialista tudat fejlődése* című, az Agitációs és Propaganda Bizottság témájához is.

*Metodológiai*lag a kutatásnak a jelen középtávú időszakra eső része elsősorban – bizonyos elméleti következtetésekre is alapot adó – *elővizsgálatnak* fogható fel. Ennek során a következő kutatásokat végezzük el:

– az egyenlőség-egyenlőtlenség problémakör egyetemes elmélet- és marxizmustörténeti elemzése;

– az MSZMP kongresszusainak, néhány napilap utóbbi évfolyamainak, az elmúlt 35 év május 1-i jelszavainak témánkra vonatkoztatott tartalomelemzése;

– a hatvanas, hetvenes évek témákat érintő vitáinak feldolgozása;

– mintegy 3000 főre kiterjedő kérdőíves interjú a köznapi tudat témákkal kapcsolatos mechanizmusainak feltárására (az adatfelvétel 14 speciális helyzetű rétegre terjed ki);

– mintegy 100 mélyinterjú a kérdőíves kutatás során feltárt problémák alaposabb megismerésére.

*

KOORDINÁCIÓS FELADATAINK ÉS NEMZETKÖZI KAPCSOLATAINK

Mint a fentiekből látható, a témacsoportra jelentős kutatási feladatok hárulnak. Ezek mellett a Társadalomtudományi Intézetnek számos *koordinációs feladatot* is kell végeznie a társadalmi struktúra kutatásában. Kutatócsoportunknak mindenképp a Társadalomtudományi Intézet más kutatócsoportjaival, így a szocializmus egyes elméleti kérdéseit kutató, valamint a „Társadalom és ifjúság” kutatócsoporttal kell szorosan együttműködnie, hiszen kutatási témájuk sok területen (például az életmód, az egyenlőség-egyenlőtlenség, a tulajdonviszonyok és munkamegosztás stb. kérdésében) érintkezik a miénkkel.

Az Intézetten kívül igyekszünk széles körű kapcsolatot kiépíteni minden olyan kutatóhellyel és bázissal, ahol struktúra- vagy tudatvizsgálatok folynak. Elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia intézményeivel, az egyetemek és főiskolák, valamint a különféle gazdasági és társadalmi szervezetek ku-

tatóhelyeivel kívánatos a kapcsolatokat fejleszteni. Többek között az MTA Szociológiai, Pszichológiai, Történelemtudományi és Filozófiai Intézetével, az ELTE Filozófiai Tanszékével, a szakszervezeti és a szövetkezeti kutató intézetekkel, a Csepel Vas- és Fémművek, valamint az LKM szociológiai laboratóriumaival, az MRT Közvéleménykutató Intézetével stb. Csoportunk számára alapvető fontosságú a KSH-val való sokoldalú munkakapcsolat erősítése. Ugyancsak elsőrangú fontosságú kapcsolataink fejlesztése az MSZMP KB különböző intézményeivel (Párttörténeti Intézetrel és a Politikai Főiskolával). Feladataink jellegéből adódik, hogy a fenti intézményekkel közösen folytassunk vizsgálatokat egyes főbb kérdésekben, vagy pedig a fent nevezett intézmények társadalmi struktúrával foglalkozó munkatársait bevonjuk kutatásainkba.

Kutatási területünkön állandóan szélesednek *nemzetközi kapcsolataink*. Különösen a szovjet, lengyel, német, bolgár és csehszlovák testvérintézményekkel, akadémiai kutatóhelyekkel fejlődnek kapcsolataink. A Társadalomtudományi Intézet kétoldalú szerződésai és megállapodásai megfelelő alapot biztosítanak számunkra a sokoldalú együttműködés kialakítására.

A kapcsolatteremtés és -tartás minden eddigi formáját (közös rendezvények, kiadványok, kutatások, kölcsönös látogatások, ösztöndíjasok fogadása, küldése stb.) és lehetőségét fel kívánjuk használni arra, hogy témáink kutatásában a nemzetközi kapcsolatokat is kamatoztassuk.

A tervidőszakban az alábbi területeken folytatunk együttműködést a külföldi társintézményekkel:

a) A kutatócsoport részt vesz a hét szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Szovjetunió és hazánk) részvételével szervezett *A munkásosztály és a műszaki értelmiség közeledése* című empirikus szociológiai vizsgálatban. A vizsgálat előkészületei 1976-ban kezdődtek, az egységes kérdőívvel a próbafelvételeket 1977 őszén végeztük, a tényleges felvételek azonban csak 1978-ban lesznek.

b) Kétoldalú egyezmény keretében a bolgár testvérintézetrel közösen részt veszünk *A szocialista életmód – eredmények és problémák* című közös tanulmánykötet elkészítésében. Az első tanulmányok 1977-től folyamatosan kerülnek vitára.

c) Részt veszünk *A szocialista társadalom munkásosztályának fejlődése* című, több szocialista országgal együttműködésben készülő tanulmánykötet előkészítésében és megírásában. A kötetben bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar, német és szovjet tanulmányok jelennek meg.

d) Kétoldalú egyezmény keretében a szovjet testvérintézetrel közösen tanulmánykötetet tervezünk a *munkásosztállyal* kapcsolatos hazai irodalom bemutatására. Az együttműködés 1976-ban kezdődött, 1977-ben szerveztük meg a tanulmányok cseréjét, s megkezdődött a publikációk előkészítése.

Részben a fentiekkel összefüggésben, részben pedig azoktól függetlenül számos más jellegű két- és többoldalú konzultációra, konferenciára, ülészakra kerül sor a tervidőszakban.

Böhm Antal

A helsinki záróokmány harmadik fejezetének végrehajtásáról

(Nemzetközi elméleti konferencia)

1977 áprilisában Varsóban a Kapitalizmus mai problémáit kutató Intézet szervezésében ötnapos tudományos konferenciát rendeztek a szocialista országok társadalomtudományi intézeteinek részvételével,* ahol megvitatták a helsinki biztonsági konferencián elfogadott záróokmány harmadik fejezete, az úgynevezett „harmadik kosár” végrehajtásának eddigi tapasztalatait, valamint az ezzel kapcsolatos elméleti kérdéseket.

A konferencián elhangzott előadások elsősorban azt vizsgálták, hogy a nyugati fél mennyiben változtatta meg Helsinkit után a szocialista országok ellen irányuló ideológiai propagandáját, milyen strukturális változások következtek be propaganda-apparátusukban az elmúlt két évben. Több előadás foglalkozott az „emberi jogok” kampányának kérdésével és az ebből ránk hátruló feladatokkal. Felmerült az ún. kulturális csere problémája, és ezen belül a kultúra és az ideológia néhány elméleti összefüggése is.

Lawrowski professzor, a rendező intézet igazgatója bevezető előadásában utalt arra, hogy a nyugati országok, elsősorban az Egyesült Államok, a Carter adminisztráció tevékenységében

* Az ülészakon részt vettek Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió társadalomtudományi intézeteinek kutatói.

megfigyelhető a hidegháború időszakában meghonosodott propagandaszközhöz való visszatérés, a szocialista országok belügyeibe való közvetlen beavatkozás. Megélénkült a Szabad Európa és a Szabadság rádióadó tevékenysége a „harmadik kosár” témáival összefüggésben, erőteljesebbé vált az ún. „politikai opposíció”, a „disszidensek” támogatása és számukra a széles körű publicitás biztosítása. Az emberi jogok kampányával kapcsolatban az előadó megemlítette, hogy az Egyesült Államok már a Helsinkit előkészítő szakaszban erősen favorizálta ezt a kérdést, és az 1974-es Kongresszusi Bizottsági Jelentésben javasolta, hogy az enyhülési folyamat erősítésének feltétele az emberi jogok kérdésében való javaslatok realizálása legyen. Az ún. „harmadik kosár” I. pontja (A humanitárius és más területeken való együttműködés) gyakorlati realizálásával kapcsolatban az előadó megjegyezte, hogy az Egyesült Államokban mind a mai napig érvényben van az 1952-es törvény, amely korlátozza a haladó szervezetek tagjainak beutazását.

W. Góralski, az intézet munkatársa *Az egyéni szabadság korlátozására irányuló törekvések a kapitalista országokban* című előadásában főként az Egyesült Államokat, Olaszországot és Angliát vizsgálta, történetileg elemezve az egyes országokban a szabadságjogok le-

szűkítését az egyéni, politikai és gazdasági státus szintjén. Különösen hangsúlyozta a politikai döntéshozatal leszűkítésének kérdését.

Rygalski, a rendező intézet főmunkatársa a propaganda intézményes és jogi változásait vizsgálta a kapitalista országokban. Véleménye szerint a Helsinki utáni időszakban a nyugati országok propagandájának szerkezeti felépítését a változó körülményekhez igazítják, és az ideológiai hatékonyság növelésére törekednek. Megfigyelhető az a törekvés – elsősorban az Egyesült Államokban, de Angliában és Franciaországban is –, hogy a propagandával foglalkozó intézményeket formálisan elhatárolják a kormányzervektől (pl. az Amerika Hangját leválasztották az Információs Ügynökségről). De ez lényegében csak ún. *taktikai autonómia*, a tényleges ideológiai alárendeltség fennmarad. Az új formális változások következményei: jobban koordinálják az ideológiai diverzió szerveit; az új jogi formáknak kormányon kívüli látszatot adnak; a hangsúly érdemileg a „harmadik kosárra” tevődik át. Az NSZK-ban a Bundestag Bizottság 1975 őszi jelentésében megfigyelhető a kultúra fogalmi körének kiszélesítése; az anyagi és technikai civilizáció, a német élettípus fölényének propagálása. Franciaországban 1975-ben a rádió és a tv irányítási struktúrájában végbement változás ahhoz vezetett, hogy az elvi irányítás jobban függ az elnöktől, és ez emeli a propaganda hatékonyságát. Az előadó végül megállapította, hogy az átszervezés a pluralizmus látszatának megóvását szolgálja; a propagandaszervek hosszabb távon dolgozzák ki tevékenységük fő irányait; munkamegosztás alakul ki a nyugati országok között az ideológiai behatolás területén, és a személyi változások ezeken a területeken a szakmai hatékonyság emelése érdekében történnek.

N. Kejzerov, az SZKP KB Társada-

lomtudományi Akadémiájának tanszékvezetője előadásában az ideológiai harc éleződésének okait elemezte, amelyek között az Egyesült Államok vietnami kudarcát és egyes nyugati országok (Olaszország és Franciaország) közvéleményének a szocializmus javára történő eltolódását emelte ki. Felhívta a figyelmet arra a veszélyre, amely az utóbbi időben a nyugati országok közvéleményében megfigyelhető, ugyanis ezekben az országokban illúziók keletkezhetnek a saját országuk külpolitikájáról.

A csehszlovák küldöttség tagjai (*Szauček* és *Regner*) elsősorban az 1968-as emigráció tevékenységét vizsgálták, különös tekintettel az emberi jogok kérdésében folytatott kampányra. Kifejtették, hogy a nyugati propaganda verbálisan elismeri a békés egymás mellett élés normatíváit, azonban egyidejűleg bővítik ideológiai diverziós tevékenységüket abból a célból, hogy a szocialista országokat deffenzívába szorítsák.

A konferencia foglalkozott a kulturális csere kérdésével is. *Mikecz Tamás* előadásában a téma néhány elvi és gyakorlati kérdését vizsgálta. Utalt arra, hogy a kapitalizmus és a szocializmus kulturális termelésében meglevő alapvető különbség a két különböző szerkezetű kulturális szféra közötti kapcsolatban, cserében is jelentkezni fog. A kulturális értékek cseréje a marxista kutatás számára értékelméleti problémákat is felvet. A kutatásban az elkövetkezendő években megkülönböztetett figyelmet kell fordítani e kérdés vizsgálatára, hiszen a kulturális értékek szelektálásakor, integrálhatóságának vizsgálatánál körülírható és meghatározott kritériumokból kell kiindulni. A kulturális értékek cseréjében sajátos módon tevődik fel az ideológia és a különböző, egymással ellentétes ideológiák közötti viszony kérdése. Ha elfogadjuk a kulturális értékek cseréjének követelményét, óhatatlanul számolnunk kell olyan ideo-

lógiai hatásokkal is, amelyek nem minden esetben kívánatosak. A kulturális termékek cseréjével együtt kell járnia egy olyan szelektív, kritikai közvélemény kialakításának, amely lehetőséget ad az egyes kulturális termékekben foglalt ideológiai-világnézeti tartalom kritikai elemzéséhez. Olyan kultúrkritikai gyakorlatot kell megvalósítani, amely a marxista értékrend alapján a marxizmus módszerével képessé teszi a befogadót a műhöz való kritikai attitűd kialakítására.

A téma gyakorlati oldalait vizsgálva az előadó megállapította, hogy a kulturális kapcsolatokban mindkét fél részéről növekedni fog az állam és az állami intézmények közvetítő és szervező szerepe. A Magyar Népköztársaság kormánya ezért szorgalmazza az államközi kulturális egyezmények megkötését, a bilaterális kapcsolatok komplex jellegű fejlesztését. Ez ugyanis olyan csatorna-rendszer, amely hatékony perspektívát jelent a kulturális kapcsolatok területén.

A. *Lawrowski zárszavában* az ülés-
szakon elhangzott előadások alapján kifejtette, hogy a politikai és gazdasági kapcsolatoknak primátusa van a kulturális kapcsolatokkal szemben, tehát az előbbi területeken történő előrehaladás feltételezi a kulturális együttműködésben végbemenő pozitív változásokat is. Mindenfajta visszalépés a politikai és a gazdasági kapcsolatok szférájában károsan befolyásolja az ún. „harmadik kosárral” kapcsolatos ajánlások teljesítését. Bírálta azt a széles körben ismert nyugati koncepciót, miszerint a szocialista országoknak kell elsősorban engedményt tenniük „a harmadik kosárhoz” tartozó témakörökben, mivel az „első kosárhoz” tartozó biztonsági alapelvek tekintetében a Nyugat tett engedményeket a szocialista országoknak. Ez álláspont mögött a nyugati ideológiai behatolás legitimizálásának igénye fogalmazódik meg, és ezért tartjuk fontosnak a helsinki értekezlet záróokmányának egységes egészként való értelmezését.

Mikecz Tamás

Nemzetközi konferencia a munkásosztályról és az antikommunizmus válságáról

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója tiszteletére Várnában rendezték meg azt a konferenciát, amely a munkásosztály és a mai antikommunizmus válsága témával foglalkozott. Ez a rendezvény része volt a testvérpártok közötti ideológiai együttműködés keretében a Nagy Október 60. évfordulójával kapcsolatban kidolgozott programnak.

A konferenciát *A munkásosztály a világforradalmi folyamatban* című, a szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködés keretében szervezték. Az, hogy a konferencia a jubileumi rendezvények sorába került, egyrészt a munkásosztály mint kutatási téma kihangsúlyozott jelentőségét, másrészt a hét éve működő Probléma Bizottság hasznos és eredményes munkájának nemzetközi elismerését jelenti.

A konferencián a Bolgár Népköztársaság, Csehszlovákia, a Lengyel Népköztársaság, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió tudományos akadémiái, pártintézményei és felsőoktatási intézményeinek képviselői vettek részt.

D. Sztanisev, a BKP KB Titkárságának tagja üdvözlő beszédében hangsúlyozta, hogy az elméleti konferencia „elő fogja segíteni az osztályellenség eszmei-politikai harcában jelentkező újabb próbálkozások, kísérletek leleple-

zését, hozzájárul saját eszmei-ideológiai frontunk kialakításához, az eszmei harc terén jelentkező feladatok magasabb színvonalon történő megoldásához, a szocializmus vívmányai világtörténelmi jelentőségének és szerepének egyre világosabb bemutatásához”.

A plenáris ülésen a következő előadások hangzottak el:

T. Tyimofejev (Szovjetunió): Október 60. évfordulója, a kapitalizmus válságának éleződése és a nemzetközi munkásosztály.

R. Avramov (Bulgária): A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója és az antikommunizmus válsága.

W. Paff (NDK): A kapitalizmus társadalmi-gazdasági ellentmondásainak kieleződése és ezek tükröződése az ideológiai felépítményben.

L. Gaponyenko (Szovjetunió): A Nagy Október és a proletariátus hegemóniájának problémája a társadalom forradalmi átalakításában.

B. Koval (Szovjetunió): A polgári demokrácia válsága és ideológiai következményei.

T. Tyimofejev referátumában kiemelte, hogy a Nagy Október meghatározó jelentőségű a munkásosztály világtörténelmi küldetése, a munkásosztály felszabadítása szempontjából, hiszen az orosz munkások győzelme új lehetőségeket és perspektívákat nyitott a világ dolgozóinak harca előtt, s ahogy Lenin

megfogalmazta – a jelenkor társadalmi életének középpontjába véglegesen és visszafordíthatatlanul a munkásosztály került.

A Nagy Október eredményezte azokat a változásokat, amelyek következtében olyan minőségileg új, kedvező objektív feltételek jöttek létre, amelyek megszilárdították a proletariátus élcsapata, minden haladó, békeszerető és antiimperialista erő pozícióját.

A munkásosztály szerepének helyes értékelésével, a társadalmi fejlődésre gyakorolt hatásával, a szocialista és nem szocialista világban végbement társadalmi-gazdasági és eszmei-politikai folyamatokkal – amelyekben a munkásosztály döntő szerepet játszik – kapcsolatos kérdések a nemzetközi osztályharc és az ellentétes világnézetek harcának középpontjában állnak.

T. Tyimofejev referátumában ezekre a kérdésekre adott választ, hangsúlyozva, hogy Október, a szocialista majd a fejlett szocialista társadalom építése tapasztalatainak nemzetközi hatása egyre erősebb, ami növekvő nyugtalanságot okoz a szocializmus ellenfelei körében. Ez nem véletlen, hiszen szerves kapcsolat áll fenn a létező szocializmus, az Októberi Forradalommal kibontakozott világforradalmi folyamat és a kapitalizmus általános válsága között.

R. Avramov előadásában Október világtörténelmi jelentőségét hangsúlyozva megállapította, hogy mindazok a hatalmas, világtörténelmi változások, amelyek az utóbbi hat évtizedben végbementek és átalakították a világot, az Októberi Forradalommal kezdődtek. Október jelenti a kapitalizmus általános válságának kezdetét is, amelynek során a válság a burzsoá ideológiára is áterjedt. Az előadó a polgári ideológia, az antikommunizmus válságának három fő szakaszát különböztette meg: 1. az Októberi Forradalomtól a II. világháború befejezéséig; 2. a II. világháború végétől a hatvanas évek második feléig; 3.

a hatvanas évektől napjainkig tartó szakaszt.

A kapitalizmus általános válságának körülményei között a polgári ideológusok elméleteikben választ keresnek a társadalmi fejlődés legégetőbb problémáinak megoldására. A társadalmi fejlődés antikommunista elméletei azonban nem tudnak tudományosan megalapozott választ adni az alapvető problémákra, ezt tükrözik mind a háború előtti, mind a későbbi és a mai divatos ismert burzsoá elméletek is. Az előadás legérdekesebb része az volt, ahol az antikommunizmus legújabb koncepcióit és az ellenük folytatott harc módszereit tekintette át.

W. Paff referátuma Október jelentőségét főleg abban látja, hogy az Októberi Forradalom győzelmével századunkban a szocializmus történelmi valósággá, a politikai küzdőtérre a legnagyobb hatású tényezővé vált, amely egyre inkább megszabja a történelmi folyamat alapvető tendenciáját, s ma már egyre nagyobb tömegek előtt világos, hogy a jövő a szocializmusé. Ezt a meggyőződést támasztja alá a kapitalizmus válsága. A polgári ideológusoknak egyre nehezebb megvédeni elméleteikben a tőkés társadalmi rendet. A válság nyilvánvaló, azonban ezt nem úgy értelmezik és interpretálják, mint a modern kapitalizmus válságát, hanem annak inkább általános, a társadalmi rendtől független vonásait emelik ki (világgazdasági válság, globális válság, az industrializmus általános válsága stb.). A válság megoldását a kapitalizmus átalakításában látják, mint ezt a legújabb elméletek is tükrözik.

Ezek között központi helyet foglalnak el a polgári reformista koncepciók, amelyek az állami monopolista reformok politikája segítségével remélik megoldani a kapitalizmus ellentmondásait, s megmenteni a rendszert. Persze az is tény, hogy az általános válság hatására újra megerősödtek a konzervatív-reak-

ciós koncepciók a polgári ideológiában. A polgári koncepcióknak az a funkciójuk, hogy hatást gyakoroljanak a tömegekre, tudományosan megalapozzák a monopolista burzsoázia döntéseit, segítsek a haladás elleni harcában. Hogy funkcióját betölthesse, rendkívül sokféleségre törekszik, ami ugyanakkor a burzsoázia egyes csoportjai közötti belső hatalmi harcot is tükrözi. E tekintetben nem különbözik egymástól sem a demokratikus szocializmus szociáldemokrata koncepciója, sem a kritikai racionalizmus. A referátum főleg a nyugatnémet szociáldemokrácia ideológiájának alapos, mélyreható elemzését adja.

Az előadás legfigyelemreméltóbb része az alap és a felépítmény viszonyának a polgári gazdasági elméletek tükrében történő vizsgálata volt. Korunkban egyre jobban összefonódik a gazdaság, az ideológia és a politika. Erre mutatnak a futurologiai koncepciók és a hetvenes évek gazdasági elméletei (a szabad piaci gazdaság elméletének újjáéledése, a világpiacon-elmélet) és a Keynes-féle gazdasági elmélet csődje. A gazdasági problémák megoldásának útja elsősorban az állami-monopolista pénzügyi szabályozás, ahogy ezt *M. Friedmann* javasolta, azonban a válságból ez sem segített kilábalni. Mindez azt mutatja, hogy a polgári gazdasági elméletekben sajátosan tükröződik a kapitalizmus társadalmi-gazdasági ellentmondásainak kiéleződése, de a tőkés társadalmi rend perspektívtávlansága is.

A plenáris ülés után az ülészak munkája két szekcióban folytatódott. Az első szekció előadása, referátumai, közleményei az *Október 60. évfordulója és a szocialista országok munkásosztályának problémái* téma köré csoportosíthatók. A témán belül a felszólalók a következő kérdéscsoportokat érintették: 1. a munkásosztály fejlődésének tendenciái, a struktúrájában bekövetkezett változások a fejlett szocializmus építése során; 2. a munkásosztály helyzetével,

vezető szerepével, a párt vezető szerepével kapcsolatos polgári nézetek bírálata; 3. a társadalmi osztályok, rétegek közeledésének problémái (hatalom, alkotmány stb.) a fejlett szocializmusban; 4. a fejlődő országok problémái.

Az első szekcióban hangzott el a magyar delegációból *Halay Tibor* előadása *A munkásosztály fejlődésének tendenciái a fejlett szocializmus építésének időszakában* címmel. Az előadó három fő kérdésre koncentrált: a munkásosztály belső struktúrájában végbement változásokra, utánpótlásának kérdéseire, valamint a társadalmi osztályok, rétegek közeledésének problémáira.

A szekcióban élénk vita volt, amely különösen két kérdésben bontakozott ki: a munkaerő problémáiról, amely a szocialista országok közös gondja, valamint az ipari és mezőgazdasági dolgozók optimális arányáról.

A munkásosztály utánpótlása – mint ezt több hozzászóló is kifejtette – az oktatás-képzés folyamatához kapcsolódik a legszorosabban. A vita itt arról folyt, hogy az oktatás-képzés mely formáit preferáljuk. A hozzászólók többségének az volt a véleménye, hogy az általános műveltség kiterjesztését kell jobban támogatni, míg a szakmai képzést inkább a népgazdaság szükségleteihez kell igazítani.

Érdekes vita folyt az első szekcióban a hatalomról, a hatalom és a szocialista demokrácia összefüggéséről. *V. Zaharov: Az új szovjet alkotmány és az ideológiai harc* című előadásához kapcsolódva. Az első szekcióban ismertették *L. Gordon* és *E. Klopov: A Szovjetunió munkásosztályának 60 éve* című tanulmányát is. A rendkívül érdekes anyag a szovjet munkásosztály társadalmi fejlődésének tendenciáit rajzolja meg.

A második szekció *A kapitalizmus általános válsága, az osztályellentmondások kiéleződése és az ideológiai harc a jelen szakaszban* témához kapcsolódó

előadásokat, közleményeket fogta össze, amelyek ugyancsak négy kérdéscsoporthoz kapcsolhatók: 1. szocializmus, demokrácia, emberi szabadságjogok; 2. a fejlett tőkésországok munkásosztályának helyzete, fejlődési tendenciái, s az ezzel kapcsolatos polgári koncepciók bírálata (szakszervezeti és tömegmozgalmak); 3. a nyugat-európai kommunista pártok stratégiája és taktikája, az ezzel kapcsolatos viták; 4. az új szovjet alkotmány-tervezet és az ideológiai harc.

A második szekcióban hangzott el Szántó György előadása *A fejlett tőkésországok munkásmozgalmának néhány stratégiai és taktikai problémája* címmel. Az előadó főként a francia–olasz, illetve a portugál párt stratégiai-taktikai elveiről szólt, amelyek programja két alapon jelent, természetesen nemzeti sajátosságokkal. Jelenleg mélyreható változások zajlanak le a pártok helyzetében. Mélyül a kapitalizmus válsága, amelynek elterelése érdekében a burzsoázia több fronton támad.

Ezzel összefüggésben két dologról van szó: a válság hatásáról a fejlett tőkésországok gazdasági-társadalmi-politikai viszonyaira és a nyugati kommunista pártok reagálásáról a polgári demokrácia válságára, illetve a politikai harcok továbbfejlesztésének lehetőségére a demokrácia és szocializmus kapcsolatában. A vita középpontjában az általános törvényszerűségek és a nemzeti sajátosságok kapcsolata, az internacionalizmus értelmezése állt.

A hozzászólók a politikai elem szerepét vitatták legelősebben a pártok taktikájában, illetve egymás közötti véleménycseréjében. Végül vitatott kérdés volt az antikommunizmus válságának tartalma, amelynek tisztázása, pontosítása további kutatásokat igényel.

Az ülészakon közel 50 referátum hangzott el, amely sok érdekes, új információt tartalmazott.

A konferencia anyagai rövidesen kiadásra kerülnek.

Kollár Nóra

Idegen nyelvű összefoglalók

АЛЙОШ ХЕТХИ, ЧАБА МАҚО

ВЛИЯНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА НА РАБОЧИХ

Учёт и исследование влияния развития промышленной техники даёт возможность познать все те общественные соотношения, которые необходимы для увеличения эффективности промышленного труда. Результаты, изложенные в статье, опираются на международное сравнительное исследование „Автоматизация и промышленные рабочие”. Исследование проводилось на одном центральном предприятии производства транспортных средств. В исследовании проводилось изучение содержания и условий машинного труда на основе концепции о многомерности технологии, разработанной венгерской исследовательской группой. В тоже время авторы и отдельно занимались сравнением деятельности рабочих, занятых машинным и немашинным трудом.

Исследование не подтвердило точки зрения, оценивающей техническое развитие слишком упрощенно, или оптимистически, или пессимистически. В отличие от общего мнения, содержание труда рабочего, занятого на машине определялось в первую очередь не уровнем технической оснащённости, а развитием в направлении от индивидуального производства к многосерийному. Содержание немашинного труда оказалось существенно богаче, содержательнее труда станочников. Условия труда изменяются по подобной тенденции, что и содержание труда. В исследовании занимались и понятиями более широкого порядка, чем содержание труда, так, например, вопросами участия. Выводы, полученные из ответов на эти вопросы: участие, содействие во внедрении новых машин и оборудования являются привлекательными для рабочих, если это внедрение непосредственно связывается с их действительными потребностями.

Самым важным выводом, исходящим из результатов исследования явилось познание тех возможностей и барьеров, которые должны приниматься во внимание хозяйственными и общественными руководителями предприятий при „пригонки” технологического, организационного и личностного требования производства.

ШАНДОР БЕНЕДЕК:

ИЗМЕНЕНИЯ В ВНУТРЕННЕЙ СТРУКТУРЕ ВЕНГЕРСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА

Автор статьи обращает внимание на важные изменения, происшедшие в внутренней структуре рабочего класса. Он учитывает в своём анализе отраслевое распределение, профессионально-квалификационную структуру, а также внутреннюю дифференциацию по способу и по мере приобретения доходов. Выводы и установления, связанные с исследованием, охватывающим период с 1960 по 1973 г., основаны на анализе многочисленных документов и статистических данных.

Автор подчёркивает, что с закладыванием основ социализма к началу 1960 годов сформировалась классовая структура сегодняшнего венгерского социалистического общества. После этого умереннее стала острота структурных изменений, и в наши дни в основном мы можем говорить о постепенной модификации уже сформулированной структуры, сопряжённой с развитием производительных сил.

Преобразование структуры народного хозяйства привело к значительным сдвигам в отраслевой структуре рабочего класса. Внутри рабочего класса за период с 1960 по 1973 годы доля промышленных рабочих повысилась с 43% до 50%, с то время как доля сельскохозяйственных рабочих уменьшилась с 15% на 9%. За исследованный период промышленные и строительные кооперативы преобразовались в социалистические производственные предприятия малого и среднего размера, и в результате усиления социалистического характера их производственных отношений произошло слияние работников физического труда этих кооперативов с рабочим классом.

Вследствие научно-технического прогресса разрушились и модифицировались старые рамки разделения труда. Сложилась трудовые коллективы, разделение труда, более соответствующие новой технике и технологии. Большими шагами продвигалась вперёд индустриализация непромышленных народнохозяйственных отраслей. Во всех народнохозяйственных отраслях опережающими темпами росло профессиональное и общее образование рабочих. В результате этого произошло дальнейшее сближение разных отраслевых отрядов рабочих в то время, как ядром рабочего класса, главной его силой и в дальнейшем остались промышленные рабочие.

Усиленно растёт число занятых в профессиях и в специальностях, связанных с новой техникой и технологией, с рождением целого ряда новых профессий и специальностей. В тоже время уменьшились число и доля представителей старой техники, профессий, особенно ремесленного типа.

В результате сближения физического и умственного труда и стирания в отдельных случаях, их различий внутри рабочего класса появился новый слой, состоящий из двух главных составляющих групп: дипломированные инженеры, техники, занятые в автоматизированном производстве на непосредственных рабочих местах, а также группа непосредственных руководителей производства (мастера и т. д.).

На современном этапе нашего общественного развития ещё имеются значительные социальные различия между отдельными слоями рабочего класса по величине доходов и по способу их приобретения, основу которых составляют,

с одной стороны, социально-экономическая неоднородность труда, с другой стороны, доходы, происходящие из неофициального трудового отношения (приусадебные и подсобные хозяйства; занятия, проводимые часто без разрешения в сфере обслуживания, чаевые и т. д.).

Автор, подводя итоги, приходит к выводу, что в социальной структуре венгерского рабочего класса, происходит прогрессивное развитие, определяющим образом влияющее на структурное развитие всего общества. Сближение отдельных слоёв рабочего класса составляет нераздельную часть сближения социальных классов, слоёв, групп, продвижения всего общества к социальному равенству. Этот процесс происходит на почве марксистско-ленинской идеологии, выражающей интересы и коммунистические идеалы рабочего класса.

ЮЛИЯ ТУРГОНИ:

СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ РАБОТНИКОВ ТОРГОВЛИ

Статья является частью исследований внутреннего расслоения рабочего класса, проводимых в институте общественных наук при ЦК ВСРП, где автор с помощью социологических методов, на основе 1%-го всевенгерского репрезентативного образца, провёл анализ социальной мобильности рабочих, занятых во внутренней торговле, уровень доходов которых зависит от величины торгового оборота. В статье прослеживается межпоколенная мобильность работников торговли с переписи населения 1930 года по настоящее время и анализируется жизненный путь нынешних работников (рабочих) торговли. Показывается, что под влиянием каких факторов, из каких социальных классов и слоёв набирался этот слой рабочего класса, становящийся по численности всё более растущим и всё более значительным. Автор сравнивает факторы, вызывающие мобильность этого слоя рабочих и влияющие на неё с факторами, воздействующими на социальные изменения мест других слоёв рабочих. Он нашёл взаимосвязи, заслуживающие внимания между образованностью, профессией родителей и выбора профессий и работы опрошенных.

Автор, исследуя личный жизненный путь опрошенных, отмечает и то, как влияют на их мобильность пол, возраст, образование, профессиональная квалификация, рабочая должность, а также условия местожительства и профессиональный характер места работы. Рядом с этим в статье привлекают внимание и скрытые данные о мобильности браков.

В статье автор приходит к выводу, что слой рабочего класса, работающий в торговле в значительной мере происходит из слоя промышленных рабочих, нежели из любых других слоёв рабочего класса, что выбор торговой профессии сопровождается сменой слоя внутри рабочего класса. По данным исследования среди торговых рабочих удельный вес, происходящих из крестьян меньше, чем в целом среди рабочих и особенно в слое промышленных рабочих. В тоже время относительно всех других слоёв рабочих среди них находим в самой большей пропорции рабочих, происходящих из представителей профессий умственного труда и из интеллигенции.

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ АДАПТАЦИИ В ТРУДОВОЙ КОЛЛЕКТИВ

Пройдя первую отечественную „волну” изучения адаптации в трудовой коллектив, кажется целесообразным не только подвести итоги и суммировать результаты предыдущих исследований, а рассмотреть и гипотезы исследований, применяемые методы и рамки истолкования вскрытых фактов. Как автор в связи с историческим рассмотрением исследований устанавливает, это стало необходимым тем более, что в исследованиях, проводимых друг за другом не использовались (или только частично) ни предыдущие результаты, ни опыты теорий и методологии исследований. Так между прочим остались невыясненными такие важные вопросы, как вопрос понятия адаптации в трудовой коллектив; операционализации исследуемого общественного явления; целесообразности и эффективности применяемых методов; или истолкования собранных данных. В связи с их анализом автор обращает внимание на то, что при изучении адаптации в трудовой коллектив и истолковании данных преимущественно не разъединяется друг от друга психологический и социологический подход к теме. Это между прочим привело к такому результату, что при изучении темы преимущественно оставались вне внимания такие хозяйственные и общественные факторы (как например: экономические, юридические, определяющие условия функционирования трудовых коллективов; отраслевое, территориальное и т. д. размещение рабочих мест; различия между отдельными рабочими местами; положение рабочей силы; вопрос трудового отношения; формальные и информальные группы в трудовом коллективе; их отношение друг к другу и к отдельным работникам; интересы, возникающие в трудовом коллективе и проблемы их осуществления и т. д.), которые необходимы для социологического подхода.

По мнению автора выяснение отмеченных проблем необходимо для дальнейшего продвижения в исследовании.

ДЕЖЕ Й. ТОТ:

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ МОБИЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСТВА

С момента освобождения страны в социальной структуре венгерского крестьянства оставили свои следы три фактора: аграрные революции — демократическая 1945 года и социалистическая 1948—1961 г. г. и социалистическая индустриализация. Влияние этих явлений автор исследует на основе социальных изменений крестьянства одной деревни — Кунсентмартона. Показывает, что в результате раздела земли, с одной стороны, уменьшились крестьянские хозяйства и сельскохозяйственный пролетариат, а с другой стороны, увеличились численность и пропорция мелкого и среднего крестьянства. Под влиянием социалистической реорганизации сельского хозяйства и индустриализации страны

из всех слоёв крестьянства, — особенно из богатого и мелкого крестьянства и полупролетариев, — люди в большей мере, чем в среднем по стране оставили сельское хозяйство. Причина последнево в том, что в Кунсентмартоне социалистическая реорганизация сельского хозяйства раньше других территорий страны, болшей частью уже перед контрреволюцией 1956 г. была завешена. Среди крестьянских слоёв в болшей пропорции сельскохозяйственные пролетарии остались в сельских кооперативах. При других объективных и субъективных явлениях это является одной и существенных составляющих социальной интеграции работников сельскохозяйственных кооперативов.

В дальнейшем, автор с помощью одного анкетного опроса, сделанного в 1974 году, анализирует внутр поколенную мобильность супругов, работников сельскохозяйственных кооперативов. По данным меньше половины супругов (43%) стало активно зарабатывающими. Остальные являются жёнами, занимающимися „только” домашним хозяйством, однако болшая часть их при этом постоянно участвует и в работе в приусадебном хозяйстве, что также является общественно важной деятельностью. Больше половины активно зарабатывающих супруг (58%) оставило сельское хозяйство, т. е. перешло в другой социальный слой.

Большинство из них также остались работниками физического труда, только примерно одна пятая часть (18%) стали работниками умственного труда.

В заключительной части статьи получаем картину о межпоколенной мобильности детей, членов сельскохозяйственных кооперативов. По данным опроса большинство из них (91%) имеет постоянное место работы. Однако большинство (71%) активно зарабатывающих перешло в другой социальный слой, в болшей степени нежели их родители. Большинство их них также занимается физическим трудом, но в болшей степени (24%), чем родители стали из них работниками умственного труда.

ЖУЖА ЛЕНДЕЛ

О ПРИБЛИЖЕНИИ КООПЕРАТИВНОГО КРЕСТЬЯНСТВА К РАБОЧЕМУ КЛАССУ

Статья является выступлением по научной работе Томаша Колоши: „Ожидаемые тенденции развития структуры нашего общества”. Автор в первую очередь занимается влиянием отношений собственности и распределения и характерных для сельскохозяйственных кооперативов, на кооперативное крестьянство, и тенденцией развития кооперативного крестьянства, исходящей и изменений в этих отношениях.

В статье анализируется влияние остатков старого расслоения крестьянства, которое всё ещё чувствуется не только в образе мышления и жизни крестьянства, но и в составе слоёв, связанных с крупным хозяйством. Исследуются специальные критерии образования слоёв, исходящие из кооперативной собственности, которые создают с одной стороны особенные формы соединения с кооперативной собственностью и с производственной деятельностью, проведённой в коллек-

тивных хозяйствах кооперативов; с другой стороны, создают слои, полученные из различий в количестве проделанной работы. В статье учитывается характер, особенности и последствия приусадебных хозяйств с точки зрения влияния на кооперативное крестьянство, отношений собственности и распределения, характерных для кооперативов. Автор при ознакомлении облика кооперативного крестьянства останавливается на характеристике критериев образования слоёв и самих слоёв, связанных с развёртыванием крупного хозяйства, на некоторых их особенностях.

В конечном счёте, в статье извлекаются выводы из ожидаемого развития отношений кооперативной собственности и распределения, из влияния этого развития на кооперативное крестьянство. Устанавливает, что в последующие 15—20 лет, имеющиеся классовые различия между рабочим классом и кооперативным крестьянством ещё не исчезнут полностью, однако мы можем рассчитывать на значительное уменьшение этих различий, на ускорение приближения кооперативного крестьянства к рабочему классу.

LAJOS HÉTHY-CSABA MAKÓ

EFFECT OF TECHNICAL DEVELOPMENT ON INDUSTRIAL WORKERS

The observation and examination of the effect of industrial technological (technical) development make possible to recognize all those social relations which are necessary to increase the efficiency of industrial work. The results published in this essay are based on an international comparative research called „Automation and Industrial Workers”. The investigation was carried out in one of the parent companies of the Hungarian vehicle industry. In case of machine-works the examination of work content and labour conditions was performed on the basis of a multi-dimensional technological conception elaborated by the Hungarian research team. At the same time the authors made a comparison separately between the work of machine workers and that of non-machine workers.

The research did not justify the over-simplifying, sometimes optimistic sometimes pessimistic opinions related to the technical development. In case of machine workers – in contrast with the public belief. In case of machine workers – in contrast with the public belief – the work content is determined in the first place by the level of mechanization. The content of non-machine works proved to be considerably richer and more substantial than that of machine operators’ work. With regard to the labour conditions, the same tendencies manifest themselves as in the case of work content. The investigation dealt with more comprehensive relations than the work content, for example with the question of participation too. The evidence of replies given to the questions is the following: the participation and cooperation in the installation of new machines and equipments are attractive for the workers when they are closely connected with the workers’ real needs too. The most important evidence of the result of research is the recognition of possibilities and restrictions the economic and social management of the factory have to take into consideration when they „fit together” the technological, organizational and human requirements of the production.

CHANGES IN THE INTERNAL STRUCTURE
OF THE HUNGARIAN WORKING CLASS

The author investigates the main changes which took place in the social structure of the Hungarian working class. In the analysis he examines the sectorial division, the occupational-professional stratification and the internal differentiation according to the mode and degree of earned income. The conclusions and implications relating to the examination of years between 1960–1973 are supported by various kinds of documentary and statistical figures.

The author emphasizes that with laying the foundations of socialism, in the early 60s, the class structure of the Hungarian socialist society of today was established. Thereafter the sharpness of changes in the structure has reduced and at the present time we can speak in the first place of the gradual modification of the already established structure which together with the development of productive forces.

The transformation of structure of national economy produced an important shift in the sectorial division of the working class. Within the working class the proportion of industrial workers increased from 43% to 50% and that of agricultural labourers diminished from 15% to 9%. In the examined period the industrial and building cooperatives developed into small and medium sized producing enterprises and as a result of the strengthening of the socialist character of the relations of production, their workmen merged in the working class.

As a consequence of the scientific-technical development, the frames of division of division of labour loosened up and changed. Such division of labour and organization of work came into being which suit better to the new techniques and technology. The industrialization of non-industrial economic branches made considerable progress. In every branches of economy the professional and general qualification of the workers increased at a rapid pace. As a result of all these, the workers of the different branches came near to one another, while the industrial workers have remained the main force and the core of the working class.

One of the important changes in the occupational structure is that in the occupations and trades connected with the new techniques and technology, the number of employees increased vigorously, moreover a number of new occupations and trades came into existence. At the same time their number and proportion of workers representing the old techniques – mainly craftsmen – diminished.

As a result of coming closer of the manual and intellectual work to each other and of fading away in some places the differences between them, a new stratum appeared in the working class which has two main groups: the engineers (with university degree) and technicians employed in the automatized production next to the worker and the group of direct production leaders (foremen etc).

At the today's stage of our social development there are still considerable social disparities among the strata of working class according to the proportion and mode of acquisition of wages. The bases of these disparities are the social-economic inequality of the work and on the other hand the incomes originated from non-official work relations (household and subsidiary plots, and activities performed in the servicing industry, frequently without permission – drink money etc.).

In conclusion the author states that there is a progressive development in the social structure of the Hungarian working class which exerts a determinant influence on the structural development of the whole society. The rapprochement of the strata of working class to one another constitutes an inseparable part of the rapprochement of classes, groups and strata and of the advancement of the whole society toward the social equality. This process takes place on the basis of the Marxist-Leninist ideology expressing the interest of the working class and the communist ideas.

JULIA TURGONYI

THE SOCIAL MOBILITY OF COMMERCIAL EMPLOYEES

On the basis of a 10% national representative sample the author analyses with sociological methods the social mobility of home trade workers whose income depends on turnover. This work is part of a research made in the Sociology Institute of C. C. of the HSWP concerning the inner-stratification of the working class. The essay follows the inter-generation mobility of the commercial workers (employees) from the national consensus of 1930 till today and examines the course of life of the commercial workers of today. The number and the significance of this stratum of the working class increase more and more and the author shows the factors determining the classes and strata from which this part of the working class was recruited. The author compares the factors causing and effecting the mobility of this worker stratum with those of influencing the social mobility of other strata of the working class. She found remarkable correspondence between the education and occupation of parents and the choice of career and work of the persons surveyed.

Examining the personal course of life of the persons surveyed, the author indicates what kind of effect the sex, the age, the education, the qualification, the scope of activity, the branch character of working place and of relation of settlement have on their mobility. Besides, in the essay there are interesting data about the matrimonial mobility too.

The author concludes that the stratum employed in the commerce comes in essentially greater proportion from the stratum of industrial workers than from any other strata of the working class and that the commercial occupation causes a change in the stratification within the working class. According to the data of investigation the proportion of peasant origin among the commercial workers is smaller than in the working class as a whole – particularly than in stratum of industrial workers. On the other hand, comparing with other worker strata, we find among the commercial workers the greatest proportion of intellectual origin.

LÁSZLÓ LAKI

ABOUT THE RESEARCH OF ADJUSTMENT AT THE PLACE OF WORK

Since the first „wave” of research into adjustment at the place of work is over it seems to be proper not only to summarize and discuss the results achieved but also to review the assumptions of research, the methods adopted and the scope of interpreting the facts disclosed. The latter has become all the more imperative in view of the fact that – as stated by the author in the course of the review of the examinations – successive research has failed to take proper advantage of the results achieved and the methodological experiences or those of the theory of research during the relevant examinations. That is why, among other things, such essential issues are left for clarification as the concept of adjustment at the place of work, the extent to which the social phenomena studied can be made operative, the practicability and effectiveness of the methods adopted or the interpretation of the data collected. In connection with analysing the above problems the author calls attention to the fact that in the course of the examination and the interpretation of the available data the psychological and sociological approach to the problem is not separated in most of the cases.

This has led, among other things, to the fact that while examining the subject matter important economic and social factors are ignored such as the economic and legal determinants of the operational conditions on the job, the sectoral regional, etc. arrangement of the places of work, differences between the individual places of work, the manpower situation, the question of labour relations, formal and informal groups on the job and their relations with one another as well as with the individual employees, interests arising at the place of work and the problems of enforcing them, etc. which are indispensable for any sociological approach. In the author's opinion the clarification of the problems listed is essential for making any progress in research.

DEZSŐ J. TÓTH

SOME FEATURES OF MOBILITY OF THE PEASANTRY

Since the liberation three factors have exercised influence on the social structure of the Hungarian peasantry: the democratic revolution of 1945, the socialist-agrarian revolution between 1948–1961 and the socialist industrialization. On the basis of socialist transformation of the peasantry in a village, Kunszentmárton, the author examines the effect of these phenomena. He makes evident that in consequence of distribution of land the number of peasant farms and the agrarian proletariat decreased and the number and the proportion of small and middle peasants increased. Owing to the effect of socialist transformation of agriculture and that of industrialization of the country the peasants – mostly the rich peasantry, the semi-proletarians and the small peasantry – migrated from the agriculture in such a number that was more than the national average. The reason of this last phenomenon was that in Kunszentmárton the socialist reconstruction of agriculture was mainly completed before the counter-revolution of 1956, earlier than in the other parts of the country. Among the peasant strata, the agrarian proletarians remained in the greatest propor-

tion in the co-operative farms of the village. This fact constitutes – with other objective and subjective phenomena – one of the important components concerning the social integration of the cooperative farmers.

The author, with help of a questionnaire survey made in 1974, analyses the intra-generation mobility of the collective farmers' spouses. According to the data, less than half of the spouses became active wage-earners. (43⁰/₁₀₀). The others are wives, doing „only” household chores but beside this, the greater part of them works on the household plot too which is also an important social activity. More than half the active wage-earner spouses left the agriculture (58⁰/₁₀₀) that is they got into other stratum. The bulk of them remained manual workers and only 18⁰/₁₀₀ turned into intellectual workers.

In the last part of the article, the reader got a picture of the inter-generation mobility of the cooperative farmers' children. According to the survey's data 91⁰/₁₀₀ of them have permanent job. But the bulk of the active wage-earners (71⁰/₁₀₀) – to a larger extent than the parents – was regrouped. The majority of them also does manual work and 24⁰/₁₀₀ of them – to a larger extent than the parents – became intellectual workers.

ZSUZSA LENGYEL

ABOUT THE RAPPROACHEMENT OF THE COOPERATIVE PEASANTRY TO THE WORKING CLASS

The article is a contribution to Tamás Kolosi's essay entitled „Anticipated Tendencies in the Evolution of our Social Structure”. In the first place the author investigates the effect of relations of distribution and ownership characteristic of the agricultural cooperative farms, on the cooperative peasantry and analyses the tendency of cooperative peasantry's development resulting from the change of relations.

The author examines the effect of remains of former peasant stratification which can be still felt not only in the mentality and manners of peasantry but in the composition of strata relating to the large-scale farming too. The article investigates the factors, which relying on the cooperative property bring into existence particular strata. These factors bring about forms which are specifically connected to the cooperative property and to the productive activity performed in the cooperative farms, and on the other hand they create strata depending on the disparity in the amount of work done. From the point of view of the relations of distribution and ownership characteristic of the cooperative farms and taking into consideration the effect of these relations on the cooperative peasantry, the author analyses the character, particularity and consequence of the household plots. The author showing the aspect of cooperative peasantry, describes the strata and the factors bringing about strata connected with the development of large-scale farming.

In the end, the article draws conclusion from the anticipated development of the cooperative relations of distribution and of ownership and from the effect of this development on the cooperative peasantry and states that in the next 15–20 years the class distinctions between the working class and the cooperative peasantry will not disappear completely but we can expect a significant decrease of these distinctions and a more rapid rapprochement of the cooperative peasantry to the working class.

Содержание

Статьи

<i>Лайош Хетхи—Чаба Мако</i> : Влияние технического прогресса на рабочих	3
<i>Шандор Бенедек</i> : Изменения в внутренней структуре венгерского рабочего класса	28
<i>Юлия Тургони</i> : Социальная мобильность работников торговли	44
<i>Ласло Лаки</i> : Об исследовании адаптации в трудовой коллектив	63
<i>Дежё Й. Тот</i> : Некоторые характерные черты мобильности крестьянства	76

Дискуссия

<i>Жужа Лендел</i> : О приближении кооперативного крестьянства к рабочему классу	84
--	----

Информация

Некоторые черты изменений социальной структуры в Советском Союзе (Обзор специальной литературы) (Агнеш РАПАИ)	96
Координация исследований по темам молодежи в СССР (Эмиль ЛЁВЕЙ)	104
Идеологическая борьба и молодежь (Информация о международной конференции) (Имре ТАКШАШ)	109

Сообщения из жизни института

Среднесрочный план (1976—1980) исследовательской группы „Социальная структура и социалистическое сознание” (Антал БЕМ)	8
О выполнении III глава хельсинского итогового документа (Международная теоретическая конференция) (Тамаш МИКЕЦ)	128
Международная конференция по темам рабочего класса и кризиса антикоммунизма (Нора КОЛЛАР)	134
РЕЗЮМЕ	137
	141

Contents

STUDIES

<i>Lajos Héthy</i> and <i>Csaba Makó</i> : Effect of technical development on industrial workers - - - - -	3
<i>Sándor Benedek</i> : Changes in the internal structure of the hungarian working class - - - - -	28
<i>Júlia Turgonyi</i> : The social mobility of commercial employees - - - - -	44
<i>László Laki</i> : About the Research of adjustment at the Place of Work - - -	63
<i>Dezso J. Tóth</i> : Some Features of Mobility of the Peasantry - - - - -	76

DISCUSSION

<i>Zsuzsa Lengyel</i> : About the rapprochement of the cooperative peasantry and the working class (Remarks on Tamás Kolosy's article) - - - - -	84
--	----

INFORMATION

Some features of social structural changes in the Soviet Union (Review of literature) (Ágnes Rapai) - - - - -	96
The Coordination of research on youth in the Soviet Union (Emil Lövei) - -	104
The Ideological struggle and the youth (Imre Taksás) - - - - -	109

NEWS OF THE INSTITUTE

Medium-range plan (1976-1980) of the Research Team „Social structure and socialist Consciousness” (Antal Böhm) - - - - -	128
About the implementation of Section 3. of the Final Helsinki document (Tamás Mikecz) - - - - -	134
International conference on the working class and on the crisis of anticommunism (Nóra Kollár) - - - - -	137
RESUMES IN FOREIGN LANGUAGES - - - - -	141

AZ 1977. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntjük a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóját 3 3- 4

TANULMÁNYOK

<i>Ágoston László: A tudományos-technikai forradalom történelmi fejlődése és a fejlett szocializmus építése - - - - -</i>	3	7- 32
<i>Babánászi Szteriosz: Az ember és technika kölcsönhatása - a TTF követelményei Magyarországon - - - - -</i>	3	37- 54
<i>Benedek Sándor: Változások a magyar munkásosztály belső struktúrájában - - - - -</i>	4	28- 43
<i>Héthy Lajos-Makó Csaba: A technikai haladás hatása az ipari munkásokra - - - - -</i>	4	3- 27
<i>Hülvely István: A technokrata-fogalom értelmezéséről és szerepéről -</i>	1	26- 46
<i>Kalocsai Dezső: Egyén és közösség - a polgári társadalomban - -</i>	2	64- 85
<i>Kovács Ferenc: A mai magyar munkásosztály kialakulása és jellemzői</i>	1	47- 55
<i>Laki László: A munkahelyi beilleszkedés kutatásáról - - - - -</i>	4	63- 75
<i>Lengyel Zsuzsa: A mezőgazdaság szocialista átszervezése és társadalmi-politikai következményei - - - - -</i>	1	68- 82
<i>Patkós János: Az ipari termelés társadalmasulásának új formái - -</i>	1	56- 67
<i>Rózsa Klára: A szovjet munkások képzettsége és szerepük a tudományos-technikai haladásban - - - - -</i>	3	55- 70
<i>Simó Tibor: Az anyagi tényezők szerepe a termelőszövetkezeti elnökök mobilitásában - - - - -</i>	1	83- 95
<i>Subkin, V. J.: Az ifjúság pályaválasztásának néhány kérdéséről - -</i>	2	3- 29
<i>Schmidt Péter: Szocializmus és államiság - - - - -</i>	1	3- 25
<i>Szpirulisz Ildikó: A magyar vasút termelőerőinek fejlődése a szocialista gazdaságban - - - - -</i>	2	30- 38
Tanulmányok a tudományos-technikai forradalom témaköréből - -	3	5
Tájékoztató Ágoston László tanulmányának vitájáról - - - -	3	33- 36
<i>Tolnai Gyula: A képviseleti rendszer és korlátai a tőkés üzembn -</i>	2	39- 63
<i>J. Tóth Dezső: A parasztság mobilitásának néhány jellemzője - -</i>	4	76- 83
<i>Tóthpál József: A tudományos-technikai forradalom és a kulturális forradalom kölcsönhatása - - - - -</i>	3	71- 82
<i>Turgonyi Júlia: A kereskedelmi dolgozók társadalmi mobilitása -</i>	4	44- 62

VITA

<i>Kolosi Tamás: Társadalmi szerkezetünk fejlődésének várható tendenciái - - - - -</i>	1	96-117
<i>Lengyel Zsuzsa: A munkásosztály és a szövetkezeti parasztság közeledéséről (Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez) - - - - -</i>	4	84- 95
<i>Pogány György: A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása társadalmunk szerkezetére (Hozzászólás Kolosi Tamás cikkéhez) - - - - -</i>	3	83- 95

TÁJÉKOZÓDÁS

A KISZ KB ifjúságkutató csoportjának tevékenysége (<i>Schiffer Péter</i>)	1	132-137
A Nagy Október 60. évfordulója (Beszámoló nemzetközi konferenciáról) (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	2	86- 89
A Nagy Október 60. évfordulója (Szemelvények a TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK c. szovjet folyóiratból) (<i>Strassenreiter József</i>)	3	97-100
A társadalmi aktivitás metodológiai kérdései a szovjet szakirodalomban (<i>Lövei Emil</i>)	1	118-131
A társadalmi struktúra változásainak néhány vonása a Szovjetunióban (Szakirodalmi ismertetés) (<i>Rapai Ágnes</i>)	4	96-103
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK c. szovjet folyóiratból: A fejlett szocialista társadalom egyes elméleti kérdései (<i>Strassenreiter József</i>)	2	90- 94
A tudományos-technikai forradalom értelmezése a szovjet szakirodalomban (<i>Kemény László</i>)	3	101-112
Az „amerikai fejlődés kivételessége” nézetek bírálata (<i>Zsigmond Anna</i>)	2	108-115
Az ideológiai harc és az ifjúság (Tájékoztató nemzetközi tanácskozásról) (<i>Taksás Imre</i>)	4	109-127
Az ifjúságkutatás koordinálása a Szovjetunióban (<i>Lövei Emil</i>)	4	104-108
Harc az egységért és a társadalmi megújulásért Japánban (<i>Szokol Ferenc</i>)	2	95-107
Nemzetközi tanácskozás a békés egymás mellett élés és az ideológiai harc néhány kérdéséről (<i>Balázs József</i>)	1	138-141
TTF, munkásosztály, ideológiai harc (Beszámoló nemzetközi konferenciáról) (<i>Kollár Nóra</i>)	3	113-121

INTÉZETI HÍREK

A helsinki záróokmány harmadik fejezetének végrehajtásáról (Nemzetközi elméleti konferencia) (<i>Mikecz Tamás</i>)	4	134-136
„A társadalmi struktúra és szocialista tudat” kutatócsoport középtávú (1976-1980) terve (<i>Böhm Antal</i>)	4	128-133
A „Társadalom és ifjúság” kutatócsoport középtávú (1976-1980) terve (<i>Gazsó Ferenc</i>)	3	123-131
Folyóiratunk pécsi ankétjáról (<i>T</i>)aksás (<i>I</i>)mre	2	124-125
Kandidátusi értekezés J. F. Kennedy elnökségéről (A védés vitájának ismertetése) (<i>Zsigmond (A)nna</i>)	2	119-123
Konferencia a tudományos-technikai forradalomról szóló polgári nézetekről (<i>P</i>)ajcsányi (<i>P</i>)éter	2	116-118
Kutatások a kollektívizmusról és az aktivitásról. (Egy lengyel tanulmányút tapasztalatai) (<i>Kalocsai Dezső</i>)	3	132-135
Nemzetközi konferencia a munkásosztályról és az antikommunizmus válságáról (<i>Kollár Nóra</i>)	4	137-140
Nemzetközi tanácskozás a társadalmi struktúrakutatásról (<i>Kolosi Tamás</i>)	3	136-138

MELLÉKLET

A Társadalomtudományi Közlemények repertóriumá 1971-1976

(Dr. Stock Imréné és Pergéné Varró Margit) - - - - -	1	
IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK - - - - -	1	142-154
	2	126-135
	3	139-149
	4	141-152

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest V., Steindl Imre u. 6.)

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója

Szerkesztőség: Budapest VI., Benczúr utca 33. Tel.: 429-372.

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest V., József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).

Előfizetési díj egy évre: 40,- Ft.

Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülskereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 3000 példányban, 14 (A/5) ív terjedelemben.

Index: 25 828

77-4882 Pécsi Szikra Nyomda

Felelős vezető: Szendrői György mb. igazgató

